هەزار پیشە

حەمە کەریم عارف

پێڕست

* - سەرنجێک

پاژی یەکەم:

١ — ڕۆمان لە نێوان وتن ونیشانداندا

٢ — ڕۆمان دەکاتە ئەوپەڕی ئازادی خەیاڵ

٣ — ڕەگی ڕۆمان لە درۆدایە

٤ — ڕۆمان سەندوقی نهێنیانە

٥ — هونەرییەتی ڕۆمان

٦ — سێکوچکەی ڕۆمان و نهێنگەکانی کاری چیرۆکڤانی

٧ — ڕۆمان پرۆسەیەکی ئەفراندنەوانی کەشفکاریە

٨ — چیرۆک وخوێنەری دەقکوژ

٩ — لە پەراوێزی گفتوگۆیەکی ڕۆمانەوانیدا

١٠ — عەشقی هاجەرەم خوێندەوە

پاژی دووەم:

١ — پاچڤەو ڕینیسانس

٢ — پاچڤەو چەند وەڵامێکی بێ پرسیار

٣ — چەند سەرنجێکی پاچڤەلۆجی

٤ — پاچڤە پردی نێوان کەلتوورانە

٥ — حەمە کەریم عارف و گوتو بێژێکی پاچڤەوانی

پاڤی سێیەم:

١ — مەرگی زمان=مەرگی نەتەوە

٢ — ناسنامەی نەتەوەیی

٣ — ناسنامەی نەتەوەیی وناسنامەی کەلتووری

٤— دەربارەی نیشتمانپەروەری و نەتەوەپەروەری

٥ — لە پەراوێزی دیموکراسییەتدا

٦ — ئیفلاسی سیاسی و قاتی سیاسەتوان

٧ — کوردێنی و.. نەعلەتی حیزب

سەرنجێک

ح.ع

هەزار پیشە، سەندوقۆکەیەکی دارینە، چاوە چاوە کراوە، تا زۆر شتی جۆراو جۆر بگرێت. جاران لە کوردەواریدا باوی بوو ولە ماڵاندا بە کار دەبرا.. جا بەندە بۆیە ئەم ناوەم لەم کتێبە نا، تا هەم وشەکە بە زندوویەتی لە یادگەی زمانی کوردیدا وەمێنێ و هەم لەگەڵ نێوەرۆکی کتێبەکەدا تێکبکاتەوە کە کۆمەڵێک بابەتی هەمە جۆرو جیاوازی دەربارەی چیرۆک، ڕۆمان، لێکۆڵینەوەی ئەدەبی، پاچڤە و دنیای پاچڤەوانی و، ڕۆشنبیریی.. لە خۆگرتووە و پڕ بە پێستی ناوەکەیەتی.. هەڵبەتە هەمەجۆری ناواخنی کتێبەکە، هەمەجۆری خوێنەرانیشی لێدەکەوێتەوە، کە هیوادارم خوێنەرانی ئەو بوارانە گومگەشتەی خۆیان لەم هەزار پیشەیەدا بدۆزنەوە..

بە هەرحاڵ، ئەم نووسینانە بەشێکن لە چالاکی و ئەزموونی نووسینی بەندە، ڕاستگۆیانە گوزارشت لە بیرو بۆچوونی قۆناغێکی ئەزموونی دنیای نووسینی بەندە دەکەن، هەستم کرد ئەوە دێنن کە کۆیان بکەمەوەو لە پەراگەندەیی ڕزگاریان بکەم و لەم هەزار پیشەیەدا پێشکەش بە خوێنەران و کتێبخانەی کوردی بکەم.. هیڤیدارم خوێنەران بۆ چەند ساتێک لەم هەزار پیشەیەدا وچانێک بگرن وهەمان ڕاستگۆیی و دڵسۆزی ڕەخنە ئامێزی خودی نووسینەکان بکەن بە محەکی ڕەفزو قبووڵ..

پاژی یەکەم

ڕۆمان لە نێوان وتن و نیشاندااندا

((١))

زاراوەی ڕۆمان، لە بنەڕەتدا مانایەکی گشتی و مانایەکی تایبەتی هەیە، لە مانا گشتیەکەیدا بە هەر شێوە چیرۆکێکی پەخشانی، کە لە سەر بنەمای خەیاڵ و ئەفسانە ڕۆنرابێ، دەگوترێت. ڕۆمان هەردوو مەبەستی لەزەتبەخشین و فێرکاری لەخۆ دەگرێت و سەرەتای پەیدا بوون و سەرهەڵدانی بۆ یەک دوو سەدەی پێش زاین دەگەڕێتەوە، دیارە بە درێژایی ئەم تەمەنە درێژەی، گۆڕانکاری یەجگار زۆری بەخۆوە دیتووەو تا ڕۆژگاری ئەمڕۆش لە خۆ تازەکردنەوەو قاڵبەگۆڕکێی بەردەوامدایەو بە ڕێژەیەکی زۆر بەرهەم دەهێنرێ. لە مانا تایبەتیەکەشیدا، بەو شێوە چیرۆکڤانیە درێژە پەخشانیە، دەگوترێ کە لە سەرەتاکانی سەدەی هەژدەیەما لە ئەورووپادا پەیدا بوو و سەری هەڵدا، هەرچەندە کاراکتەرو قارەمان و بویەرو ڕووداوەکانی زادەی خەیاڵن، بەڵام هێندە واقیعی دەنوێنن لە تۆ وایە لە ژیانی واقیعی و ڕۆژانەدا، سەروکارو ئاشنایەتیت دەگەڵیاندا هەیە.

هەڵبەتە ئەگەر لە فەرهەنگدا، بە تایبەتی فەرهەنگانی ئەنگلۆساکسۆنی بۆ ماناو پێناسەی تایبەتی ڕۆمان بگەڕێی، زیاتر نۆڤلی پێدەڵێن، بە ڕۆمانە خەیاڵیو ئەفسانەییە کۆنەکانیش دەڵێن ڕۆمانس.. هەڵبەتە، هەرچەندە ڕۆمان و ڕۆمانس هەر یەکەیان بۆ خۆی شێوەیەکە لە شێوەکانی چیرۆکڤانی پەخشانی، بەڵام جیاوازی زۆریشیان هەیە. یانی هەریەکەیان شێوەیەکن لە شێوەکانی هونەری چیرۆک. لێرەدا مەبەست لە چیرۆک هەر بەرهەمێکی هونەری پەخشانیە کە زیاتر زادەی خەیاڵی هونەرمەندو داهێنەرە تا لە رووی مێژووییەوە زادەی حەقیقەت بێ. دیارە دووریش نییە چیرۆک لە واقیع و مێژووەوە هەڵێنجرێ یان لە خەیاڵی رووتەوە سەرچاوە بگرێت، یان تێکەڵەیەک بێ لە هەردووکیان، گرینگ ئەوەیە وەکو کارێکی هونەری قەناعەتبەخش بێت، لەزەتێکی ئەستاتیکی بە خوێنەر ببەخشێت و هەستەکانی دەمەزەرد بکاتەوەو ببی بە شەریکی ئەو هەستانەی کە لە سەرانسەری کارەکەدا هونەرڕێنراون و تانوپۆی چیرۆکەکەیان پێکهێناوە، خوێنەر بخاتە سەر کەڵکەڵەی ئەوەی کە بە خۆی رازو رەمزی بن دێڕی چیرۆکەکە کەشف بکات.

دیارە هیچ گومانێک لە هونەریەتی چیرۆکدا نییە،و هونەرێکە وەکو هەموو هونەرەکانی دیکە، بەڵام بە پەخشانە، بە زمانی پەخشانە، هەم لایەنی بەهرەو بەهرەمەندی تیایەو هەم لایەنی ئەزموون و فێربوون، یانی لە بنەڕەتدا تێکەڵەیەکە لە رەگەزی بەهرەی سروشتی و رەگەزی سنعەت کە دەکاتە فێر بوونو ئەزموون، یانی کاری چیرۆکنووسی کە بە پەخشانە لە بنەڕەتدا چالاکیەکی زمانەوانیەو زیاتر سەروکاری

دەگەڵ تەبع و تەبیعەت و هەست و سۆزی مرۆڤدا هەیە. بە هەرحاڵ زمانی چیرۆک، پەخشانە، چیرۆک هونەرێکی کۆن و بە تەمەنە، پتر لە دوو هەزار ساڵە، لە شێوەو قاڵبێن جیاوازدا بەردەوامەو لە سەردەمی تازەشدا پێگەیەکی هونەری زۆر گەورەی هەیەو ئەگەر گرنگترین هونەر نەبێت، ئەوا گومانی تیا نییە لە ریزی هونەرە هەرە گرینگەکانە. دیارە مەبەستی هونەر ئەوە نییە بێت حەقیقەتێک بەیان بکات و خوێنەر واداربکات کە قەناعەتی پێبکەن، هونەر ئەگەر حەقیقەتێکیش بڵێت بۆ ئەوە نییە کە خوێنەر بێنێتە رەداو قەناعەت بەو حەقیقەتە بکات، بەڵکو بۆ ئەوەیە کە بیکات بە شەریکی ئەزموونێکی ئیستاتیکی، ئەزموون بگۆرێت بۆ هەستێکی هونەری. هەر چیرۆک یان شیعرێک ئەگەر مەبەستی سەرەکی ئەوە نەبێت کە وەرگرو خوێنەر بکات بە شەریکی ئەزموونێکی ئەستاتیکی و هەموو مەبەستەکانی تری نەخاتە خزمەتی ئەم مەبەستە سەرەکیەوە، زەحمەتە بە بەرهەمی هونەری بژمێردرێت و شایستەی ناوی چیرۆک یان شیعر بێت، با پەیامێکی زندووشی لە خۆدا هەڵگرتبێ، کە هونەریەتی تەواوی پەیدا نەکردبێت، زەحمەتە لە خانەی هونەردا جێی بکرێتەوە! هونەر تەبع و تەبیعەت و هەستە جۆراو جۆرەکانی وەرگر دەدوێنێ و سەروکاری دەگەڵ ئەو لایەنانەدا هەیەو ئەو لایەنانەش لایەنی سروشتی و زندوون و بۆ هەمیشە بەردەوامن.

بۆیە چیرۆک، ئەگەر بیەوێ پایەی بەرزی هونەر بەدەست بێنێ، دەبێ مامەڵە دەگەڵ تەبع و هەستێن بەشەردا بکات، یانی ئامانجی چیرۆکی هونەری کە لە رێگەی وشەوە خۆی دەنوێنێ ئەوەیە کە بە زەبری وشەو پەیڤی نووسراو زەمینە بۆ خوێنەر خۆشبکات کە بژنەوێ، کە ببینێ، کە بگرێت، کە بۆن بکات، کە تام بکات، بە هەموو هەستەکانیەوە، دەگەڵ رازو رەمزە دەروونی و بێرۆنیەکانی دەقەکەدا بژی و ئەوپەڕی لەزەتی ئیستاتیکی لە هونەریەتی دەقەکە وەربگرێت. وەکو باسمان کرد چیرۆک دەشێت بابەتی خۆی لە مێژوو و واقیعەوە هەڵێنجێ و دەشێت زادەی خەیاڵی رووتی نووسەر بێت. ئەمە خۆی لە خۆیدا ئەوە دەگەیەنێت کە چیرۆک و مێژوو بە درێژایی تەمەنی خۆیان هەمیشە سەروساختیان دەگەڵ یەکدا هەبووەو سوودیان لە یەکدی وەرگرتووەو کاریان لە یەکدی کردووەو لە کارلێکی بەردەوامدا بوون. خۆ ئەگەر زۆر دوور نەکەوینەوەو لە زمانی ئینگلیزی ئەمرۆدا بۆ ریشەی هەردوو وشەی چیرۆک و مێژوو بگەرێین، دەبینین هەردوو وشەکە هاوریشەن و لە رووی مانای گشتیشەوە لێکدی نزیکن،و جۆرە هاومانابییەک لە نێوان هەردوو وشەی History و Storyدا هەیە، یەکێک لە ماناکانی History، چیرۆکە، هەروەها یەکێک لە ماناکانی Story گێرانەوەیە، گێرانەوەی رووداوێک یان کۆمەڵە رووداوێکی واقیعییە ، کە ئەمە خۆی لە خۆیدا دەکاتە مێژوو. ئەگەر تەمەشایەکی کتێبە کۆنەکانی مێژوو بکەی، دەبینی مێژوو تا پێش ئەوەی ببێ بە زانستێکی تەواو عەیاری سەربەخۆ، کتێبانی مێژوو ئاوێتیەک بوون لە واقیع و مێژوو، چیرۆکە خەیاڵیەکان بە جۆرێ دەگێردرانەوە لە تۆ وایە حەقیقەتێکی دیکومینتاری راستەقینەن و حەقیقەت و واقیعی راستەقینەش بە زمانی چیرۆک و لە گۆشەنیگای گوتیاری هەمە شت

زانەوە، دەگێڕدرانەوەو بەرجەستە دەكران. بۆ نموونە لە كەلتووری ئێرانیدا مێژووی بەیهەقی هەیە كە لە رووی زانیاری و دروستی و وردی زانیاریەوە یەكێكە لە سەرچاوە هەرە باشەكان و وێڕای ئەوەش پڕە لە چیرۆكێن زۆر دڵگیرو جوان كە لە گۆشەنیگای گوتیاری هەمەشت زانەوە گێڕدراوەتەوە. هەروەها هونەری چیرۆكیش زۆری سوود لە مێژوو وەرگرتووە، تەنانەت هەندێ چیرۆك هەن كە ئاوێتەیەكە لە مێژوو و چیرۆك، ئەو ئاوێتەییە بە ڕادەیەكە كە هەندێ لە شارەزایان ئەو جۆرە چیرۆكانەیان بە مێژوو زانیوە، واتە دەكرێت، بگوترێ مێژوو چیرۆكێكی بێ رتووشی واقیعی دیكومینتاری بێرونیەو چیرۆك مێژووییەكی هونەری فانتازی ئامێزی هەست و نەستی دەروونییە، بەڵام ئەمە بەو مانایە نییە كە ئەو دووە بە یەك بزانرێن، چونكە وێڕای هەموو ئەمەش چیرۆك جیایەو مێژوو جیایە، چیرۆك چیرۆكە و مێژوو مێژووە. لە رۆژگاری ئەمڕۆدا ئەوەی بە مێژوو دەوترێ، بە چیرۆك ناوترێ، دیارە پێچەوانەش پێچەوانەیەو ئەركی چیرۆك لە بنەڕتدا وتن نییە، بەڵكو نیشاندانە، نیشاندانە لە ڕێگەی هونەراندنی ئەو بابەت و تیمەیەوە كە مامەڵەی لە تەكدا دەكات. بە هەرحاڵ چیرۆك دەتوانێ هەندێ لە قارەمان و رووداوەكانی لە مێژووەوە وەرگرێت و زۆر كەسیش شتی وایان كردووە، بەڵام هەر شتێك لە مێژووەوە وەربگرێت لە خۆیدا هەرسی دەكات و وەكو خۆی و بە هەمان ناسنامەو تایبەتمەندییەوە نامێنێتەوەو لە ناو چیرۆكەكەداو بەدەم پرۆسەی ئەفراندنی چیرۆكڤانیەوە قاڵ دەبێتەوە، بۆیە ئەو زانیاریانەی دەربارەی كاراكتەران و رووداوێن مێژووی، لە چیرۆكدا هەن، ناكرێت بە زانیاری مێژوویی باوەڕ پێكراو و دیكومینتاری دابنرێت و ناتوانرێت بۆ لێكۆڵینەوەی مێژوویی پشتیان پێ ببەسترێت.

هەڵبەتە هەر چیرۆكێكی هونەری گەورە جۆرە لەزەتێكی ئستاتیكی بە خوێنەر دەبەخشێت و ئەم لەزەتە لە خودی كارە هونەریەكەدایە و لە سەرانسەریا پەڕاگەندەیەو جۆرە ئاسوودەییەكی روحیو دەروونی بە خوێنەر دەبەخشێت، كەواتە لەزەتبەخشی، لەزەتی ئەستاتیكی یەكێكە لە تایبەتمەندییەكانی هونەر ، كە چیرۆك لە جوملەی هونەرە گرینگەكانی سەردەمی تازەیە. دیارە لە رووی سوودمەندیشەوە مشت و مڕو گەنگەگەشەو بیرو بۆچوون و تیۆری جیاواز هەبووەو هەیەو دیارترینیان، بە تایبەتی لە سەدە تازەكانەوە، لە دوو تێوری باودا چڕكراونەتەوە، تێوری "هونەر بۆ جەماوەر" ئەم بۆچوونە بە بیانووی جەماوەرو خەمی جەماوەرەوە لە ڕاستیا داوا لە هونەرو هونەرمەند دەكات كە دەخزمەتی ئایدولۆجیایەكی تایبەتیدا بن یان لە خزمەتی دەوڵەتێكی ئایدولۆژیدا بن. كە ئەمە خۆی لە خۆیدا هەوڵدانە بۆ پەڕو باڵكردنی هونەرو كوشتنی هونەرمەند. تێورییەكەی دی تێوری (هونەر بۆ هونەرە) كە پێی وایە هونەر جۆرە مەنەلۆگێكی دەروونیەو جگە لە خودی خۆی هیچ مەبەست و ئامانجێكی تری نییە.. بە هەر حاڵ راوبۆچوونی دیكەش لەو بارانەوە زۆرن، بەڵام بە شێوەیەكی گشتی هونەر جۆرە لەزەتێكی ئستاتیكی بە خوێنەر یان وەرگر دەبەخشێت و، ئەمەش بۆ خۆی لە جۆرە سوودمەندیەكی مەعنەوی بەدەر نییە كە بریتیە لە ئاسوودەیی روح و دەروون و پاڵاوتن و پاكبوونەوەو دەمەزەرد

بوونەوەی هەستەکان.. بەڵام لەزەتە ئستاتیکیەکە لە سەرانسەری کارە هونەریەکەدا، وەکو یەکەیەکی هونەری یەکپارچە، پەنهانە، لەوەوە هەڵدەقوڵێت و دەبێ لەودا بۆی بگەڕێی... هەڵبەتە هونەری چیرۆک ئەو توانایەی هەیە کە سوود لە هزرێن ئاینی و فەلسەفی و مێژوویی و کۆمەڵایەتی وەربگرێت و لە باری هونەرییەوە لە خۆیدا هەرسیان بکات و هونەریانە بۆ خۆێنەری بگوازێتەوەو خوێنەر وا لێبکات کە بیر بکاتەوە، دیارە ئەم تەوزیفە فیکریانە نابێ زەق و راستەوخۆ بێت، بە تۆبزی و بە مەبەستێن نا هونەری، چ لە ناوەوەو چ لە دەرێی دەقەکەوە، لە دەقەکە بار بکرێت، بەڵکو دەبێ وەکو ئەو شەکرە بێ کە لە شەکراوێکدا دەتوێتەوەو دەبێ بە بەشێک لە شەکراوەکەو نایەتە دیتن و بەڵام وێڕای ئەمەش لە سەرانسەری شەکراوەکەدا حوزوری هەیەو لە خواردنەوەی شەکراوەکەدا تام دەدات. یانی لە کۆتاییدا پێکهاتەکە نە شەکرە بە تەنیاو نە ئاوە بە تەنیا، بەڵکو پێکهاتەیەکی تازەیەو ناوی شەکراوە. جا باشترین نموونە بۆ مەسەلەی پەیوەندی نێوان فیکرو چیرۆک وەکو دەقێکی هونەری کە رۆمانیش شێوەیەکە لە شێوەکانی کارێن چیرۆکڤانی، هەمان پەیوەندی و نسبیەتی نێوان شەکرو شەکراوەکەیە..

هەڵبەتە لێرەدا، مەسەلەی ئایدولۆجیاو ئایدولۆجیابازیش دێتە ئاراوە، کە هونەری چیرۆک، کەم و زۆر سەرو ساخت و سەروکاری دەگەڵدا هەبووەو هەیە. هەندێجار نووسەر بەخۆی دڵبەندو هەڵگری ئایدولوجیایەکی تایبەتیەو ئەو ئایدولوجیا تایبەتیە، حوزوری هەمیشەیی لە هزرو بیریا هەیەو لەو روانگەیەوە دەڕۆنێتە دەوروبەرو لە کارە چیرۆکڤانیەکانیا رەنگدەداتەوە... تا نووسەر پتر پابەندی ئەو ئایدولۆجیایە بێت، ئەو بیرو ئامانجە ئایدولۆجیانەی لە چیرۆکەکەدا رەنگدەدەنەوە، هەمان حوکمی هزرو بیرو ئامانجێن ئاینی و فەلسەفی و ئاکاری و جڤاکیان دەبێت و کە چیرۆکەکە لە پایەی بەرزی هونەریەت دێننە خوارەوەو ئستاتیکای چیرۆکەکە لە هەر لەزەتێکی هونەری دەخەن، ئەگەر ئایدولوجیا هەمان دەوری شەکری ناو شەکراوەکە بدینێ، یانی لە خودی چیرۆکەکەدا بتوێتەوە، لە سەرانسەری چیرۆکەکەدا هەبێت و نەبینرێت، ئەوا ئاسیۆیک بە بەها هونەری و ئستاتیکییەکانی چیرۆکەکە وەکو یەکەیەکی هونەری یەکپارچە ناگەیەنێ. بەڵام ئەگەر نووسەر، هزرو ئامانجە ئایدولۆجیەکانی خۆی لە چیرۆکەکەو لە بونیادی چیرۆکەکە باربکات و بە تۆپزی کارە چیرۆکڤانیەکە لە قاڵبی ئایدولۆجیاکەی خۆی بدات، ئەوا پێ بزانێت یان نەزانێت، چیرۆکەکەی وەکو هونەر کردووە بە قوربانی ئایدولۆژیاکەی، بێئەوەی هیچ سوودێکی بە ئایدولوجیاکەی گەیاند بێت... دی، ئیچ. لورانس دەڵێت: "کاتێ رۆماننووس دەست لە سەر تای تەرازووی رۆمانەکەی دادەگرێت تا بە قازانجی ویست و ئامانجەکانی خۆی قورسی بکات، ئەم کارەی ئەو کارێکی ئەنتی ئەخلاقییە." هەڵبەتە ئەمە کارێکی ئەنتی هونەریشە چونکە بە زیانی بەها ئستاتیکیەکانی رۆمانەکە دەکەوێتەوە.

لێ کێشەی بنەڕەتیو ترسناک وهەستیاری هونەری چیرۆک دەگەڵ ئایدولۆجیادا کاتێ زەق دەبێتەوە کە دەوڵەتێکی ئایدولۆژیکی دیکتاتۆر لێدەبڕێت، چیرۆکنووسان و خێڵی هونەرمەندان بخاتە خزمەتی ئایدولۆجیای خۆیەوە. جا ئەم جۆرە رژێمە بۆ ئەوەی بگاتە ئامانج و مەرامی خۆی جۆرەها رێگە دەگرێتە بەر کە دیارترینیان دوو رێگەی تەواو پێچەوانەو هەڤدژی یەکترن. یەکەمیان ئەوەیە بێ هیچ شەرم و شورەییەک، بێ هیچ لە روو دامانێک، ئەو نووسەرو هونەرمەندانەی کە بە خوایشتی خۆیان یان لە رووی ریاکاریەوە، خۆیان و هونەرەکەیان دەخەنە خزمەتی ئەوەوەو تەپڵ و زوڕنا بۆ ئایدولۆجیاکەی ئەولێدەدەن و دەبن بە زوڕناژەنی ئەو، دەخاتە ریزی پێشەوەو لە ماڵی دنیاو پلەو پایەیان دەگرێت و دابەستە ئاسا بە خێویان دەکات، دووەمیان ئەوەیە، ئەو نووسەرو هونەرمەندە بە هەڵوێست و سەرکێشانەی کە بە هیچ ترس و تەماحێک نایەنە رەداو مل نادەنە خەتی ئەو، سووک و ریسوا دەکات، بیانوویان پێدەگرێت، برسیان دەکات، دە زندانیان دەپەستێ، راوەدوویان دەنێ، رەهەنەی تاراوگەیان دەکات و چاری نەمێنێ بە ئاشکراو بە نهێنی دەیانکوژێت و بە کوشتیان دەدات و ژیانیان لێدەکات بە دۆزەخ.

ئەو چیرۆکنووسانەی کە هونەرەکەیان هەڕاج دەکەنو دەیکەن بە ئەوزاری بانگەشە بۆ ئایدولۆژیای دەسەڵاتی فەرمانڕەوا، ئەوا هونەرەکەیان لە باشترین حاڵەتدا دەبێ بە جۆرە پەیامێکی بانگەشەیی دوور لە گیانی هونەریەت و بە خۆیشی دەبێ بە زوڕناژەن.

میلان کوندیرا، لە کتێبی هونەری رۆماندا دەڵێت: "چما لە رووسیای کۆمۆنیستدا، سەدان و هەزاران رۆمان بە تیراژی فرەو زۆر سەرکەوتووانە بڵاونابێتەوە؟ با، بەڵام ئەم رۆمانانە درێژە بە فەتحی بوون نادەن، هیچ شتێکی تازە لە بووندا کەشف ناکەن، بەڵکو تەنیا ئەو شتە دووپات دەکەنەوە کە پێشتر گوتراوە... ئەم رۆمانانە، لەبەر ئەوەی ئیدی هیچ کەشفێک ناکەن، هیچ بەشداریەکیان لە (بەردەوامماندنی کەشفکاریدا)، کە من ئەم پرۆسەی کەشفکاریە ناو دەنەم مێژووی رۆمان، نییە. ئەوانە لە دەرێی ئەم مێژووەدا جێدەگرن، یان باشتر وایە بڵێین: "رۆمانانی دەرێی مێژووی رۆمانن."

بێگومان دەوڵەتانی ئایدولۆژێکی دیکتاتۆر، وێڕای ئەوەی کە پارەو پول و توانایەکی فرە لە بەرهەمهێنان و چاپ و بڵاوکردنەوەی سەدان و هەزاران رۆماندا بە تیراژی زۆر، بە فیڕۆ دەدەن، بەڵام لەبەر ئەوەی نووسەرانی بە هەڵوێست و سەرکێش، سەرکوت دەکەن، کارە هونەرییەکانیان سانسۆرو قەدەغە دەکەن، رێگە لەو رۆمانانە دەگرن کە "شتێکی تازە لەم بوون و گەردوونە کەشف" دەکەن، گیانی رۆمان دەکوژن. بە خۆڕایی نییە کە میلان کوندێرا دەڵێت: "نزیکەی نیو سەدەیە کە مێژووی رۆمان لە ئیمپراتۆریەتی رووسیادا وەستاوە."

بە هەر حاڵ نەک هەر چیرۆک و ڕۆمان، نەک هەر شێوەکانی دیکەی چیرۆکڤانی، بەڵکو ئەدەبیات بە گشتی ژیانی مەعنەوی خەڵکی ئەو دەڤەرو سەرزەمینانە دەنوێنێ کە ئەو ئەدەبیاتەیان بەرهەم هێناوە، بە جۆرێکی هونەری ئەوتۆ خوێنەر لە ژیانی فەرهەنگی و مەعنەوی ئەو خەڵک و میللەتە ئاگادار دەکات، کە نە زانست و نەفەلسەفە و نە هیچ کەناڵێکی هزری دیکە، ئەوەی پێ نەکرێت.

ئەدەبیات لە کانیاوی تەبع و هەستێن هونەرمەندەوە هەڵدەقوڵێت و دەڕژێتە دەریای تەبع و هەستێن خوێنەرانێکی بێ شوماری نەوە یەک لە دوای یەکەکانەوە..

((٢))

دیارە ڕۆمان وەکو شێوەیەکی چیرۆکڤانی لە بۆشاییەوە پەیدا نەبووە، زادەی ڕێکەوتی رووت نییەو ،کوت و پڕ لە دایک نەبووە، بەڵکو ڕەگی دەچێتەوە سەر هەندێ ژانری ئەدەبی چیرۆکڤانی دیکە، کە ڕۆمانس یەکێکە لەو ژانرە چیرۆکڤانیانە.

ڕۆمانس، حیکایەتێکی قارەمانیە باسی قارەمانان و ڕووداوێن ئەفسانەیی و خەیاڵی دەکات... بە زمانێکی یەجگار فاخیرو رازاوە باسی شتانێک دەکات کە هەرگیز ڕوویان نەداوەو نادەن.. یانی پڕە لە ڕووداوێن نا واقیعی و باوەڕ نەکردەنی و لە هەمان کاتدا خەیاڵئەنگێزو لەزەت بەخش و قارەمانیەتی سەیر. هەر هەموو ئەم تایبەتمەندیانە، لە زەتێکی تایبەتیان بەخوێنەری ڕۆمانس بەخشیوە کە بە زۆری خەڵکانی شارنشینی سەر بە چینە باڵاو ناوەندەکانی کۆمەڵگە بوون و مەحکووم بە ژیانی یەکهاوی و ڕۆتینی شار بوون.. ئیدی لەزەتیان لە ژیانی قارەمانانەو ڕیسککاریانەی پڕ خەتەرو مەترسی و کول و کۆڤان و تێشکان، بەڵام ئاقیبەت ، خۆشی لە ڕۆمانس وەرگرتووە... ئیدی ئەم تایبەتمەندییە لەزەتبەخشانەی ڕۆمانس، لە ڕۆژگاری پەیدا بوون و سەرهەڵدانی ڕۆمانی مۆدێرندا تا رادەیەکی زۆر داویەتیە کزی. هۆیەکەشی دەگەڕێتەوە بۆ جیهانبینی و تۆڕینی زانستیانەی خەڵکی ڕۆژگارێن تازە، کە ئەو ڕووداوە خەیاڵی و قارەمانیە سەیرو باوەڕ نەکردەنیانەی پێ قەبووڵ ناکرێت و لەزەتیان لێنابینێ. ژانری چیرۆکڤانی دڵپەسندی خەڵکانی هاوچەرخ، ڕۆمانی تازەیە، کە ڕەگی لە واقیع دایە، بەڵام ئەمە بەو مانایە نییە کە ڕۆمانی تازە دەستبەرداری ڕەگەزی ئیسارەو وروژان بوو بێ، پڕ خوێنەرترین ڕۆمان، ئەوانەن لە سنووری ئەگەراندا، لە چوار چێوەی ئیحتیمالاندا، ئەو شتە سەیرانە دەوروژێنن کە لە ژیانی ڕۆژانەدا زۆرن و، چاوپێیان راهاتووەو وەکو پێویست نایان بینن،. بە هەرحاڵ هونەری چیرۆکڤانی بە هەموو شێوەکانی، چ لە قاڵبی شیعریداو چ لە قاڵبی پەخشانیدا تەمەنێکی زۆری هەیە، لە قاڵبە شیعریەکەیدا تەمەنی زۆر زیاترە وەک لە قاڵبە پەخشانیەکەیدا، بە تایبەتی لە شارستانیەت و کەلتووری دەوڵەمەندی یونانیدا، پتر لە دوو هەزار ساڵێک دەبێت، خۆ لە قاڵبە زارەکیەکەیدا هەر زۆر کۆنەو ڕەنگە هاوتەمەنی سەرهەڵدانی فەرهەنگ و کەلتوورو شارستانیەتی هەر میللەت و کۆمەڵگایەکی جیهان بێت..

دەشێت بگوترێ مرۆڤ بوونەوەرێکی حیکایەت خوان بووەو دەگەڵ حیکایەت و چیرۆکاندا ژیاوەو بە چیرۆک و لەناو چیرۆکدا بە ئاوات و خۆزیاکانی گەییوە، لە ناو چیرۆکدا دینداری کردووە، کفری کردووە، بیری لە بوون و نەبوون کردووەتەوە، نەخۆشیە دەروونیەکانی دەرمان کردووە، دژواریەکانی ژیانی تەخت کردووە، یانی چیرۆک بەشێک بووە لە ژیانی مرۆڤ و هەرواش دەمێنێتەوە. هەڵبەتە چیرۆک و شێوەی چیرۆک، بە گوێرەی قۆناغ و سەردەمە مێژوویی و کۆمەڵایەتیەکان، گۆڕاوەو گۆڕانی بەسەردا هاتووەو بەسەریا دێت. واتە شێوە چیرۆکڤانییەکان بە پێی رەوتی رۆژگار دەگۆڕێن و شێوەێن چیرۆکڤانی تازە وەردەگرن و تەنانەت هەندێک لە شارەزایان و پسپۆڕانی ئەو مەیدانە لەو باوەڕەدان هەر شێوە ئەدەب و هونەرێکی تازە، درێژەی شێوەیەک یان چەند شێوەیەکی پێش خۆیەتی لە قاڵبێکی تازەدا، بۆیە زۆر ئاساییە کە چیرۆک و رۆمان، شێوەو قاڵبی تازەو گۆڕاوی رۆمانس و داستان بن. بە هەرحاڵ هەر هونەرێک رەنگ و بۆی سەردەم و رۆژگاری خۆی وەردەگرێت و رەوت و رێبازی گشتی شارستانیەت و کەلتووری و کۆمەڵایەتی سەردەمی خۆی بە جۆرێک دەنوێنێ، کە هەڵبەتە واقیع و وەزع و حاڵێن کۆمەڵایەتی و شارستانی و ئابووری کۆمەڵگەو رۆژگار لە یەک پێست و دۆخدا نامێنێ و لە کاریگەریی راستەوخۆ و نا راستەوخۆی پرۆسەی گۆڕانکاری بە دەر نابێت. واتە ئەگەر واقیعێن کۆمەڵایەتیو شارستانی و کەلتووری و ئابووری گۆڕانی ریشەیی بەسەردا هات، هەنگێ شێوە هونەرییەکان ناتوانن رەوت و رەوشە تازەکان بنوێنن، بۆیە هونەرمەند بۆ ئەوەی نوێنەری هونەریی راستەقینەو راستگۆی سەردەمی خۆی بێت، چاری هەر ئەوەیە شێوەو قاڵبی هونەری تازە دابهێنێ.. بۆ نموونە کاتێ ئەورووپا پێی نایە سەردەمی تازەوە، گۆڕانکاریەکی زۆر مەزن لە ژیارو شارستانیەتی ئەورووپادا رووی دا. دیارە ئەم گۆڕانکارییە کوت و پڕو لە ناکاودا نەبوو، بەڵکو بەرە بەرەو هێدی هێدی بوو، لە هەموو ئەورووپاشدا بە هەمان تین و تاو و ریتمەوە نەبوو، ئەم قۆناغ و سەردەمە تازەیە نێونرا قۆناغی رێنیسانس، واتە قۆناغی تازە بوونەوە، بوژانەوە. بە ڕاستی لەم قۆناغەدا شارستانیەتی ئەورووپایی بوژایەوەو تازەبووەوە، ژیانێکی نوێی ئەوتۆ هاتە ئاراوەو دەستی پێکرد کە پێویست بوو ناوێکی تایبەتی لێبنەن تا لە ژیان و قۆناغی کۆن جیای بکانەوە، ئەوە بوو ژیانی کۆن، ناوی سەدەکانی ناڤینی بە بالآدا بڕاو ژیانی تازە، ناوی سەردەمی نوێ یان مودێرنی وەرگرت.

جا ئەم گۆڕانکاریە، ئەدەبیات و هونەریشی گرتەوە. ئەوە بوو شێوەی چیرۆکڤانی رۆمان، بە درێژایی سەدەی هەڤدەیەم بەرە بەرە شێوەو قاڵبی خۆی پەیدا کرد و لە سەرەتاکانی سەدەی هەژدەیەمدا ناسنامەی سەربەخۆی، خۆی دۆزییەوە.. دیارە گرنگترین گۆڕانکاری سەردەمی رێنیسانس، کە هەر هەموو کایە حەیاتیەکانی ئەورووپای گرتبووەوە، ئەو گۆڕانکاریە بوو کە لە جیهانبینی ئەورووپاییەکاندا رووی دا، لە رەوت و رێڕەو و رەوشی بیرو بیرکردنەوەیاندا، رووی دا، بە کورتی لە نۆڕینی زانستانەیاندا رووی دا..

خەڵكی سەردەمە كۆنەكان، بە ئەقڵیەتێكی غەیبانیەوە دەیان روانیە دیاردەو رووداوە مادی و مەعنەوییەكان و بە هەمان ئەقڵیەت مامەڵەیان دەگەڵ هەموو كایەكانی ژیاندا دەكرد، واتە جیهانبینیەكی غەیبانی بەسەر تێكڕای بیركردنەوەیدا زاڵ بوو.. بۆیە داستان و رۆمانسی كۆن و رۆمانسی سەدەكانی ناڤین، زادەو رەنگدانەوەی ئەم جیهانبینییە بوون، خواوەندان و هێزێن غەیبی دیكە رۆڵی سەرەكیان تیا دیتووە، پڕ بوون لە خێو و دێوو درنجی سەیرو سەمەرەو رووداوێن خەیاڵی چاوەڕوان نەكراو... بۆ نموونە سەیر دەكەی بەشەرێك لە ناكاوا دەبێت بە گوێدرێژ (رۆمانسی میتامورفوسی ئاپولیوس گەشترین نموونەیە). جا خاڵی گرینگ لەمەدایە كە بەشەری كۆن باوەڕی دەكرد كە لەگینە بەشەرێك بەڕاستی لە ناكاوا ببێت بە كەر. چونكە ئەو جۆرە پێشهاتەو خێوو دێوانە، دەگەڵ ئەقڵیەت و جیهانبینی ئەودا تێكیان دەكردەوە.. بەڵام لە سەردەمی مودێرندا، دەشێت نووسەرێك چیرۆكێك بنووسێت كە لە چیرۆكەكەدا بەشەرێك لە ناكاوا ببێت بەكەر (بڕوانە چیرۆكی پینوكیوی كارلو كولودی) یان چیرۆكێك بنووسێت كە بەشەرێك، بەیانیەك لە خەوێكی ئاجڕو باجڕ خەبەری بێتەوەو سەیر بكات بووە بە سیسرك (بڕوانە مەسخەكەی كافكا)، بەڵام خوێنەری سەردەمی نوێ ئەم پێشهاتەی لە واقیعدا قەبووڵ نییە، تەنیا لە چوار چێوەی مانا چیرۆكڤانی و مەجازی و رەمزیەكەیدا قەبووڵیەتی و خوێندنەوەو شرۆڤەی بۆ دەكات. دەنا بە كەر بوونی راستەقینە یان بە سیسرك بوونی راستەقینەی بەشەرێك، هەرگیز دەگەڵ ئەقڵیەت و هزرین و جیهانبینی ئینسانی سەردەمی نوێدا تێك ناكاتەوەو ناگونجێت. ئینسانی سەردەمی نوێ، چەندیش زۆر لە خۆی بكات ناتوانێ دنیا بەو ئاوایە بدینێ و بفامێ كە ئینسانی كۆن دەی بینی و دەیفامی، بۆیە ئەقڵگەرایی و جیهانبینی گومانامێز كە لە تایبەتمەندییەكانی ئینسانی سەردەمی نوێیە، هەڵبەتە گومانامێزی لە پێناوی گەییشتن بە حەقیقەتەدایە، نەک گومان لە پێناوی گوماندا.. لە سەرانسەری كایە مادی و مەعنەوییەكانی ژیاندا، لە تێكڕای چالاكیە مادی و مەعنەویە مرۆڤانیەكاندا رەنگ دەداتەوە، كە دنیای چیرۆك و هونەر یەكێكە لەو چالاكیە مرۆڤانیانە...و رۆمان لە بواری جیهان و شێوە جۆراو جۆرەكانی چیرۆكڤانیدا، نموونەیەكی زندووی ئەو گۆڕانكاریە ئەقڵیو هونەریانەیە كە دەرهاویشتەی سەردەمی مۆدێرنە...

هەڵبەتە لە سەردەمی مۆدێرندا، جگە لە گۆڕانكاریە فەلسەفیو زانستیەكان، زۆر گۆڕانكاری جڤاكیو ئابوری قووڵیش روویان داوە كە زەمینەی گونجاو و لە باری بۆ لە دایكبوونی رۆمان خۆش كردووە... جێی خۆیەتی لێرەدا ئەو گوتەیەی هیگل بە نموونە بهێنرێتەوە كە دەڵێت رۆمان: "داستانی نوێی بۆرژوازیەتە." ئەمە خۆی لە خۆیدا ئەوە دەگەیەنێت كە رۆمان شێوە چیرۆكڤانیەكی تایبەتی سەرمایەداری پیشەسازی تازەیە. لەم سەردەمەدا گۆڕانكاری زۆر سەرەكیو بنەڕەتی لە بونیادی كۆمەڵایەتی و لە سیسەتەمی سیاسی و ئابووری كۆن و پێشیندا رووی دا.. هەڵبەتە لێرەدا بەش بە حاڵی ئەم وتارە پێویستە ئەو بگوترێت كە یەكێك لە گرنگترین ئەو گۆڕانكارییانە ئەمە بوو كە چینی

بورژوا دەسەڵاتی سیاسی و کۆمەڵایەتی وەرگرت و تاکگەرایی ڕەواجی پەیدا کردو ڕەوتی خۆی وەرگرت و بوو بە ئەمری واقیع.

دیارە ڕۆمان، زیاد لە هەر چینێکی کۆمەڵایەتی، سەروکاری دەگەڵ چینی بۆرژوادا هەیە. چونکە یەکەم، زۆربەی ڕۆماننووسەکان بە خۆیان سەر بە چینی بۆرژوان و لە وێوە سەریان هەڵداوە. دووەم، بابەتی زۆربەی ڕۆمانەکان دەربارەی ژیانی تاکێن چینی بۆرژوایەو سێیەم، خوێنەرانی ڕۆمان بە زۆری خەڵکانی سەر بە چینی بۆرژوان کە هەم خوێنەوارن و هەم لە رووی داراییەوە، وەزعیان باشەو دەتوانن بەشێک لە دەرامەتی خۆیان بۆ کڕینی کتێب تەرخان بکەن و هەندێ لە کاتی دەستبەتاڵی خۆیان بە خوێندنەوەی ڕۆمان بەسەر بەرن و لەوێندەرەوە هەم پێگەی چینایەتی خۆ دەرک دەکەن و هەم دەتوانن بە هوشیارییەوە ڕەخنە لە ژیانی خۆ بگرن، خوێندنەوەی ڕۆمان بۆ ئەوان بایەخێکی زیاتری هەیەو وەکو لە خەڵکانی سەر بە چینە کۆمەڵایەتیەکانی دی... چونکە زۆربەی ڕۆمانەکان باسی ترس و ئومێدی چینی بۆرژوا دەکەن، شێوەی ژیان و چۆنیەتی هزرو هزرینی تاکێن سەر بەو چینە وێنە دەگرن، پارێزەرانی هونەری ڕۆمانیش، بە پێچەوانەی پارێزەرانی پێشینی هونەر کە پاشایان و ئەهلی دەربارو نەجیمزادان بوون، یان بە پێچەوانەی پارێزەرانی ئێستای هەندێ لە هونەرەکان دەوڵەتانی دکتاتۆری یان دیموکراتین، خودی چینی بۆرژوایە کە لە دەورو ڕۆڵی وەشانکاردا ڕۆمانان چاپ و بڵاودەکەنەوە، لە ڕۆڵی خوێنەردا، دەیکڕن. دەسکەوتی دارایی ڕۆمانیش ئەوەندە هەیە کە ڕۆماننووسان، بە باشی پێی بژین و چاویان لە دەستی پاشایان و دەرباریان و نەجیمزادانی گوایە پشت و پەناو پارێزەری هونەرو هونەرمەندانن نەبێ، کە بە خێری خۆ سووکە خەڵاتێ، بەراتێکیان بدەنێ. بەمجۆرە دەبینین بوونی هونەری ڕۆمان، تا چ ئەندازەیەک بە بوونی چینی بۆرژواوە گرێی خواردووە.

سەبارەت، بە پەیوەندی ڕۆمان دەگەڵ ڕەواج ودەقگرتنی تاکگەراییدا، ئاشکرایە کە بابەتی ڕۆمان لە بنەڕەتدا، ژیانی تاکە لە نێو کۆمەڵگەدا، هەڵبەتە ئەو تاکە ئاساییەی کە لە نێو خەڵکی ئاساییدا دەژی، نەک تاکێکی هەڵبژاردە لە خێڵی خواوەندان و پاڵەوانانی ئەفسانەیی یان پاشایان و قارەمانانی سەدەکانی ناڤین یان کاراکتەرانی دێو ئاسا، جا لەم رووەوە یەکێک لە مەرجەکانی پەیدا بوون و سەرهەڵدانی ڕۆمان، وەکو شێوەیەک لە شێوەکانی هونەری چیرۆکڤانی ئەوە بوو کە تاکی ئاسایی لە کۆمەڵگەدا پێگەو بایەخێکی ئەوتۆ پەیدا بکات کە چیرۆکنووسان، ژیانی ئەو بە بابەتێکی شایستەی ئەدەبیاتی ڕۆشنبیران بزانن و خوێنەران چیرۆکی ژیانی ئەو بە شایستەی خوێندنەوەو تێفکرین و سەرچاوەی لەزەت بزانن. هەڵبەتە لە کۆمەڵگە کۆنەکاندا، تاکی ئاسایی ئەو جۆرە پێگەو بایەخو مافەی نەبووە. حیساب بۆ تاک نەکراوە، لە نێو بنەماڵە و خێڵ و قەوم و سەڵتەنەتدا تواوەتەوەو بۆی نەبووە لە ئاقاری داب و نەریت هێوەتر بڕوات، بۆی نەبووە کەمترین گومان لەو شتە بکات کە داب و نەریت و

سونەت مۆری کردووە چ جای رەخنەگرتنو دەربڕینی ناڕەزایی. واتە لە کۆمەڵگەی کۆندا ئازادی تاک نەبووە..

بەڵام لە کۆمەڵگەی مۆدریندا، تاکی ئاسایی مافی هەیە، ئازادی خۆی هەیە، کۆمەڵگە رێگەی دەدات کە بەرێی خۆیدا بڕوات، کارو پیشەو ئاین و تەنانەت نەژاد و رەگەزی خۆیشی، ئەگەر بە دڵی نەبێت، بگۆڕێت.. لە کۆمەڵگەی مۆدێرندا، هەر تاکی داهێنەرو سەرکێش و ئەهلی ریسکە کە بەردەوام ئاقارێن بیرو هونەرو ئەدەبیات و زانست و سنعەت و تەکنولۆژیا و کشتوکاڵ وبازرگانی دەبەزێنن و هەوڵدەدەن خەون و خەیاڵ و خولیاو کەڵکەڵە بەشەرییەکان، پاچڤەی واقیع بکەن، خۆ ئەگەر هەر کەسێکیان لەم رێگایەدا شکستی هێنا، تاکێن دی دێنە پێشەوەو نایەڵن رێگای دوورو درێژی پێشکەوتن و پێشڤەچوون بێ رێبوار بێت. جا ڕۆمانی گەورە، داستانی ئەو تاکە داهێنەرە ریسککارانە دەگێڕنەوە، بۆیە هیگڵ نە هەقی نەبووە کە گوتوویەتی ڕۆمان: "داستانی نوێی بۆرژوازیەتە."

هەڵبەتە نابێ ئەوەش لەبیر بکرێت کە رۆمان لەلایەکەوە زادەی هەلومەرجی شارستانیەت و کەلتووری و کۆمەلایەتی و ئابووری سەردەمی نوێیە و لەلایەکی دییەوە، پاشکۆی ئاسایی و درێژەی کەلەپووری هونەری چیرۆکڤانیە، یانی رەگێکی دەچێتەوە سەر کەلەپووری هونەری چیرۆکڤانی. یان ڕۆمان وەکو هەموو هونەرێک، لە هەمان کاتدا کە بەندە بە هەموو لایەنەکانی ژیانی ئینسانەوە، ژیانی سەربەخۆی خۆیشی هەیە... ئەگەر لە جیهانی کۆندا، بە حوکمی جیهانبینی خەڵکی، قارەمان و کاراکتەران لە هونەرە چیرۆکڤانیە کۆنەکاندا یان رەمزی رەهای چاکەو بەهائێن ئایدیالی بووبن یان رەمزی رەهای خراپەو کارێن ئەهریمەنی بووبن، ئەوا لە جیهانبینی خەڵکی سەردەمی نوێدا هیچ کەسێک و کۆمەڵگەیەک نموونەو رەمزی رەهای خێرو هەق یان شەڕو نەهەق نییە، بەڵکو هەر تاک و کۆمەڵگەیەک کەم و زۆر رێژەیەک لە خێرو شەڕی تێدایە، واتە خێرو شەڕ چ لە تاک و چ لە کۆمەڵگەدا رێژەییە. جا ڕۆمانیش وەکو دیاردەیەکی چیرۆکڤانی سەردەمی نوێ، هەمان جیهانبینی سەردەمی نوێ دەنوێنێ.

بە هەر حاڵ، رۆمان تەنیا رواڵەت یان ناخی مرۆڤ نابینێ، بەڵکو هەردوو دیوی دەرەوەو ناوەوەی مرۆڤ دەبینێ و هونەریانە وێنەی دەگرێت. دیوی دەرەوەیان وەسف دەکات و پاشان بەرە بەرە دزە دەکاتە ناو ناخیانەوە، بەناو دڵ و دەروونیان دەکەوێ، خۆی دەگەیەنێتە سەرچاوە نهێنییەکانی کەڵکەڵەو خولیاکانیان و ئەوە نیشان دەدات کە هەر باوەڕێک گومانێک یان سووکە گومانێکی لەگەڵە، هەر ئازایەتیەک جۆرە ترسێکی لەگەڵە، هەر راستییەک جۆرە درۆیەک، هەر بەخشندەییەک سێبەری رژدییەکی لەگەڵە. هەر فیداکاریەک چەشنە خۆپەرستیەکی لەگەڵە... جا ئەم رێژەگەراییە یەکێک لەو تایبەتمەندییە رۆمانەوانیانەیە کە رۆمان لە شێوە چیرۆکڤانیەکانی کۆن جیا دەکاتەوە..

ڕۆمان، هونەرێکە پڕ بە پێستی سەردەمی نوێ، ئەو سەردەمەی کە شەیدای تازەگەراییەو بایەخێکی زۆر بە هەر نوێخوازیەک دەدات... جا ڕۆمانیش، بۆ ئەوەی تازەیی و نوێباوی خۆی بنوێنێ و بسەلمێنێ دەبێ پەنا وەبەر داهێنان ببات، بە پێچەوانەی شێوە چیرۆکڤانیەکانی پێشینەوە، کە زۆریان سوود لە پلوتێن سونەتی و باو وەردەگرت و لاسایی کردنەوەی بەرهەمی پێشینانیان نەک هەر بە کێماسی و عەیب نەدەزانی، بەڵکو بە باشیان دەزانی...

هەڵبەتە پەنا بردنە بەر داهێنان، یەکێکە لە تایبەتمەندییەکانی هونەری ڕۆمان. داهێنان لە بواری هونەردا، هەمیشە هەر پەسند بووەو داهێنەریش سەنگ و ئیحتوباری خۆی هەبووە، بەڵام لە داهێنانیشدا، لە نوێخوازی و تازەگەراییشدا وەکو زۆر دیاردەی دیکەی ژیان، توندڕەوی هەیە، ئەم توندڕەوییە لای هەندێ لە هونەرمەندان و ڕەخنەگرانی سەردەمی نوێ گەییوەتە ئاستێک، کە دوور کەوتنەوە لە سونەتێن هونەری و داهێنانی قاڵب و شێوازێن سونەت شکێن، بە مەرجی نوێخوازی و نوێ بوون دەزانن. غافڵ لەوەی کە هیچ بەرهەمێکی هونەری لە بۆشاییدا سەر هەڵنادات، و هەر بەرهەمێکی هونەری ڕەگی لە سوننەت و کەلەپووردا نەبێ و خۆراکی خۆی لە سونەت و کەلەپوورەوە وەرنەگرێت، وەکو درەختێکی بێ ڕەگ و ریشە وایەو هیچ درەختێکی گەورەو جوانیش نییە کە بێ ڕەگ یان کەم ڕەگ و ریشە بێت. یانی هەر بەرهەمێکی هونەری گەورەو ڕەسەن بە شێوەیەک لە شێوەکان ڕەگی لە سوننەت و کەلەپووردایەو لەوێوە خۆراکی خۆی وەردەگرێت.. تەنانەت بەرهەمە زۆر گەورەکانیش کە زادەو ئافەریدەی بلیمەتانی خۆڕسکن و بەڕادەیەک تازەو نۆباون کە ماکی هیچ نموونەیەکی کۆن و پێشینیان پێوە دیار نییە، ڕەگێکیان هەر دەچێتەوە سەر کەلەپوورو سوننەت، بۆ نموونە ئیلیادەو ئۆدیسە ڕەگیان دەچێتەوە سەر داستانی فۆلکلۆری و زارەکی داستانی یۆنانی، مەم و زینی ئەحمەدی خانی ڕەگی لە مەمی ئالانی فۆلکلۆری باوی کوردەوارییدایە...

بە هەرحاڵ، ئەرکی ڕۆمان وەکو شێوەیەکی مۆدێرنی هونەری چیرۆکڤانی، لە بنەڕەتدا نواندن و پیشاندانی هونەریانەی ئەزموونانی مرۆڤی هاوچەرخە. بۆیە ئەگەر لە نواندنێکی هونەریانەی ڕۆماننووسێکدا خراپی و درێوی بە سەر چاکی و جوانیدا زاڵ بێت، گوناحی ئەمە لە ئەستۆی ڕۆماننوسەکەدا نییە، بەڵکو لە ئەستۆی ئەو واقیعەدایە کە ئەو هونەریانە پیشانی دەدات. واتا ڕۆمان بە شێوازی تایبەتی خۆی واقیع دەهونەرێنێ و لە هەر شێوەیەکی دیکەی هونەری چیرۆکڤانی پتر هەوڵدەدات واقیع بە جۆرێ بهونەرێنێ کە لەلای خوێنەری هاوچەرخ و مۆدێرن قەناعەتبەخش بێت و کەرەستەی پێویستی بخاتە بەردەست کە بۆ خۆی بە ناو بکەوێت و حەقیقەت کەشف بکات و ئەگەر بگوترێ هیچ ژانرێکی دیکەی، هونەری چیرۆکڤانی، ئەم تایبەتمەندییەی ڕۆمانی نییە، ڕەنگە نەبێت بە زێدەڕۆیی.

بە هەرحاڵ رۆمان، نیشاندانە نەک گوتن و گەنگەشە، گوتن و گەنگەشە زیاتر ئەقڵی وەرگر دەدوێنێ کە ئەمە کاری فەلسەفەو زانستو مێژوو و باس و لێکۆڵینەوەو وتارە، بەڵام نیشاندان و نواندن، زیاتر هەستو سۆزی وەرگر دەدوێنێ کە ئەمە کاری هونەرە، رۆمانیش هونەرە....

((٣))

دیارە رۆمان، وەکو ژانرێکی چیرۆکڤانی رێژەگەرای مۆدێرێنی واقیعگەرا، وەکو هەر ژانراو شێوەیەکی دیکەی هونەری، لە پرێکاو بە یەک کەرەت و بە کامڵی پەیدا نەبووە، هەڵبەتە مەبەست لە کامڵی باڵاترین یان دوا شێوە نییە، چونکە، لە هیچ شێوەو ژانرێکی هونەریدا، مادامێکی لە زاوزێی بەردەوامدایە، لە کاریگەریی و باندۆری یاساو رێسای گۆڕانکاری بە دەر نییە، دیاریکردنی دوا شێوە یان باڵاترین شێوە، ناتوانرێ دیاری بکرێت، چونکە هونەر ئەوسەری نییە یان دیار نییە، مەبەست لە شێوەی کامڵ، ئەوەیە کە رۆمان، بوونی خۆی وەکو ژانرێکی چیرۆکڤانی تایبەتی و سەربەخۆ بسەلمێنێ و ناسنامەی هونەری سەربەخۆ پەیدا بکات... سەرەتا، لە ماوەی چەند دەیەیەکدا، لە شێوەی چیرۆکڤانی رۆمانسدا، هەندێ جیلوەی سەرەتایی رۆمان سەری هەڵداو پاشان چەند رۆمانێک، پڕ بە مانای رۆمان و لە قاڵبی رۆمانی تەواودا هاتوونەتە نووسین، لەوانە دۆنکیشۆتی سێرڤانتس کە لە ساڵی ١٥٩٧دا دەست بە نووسینی کراوەو لە سەرەتاکانی سەدەی هەڤدەیەمدا بڵاو بووەتەوە.. هەڵبەتە مشت و مڕو گەنگەشەیەکی زۆر لەسەر ڕۆمان بوون یان رۆمانس بوونی دۆنکیشۆت هەبووەو راوبۆچوونی جیاواز لەو بارەیەوە هەیە، بەڵام دۆنکیشۆت وەرچەرخان و دابڕانێکە لە نێوان رۆمانس و رۆماندا وەکو دوو ژانرو شێوەی هونەری چیرۆکڤانی، بۆیە ئەگەر بە بۆچوونی هەندێ لە شارەزایان نەتوانرێ دۆنکیشۆت بە رۆمانێکی عەیارە بیست و چوارو نموونەیەکی کامڵی ئەم ژانرە چیرۆکڤانیە بژمێردرێت، ئەوا هیچ گومانێک لە ڕۆمانیەتی رۆبینسون کروز و مول فلاندرزی دانیل دیڤۆی نووسەری ئینلگیز نییەو بە دوو نموونەی تەواو عەیاری شێوەی چیرۆکڤانی ڕۆمان دادەنرێن. (رۆبینسون کروزۆ لە ساڵی ١٧١٩و مول فلاندرز، لە ساڵی ١٧٢٢دا، بڵاوبوونەتەوە). دوای ئەوە رۆمانی (پاملا)ی ساموئیل ریچارد سۆن دێت، پاملا یان پاداشتی داوێنپاکی، لە ساڵی ١٧٤٠دا بڵاوبووەتەوە، پاشان رۆمانی کلاریسای هەمان نووسەر لە ساڵانی ١٧٤٧- ١٧٤٨دا بڵاو دەبێتەوە. دوای ریچارد سون، هنری فیلدینگ دێت کە ئەویش یەکێکە لە سەرامەدانی هونەری رۆمان، کاریگەریەکی زۆری بەسەر رۆماننووسانی پاش خۆیەوە هەبووەو لە ساڵی ١٧٤٢دا یەکەمین رۆمانی خۆی بە ناونیشانی (جوزیف ئاندروز) بڵاو کردووەتەوە کە بۆ خۆی لاسایی کردنەوەیەکی تەنزئامێزی (پاملا)کەی ریچارد سۆنە. پاشان شاکاری فیلدینگ بە ناونیشانی (تۆم جونز) دێت، کە پایەو بایەخێکی هونەری ئەوتۆی هەیە، ئەگەر بۆ نموونە خەڵکانێکی ئەهلی چیرۆک و رۆمان نێوی دە شاکاری بواری رۆمان بێنن، بێ چەندو چوون یەکێک لەو دە شاکارە، ئەم

ڕۆمانە دەبێت کە یەکەمجار لە ساڵی ١٧٤٩دا بڵاوبووەتەوەو پاش تێپەڕبوونی پتر لە دوو سەدەو نیو هێشتا تەڕو تازەیی و پاراوی و جوانی خۆی لە دەست نەداوە. بە هەر حاڵ ئەو نموونانەی سەرێ بەڵگەی ئەوەن کە کاروانی هونەری ڕۆمان، لە ئاخرو ئۆخری نیوەی یەکەمی سەدەی هەژدەیەمدا گەییوەتە ئاستێکی هونەری ئەوتۆ، کە ببێ بە باوترین ژانرو شێوەی چیرۆکڤانی و هەندێجار بە سەدەی هەژدەیەم بگوترێ "سەردەمی ڕۆمان". بە هەر حاڵ، لە دنیای هونەریدا، جێی هەموو جۆرە هونەرێک دەبێتەوە، هەر هونەرێک تا ئەو ساتەی وزەی ژیانی تیا بێ، هەر دەژی و زاوزێ دەکات، هەر کاتێ نەیتوانی خۆی دەگەڵ گۆڕانکارییەکانی ژینگەی خۆیدا تازە بکاتەوەو بگونجێنێ، هەنگینێ لە زاوزێ دەکەوێ و وشک دەکات و تەنیا لە تۆماری مێژووی هونەردا لە کاتی پێویستدا یاد دەکرێتەوە.

هەڵبەتە کە قسە دێتە سەر ڕۆمان و واقیع، دەبێ ئەوە لە بەرچاو بگیرێت کە گێڕانەوەی واقیع شتێکە و ئەفراندنی ڕۆمان شتێکی دیکەیە. گێڕانەوەی واقیع وەکو خۆی یان بە سووکە دەسکاری و ڕتووش کردنەوە کاری مێژوو و ژینامەو لێکۆڵینەوەو باس و وتارە، بەڵام ڕۆمان، واقیع لە بونیادێکی ئەستاتیکیدا، لە قاڵبێکی ئەستاتیکیدا دەهونەرێنێ، واتە کاری ڕۆمان، هونەراندنی واقیعە، نیشاندانێکی هونەریانەی واقیعە، نەک گێڕانەوەو کۆپی کردنی موو بە مووی واقیع، چونکە هونەر وەکو دەڵێن لە واقیع باڵاترە. یانی ڕۆمان کەرەستەکانی خۆی لە واقیعەوە وەردەگرێت و دنیایەکی هونەری سەربەخۆی نۆباوی، نۆ مانای پێ دروست دەکات کە پێی دەگوترێت ڕۆمان. هەڵبەتە نوێیاتی ڕۆمان، نوێیاتی ئەم دنیا هونەرییە سەربەخۆیە، لە نوێ بوونی واقیعەوە نییە، زادەی نوێبوونی واقیع نییە، بەڵکو زادەی نوێیاتی تێگەیشتنی ڕۆماننووسە لەو واقیعەو، زادەی نوێیاتی ئەو جیهانبینییەیە کە ڕۆماننووس لە ئەفراندنی کارە هونەریەکەدا بەکاری دەبات، زادەی نوێیاتی چۆنیەتی دەربڕینی کارە هونەرییەکەیە. جا ئەم جیاوازییەی نێوان واقیع و ڕۆمان، لە ژیاننامەی شەخسی و ژیاننامەی چیرۆکڤانی هەمان کەسدا زۆر بە باشی دەبینرێ. لە ژیاننامەی شەخسیدا هەموو ڕووداوەکانی ژیانی ئەو کەسە ڕاستەوخۆو وەکو خۆی دێتە گێڕانەوە تا هەموو حەقیقەتەکانی ژیانی ئاشکرا ببێتو تاقە ڕووداوێکی بە نادیاری نەمێنێتەوە، بەڵام لە ژینامەی چیرۆکڤانیدا، ڕووداوو دیاردەکانی ژیانی بە گوێرەی دڵی نووسەر، بە پێی تۆڕینی نووسەر، بە پێی خوێندنەوەی نووسەر بۆ ئەو دیاردەو ڕووداوانە دێتە داڕشتنەوەو هونەراندن و لە قاڵبێکی ئەستاتیکیدا پێشکەش بە خوێنەر دەکرێت.

بە هەرحاڵ، هونەر، هەرچەندە ڕەگی دەچێتەوە سەر واقیع، بەڵام کۆپییەکی موو بە مووی واقیع نییە. ئەدەب و هونەر لە واقیع باڵاترە، ڕۆمان وەکو ژانرێکی هونەریی باڵا، تەبیعەت و ژیان و واقیع لە خۆیدا هەرس دەکات و دەیانگۆڕێت بۆ ئەو ژانرە باڵایەی کە پێی دەگوترێت هونەر. بەڵام نابێ ئەوە لە بیربکرێت، کە ڕۆمان هونەری سەردەمی مۆدێرنەو، ڕیالیزم و واقیعگەرایی یەکێکە لە تایبەتمەندی و

دیاردەکانی سەردەمی مۆدێرن چ لە مەیدانی فکرداو چ لە قەڵەمڕەوی هونەردا، بۆیە مەترسی ئەوە هەیە کە هونەری ڕۆمان، بە دەم وێنەگرتنی وردو دروست و دڵگیری سروشت و ژیان و واقیعەوە، بکەوێتە مەترسی ئەوەوە کە بەناوی پابەندی واقیع گەراییەوە، ببێ بە کۆپیەکی دووەمی تەبیعەت و ژیان و واقیع، کە دیارە ئەم کارە چەندیش لێهاتووانە بێ، هونەر نییەو ناچێتە خانەی هونەرەوە. هونەرمەندێک، هونەرمەند بێت هەرگیز هەوڵی ئەوە نادات وێنەیەکی سواو و پواوی ژیان بنوێنێتەوە، بەڵکو هەوڵی ئەوە دەدات ئاسۆو چاوئەندازێکی ئەوتۆ پێشکەش بکات کە لە خودی واقیعی ژیانیش زندووترو ڕەنگینتر بێ، ئەو وێنە هونەریەی کە پێشکەشی دەکات، لە خوێنەر بکات بە وێنەیەکی واقیعی، خوێنەر وا خەیاڵ بکات مامەڵە دەگەڵ وێنەیەکی واقیعیدا دەکات. ئەگەر نووسەرێک نەتوانێ قەناعەت بە خوێنەر بکات کە ئەو وێنەیەی ئەو لەمەڕ ژیان پێشکەشی کردووە، واقیعییە، ئەوا دەبێ گومان لە نووسەرایەتی و هونەرمەندایەتی بکرێت!. هونەریەتی ڕۆمان لەو شوێنەوە چێدەبێت کە ڕۆمانەکە، وەکو یەکەیەکی هونەری یەکپارچە، واقیعی بنوێنێ، بۆ خوێنەر قەناعەتبەخش بێت، هەر هیچ نەبێ لە چوار چێوەی واقیعیەتی خودی ڕۆمانەکەدا قەناعەتبەخش بێت، کە ئەمە پێی دەگوترێت تەوەهومی واقیعیەت، ئەم تەوەهومی واقیعیەتە، بەو مانایەیە کە خوێنەر بەلای کەمەوە، لە کاتی خوێندنەوەی ڕۆمانەکەدا، بە باڵی خەیاڵ بە دنیای ڕۆمانەکەدا، بەدنیای کارە چیرۆکڤانیەکەدا بفڕێت و بە جۆرێ ئاوێتەی بێت و دەگەڵیا بژی کە تێکڕای ژینگەو کاراکتەر و ڕووداوەکان و، کات و شوێنەکان لە خەیاڵی ئەودا واقیعیەت پەیدا بکەن و بەلای کەمەوە لە ماوەی خوێندنەوەکەیدا، ببێ بە یەکێک لە خەڵکانی ناو مەملەکەتی ڕۆمانەکەو ببێ بەشەریکی خۆشی و ناخۆشیەکانی ژیانی قارەمانەکان، یانی بەم پێودانگە دەکرێت، نووسەرانی واقیعگەرای ڕاستەقینەو بەهرەمەند، نەک بە واقیعگەرا، بەڵکو بە خەیاڵ ئافەرین ناو ببرێن. نووسەری واقیعی گەورەو بەهرەمەند بەوە قاییل نابێ، واقیع وەکو چۆن هەیە، بەو ئاوایەو موو بە موو وەکو وێنەیەکی فۆتۆگرافی بۆ خوێنەر بگوازێتەوە، چونکە ئەو جۆرە نووسەرە بەهرەمەندانە، دەزانن ڕۆمان، پرۆسەیەکی هونەریی کەشفکاری زۆر وردە، دەبێ ڕاستەوخۆ دەسکاری واقیع بکات و لەو ڕێگەیەوە توانای ئەوە پەیدا بکات، کە لە دووبارە کردنەوەی حەقیقەتە سەرڤە سەرڤە و سەتحییەکانی کۆمیدیاو تراجیدیا مرۆڤانیەکان هێوەتر بڕوات و ئەو ماناو چەمک و حەقیقەتە پەنهان و گەورانە کەشف بکات و بخاتە بەرچاو کە لە قوڵایی ئەو واقیعیەتانەدا پەنهانن. واتە ڕۆماننووس لە واری کاری خۆیدا کە تاک و کۆمەڵگەیە، ئەو حەقیقەتانەی کە لە پشت پەردەی وەهم و درۆو بانگەشەو ئەفسانانی جڤاکی و لە ژێر واقیعیەتێن سەرڤە سەرڤەو باوەڕێن عەوامی خەڵکەوە، پەنهانن، بە شێوەیەکی هونەریانەی ئەوتۆ ئاشکرا دەکات، کە هەموو کەسێک ببینن و هەستی پێبکەن،.. هەڵبەتە دەبێ ئەوەش بگوترێ کە ڕۆماننووس پەیڤداری هیچ کەسێک نییەو بگرە تەنانەت پەیڤداری هزرێن تایبەتی خۆیشی نییە، دەبێ زیاتر گوێ لە بانگ و گازی ڕۆمانەکە، وەکو یەکەیەکی پەکپارچەی هونەری بگرێت تا گوێ لە بانگ و

گازی باوەڕێن ئەخلاقی شەخسی خۆی. واتە رۆماننوس لەسەرێتی زیاتر گوێ لە ئیرادەی رۆمانەکە بگرێت تا لە ئیرادەی خۆی، چونکە رەوتی رۆمانەکە، لە ئیرادەی ئەو دەردەچێت. وەکو چۆن ژیان پڕە لە رەگەزو رووداوێن نهێنی ئامێزو چاوەڕوان نەکراو،و لە دەسەلات بەدەر، دنیای رۆمانیش پڕە لەو جۆرە رەگەزو رووداوانەی کە دەکەونە سەرووی دەسەلات و ئیرادەی رۆماننووسەوە. بۆیە ناکرێت داوا لە رۆماننووس بکرێت کە رۆمانەکەی بە جۆرێ بئافەرێنێ کە لە خزمەتی ئامانجێک یان کۆمەڵێک ئامانجێن ئەخلاقی تایبەتیدا بێت، چونکە خویاو ئاشکرایە کە لە هەڵبژاردنی پلۆت و نەخشەی رۆمانەکانیدا دەسەلات و ئازادی تەواوی نیەو قارەمانەکانی بە رێگایەکدا دەرۆن کە خۆیان دەیانەوێ، کارێک دەکەن کە خۆیان گەرەکیانە، بەو رێگایەدا ناڕۆن کە رۆماننوس پێی پەسندە، ئەو کارە ناکەن کە نووسەر بە دڵیەتی. بۆیە رۆماننووس لە سەرێتی گوێی لە بانگ و گازی رۆمانەکەی وەکو ژانرێکی چیرۆکڤانی هونەری، کە بانگ و گازییەکی هونەر خولقێنە بگرێت، ئەگەر گوێ لەم بانگە هونەرخولقێنە نەگرێت و بیەوێ رۆمانەکەی بکات بە ئەوزارێک بۆ خزمەتی ئامانجێک یان کۆمەڵێک ئامانجێن ئەخلاقی تایبەتی یان کەناڵ و ئەوزارێکی بانگەشەکاری، بۆ کۆمەڵێک ئامانجێن ئایدولۆژی تایبەتی، با ئەم کارەی لە رووی دڵسۆزیشەوە بێ، ئەوا ناچارە رێگە لە گەشەکردن و خەملینو قاڵبگیری ئاسایی پلۆت و قارەمانەکانی بگرێت و بە جۆرێک ئاراستەیان بکات و لە قاڵبیان بدات کە رەنگدانەوەو دەربڕی قسەو باوەڕەکانی خودی رۆماننوس بن. ئیدی ئەمە چەند خزمەتی ئامانجە ئەخلاقی یان ئایدولۆژیەکانی رۆماننووس دەکات، زۆر دیار نییە، بەڵام گومان لەوەدا نییە کە زیان بە بونیادی ئاسایی رۆمانەکە دەگەیەنێت و تەواو دەیشێوێنێ، بە تایبەتی قارەمان و کاراکتەرەکان مەسخ و نائاسایی دەکات و شێوەو قاڵبی کاریکاتۆریانە وەردەگرن، هەڵبەتە مەبەست ئەوە نییە کە چەمک و بەهاێن ئەخلاقی یان ئایدولۆژی لە ڕۆماندا جێگای نییە، بەڵکو مەبەست ئەوەیە کە ئەو جۆرە چەمک و بەهایانە، دەبێ لە هەزار توێی بوونی کاراکتەرەکانی، لە هەزار لۆغانەی رووداوەکانی رۆمانەکەدا، تۆو درابێت و لەوێدا بۆی بگەڕێیت و لەوێوە هەڵێنجرێن، کە ئەمەش لە دەرێی دەسەلات و حەزی رۆماننووسدایە... چونکە نووسەر، لە بەرهەمەکەیدا، بۆی نییە رۆڵی قازی یان پارێزەری داکۆکیکار یان دادسێن بگێڕێت. نە بەرهەمەکەی ئەو دادگایەو نە قارەمان و کاراکتەرەکانی داواکار یان داواکراون، بەڵکو بەرهەمەکەی دنیایەکە زندوو، پڕ چالاکی، ئاواو ئاوەدان، ئەرکی رۆماننووس تەنیا ئەمەیە کە وێنەیەکی وردو درشت و دڵگیرو خەیاڵئەنگێز، دەربارەی ئەو دنیایەو ژیانی دەروونی و بێرونی دانیشتوانی ئەو دنیایە لە قاڵبێکی هونەری باڵادا بە دەستەوە بدات، داوەری دەربارەی هەموو شتەکانی بە خوێنەران بسپێرێت.. گوستاف فلوبیر لە وەڵامی نامەیەکی جورج ساندا، کە تاڕادەیەکی زۆر پەیوەندی بەم باسەوە هەیە دەڵێت: "... کە بیروباوەڕی خۆم دەربارەی ئەو قارەمانانەی کە دروستیان دەکەم ئاشکرا بکەم، نا، نا، هەزار جاری دی نا! من هیچ هەقێک بە خۆم نادەم کە ئەم کارە بکەم. ئەگەر خوێنەر بەخۆی نەتوانێ ئەنجامی ئەخلاقی

پێویست له کتێبێکەوە کە دەیخوێنێتەوە هەڵێنجێ، مانای وایە یان خوێنەرەکە کەسێکی گەوجە، یان کتێبەکە هەڵەو نا دروست و نەهەقە. چونکە هەر شتێک کە دروست بێ، خۆ بەخۆ باشیشە. تەنانەت کتێبانی ناشیرین و نەنگینیش تەنیا لەو رووەوە دژە ئەخلاقن کە لە دەربڕینی حەقیقەتدا، ناڕەوان و نوقستانن، کارەکان لە ژیانی واقیعیدا بەو جۆرە روو نادەن..." (بڕوانە: رومان بەراویت رومانووسان..) تەنانەت خوێنەریش هەق نییە زۆر بە زەقی و راستەوخۆ بکەوێتە تاقیبی ئەنجامە ئەخلاقییە نادیارو پەنامەکیەکانی بندێڕی ئەو رۆمانەی دەیخوێنێتەوە، چونکە هەر رۆمانێکی سەرکەوتوو، ئەو شتانە لە ئەزموونی واقیعیەوە، دەگۆڕێت بۆ هەست و هونەریانە لە هەستی خوێنەردا بەرجەستەی دەکات.. دیارە خوێنەران هەم زۆرو هەم جۆراو جۆرن، چونکە لە زەمینەو ژینگەی شارستانی و سیستەمێن ئەخلاقی جیاواز پەروەردەبوون و جیهانبینی جیاوازیان هەیە، بۆیە لە گۆشەنیگای جۆراو جۆرو جیاوازەوە دەڕواننە هەر رۆمانێک و خوێندنەوەو شرۆڤەو راڤەی جۆراو جۆر و جیاوازی بۆ دەکەن. هەڵبەتە پێویستە ئاماژە بۆ ئەوەش بکرێت کە بەرهەمێن ئەدەبیو هونەری نەمرو بە تەمەن کاتێ کە کۆمەڵگەو زەمان دەگۆڕێت و جیهانبینی و بەهاێن دی سەر هەڵدەدات و زاڵ دەبێت، بە هەمان نەفەس و شێوە نایەنە تێگەیشتن و خوێندنەوەو شرۆڤە و راڤە، کە لە کۆمەڵگەو زەمانی خۆیاندا خوێندنەوەو شرۆڤە و راڤەیان بۆ کراوە، چونکە خوێنەرانی ئەو کۆمەڵگەو رۆژگارەی کە دەقەکانیان تیادا بەرهەم هاتووە، هەموویان مردوون و خوێنەرانێکی دی پێگەییشتوون و جێی ئەوانیان گرتووەتەوە کە جیهانبینی و راوبۆچوونێکی دیکەیان هەیەو لە گۆشەنیگای جیهانبینی تایبەتی خۆیانەوە خوێندنەوەو شەرح و شرۆڤەو راڤە بۆ ئەو بەرهەمانە دەکەن، یانی ئەو بەرهەمانە، لە گۆمەڵگەو رۆژگارو زەمانێکی دیدا لە زەینی خوێنەراندا، دەخوڵقێنرێنەوە، ئیدی لە رێگەی ئەو خوڵقاندنەوەو ژیانەوەوە، دەگەڵ هەست و ئەندێشەو خولیاکانی خەڵکانی کۆمەڵگە و رۆژگارانی دیدا تێک دەکەنەوە، ئەمە بۆ خۆی یەکێکە لە رازو نهێنییەکانی نەمری و تەمەن درێژی ئەو جۆرە بەرهەمانە، واتە دەگەڵ خوێنەرانی تازەدا، دەژێنەوەو تازە دەبنەوە..

هەڵبەتە خوێنەری رۆمان.. ئەگەر خۆی تەنیا بە خوێندنەوەی رۆمانانی یەک کەلتوورو کەلەپووری نەتەوەیی تایبەتییەوە نەبەستێتەوە، ئەگەر خۆی بە خوێندنەوەی رۆمانانی یەک قۆناغی مێژوویی تایبەتیەوە گرێ نەدات و خوێنەرێکی جدی و ورد و تیژ سەرنج بێ، بۆی بە دیاردەکەوێ کە رۆمانانی جیاوازی سەر بە شارستانیەت و کەلتوورێن نەتەوەیی جیاواز، وێڕای بونیادی ئستاتێکی جیاوازیان، هەر هەموویان بابەتێکی هاوبەشیان هەیە،و بۆی دەردەکەوێت کە ئەندامانی نەژادانی جیاوازو نەوەو نەتیرەێن دوا بە دوای یەکی تیرەی بەشەر، وێڕای زمان و کەلتوورو کەلەپوورو داب و نەریت و بەرژەوەندی مادی جیاواز کە لێکتریان جیا دەکاتەوەو هەندێجار دەیانکات بە دژمن و بەگژ یەکیاندا دەکات، هەر هەموویان یەک دڵیان هەیە کە سەرچاوەی خەون و خەیاڵ و ئارەزوو باوەڕو ئامانج و بەهاو ترس و دوو دڵی و

نیگەرانیو دەردو ئازارە هاوبەشەکانیانە... بەم پێودانگە رۆمان وەکو ژانرێکی چیرۆکڤانی هەرە باڵا، بە زمانی هونەر سەر لەبەری تیرەی بەشەر، بە هەموو جیاوازییەکانیەوە، لە سەرانسەری دنیادا دەدوێنێ...

بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە:

- ● - میلان کوندرا / هنر رمان / ترجمه دکتر پرویز همایون پور / نشر گفتار/ تهران چاپ چهار/ ۱۳۷۷.
- ● - رمان بەروایت رمان نویسان / میریام الوت / ترجمه علی محمد حق شناس / نشر مرکز چاپ دوم / ۱۳۸۰.
- ● - هنر رمان / ناصر ایرانی / تهران، نشر ابانگا/ چاپ اول / ۱۳۸۰.
- ● - دەربارەی رۆمان وچیرۆک/ حەمەکەریم عارف/چ۱/۲۰۰۸کەرکوک

ڕۆمان دەکاتە ئەوپەڕی ئازادی خەیاڵ

ڕۆمان کە شێوەیەکی مۆدێرنی گێڕانەوەی چیرۆکڤانی بۆیەرو دیاردەکانی ژیانە،زۆر ئەستەمە بتوانرێ بە وردی و دروستی سەرەتاو سەرهەڵدانی ئەم ژانرە ئەدەبییە بالآیە، دەست نیشان بکرێت. چونکە ڕەگ و ڕیشەی ڕۆمان دەچێتەوە سەر زۆر ژانری دیکەی وەک داستان، ئەفسانە و حیکایەت و نەقڵ و نەزیلە..بەڵام دەشێت لە نێو بەرهەمێن نووسەرانی سەرەتاکانی قۆناغ و دەورانی مۆدێرن ، دۆنکیشۆتی سێرڤانتس، کارەکانی دیڤۆ، فیلدینگ و ریچاردسون، نووسەرانی ئینگلیزی سەرەتاکانی سەدەی هەژدەیەم، بێ چەند و چوون و بێ هیچ دوو دڵییەک بە ڕۆمان بژمێردرێن. هەڵبەتە لەوە پێشتر نووسەرانی وەک بۆکاچیۆ لە سەدەی چواردەیەم و ڕابلە لە سەدەی شازدەیەمدا، هەندێ بەرهەمیان نووسی بوو، دەشێت بە جۆرە هەوڵێکی ڕۆماننووسی یان بە ڕۆمانانی سەرەتایی لە قەڵەم بدرێن. لێ زۆربەی ئەم بەرهەمانە زیاتر شەقڵی حیکایەتەوانی و ئەفسانەییان هەبووە تا شەقڵ و مۆرکی چیرۆکڤانی. یانی بایەخ و گرینگییان زیاتر بە تەنز، جەفەنگ و شۆخی، تەوس و توانج و گەپجاڕی دەدا، تا بە گێڕانەوەی چیرۆکڤانیی بۆیەر و دیاردەو کاروباری ژیانی مرۆڤان. لە سەدەی هەژدەش بە دواوە، هونەری ڕۆماننووسی لەسەر دەستی نووسەرانی سەدەی نۆزدەی فەرەنسا، وەک ستاندالّ، بالزاک، فلۆبیر و زۆلا، فۆرم و قاڵبی مۆدێرنی ئاڵۆزو سەرنجڕاکێشی خۆی دۆزییەوە. ئەم بەرهەمانە لە چاو بەرهەمەکانی دیکەی پێش خۆیاندا، بونیادێکی کۆک و گونجاو، کاراکتەرێن دیارو زندوو، پلۆتی واقیعیانەیان هەبوو و، لەم ڕووەوە دەشێت تا ڕۆژگاری ئیستاش بە بەرهەمی زندوو و تازە بێنە ژماردن. هەڵبەتە گەلێک لە پسپۆڕان و شارەزایان وتیوریسێنانی ئەدەبی بناڤ و دەنگی سەدەی بیستەمی وەک ئورباخ، باتین، لۆکاچ و وات، بە نیازی دۆزینەوەی پێناسەیەکی پڕ بە پێستی ڕۆمان، هاتوون ڕۆمانیان دەگەڵ داستاندا بەراورد کردووەو جیاوازییەکانی ڕۆمان و داسانیان دیاری کردووەو گەییونەتە ئەو ئەنجامگیرییەی کە داستان فۆرم و شێوازێکی گێڕانەوەی چیرۆکڤانی بویەرو ڕووداو ودیاردەو کاروبارەکانی ژیانی سەردەمانی کۆنی پێش مۆدێرنە، هەرچەندە بەشێوەیەکی زارەکی و لێڤکی دێتە گێڕانەوە. بەڵام زۆرجار لە لایەن شاعیرێکەوە یان چەند شاعیرێکەوە دێتە نووسینەوەو تۆمارکردن. نموونەی گەشی ئەم حاڵەتەش ئیلیادەو ئۆدیسە و شانامەی فیردەوسی و مەم و زینی ئەحمەدی خانییە. داستان پێشوەختە هەیە، داهێنانی کەسێکی تایبەتی و دیار نییە. ئیدی نەقڵبێژو حیکایەتخوان تەنیا ئەوەندەی لەسەرە وەکو خۆی دەیگێڕێتەوە. شاعیر تەنیا ئەوەندەی لەسەرە، کە دەیهۆنێتەوەو لە قاڵبی هۆنراوەدا تۆماری دەکات. یانی نە نەقڵبێژ و نەشاعیر، دەستیان لە داهێنانی خودی داستانەکە وەکو جەوهەرو بونیاد نییە. ئەوان تەنیا گێڕانەوەیان لەسەرە. ئەوەی لە زاری خەڵکییەوە بیستوویانە یان لێرەو لەوێ خوێندوویانەتەوە، دەیڵێنەوە، ئەوپەڕەکەی سووکە دەسکارییەکی بونیادی داستانەکە دەکەن یان نا. بەڵام ڕۆمان بە پێچەوانەوە، چیرۆکێکە کە خاوەنی هەیە، کەسێکی تایبەتی بە

شێوەیەکی خەیاڵی و فلیڤانی بەرهەمی دێنێت. بەڵام مەرج نییە ڕۆمان تەنیا خەیاڵی ڕووت بێت، لەوەیە لەسەر بنەماو بناخەی حیکایەت و ئەفسانانی فۆلکلۆری یان ڕووداوی واقیعی بێتە نووسین، بەڵام هەر گێڕانەوەیەکی چیرۆکڤانی خۆ بە خۆ نابێت بە ڕۆمان. وەختێ ناسنامەی ڕۆمان وەردەگرێت کە گێڕانەوەیەکی نوێ لەمەڕ ڕووداو و دیاردەو لایەنەکانی ژیان بە دەستەوە بدات. هەڵبەتە ڕۆمان و داستان ئەگەر هەندێ لێکچوونی ڕواڵەتیشیان هەبێت ئەوا لە جەوهەر و کرۆکدا، لە خودی ئەو چیرۆکەدا کە لە هەر یەکێکیاندا دێتە گێڕانەوە، جیاوازن. ڕۆمان بە پێچەوانەی داستانەوە کە دەکاتە گێڕانەوەی قارەمانییەتییەکانی کاراکتەرانی ئەفسانەیی و مێژوویی، سەروکاری دەگەڵ چارەنووسی ڕێکەوتەکی خەڵکانی بچووک و ئاسایی ناو ژیاندایە، سەروکاری دەگەڵ قارەمانانی ناوازەو گەورەو کۆڵنەدەرو نەبەزدا نییە. ئەمە جگە لەوەی کە شێوازی گێڕانەوەی ڕۆمان جیاوازە لە هی داستان..ڕۆمان ڕەگی لە واقیعدایە و ڕەنگدانەوەی واقیعی ژیانە. یانی ژیانی ڕۆژانە بە هەموو هەورازو نشێوییەکانییەوە، بە هەموو ڕوناکی و تاریکییەکانییەوە، لە ڕۆماندا ڕەنگدەداتەوە. یانی ڕۆمان لەو پەڕی ڕەمزییەت، خەیاڵییەت و تەجریدیەتی خۆیدا، هەر لە واقیعی ژیان بەدەرنییە و، هەندێ لایەن و شوێنەواری ژیانی ڕۆژانەی مرۆڤی تیا بەدی دەکرێت، کە ئاڕاستەیەکی ڕیالیستی پێببەخشێت..تەنانەت لەو ڕۆمانانەشدا کە بە شێوازی ڕیالیزمی جادوویی، لەلایەن نووسەرانی هاوچەرخی ئەمریکای لاتینیشەوە دێنە نووسین و ڕووداو و دیاردەکان نا ئاسایی و ناواقیعی دێنە بەرچاو، هەر لە واقیع بەدەرنین، ماکێکی واقیعییان هەر تێدایە.. بۆ نموونە لە مەسخەکەی کافکادا، دەبینین گریگۆر سامسا، بە شێوەیەکی نائاسایی و چاوەڕوان نەکراو و باوەڕنەکردەنی، دەگۆڕێت، دەبێت بە سیسرکەیەک، بەڵام نووسەر ژوورەکەی گریگۆر سامسا وەکو خۆی، وەکوچۆن هەیە، وەکو ژووری هەرکەسێکی زوگورتی و سەڵت وەسف دەکات. تەختەخەو و نوێن ویاتاغەکانی گریگۆر، هەر ئەوەیە کە هەر کەسێکی فەرمانبەری بچووکی ئاسایی واقیعی هەیەتی.. دیارە لێرەدا مەبەست لە ڕیالیزم ئەوە نییە کە ئاوێنەی واقیع بێت، چونکە ڕۆمان چەندیش ڕیالیستی بێت، هەر ناکاتە کۆپییەکی موو بە مووی ژیان. بەڵکو ڕۆمان زیاتر زادەی خەیاڵ و توانای داهێنانە تا گێڕانەوەی ڕاستەوخۆی بەسەرهات و ڕووداوانی ڕاستەقینەی ناو ژیان.. بەڵام هەموو ڕۆمانێکیش کەم و زۆر ماک و هەوێنی ژیانی واقیعی بە هەموو هەوراز و نشێوییەکانییەوە، بە هەموو گەورەیی و بچووکییەکانییەوە، بە هەموو ئەرێنی و نەرێنییەکانییەوە تێدایە.. بەڵام لە داستاندا ڕووداو وسەربهووردان بەشێوەی ڕیالیستی نایەنە گێڕانەوە. لە داستاندا ژیانی ڕۆژانە، وردە شتانی ژیان، نیازو ئارەزوویەن بچووک و کەمبایەخی ئاسایی، بوونیان نییە. قارەمانی داستان قارەمانانە ڕەفتار دەکات، باری گرانی چارەنووسیان بە کۆڵداوە، بەکاروکردەوەی خۆ، ژیانی خەڵکی و ڕەوشی جیهان ئاڕاستە دەکەن.. یانی قارەمان خۆی لە قەرەی کاری بچووک و لاوەکی نادات، مەحکوومە بە کاری شکۆداری قارەمانانە. چونکە قارەمانی داستان کەسێکی ئاسایی نییە. یان سەردارێکی جەنگییە یان

شۆڕەسوارێکی بە توانایە، یان پاڵەوانێکی بە هێزی بێ وێنە و هاوتایە، یان پیرەمێرێکی بەردەبارو بەئاوەزە، یان خانم و خاتوونێکی یەجگار ڕند و جوان و دڵڕفێنە. یان شازادەو ئەشرافزادەیەکی ئەوتۆیە کە بێزی نایەت خۆی بە کاروباری ڕۆژانەی بچووکی وەکو پێویستی و مەیل و ئارەزووی شەخسییەوە مژوول بکات، یان تەماسی بەردەوامی لەگەڵ خەڵکیدا هەبێت. شوێنی ئەو کوچەو کۆڵان و گەڕەک و بان نییە، بەڵکو کۆشک و تەلارو مەیدانی جەنگ و مێژووە. هەمیشە لە فەزایەکی ئەفسانەییدا دەژی، چەند هێزو توانای ئەقڵ وجوانی ئەو ئەفسانەییە، ئەوەندەش ژیانی ئەفسانەییە. داستان ، سەروکاری دەگەڵ ئێستادا یان نییە یان زۆر کەمە، پتر سەرو سەختی دەگەڵ ڕابردوودی دوورا هەیە تا لەگەڵ ئێستادا. باسی پەیدابوونی جیهان و دەستپێکردنی ژیانی ئاسایی و سیاسی مرۆڤ و بەتایبەتی مێژووی نەتەوەیی مرۆڤ، بە ئەرکی خۆی دەزانێت. زەمانی ئیستا لە ڕوانگەی داستانەوە، مەگەر تەنیا ئەوەندەی کە ڕابردوو لە خۆیدا بنوێنێتەوە، بایەخی هەبێت، دەنا لە نرخی نەبوودایە. ڕۆمان بەپێچەوانەوە، زیاتر بەرخورد دەگەڵ ئیستاو واقیعی زندوودا دەکات، هەوڵدەدات ژیان وەکو چۆن هەیە ، بهونەرێنێت وهێندەی دەتوانێت لە قاڵبێکی جوان و دڵڕاکێشەردا ، بە کاریگەرترین تەکنیک پێشکەش بکات، بۆیە وردەشتەکانی ناو ژیان بۆ ڕۆمان لە بەرخوردی ڕۆمانەوانیدا، بە هەند وەردەگیرێن و حیسابی گەورەیان لەسەر دەکرێت...

ڕۆمان لەلایەکی ترەوە، شەقڵێکی بیۆگرافی هەیە، چونکە لە ڕۆماندا، چیرۆکی ژیانی خەڵکانێک دێتە گێڕانەوە. ڕاستە ڕەنگە سەراپای ژیانی ئەو خەڵکانە نەیەتە وێنە گرتن، بەڵام عادەتەن هەورازو نشێوەکانی ژیانی کەسێک یان چەند کەسێک لە ناو دەقی ڕۆمانەکە ڕەنگ دەداتەوە. بە هەرحاڵ کاراکتەرانی ڕۆمان یان ئەو کەسانەی لە ناو ڕۆمانەکەدا، ئاماژە بە ژیانیان دەکرێت، هەمیشە خەڵکانێکن بە ناسنامەی تایبەتی خۆیانەوەو بە ناوی شەخسی خۆیانەوە وەکو (تۆم جۆنز، راسۆلینکۆف، ئیما بۆڤاری و جۆزیف. ک)ـەوە دێنە ناساندن. ئەو ڕووداوانەش کە لە هەر ڕۆمانێکدا دەگێڕدرێنەوە، تایبەتین و ڕووداوی ژیانی خەڵکانێکی دیارە. هەر یەکێک لە کاراکتەرانی ڕۆمان، تایبەتمەندی و خەسڵەتێن تایبەتی خۆیان هەیە کە دەگەڵ خولیاو کەڵکەڵەو مەیل و ئارەزوو و واقیعی ژیانی خۆیدا دەگونجێت. بەم پێودانگە کاراکتەری بێناسنامە لە ڕۆماندا نییە. هەر کاراکتەرێک ناسنامەو تایبەتمەندی خۆی هەیە کە لە کاراکتەرانی دیکەی جیادەکاتەوە. لە ڕۆماندا چارەنووسی هیچ کاراکتەرێک پێشوەختە دیاری نەکراوە. ئاسۆی ژیانی هەر کاراکتەرێک بەلای کەمەوە، لە پرۆسەی کرانەوەو کەشف بوونی چیرۆکەکەدا، کراوەیە. ئاسۆ وئاکامی ژیانی هەر کاراکتەرێک، بەندە بە بڕیارو کارەکانی خودی خۆیەوە، یانی جڵەوی چارەنووسی، لە دەستی خۆیدایە، هەروەها ڕەگەزێکی زندوو ودینامیکییە، دیارە دینامیکییەتی کاراکتەرەکان جۆرە زندوویەتی و دینامیکییەتێک بە جوڵەو پەرەسەندن و کرانەوەو کەشفبوونی چیرۆکەکە دەبەخشن . چونکە هەرکاتێ ئەو لە جوڵە و گۆڕان بوەستێت، چیرۆکەکەش لە

جوڵەو پەرەسەندن دەکەوێ و کۆتایی پێدێت.. بەڵام لە داستاندا، قارەمانان و کاراکتەرانی تایبەتی نابینین، قارەمانان، تایبەتمەندی و خەسڵەتی شەخسی خۆیان نییە. چارەنووسی قارەمان، چارەنووسێکی شەخسی و خودی نییە، بەڵکو ڕەنگدانەوەی چارەنووسی جماعەت و قەومێکی دیاریکراوە. واتە قارەمان، نوێنەری خودی خۆی نییە، بەڵکو نوێنەرایەتی جۆرە کەس و پاڵەوانێکی بە توانا، یان پیرێکی بە حیکمەت و ئاقڵ، یان خانمێکی جوانی بێ عەیب یان ژنێکی مەکربازی بەفێڵ و دەهۆیان دەکات ، چ خراپی و چ چاکی، چ جوانی و چ کرێتی، چ ئاقڵی و چ گێلی هەر هەمووی خەسڵەتی نەوعی مرۆڤن.. بۆ نموونە هەموو خەسڵەتەکانی ڕۆستەم، هەمان ئەو خەسڵەتانەن کە تواناو هێزی پاڵەوانیەتیان پێ بەخشیوە، یانی بەو خەسڵەتانەوە پاڵەوانە. پێکهاتەی بەدەنی، باری رۆحی، کەڵکەڵەو خەمەکانی، هەموو تەواو دەگەڵ بوون وپێگەی سروشتی و جڤاکی ئەودا تێکدەکەنەوە. جیاوازی وی دەگەڵ پاڵەوانانی دیکەدا لە خەسڵەت و تایبەتمەندییەکانی ئەودا نییە، بەڵکو لە تواناو ئازایەتییەکەی ئەودایە. دیارە خاڵی یەکانگیری دەگەڵ مرۆڤانی ئاساییدا نییە تا بکرێت دەگەڵ ئەواندا بەراورد بکرێت. بەڵام ئازایەتی و عەگیدی وی نا ئاساییە و لە خەڵکی ئاساییدا نابینرێت.. ڕاستە ئازایەتی و عەگیدی و لەخۆبردوویی ڕۆستەم لە پێناوی پاراستنی ئابڕووی خۆی و ئیحتوباری ئێراندا، خەسڵەت و تایبەتمەندی شەخسی خۆین. ئەوخەسڵەتانە لە قارەمانانی هاوعەسری ویدا بەدی ناکرێن، بەڵام ڕۆستەم وەک قارەمانێکی قەومی خودانی ئەو خەسڵەت وتایبەتمەندیانەیە. واتە بەو خەسڵەت و تایبەتمەندیانەوە نوێنەرێکی قەومییە. بۆ ئەوە لە دایک بووە تا پارێزەری ئیحتوبارو ئابڕووی داب و نەریتی پاڵەوانانەو شکۆی قەومی ئێرانییان بێت، بۆیە ئازاو لەخۆبردووە. یانی بەکورتی ئەم خەسڵەتانەی بەدەم پرۆسەی گەشەکردن و ئەزموونانی جۆراوجۆری ژیانەوە بە دەست ناهێنێت، بەڵکو بە خۆی و لە ئیجادەوە وایە. بوون و ژیانی ئەو لەو خەسڵەتانەدایە و، چارەنووس ئەو خەسڵەتانەی لەچارە نووسیوەو بەسەریا داوە.

قارەمانانی داستان، کاراکتەری ڕەهاو تەواون، تەواو دەگەڵ ڕۆڵی خۆیاندا، یان دەگەڵ ئەو کارەدا کە پێیان سپێردراوە گونجاون. هیچ جۆرە گومان و دوودڵییەکیان لەلا نییە. کە ئازان، ئازایەتییەکەیان بە ڕادەیەکە کە کون لە جەرگیاندا نییە، کەم وزۆر ترس ناناسن، شان بدەنە بەر هەرکارێک یان هەر کارێکیان پێ بسپێردرێت، بەو پەڕی فیداکاری و لە خۆبردوویی ئەنجامی دەدەن. ئەگەر قەراربێت بە فێڵ و دەهۆیان کارێک ئەنجامبدەن، بە هیچ جۆرێ گوێ بە لایەنە ئەخلاقییەکانی ئەو کارە نادەن.. بە هەرحاڵ قارەمانانی داستان، کاراکتەرانی ئایدیالی و نموونەیین وزۆر زەحمەتە لە جیهانی واقیع و پڕناکۆکیدا نموونەیان هەبێت.. یانی قارەمانی داستان وەکو تاک بوونی سەربەخۆو جیا لە کۆمەڵی نییە، تا بە هزرین و ئەقڵی خۆی ڕەفتاربکات و لە هەنبەر بویەرو دیاردەکاندا هەڵوێستی تایبەتی خۆی هەبێت.. یانی ئاسۆی ژیانی وی ئاسۆیەکی داخراوە، لە چوارچێوەی پێگەو پەیوەندییە

کۆمەڵایەتییەکانی خۆیدا، وەزعیەتی خۆی ، بە وەزعیەتێکی نموونەیی و ئایدیالی دەزانێت و هیچ گلەییەکی نییەو مەیل و ئارەزووی ئەوەی نییە لە موقیعیەتی خۆی هێوەتر بڕوات. دنیای ئەو دنیایەکی جێگیرو نەگۆڕە .

**

بەڵام لە کۆمەڵگەی مۆدێرندا، ئەو ئاسوودەیی و دڵنیاییە نییە کە لە کۆمەڵگەی پێش مۆدرێندا هەیە . تاک سەربەخۆیی خۆی هەیە، نەک هەر لەگەڵ کۆمەڵگەو دەورو بەردا، بەڵکو دەگەڵ خودی خۆشیدا هەر نەبان و ناتەباو نەیارە، هەمیشە لە دوودڵی و نیگەرانی و دڵەڕاوکێدایە.. جا لەم پێودانگەوە کاراکتەرانی ڕۆمان ، بەپێچەوانەی کاراکتەرانی داستانەوە، خەڵکانێکی بەکێشەو، کێشەدارو قەیراناوین. لە قوڵایی پرسێن وەک گومان، دوودڵی، نامرادی، بێ ئومێدی وعەزابی ویژداندا دەژین. ئاوات و ئامانجەکانیان، زۆر لە پێگەو پایەی جڤاکییان گەورەترە. بەو واقیعە ڕازی نین کە تیایدان، عەودالْی گۆڕانن، ئەرخایەن و ئاسوودە نین. هەندێجار بەخۆیشیان نازانن چییان دەوێت. هەندێجار غەرقی نائومێدین، داخ بۆ دەرفەتی لە دەست چوو دەخۆن. خەڵکانێکن کە ئاسۆیەکی ڕوون و خۆیایان لە پێش نییە، دەگەڵ دەوروبەردا کۆک نین.. دیارترین نموونەی ئەم جۆرە کاراکتەرە قەیراناویانە، لە بەرهەمەکانی دۆستۆیفسکیدا بەدی دەکرێت. برایانی کارامازۆفەکەی پڕە لە خەڵکی بەکێشەو قەیراناوی. دیمتری و ئیڤان کارامازۆف، هەدووکیان، خەڵکانی شپرزەو نائارام و بێ ئۆقرەن، هایم و حەیران، لە دووی یەقینێکی مەحاڵن، شێت ئاسا دەژین و، لە عەزابی ویژدان و، ئازارێکی دەروونی کوشندەدان. دۆستۆیفسکی تێکرای ڕۆمانەکەی بە جۆرێ داڕشتووە کە تەنانەت لە کۆتایی چیرۆکەکەشدا دیمتری وئیڤان هەر ئارام ناگرن. ڕۆمانەکە بە بێ ئەوەی ژیانی دیمتری و ئیڤان بگاتە ئەنجامێکی بنجبڕ، تەواو دەبێت. ڕەنگە کەسێک پەیدا ببێت و بڵێ دۆستۆیفسکی ریزپەڕەو بۆ ئەوە ناشێت بە نموونە بهێنرێتەوەو وا وێنا بکات کە نووسەرانی دی، تێڕینی جیاوازیان بۆ مرۆڤ هەیە. گریمان ئەمە دروستە، خۆ لە یەکەمین ڕۆمانی مۆدرینیشدا، هەمان تێڕین بۆ مرۆڤ، هەرچەندە بەشێوەیەکی سووکترە، دەبینرێت. دۆنکیشۆت مرۆڤێکی تەنیا، داماو، شێت و شوورو ئەبلەیە. عەودالْی ئامانجێکە کە لە چاو ژیان و بارو دۆخی سەردەمی ئەودا، ئامانجێکی مەحاڵەو قابیلی هاتنە دی نییە. خۆ (ڕۆبینسۆن کرۆزۆ)کەی دیڤۆش، وێڕای ئەوەی کەسێتییەکی بە توانایە، متمانەی تەواوی بە خۆی هەیە، بەڵام گیرۆدەو گرفتاری جۆرە عەزابێکی ویژدانەو هەمیشە خۆی بە گوناهبار دەزانێت.. چونکە لە قۆناغی گەنجیدا گوێی بە خواستی بابی نەداوەو سەفەرو ریسک و ریسککاری وەکو ڕێگەی ژیان هەڵبژاردووە، هەست بە گوناح دەکات. خۆ وەزع و حاڵی (توم جۆنز)ـەکەی فیلدینگ، لە ڕۆبینسۆن کرۆزۆیش قەیراناوی ترە. هەرچەندە لە کۆتایی چیرۆکەکەدا جێگیر دەبێت و ئۆقرە و ئارام دەگرێت، بەڵام لە

هەندێ قۆناغی چیرۆکەکەدا، تەواو لە هەڵدێران نزیک دەبێتەوەو دووچاری نائومێدی دەبێت.. ئەوەی ئەم تایبەتمەندییە بە کاراکتەرانی ڕۆمان دەبەخشێت ، هۆشنی کاراکتەرەکانە، ئەم هۆشنییە دەکاتە کارێک زەینییەت و ئەقڵییەتی دیکارتییان لەلا دروست دەبێت. یانی بە گومان و دوودڵی و ڕامان و تێفکرینەوە دەڕواننە ژیان و ژینگەو دەرو بەرو هەمووشتێک. بە دیدی ڕەخنەیی دەڕواننە هەر دیاردەو ڕووداوێک. خۆشی و ناخۆشیان، پێش ئەوەی بەدەنی و مادی بێت، زەینییە و ئەنجامی لێکدانەوەو وردکرنەوەو داوەری و هەڵسەنگاندنەکانی خۆیانە. جا بەم پێیە ڕۆمان دەکاتە مەیدانی دەربڕین و نواندنی هەست، هزرو داوەری شەخسی کاراکتەرەکان.

ئەگەر لە داستاندا، مرڤ بریتی بێت لە کۆمەڵێک کاروکردارو بەرخورد، ئەوا لە ڕۆماندا، بەشێوەیەکی سەرەکی، بریتییە لە کۆمەڵێک هەست، هزرو، داوەری شەخسی تاک.. هۆشنی و خودئاگایی کاراکتەرانی ڕۆمان، لە بەرهەمێن نووسەرانی نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەو سەدەی بیستەمدا دەگاتە لوتکە. لە بەرهەمەکانی دۆستۆیفسکی و هەندێ لەو ڕۆمانانەی بە تەکنیکی شەپۆلی هۆش نووسراون، خەڵکانێک دەبینین کە ئاگایی تەواویان دەربارەی پێگەی خۆیان هەیە. خۆیان دەناسن. دۆستۆیفسکی قارەمانانی ڕۆمانەکانی خۆی نەک هەر لە دەرێڕاو بە دیدێکی بابەتی، بەڵکو لە ناوەوەڕاو بەو جۆرەی ئەوان (کاراکتەرەکان)، خودی خۆیان و دنیای دەورو بەری خۆیان دەبینن ، دەخاتە ڕوو. وەهەم و خەیاڵ و دیالۆگە بە نێوبانگەکانی کاراکتەرەکانی وی، ڕێگەن بۆ چوونە ناو زەینییەت و جیهانی دەروونی تاکەکان. کە دۆستۆیفسکی قارەمانانی چیرۆکەکانی دەخاتە مەوقیع و هەڵوێستێکی قەیراناوی و ئاستەنگەوە، بەوە ناچاریان دەکات کە خۆیان وەکو چۆن هەن، وەکو چۆن مەسەلەکان دەبینن، بەو ئاوایە بنوێنن. ئیدی کاراکتەرانی زندوو و تاقانەی وەکو راسکۆلینیکۆف، دیمتری و ئیڤان کارامازۆف چێدەبن، هەڵبەتە لە ڕۆمانانی شەپۆلی هۆشدا، کاراکتەر بەم ڕادەیە زندوو وتاقانە نین. هزرو بیرو خەیاڵاتی ئەم کاراکتەرانە بەوردی دێنە وەسف کردن، تایبەتمەندیەکانیان لەڕێگەی گوزارشتی مەسەلە زەینییەکانەوە دەگێڕدرێتەوە، بەڵام ئەم کاراکتەرانە لە چاو کاراکتەرە قەیراناوییەکانی دۆستیفسکییەوە، خەڵکی ئاساییین. زۆربەی کات، لە جیاتی ئەوەی گوزارشتی بیرو خەیاڵاتەکانیان دەرگایەکمان بۆ ناسنامەی شەخسی ئەوان لێبکاتەوە، تەنیا بە فیکرو خەیاڵاتی وان ئاشنامان دەکات..وەکو پێویست بە کەسێتی و ناسنامەی قارەمانەکان ئاشنا نابین.

هەڵبەتە ڕەنگە لەم سەردەم و ڕۆژگارە گۆنگ و ئاڵۆزو تەکنۆلۆژیاوییەدا، مەیدانی ئازادی کاری مرۆڤان هەندێ تەنگ و سنووردار ببێت، بەڵام تەسەور ناکرێت، لەم بارودۆخ و ڕەوشەدا، تەکنۆلۆژیا و دەرهاویشتەکانی تەکنۆلۆژیا، بتوانێت ئازادی خەیاڵ سنووردار بکات، یان ئازادی خەیاڵی پێ پەڕو باڵ بکرێت کە خەسڵەتێکی مرۆڤانییە.. جا ڕەنگە یەکێک لە نهێنییەکانی ڕەواجی ڕۆمان لە ڕۆژگاری

ئەمڕۆدا، لەوەدابێت کە ڕەگی لەم ئازادی خەیاڵەدایە. نووسینی ڕۆمان دەکاتە مومارەسەیەکی هەرە وردو شکۆداری ئەم ئازادی خەیاڵە..

**

بە هەرحاڵ کات و زەمەنیش کە یەکێکە لە توخمە گرینگەکانی ڕۆمان، موتڵەق و ڕەها نییە، یانی ڕۆمان، ڕووداووی ئەزەلییەت و ئەبەدییەتی ژیان ناگێڕێتەوە تا بێ گوێدان بە تایبەتمەندی زەمەنی ڕووداوەکان، بەناو بکەوێت. ڕۆمان شرۆڤەی ژیان و هەلومەرجی خەڵکانێکی دیاریکراوە لە چوارچێوەی هەلومەرجێکی زەمەنی دیارو سنووردارردا. یانی ڕووداوی ڕۆمان لە هەموو زەمەنەکاندا دەسوڕێتەوە..بەڵام ڕووداوی داستان لە ڕابردوویەکی ڕەهای مێژووییدا دەسوڕێتەوەو ڕوودەدات. داستان دەشێت ئاوڕ لە کاتی ئیستا بداتەوە، ڕووداوەکانی کاتی ئیستا بەسەر بکاتەوە، بەڵام ئەمە بەشێوەیەکی ڕاستەخۆ ناکات، بەڵکو لە قاڵب و دەقی ڕووداوێن ڕابردوودا دەیگێڕێتەوە. یانی زەمەن لە داستاندا زەمەنێکی وەستاو وڕەهایە.. یانی زەمەنێکە لە حاڵی گوزەرو تێپەڕبووندا نییەو بەسەر ڕابردوو، ئیستاو، ئایندەدا دابەش نەبووە.. ئاکامی ڕووداوەکان پێشوەختە دیارە..بەڵام لە ڕۆماندا کات و زەمەن لە وەستان نایەت و لە حاڵی گۆڕاندایە.. لە جیاتی قارەمان و کاراکتەر ئافەریدەی ڕابردووی خۆ بن، ڕابردوو ئافەریدەی ئەوانە..

**

جا با لێرەدا سووکە هەڵوەستەیەکیش لەسەر زمان بکەین. زمانی ڕۆمان، زمانێکی سخ و چڕ و پوختەو پاراوە. نە جێگەی درێژدادڕی تیا دەبێتەوەو نە ڕێگەی ئاخافتنبازی دەدات.. یانی زمانی ڕۆمان ئەوزاری گوزارشتە، لە خودی خۆیدا و بە مجەڕەدی ناسنامەو ماهیەت و بونیادێکی سەربەخۆی نییە، بە گوێرەی ئەو بابەتەی باسی دەکات دەگۆڕێت. لە ڕۆماندا، بونیاد و پێکهاتەی پەیڤ و دەستەواژەو بونیادی ڕێزمانی ڕستە، بۆ خۆی و بەتەنیا، ئەو بایەخەی نییە کە نووسەر زۆر لە خەمی جوانی و ناسکییاندا بێت. بەڵکو گرینگ دەربڕینی ورد و بێخەوشی ئەو بابەت و شتەیە کە قەرارە بۆ خوێنەر بگێڕدرێتەوە. هەڵبەتە زمانی پوختەو ئاهەنگدار، جوانی بە ڕۆمان دەبەخشێت، بەڵام ئەم جوانی و جوانکارییە بۆخۆی و لەخۆیدا دیاردەیەکی سەربەخۆ نییە، بەڵکو پەیوەندی بە تێکڕای ڕۆمانەکەوە ، وەکو یەکەیەکی یەکپارچەی هونەری هەیە،بابەتی چیرۆکەکەو چۆنیەتی دەربڕینی بابەتەکان، تایبەتمەندی زمانەکە دیاری دەکات.

زمانی ڕۆمان، یەک زمان نییە. لە ڕۆماندا هەر کاراکتەرێک بە گوێرەی ناسنامەو پێگەی شەخسی و جڤاکی خۆی، بە زمانی تایبەتی خۆی دەدوێت. نووسەریش لە کاتی وەسفی دیمەن و مەسەلە

ناشەخسییەکاندا، زمانی تایبەتی خۆی هەیە. زمانی کاراکتەرەکان دەشێت بە گوێرەی هەویەت و ناسنامەی خۆیان، بازاڕی یان ئەرستۆکراتی یان کتێبی و پەتی بێت. بەڵام زمانی نووسەر زمانی فەرمی و بابەتییە. ئەم زمانانە لە ناو دەقی ڕۆماندا و لە دیالۆگ و هەڤپەیڤینەکاندا تێکدەکەنەوەو بە هەڤبەندی و بە دەم کارلێکی هونەرییەوە مانا پەیدا دەکەن. دیالۆگ و هەڤپەیڤینی قارەمانەکان، دەکاتە دیالۆگ و هەڤپەیڤینی زمانەکان. هەڵبەتە زمانی ڕۆمان بە زۆری لە زمانانی ترەوە وەرگیراوەو قەرزکراوە، ئیدی زمانی هەواڵ و ڕاپۆری ڕۆژنامەوانی، زمانی حیکایەتێن کۆن، زمانی دیالۆگ وگفتوگۆی چینێک یان توێژێکی دیاریکراوی چینی بۆرژواو کرێکارانەوە تا دەگاتە زمانی شارنشینان و گوندییان.. بە هەرحاڵ فرەزمانی و جۆراوجۆری زمان یەکێکە لە خەسڵەتە دیارەکانی دنیای مۆدێرن. لەم دنیایەدا بە مەبەستی گەیاندنی مەبەست، سوود لە جۆرەها زمان وەردەگیرێت، لە زمانی زانستی و جۆرنالیستییەوە بیگرە تا دەگاتە زمانی گفتوگۆ وزمانی ئەدەبی. هەر کەسە بە پێی ئەو مەبەستەی کە دەیەوێ بیگەیەنێت، زمانی دڵخوازی خۆی هەڵدەبژێرێت و بەکاری دێنێت. بەڵام دەبێت ئەوە بزانرێت کە فرەزمانی و جۆراوجۆری زمان لە کۆمەڵگەدا و لە ژیانی ڕۆژانەدا دیاردەیەکی تەواو مۆدێرنە. یانی فرە زمانی وجۆراوجۆری زمان تایبەتە بە سەردەمی مۆدێرن و ڕۆمانەوە..لە سەردەمانی پێش مۆدێرنیزمدا بە هۆی سنوورداری پەیوەندی نێوان گرووپ و تاقمە جیاوازەکانەوە، گفتوگۆ و دیالۆگێکی ئەوتۆیان لە نێواندا نەبوو. بەشێوەیەکی گشتی هەرگروپێک لە ڕووی زمانەوە گروپێکی داخراو بوو بەسەر خۆیدا.

بەڵام لە داستاندا، فرە زمانی نییە، یەک زمان بۆ شرۆڤەی ڕووداوەکان و گێڕانەوەی دیالۆگی کاراکتەرەکان بەکار دەبرێت. لە داستاندا کاراکتەرەکان، هەموو، چ پاڵەوانان وسوارچاکان، چ گوندییان، بەیەک شێوە دەئاخفن. دیالۆگی کاراکتەرەکان، دیالۆگی زمانانی جیاوازو جۆراوجۆر نییە، دیالۆگی کەسانی جیاوازە. داستان عەودالّی زمانێکی ڕەسەن و سەرمۆرە، زمانێک کە قەرزاربارى هیچ زمانێکی دی نەبێت، هەڵبەتە ئەمە کارێکی نەکردەنییە، بەڵام مەبەست ئەوەیە کە لە سنووری تواناادا ڕووداوەکان بە زمانێکی ڕەسەن و سەرمۆرو شکۆدار بێنە گێڕانەوەو کار لە گوێگران بکات. بەشێوەیەکی گشتی هیچ نیشانەیەکی دیالۆگ لە نێوان داستان و وەرگری داستاندا بەدی ناکرێت و، داستان زیاتر جەخت لە سەر غەیرە تاریخی بوون و میتا زمانی خۆی دەکات.. بەڵام لە ڕۆماندا بە پێچەوانەوە گرینگییەکی زۆر بە خوێنەر دەدرێت و ڕۆمان ڕاستەوخۆ بۆ خوێنەر دەنووسرێت. یانی نووسەر کاتێ دەست دەداتە نووسین، ڕۆشبینییەکی دیاریکراوی دەربارەی خوێنەری گریمانەیی خۆی هەیە، یانی خوێنەری خۆی لەبەرچاوە و گەرەکیەتی پەیامێکی تایبەتی پێ بگەیەنێت. نووسەر ڕەنگە لە بنەڕەتدا بە مەبەستی تەماسگرتن دەگەڵ خەڵکانی دیکەدا دەست بداتە قەڵەم و قەڵەمڕانی بکات ، واتە نووسین لێرەدا هەر بە مەبەستی دروستکردنی پەیوەندی نییە، بەڵکو ڕەنگە لە هەمان کاتدا بە مەبەستی دیالۆگ و گەنگەشەش بێت. جا لەم ڕووەوە دەشێت بەرهەمەکەی نووسینێکی پرۆپاگەندەیی یان بەیاننامەیەکی سیاسی، هونەری، یان

کۆمەڵایەتی بێت، کە لە قاڵب و فۆرمێکی چیرۆکڤانیدا پێشکەشی بکات. هەڵبەتە گومان لەوەدا نییە ، کە ئەم جۆرە نووسینە دەبێت بە زمان و شێوازو تەکنیکێکی ئەوتۆ بێتە نووسین کە ڕاستەوخۆ کار لە خوێنەر بکات.. بەشێوەیەکی گشتی ڕۆمان دەبێ خوێنەرو ئەقڵییەت و زەینییەتی خوێنەری گریمانەیی خۆی لە بەرچاو بێت و هەست و سۆزو ئەقڵیەتی خوێنەری خۆی، ڕاستەوخۆ بدوێنێت.

ڕاستە ڕۆمان مایل نییە بەلای پەیڤبازی و درێژدادڕی بۆش و بەتاڵەوە، بەڵام لە هەمان کاتدا، لە شێوە گشتییەکەی خۆیدا جگە لە گەمەی زمان هیچی تر نییە. تاقە ئەوزاری گێڕانەوەو نووسینی ڕۆمان، پەیڤ، چەمک و زاراوانە. خوێنەر کە دێتە سەر خوێندنەوەی ڕۆمان، هیچ زانیارییەکی پێشوەختەی لەمەڕ ڕۆمانەکە نییە، بەڵکو خودی نووسینەکە دەستی دەگرێت و بە نێو ڕۆمانەکەدا، وەکو یەکەیەکی یەکپارچەی هونەری، دەیگێڕێت. لەم لایەنەوە دەستی نووسەر کراوەیە، ئازادە کە ڕووداو یان سکێچ و پلۆتی دڵخوازی خۆی هەڵبژێرێت و بە گوێرەی ویستی خۆی لە قاڵبی گەمەیەکی زمانەوانی دڵخوازی خۆیدا بەرجەستەی بکات. بەڵام دەبێ ئەوە بزانرێت کە ئەم گەمە زمانەوانییە هەموو ڕۆمان نییە، یانی ڕۆمان تەنیا گەمەی زمان نییە، بەڵکو تەنیا ئەوزارێکە کە خوێنەر بۆ دەرک و ڕاڤەو لێکدانەوەی ڕۆمانەکە بەکاری دەبات. یانی تێکڕای چیرۆکەکە، ئیدی ڕووداوەکانی هەرچییەک و هەرچۆنێک بن لە ڕێگەی زمانەوە دێتە دەرککردن و تێگەییشتن. لە داستاندا ڕووداوەکان پێشبینی کراون، فاکتەرێن ڕێکەوتەکی و بۆیەرێن چاوەڕوان نەکراو و ڕێکەوتەکی لە خانەی نەبوواندایە، شتەکانیش بە جۆرێ دێنە گێڕانەوەو باسکردن کە تێکڕای داستانەکە بە هەموو ورد ودرشتێکییەوە بۆ خوێنەر و وەرگر قابیلی دەرککردن و تێگەیشتن بێت، واتە داستان پرۆژەیەکی داخراوە. بەڵام ڕۆمان پرۆژەیەکی کراوەیە، دەستی نووسەر لە ئەفراندنیدا کراوەیە، ڕەوتی ڕووداوەکانی یان تایبەتمەندی پاژەکانی نایەتە پێشبینی کردن. هەموو کات و ساتێک ئەگەری ئەوە لە ئارادایە کە ڕێکەوتێک یان بویەرێکی چاوەڕوان نەکراو، ڕەوتی گشتی چیرۆکەکە بگۆڕێت. جا لەم ڕووەوە، پەیڤ و چەمکەکان تاقە کلیلی دەستی خوێنەرە، بۆ کردنەوەی ڕازو ڕەمزەکانی چیرۆکی ڕۆمان، یانی دەقە نووسراوەکە ڕێنوێنی خوێنەر دەکات بۆ دەرککردنی ڕووداو یان سکێچی چیرۆکەکە. جا لەم ڕووەوە جۆراوجۆری زمانی ڕۆمان نەک هیچ کێشەیەک بۆ خوێنەر دروست ناکات، بەڵکو یارمەتیشی دەدات.. یانی فرە زمانی و جۆراوجۆری زمان یارمەتی خوێنەر دەدات لە تێگەییشتنی دەقی ڕۆمانەکە. بە کورتی جۆراوجۆری زمان و دیالۆگی زمانان لە ڕۆماندا هەم دەرفەتی تێگەییشتنی وردتر بۆ خوێنەر دەرەخسێنێت وهەم لە مەیدانی گەمەی زمانەوانیدا ئازادی پتر بۆ نووسەری ڕۆمان فەراهەم و دابین دەکات .

جا لە بەر ڕۆشنایی ئەو دیدو بۆچوون و بەراوردکارییانەی سەرێ ڕا، دەگەینە ئەم ئەنجامگیرییەی کە داستان کۆنترین شێوەی گێڕانەوەی چیرۆکڤانی دیاردەو ڕووداو و کاروبارەکانی ژیان بووەو تا سەرەتای

دەوران و سەردەمی مودێرنیش باوترین شێوەی گێڕانەوەی چیرۆک بووە… بەڵام داستان بە شێوەیەکی گشتی بەرهەمێکی هۆنراوەییەو بە شێواز و زمانێکی ناوازەو پڕشکۆ هاتوەتە داڕشتن و زیاتر بۆ جۆشدانی دەرونی، سیاسی و فەرهەنگی وەرگر بووە تا بۆ سەرگەرمکردنی.. جا ئەگەر لەم ڕوانگەیەوە تەماشا بکەین، دەبینین ئەفسانەو حیکایەت ، کە عادەتەن بە پەخشان دەگێڕدرێنەوەو شێوازێکی سادەو میللیان هەیە، لەم لایەنەوە لە داستان زیاتر دەشوبهێنە سەر ڕۆمان. ئەفسانەو حیکایەتیش ، وەکو داستان، لە شێوە هەرە کۆن و باوەکانی گێڕانەوەی چیرۆکڤانی ڕووداو و دیاردەو کاروبارەکانی ژیانن، زۆر ڕووداو و کاراکتەرانی نموونەیی لە قاڵبی ئەفسانە و حیکایەتاندا هاتوونەتە وێنەگرتن و بەرجەستە کردن، زۆر ڕۆمانیش لە ئەفسانەو حیکایەتانەوە هەڵێنجراون یان لە شێوەی ئەواندا نووسراون. بەڵام دەبێت دان بەوەدا بنرێ کە ئەفسانە بە پێچەوانەی ڕۆمان و تا ڕادەیەک بە پێچەوانەی داستانیشەوە، سەروکاری دەگەڵ شتانی ناواقیعیدایە و حیکایەتیش ئەو مەوداو لایەن و ئاڵۆزکاوییەی داستان و ڕۆمانی نییە.. جا لێرەدا و هەر بە مەبەستی سووکە بەراورد و دۆزینەوەی هەندێ خاڵی هاوبەش و نیمچە هاوبەش لە نێوان ڕۆمان و ئەفسانەدا هەڵوەستەیەکی کورت لەسەر ئەفسانە دەکەین وپاشان هەمان کارو مامەڵە لەتەک حیکایەتیشدا دەکەین…

دۆزی سەرەکی و تەوەرەیی ئەفسانە ژیان و چارەنووسی مرۆڤە. ئەفسانە ، بویەرو ڕووداوە دیارو گەورەو ترسناکەکانی ژیان ، هەر لە ڤیان و ئاشقێنی و دۆستایەتی و دژمنایەتییەوە بیگرە تا دەگاتە سەفەر و سەرکێشی و ڕیسکان، هەر هەموو وێنە دەگرێت و، بەرجەستە دەکات. بەڵام بە شێوەیەکی ڕیالیستی و واقیعبینانە ناڕوانێتە مرۆڤ و ژیانی مرۆڤ. ڕاستە ئەفسانە هەندێ پاژو توخم و ڕەگەزی ژیان کەم تا زۆر واقیعبینانە وەسف دەکات، بەڵام زیاتر بەلای ئەو شتانەدا دایدەکێشێت کە نائاسایی و خەیاڵین. یانی سەروکاری پتر دەگەڵ بەسەرهات و بویەری سەیرو غەریب، چارەنووسی ریزپەڕو، شتی نائاساییدایە تا لەگەڵ پاژو وردەپاژە ئاساییەکانی ژیانی ڕۆژانەدا بێت، بە زۆری تووشی خەڵکانێک دەبین کە بە ڕێکەوت چارەنووسێکی نائاسایی پەیدا دەکەن. هەڵبەتە کاراکتەرانی ئاسایی وەکو بازرگان، جوتیار، شازادە، ژنان و پیاوان هەن، بەڵام بوونیان لە ناو دەقی ئەفساناندا، بوونێکی کزو پەراوێزییە.. ئەفسانە بە مەبەستی سەرگەرمکردنی خوێنەر دێتە نووسین و ئەمە ئامانجی سەرەکی و بنەڕەتییەتی. لە ئەفساناندا هیچ نیشانەیەکی فێرکردن و پەروەردەی ڕۆشنبیریی یان ئەخلاقی یان سیاسی بەدی ناکرێت.. بۆیە ڕاکێشان و سەگەرمکردنی خوێنەر پانتاییەکی گەورەی ئەفسانە دەگرێتەوەو جا لەبەر ئەمە وردەکاری و ڕایەڵی ئەفسانە بەجۆرێ دێتە چنین و داڕشتن کە هەستی کونجکاوی خوێنەر بهاڕوژێنێت، بۆیە سەربهوورد و بویەرێن غەریب و عەجیب و نائاسایی پانتاییەکی گرینگ لە ئەفسانەدا دەگرێتەوە. بەڵام ئەمە تەنیا تەکنیکی ڕاکێشانی خوێنەر و هاڕووژانی هەستی کونجکاوی خوێنەر نییە لە ئەفسانەدا، بەڵکو هەوڵدەدرێ شەقڵ و مۆرکێکی شەهوەت بزوێن و کۆمیدیشی بدرێتێ تا باری جددیەتی

چیرۆکەکە سووک بکرێت و خوێنەر لەزەتێکی زیاتری لێوەربگرێت. بویەرو ڕووداو ودیمەنەکان نەک بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆو شەفاف، بەڵکو بە شێوەیەکی هاڕووژێنەر دێتە وێنە گرتن. خوێنەر دەخاتە حاڵی چاوەڕوانییەکی ئەوتۆوە کە هەمیشە بەتەمای بویەرو ڕووداوی تازە بێت.

ڕۆمانیش، وەکو ئەفسانە بە مەبەستی سەرگەرمکردنی خوێنەر دەنووسرێت، بەڵام ئەمە لە ڕۆماندا، بە پێچەوانەی ئەفسانەوە، تاقە مەبەست و ئامانج نییە. چونکە ڕاکێشانی سەرنج و هاڕوژاندنی کونجکاوی خوێنەر بۆ خۆی و لە خۆیدا ئامانج نییە، بەڵکو وەسیلەیە بۆ گەییشتن بە ئامانجێک. ڕۆماننووس، ئایدۆلۆژیاو بۆچوونی خۆی لەمەڕ دیاردەو ڕووداوان، لەمەڕ جیهان، لە قاڵبی چیرۆکێکدا دەگێڕێتەوە. ئیدی وەکو کەسێکی خودان دید و نۆڕینی ڕامیاری، جڤاکی و کەلتووری تایبەتی خۆی، دەست دەداتە قەڵەم و دەکەوێتە نووسین. مەبەستی سەرەکی وی، گوێزانەوەی ئەو پەیام و گۆشەنیگایەیە کە لە زەینی خۆیدا هەڵیگرتووە. بە کورتییەکەی دەیەوێ خودی خۆی بە بێ منەتی بۆ خەڵکانی دی هەڵبخات، دەرگاکانی خودی خۆی بخاتە سەرگازی پشت. تێکڕای ئەو پەیڤ و چەمکانەی کە بەکاریان دەبات، بە بۆچوونی سیاسی و کۆمەڵایەتی بارگاوین و نۆڕینی ڕەخنەیی یان پشتیوانی ئامێزی ئەو، سەبارەت بە بویەرو دیاردەکانی ژیان و جیهان دەگێڕنەوەو پیشان دەدەن. لەم ڕووەوە، ڕۆمان جۆرە تیواری و شەفافییەت و مەندییەکی تێدایە. کە لە ئەفسانەدا نییە. لە ڕۆماندا سەربهوود و پەیامەکان ڕاستەوخۆ و تیوارن (شەفافن) و هاڕووژاندنی هەستی کونجکاوی خوێنەر لە ڕۆماندا، گرینگە، بەڵام خۆی لە خۆیدا ئامانج نییەو دەبێ دەگەڵ ڕەوتی گشتی دەقەکەدا بگونجێت، دەنا بەرهەمەکە ناسنامە و خۆیبوونی خۆی لە دەست دەدات. چونکە پەیام و گوتاری نووسەر لە ڕۆماندا، بۆ خۆی ڕەگەزێکی گرینگە و بمانەوێ ونەمانەوێ خوێنەر گیرۆدەی خۆی دەکات، ناچاری دەکات بیربکاتەوەو کاردانەوەو هەڵوێستی زەینی خۆی لە هەنبەر تێکڕای کارە هونەرییەکە هەبێت...

***

بە هەرحاڵ با بێینە سەر حیکایەت. حیکایەت چیرۆکێکی ئەخلاقی یان جڤاکی یان پراکتیکییە کە بە هۆنراوە یان پەخشان دێتە گێڕانەوە. هەڵبەتە سەربهوورد و زنجیرەی ڕووداوێن ئەم جۆرە چیرۆکە زۆر سادەو کورتە، ڕەگەزی عەجیب و غەریب و چاوەڕوان نەکراوی تیا نییە. تیمەو بابەتی حیکایەت هەر بابەتە واقیعییەکانی ناو ژیانی ڕۆژانەیەو زۆر دوورە لە ئەفسانەبازی و خەیاڵپەروەری و، شتەکان وەکو چۆن لە ژیانی پراکتیکیدا هەن، بەو ئاوایە دەگێڕێتەوە. هەڵبەتە گێڕانەوەیەکی خێراو بروسکەیی. لە حیکایەتدا گرینگ ئەو پەیامەیە کە دەویسترێت بگەیەنرێت. چیرۆکی حیکایەت تەنیا پردێکە بۆ گەیاندنی پەیامەکە، یانی نابێت سەربهووردو ڕووداوەکان مەودایەکی سەرنجڕاکێش و ئاڵۆزی ئەوتۆ پەیدا بکەن کە

خۆییوونی تەواو بە چیرۆکی حیکایەتەکە ببەخشن. چیرۆکەکە دەبێت تەنیا ئەوەندە سەرنجڕاکێش بێت کە خوێنەر شیفتەو عەودالّی تێگەییشتنی پەیامە پەنهانەکە بکات.

لە ڕۆمانیشدا، چیرۆک بە تەنیا هەموو شتێک نییە، ڕۆمان نووسراوێکی ئایدۆلۆژییە، نووسەر پەیام و گوتارو قسەی خۆی لە میانەی پرۆسەی شرۆڤەی دیاردەو ڕووداوەکانەوە بۆ خوێنەر دەگوازێتەوە. یانی چیرۆکەکە دەکات بە دەستاوێز بۆ نیشاندانی لایەنە سیاسی، جڤاکی یان فەلسەفییە دڵخوازەکانی خۆی. دیارە ئەمە لە چوارچێوەی تەکنیکێکی ناوازەو باڵادا دەکرێت.. جا ئەگەر لە حیکایەتدا پەیامی ئەخلاقی ئامانجێک بێت و چیرۆکەکە بەو ئاڕاستەیەدا و بۆ نواندنی ئەو پەیامە بێتە نووسین و زۆر بە ئاسانی و سادەیی بێتە نووسین و تێگەییشتن، ئەوا لە ڕۆماندا پەیام و گوتاری ئەخلاقی یان سیاسی لایەنێکە لە لایەنەکانی چیرۆکەکەو ڕەنگە پەنهانترین لایەنی چیرۆکەکە بێت، بۆیە لەم ڕووەوە بەهەمان ئاسانی حیکایەت نایەتە تێگەییشتن...

بە کورتی و کرمانجی، ڕۆمان لە نێوان ئەفسانەو حیکایەتدایە، هەندێ لێکچوونی دەگەڵ هەردووکیاندا هەیە، بەڵام نایەتە خوارێ بۆ ئاستی هیچ یەکێکیان. نە وەکو ئەفسانە لە هەر ئایدۆلۆژیا یان پەیام و گوتارێک خاڵییەو نە وەکو حیکایەت بە ئاڕاستەی نیشاندانی یەک پەیام و گوتار دێتە نووسین. ڕۆمان گەمەیەکی زمانەوانییە، بۆ ڕاکێشان و سەرگەرمکردنی خوێنەر دێتە نووسین، بەڵام ئەمە هەموو مەبەست و ئامانجێکی نییە، یەکێک لە مەبەستەکانی دیکەشی ئەوەیە لە رووی سیاسی و ئەخلاقیشەوە کار لە خوێنەر بکات. ڕۆماننووس وەکو تاکێکی دیار، بیرو بۆچوونەکانی خۆی دەکات بە تان و پۆی دەقەکەو، ئەم بیرو بۆچوونانە لە چیرۆکی دەقەکەدا، ئاوێتەی تێکڕای ڕەگەزەکانی دەقەکە دەبێت و ناڕاستەوخۆ وهونەریانە، بۆ خوێنەر دەگوازێتەوە..

بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە:

⁎ نامەهایی بە یک نویسندە جوان/ ماریو بارگاس یوسا/ ترجمە رامین مولایی/ چاپ دوم/ ١٣٨٩/ نشر مروارید.

⁎ نظرية رمان و ویژگیهای رومان فارسی/ محمد رفیع محمودیان/ چاپ دوم/ ١٣٨٧/ نشر پژوهش فرزان روز/ تهران

⁎ دەربارەی رۆمان و چیرۆک / حەمەکەریم عارف/ چ ١/ ٢٠٠٨/ کەرکوک، چاپخانەی ئارابخا..

⁎ گیورگ لوکاچ / رمان تاریخی/ ترجمە امید مهرگان/ نشر پالپ/ چاپ اول/ ١٣٨٨

* واقیعیت نویسنده/ماریو بارگاس یوسا/ ترجمه مهدی غبرائی/ نشر مرکز چاپ اول: ۱۳۷۷

* رهنمای داستان نویسی/ جمال میر صادقی/ تهران: ۱۳۸۷

* متعه الروایه: الدکتور احمد زیاد محبک/ دارالمعرفه -بیروت: ۲۰۰۵

ڕەگی ڕۆمان لە درۆدایە

هەر بەرهەمێکی چیرۆکڤانی کە پشت بکاتە ژیان یان نەتوانێت هونەریانە ژیان وێنە بگرێت و نیشانبدات، هەرگیز زندوویەتی و نەمری بە دەست نایەنێت. چونکە ئەرکی دەقی فلیڤانی (ابداعی) ئەوەیە ساتە زندووە ئینسانییەکان ڕاوبکات و بەجۆرێ لە بۆتەی هونەردا قاڵی بکاتەوە کە مێژوو و ئەدەبیات، ڕاستی و درۆ، واقیع و خەیاڵ بە جۆرێ ئاوێتە ببن و دەقایەتییەکی ئەوتۆ وەربگرن کە جیاکردنەوەو هەڵاوێرکردنیان نیمچە مەحاڵ یان مەحاڵ بێت. هەڵبەتە نووسینی فلیڤانی خۆی لە خۆیدا پرۆسەیەکی کەشفکاری یەجگار هەستیارە و، سەراپای بوونی فلیڤان بە باوەڕییەوە، بە غەریزەکانییەوە، بە سەرۆ و سرووشییەوە، بە ئیلهامییەوە بەشداری تێدا دەکات و تەنانەت لایەنە تاریکەکانی نووسەریش ڕۆڵی یەجگار گرنگ لە پرۆسەی نووسیندا دەبینن. واتا بەم پێودانگە ئەزموونی شەخسی، لە نووسینی کاری فلیڤانیدا هەمیشە کەرەستەی خاوە بۆ نووسین و، کاری چیرۆکڤانی بە زۆری لە ئەزموونی شەخسییەوە دەستپێدەکات، هەڵبەتە ئەو ڕووداوەی بەسەر خۆت یان کەسی تردا دێت، ئەو کەس و شتانەی دەیانبینی، ئەو شتانەی دەیانخوێنیتەوە، هەر هەمووی دەچنە خانەی ئەزموونی شەخسییەوەو ئەو ئەزموونە دەوڵەمەند دەکەن.. ئیدی ئەم ئەزموونە واقیعی و شەخسیانە، لە کاری ئەفراندن و داهێناندا، کە لێرەدا زیاتر کاری چیرۆکڤانیم مەبەستە، بە شێوەیەکی هونەریانەی قەناعەتبەخش دەگۆڕدرێن بۆ هەست. کەواتە چیرۆکنووس پێویستی بە ئەزموونی شەخسییە تا ئەفراندن بکات، خەیاڵی بخاتەکار، چیرۆک دابهێنێت، بەڵام ئەمە بەو مانایە نییە ئەزموونی شەخسی وەکو خۆی موو بە موو کۆپی بکاتەوە، بەڵکو دەبێ مەسافەیەکی باش لێی دوور بکەوێتەوە تا هەست بە ئازادی بکات و دەسکاری تەواوی بکات و بیگۆڕێت بۆ چیرۆک.. دیارە دەستپێک بۆ چیرۆک زۆر ئەستەمە، بۆیە دەبێ چیرۆکنووس دژی هەموو هەستێکی دوودڵی بوەستێت، هەموو نیگەرانییەکی نڤیساری وەلاوە بنێت و بە شێوەیەکی خۆبە خۆیی دەست بداتە قەڵەم و ڕووداوەکان بە وشە بسپێرێت، بەو نەفەسە بنووسێت کە ئەمە کەرەستەی خاوەو ئامادەی دەکات بۆ ئەوەی لە چیرۆکەکەیدا بەکاری بێنێت و کارێکی فلیڤانی لێ چێبکات . هەڵبەتە دەبێ بە دەم نووسینەوە، هێڵە گشتییەکانی پلۆت و نەخشەی کارە چیرۆکڤانیەکە لە بەرچاو بگرێت ، بەڵام نابێت ئەو پلۆت و نەخشەیە بە قاڵب و فۆرمێکی نەگۆڕ بزانێت و زۆر پابەندی بێت، بەڵکو دەبێت بە گوێرەی ڕەوتی گشتی چیرۆک یان ڕۆمانەکە، هەزارو یەک جۆرە دەسکاری بکات، گۆرانگاری گەورەی تیابکات و بەهەمان ئەو لەزەت و خۆشیەوە کە منداڵێک لە گەمەکردنی دەبینێ، ئەو گەمەیە بکات. چونکە لەزەتی چیرۆک و ڕۆماننووسین لە کەشفکردنی ئیمکانات و ئەگەرە هەمەجۆرەکانی چیرۆکدایە. لەزەتی نووسین — مەبەست نووسینی چیرۆکڤانییە بە هەموو ژانرەکانییەوە – لەوەدایە کە نووسینەکە بە خۆی دەستت بگرێت و بەو ڕێیەتدا ببات کە بەتەمای نەبووبی، چاوەڕوانی نەبووبی..

❊❊❊

هەڵبەتە گوتیار (ڕاوی) گرینگترین کاراکتەری ڕۆمانە، دیارە ئەگەر گوتیار قارەمان و کاراکتەری سەرەکی و ڕاستەوخۆی ڕۆمانەکە بێت، ئەم گرینگی و بایەخە زۆر زەقتر دیار دەبێت. هەندێجار گوتیار، قارەمان و کاراکتەرێکی زەق و ڕاستەوخۆ نییە، تا ڕادەیەک پەنهان و نادیارە، بێگومان ئەفراندن و خوڵقاندنی ئەم جۆرە گوتیارە (گوتیاری- قارەمان) لە ئەفراندنی هەر قارەمان و کاراکتەرێکی دیکەی ڕۆمان، قورستر و دژوارترە.. دیارە ڕەفتار و گوتاری، گوتیار دەبێ لەگەڵ واقیعی ڕۆمانەکەدا بگونجێت و هاوئاهەنگی تەواوی دەگەڵ ڕەوتی رۆمانەکەدا هەبێت و قەناعەتبەخش بێت.. چونکە ئەگەر ئەم گونجان و هاوئاهەنگییە نەبێت ، توانای قەناعەتبەخشی ڕۆمانەکە دەپوکێتەوەو خوێنەر دەتۆرێ و باوەڕی پێناکات و هەستدەکات درۆی دەگەڵ کراوە.. بۆیە گوتیار دەبێت پابەندی ئەو یاساو رێسایانە بێت کە سیستەمی گێڕانەوەکاری لە هەر ڕۆمانێکدا بەرهەمی دێنێت و دەیخوازێت.

مەسەلەیەکی دیکەی زۆر گرینگ هەیە کە دەبێت ڕۆماننووس بە وردی رەچاوی بکات و لێی غافڵ نەبێت، ئەویش مەسەلەی کاتە. گوتیار (راوی) وکات ، خۆیبوون بە چیرۆک دەبەخشن، لە دنیای واقیعی (ریالیستی) جیادەکەنەوەو سەربەخۆیی پێدەبەخشن. دنیای ڕۆمان و کاری چیرۆکڤانی وەکو دنیای واقیعی نییە، کۆپی دنیای ریالیستی نییە، بەڵکو دنیایەکی سەربەخۆو جیاوازە لە واقیعیەتی واقیعی ناچێت. هەڵبەتە جیاوازی ئەو دوو دنیایە لە خودی ئەو گوتیارەدا دەردەکەوێ کە لە واقیعی ڕاستەقینەدا بوونی نییە، هەروەها لە پێکهاتەی ئەو کاتە چیرۆکڤانییەدا دەردەکەوێ کە هەرگیز لە کاتی ناو ژیانی واقیعی و ڕاستەقینە ناچێت. کرۆنۆلۆجیای رۆژگار ، و ڕەوتی کات لە چیرۆکدا، جیاوازە لە ژیانی واقیعی..

هەڵبەتە رۆماننووس بە دەم پرۆسەی رۆماننووسییەوە نەک هەر خودی خۆی دەگێڕێتەوە بەڵکو دنیای دەروونی خۆی بە رووت و قووتی و لە بەر رۆژی هونەردا و بە بەرچاوی جیهانەوە هەڵدەخات.. ئیدی دەرگا لە خەمەکانی، لە گوناحەکانی، لە دەرد و ئازارە مرۆڤانییەکانی، لە خولیا و ئەڵهاو کەڵکەڵەو سۆز وگودازو ئاوات و ئامانجەکانی دەخاتە سەر گازی پشت و ئەنجام هەر هەمووی وەکو یەکەیەکی یەکپارچە لە ژێر خێوەتێکی ئەفسووناویدا یەکدەخات کە پێی دەگوترێت هونەری ڕۆمان.. یانی ئەو ئەزموونە شەخسییەی کە لە سەرەتاوە ئەنگێزەو هاندەری نووسینی ڕۆمانە، بەدەم رەوتی ئەفراندنەوە، هێندە بە هێمنی و بێدنگی دەگۆڕێت، کاتێ کە رۆمانەکە تەواو دەبێت، هیچ کەسێک تەنانەت رۆماننووسەکەش ناتوانێت بە ئاسانی گوێی لە دەنگی لێدانی دڵی ئەو ئۆتۆبیوگرافیە ببێت کە لە هەر چیرۆکێکدا هەیە...

هەڵبەتە پێویستە ئەوە بگوترێ کە حەقیقەتی واقیعی شتێکە و حەقیقەتی ئەدەبی یان هونەری شتێکی دییە و، مەحاڵە بشێت ئەم دووە بە باڵای یەکتر بگیرێت و، وەکو یەک دەربچن، ئەدەب لە واقیع باڵاترە، بەڵام ئەمە بەو مانایە نییە کە ئەدەبیات هیچ جۆرە پەیوەندییەکی بە واقیعەوە نییە، ئەو حەقیقەتەی ئەدەبیات نیشانی دەدات و بەرجەستەی دەکات، هەمان حەقیقەتی ژیانی پراکتیکی نووسەر یان خوێنەر نییە. ئەدەبیات دەتوانێت زانیاری واقیعی و گرینگ دەربارەی واقیع پێشکەش بکات، بەڵام لە رێگای درۆوە، لە رێگای دەسکاری کردنی واقیعەوە، و بە زەبری خەیاڵ و بە فەزڵی پەیڤ و زمان، ئەزموونی واقیعی دەگۆڕێت بۆ هەستێکی هونەری قەناعەتبەخشی ڕوحنەوازو دڵگیر. بۆیە هەر رۆمانێک ئەزموونی واقیع بە وردی و موو بە موو، وەکو خۆی کۆپی بکاتەوەو بگێڕێتەوە تەنیا ناکامی بۆ دەمێنێتەوە. زندوویەتی بە دەست نایەنێت، چونکە ڕۆمان بۆ ئەوە دانەهێنراوە کە واقیع کۆپی بکاتەوە. بەڵکو گەرەکیەتی واقیع بگۆڕێت، واقیعی واقیعی بگۆڕێت بۆ واقیعێکی خەیاڵی، واقیعێکی جیاواز بەرهەم بێنێت و بخوڵقێنێت. سەرکەوتن و عیبرەت لەوەدایە کە رۆماننووس بتوانێت لە حەقیقەتی واقیعی، لە ئەزموونی واقیعییەوە شتێک بخوڵقێنێت و بیافەرێنێ کە پێش ئەو رۆمانە، پێش ئەو کارە هونەرییە ئاشکراو دیار نەبووە، واتە کەشفێکی هونەری ئەنجام دابێت. ڕۆمان حەقیقەتێکی سەربەخۆیە، واقیعیەتەکەی لە خودی خۆیدایە، لە خەیاڵ و پەیڤ پێکهاتووە، هەر ئەمەشە کە ئەدەبیات لە ژیان جیا دەکاتەوە، چونکە ژیان لە خەیاڵ و وشە دروست نەبووە. بۆیە ڕۆماننووس لە سەرێتی جڵەو بۆ خەیاڵ شل بکات و تا دەتوانێت دەسکاری واقیع و حەقیقەت بکات و سڵ لە درۆکرن نەکاتەوە. بەڵام درۆی بەجێ ،درۆی باوەڕکردەنی، درۆی هونەری تا خوێنەر درۆکەی وەکو حەقیقەت و ڕاستی قەبووڵ بکات و لەزەتی ئەستاتیکی لێ بێنێت.. ئەگەر نووسەر ئەم فریوە، ئەم تاکتیکەی بۆ بچێتە سەر، هەنگێ حەقیقەتێک لەم درۆیانەوە چێدەبێت کە پێشتر دیار و ئاشکرا نەبووە.. بەڵام دووبارەکردنەوەی واقیع وەکو خۆی، نیشانەی ناکامی نووسەرە. چونکە ئەدەبیات بۆ ئەوەی قەناعەت لای خوێنەر دروست بکات، دەبێ سەربەخۆیی خۆی هەبێت و لە ریالیزمی ریالیستی داببرێت و خۆیبوونی خۆی رابگەیەنێت و ئەدەبییەت و سەرکەوتنی رۆمان لەوەدایە ئایا دەتوانێ لە واقیع جیا ببێتەوەو لەسەر پێی خۆی بوەستێت و بە سەربەخۆیی و پشت بە هونەرییەتی خۆی ژیانی تایبەتی هەبێت. هەڵبەتە رۆماننووس بە زۆری سوود لە ئەزموونی شەخسی خۆی دەبینێت، بەڵام دەسکاری دەکات، بۆ شتێکی جیاوازی دەگۆڕێت، بۆ شتێک کە لای خوێنەرانی وڵاتانی جیاواز، لە رۆژگارو سەردەمێن جیاوازو لە زمانانی جۆراوجۆردا باوەڕکەردەنی و قەناعەتبەخش بێت. ئەم گۆڕانکارییە، ئەم دوورکەوتنەوەیە لە ئەزموونە واقیعییەکان و شەخسییەکان، سەربەخۆیی بە کارە هونەرییەکە دەبەخشێت کە ڕۆمان لەم پرۆسە ئاڵۆزو دژوارو هونەرییەوە چێدەبێت.

دیاره لە ڕۆماندا هەرگیز فۆرم و تەکنیک لە خودی قارەمانان و پرۆسە حیکایەتەوانیکە جیا نییەو جیا نابێتەوە. فۆرم کە لە ئەدەبیاتدا بە تایبەتی و لە هونەردا بە گشتی زەرووری و پێویستە، هەمیشە هەڤبەندە بە خودی پرۆسە چیرۆکڤانییەکەوەو جۆرە تەکنیک و داهێنانێکە بۆ ئەوەی کاریگەریی چیرۆکەکە زیاتر ببێ و پتر باوەڕکەردەنی و قەناعەتبەخش ببێت..

دەمەوێ جارێکی دی بگەڕێمەوە سەر کات و بایەخ و جیاوازی کاتی چیرۆکڤانی دەگەڵ کاتی واقیعیدا.. کات یەکێکە لە مەرج و پێداویستییەکانی چیرۆک و ناسنامەیەکی سەربەخۆ و کەسایەتییەکی جیاواز لە واقیعی پێدەبەخشێت. بێگومان کات لە ڕۆماندا هەرگیز وەکو کاتی ژیانی واقیعی نییە. لە ڕۆماندا، کات هەمیشە سەرەتاو کۆتایی هەیە ، بەو شێوەیە ناروات کە لە واقیعدا هەیە. لە ڕۆماندا بە حوکمی ئەوەی ناچاریت ئەوە نیشان بدەیت کە قارەمان و کاراکتەرە جیاوازو جۆراوجۆرەکان چ دەکەن و چۆن هەڵسوکەوت دەکەن و چۆن بیردەکەنەوە، هەموو ئەمەش لە ناو کاتدا نیشان دەدرێت نەک لە دەرێی کاتدا، بۆیە دەبێ دینامیکیەتی واقیعیانەی کات بشکێنی و پەنا بەریە بەر کاتی هونەری و دەستکرد.. یانی کات لێرەدا شتێکە بوونی هەیە، سەرەتایەک و کۆتاییەکی هەیە، چلۆنایەتیەکی مادی هەیە، یانی بەم پێوانگە گوتیار دەتوانێ چیرۆکەکەی لە ناو کاتدا بجوڵێنێت، وەکو چۆن لە ناو شوێندا دەیجوڵێنێ. چیرۆک دەشێت زۆر ئازادانە لە ڕابردووەوە بۆ ئایندە و لە ئایندەوە بۆ ڕابردوو بڕوات.. بەم پێیە دەتوانرێت زەمان و کات پارچە پارچە بکرێت و بونیادێکی ئەنتۆلۆجی زندووی پێبدرێت.. کەچی لە ژیانی واقیعیدا لە زەماندا نقووم دەبین، کات قوتمان دەدات ، ڕۆشنبینییەکی ئەوتۆمان ناداتێ کە بزانین ئەو کات و زەمانەی تیایدا نقووم بووین، چۆن دەڕوات، بە جۆرێ تیای نقووم بووین ناتوانین لە دوورەوە تەمەشای بکەین تا بزانین چ بویەرو واریقاتێک لە حاڵی ڕووداندایە، بۆیە پێویستمان بە سیستەمێکی دەسکرد و هونەرییە تا لە زەمان تێبگەین. جا یەکێک لە دەسکەوتە گرینگەکانی ئەدەبیات ئەوەیە کە سیستەمێکی دەسکرد و هونەری لە مەڕ جیهان، کات، شوێن و ئەزموونی زندوو داهێناوە..

***

وەکو پێشتر ئاماژەمان کردێ، ئەزموونی شەخسی یەکێکە لە سەرچاوەکانی ڕۆمان. بەڵام دەبێ هەمیشە ئەوەمان لەبیربێت کە ئەزموونی شەخسی دەبێ تەنیا وەکو هەوێن بەکاربهێنرێت، وەکو چۆن هەوێن دەکرێتە شیرەوەو دەبێت بە ماست، هەموو کەس دەزانێ هەوێنی تیایە، بەڵام کەس نازانێت هەوێنەکە لە کوێی ماستەکەدایە، ئەزموونی شەخسیش دەبێ هەمان مامەڵەی لە تەکدا بکرێت و نەزانرێ لە کوێی ڕۆمانەکەدایە. چونکە ڕۆمان بۆ ئەوە دانەهێنراوە، حەقیقەت وەکو خۆی بگوازێتەوەو واقیع لە چوارچێوەی وشەدا دووبارە بکاتەوە، بەڵکو بۆ ئەوە داهێنراوە کە لە میانەی پرۆسەیەکی ئەفراندنەوانی چڕە زماندا، درۆ بگۆرێت بۆ ڕاستی، لە واقیعی واقیعییەوە، واقیعێکی خەیاڵی پڕ لەزەتی ئستاتیکی و

باوەڕکەردەنی و قەناعەتبەخش دروست بکات. دیارە مەبەست لە ئەزموونی شەخسی، تەنیا ئەزموونی خودی نووسەر یان گوتیار نییە، بەڵکو ئەزموونی ژینگە کۆمەڵایەتیەکەو ئەزموونە زەینییەکانیش دەگرێتەوە.. ئەزموونیش تەنیا لە بۆتەی خوێندنەوەی هونەریانە بۆ دیاردە و رووداوەکاندا قاڵدەبێتەوەو هونەرییەت وئەدەبییەت وەردەگرێت.. کەواتە وەختێ رۆماننووس، رۆمان دەنووسێت مەرج نییە ڕاستگۆبێت و بە ناچاری پابەندی ڕاستی بێت، گرینگ ئەوەیە نووسینەکەی، بەرهەمەکەی، باوەرکەردەنی و قەناعەتبەخش بێت، جا بۆ گەییشتن بەم ئامانجە (قەناعەتبەخشی) زۆربەی کات ناچارە لە واقیع لابدات، دەسکاری واقیع بکات و بە ئاراستەی رەوتی گەشەکردنی ئاسایی رۆمانەکەدا بیگۆڕێت، درۆبکات و، پەنا وەبەر خەیاڵ بەرێت، ئەمە تاقە رێگەیە کە دەکاتە کارێک چیرۆکەکە باوەڕکەردەنی بێت، قەناعەتبەخش بێت. جا ژیان خۆی لە خۆیدا دنیایەکی چیرۆکڤانی سەیرو ئاڵۆزو پڕ ئەفسوونە، پڕە لە شەقڵی چیرۆکڤانی سیحراوی و، هەر بەشەرەش بۆ خۆی گرتەو دیمەنێکی چیرۆکڤانییە لە ناو ئەو دنیا ئەفسووناوییەدا. کەواتە بەم پێودانگە چیرۆک (درۆ) بۆ بەشەر زەروورییەو رەنگە کەس نەبێت بە بێ چیرۆک هەڵبکات. واتە مرۆڤ بە گوێرەی مەیل و ئارەزووەکانی خۆی دەسکاری دیاردەو رووداوەکان دەکات و بە گوێرەی حەزی خۆی دەیانگێڕێتەوەو ئەمەش دەچێتە خانەی درۆوەو جۆرە ئاسانکارییەک بە ژیان دەبەخشێت.. یانی درۆی هونەری بۆ چیرۆک نەک هەر شەرم نییە، بەڵکو زۆریش پێویستە، بەڵام ئەمە بۆ توێژەرێک زۆر نابەجێیەو هەرگیز لێی قەبووڵ ناکرێت. بە هەرحاڵ خەیاڵ و خەیاڵپەروەری کە لە مەرجە سەرەکییەکانی کاری چیرۆکڤانییە، بە مانا چیرۆکڤانییەکەی، ڕەگی لە درۆدایە. بەڵام لە رووی سایکۆلۆژییەوە جۆرە بەرخودانێکە، جۆرە هەوڵێکە بۆ دۆزینەوەی رێگەی مان.. کەرەستەی سەرەکی چیرۆکنووس خودی خۆیەتی، ئەزموونەکانی خۆیەتی، کەشفکردنی خودی خۆیەتی، نەک کاوێژکردنەوەی خۆی، دیارە ئەزموونی هەر نووسەرێکیش جیاوازە لە هی نووسەرێکی دی، بۆیە نە خۆکاوێژکردنەوەو نە لاسایی کردنەوەی نووسەرانی دی ، دادی نووسەری ڕەسەن نادات و پێگەی ئەدەبی گەورە بە دەست نایەنێت و نابێت بە خودانی ناسنامەی خۆی....

بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە:

* واقیعیت نویسندە/ماریو بارگاس یوسا/ ترجمه مهدی غبرائی/ نشر مرکز- چاپ اول: ۱۳۷۷

* رهنمای داستان نویسی/ جمال میرصادقی/ تهران: ۱۳۸۷

* متعه الروایه: الدکتور احمد زیاد محبک/ دارالمعرفه -بیروت: ۲۰۰۵

ڕۆمان سەندوقی نهێنیانە

"١"

دیارە هەر ژانرێکی ئەدەبی بگریت و بە وردی پەیگیری ڕێڕەو وپەیدابوون و سەرهەڵدان و گەشەکردن و پەرەسەندنی بکەیت، ئەوەت بۆ ساغ دەبێتەوە کە زیاتر زادەو بەرەنجامی پێویستییە مەعنەوییەکانی تیرەی بەشەر بووەو، شێوەیەک بووە لە شێوەکانی دەربڕینی هەستی ئادەمیزاد لە وێنەیەکی قەشەنگ و دڵڕاکێشەردا. یانی بەم پێودانگە، هەر ژانرێکی هونەری و ئەدەبی، مۆرک و شەقڵ و تایبەتمەندی خۆی هەیەو بە پێی قۆناغ و لە ناو پرۆسەی گۆڕان و گۆڕانکاری و بە دەم ململانێی ژانرە جۆراو جۆرەکانەوە گۆڕان و سووکە گۆڕانی بەسەردا دێت و لەوەشە ژانرێک لە باوبکەوێ و نەتوانێت پێداویستییە مەعنەوییەکانی تیرەی بەشەر دابینبکات و، ڕێ بۆ ژانرێکی دی چۆڵ بکات. بۆ نموونە کە ڕۆمان وەکو ژانرێکی هونەری لە سەردەمێکی تایبەتیدا سەری هەڵداوە و پەیدا بووە، ڕەنگە جێگرەوەو هەڤڕکی ژانرێک یان چەند ژانرێکی دیکەی هونەرێن دەربڕین بێت.. بۆیە دەبینین ڕۆمان بە دەم پەرەسەندن و گەشەکردن و پوختە بوونی خۆیەوە بەرەبەرە دڕی بە هونەرێن شیعر، شانۆنامە (تراژیدی)، ئەفسانەو تەنانەت نامەێن فەلسەفی و سیاسیش داوەو لە ڕووی ڕادەی کاریگەریی و باو وبرەوی شەعبییەوە، کەم و زۆر بەرەو کەناری بردن و بە ئەندازەیەک خۆی ڕەپێش خست کە وەکو باڵاترین و باوترین شێوەی دەربڕینی هونەریانەی پرس و دۆز و کێشە هاوچەرخەکان، بوو بە دیاردەی سەردەم و خەڵکێکی زۆر ڕوویان تێکرد، گەلێک لە ڕۆشنبیران و نووسەران، هزرو بیرو بۆچوونی خۆیان لە قاڵبی ڕۆماندا دەردەبڕن و خوێنەرانێکی فرەیش، لە ڕۆماندا بۆ خۆ دەگەڕێن ، چونکە ئەوەی لە ڕۆماندا دێتە دەربڕین و جەڕیاندن، بە دەگمەن لە شوێنانی دیدا دەبینرێت، واتە ئەوەی بە ڕۆمان دەگوترێ و لە ڕۆماندا نیشان دەدرێت، بەو شێوەیە لە کایە ئەبستمۆلۆژییەکانی دیدا ناگوترێت و نیشان نادرێت. بۆیە ڕۆژ بە ڕۆژ ژمارەی ئەوانەی ڕوو لە ڕۆمان و دنیای ڕۆمان دەکەن چ وەکو نووسەران و بەهرەداران و ناودارانی ئەو بوارەو چ وەکو خوێنەرانی جددی و پیشەیی ڕۆمان، ڕوو لە زیادییە. واتە نووسین و خوێندنەوەی ڕۆمان وەکو کارێکی جددی پەرەی سەندووەو بووەتە جێی بایەخی بنکەو دام و دەزگا کەلتووری و ڕۆشنبیری و ڕۆژنامەوانی و کۆمپانیا وەشانکارییەکانی جیهان و لە پرۆسەی ڕەخنەی سیستماتیکدا شوێنی تایبەتی بۆ تەرخانکراوە. بۆیە دەبینی هەندێ ڕۆمان لە ماوەیەکی کورت و خێرادا دەنگدانەوەیەکی جیهانی پەیدا دەکەن و نووسەرەکانیان شۆرەتی نێونەتەوەیی پەیدا دەکەن. ئەمەش بۆ خۆی نیشانەیەکی نزیکبوونەوەی هەردوو کەلتووری لۆکاڵی و جیهانییە لێکدی و، بەمەش بەرەبەرە شێوەی ژیانی خەڵکی ڕووی زەوی دەشوبهێتە سەر یەک و لێکدی نزیک دەبێتەوەو ڕۆمان بە زەبری ئەدەبیەتی خۆی خوێنەرانی سەرانسەری دنیا دەدوێنێت ، ئەمەش بە قازانجی ڕۆمان دەشکێتەوەو

بایەخێکی میتا نەتەوەیی پەیدا دەکات. هەڵبەتە لە ڕۆژگارو سەردەمی تازەدا، بەرهەمێن چیرۆکڤانی هەمیشە دۆزو مەسەلە سەرەکی و بنەڕەتییەکانی تاکیان کردووە بە خەمی خۆ. ئیدی لە دۆنکیشۆتی سێرڤانتسەوە بیگرە تا هێڵنجی سارتەر و سەد ساڵ تەنیایی مارکیز و ...هتد ڕۆمان مامەڵەی لە تەک تیمەو نێوەرۆک و مەسەلەێن وەکو تەنیایی، بێ ئۆقرەیی مرۆڤ، پووچی و بێ مانایی ژیان، تێک نەکردنەوەی خواست و ئارەزووە مرۆڤانییەکان دەگەڵ واقیعدا و ترسی مرۆڤ لە مەرگ یان بێناسنامەیی.. بەڵام زۆرجار قەپانی فەلسەفە و زانستە جڤاکییەکان، بە حوکمی ماهیەتی ئەکادیمیانەی خۆیان ئەو وردە شتانەی نەخوێندووەتەوەو نەیانتوانیوە وەکو پێویست خۆیان لە قەرەی رازە هەرە پەنهانەکانی ناخی مرۆڤ بدەن و کەشفی بکەن. بەڵام ڕۆمان بە پێچەوانەوە هەمیشە خۆی بۆ قوڵاییە بێ بن و نهێنگەکانی دەروونی مرۆڤ کوتاوەو لە هەوڵی کەشفکردنی هونەریانەی ڕازو ڕەمزە بەشەرییەکاندا بووە. یانی بەم پێیە ڕۆمانی جدی وەکو دەقی ئەدەبی، هیچی لە هیچ دەقێکی فەلسەفی و شیکاری دیکە کەمتر نییە و خوێنەری پیشەیی وەکو چۆن بەوپەڕی وردی و جدی دەقێکی فەلسەفی یان شیکاری دەخوێنێتەوە، بەو ئاوایە و زیاریش دەقی ڕۆمان - ڕۆمانی جدی - دەخوێنێتەوە. دەقی ڕۆمان پرۆسەیەکی یەجگار هەستیارە، و دەبێت زۆر بە وردی و وریایی مامەڵە دەگەڵ کەرەستەو پێکهاتە جیاوازەکانیا بکرێت، هەڵبەتە ئەم رەگەزو کەرەستانە، قاڵبی ئامادە نین ، نووسەر تەنیا ئەوەی لە سەربێت، بە شێوەیەکی میکانیکی بیانداتە دەم یەکەوەو سووک و ئاسان دەقیان لێدروست بکات، بەڵکو ئەو رەگەزو کەرەستانە، لە ناو خودی پرۆسە ئەفراندنەوانییەکەوە، چەکەرە و گەشە دەکەن و ڕەوتی خۆ وەردەگرن و زۆرجار لە کۆنترۆڵی خودی نووسەریش دەردەچن و بە دەم کارلێکێکی هونەری یەجگار وردەوە، ئاوێتەی یەکتر دەبن و لە ئەنجامدا وەکو یەکەیەکی یەکپارچەی فلیڤانی، دەقایەتی خۆ ڕادەگەیەنن، دیارە هەر دەقێکی زندوو و بەرجەستە بە دەیان چەمک و مانا ئاوسە ، بۆیە ڕاڤەو شرۆڤەو خوێندنەوەی هەمەجۆر هەڵدەگرێت و لێرەدا ئەرکی رەخنەگر (خوێنەری پیشەیی) بریتییە لە کەشفکردنی قووڵترین و نهێنیترین لایەنی بونیاد و مانای دەق. هەڵبەتە رەگەزو کەرەستە پێکهێنەرەکانی دەق، لە ناو دەقدا ناسنامە و تایبەتمەندی و خۆیبوونی خۆ لە دەست دەدەن و بە هەڤڕا و بەدەم پرۆسەی بە دەقبوونەوە، ناسنامەی دەق هەڵدەگرن و لە دەقەکە نایەنە جیاکردنەوە — مەگەر بۆ هەندێ مەبەستی شیکردنەوەو ڕوونکردنەوەی ناچاری - و نە ئەوان لە دەرێی دەقدا دەژین و نە دەق بە بێ ئەوان دەقایەتی خۆی پێ دەپارێزرێت. دیاریشە کە دەقایەتی دەکاتە گیانی دەقەکە، کە لێرەدا مەبەستمان لە دەقی ڕۆمانە. ئاشکراشە هیچ گووراوێک بە بێ گیان زندوویەتی وەرناگرێت. جا لەبەر رۆشنایی ئەو بۆچوونانەی سەرەوە ئەوەمان بۆ بە دیار دەکەوێت کە ڕۆمان ، سەرباری ئەوەی زیاتر سەروکاری دەگەڵ خەون و خەیاڵ و ئەفسانانداپە و خۆی لە هەر شیکردنەوەیەکی ئەکادیمی دوور دەگرێت. کارێکی زۆر جددییە، بۆیە خوێنەری جدی دەخوازێت و بە

زەبری هونەرییەت خۆی لە خوێنەری تەمەڵ و ناجددی دەپارێزێت و لەوە دەرچووە کە بۆ خۆشی و سەرگەرمی و کات بەسەربردن بنووسرێت. هیچ نابێت بە درۆ گەر بگوترێت ڕۆمانی جددی بە ڕادەیەک ڕەواجی پەیداکردوە کە جێی بە دەقە فەلسەفی و شیکارییەکانیش تەنگ کردووە، چونکە ڕۆمان خوێندنەوەیەکی شەخسی و هونەریانەی دیاردەو رووداوەکانی ژیانەو، ڕەنگدانەوەی دید و بۆچوون، هزرین، کەڵکەڵە و ئەڵها، شێوەی ژیان و ئامانجەکانی سەردەم و بە دەق کردنیانە. کەواتە ڕۆمان لە رۆژگاری ئەمڕۆدا گەییوەتە ئاستێک نە نووسەر و نە خوێنەری پیشەیی هیچیان کارەکەی خۆیان بە گەمەو سەرگەرمی و ئەوزاری کات بەسەربردن نازانن. ئەویان لە خەمی بە دەقکردنی وێناو هزرو خوێندنەوەکانی خویەتی و ئەمیان لە دووی ناسینی دنیایەکی جیاواز لە دنیای ئەزموونانی شەخسی و خودی خۆیەتی. بۆیە هەندێ لە هزرڤانان هیچ جیاوازییەک لە نێوان دەقی ڕۆمان و دەقی کارو بەرهەمێن فەلسەفی و شیکاریدا نابینن و لە روانگەی ئەوانەوە دەقی ڕۆمانیش بە قەد دەقی بەرهەمی فەلسەفی و شیکاری، ئاڵۆزی، ناسکی و، فرە مانایی و فرە دەلالیەتی خۆی هەیە....

"٢"

جا لێرەدا نابێ ڕۆڵی خوێنەریش فەرامۆش بکرێت. خوێنەر وەکو نەوعییەت دەتوانێت ڕۆڵی یەجگار کاریگەر و کارا لە گەشەکردن و نەشونمای ئەدەبیاتدا ببینێت. دەتوانم بڵێم خوێنەری جددی چیوای لە رەخنەگر کەمتر نییە، چونکە خوێنەری چاک و جددی هەرگیز ئەوە لە نووسەر قەبووڵ ناکات بێت بەرهەمێکی بێ پێزی دوور لە دید و بۆچوونی مێژوویی نوێخواز، دوور لە جیهانبینییەکی هونەرییانەی قووڵ دەرهەق - بەلای کەمەوە - ئەو بابەتەی مامەڵە هونەرییەکەی دەگەڵدا دەکات، پێشکەش بکات و کاتی بە فیرۆ بدات.

خوێنەری وریا، بایەخی کاری ئەدەبی هەر لەوەدا نابینێت کە چەند زانیاری تازەی پێدەبەخشێت، چونکە ڕەنگە نووسینێک زانیاری یەجگار وردی دەربارەی ژیان تێدا بێت، وەکو ڕواڵەت وێنەیەکی دەقاو دەقی ژیان بێت و نووسەرەکەشی زۆری پێوە بنازێت.. بەڵام خوێنەری وریاو بە ئاگا، قەناعەت بەمە ناکات، چونکە ئەو هەستەی کاری هونەری و دەقی ئەدەبی نەقڵی دەکات و لای خوێنەر دەیهاڕوژێنێت، زۆر جیاوازە لەو هەستانەی کە ژیانی ئاسایی رۆژانە دەیورووژێنێت. ئەگەر هەستە ئەدەبی و هونەرییەکە گەلەک باڵاتر نەبێت، ئەوا لای خوێنەری وریا ناچێتە خانەی هونەرەوە، بەڵکو دەکاتە جووینەوەو کاوێژکردنەوەیەکی بێهودەی ژیان . خوێنەری بە ئاگا لای عەیانە کە داهێنەر تەنیا کەرەسە خاوەکان لە ژیانەوە وەردەگرێت، تاوتوێیەکی وردی دەکات، هەڵیدەسەنگێنێت و پاشان گووراوێکی تازەو ناسکی لێدروست دەکات و دەخوڵقێنێت، رەگەزەکانی کەرەستە خاوەکان بە جۆرێ لێکدی دەدات و مۆنتاژی دەکات و دەیکات بە یەکەیەکی یەکپارچەی هونەریی ئەوتۆ کە هەرگیز لە رەگەزەکانی جارانی ناچێت..

واته خوێنەری بە ئاگا بە ئاسانی ڕادەستی دەق نابێت، بەڵکو بە کلیلی تێگەییشتن، قفڵەکانی دەق دەکاتەوە و موناقەشەی جددی دەقەکە دەکات، پاش گوێگرتن و پرسیارکردن، پاش وەرگرتنی وەڵام ئەوجا هەڵوێستی ڕەفز یان قبووڵ هەڵدەبژێرێت..

بەڵام سەبارەت بە ئەدەبی کوردی، وێڕای ئەوەی کە خوێنەری جددی و بە ئاگامان کەمە، دەبێ ئەو حەقیقەتە تاڵەش لە بیر نەکەین کە دەقی کوردی لە قەیران و ئاستەنگێکی دژواردایە، هەندێجار وادێتە بەرچاو لە کوێرە کۆڵانێکدا گیرۆدە بووە. هەڵبەتە ئاستەنگەکەش پتر ئاستەنگ و قاتی هوشیاریی نووسەرانە، قاتی و ئاستەنگی جیهانبینی و زمانە لەلای زۆربەیان. دیارە غیابی مەعناو چەمکی قووڵ و خەیاڵی ناسکیش دەگرێتەوەو... ئاشکراشە هەر دەقێک لە خەون و خەیاڵی قووڵ و دەوڵەمەند دابڕا، مردار دەبێتەوە. بۆیە سەیر دەکەین زۆر دەقمان، تەمەنیان لەو چەند ساتانە تێناپەڕێت کە خوێنەرێکی تەمەڵ بۆ بێتاقەتی دەیخوێنێتەوە.

هەڵبەتە لە دنیادا، ژمارەی خوێنەرانی ڕۆمان، لە سەرەتای سەرهەڵدان و پەیدابوونی ڕۆماندا، کەم بووە، سنوورداری خوێنەواری، نەبوون یان کەمی وەخت و دەسکورتی، فاکتەر و هۆبوون بۆ ئەو دیاردەیە. زیاتر خەڵکی بۆرژوای شارنشینی ئەورووپا چ لە ڕووی خوێنەواری و چ لە ڕووی کات و چ لە ڕووی داراییەوە، توانایان بەسەر کاری خوێندنەوەدا شکاوەو هەڵبەتە بە شێکی بەرچاوی ژنانی خوێنەواری شاریش هەواداری خوێندنەوەی ڕۆمان بوون و لە ڕۆماندا بۆ خۆیان و نهێنییەکانی ژیانی خۆیان گەڕاون ، جا نووسەرەکانیش بە حوکمی ئەوەی سەر بە هەمان چینی کۆمەڵایەتی خوێنەرەکانیان بوون و لەوانەوە نزیک بوون، هونەرمەندانە پەردەیان لەسەر جیهانی زەینییەتی ئەوان لادەداو هێندەی دی ڕمووەدەی خوێندنەوەیان دەکردن . بۆ نموونە ئەگەر سەرنجی قارەمانان و کاراکتەرانی ڕۆمانانی وەکو ڕۆبینسۆن کرۆزۆ و تۆم جۆنز و بابا گۆریۆ..هتد بدەی دەبینی هەمان خەڵکانی سەر بە چینی بۆرژوان و بە سەرهات و خولیاو خەمەکانیان، کەم و زۆر هەمان بە سەرهات و خولیاو خەمن کە لەگینە لە ژیانی ڕۆژانەی خەڵکانی بۆرژوادا ڕوودەدەن و هەبن. تیمە و نێوەرۆکی وەکو ڤیان، ئاشقێنی، بشێوێنی و ناکۆکی خانەوادەیی، سەرکەوتن و دەسکەوتی کوت و پڕ و، سەفەر بۆ شوێنانی عەجیب و غەریب، هێندەی دی ڕۆمانەکانی لە لای خێڵی خوێنەری ژن شیرین دەکرد. ڕۆمانەکانی دیفۆ، فیلدینگ، بالزاک و ستاندالّ بە زۆری بەم سیاقە هاتوونەتە نووسین. لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەمەوە، گۆڕانێکی یەجگار گەورەی سیاسی و ئابوری ، پیشەسازی و کۆمەڵایەتی، ڕۆشنبیریی و ئەبستمۆلۆژی شارستانی و، ژیاریی لە ژیانی تیرەی بەشەردا ڕووی دا و ئەم گۆڕانە، جەماوەری خوێنەرانیشی لە هەردوو ئاستی چەندیەتی و چۆنیەتیدا گرتەوە. ئیدی خوێنەواری لە نێو زۆربەی توێژو چینە کۆمەڵایەتییەکاندا بڵاوبووەوە، نووسین و خوێندنەوە لەوە دەرچوو هەر لە

چوارچێوەی یەک چینی کۆمەڵایەتی بمێنێتەوەو قەتیس بمێنێت. ئاستی بژێوی و دارایی چینەکانی کۆمەڵگە باشتر بوو، و ئیدی خەڵکانێکی زۆر، بە تایبەتی جەماوەری شارنشین ئیمکان و دەرفەتی کتێب خوێندنەوەیان بۆ ڕەخساو خەڵکێکی زۆر روویان کردە خوێندنەوەی ڕۆمان . ئەمە جگە لەوەی ڕۆشنبیرانێکی زۆری سەر بە چینە جیاوازەکانی کۆمەڵگەش روویان کردە نووسینی ڕۆمان، شانبەشانی ڕۆشنبیرانی چینی بۆرژوا، ڕۆشنبیرانی سەر بە چینەکانی خوارەوەی کۆمەڵگەو ئوروستۆکراتان و ڕادیکالانی شۆرشگێڕیش خوویان دایە ڕۆماننووسی و کردیان بە پیشەی خۆ ، ئەوە بوو زۆلا و دۆستۆیفسکی و تۆلستۆی و ..هتد هاتنە مەیدان و کەوتنە باس و هونەراندنی ژیانی کرێکاران، هەژاران، چەوساوان و جووتیاران و... ئەم نووسەرانە بە پێچەوانەی نووسەرانی سەردەمانی پێشوو، سەر بە چینی کۆمەڵایەتی جیاواز بوون..

لە سەدەی بیستەمدا لە سایەی بڵاو بوونەوەی خوێنەواری لە نێو هەموو چینە کۆمەڵایەتییەکان، بەرزبوونەوەی ئاستی دارایی و بژێوی خەڵک و جێگیریی باری ئابووری و سەقامگیربوونی بەرە بەرەی سیستەمی خۆشگوزەرانی، بە تایبەتی لە رۆژاوادا، ئیدی رۆماننووسی و رۆمانخوێنی بوو بە دیاردەیەکی ئیقلیمگیر و ڕۆڵەی گشت توێژە کۆمەڵایەتییەکان دەرفەت و توانای خوێندنەوەی کتێبانیان بۆ رەخساو خەڵکی بە لێشاو روویان کردە خوێندنەوەی ڕۆمان و ئیدی ئەدەبیات بە گشتی و ڕۆمان بە تایبەتی لە زانستگەکاندا لە ئاستێن زمانی و هونەری و کۆمەڵایەتییەوە دەخوێنرا. لە وڵاتانی ڕۆژهەڵاتیشدا ڕۆمان لە ڕێگەی دەسەڵاتی مۆدێرنیتەو کۆشش و چالاکی ڕۆشنبیرانی دەرچووی زانستگاکانی ڕۆژاواوە و لە ڕێگەی کەناڵە ڕۆشنبیرییەکانی ئەوروپاوە، لە نێو خەڵکیدا بڵاوبووەوەو رەواجێکی پەیدا کرد، لە پێشدا لە نێو چینی مۆدرینی وردە بۆرژوای تازە پیاکەوتووی فەمانبەران و دەرچووانی زانکۆیی وەک پزیشکان و ئەندازیاراندا بڵاوبووەوەو پاشان زوو بە زوو لە نێو گەنجان، خوێندکاران و ژنانی خوێندەواردا بڵاوبووەوە. ئیدی بەرەبەرە نووسەرانی ڕۆمانیش پەیدا بوون.. بەڵام وێڕای ئەم هەموو گۆڕان و گۆڕانکارییانە هێشتا لە کوردەواری خۆماندا ڕۆماننووسی و ڕۆمانخوێنی لە سەرەتادایە ونەبووە بە ڕەسم و باوێکی گشتی و خەڵکانێکی زۆر لە خێڵی ژنان، دێهاتییان و، شارنشینانی کەم دەرامەت و نیمچە خوێنەوار و کەم سیوات، بە ڕۆمان و دنیای ڕۆمان بێگانەن و تەنانەت لە نێو توێژە خوێنەوارو دەوڵەمەندە شارنشینەکانیش ڕۆمانخوێنی وەکو پێویست نەبووە بە باو و زۆرجار لە تەمەنی گەنجیدا و هەر بۆ خۆنواندن چەند ڕۆمانێک دەخوێننەوەو ئیدی تەرکی دەکەن...

بە هەرحاڵ ڕۆمان وەکو دیاردەیەکی مۆدرێن و ئەوروپازادە لە کۆتایی سەدەی بیستەمدا بوو بە جیهانگیرترین دیاردەو لە سەرانسەری دنیادا، کەم و زۆر رەواج و برەوی پەیداکرد و، لە لایەن خەڵکییەوە نەک هەر پێشوازی گەرمی لێکرا، بەڵکو بە چاولێکەری ڕۆژاواو بە نەفەسی خۆماڵی و

لۆکاڵییەوە کەوتنە بەرهەمهێنانەوەی و لە زۆر وڵاتی دنیای نە ئەوروپاییدا بووە بە دیاردەیەکی خۆماڵی و لۆکاڵی و ڕۆماننووسان بە دوور لە لاسایی کردنەوەی نووسەرانی ڕۆژاوایی، قسەی دڵی خۆیان لە قاڵبی ڕۆمانانێکدا دەخەنە ڕوو، کە تا ڕادەیەکی زۆر شەقڵ و مۆرکی خۆماڵییان وەرگرتووەو لە ڕووی ئیستاتیکییەوە لەوە دەرچوون کە لاسایی کردنەوەو کۆپی مووبە مووی ڕۆمانی ئەوروپایی بن..

یەکێک لەو هۆیانەی کە بووەتە مایەی ئەوەی لە هەموو دنیادا بە گەرمی پێشوازی لە ڕۆمان بکرێت و لە ڕۆژگاری ئەمڕۆدا بە دیاردەیەکی جیهانی بێتە ژماردن، ئەوەیە کە لە سەرەتای بڵاو بوونیەوە، لە ناو هیچ کۆمەڵگەیەکدا دیاردەیەکی تەواو نامۆ و بیانی نەبووە. هەر کۆمەڵگەیەک بگریت دابی حیکایەت و نەقڵبێژی و ئەفسانەگۆیی خۆی (چ لێڤکی و چ نڤیسکی) هەبووە. هەڵبەتە ئەم دابە لە ڕۆماننووسی جیایە، ڕۆمان بە پێچەوانەی حیکایەت و نەقڵ و نەزیلەو ئەفسانەوە، قاڵب و کلێشەی ئامادەو پێشوەختەی نییە تا هەموو جارێک بە هەمان شێوەو فۆرمی پێشوو بگێڕدرێتەوە، بەڵکو چیرۆکێکە پێویستە لە هەر سەردەم و ڕۆژگارێکدا بە شێوەیەکی تازەو داهێنەرانە لە لایەن نووسەرێکەوە بئافەرێنرێت و جێ دەستی ئەو نووسەرەی پێوە دیاربێت. بەڵام گومان لەوەدا نییە کە ڕەگەزی حیکایەتەوانی یەکێکە لە کۆڵەگەکانی ڕۆمان. بۆیە زۆر ئاساییە لە نووسینی ڕۆماندا سوود لە فۆرم و بونیادی حیکایەت و ئەفسانان وەربگیرێت و چیرۆکێکی تازەو پڕداهێنانی لەسەر ڕۆبنرێت. بێگومان ڕۆمان وەکو دیاردەیەکی مۆدێرن تەکنیکی مۆدێرن دەخوازێت و پێویستە تەکنیکی خۆی بەرهەم بهێنێت، چونکە لە دەرێی تەکنیکدا لە ڕۆمانییەت دەکەوێت...

هەڵبەتە لە سەردەمی تازەو هاوچەرخدا، بە تایبەتی لە سەدەی بیستەمدا کە سیستەمی مۆدێرنیتە و مۆدێرنیزم و گلۆبالیزە باڵ بەسەر هەموو دنیادا دەکێشێت و سیستەمی ژیان و کارو پەیوەندییە مادی و مەعنەوییەکان دەگۆڕێت و لە هیچ بوارێکی ژیانی وەکو کار، سەرگەرمی، ژیانی خانەوادەیی، ململانێی کۆمەڵایەتی، چالاکی سیاسی و کاری شارستانی و کەلتووریدا، ئەو یەکێتیی و تەباییەی جاران نامێنێت و جۆرە سستی و بۆشاییەک دەکەوێتە ژیانی بەشەرانەوەو پیاو ناتوانێت هەموو کایەکانی ژیانی جڤاکی و ڕەمز و ڕازەکانی ژیان و جیهان بجەڕبێنێت و تاقی بکاتەوە، ئیدی ڕۆمان ئەو بۆشاییە پڕ دەکاتەوەو مرۆڤ بە دنیای جڤاکی دەورو بەری خۆی و ڕازو ڕەمزەکانی ئاشنا دەکات و ئەمە دەکاتە کارێک کە ڕۆمان پێگەیەکی گرینگ لە ژیانی مۆدێرندا بە دەست بێنێت و پەیدا بکات. بۆیە دەبینین ڕۆمان لە سەدەی بیستەمدا بووە بە دیاردەیەکی ئیقلیمگیر و جیهانی..

"٣"

تەنیایی و هەستی غوربەت و تەنیایی و سنووورداری پەیوەندییە مادی و مەعنەوییەکان، لە تایبەتمەندییەکانی ژیانی سەردەمی تازەو مۆدێرنە. تاک بە ڕادەیەک لە بازنەی تەنگی ژیانی شەخسیدا

قەتیس دەمێنێت کە تەواو لە ژیانی کۆمەڵایەتی دادەبڕێت و وەکو جۆرە بێگارێک مومارەسەی ژیان دەکات. ئیدی کارو ژیانی لە لا دەبێت بە خوو وبە عادەت. هەنگێ تاک ناچارە دەگەڵ بچووکی و بێ مانایی ژیانی خۆیدا بسازێت.. یانی بە کورتی و بە کوردی گوشاری سیستەمی سەردەمی مۆدێرنیتە تاک دەخزێنێتە زندانی تەنیایی خۆیەوەو جگە لە چمکێکی بچووکی ژیان و پەیوەندییە جڤاکییەکانی خۆی هیچی دی نابینێت. دیارە تاک لەم حاڵەتەدا وەکو بوونەوەرێکی بە تەبیعەت کۆمەڵایەتی بۆ دەروویەک ، دەلاقەیەک، پەنجەرەیەک دەگەڕێت کە جگە لە خۆی و ئەزموونی خودی خۆی، خەڵکی و ئەزموونی ژیانی خەڵکیش بدینێت. جا لەم حاڵەتەدا ڕۆمان دەوری ئەو دەلاقەیە دەبینێت و تاک لە ڕێگەی خوێندنەوەی ڕۆمانەوە، ئەگەر بە شێوەیەکی زهنی، خەیاڵی و ناڕاستەوخۆش بێت، دەتوانێت هەندێ شت بجەربێنێت کە لە ژیانی شەخسی خۆیدا کەمتر ڕوو دەدەن، واتە بە حوکمی ئەوەی ڕۆمان پاچڤەو تاقیگەی ژیانە، تاک دەرفەت و دەلیڤەی ئەوەی بۆ دەرەخسێت کە ببێت بە شەریکی ئەزموونی ژیانی خەڵکانی دیکەو سوود لە سەرمایەی ژیانی کۆمەڵگەو مێژوو وەربگرێت ، چونکە ڕۆمان وەکو هونەرەکانی دیکەو بگرە زیاتر و قووڵتریش ڕەنگدانەوەی هەڵوێستە مرۆڤانییەکانە، ڕۆمان ڕوبارێکە ژیانی بە هەموو مانای ژیان پێدا دەڕوات، واتە ڕۆمان قاڵبێکە ژیانی بە هەموو ئەرێنی و نەرێنییەکانییەوە لە خۆدا هەڵگرتووە، سەندووقی نهێنییانە، نهێنییەکانی ژیان، بۆیە خوێندنەوەی ڕۆمان بە جۆرە قەرەبوویەکی زهنی وخەیاڵی و ناراستەوخۆی تەنیایی و گۆشەگیری و سنوورداری پەیوەندییەکانی تاکی سەردەمی مۆدێرنیتە دەژمێردرێت.. یانی بە کورت و کرمانجی وەختێ تاک ڕوو دەکاتە ڕۆمان و خوێندەوەی ڕۆمان، بە شێوەیەکی زەینی، ئەو شتانە دەجەربێنێت کە لە مەیدانانی ژیانی کۆمەڵایەتی مۆدێرندا دەستی نایانگاتێ و لێی بێ بەشە. کەواتە ڕۆمان ڕۆڵی ڕیشاژۆکردنی پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان دەبینێت. ڕۆمان یارمەتی خەڵکی دەدات کە خۆ دەگەڵ دنیای جەنجاڵ و فرە لایەن و هەزارتوێ و نەسرەوت و لە حاڵی هەمیشە گۆڕاندا بگونجێنن. هەڵبەتە پێویستە ئەوەش بگوترێ کە ڕۆمان تاقە بواری ئەفراندنی ئەدەبییە کە نە وەکو فەلسەفەو زانستە کۆمەڵایەتییەکان لایەنی ئەقڵانییەتی تەواوی گرتبێت و ئەقڵاوی بووبێت و نە وەکو شیعر و ئەفسانان ژیانێکی سەربەخۆی دوور لە ژیانی پراکتیکی و ڕۆژانەی ئینسانی هەبێت، بۆیە پڕ بە پێستی سیستەمی مۆدرێنی ژیانەو خەڵکانێکی یەجگار زۆر لە سەرانسەری دنیادا هۆگرو متووی بوون...بەڵام لەو وڵات و کۆمەڵگایانەدا کە هێشتا مۆدێرنیتە و مۆدێرنیزم و گلۆبالیزە، بە تەواوەتی هەموو کون و کەلەبەرێکی پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکانی نەتەنیوە و شێوەی هزرین و بیرکردنەوەی خەڵکی کۆنترۆڵ نەکردووە، کە کوردەواری خۆمان یەکێکە لەو کۆمەڵگانە، ڕۆمان ، چ وەکو نووسین و چ وەکو خوێندنەوە، ڕەواج و بازارێکی بەرچاو وگەرمی نییە. ئەمە جگە لە فاکتەرێن دیکەی مینا نابەڵەدی و کەم شارەزایی ڕۆماننووسان لە هونەرو تەکنیکی ڕۆماننووسی و چیرۆکڤانی، نەخوێنەواری و کەم خوێنەواری خەڵکی، هەژاری و

دەسکورتی و نۆڕینی تەقلیدی بۆ ژیان کردویانەتە کارێک کە خوێندنەوە بە گشتی و خوێندنەوەی ڕۆمان بە تایبەتی، لە ئاستێکی بەرین و جەماوەریدا، نەبێت بە باو.. هەروەها ڕۆماننووسانیش زیاتر ئەو بۆرژواو وردە بۆرژواو شارنشینانەن کە لە ژیانی کۆمەڵایەتی خۆدا تا ڕادەیەکی باش سەرو کاریان دەگەڵ هزرینی مۆدرێندا پەیدا کردووە..

بەهەرحاڵ ئەگەر بشێت لە خەومای جەمیل سائیب- هەڵبەتە سەبارەت بە باشوری کوردستان - بە یەکەمین هەوڵی رۆماننووسی لە مێژووی ئەدەبیاتی کوردیدا دابنرێت ،ئەوا مێژووی سەرهەڵدانی ڕۆمانی کوردی هێشتا سەدەیەکی پڕ نەکردووەتەوە.. هەرچەندە ڕۆمانی کوردی لە ماوەی ئەم سەدەیەدا یەک نەفەس و بێ پسانەوە بەردەوام نەبووە، بەڵام کەم و زۆر لێرەو لەوێ هەوڵی ڕۆماننووسی، ئەگەر بە پچڕ پچڕیش بووبێ هەر هەبووە، بەڵام ژمارەی ئەو ڕۆمانانەی کە سەنگی ڕۆمانەوانی تەواویان هەبووە و شۆرەت و نێوبانگی نەتەوەییان پەیداکردووە و بوونەتە مایەی بایەخی ڕەخنەگران و ،خوێنەری زۆریان لە خۆ خڕکردووەتەوە یەجگار کەمن. هەڵبەتە دەبێت لەمپەری زمانیش فەرامۆش نەکرێت، کورد زمانێکی ئەدەبی ستانداردی نییە، رێنووسێکی یەکگرتووی نییە، بە دەگمەن بەرهەمی نووسراوی ناوچەیەک لە ناوچەیەکی دی دەخوێنرێتەوە. تا چەند ساڵێک لەمەپێش سانسۆر و سنووری دەسکرد ڕێگەی هیچ تەماسێکی رۆشنبیریی لە نێوان پارچەکانی کوردستاندا نەدەدا و پاش ئەوەی کۆمەڵێک دەستکەوتی تەکنۆلۆژی وەکو سەتلایت و ئینتەرنێت و ..هتد هاتە ئاراوەو خۆ بە خۆ ئەفسانەو سیحری سنوورە دەسکردەکانی بە تاڵ کردەوە، دەبینین خۆمان لە ئاستی بەرپرسیاریەتی ڕۆشنبیریی نەتەوەییدا نین و نەمانتوانیوە وەکو پێویست، ئەو دەسکەوتە تەکنۆلۆژیانە بە قازانجی خۆمان بەکاربێنین.. ئەمە جگە لەوەی زمانی کوردی تا چەند ساڵێک لەمە پێش زیاتر خۆی لە شیعردا دەنواند و تا ئەمڕۆش ژانری هەرە باوی ئەدەبیمان شیعرە..بەڵام حاڵی حازر ڕۆمان چ وەکو پاچڤە، چ وەکو نووسین و چ وەکو خوێندنەوە، لە کوردستاندا تا ڕادەیەک جوڵاوەو تا دەسەڵات و پەیوەندیێن مۆدێرنیتە و مۆدێرنیزم زیاترو زاڵتر بێت، ئەنگێزەی رۆماننووسی و رۆمانخوێنی لەلای خەڵکی زیاتر و زاڵتر دەبێت. گوشاری سیستەمی مۆدێرنیتە تاک لە زندانی خودی خۆی و جیهانی تەنگی ژیانی تایبەتی خۆی دەپەستێت و تەنیا و گۆشەگیری دەکات و لەم هەل و مەرج وەزع و حاڵەدا ڕۆمان و خوێندنەوەی ڕۆمان دەرفەت و دەلیڤەی جەڕباندنی زهنی دیاردەو ڕووداوەکانی بۆ فەراهەم دەکات و دەرەخسێنێت. بۆیە ڕۆمان لەم حاڵەدا سەنگ و ئیحتوبارێکی زیاتر پەیدا دەکات و جێگە بە شیعر وەکو ژانری سەرەکی دەربڕینی هەست و ئەزموونان، لێژ دەکات و پاشەکشەی پێدەکات..

بۆ زانیـــــــــــــــاری زیاتـــــــــــــر بروانە:

* نامەهایی به یک نویسنده جوان/ ماریو بارگاس یوسا/ ترجمه رامین مولایی/ چاپ دوم/ ۱۳۸۹/ نشر مروارید.

* نظرية رمان و ویژگیهای رومان فارسی/ محمد رفیع محمودیان/ چاپ دوم/ ۱۳۸۷/ نشر پژوهش فرزان روز/ تهران

* دەربارەی رۆمان و چیرۆک / حەمەکەریم عارف/ چ ۱/ ۲۰۰۸/ کەرکوک، چاپخانەی ئارابخا..

* گیورگ لوکاچ / رمان تاریخی/ ترجمه امید مهرگان/ نشر پالپ/ چاپ اول/ ۱۳۸۸

هونەرییەتی ڕۆمان

"١"

ڕۆمان دەقێکی یەکدەست نییە کە لە هەوەڵەوە تا کۆتایی لە یەک ڕەگەز پێکهاتبێت. بەڵکو لە جۆرەها ڕەگەزی جیاواز پێکهاتووە کە هەر یەکێک لەو ڕەگەزانە، تایبەتمەندی خۆی هەیە.. دەکرێت زمان، تەرزی دەربرینی ڕووداوەکان، ڕووداو و شێوازی گێڕانەوەی بابەت و مەسەلەکان بە ڕەگەزی زۆر گرینگی ڕۆمان بێنە ژماردن. دیارە ئەم ڕەگەزانە خۆ بەخۆ و بە شێوەیەکی ئاسایی یەک ناگرنەوەو، دەگەڵ یەکدا ناگونجێن. هەر یەکەیان ڕەگ و ڕیشەو بونیاد و دینامیکیەتی تایبەتی خۆی هەیە. زمان ڕەگەزێکی ڕۆشنبیریی سەربەخۆیە، ئاستێکی دینامیکی باڵای هەیە، دەشێت هەر خۆی، بە تەنیا سەرنجی خوێنەر ڕابکێشێت. شێواز، هەچەندە بە تەنیاو خۆ بەخۆیی ناکاتە ڕەگەزێکی سەربەخۆ و زندوو و بەدەم گێڕانەوەی ڕووداوەکەوە مەوزوعییەت پەیدا دەکات، بەڵام ئەوەندەی دینامیکیەت تیایە کە بتوانێت کار لە شێوەی گێڕانەوەی بەشەکانی ڕووداوەکە و لە ئەنجامدا کار لە بونیادی ڕووداوەکە بکات. ڕووداو سەرەکیترین ودینامیکیترین ڕەگەزی ڕۆمانە. نووسەر بە مەبەستی گێرانەوەی ڕووداو، ڕۆمانەکە دەنووسێت. زمان و شێواز ، گیان و ڕۆح بە ڕووداو دەبەخشن. بەڵام ڕووداو دەبێت جۆرە گونجان و هاوئاهەنگیەکی سەرەتایی تێدا بێت، چونکە بەبێ ئەو گونجان و هاوئاهەنگییە ڕۆمان نایەتە ئەفراندن و هونەرییەت وەرناگرێت..یانی بەم پێودانگە ڕەگەزەکانی ڕۆمان بە ئاسانی دەسبەرداری خۆیبوونی خۆ نابن. نووسەر لە سەرێتی بێت ئەو ڕەگەزانە بە جۆرێ لێکدی بدات کە یەکدی تەواو بکەن و لە ئەنجامدا لە یەکەیەکی یەکپارچەی هونەریدا بەرجەستەی بکات. دیارە ئەمەش تواناو بەهرەو وەستایەتی و دەسترەنگینییەکی زۆر گەورەی دەوێت، سەرکەوتنی نووسەریش لەم بوارەدا هەمیشە ڕێژەییە. چونکە گەمەی زمانەوانی ڕۆمان، ئەو ڕووداوەی لە مەتنی ڕۆماندا دێتە گێڕانەوەو، تەرزو تەکنیک و شێوازی گێڕانەوەی ڕووداو، هەر هەموویان ڕەگەزی سەربەخۆن و هیچیان نابن بەوی تر، بۆیە زاڵی هەر ڕەگەزێکیان، هاوسەنگی و گونجانی دەقی ڕۆمانەکە دەشێوێنێ و سەنگەلای دەکات.. ڕۆمان بۆ خۆی دنیایەکی زۆر دەوڵەمەند و فرە ئامانج و مەبەستە لە لایەکەوە گێڕانەوەیەکی چیرۆکڤانییە، گێڕانەوەیەک کە ئافەریدەی زەین و قەڵەمی نووسەرێکی دیاریکراوە. نووسەر بە گوێرەی حەزی خۆی فۆرمالیتەی دەکات و شێوەو فۆرمی پێدەبەخشێت. لە مەسەلەی هەڵبژاردنی زمان، کاراکتەران، ڕووداو و، شێوازی گێڕانەوە، بابەت و مەسەلەکان، تا ڕادەیەکی زۆر ئازاد و دەستکراوەیە. بەڵام ڕۆمان، لەلایەکی ترەوە وێنەیەکی ریالیستی ڕووداو وبۆیەرەکان نیشان دەدات و بەرجەستە دەکات. ڕۆمان گێڕانەوەیەکی چیرۆکڤانی بابەت و ڕووداوەکانی ژیانی ڕۆژانەی واقیعی مرۆڤە. خەیاڵی ڕووت یان وێنەێن زەینی پەتی لە ڕۆماندا جێی نابێتەوە، جێگایەکی زۆر پەراوێزیی دەبێت، ئەگەر زیان بە ڕەوتی دەقی ڕۆمانەکە

نەگەیەنێت، قازانجیشی پێناگەیەنێت. بۆیە نووسەر ناتوانێت هەرچییەکی بە خەیاڵا هات، بینوسێت و ڕۆمانەکەی بکات بە قوتووی عەتار، دەبێ هەمیشە واقعیەتی ژیان ڕەچاو بکات. یانی بەم پێیە ئازادی وی لە هەڵبژاردنی زمان و شێوازی چیرۆکیشدا سنووردارە. هەڵبەتە زمان و شێواز بۆ خۆیان هەن. زۆر بە ئاسانیش خۆ بە دەستەوە نادەن، بۆیە نووسەر ئەگەر بشتوانێت سووکە گۆڕانێک لە زمان وشێوازی ئەدەبی باودا بکات، ناتوانێت زمان و شێوازێکی سەدی سەد تازەو مۆدێرن بخولقێنێت. چونکە گەمەی زمانیش سنوورداری مێژوویی خۆی هەیە و لە هەر ڕۆژگارو سەردەمێکدا شێوەیەکی تایبەتی زمان و شێواز دێتە جەڕباندن و تاقیکردنەوە. لە بواری پراکتیکیدا، مێژوو و سوننەت و کەلەپوری وەخت، سنوورو مەرزی هەڵبژاردنەکانی نووسەر دیاری دەکات. ڕۆمان بۆ نووسەر هەم گەمەیەکی زمانەوانی و جەڕباندنی شێوازێکی دیاریکراوە، هەم گێڕانەوەی چیرۆک و بەسەرهاتێکە. دیارە هەر چیرۆک و بەسەرهاتێک، تا ڕادەیەک شێوازو زمانی تایبەتی خۆی دەوێت، بەڵام نووسەر ناچار نییە هەر دەبێ پەیرەوی ڕێساکانی گەمەی زمان بکات. دەتوانێت دەستبداتە نوێکاری و چیرۆک و سەربهووردەکە بە شێوازو زمانێک بگێڕێتەوە کە دەگەڵ بونیادی گشتی چیرۆکەکدا تێک نەکاتەوە. جا لەم حاڵەتەدا ڕەنگە خوێنەر ئەمە بخاتە خانەی هەندێ مەبەستی وەکو گەمەکردن بە ڕەگەزەکانی ڕۆمان، پاکانەی ئەوە بۆ نووسەر بکات کە گوایە ویستوویەتی گەمە بە ڕەگەزەکانی ڕۆمان بکات. بە هەرحاڵ ڕاستە نووسەر ئازادە کە بە کەیفی دڵی خۆی چیرۆکێک بگێڕێتەوە، بەڵام دەبێ ئاگای لە کاردانەوەی خوێنەریش هەبێت دەربارەی ئەو نووسین و گێڕانەوەیە.. لە ڕۆماندا، ئازادی ئەفراندن و داهێنان، هەمیشە ڕوو بە ڕووی جۆرە سنوورداریییەک دەبێتەوە. نووسەری ڕۆمان، وەختێ ڕۆمان دەنووسێت، بە گژ هەموو جۆرە سنوورداریییەکاندا دەچێت. ئیدی سەرکەوتن و جوانی ڕۆمانەکە لەمەدایە کە ئەم بە گژاچوونە، ئەم خەباتە تا ڕادەیەک توندو هەمەلایەنەیە. کەواتە نووسەر لە نێوان دوو جەمسەری ئازادی و سنوورداریدا مامەڵە دەگەڵ کەرەستەو ڕەگەزە ڕۆمانەوانییەکاندا دەکات. لە سەرێتی جۆرە هاوسەنگییەک لە نێوان ئەو دوو جەمسەرەدا ڕابگرێت، هەرکاتێ نووسەر لەسەر بنەمای یەکێک لەو دوو جەمسەرە چیرۆکێک بنووسێت ئیدی بەرهەمەکەی سەنگەلا دەبێت، لە ڕۆمانی دەکەوێت، دەبێ بە شتێکی دیکە. نووسینەکەی یان دەبێت بە بەرهەمێکی خەیاڵی و ئەفسانەیی، یان بەرهەمێکی دیکۆمێنتاری و ناچیرۆکڤانی.. بۆیە نووسەر لەسەرێتی بە دەم کارو پرۆسەی داهێنانەوە جۆرە هاوسەنگییەک لە نێوان هەردوو جەمسەری ناڤبریدا ڕابگرێت و بپارێزێت..

هەڵبەتە گومان لەوەدا نییە کە ڕەگەزەکانی ڕۆمان، ڕەگەزی فرەلایەنن و لێکدی جیاوازن و هاوئاهەنگی و گونجانێکی خۆ بە خۆییان لە نێواندا نییە، کە ئەمە خۆ بەخۆ لە ڕۆمانیشدا ڕەنگ دەداتەوە، جۆرە پچڕ پچڕی و نەگونجانێکی پێدەبەخشێت. بۆ نموونە ڕەگەزی زمان، لە لایەکەوە ڕەگەزێکی مەوزوعییە و لە ڕوانگەی نووسەرەوە یان وتیارەوە (راوی) کە ڕاستەو خۆ لە نووسینەکەدا حوزوور و ئامادەگیان

هەیە، ڕووداوێک یان سەربهووردێک دەگێڕێتەوە و لە لایەکی ترەوە زمانی کاراکتەرانی جیاوازە، کاراکتەرانێک کە هەر یەکەیان بە زمانی تایبەتی خۆیان قسان دەکەن. جا لێرەدا دەکرێت بوترێ ڕۆمان مەکۆی ئامادەبوون و دیالۆگی زمانانی جیاوازە...

"٢"

باسی گێڕانەوەی ڕووداومان کرد، دیارە ڕووداو لە ژیانی ڕۆژانەدا، بە یەک شێوەی چوونیەک ڕوو نادەن. ئەوەی ئێمە بە یەک ڕووداوی دیاریکراوی دەزانین، لە بنەچەدا کۆمەڵێک وردە ڕووداوی لێکدابڕاون و پەیوەندییەکی ئەوتۆیان لە نێواندا نییە. ئێمە دێین لە زەینی خۆماندا ئەم وردە ڕووداوانە مۆنتاژ دەکەین و هەنگێ ناسنامەی یەک ڕووداوی دیاریکراوی دەدەینێ. بەم پێودانگە هیچ دوور نییە ئەو واقیعەی ڕۆمان بەرجەسەی دەکات بریتی بێت لە کۆمەڵێک کاراکتەر و ڕووداوێن جیاواز و ئاڵۆز و پچڕ پچڕ و دوور لە یەکتری..

یانی بەم پێیە مەرج نییە شێوازی نووسینی ڕۆمانیش یەک شێوازی یەکدەست بێت، وەکو چۆن ڕۆمان وەکو دەق لە چەند ڕەگەزێک پێکهاتووە، بەو ئاوایە وەکو ڕۆمانیش، وەکو گێڕانەوەش بریتییە لە چەند بەشێک. ئەم بەشانە بریتین لە شرۆڤەی بابەتی ئەتمۆسفیری گشتی چیرۆکەکە کە دەکاتە شوێن و کاتی ڕوودانی ڕووداو و سەربوورەکە و گێڕانەوەی گفتوگۆی کاراکتەرەکان و دەربڕینی هەست هزرینی کاراکتەرەکان. دەکرێت هەر یەکێک لەم بەشانە بە شێوازێک بێنە گێڕانەوە. دەتوانرێت ڕووداوەکان بە شێوەیەکی بابەتی ڕیالیستی بگێڕدرێتەوە، گفتۆگۆکان بە شێوەی قسانی خەیاڵئامێز و پچڕپچڕ بێتە گێڕانەوەو، هەست و هزرینی قارەمان و کاراکتەرەکان بە شێوەیەکی سوریالیستی بەرجەستە بکرێت.. بەڵام ئەمە بەو مانایە نییە کە ڕۆمان هیچ چوارچێوەیەکی نییە و لە دەرێی هەر چوارچێوەیەکدایە. لە هەموو ڕۆمانێکدا جۆرە سنوور و کەوشەن و چوارچێوەیەک هەیە کە بەشەکانی بە جۆرێکی هونەریی ئەوتۆ پێکەوە گرێبدات کە قابیلی تێگەییشتن بێت و بشێت ناوی ڕۆمانی لێبنرێت. هەر نووسینێکی چیرۆکڤانی، کاتێ بە ڕۆمان دێتە ژماردن کە ڕووداو و چیرۆک و بەسەرهاتێکی دوور و درێژ و ئاڵۆزی یەکگرتوو بگێڕێتەوە. بۆیە کەمترین پچڕان و درزی زەق و ئاشکرا، هەر نووسینێکی چیرۆکڤانی لە ڕۆمانیەتی دەخات و دەیکات بە شتێکی دی، بە دیاردەیەکی دی، ڕەنگە بیکات بە کۆمەڵێک چیرۆکی کورت، بە چەند کۆپلەیەکی ئەدەبی سەر بەخۆ، یان چەند ڕاپۆرتێکی خەیاڵی. ئەمجۆرە پچڕان و درزە زەقە، دەق لە جوانی و هونەرییەت دوور دەخاتەوە. هەم خوێنەر و هەم نووسەر تووشی سەرەگێژکێ دەکات. لە لایەکەوە خوێنەر ناتوانێت دەقێکی شاش و پچڕ پچڕ و لێکدابڕاو وەکو گێڕانەوەیەکی چیرۆکڤانی زندوو و سەرنجڕاکێش و هونەری بە تاسەوە بخوێنێتەوە و لە لایەکی تریشەوە نووسەر

ناتوانێت داهێنانەکەی خۆی بە باڵاترین شێوە ، واتە لە ئاستی خوڵقاندنی ئەلتەرناتیفی ژیاندا، بەرجەستە بکات و لە میانەی ئەو کارەوە پەیام و گوتاری خۆی بۆ خوێنەر بگوازێتەوە..

بۆیە نووسەر لە سەرێتی، کە جۆرە یەکێتیی وهاوئاهەنگییەک بە گێڕانەوەکەی خۆی ببخشێت. چونکە هەر پچڕان و درز و بۆشایی و شاشییەک لە دەقی گێڕنەوەکەدا هەبێت، خۆێنەر لە دەقەکە و لە ڕۆمانەکە تەوەلا دەکات و لە خوێندنەوەو بەردەوامبوون لە خوێندنەوەی دەتۆرێنێت.. جا بۆ ئەوەی خوێنەر هەر بەشێکی چیرۆکەکە بە ئارەزووی خۆی و لە دەرێی دەقەکەدا ڕاڤەو شرۆڤە نەکات، نووسەر لە سەرێتی هەر هەموو بەشەکانی دەقەکە لە چوارچێوەی یەکەیەکی یەکپارچەی یەکگرتوودا هونەریانە مۆنتاژ بکات و وەستایانە بیانداتە دەم یەکەوەو بە جۆرێ لە بۆتەی دەقەکەدا قاڵیان بکاتەوە کە هیچ بەشێکیان لەسەر حیسابی بەشێکی دی یان بەشەکانی دی زەق نەبێتەوەو خۆیبوونی خۆی وەرنەگرێت، واتە لەو مەرام و مەبەستە گشتییە دەرنەچێت کە نووسەر گەرەکیەتی هونەریانە بەرجەستەی بکات.. یانی نووسەر هیچ چارێکی نییە تەنیا ئەوە نەبێت کە هەر بەشێکی نووسین و دەقەکەی بداتە دەم بەشێکی ترەوەو هەر بەشێکی بە جۆرێ بەرجەستە بکات، تەنیا لە چوارچێوەی گشتی چیرۆکەکەدا و وەکو یەکەیەکی یەکپارچەی هونەری بێتە دەرککردن. یانی ناچارە ڕەگەزە پێکهێنەرەکانی ڕۆمانەکە، لە یەکدا قاڵ بکات و هەقی هەر ڕەگەزێک بە تەواوەتی بدات تا نووسینەکەی لە چوارچێوە گشتییەکەی خۆیدا وەکو یەکەیەکی یەکپارچە بێتە فامکردن و وەکو گەمەیەکی زمانەوانی، لە شێوەی هەواڵێکی واقیعبینانە دەربارەی ڕووداوێک یان ئەزموونێکی کاری نووسین، لە لای خوێنەر ماناو چەمک پەیدا بکات. هەر درێغییەکی نووسەر لەمبارەیەوە دەکاتە کارێک کە خوێنەر یەکێک لە ڕەگەزەکان بە خەسڵەتی سەرەکی و ناسنامەی دەقەکە بزانێت و ڕەگەزەکانی دیکەی دەقەکە لەبەر ڕۆشنایی ئەو ڕەگەزە زاڵ و زەقەدا ڕاڤە و شرۆڤە بکات. واتە زاڵبوونی هەر ڕەگەزێک لە دەقدا، ڕەگەزەکانی دی دەخاتە بەر سێبەر و ئەمەش هەرگیز بە قازانجی دەق ناشکێتەوەو بەڵکو عەیبداری دەکات، بۆیە چار هەر ئەوەیە کە نووسەر ڕێگە نەدات هیچ ڕەگەزێک ژیان و دینامیکیەتی سەربەخۆی جیاوازو تایبەتی خۆی هەبێت، بە جۆرێ لە یەکدیدا قاڵیان بکاتەوە، کە سەیری هەر ڕەگەزێکت کرد، خۆ بە خۆ هەموو ڕەگەزەکانی دیکەو تێکڕای نووسین و دەقەکە بنوێنێت، واتە نابێت هیچ ڕەگەزێک لەسەر حیسابی هیچ ڕەگەزێکی دی زەق ببێتەوە، چونکە دەق بە یەکانگیری تێکڕای ڕەگەزە پێکهێنەرەکانیا، دەقایەتی خۆی وەردەگرێت و پەیدا دەکات.. هەڵبەتە لێرەدا پێویستە ئەوەش بگوترێ کە کۆتایی چیرۆک فاکتەرێکی زۆر گرینگە و سازان و گونجان و هاوئاهەنگیەکی هونەری بە ڕۆمان دەبەخشێت. چونکە ڕۆمان، بۆ خۆی چیرۆک و سەربوور، یان ڕووداوێکی لە زەینا وێناکراو، وێنە دەگرێت و بەرجەستە دەکات.. ڕەنگە لە ژیانی واقیعیدا، ئاکامی ڕووداو و سەربوورەکان پێشوەختە دیار نەبێت و خویا نەبێت چ ئاراستەیەک وەردەگرێت و بۆ کوێ دەڕوات، بەڵام ئەم حاڵەتە لە ڕۆماندا جیایە، نووسەر کەم دابێژێک

له هەوەڵی کارەکەیەوە دەزانێت چ ئەنجامێک چاوەڕوانی کاراکتەر و قارەمانەکانیەتی و ڕووداوەکان لە کۆتاییدا بە چ بارێکدا دەشکێنەوەو چۆن کۆتاییان دێت.. یانی لە هەوەڵەوە، کۆتایی چیرۆکەکە دەزانێت و ڕێڕەوی گشی چیرۆکەکە بە سەمتی ئەو ئەنجامەدا ئاراستە دەکات کە خۆی دەیەوێت. واتە پێشوەختە لە زەین و هزری خۆیدا نەخشەی گشتی چیرۆکەکەی کێشاوە و بیری لە وردەکارییەکانی و ئەنجامەکەشی کردووەتەوە، ئەوجا دەست بە نووسینی دەکات. یانی لەلای نووسەر هەر بەشێکی چیرۆکەکە، بە هەڤبەندی دەگەڵ کۆتایی چیرۆکەکەدا مانا پەیدا دەکات، واتە هەر بەشێکی چیرۆکەکە لە دوا ئەنجاما لە کۆتایی چیرۆکەکەدا دەگەڵ تێکڕای بەشەکانی دیدا یەکدەگرنەوەو ئەنجامی کۆتایی رۆمانەکە بەرجەستە دەکەن. یانی نووسەر بیەوێ و نەیەوێ، بە جۆرێ دیمەن و بەشەکانی چیرۆکەکە دەنووسێت کە بەرەو کۆتایی و ئەنجامی چیرۆکەکە بڕۆن...

فاکتەرێکی دیکەی گونجان و یەکێتیی ڕۆمان، زهنیەتی نووسەرە. زهنییەت و بیرکردنەوەی نووسەریش وەکو هزرین و بیرکردنەوەی خەڵکانی دیکە هزرینێکی مێژووییەو تا رادەیەکی زۆر روحی رۆژگار و زەمانی خۆی دەنوێنێتەوە، هەڵبژاردنەکانی نووسەر شەقڵ و مۆرک و نیشانانی دید و بۆچوون، سەلیقەو ڕێچکە و ڕەوشی سەردەمی خۆی پێوە دیارە. هەڵبەتە دەتوانێت تا رادەیەک بە شێوەیەکی سەربەخۆ و وەکو کەسێکی شۆڕشگێڕی پێشەنگ و پێشڕەو کار بکات . لێ پێشەنگایەتی بەو مانایە نییە کە لە دیدو بۆچوون وسەلیقەی باوی سەردەم بە تەواوەتی و بە یەکجارەکی دادەبڕێت.. چونکە هیچ بزوتنەوەیەکی نوێ و فلیڤانی، لە بۆشاییەوە سەر هەڵنادات، بەڵکو لە ناوجەرگەی دا ب و نەریتی باوی سەردەمی خۆیەوە حەرەکە دەکات و واقیعیەت پەیدا دەکات. یانی ئەو بزووتنەوەیە چەندیش یاخی بێت ناتوانێت بە شێوەیەکی ڕەها رابردوو و سوننەت رەفزبکات، ئەگەر لە هەندێ لایەنەوە لە سوننەت و کەلەپوور دابېڕێت، لە هەندێ لای ترەوە جۆرە پەیوەندی و تەماسێکی هەر پێوە دەمێنێت.. بە هەرحاڵ با لەوەی پتر لەسەری نەڕۆین و بێینە سەر بابەتەکەی خۆمان کە رۆمان و رەگەزەکانی رۆمان بوو. بێگومان هیچ جۆرە گونجان و هاوئاهەنگییەکی خۆ بە خۆیی و میکانیکی لە نێو رەگەزەکانی ڕۆماندا نییە. ئەوەی جۆرە نەزم ونیزام و گونجانێکی پێدەبەخشێت نووسەرە. یانی هەموو بەش و رەگەزەکانی پەراگەندەو لێکدی دابڕاون و هەریەکەیان تایبەتمەندی و تەبیعەتی تایبەتی خۆیان هەیە، ئەگەر هەر وا بەشێوەیەکی سادەو ساکاریش بدرێنە پاڵ یەک ولای یەکەوە دابنرێن، ڕۆمان یان یەکەیەکی یەکپارچەی هونەریی هاوئاهەنگ و گونجاو دروست ناکەن. ئەوەی ئەو یەکپارچە هونەرییە گونجاو وهاوئاهەنگە دروست دەکات و ئەو رەگەزە پەراگەندەو پچڕپچڕانە یەکدەخات و نەزم و نیزامیان پێدەبەخشێت زەینی داهێنەری نووسەرە..

هەڵبەتە نووسینی ڕۆمان، کار یان کردەوەیەکی سواوی پواوی رۆتینی ڕۆژانە نییە، کە رۆژانە وەکو عادەت و خۆ بە خۆ مومارەسە بکرێت. چونکە هیچ نووسەرێک چەندیش زەبەردەست و کارامە و لێهاتوو و قاڵبووی بۆتەی ئەزموونیش بێت ، ناتوانێت بەبێ پلان و نەخشەیەکی دیاریکراو دەست بە نووسینی بەرهەمەکەی بکات و بیگەیەنێتە کۆتایی.. هەڵبەتە ئەم پلان و نەخشەیە بە دەگمەن لە کاری ڕۆژانەدا دەبینرێت و رەچاو دەکرێت. بەڵام نووسینی کارێکی چیرۆکڤانی حیکایەتەوانی، بەرنامەرێژی و وردییەکی زۆر زۆری دەوێ. نووسەر نەک هەر پێویستە نەخشەو وپلۆتی چیرۆکێکی دیاریکراوی لە زەیندا بێت، بەڵکو پێویستە سەروسەختی تەواوی دەگەڵ گشت رەگەز و بەشەکانی چیرۆکەکەشدا هەبێت و لە کاری نووسیندا زۆر بە سەبرو حەوسەڵەو پشوو درێژ بێت. چونکە لەگینە هەرجۆرە ڕەخاوەت و دوودڵی و فەرامۆشکاری و بێ موبالاتی وخەمساردییەک، کارەکەی ڕابگرێت و ئەو کارە بە نیوەچڵی بمێنێتەوەو تەواو نەکرێت. مێژووی ئەدەبیاتی جیهان پڕە لەو کارە فیلیڤانیانەی (ابداعی) کە بە نیوە چڵی ماونەتەوەو تەواو نەکراون. نووسەر لە نیوەی رێگا ماندوو بووە، یان ساردبووەتەوە تووشی دوودڵی بووە، یان شەوق و زەوقی بەردەوامبوونی لە دەستداوەو... بۆیە نووسەر دەبێت دیدێکی دیاریکراوی دەربارەی ئەو شتە هەبێت کە گەرەکیەتی کاری لەسەر بکات. بە ئەشقەوە دەگەڵیا بژی.. بەڵام گومان لەوەدا نییە، کە نابێت نووسەر بە ئەندازەیەک جڵەو بۆ بابەتەکەی شل بکات، کە لە کۆنترۆڵی وی دەرچێت و لە ڕێڕەوی مەبەستەکەی ئەو لابدات، چونکە هەر جوڵەو هەنگاوێکی چاوەڕوان نەکراو یان حیساب بۆ نەکراو، لەوەیە شیرازەی نووسینەکە بپچڕێت و لە گرێژەنەی ببات. واتە ستراتیژییەتی نووسەر ئەوەیە کە یەک چوارچێوەو قاڵبی هەبێت و تێکڕای رەگەزو بەشەکانی کارە چیرۆکڤانییەکە لە خۆ بگرێت و رەگەزە رۆمانەوانییەکانی وەکو گەمەی زمان و شێواز و رووداو...هتد هونەریانە مۆنتاژ بکات و بیانداتە دەم یەکەوەو لە بۆتەی کارلێکی هونەریدا قاڵیان بکاتەوە.

"٣"

گەمەی زوبان و بەکاربردنی هونەریانەی زمان لە ڕۆماندا دەبێت بە شێوەیەک بێت کە ڕێنوێنی خوێنەر بکات بۆ تێگەییشتن لە لایەنە هەرە گرینگ و رازو رەمز ئامێزەکانی رووداوی ئەسڵی چیرۆکەکە، یانی پێویستە زمان ، نە ئەوەندە روون بێت کە هیچ شتێک بۆ خوێنەرو زیرەکی و هزرینی خوێنەر نەیەڵێتەوەو نە ئەوەندە ئاڵۆزبێ ، ببێت بە مەتەڵۆک و بە کەس هەڵنەیەت، واتە نابێت بە ڕادەیەک زاڵ بێت کە رەگەزەکانی دیکەی چیرۆک بکاتە ژێرەوەو لەسەر حیسابی رەگەزەکانی دیکە بە ئەندازەیەک زەق ببێتەوە کە خوێنەر وا هەست بکات بووە بە ئەوزارێکی بێهودەگۆیی و شاردنەوەی رووداوەکان، چونکە ئەگەر ئەو هەستە لای خۆێنەر دروست ببێت، هیچ دوور نییە لە خوێندنەوەی رۆمانەکە بتۆرێت و گوێ بە وردەکارییەکانی رۆمانەکە نەدات. کەواتە زمان دەگەڵ رەگەزەکانی دیکەداو بەدەم کارلێکی

هونەرییەوە جوانی و جەمالیات پەیدا دەکات. هەڵبەتە زمان تا جوانتر بێت زیاتر یارمەتی خوێنەر دەدات کە لە گرێ و ڕووداوەکانی چیرۆک تێبگات. بە هەراڵ نابێت هیچ ڕەگەزێکی ڕۆمان، لەسەر حیسابی ڕەگەزێکی دیکە زەق بکرێتەوە، بەڵکو دەبێت تێکڕای ڕەگەزەکان بە دەم کارلێکی هونەرییەوە و هاوئاهەنگ دەگەڵ یەکدیدا، لە یەکەیەکی یەکپارچەی هونەرییدا، کە ڕۆمانە، کارە چیرۆکڤانییەکە بەرجەستە بکەن..

جا لێرەدا پێویستە ئاماژەیەکی خێرا بۆ گرێش بکرێت، گرێ کە بە شێوەیەکی گشتی دەکاتە کۆمەڵێک ڕووداو و تێکڕای ڕووداو و بەسەرهاتەکانی ناو چیرۆک پێکەوە گرێ دەدات، یەکێکە لەو فاکتەرانەی کە یەکێتیی و گونجان بە شێوازی نووسین دەبەخشێت، جۆرە سفتییەک بە شێوازی نووسینی کاری چیرۆکڤانی دەبەخشێت.. هەڵبەتە ئەگەر ئەم فاکتەرە واتە فاکتەری پێکەوە گرێدانی ڕووداو وسەربووورەکان لاواز بێت، ئەمە کار لە شێوازی نووسینەکەش دەکات و لاوازی دەکات، کە ئەمە بە قازانجی ڕۆمان ناشکێتەوە، بە تایبەتی کە شێواز تێکڕای حاڵەتی گێڕانەوەی ڕووداوەکانی ڕۆمان دەگرێتەوە. بۆیە نووسینی چیرۆک بە شێوازی جیاواز، مەترسی ئەوەی لێدەکرێت کە چیرۆکەکە بکا بە چەند بەشێکی جیاوازەوە، لەم حاڵەدا گرێ ناتونێت بە تەنیا وەکو پێویست یەکێتیی و گونجان بە چیرۆکەکە ببەخشێت. لەوەیە بەشەکانی چیرۆکەکە بە ڕادەیەک لە یەکدی دوور بکەونەوە کە نەشێت وەکو بەشی یەک یەکەی یەکپارچەی هونەر تەمەشا بکرێت..

بەڵام ئەمە بەو مانایە نییە، کە تێکڕای ڕۆمانێک بە یەک شێواز بێتە نووسین، یان یەک جۆرە شێواز زاڵ بێت بەسەر تێکڕای ڕۆمانەکەدا. بەڵکو دەشێت پەنا وەبەر شێوازی جۆراوجۆر ببرێت، بە تایبەتی ئەگەر شێوازەکان لەو خاڵەدا تێکبکەنەوە کە بە ئاراستەی کاراکردنی ڕۆڵی یەکخەریی گرێ بڕۆن. ئیدی سوود وەرگرتن لە فرە شێوازی بۆ گێڕانەوەی ڕووداوەکانی چیرۆکەکە، هیچ مەترسییەکی نابێت. ئیدی دەشێت هەر بەشێکی چیرۆکەکە بە شێوازێک بگێڕدرێتەوە. بۆ نموونە دایەلۆگ و گفتوگۆکان بە شێوازێک، وەسفی ڕووداوەکان بە شێوازێکی دی، بەرجەستە بکرێن. بەڵام وێڕای ئەمەش دەبێ هەموو بەشە هاوشێوەکانی چیرۆکەکە بە یەک شێواز بێنە گێڕانەوەو هەموو شێوازەکان لە خزمەتی یەکێتیی و یەکخستنی چیرۆکەکەدا بن.. هەڵبەتە دەبێت ئەوەش بگوترێ کە ڕۆمان تا سفت و سخ بێت، تا ڕەگەزو بەشەکانی بتەوتر و یەکگرتووتر بێت لە واقیع دوورتر دەکەوێتەوە.. چونکە یەکێک لە خەسڵەتە زەق و دیارەکانی ژیانی مۆدێرن چ لە ڕووی کۆمەڵایەتی و چ لە ڕووی شەخسییەوە، دابڕان و لێکدی پچڕانە. بۆیە ڕۆمانێک، کە لەباری چیرۆکڤانییەوە کۆمەڵێک ڕووداو و بەسەرهات دەگێڕێتەوە کە لە ڕووی عیللیەت و لۆژیکییەوە، پەیوەندی تەواویان بە یەکەوە هەیەو هەڤبەندی یەکترن. ئەو ڕۆمانە ناتوانێت ئەو واقیعە ئاڵۆزو بە ڕواڵەت لێکدابڕاو وپچڕپچڕە وەکو خۆی بنوێنێتەوە.. چونکە یەکێک لە

فاکتەرەکانی یەکێتیی رۆمان گرێیە، کە هیچ رۆمانێک ناتوانێت دەستبەرداری ئەم رەگەزە ببێت. رۆمانی بێگرێ، لە هونەرییەت دەکەوێ و زیاتر شەقڵی چیرۆکێکی ساردو سڕ و بێگیان و، ڕاپۆرێکی رۆژنامەوانی و، شەرح و شرۆڤەی کۆمەڵێک رووداو و بەسەرهات و پێشهاتی لێکدابڕاو وەردەگرێت و خوێنەر لە خوێندنەوە دەتۆرێت و کەڵکەڵەی زانین وکەشفکردنی هۆی روودانی بەسەرهات و واریقاتەکانی ناو رۆمانەکەی لە لا نامێنێت. هەڵبەتە مەرج نییە تەنیا یەک گرێ سەرانسەری چیرۆکەکە بگرێتەوە، دەشێت سوود لە وردە گرێیانیش وەربگیرێت، کە نموونەشی لە مێژووی ئەدەبیاتی دنیادا زۆرەو یەکێک لەوانە رۆمانی دۆنکیشۆتەکەی سیرڤانتسی ئەسپانیاییە کە پڕە لە وردە گرێیان. بەڵام ئەم وردە گرێیانەش، لە چوارچێوەی رۆمانەکەدا و لە گەرمەی کارلێکی تێکڕای رەگەزە چیرۆکڤانیەکانەوە، کەم و زۆر تێکدەکەنەوەو ئاسیوێکی زەق بە گرێی سەرەکی رۆمانەکە ناگەیەنن.. وەکو چۆن بەکاربردنی گرێی جیاواز لە رۆماندا ڕەوایە بەو ئاوایەش بەکاربردنی شێوازو زمانی جیاواز نەک هەر ڕەوایە، بەڵکو بەکاربردنی فرەشێوازی و فرەزمانی لە تایبەتمەندییە سەرەتاییەکانی رۆمانن. دیارە ئەمە یاساو رێسایەکی تایبەتی نییە، رەنگە هەر نووسەرە، بە گوێرەی تواناو، بەهرەو، سەلیقەی خۆی، بەدەم کاری نووسینەوە یاساو رێسای خۆی بەرهەم بێنێت.. هەڵبەتە بە هۆی زەرووڕەتی نواندنەوەی واقیعەوە، فرە شێوازی و فرەزمانی، لە رۆماندا بایەخ پەیدا دەکەن، دەنا رۆمان خۆ بە خۆ زەمینەو مەکۆ و قەڵەمڕەوی گەشەکردنی فرەشێوازی و فرە زمانی نییە. نواندنەوەی واقیعیەتی جیاواز، چەند لایەنە و، هەندێجار پڕ لە ناکۆکی و هەڤدژی ژیان ئەو جۆرە فرە (فرەشێوازی و گەمە زمانییە) دەخوازێت. ئەم فرەییە چ وەکو گرێ، چ وەکو شێوازو گەمەی زمان لە بەرهەمەکانی کافکادا زۆر بە روونی دیارە..

بە هەرحاڵ هەر گێڕانەوەیەک، رووداو و بەسەرهات یان کۆمەڵێک رووداو و وبەسەرهاتی تەوەرەیی و هەستیارو سەرنج وڕوژێنی تیا نەبێت، ناچێتە خانەی گێڕانەوەی چیرۆکڤانی و رۆمانی هونەرییەوە، چەند خاتری بگریت دەتوانیت بڵێی کۆمەڵە حیکایەتێکی ناچیرۆکڤانییە. بە کورتی و کرمانجی، جوانی و زندوویەتی، سفتی وسخی هەر رۆمانێک لە لایەکەوە بەندە بەوەوە کە پاژ و رەگەزەکانی چیرۆکی رۆمانەکە هەم خۆ بە خۆ وبە شێوەیەکی سەربەخۆ و هەم هاوپەیوەند دەگەڵ گرێی چیرۆکەکەدا پڕ مانان و لە لایەکی ترەوە تا چ رادەیەک رەگەزە جۆراوجۆرەکانی رۆمانەکە وەکو: چیرۆک و سەربوور، شێواز، گەمەی زمان چ بە تەنیاو چ هاوپەیوەند دەگەڵ یەکدا هونەرییەتیان بە رۆمانەکە بەخشیوە..

بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە:

* - هنر رمان/ناصر ایرانی/نشر ابانگاه/ چاپ اول (١٣٨٠)

* - هنر داستان نویسی با نمونەهایی از متنهای کلاسیک ومدرن/دیوید لاج/ مترجم رضا رضائی/نشر نی/ چاپ اول (١٣٨٨)

* - نظرية رمان و ويژگيهای رمان فارسی/ محمد رفيع محموودیان/چاپ دوم/١٣٨٧/نشر وپژوش فرزان رۆز

* - رمان تاريخی/گئورگ لوكاچ/ترجمه:اميد مهرگان/ تهران، نشر پالپ/ ١٣٨٨

* - دەربارەی رۆمان و چیرۆک/حەمەکریم عارف/چاپ یەکەم/ ٢٠٠٨/نووسەرانی کەرکوک.

* - کورتە مێژوویەکی رۆمانی تورکی/ کەمال کارا عەلی ئۆغڵو/ و: حەمەکەریم عارف/ خانەی وەرگێڕان/ سلێمانی/ ٢٠١٣.

سێکوچکەی ڕۆمان

و نهێنگەکانی کاری چیرۆکڤانی

"١"

ئەدەب لە وڵاتانی پاشکەوتوودا ناکاتە شتێکی گرینگ و کاریگەر،بۆیە بە زۆری دەکەوێتە پەراوێزی ژیانی کۆمەڵایەتییەوە و وەکو کارێکی لاوەکی تەمەشاو مومارەسە دەکرێت. بەڵام ئەدەبیات بە گشت ژانر و لق و پۆپەکانییەوە، لە دێر زەمانەوە کەڵکەڵەو خولیایەکی حەڵاڵ و ڕەوای مرۆڤانی بووە، ومرۆڤ هەوڵیداوە لەو ڕێگایەوە جۆرە نەمری و جاویدانییەک بە خۆ و بە ژیانی خۆی ببەخشێت ، خۆی بۆ نەوەکانی دوای خۆی بگێڕێتەوە و ببێت بە بەشێک لە باکراوندی یادەوەرییەکانی وەچە یەک لە دوای یەکەکانی تیرەی بەشەر و بە ئاسانی لە بیر نەچێتەوەو لە یادگە نەسڕدرێتەوە.. ئەگەر لە ڕۆژگارانی کۆنی پێش مێژوودا، بەشەر ئەم خولیا و کەڵکەڵانەی لە ڕێگای نەخش و نیگارانەوە لەسەر بەرد و دارودیواری شکەفتاندا بەرجەستە کردبێت، ئەوا لە سەرەتای دەستپێکی مێژووەوە، ئیدی لە ڕێگای وشەو کەرەستەی تری دەربڕینەوە گوزارشتی لە خولیا و خەون و خەیاڵ و ئومێد و نائومێدییەکانی خۆی کردووەو نیشانی داون. هەڵبەتە هەموو کەسێک ئەو تواناو بەهرەیەی نەبووەو نییە. ئێمە لێرەدا کە زیاتر قسەمان لەسەر ئەدەب و نووسینە، بۆیە زیاتر دەست لەسەر وشە دادەگرین، لە ئەدەبدا وشەو پەیڤ کەرەستەیەکی ئەفسووناوییە، تەنیا خەڵکانی ئەفسوونکار، واتا ئەدیب دەتوانن بە شێوەیەکی ئەفسووناوی ئەوتۆ بەکاری بێنن کە گەشکەو لەزەتێکی ئەستاتیکی بە ڕۆحی وەرگر ببەخشێت. ئەمەش خۆ بەخۆ و لە خۆڕا نایەتە دی و بەهرەیەکی خۆڕسکی خودادادی نییە، بەڵکو مەیل و ئارەزوویەکی ئاشقانەی ئەوتۆیە کە حەجمین و حەوانەوە لە هەڵگرەکەی هەڵدەگرێت و لە ڕوحیا پەنگ دەخواتەوە و هەموو خەمێکی دەبێت بە مومارەسەکردنێکی ئاشقانەی ئەو مەیل و ئارەزووە، هێندەی مومارەسەی ئەو مەیل و ئارەزووەی لە لا مەبەستە، ئەوەندە شۆرەت و دەسکەوت و قازانجی مادی — ئەگەر هەبێت – لەلا گرینگ و مەبەست نییە. بە کورتییەکەی نووسین و ئاشقێنی دەگەڵ وشەدا لەلا دەبێ بە باشترین شێوازی ژیان. یانی مەیل و ئارەزوو خاڵی دەستپێکی نووسین و نووسەرایەتییە. هەڵبەتە مەیل و ئارەزوو جۆرە توانایەکی خۆڕسکە. خەڵکانێک، چ نێر چ مێ هاندەدات ژیانی خۆیانی بۆ تەرخان بکەن. چونکە پێیان وایە تەنیا لەم ڕێگەیەوە دەتوانن خودی خۆیان بسەلمێنن، ودەگەڵ خودی خۆیاندا بسازێن و گەشکە بە ڕۆحی خۆیان ببەخشن. دیارە ئەم مەیل و ئارەزوو، وبەهرە خۆڕسکە، شتێکی قەدەری نییە لە چارەی هەندێ کەس نووسرابێ و لە چارەی هەندێکی دی نەنووسرابێت، بەڵکو توانایەکی خۆرسکی ڕیشە ئاڵۆزە و بە هەوڵ و کۆشش و لێبڕان گەشە دەکات و پەرە دەسەنێت وهەندێجار دەگاتە

ئاستی بلیمەتایەتی. بۆیە ئە کەسانەی لە تەمەنی منداڵی یان لە سەرەتای هەرزەکارییەوە، بەو دنیایەی کە تیای دەژین ناڕازین و بە خەیاڵ دنیایەک چێدەکەن کە لە زۆر رووەوە لە دنیای واقیع جیاوازە، ئەمە خۆی لە خۆیدا دەستپێک و سەرەتایە بۆ ئەو شتەی کە پێی دەگوترێت مەیل و ئارەزووی ئەدەبی. دیارە ژمارەی ئەوانەی کە دەتوانن بە باڵی خەیاڵ بفڕن و لە دنیای واقیعی و ژیانی ڕاستەقینە دوور بکەونەوەو بە پەیڤ و وشە دنیایێن باشتر و جوانتر دروستبکەن، زۆر کەمە.. تەنیا ئەو کەسانە ئەمەیان لێدەوەشێتەوەو لە دەست دێت ، کە لە ساتێکی تایبەتیدا بڕیاری ئەوە بدەن ببن بە نووسەر و خۆیان دەربەست بۆ نووسین تەرخان بکەن و مەیل و ئارەزووە زەینییە خۆڕسکەکەیان لە ڕێگەی وشە و لە ناو وشە و بە وشە بەرجەستە بکەن. بۆیە هەر بەرزەخەیاڵی و خولانەوە لە بازنەی خەیاڵدا بە تەنیا بەس نییە، بەڵکو دەبێت لە ڕێگەی نووسینەوە بەرجەستە بکرێت ، ئەو واقیعە وەهمییەی لە خەیاڵداندا ئاولەمە بووە، بە نووسین بسپێردرێت، هەرچەندە ئەمە هەنگاوێکی فرە گرینگە بەرەو دنیای نووسەرایەتی، بەڵام ئایندەیەکی نووسەرایەتی ئەوتۆ بۆ هیچ کەسێک وەکو نووسەر زامن ناکات. بەڵام مکووڕ بوون لەسەر ئەوەی ببی بە نووسەر، وبڕیاربدەیت ژیانی تایبەتی خۆت لە قەبەڵی ئەم پرۆژەیە بکەیت، تاقە ڕێگەیە کە لەگینە بتخاتە سەر سەرەتای ڕێگەی بە نووسەر بوون.

بەم پێیە خەیاڵ دەکاتە سەرچاوەی مەیل و ئارەزووی نووسەرایەتی و ڕەگێکی خەیاڵیش دەچێتەوە سەر یاخی بوون، ئەوەی بە باڵی خەیاڵ دەفڕێ و ئاسمانی ژیانە خەیاڵکردەکان دەخاتە ژێر باڵی فرینەوە، بەمە جاڕی یاخی بوون دەدات، یاخی بوون لە دنیای واقیعی، لەو ژیانەی کە هەیە، دەیەوێ دنیاو ژیان بگۆڕێت بەو دنیایەی کە بە خەیاڵ دروستی دەکات، جا هەرچەندە ئەمە پرۆژەیەکی خەیاڵییە، بەڵام لە هەمان کاتدا پرۆسەیەکی ئەفراندنەوانی (ابداعی) زۆر تایبەتییە، بە شێوەیەکی زاتی ، و مەجازی، و نامێژوویی دێتە دی، و لە مەودای دووردا بە درێژا کار لە دنیای واقیعی، واتە لە ژیانی خەڵکی ناو واقیع و ناو ژیانی ئاسایی دەکات. جا ئەم نارازی بوونە بە واقیع و بە ژیان وەکو چۆن هەیە، یەکێکە لە نهێنییەکانی زەرووڕەتی بوونی ئەدەب. هەڵبەتە ئەو ژیانەی کە دەقی چیرۆکڤانی، بە تایبەتی دەقی زۆر پوختەی هونەری، بەرجەستەی دەکات و پیشانی دەدات، هەرگیز ئەوە نییە کە داهێنەرەکەی تیایدا ژیاوە و بە کردەوە جەڕباندوویەتی، بەڵکو ئەو دنیاو ژیانەیە کە بە ئاواتی خواستووەو لە ژیانی واقیعیدا پێی نەگەییوە، بۆیە پەنای وەبەر خەیاڵ بردووەو لە ڕێگەی خەیاڵەوە ژیانی دڵخوازی خۆی چێکردووەو بە شێوەیەکی خودی و ناراستەوخۆ، بە دەم خەون و خەیاڵەوە، مومارەسەی ئەو ژیانەی کردووە. هەڵبەتە خەیاڵ بۆ خۆی پەردەیەکەو دراوە بەسەر حەقیقەتێکی گەلەک گەورەدا، دراوە بەسەر ئەو ژیانەدا کە نەبووە.. ئەو ژیانەی لە سەردەمان و ڕۆژگارانێکدا پیاوان و ژنانێک خەویان پێوە دیتووە، بە عەزرەتیەوە بوون، وهەوڵیان لە پێناوی وەدیهاتنیدا داوەو پێی نەگەییون، بۆیە چاریان ناچار بووە کە بە خۆیان بیخوڵقێنن، دروستی بکەن، لە نەبوونەوە بیهێننە بوون. واتە ئەم پرۆسەیە ڕێک بە

پێچەوانەی کاری مێژووەوە، نەهاتووەتە سەر حازرەکی و ئەوەی هەیەو روویداوە بگێڕێتەوەو تۆمار بکات، بەڵکو سەرو ساختی دەگەڵ ئەو شتەدایە کە رووی نەداوە، بۆیە چاری ناچارە پەنا وەبەر خەیاڵ و پەیڤ بەرێت و بە جۆرێ بیخولقێنێ و بیافەرێنێ کە لە گشت کەم و کوڕی و کێماسی و بۆشایی و بێدادی و نامرادییەکانی ژیانی راستەقینەو واقیعی بە دەربێت.. دیارە ئەم پرۆسەیە رەگێکی دەچێتەوە سەر یاخیگەرێتی، و ئەم گەمەیە بە رواڵەت گەمەیەکی بێوەی و بێ مەترسییە.. هەڵبەتە هەر گەمەیەک سنوور و بازنەی مەیدانی تایبەتی خۆی نەبەزێنێت، و خۆی لە ژیانی واقیعی هەڵ نە قورتێنێت، هیچ مەترسییەکی نابێت و زەرەری بۆ پەزی کەس نابێت.. بەڵام گەمەی ئەدەب لەگەمە بێوەیەکان نییە، چونکە خەیاڵ کە رەگەزی هەرە بنەرەتی ئەدەبە، خۆی لە خۆیدا زادەی نارەزاییەکی جدییە دەرهەق بە ژیان وەکو هەیە، وئیدی لێرەوە دەبێت بە سەرچاوەی تورەیی و بێزاری و نارەزایی وکاتێ خوێنەر لە میانەی رۆمانانی مەزنی خەیاڵییەوە دەگاتە ئەو قەناعەتەی کە دنیای واقیعی و ژیانی رۆژانە، هەرگیز راستگۆیی ئەو ژیانەی تێدا نییە کە رۆماننووسان خولْقاندوویانە و ئەفراندوویانە، ئەوسا دەگەرێتەوە بۆ ناو ژیانی راستەقینە و بە هەستیارییەکی زیاتر و بێدارییەکی پترەوە روو بە رووی کەم و کوڕی و سنووردارییەکانی ژیان دەبێتەوە. بە نیگەرانییەکی تەواوەوە رووبەرووی دنیای واقیعی دەبێتەوە و ئەم نیگەرانییە کە ئەدەبی رەسەن و چاک لە دڵ و دەروونان دروستی دەکات، لەگینە لە هەلومەرجی خۆیدا بگۆڕێت بۆ هەڵوێستی یاخی بوون لە دەسەڵات، ودام ودەزگا کارگێڕی و بیرو باوەڕە باوەکان. بۆیە لە دێر زەمانەوە دەسەڵات هەوڵیداوە ئەدەبی رەسەن قەدەغە بکات و لە رێگەی سانسۆرەوە دەستەمۆ و کەوی بکات. هەڵبەتە دەسەڵاتبازان و دەسەڵاترانان لەمەدا بە هەڵە نەچوون، چونکە پرۆسەی ئەفراندنی چیرۆکێن خەیاڵی، هەرچەندە بە رواڵەت زۆر بێوەیە و ئاشتی لێدەبارێت، بەڵام لە کرۆک وجەوهەردا شێوازێکە لە شێوازە شارستانیەتەکانی ئازادیخوازی، و بانگەوازی یاخی بوونە دژ بەوانەی کە دەیانەوێ ئازادی نەهێڵن و دەست بخەنە بینی ئازادی. جا ئیدی چ خەڵکانی ئاینی بن چ سکۆلاریست. ئەمە هۆیەکە لەو هۆیانەی کە گشت دکتاتۆریاتەکانی دنیای هانداوە راستەوخۆ و ناراستەوخۆ ئەدەب بخەنە ژێر رکێفی خۆیانەوەو لە قاڵبی سانسۆری بدەن و بە هەموو شێوەیەک کۆت و زنجیری بکەن.

***

بە هەرحاڵ با بێینەوە سەر ئەسڵی بابەت و مەبەستەکەی خۆمان، کە مەیل و ئارەزووی ئەدەبی بوو.. هەڵبەتە مەیل و ئاەزووی ئەدەبی سەرگەرمی و کات بەسەربردن نییە، وەرزش نییە، و گەمەیەکی ناوازەش نییە کە لە کاتی دەست بەتاڵیدا مومارەسە بکرێت . بەڵکو جۆرە کۆیلایەتییەکە کە نووسەر بە خوایشتی خۆی هەڵیدەبژێرێت. واتە نووسەر دەبێت ژیانی خۆی لە قەبەڵی نووسین بکات و بە تەواوەتی خۆی بۆ تەرخان بکات. کەواتە نووسین مێمڵ ئاسا لە سەر ژیانی نووسەر دەژی ،و فلۆبیر گوتەنی : "

نووسین ڕێبازێکه له ڕێبازەکانی ژیان.. یان ئەو کەسەی که نووسین وەکو شێوەیەکی ژیان هەڵدەبژێرێ و دەچێتە ژێر ئەو بارە جوان و له هەمان کاتدا قەرسەوە، بۆ ئەوە نانووسێت که بژی، بەڵکو دەژی بۆ ئەوەی بنووسێت و بەبێ ئەدەب هەڵناکات و ئەدەب دەبێت بە داینەمۆی بوون و مانی. ئەدەب له لای دەبێت بە جۆرە ئاینێک که ئامادەیە هەموو ژیانی خۆی بۆ تەرخان بکات، و خەمی بەرو دوای دەبێت بەوەی بەرهەمێکی زیندووی ئەوتۆ بئافەرێنێ که سنووری زەمان و سەردەمان ببەزێنێت و له دوای ئەو بژی... بە کورتیەکەی ئەوەی دەیەوێ ببێ بە ئەدیبی ڕاستەقینە ، دەبێ له ڕادەبەدەر ئەدەبی خۆش بوێت، وبە جۆرێ ئالودەی ببێت، که نه تەماح و نه هەڕەشە نەتوانێت پێی تەرک بکات، وهەموو جوانی و لەزەت و خۆشییەک لەو ئالوودە بوونەدا ببینێت.

"٢"

هەڵبەتە یەکێک له سەرچاوە هەرە گرینگەکانی دنیای چیرۆکڤانی و ڕۆمان ، ئەزموونی خودی نووسەر و ژیانی ڕۆژانەیە، یان بە گوتەیەکی دی خوێندنەوەی هونەریانەی ژیانی ڕۆژانە و چۆنیەتی گۆڕینی ئەو ئەزمون و ژیانە ڕۆژانەیەیە بۆ هەست. دیارە ئەمەش بەو مانایە نییە که چیرۆک یان ڕۆمان ئۆتۆبیۆگرافییەکی موو بە مووی نووسەرە، بەڵام بمانەوێ و نەمانەوێ خودی نووسەر و ئەزموونەکانی ژیان بە شێوەیەی هونەری و ناڕاستەوخۆ له دەقی چیرۆک و ڕۆماندا ڕەنگدەداتەوە، واتە بەم پێودانگە خەیاڵیترین ڕۆمان و چیرۆک ڕەگێکی له واقیعدایەو لەلایەن نووسەرەوە جووتێ باڵی خەون و خەیاڵی لێنراوە تا بتوانێت سنووری واقیع ببەزێنێت و له ئاسمانی حەزەکانی نووسەردا، بەرزەفڕی خۆی بنوێنێ و بەلای کەمەوە لەزەتێکی ئستاتیکی بە وەرگر ببەخشێت. دیارە هەر نووسەرەش شێوازی تایبەتی خۆی هەیە بۆ هونەراندنی ژیان و ئەزموونەکانی ناو ژیان. جا نووسەر دێت زۆر وەستایانە ئەو دیاردەو ڕووداوانە، ئەو کەس و کەسایەتیانە، ئەو بارو دۆخەی که شوێنەوارێکی له یادگەیدا بەجێهێشتووە، و خەیاڵیان جوڵاندووە، وەکو کەرەستەیەکی خاو هێندە وەستایانە له بونیادی کارەکەی خۆیدا، بەکاردێنێت، و دنیایەکی هونەری پڕ ئەفراندنەوانی و فلیڤانی (ابداعی) هێندە دەوڵەمەند و ڕەنگاو ڕەنگ و ئەفسووناوی لێدروست دەکات که مەحاڵە بتوانی ئەو کەرەستە خاوانەی که تیایدا بەکارهاتوون و بوون بە سەرچاوەی ئەو کارە فلیڤانیە بناسیتەوە. واتە وەکو چۆن مەنجەڵێک شیری کوڵاو که هەوێنی تێدەکرێت و پاش ئەوەی دەمەیێت و قەوارەی خۆی وەردەگرێت، نەک هەر شێوەو ناوەرۆک بەڵکو ناوەکەشی دەگۆڕێت و کەس هەوێنەکەی بۆ له تێکڕای بەرهەمە تازەکە بۆ جیاناکرێتەوە، دەقی ڕۆمان و چیرۆکیش ئەو کەرەستە خاوانە له خۆیدا هەرس دەکات و دەتوێنێتەوە و جیاکردنەوەیان له خودی دەقەکە مەحاڵ دەبێت، وئەمە ئەو هەودا زۆر ناسک و پەنهانەیە که خەیاڵیترین دەقی چیرۆک بە واقیعەوە دەبەستێت..

***

جا ئیستا با بێینه سەر بابەت و تیمەو ناوەرۆک. رۆماننوس زیاتر لەسەر خۆی دەژی. خۆی سەرچاوەی خۆراکی هونەریی خۆیەتی، دێت چینە لە ئەزموونەکانی خۆی و دەوروبەر و ژینگەی خۆی دەکات، نەک هەر بۆ ئەوەی هەندێ کاراکتەر و کەسایەتی، یان رووداو، یان هەندێ دیمەنان لە بنەبانی یادگەو یادگارەکانەوە هەڵگوێزێ و وەکو خۆیان دایان برێژێتەوە، بەڵکو خەون و خەیاڵەکانی خۆی پێ دەمەزەرد بکاتەوە و بە پشتیوانی خەون و بەرزەخەیاڵان، بکەوێتە هونەراندنی بابەتەکەی و لە چوارچێوەی رۆماندا، کە پرۆسەیەکی ئەفراندنەوانی یەجگار هەستیار و قورسە، بەرجەستە بکات، و خۆی لە باری قورسی ئەو بابەتە رزگار بکات کە بەرۆکی گرتووە.. بەم پێیە نووسینی رۆمان یان چیرۆک ، وەکو چۆن لە دایکبوونی منداڵ، باری دایکەکەی سووک دەکات و جۆرە ئاسوودەییەکی ڕوحی و دەروونی پێدەبەخشێت، بەو ئاوایە باری نووسەر سووک دەکات و جۆرە ئازادییەکی پێ دەبەخشێت، یانی بابەت بەرۆکی نووسەر دەگرێت، تا بە وشەو پەیڤانی بسپێرێت و لە کارێکی فلیڤانی ڕاستەقینەدا، کە دەکاتە ڕۆمان، سەربەخۆیی هونەری و ئستاتیکی خۆی ڕابگەیەنێت و خوێنەر بخاتە سەر باڵی خەیاڵ و بە ئاسمانی خەونانیدا بگێرێت و بە جۆرێکی ئەفسوون بکات کە لە کانگای دڵەوە بڵێت خۆزی تەواو نەدەبوو. کە ئەمە خۆی لە خۆیدا گرینگی و زەرورەتی خەیاڵی قەناعەتبەخش لە کاری رۆمان و چیرۆکڤانیدا دەگەیەنێت. خۆ ئەگەر بمانەوێ خەیاڵ لە قاڵبی پێناسە بدەین، دەکرێ بگوترێ کە جۆرە خاپاندنێکە (خەڵەتاندن) ، واقیعێکی ناواقیعە، و وادەنوێنێ کە واقیعییە. بەم پێیە هەر رۆمانێک بگری، درۆیەکە، هەوڵدەدات وەکو ڕاستی و حەقیقەت بنوێنێ. ونووسەری چاک و بەهرەمەند بە زەبری تەکنیکی تایبەتی بە جۆرێکی دەهونەرێنێ کە قەناعەتبەخش بێت و متمانەی خوێنەر بە دەست بێنێ.. بۆیە نووسەر دەبێ بە پیری ئەو بابەتانەوە بچێت کە هاندەرێکی رۆحیان لە پشتەوەیە. چونکە ئەو بابەتانەی کە خۆ بەخۆ بەرۆکی نووسەر دەگرن خۆشتر دێنە دەستەوە لەو بابەتانەی کە نووسەر هەڵیان دەبژێرێ و بە تۆبزی بەرۆکیان دەگرێت. هەڵبەتە دەبێ ئەوەش بڵێین کە بابەت بۆ خۆی و لە خۆیدا و بەتەنیا لە دنیای ئەدەبدا ناکاتە هیچ و گرینگییەکی ئەوتۆی نییە و هەڵسەنگاندنی ئەدەبی لەسەر رۆنانرێ، چاکی و خراپی لە خودی بابەتەکەدا بەرجەستە نابێت، بەڵکو لەوەدا دەردەکەوێ کە چۆن ئەو بابەتە دەگەڵ تێکڕای رەگەزەکانی دیدا ئاوێتە دەکرێت و دەگۆڕدرێت بۆ ناوەرۆک و تیمە و لە قاڵبی ڕۆماندا بەرجەستە دەبێت و قەوارەی خۆی وەردەگرێت و ئەدەبییەت و ژیانی تایبەتی خۆی پەیدا دەکات. واتە تەکنیک و چۆنیەتی مامەڵەکردن و خوێندنەوەی نووسەر بۆ بابەتەکە و گۆرینی بۆ واقیعێکی پەیڤەوانی (کلامی) رێک و پێک و باڵاتر لەو واقیعەی هەیە، پێوەر و پێوانەیە بۆ دیاریکردنی سەرکەوتن یان بەسەر سەرا کەوتنی کاری ڕۆمانەوانی..

هەڵبەتە مەسەلەی قاڵب و فۆرم و شێوەش هەڵوەستەیەکی گەرەکە. بێگومان ڕۆمان لە میانەی فۆرمەوە بەرجەستە دەبێت و شەقڵ و مۆرک و تەبیعەتی دیارو ئاشکرای خۆی وەردەگرێت. بەڵام دەبێ ئەوەشمان لەلا عەیان بێت کە شێوەو ناوەرۆک بە جۆرێ ئاوێتەی یەکن کە لە جیابوونەوەو جیاکردنەوە نایەن ، مەگەر بە ناچاری و بە مەبەستی توێژینەوەو شیکردنەوە. چونکە ئەوەی رۆمان دەیگێڕێتەوە، لە شێواز و چۆنیەتی گێڕانەوەکە جیا ناکرێتەوە ، هەر شێواز و چۆنیەتی گێڕانەوەیە کە قەناعەتی هونەری لەلای خوێنەر دروست دەکات و وای لێدەکات پەیگیری بابەتەکە بکات یان نا، واتە یەکێک لە مەرجەکانی شێواز و چۆنیەتی گێڕانەوە ئەوەیە قەناعەتبەخش بێت.. بۆ نموونە ئەگەر یەکێک بێت بە شێوەیەکی لامسەرلایی بۆت بگێڕێتەوە کە بابەتی ڕۆمانی (مەسخ) ی کافکا بریتیە لەوەی کە فەرمانبەرێکی بچووک دەگۆڕێت و دەبێت بە سیسرکێکی قێزەوەر، ڕەنگە لە دڵی خۆتا بڵێیت جا من چ مەجبوورم وەختی خۆم بەم درۆ زلەوە بکوژم و بە فیڕۆ بدەم.. بەڵام کاتێ دێیتە سەر گێڕانەوە ناوازەکەی خودی کافکا، بە جۆرێ ئەفسوون دەبیت، بەتەواوەتی باوەڕ بەو گۆڕانە ترسناکە دەکەیت و لێت دەبێت بە ڕاستێک لە سەرووی هەموو راستییەکانەوەو بە خوایشتی خۆت ئاوێتەی دەبیت و لە گەڵیدا دەژیت و وەکو واقیعێکی سەربەخۆ و باڵاتر لەو واقیعەی کە هەیە، مامەڵەی لەتەکدا دەکەیت. چونکە شێوازو چۆنیەتی گێڕانەوەکە لە ڕادەبەدەر قەناعەتبەخشە، ئەو قەناعەتبەخشییە یەکێکە لە نهێنییەکانی ڕۆمان و چیرۆکی باش و سەرکەوتوو. هەرکاتێ ڕۆمانێک ئەو هەستەی لا دروستکردین کە لە واقیعی واقیعی رزگار بووە، خۆیبوونی خۆی بەدەست هێناوە، کەسایەتی سەربەخۆی خۆی هەیە، بە بوونی خۆیەوە بەندەو گشت مەرجەکانی ژیانی هونەری لە خۆیدا هەڵگرتووە، مانای وایە گەییوەتە لوتکەی قەناعەتبەخشی، هەنگێ دەتوانێت خوێنەرانی خۆی ئەفسوون بکات و وایان لێبکات نەک هەر باوەڕی پێبکەن، بەڵکو ئاوێتەی ببن، لە ناویا و لەگەڵیدا بژین. بەڵام وێڕای هەموو ئەمانەش پێویستە ئەوەمان لەلا عەیان بێت کە شێوەو نێوەرۆک بە جۆرێ ئاوێتەی یەکن و لە بۆتەی هونەردا قاڵ دەبنەوە کە لە جیابوونەوەو جیاکردنەوە نایەن. بە هەرحاڵ شێوەو فۆرم لە دوو ڕەگەز پێکدێت کە لە ڕووی گرینگی و بایەخەوە هاوتا و یەکسانن، هەرچەندە پێکەوەو لە ناو یەکتردان ،بەڵام هەندێجار بە ناچاری و بەمەبەستی توێژینەوەو شیکرنەوەو شرۆڤە جیادەکرێنەوە. ئەو دوو ڕەگەزە بریتین لە شێواز و نەسەق، شێواز وەکو ئاشکرایە، پەیوەندی بە وشە، بەو بونیادەوە هەیە کە چیرۆک یان بابەتی پێدەگێردرێتەوە، نەسەقیش بریتیە لە ڕێکخستنی ئەو کەرەستە و ڕەگەزانەی کە چیرۆکەکە یان بابەتەکەیان لێ پێکهاتووە، یانی بە کورتی و کرمانجی پەیوەندی بە تەوەرە گەورەو سەرەکییەکانی بیناو بونیادی رۆمانەوانی و حیکایەتەوانیەوە هەیە: گوتیار (ڕاوی) ، شوێن و ، کاتی چیرۆکڤانی..

هەڵبەتە شێواز، هەرچەندە تاقە ڕەگەز نییە لە بونیاد و پێکهاتەی ڕۆماندا، بەڵام ڕەگەزێکی یەجگار هەستیارو جەوهەری و سەرەکییە. دیارە ڕۆمان لە وشە و پەیڤان پێکهاتووەو پێکدێت، بۆیە شێواز دەکاتە بەکارهێنانێکی هونەریانەی ئەو وشانەی کە چیرۆکەکەیان پێدەگێڕدرێتەوە، ئیدی لە میانەی شێوازەوە ئەوە دەردەکەوێت کە ئەوەی گێڕدراوەتەوە، واتە بابەتەکە بە گوێرەی واقیعی چیرۆکەکە و لەناو واقیعی چیرۆکەکەدا قەناعەتبەخشە یان نا، کە ساغبوونەوەی ئەم لایەنە هاوتای راگەیاندنی ژیان یان مەرگی ڕۆمانەکەیە. بەڵام دەبێت ئاماژەش بۆ ئەوە بکرێت کە زمانی ڕۆمان لە بابەتی ڕۆمان نایەتە جیابوونەوەو جیاکردنەوە، چونکە بابەت لە چوارچێوەی وشەو زماندا بەرجەستە دەبێت، و تەنیا لەم ڕێگایەوە دەزانرێ کە ئاخۆ نووسەر لە کارە حیکایەتەوانییەکەیدا، لە گێڕانەوەکەیدا سەرکەوتووە یان نا. ئەو چیرۆکە خەیاڵییەی کە بە زمان و لە ناو زماندا بەرهەمی هێناوە توانای ژیانی هەیە، لە داهێنەرەکەی جیابووەتەوە، خۆیبوونی خۆی وەرگرتووە، لە واقیعی واقیعی دوور کەوتووەتەوە، و توانیویەتی وەکو کارێکی هونەری، وەکو واقیعێکی باڵای سەربەخۆ، خوێنەر کەمەندکێش بکات؟. واتە زندوویەتی یان مردوویەتی، کارایی یان سستی نووسین لە چۆنیەتی گێڕانەوەی بابەتەکەیدا بە دیار دەکەوێ و بەرجەستە دەبێت.. ڕەنگە ئەم بۆچوونە سەرنج و خەیاڵی خوێنەر بۆ لای بیرۆکەی زەرووڕەتی سەلامەتی و ساغڵەمی زمان ڕابکێشێت، چونکە وەکو گوتمان شێواز بە کورتی و بە کوردی بریتییە لە چۆنیەتی مامەڵە کردن دەگەڵ زمان و پێکهاتەکانی زماندا لە ناو ئەو کارە ئەدەبیەی کاری لەسەر دەکرێت. بەڵام بەو مانایە نییە کە سەلامەتی و تۆکمەیی زمان مەرجی زۆر گرینگی زمان بێت، سەلامەتی یان ناسەلامەتی شێواز گرینگ نییە، گرینگ ئەوەیە کارا وئەکتیڤ بێت، پڕ بە پێستی ئەرکی خۆی بێت، کە بریتیە لەوەی ڕۆح و ژیان بە بەر ئەو چیرۆک و بابەتەدا بکات کە دەیگێڕێتەوە. هەڵبەتە زۆر کەڵە نووسەر هەن بە شێوازێکی یەجگار ساغڵەم و تۆکمە و بتەو، بە گوێرەی دەستوور و یاساو ڕێسا زمانەوانیە باوەکەی سەردەمی خۆیان بەرهەمی زۆر ناوازەو شاکاری نەمریان نووسیوەو شۆرەتی ئیقلیمگیریان پەیداکردووە، بۆ نموونە ستندال، دیکنز و، گابریل گارسیا مارکیز... هتد. بەڵام لە هەمان کاتدا نووسەرانی دیکە هەن کە لە هیچ ڕوویەکەوە لەوان کەمتر نین، و شێواز و زمانیان لە رووی ئەکادیمیەوە پڕە لە هەڵەو پەڵە، وئەمە نەک هەر نەیکردووەتە کارێک کە پایەی بەرزی هونەریان بێتە خوارێ، بەڵکو لێشیان بووە بەنەخش و بە یەکێک لە تایبەتمەندیی بەرهەمیان حەساو دەکرێت، بۆ نموونە وەک بەلزاک و جۆیس.. کەواتە ساغڵەمی شێواز و زمان بە تەنیا و پێشوەختە شتێکی ئەوتۆی دەربارەی هەڵسەنگاندنی دروستی یان نادروستی چیرۆک لەسەر ڕۆنانرێت..

ئەوەی لە چیرۆکدا گرینگە و بە پێوەری کارایی و ئەکتیڤی نووسینی رۆمانەوانی دادەنرێت ،ئەوەیە کە چەند لە ناوەوە یەکگرتووبێت و،چەند شەقڵ و مۆرکی پێویستی خۆی وەرگرتبێت.. رەنگە ئەو چیرۆکەی لە میانەی رۆمانێکەوە دەگێڕدرێتەوە زۆر سفت و یەکگرتوو نەبێت، بەڵام پێویستە ئەو زمانەی کە پێی بەرجەستە دەکرێت، زمانێکی سفتی ئەوتۆ بێت کە شاشی خودی چیرۆکەکە بشارێتەوەو لە بونیادێکی هونەری ڕەسەندا و بە تەکنیکێکی ئەوتۆ کە ژیانی لێ هەڵبقوڵێت، بەرجەستەی بکات. یانی ئەوەندەی یەکگرتوویی و سفتی شێواز گرینگە، ساغڵەمی زمان لە رووی دەستووری و ئەکادیمییەوە، بە تەنیا و پێشوەختە، وەکو ئەوزارێکی گێڕانەوە، گرینگ نییە.. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا پێویستە زمانی رۆمانەوانی، زمانێکی قەناعەتبەخش بێت و کارێکی وەها بکات کە خوێنەر هەست بە هیچ بۆشاییەک نەکات لە نێوان بابەتەکە و ئەو وشانەی بابەتەکەیان پێدەگێڕدرێتەوە. ئەمەش بەوە دێتە دی کە شێواز بە ڕادەیەک قەناعەتبەخش بێت، کە وشەو کاراکتەر و بابەت و نێوەرۆک و هەموو رەگەزەکانی چیرۆک بە جۆرێ ئاوێتەی یەکدی ببن و یەکەیەکی یکپارچەی هونەری سفت و کۆکی ئەوتۆ پێکبهێنن کە تەنانەت بە خەیاڵش ئەوەمان بە بیردا نەیەت کە لەگینە لێکدی جیاببنەوە یان جیابکرێنەوە، ئەمەش یەکێکە لە تایبەتمەندییەکانی هەر کارێکی سەرکەوتووی فلیڤانی (ابداعی)، و لە شێوازی زۆربەی هەرە زۆری گەورە نووسەراندا هەستی پێدەکرێت و دەبینرێت. بۆیە شێوازی ئەو کەڵە نووسەرانە، بە هۆی شەقڵ و هاماجی (فەزا)تایبەتی خۆیانەوە نایەنە لاسایی کردنەوەو، ئەگەر لاساییش بکرێنەوە، ئەوا بەرەنجامی لاسایی کردنەوەکە بە زۆری شتێکی کاریکاتێری دەردەچێت نەک شتێکی ڕەسەن... بۆیە کاتێ هەندێ ڕۆمان و چیرۆکان دەخوێنینەوە، چەند خەیاڵییش بێت، بێ دوو دڵی باوەڕی پێدەکەین، ئەم باوەڕکردنەش لەو وشانەدایە کە بابەتی رۆمانەکەی پێ هاتووەتە گێڕانەوە. لە شێوازو لە ڕیتم و ئاهەنگی گێڕانەوەو بەرجەستەکردنی هونەریانەی بابەتەکەدایە، ئەگەر لەو وشەو شێواز و ریتمە تایبەتیەی داببڕیت، ناتوانێت بەو شێوەیە ئەفسوونمان بکات، چونکە ڕاستت گەرەکە ئەو بابەتانەی لە رۆمانەکەدایە، دەکاتە خودی ئەو پەیڤ و وشانەی سەرلەبەری رۆمانەکەی پێ گێڕدراوەتەوە. بۆیە کاتێ کە نووسەرانی دی دێن و لاسایی ئەم شێوازە دەکەنەوە، ئەو ئەدەبەی لەم پرۆسەیەوە بەرهەم دێت، کاڵ و کرچ و قەڵب و جەڵەبی دەردەچێت و زیاتر لە کاریکاتێر دەچێت.. ڕەنگە هەندێ لەو لاساییکەرەوانە خوێنەرانێکی زۆر پەیدابکەن و شۆرەتێکی ڕەوتەنی بە دەست بێنن، بەڵام کارەکانیان هەرگیز ڕەسەنایەتی نەمر پەیدا ناکەن و چەندیش پەردەپۆش بکرێن، لاسایی کردنەوەکەیان پێوە دیار دەبێت و خۆیان جاڕ لە خۆیان دەدەن. ئەدەب فێڵێکی گەورەیە، بەڵام ئەدەبی ڕەسەن و گەورە دەتوانێت بە ئەفسوونی خۆی ئەو فێڵە وەشێرێت و، ئەدەبی خراپ و نارەسەن و جەڵەبی بە پێچەوانەوە، فێڵەکە لە قاو دەدات.

کەواتە لەمەوە دەگەینە ئەو ئەنجامگیرییەی شێوازی یەکگرتووی لەبار و گونجاوی سفت وکۆک، مەرجێکی سەرەکی ڕۆمانەو دەکاتە ڕەگی ژیانی ڕۆمان، ئەمەش لە خۆڕا بە دەست نایە، گەڕان و دۆزینەوەی دەوێت ، خوێندنەوەی زۆری دەوێت، چونکە مەحاڵە بە بێ خوێندنەوەی زۆر، زمانێکی دەوڵەمەندی خۆشدەستی ڕەوانی بە ڕێژەوی برەوداری پڕگوزارشت بە دەست بێت. هەڵبەتە خوێندنەوەش، بە تایبەتی خوێندنەوەی جددی پیاو دەخاتە ژێر کاریگەریی ئەو رۆمان و بەرهەمانەی دەیخوێنێتەوە، ئەفسوونی ئەو نووسەرانەی دەکات کە خۆشەویستی ئەدەبی دەخەنە دڵ و دەروون و، لێرەوە ئەگەر پیاو ئاگای لە خۆی نەبێت لاسایی کرنەوە دەست پێدەکات...جا هەر لاسایی کردنەوەیەکی ئەوانە ئاساییە، تەنیا لاسایی کردنەوەی شێوازی نووسین و بەرهەمەکانیان نەبێت، نابێت بە هیچ جۆرێ شێواز و چۆنیەتی مامەڵەکردنیان دەگەڵ زمان و وشەدا کۆپی بکرێتەوە، چونکە نووسەر کە نەیتوانی شێوازی تایبەتی خۆی، شێوازی هەرە گونجاو ولەبار بۆ ئەو بابەتەی کە گەرەکیەتی بیگێڕێتەوەو، هونەریانە پیشان بدات، بدۆزێتەوەو بەرهەم بێنێت، زۆر ئەستەمە چیرۆک و ڕۆمانەکانی بگاتە ئەو ئاستەی قەناعەت بە خوێنەر بکەن، ببن بە بەرهەمی قەناعەتبەخش، کە ئەم قەناعەتبەخشییە ژیانی ئەدەبەکەی مسۆگەر دەکات. بەم پێودانگە شێواز بە مانایەک دەکاتە ئەوپەڕی وردی لە هەڵبژاردنی وشەدا، چونکە تەنیا وشەی دانسقە و بە دیقەت هەڵبژێردراو دەتوانێت گوزارشت لە بیرۆکە بکات و بەرجەستەی بکات. جا دانسقەیی وشەش زیاتر بە ریتمەکەیدا دەناسرێتەوە.. بە هەرحاڵ ئەگەر بڵێین شێوازو فۆرم یەک شتن رەنگە نەبێت بە زێدەرۆیی، چونکە نووسین لایەنێکە لە لایەنەکانی فۆرمی ئەدەبی، دیمەنێکە لە دیمەنەکانی شێوەی ئەدەبی، ودیمەنێکی دیکەی هەیە کە لە رووی گرینگی و بایەخەوە هیچی کەمتر نییە لە شێواز، ئەویش تەکنیکە، چونکە وشەی (شێواز) بە تەنیا دەرەقەتی گێڕانەوەی چیرۆکێکی باش نایەت..

"٥"

ڕۆمان، وەکو بونیادێکی هونەری لە کەرەستەو تفاق و ڕەگەزی جۆراو جۆر پێکهاتووە.بەڵام هێندە وەستایانەو قەناعەتبەخش دروستکراوە لە تۆ وایە ژیانی لێ هەڵدەقوڵێت، لە تۆ وایە یەکەیەکی یەکپارچەی سەربەخۆی خۆزاد و خۆژییە. بەڵام ئەمە تەنیا رواڵەتە، ئەگینا لە بنج و بناواندا سەربەخۆیەکی خۆزاد نییە. ئەم وەهمە بە زەبری ئەفسوونی چۆنیەتی نووسینەکەی و وەستایی دروستکردنەکەی چێبووە، واتە بە زەبری شێوازی چیرۆکڤانی دروستبووە... کە پێشتر باسی گرینگی و بایەخی شێوازمان لە کارێن چیرۆکڤانیدا کرد، ئیستاش جێی خۆیەتی هەڵوەستەیەک لە ئاستی تەرتیب و رێکخستنی ئەو کەرەستە و رەگەزانە بکەین کە رۆمانیان لێ پێکدێت، هەڵوەستەیەک لە ئاستی ئەو تەکنیکانە بکەین کە ڕۆماننووس بەکاریان دێنێت، تا شەقڵ و وزەیەکی ئیحایی تەواو بە داهێنانەکەی

خۆی بدات.. کۆڵەکە هەرە گرینگ و بنەرەتیەکانی ڕۆمان بریتین لە گوتیار، شوێن، کات، و ئاستی واقیع..

گوتیار، هەر بە ناوەکەیدا دیارە، ئاماژەیە بۆ ئەو کەسەی کە چیرۆکێک یان هەرشتێکی دی دەگێڕێتەوە، ئیدی ئەو گێڕانەوەیە چ بە زارەکی بێت چ بە نووسین بێت. لە چیرۆکدا، گوتیار دەشێت نووسەرێک بێت و ڕاستەوخۆ و بە زمانی خۆی بدوێ یان دەمامکێک بێت، یان یەکێک بێت لە کاراکتەرەکانی چیرۆکەکە، کە نووسەر بۆ گێڕانەوەی چیرۆکەکەی خۆیی خوڵقاندووە.. کاتێ گوتیار سەروکار دەگەڵ ڕووداوەکانی چیرۆکدا، چ لە ناوەوەو چ لە دەرەوەی ڕووداوەکاندا، پەیدا دەکات، ڕوانگە و گۆشە نیگای یەکەم کەسی تاک یان کۆ (من، ئێمە)، دووەم کەس (تۆ، ئێوە) و سێیەم کەس (ئەو، ئەوان) ی لێدەکەوێتەوە.. کە هەر یەکێک لەم سێ گۆشە نیگایە، چەندین جۆریان هەیە..گۆشەنیگاش بریتییە لەو شێوازەی کە نووسەر لە ڕێگەیەوە تیمە و بابەت و ڕەگەز و پێکهاتەکانی چیرۆکەکەی خۆی بە خوێنەر نیشاندەدات و ئەوەی ڕاستی بێت پەیوەندی نووسەر بە چیرۆکەکەوە نیشاندەدات. هەر چیرۆکێک پێویستە گوتیارێکی هەبێت کە بابەتێک بگێڕێتەوە، گێڕانەوەی بابەتیش لە ڕێگەی یەکەم کەس یان دووەم کەس یان سێیەم کەسەوە ئەنجامدەدرێ.. جا بەم پێودانگە گوتیار گرینگترین کاراکتەرە لە هەموو ڕۆمانێکدا، وهەموو کاراکتەرەکانی دیکە بە دەوری ئەودا دەسوڕێنەوە.. هەڵبەتە گوتیار، واتە ئەوەی چیرۆکەکە دەگێڕێتەوە، چەندیش بشوبهێتە سەر نووسەری چیرۆکەکە، وئەگەر بە ڕاناوی یەکەم کەسیش چیرۆکەکە بگێڕێتەوە، ناکاتە خودی نووسەر و کۆپییەکی موو بە مووی نووسەر نییە. جارێ گوتیار بوونەوەرێکە لە وشە دروستکراوە، تەنیا لە بازنەی ئەو چیرۆک و ڕۆمانەدا دەژی کە دەیگێڕێتەوە. واتە بوونی بەندە بە ڕۆمانەکەوەو لە پێش ڕۆمانەکەدا یان لە پاش رۆمانەکەدا هیچ بوونێکی نییە، بوونی، بوونێکی خەیاڵییە و هەموو دنیای ئەو، چوارچێوەی رۆمانەکەیە . ناتوانێت لە دەرێی ڕۆمانەکەدا هیچ بوونێکی هەبێت. هەڵبەتە دیارە کە نووسەر ژیانێکی هەمەجۆرتر و بە رێژەوتری لە خودی ڕۆمانەکە هەیە، با ئەویش بینووسێت، چونکە ڕۆمانەکە چەند زیندووش بێت، ناتوانێت هەموو ژیان و ژینی ئەو لە خۆ بگرێت. گوتیار زادەو گوراوی خەیاڵە، وەکو هەر کاراکتەرێکی دیکەی ناو ڕۆمان ، بەڵام لەوان گرینگترە. هەرچی رەفتار و کردار و گوتار و هەڵوێستێکی هەیە، لە پێناوی یەکێتیی ناوخۆیی ڕۆمانەکەدایە، کە ئەم یەکێتییە ناوخۆییەی پێدروست نەکرێت، توانای قەناعەتبەخشینیشی نابێت..

جا با بزانین کێ چیرۆک دەگێڕێتەوە، یان بە زمانی کێوە دێتە گێڕانەوە. هەڵبەتە هەر چیرۆکێک بگری دەبێت گوتیارێکی هەبێت کە بابەتێک بگێڕێتەوە. جا ئەم گێڕانەوەیە دەشێت لە شێوەو قاڵبی یەکەم کەسدا بێت (من، ئێمە) یان دووەم کەس (تۆ،ئێوە) یان لە شێوەو قاڵبی سێیەم کەسدا بێت (ئەو ، ئەوان) واتە گێڕانەوە لەو سێ قاڵبە بەدەر نابێت، یەکەم: گوتیاری قارەمان، واتە گوتیار بە خۆی لە

چیرۆکەکەدا بەشدارە و لە ناو چیرۆکەکەوە بابەتەکە دەگێڕێتەوە.. دووەم: گوتیاری هەموو شتزان. ئەم گوتیارە لە دەرێی چیرۆکەکەدایە و وابەستەی ئەو چیرۆک وبابەتە نییە کە دەیگێڕێتەوە، ئاگادارییەکی خوایانەی لە ڕابردوو، ئیستا و ئایندەی هەموو قارەمانانی رۆمانەکە هەیە، بیرو کرداریان دەخوێنێتەوە وله گشت هزر وبیرو هەست و نەست و سۆزێکیان ئاگادارە، لە ڕووداوەکان و ئاراستەی رووداوەکان ئاگادارە، بە کورتیەکەی لە حوکمی خوایەکە ئاگای لە خشەی مار و مێرووی ناو رۆمان و چیرۆکەکە هەیە، و پێویستی بەوەش نییە وەڵامی خوێنەر بداتەوە کە ئەو هەموو زانیارییەی لە کوێندەرەوە هێناوە، هەر بۆیەش پێی دەگوترێ گوتیاری هەمووشتزان. سێیەم: گوتیاری گۆنگ (ملتبس): ئەم گوتیارە لەو چیرۆک و حاڵەتانەدا بەکار دەبرێت کە گوتیار نە (من، ئێمە) یەو نە (ئەو،ئەوان)ـــــە. بەڵکو ڕووی دەم لە(تۆ، ئێوە)یە. واتە لە رێگەی دووەم کەسەوە، بابەتەکە یان چیرۆکەکە دێتە گێڕانەوە. لەو جۆرە چیرۆکانەدا کە ئەم گوتیارە دەوریان تێدا دەبینێ، تێکەڵەیەک لە هەردوو گۆشە نیگای دەروونی وبێرونی بەکار دەبرێت.. هەندێجار ئەم گوتیارە لە ڕاستیدا، لە ژێر پەردەی ڕاناوی دووەم کەسدا(تۆ، ئێوە) خۆی دەنوێنێ. لەم حاڵەدا دەوری گوتیاری قارەمان دەگێڕێت، بەشداری لە ڕووداوەکاندا دەکات، بەڵام ناسنامەی خۆی لە خوێنەر و هەندێجار لە خۆیشی دەشارێتەوە. ناسینی تەواوەتی ئەم گوتیارە کە خۆی لە پشت پەردەی ڕاناوی دووەم کەسدا (تۆ، ئێوە) حەشاداوە، زۆر زەحمەتە، بۆیە گوتیاری (ملتبس — گۆنگ)ی پێدەگوترێ، مەگەر لە رێگەی مەزەندەو قەرینە ناوخۆییەکانی خودی چیرۆکەکەوە، پەی پێ ببرێت.. واتە ئەم جۆرە گوتیارە، برێک ئاڵۆز و بە تەمومانە. هەڵبەتە گوتیاری یەکەم و دووەم کۆنن و لە دێر زەمانەوە بەکاردەبرێن، بەڵام گوتیاری سێیەم(ملتبس) تازەیە، زیاتر لەگەڵ پەیدابوون و سەرهەڵدانی رۆمانی تازەدا هاتووەتە ئاراوە. بەم پێودانگە ئەگەر گوتیار بە زمانی یەکەم کەس (من، ئێمە) بدوێت ئەوا گۆشەنیگایەکەی، گۆشەنیگای دەروونی پێدەگوترێ، ئەگەر گوتیار (ئەوەی بابەت یان چیرۆکەکە دەگێڕێتەوە) یەکێک بێت لە کاراکتەرانی رۆمانەکە و باسی ئەو بەسەرهات و پێشهاتانە بکات کە دێنە رێی خۆی، پێیدەگوترێ گوتیاری – قارەمان. ئەگەر باسی بەسەرهاتی کەسێکی دی بکات، ئەوا پێی دەگوترێ گوتیاری – چاودێر.. واتە گوتیار لەم حاڵەدا، لە چیرۆکەکەدا بەشدارە، دەگەڵ کاراکتەرەکانی دیدا، لە هەمان شوێن و زەمەنی چیرۆکەکەدا دەژی، ودەوری زۆر گرینگی لە رەوت و ئاراستەی رووداوەکاندا دەبێت. بەڵام ئەگەر گوتیار، لە قاڵبی سێیەم کەسدا (ئەو، ئەوان) بدوێت بەم شێوە گێڕانەوەیە دەگوترێت گۆشەنیگای بێرونی، لێرەدا گوتیار، لە دەرێی چیرۆکەکەدایە و هەموو شتێک دەزانێت، خودا ئاسا لە هەموو شوێنێ هەیەو لە هیچ شوێنێک نابینرێت. هەموو شتێک دەزانێت، هەموو شتێک دەبینێت، هەموو شتێک دەگێڕێتەوە، بێئەوەی هەرگیز دەربکەوێت، بێئەوەی هەرگیز باسی خۆی بکات..تەنیا گێڕانەوەیەکی بێ لایەنانەی لە سەرە بێئەوەی ڕاو بۆچوونی خۆی دەرببڕێت.. هەڵبەتە ئەوەی تا ئێرە،

لەمەڕ گوتیار و گۆشەنیگا، لە ڕۆمان و جیهانی چیرۆکڤانیدا باسکرا، هێڵە گشتی و درشتەکانی بابەتەکەمانە، و ئەو تەقسیمبەندییەی کە کراوە، قاڵبی پیرۆز ولە شکان نەهاتوو نییە، چونکە نووسەر ئازادە لەوەی جێگۆڕکێ بە گوتیارەکانی بکات و کارێک بکات کە ڕۆمانەکەی زیاتر قەناعەتبەخش بێت. هەڵبەتە زۆر ئاساییە کە گێڕانەوەی رۆمان بە یەک گوتیار نەسپێردرێت، بەڵکو بە پێی پێویستی هونەری و ئستاتیکی و زەرورەتی قەناعەتبەخشین، بە چەندین گوتیار بسپێردرێت و هونەرنوێنی تیابکرێت. هەڵبەتە ئەمە نەک هیچ زیانێک بە چیرۆک و ڕۆمانەکە ناگەیەنێت، بەڵکو بە پێچەوانەوە دەوڵەمەندی دەکات و گوڕ و زندوویەتی پتری پێدەبەخشێت...

کەواتە گوتیاریش وەکو هەر یەکێک لەو کاراکتەرانەی کە باسیان دەکات، زادەو گوراوی خەیاڵە. لە وشە دروستکراوە، نەک لە گۆشت و ئێسقان و خوێن، تەنیا لە رۆمانەکەدا دەژی و بوونی بەندە بە رۆمانەکەوەو خراوەتە خزمەتی ڕۆمانەکەوە.. ئیدی ئەم کاراکتەرە، واتە ئەم گوتیارە دەشێت لە ناو یان لە دەرێی چیرۆکەکەدا بێت یان لە حاڵەتێکی (ملتبس) و گۆنگدا بێت، هەڵبەتە بە گوێرەی گێڕانەوەی چیرۆکەکە بە زمانی یەکەم کەس یان سێیەم کەس، یان دووەم کەس. هەڵبەتە زۆر دەگمەنە، وبگرە مەحاڵە تەنیا یەک گوتیار لە ڕۆماندا هەبێت. ئەوەی باوە هەر ڕۆمانێک چەندین گوتیاری هەیە، کە بە نۆرەو دوا بە دوای یەکتر، لە روانگە و گۆشەنیگای جیاوازەوە چیرۆک یان بابەتی ڕۆمانەکەمان بۆ دەگێڕنەوە و پیشاندەدەن. بە هەرحاڵ هەر تەکنیکێک لە رۆماندا بەکاربێت، دەبێت لە پێناوی ئەوەدا بێت کە بابەت و چیرۆکی رۆمانەکە، پتر و پتر قەناعەتبەخش بێت و هونەریانە ژیانی لێ هەڵبقوڵێت و زندوویەتی خۆی بسەلمێنێت...

"٦"

دیارە زەمەن(کات)، وەکو چۆن گێڕانەوەو شوێن لە کاری چیرۆکڤانیدا، کە پێشتر و بە خێرایی باسمان کرد، دەورێکی یەجگار گرینگ دەگێڕن، بەو ئاوایە دەکاتە کۆڵەکەیەکی هەرە گرینگی ڕۆمان و چیرۆک، و هیچی لە فۆرمی حیکایەتەوانی و گێڕانەوەکاری کەمتر نییە، و چۆنیەتی مامەڵەکردن و مالیجەی زەمەن، دەقاو دەق بە ئەندازەی شوێن، دەور لە توانای قەناعەتبەخشی چیرۆکدا دەبینێت. هەڵبەتە پێویستە لە سەرەتاوە زەمەنی زنجیرەیی (کرۆنۆلۆجی)،واتە ئەو زەمەنەی خوێنەر و خودی رۆماننووسانی تیادا دەژین، و تیایدا غەرق بوون، لەو زەمەنە خەیاڵکردەی کە دەیخوێنینەوە، کە لە بنەرەت و جەوهەردا لە زەمەنی واقیعی جیاوازە، جیا بکەینەوە. ئەم زەمەنە رێک وەکو چۆن گوتیار و کاراکتەرانی چیرۆک زادەو گوراوی خەیاڵن، بەو ئاوایە خەیاڵی و خەیاڵکردەو گوتیار لە رێگەی بەکارهێنانی زەمەنەوە کارەکەی لە جیهانی واقیعی ڕزگار دەکات و سەر بەخۆییەکی ڕواڵەتی قەناعەتبەخشی پێدەدات.

هەڵبەتە زەمەن، وەکو ڕەگەزێکی گرینگی دنیای چیرۆکڤانی مایەی ڕامان و سەرنجی زۆر لە زانایان و هزرڤانان و داهێنەران بووەو بیرو بۆچوونی هەمە ڕەنگ و جۆراو جۆر و ناکۆکی لەمەڕ چێبووە، بەڵام ڕەنگە هەمووان بەلای کەمەوە لەوەدا کۆکبن کە دوو زەمەن هەیە، زەمەنی زنجیرەیی (کرۆنۆلۆجی) و زەمەنی سایکۆلۆجی. زەمەنی یەکەم، واتە کرۆنۆلۆجی، بە خۆی هەیە و لە سەرووی بوون و دەسەڵاتی ئێمەوەیە و جوڵەی تەنە ئاسمانییەکان و ئەو دۆخە جۆراوجۆرانەی پێ پێوانە دەکرێت کە هەسارەکان لە بەینی خۆیاندا وەری دەگرن، ئیدی بەشەریش وەکو بەشێکی گرینگ لە گەردوون، لە ڕۆژی لە دایکبوونەوە تا مردن مەحکوومە بەو زەمەنە. واتە تەحەکوم لە ئاراستەی ژیانی قەدەریانەی تێکرای بوون و بوونەوەران دەکات. بەڵام لە پاڵ ئەمەدا، زەمەنێکی سایکۆلۆجیش هەیە، کە بە گوێرەی هەڵوێست و کارو کردەوەکانمان هەستی پێدەکەین. بە شێوەی جیاواز لە هەڵچون و سۆزو گودازماندا دەردەکەوێ. لە حاڵی خۆشی و شادیدا زۆر بە خێرایی دەقەتێ و دەگوزەرێ، و لە ڕووی دەروونییەوە هەست دەکەین زۆر کورتە، مەسەلەکەش ئەوەیە کە دەمانەوێ ئەو زەمەنە سایکۆلۆجیە درێژە بکێشێت و بە خاوی بڕوات، دیارە پێچەوانەش پێچەوانەیە لە حاڵەتی چاوەڕوانی و داخ و کەسەر و ناخۆشیدا ، هەستدەکەین کات ناڕوات، لە جێی خۆی چەقیوە، بارێکی قورسە بەسەر دڵو دەروونمانەوە، ڕۆژێکمان لێدەبێت بە ساڵێک، مەسەلەکەش ئەوەیە کە حەزدەکەین، ئەو زەمەنە سایکۆلۆجییە، بەلەز بڕوات. جا لێرەدا زەمەنی ڕۆمانانمان مەبەستە، کە ئەم زەمەنە لە زەمەنی سایکۆلۆجیەوە هەڵێنجراوەو مامەڵەی لە تەکدا دەکرێت نەک لە زەمەنی کرۆنۆلۆجییەوە. واتە زەمەنێکی زاتی (خودی) یە، مامەڵەی هونەریانەی ڕۆماننووس دیمەن و شەقڵێکی بابەتیانەی پێدەبەخشێت تا لەم ڕێگەیەوە کارێکی وەها بکا کە ڕۆمانەکەی لە دنیای واقیعی دووربکەوێتەوە و جیاوازو لە هەمان کاتدا قەناعەتبەخش بێت کە ئەمە کارێکی ئیجبارییە بۆ هەر بەرهەمێکی خەیاڵی کە بیەوێ لەسەر پێی خۆی بوەستێ، پشت بە خۆی بژی و خۆبیوونی خۆی هەبێت.. وەکو چۆن زەمەنی واقیعی خەونێک، لە چەند ساتێک پتر ناخایەنێت، بەڵام لق و پۆپ بۆ زەمەنانی دوور و درێژی چ ڕابردوو و چ ئاینده دەهاوێت و جاری وایە دەگاتە سەد ساڵ.. زەمەنی ڕۆمانەوانیش، لە ڕێگەی گێڕانەوەوە، بە زەبری خەیاڵ، لە زەمەنی سایکۆلۆجییەوە لق و پۆپ دەهاوێت و لە پەیڤ و وشەدا بەرجەستە دەبێت و تایبەتمەندییەکی ئەوتۆ وەردەگرێت کە لە زەمەنی واقیع جیاواز بێ و، بۆ خوێنەر و لای خوێنەر قەناعەتبەخش بێت. جا بۆ دیاریکردنی خەسڵەتە بنەڕەتییەکانی زەمەنی ڕۆمانەوانی، پێویستە لە هەر ڕۆمانێکدا بۆ گۆشەنیگای زەمانی بگەڕێین و دەگەڵ گۆشەنیگای شوێندا تێکەڵی نەکەین، هەرچەندە هەردوو گۆشەنیگای ناڤبری لە مومارەسەی پراکتیکیدا، یەکانگیرو ئاوێتەی یەکترن.. بە هەرحاڵ گۆشەنیگای زەمانی لە هەر ڕۆمانێکدا بریتییە لەو پەیوەندییەی نێوان زەمەنی گوتیارو زەمەنی ئەو بابەت و شتەی دەگێڕدرێتەوە، ئەمەش بەند و پەیوەستە بە زەمەنی ئەو فرمانە دەستورییەی کە گوتیار، چیرۆکەکەی لە ڕێگەوە دەگێڕێتەوە. جا بەم پێودانگە دەشێت:

١ -زەمەنی گوتیار و زەمەنی ئەو بابەتەی دەگێڕدرێتەوە تێک بکەنەوەو،یەک زەمەن بن.لەم حاڵەتەدا گوتیار،پەنا دەباتە بەر فرمانی رانەبردوو (مضارع) بۆ گێڕانەوەی بابەتەکەی.

٢ -گوتیار دەتوانێت لە رابردووەوە، ئەو رووداوانە بگێڕێتەوە کە لە ئیستادا یان لە ئایندەدا روو دەدەن.

٣ -گوتیار دەتوانێت لە ئیستادا یان لە ئایندەدا، ئەو رووداوانە بگێڕێتەوە کە لە رابردووی دوور یان نزیکدا روویان داوە...

هەر هەموو ئەمەش لە رێگەی زەمەنی دەستوورییەوە، واتە ئەو فرمانەی کە گوتیار بۆ گێڕانەوەی چیرۆکەکەی، پەنای بردووەتێ، دەناسرێتەوەو پەی پێدەبرێت. هەڵبەتە ئەو سێ گۆشەنیگا زەمانییە، زۆر لق و پۆپی تریان لێدەبێتەوەو زۆر دەگمەنە تەنیا یەک گۆشەنیگای زەمەنی لە چیرۆک و ڕۆمانانی خەیاڵکردا بەکار ببرێ، ئیدی واباوە کە گوتیار لە نێوان چەندین روانگەو گۆشەنیگای زەمەنی جیاوازدا لە هاتوو چۆدا بێت و کاراترین و ئەکتیفترین زەمەنی دەستوری، بە گوێرەی پێویستی ڕەوتی گشتی رۆمانەکە، بەکاربێنی، زەمەنەکان لە ڕابردووەوە بچێتە سەر ئاینده و لە ئایندەوە بگەڕێنەوە سەر رابردوو کە ئەمە بۆ بوونەوەرانی واقیعی ناو ژیانی واقیعی مەحاڵە. کەواتە زەمەنی خەیاڵیش، زەمەنێکی دەستکرد و دروستکراوە.. هەڵبەتە زۆرجار پتر لە یەک زەمەن لە چیرۆکێکدا دەبینرێ و، دوو سێ زەمەن یان چەند سیستەمێکی زەمەنی پێکەوە لە یەک ڕۆمان و چیرۆکدا دەژین..

هەڵبەتە کە باسی رەگەزەکانی رۆمان، بە جیادەکرێت، تەنیا بە مەبەستی شەرح و شرۆڤە و روونکردنەوەو شیکردنەوەیە، دەنا ڕۆمان وەکو یەکەیەکی یەکپارچەی هونەری بە تێکڕای رەگەزە بنەرەتی و لاوەکی و وردەکاری و ناسککارییەکانیەوە هونەریەت و ئەدەبییەت وەردەگرێت و تێکڕای رەگەزەکان لە بۆتەی هونەردا بە جۆرێ قاڵدەبنەوە کە لێک هەڵاوێرانیان نیمچە مەحاڵ و مەحاڵە.. بۆیە زەمەن لە هەر ڕۆمانێکدا داهێنانێکی فۆرمالییە، وچونکە ئەو چیرۆکەی لە چوارچێوەیدا روو دەدات، نە لە ژیانی واقیعی دەچێت و نە لەگەڵیا تێکدەکاتەوە..

"٧"

شتێک هەیە لە رۆماندا پێی دەگوترێت ئاستی واقیع. دیارە ئەمە بۆ خۆی بابەتێکی یەجگار ئاڵۆزەو بە دەم ڕەوتی نەشونماو گەشەکردنی هونەریی رۆمانەوە، دنیایەک لق و پۆی لێدەبێتەوەو بە سەرانسەری ڕۆمانەکەدا دەتەنێتەوەو تەرز دەهاوێت و بەشێوەیەکی پەنهانی پەیوەندییە هەڤدژەکانی نێوان واقیعی و فانتازی لە خۆ دەگرێت. دیارە ئەم پەیوەندییە بەو ئاوایەی کە گوتیار یان رەوتی گشتی چیرۆکەکە بەرجەستەو پێشکەشی دەکەن، هێندەی لق و پۆ لێدەبێتەوە کە لە بڕانەوە نایەت، ئەم لق و پۆ هاویشتنە بە ڕادەیەکە کە هیچ نابێت بە زێدەرۆیی ئەگەر بڵێین رەسەنایەتی نووسەری ئەدەبی فانتازی،

بەر لە هەر شتێک وەستاوەتە سەر ئەو شێوەیەی، کە ئاستی واقیعی لە چیرۆکەکانیا پێدەردەبڕێت و بەرجەستە دەکات. بەم پێیە ڕەسەنایەتی دەکاتە ئەوەی خۆت بیت، سەربەخۆیی خۆت هەبێت، لە خەڵکانی دی جیاواز بیت،و نەفەسی تایبەتی خۆت بەکارە ئەدەبییەکەت بەخشی بێت و لە نێوان هەزاران کاری دیکەدا بناسرێیتەوە. واتە چمکێکی تازەی ژیان، لایەنێکی شاراوەی ئەزموونی مرۆڤانی، ریشەیەکی بوونت کەشف کردبێت، کە تا ئەو کاتە فەرامۆش کرابێ یان پەراوێز خرابێت یان لە شیکردنەوەی ڕۆمانەوانیدا ئاوڕی لێنەدرابێتەوە و بە جۆرێ لە سەرانسەری رۆمانەکەدا زاڵ بێت، کە نۆڕینێکی تازەمان پێ ببەخشێت کە پێشتر لە ژیاندا باو نەبووبێت. بۆیە نووسەری رەسەن دێت لە رێگەی بەرجەستەکردن و دەربڕینی هەندێ ئاستی واقیعەوە کە پێشتر باو نەبووە، نەناسراوە،جیهانبینی و نۆڕینە مرۆڤانییەکانمان لەلا قوڵتر دەکەنەوەو لە دڵ و دەروونماندا ریشاژۆی دەکەن. واتە ئەدەبی ڕەسەن بە گشتی و ڕۆمان بە تایبەتی، هەست و نەست، سۆز و گوداز، نۆڕین و جیهانبینی مرۆڤ، دەمەزەرد دەکەنەوە و لە رۆتینیەت و یەکجۆریی رزگاری دەکەن. بە هەرحاڵ رەگەزی شوێن و کات و ئاستی واقیع، سێکوچکەی هەر ڕۆمانێک پێکدەهێنن و ڕوانگە و گۆشەنیگای مەکانی و زەمانی و ئاستی واقیعیان لێدەکەوێتەوە. ئیدی چۆنیەتی بەکارهێنانی ئەو سێکوچکەیە بە شێوەیەکی گونجاو و هاوئاهەنگ لە سەرانسەری رۆماندا، ڕادەی یەکێتی و سازانی ناوخۆ و قەناعەتبەخشی رۆمان وەکو یەکەیەکی یەکپارچەی هونەری دەنوێنێ و، دەکاتە کارێک کە خوێنەر قەناعەت بە حەقیقەت و ڕاستی رۆمانەکە بکات. هەڵبەتە حەقیقەت و ڕاستی رۆمان لەوەدا نییە بشوبهێتە سەر ئەو جیهانە واقیعییەی کە خوێنەر تیایدا دەژی. سەرچاوەی ئەو حەقیقەت و راستییە، لە خودی رۆمانەکەوە، لەو قەوارەیەوە کە لە پەیڤ و وشە دروستکراوە، لە سیستەمی بەکارهێنانی سێکوچکەی نێوبراوەوە هەڵدەقوڵێت.. واقیعیەت لێرەدا ئەوەیە کە بە گوێرەی واقیعی رۆمانەکە واقیعی و قەناعەتبەخش بێت، نەک بە گوێرەی ئەو واقیعەی کە خوێنەر تیایدا دەژی. بۆیە ئەگەر وشە و پەیڤان، و سیستەمی رۆمانەکە کارابن و دەگەڵ ئەو چیرۆک و بابەتەدا بگونجێن کە دەویسترێ خوێنەری پێ ئیقناع بکرێ ، ئەمە خۆی لە خۆیدا نیشانەی ئەوەیە کە دەقەکە لە رووی تەکنیکەوە سەرکەوتووە و بە شێوەیەکی هونەریانەی ئەوتۆ بابەت و شێوازو گۆشەنیگا ئاوێتە بوون و تێکهاڵاون کە کاتێ خوێنەر دەیخوێنێتەوە بە ڕادەیەک جەزمە دەیگرێت و حاڵی لێدێت، کە بیری دەچێتەوە رۆمان دەخوێنێتەوە و لە دنیایەکی خەیاڵکردی وشەزادا دەژی، وا هەستدەکات لە ناو ژیانی راستەقینەدا دەژی.. ئەمەش بە زەبری تەکنیک دێتەدی. وەکو چۆن خوێن بە دەمارەکانی لەشدا دەسورێتەوە بە بێ ئەوەی ببینرێت، زندوویەتی پێدەبەخشێت، تەکنیکش بەو ئاوایە، بە دەمارەکانی لەشی رۆماندا دێ و دەچێت و زندوویەتی پێدەبەخشێت و بە ڕادەیەک خوێنەر ئەفسوون دەکات کە بەلای کەمەوە، لە ماوەی خوێندنەوەکەیدا، ئەو دنیا خەیاڵکردە وشەزایەی لێببێت بە ژیان و دنیای واقیعی..

هەڵبەتە ڕۆمان و ڕەوتی ڕۆمان بە شێوەیەکی یەکهاوی و یەکدەست ناڕوات، بەڵکو نەقلە و گوێزانەوەی زۆری تێدەکەوێت. کە ئەم نەقلە و گوێزانەوەیە، ڕۆتینیەتی خوێندنەوە لەلای خوێنەر دەڕەوێنێتەوە. نەقلە بریتییە لە هەر گۆڕان و دۆخەگۆڕکێیەک کە بەسەر هەر یەکێک لە سێکوچکەی ڕۆماندا دێت. واتە شوێن، کات، و ئاستی واقیع.. بۆیە دەشێت نەقلەو گوێزانەوە مەکانی، زەمانی، واقیعی بێت، بە گوێرەی ئەو دۆخە گۆڕکێیەی بەسەر هەر یەکێک لە سێ ڕەگەزی ناڤبریدا دێت... زۆرجار لە ڕۆمانێکدا، بە تایبەتی لە ڕۆمانی سەدەی بیستەمدا چەند گوتیارێک دەبینرێت، هەندێجار چەند گوتیارێکی - قارەمان دەبینرێت، هەندێجاری تر گوتیارێکی هەمووشتزان و چەند گوتیارێکی قارەمان دەبینرێت وەکو ئەمە بە روونی لە یۆلیسیسی جیمس جۆیسدا دەبینرێت.. زۆرجار دەبینین ڕاناوی دەستووری لە سێیەم کەسەوە (ئەو، ئەوان) دەگوازرێتەوە بۆ یەکەم کەس (من، ئێمە)بە هەرحاڵ ئەم نەقلە و گوێزانەوانە لە هەندێ ڕۆماندا زۆرەو لە هەندێکی تردا کەمترە. دیارە سوود یان زیانی ئەم نەقلانە بەندە بە ئەنجامی خودی نەقلەکانەوە، چەند ئاستی واقیعیەت و قەناعەتبەخشی چیرۆکەکە بەرزدەکاتەوەو چەند دەیشێوێنێت. بۆیە ئەگەر نەقلەکان کاراو کاریگەر و بەجێ و گونجاو نەبن و خزمەتی لایەنی قەناعەتبەخشی چیرۆکەکە نەکەن، ئەوا خوێنەر دەپەشۆکێ و لە نێو ئەم نەقلە کوت و پڕو لە ناکاو و دەستکردانەدا گومڕا دەبێت. نەقلەی زەمانییش پەیوەندی بە دۆخە گۆکێی زەمەنەکانەوە (رابردوو، ئیستا، ئایندەوە) هەیە. سەبارەت بە نەقلەی ئاستی واقیعیش، چونکە ئاستی هەمەجۆر و زۆر هەیە، بۆیە لەو بوارەشدا ئەگەری نەقلە، یەجگار زۆرەو هەموو نووسەرێک پەنای بۆ بردووە، دیارە چۆنیەتی بەکارهێنانی نەقلە، چ نەقلەی کوت و پڕ و چ نەقلەی بەرەبەرە و، سوود وەرگرتن لەو وەسیلەیە، بە پێی توانا و بەهرەو ئەزموونی هەر نووسەرێک دەگۆڕێت. هەڵبەتە بۆیە پەنا بۆ ئەو تەکنیکە دەبرێت تا خوێنەر پتر قەناعەت بە کارە ئەدەبییەکە بکات و،ئەگەر گوتیار بە شێوازی تایبەتی و دیاریکراوی خۆی و، لە چوارچێوەی چیرۆکێکی تایبەتی و دیاریکراودا، ئەو نیشانەیەی پێکا، ئەمە خۆی لە خۆیدا نیشانەی سەرکەوتنە..

بەم پێیە ڕازو نهێنی و ئستاتیکا و قەناعەتبەخشی ڕۆمان لە تەکنیکدایە، و ڕەگی تەکنیکش دەچێتەوە سەر سێکوچکەی کات، شوێن و، ئاستی واقیع بە گشت ئەو لق و پۆپانەوە کە لێیان دەبێتەوە (ئەو سێکوچکەیە لە هەموو ڕۆمانێکدا، بە شێوەیەک لە شێوەکان هەیە). و هەر وردەکاری وهونەرکاری و ناسککاری و ئارایشت و ڕتوشکارییەکیش دەکرێت، ڕەگی لە تەکنیکدایە و وەسیلەیەکە بۆ ئەوەی خوێنەر قەناعەت بە واقیعیەتی چیرۆکەکەبکات. هەڵبەتە لە چوارچێوەو ئاستی واقیعی ڕۆمانەکەدا نەک لە چوارچێوەی ئەو واقیعە واقیعییەی کە خوێنەر تیایدا دەژی.. یەکێک لەو تەکنیک و وردەکاریانەی کە لە کۆنەوە لە کاری چیرۆکڤانی و حیکایەتەوانی و گێڕانەوەکاریدا بەکار هێنراوە، و تا ڕۆژگاری ئەمرۆش

به شێوازی جۆراوجۆر بەکار دەبرێت ، ئەوەیە کە چیرۆکێک وردە چیرۆکانی لێدەبێتەوە، وەک ئەوەی چیرۆکە ئەسڵییەکە، چیرۆکە دایکەکە، زاوزێ بکات و منداڵ و بێچووی ببێت و زوریەت بخاتەوە. جا ئەم هونەرکارییە وەختێ کاراو کاریگەر و قەناعەتبەخش دەبێت کە جۆرێک لە ئەفسوون، مەندی و گۆنگی و ئاڵۆزی، بە نێوەرۆک و تیمەی چیرۆکە خەیاڵکردەکە ببەخشێت، و ئاوێتەی رەگەزەکانی دیکەی چیرۆک ببێت و جۆرە کەماڵێکی هونەری بەکارە ئەدەبییەکە، واتە رۆمانەکە ببەخشێت. حیکایەتی هەزارو یەک شەوە نموونەیەکی زۆر روونی ئەو زاوزێ چیرۆکڤانییەیە کە باسمان کرد،دایکە چیرۆکەکە، دەیان وردە چیرۆکی لێدەکەوێتەوە.. لەم کارە ئەدەبییەدا، شەهرەزاد بۆ ئەوەی لە کوشتن بخەلەسێت و بە مەرەدی ژنەکانی دیکەی شەهرەیاری ترسناک نەچێت، زنجیرەیەک چیرۆکی بۆ دەگێرێتەوەو هەموو شەوێک چیرۆکەکە لە شوێنێکی فرە هەستیارو بە شێوەیەکی ئەوتۆ دەبڕێت کە شەهرەیار ئەفسوون بکات و خولیای زانینی ئاکامی چیرۆکەکەی بکەوێتە سەر و چاوەڕوانی سبەی شەو بکات و، شەهرەزاد بەم شێوەیە شەوێکی تر دەداتە دەم مان و ژیانی خۆیەوە.. ئیدی بەمجۆرە هەزار و یەک شەو بەسەر دەبات. ئەم گوتیارە بەهرەمەندە ، بە جۆرێ شەهرەیار ئالودەو ئەفسوونی ئەو دنیا خەیاڵکردە دەکات کە لە گیانی خۆش دەبێت و، ژیانی خۆی دەکڕێتەوە.. هەڵبەتە ئەم تەکنیکە بریتییە لەوەی کە لە رێگەی گوتیارەوە، چیرۆک لە چیرۆک دەبێتەوە، چیرۆک بە چیرۆک دەسپێردرێت و،هەر چیرۆکە، بە چیرۆکێکی دی ئاوسە و وەکو دەنکی تەزبێح بە دووی یەکدا دێن و،ئەم پرۆسەیەش لە چوارچێوەی سێکوچکەی نەقلەی زەمانی و مەکانی و ئاستی واقیعدا دەماسێت و هونەریەتی خۆی وەردەگرێت.. بەم پێودانگە دەتوانرێت بگوترێت خەیاڵ بۆ دەوڵەمەندکردنی ژیان یەجگار پێویستە و هەرچەندە خەیاڵ ئەو ژیانە نییە کە تیایدا دەژین، بەڵکو ژیانێکی دیکەیە، ژیانێکی یاخییە لە ژیانی واقیعی. بەڵام کەرەستە خاوەکانی لە ژیانەوەو لە وردە ئەزموونەکانی ژیانەوە هەڵدەهێنجێت و لە بۆتەی هونەردا قاڵی دەکاتەوە و ژیانێکی پێدەبەخشێت کە زۆر لە ژیانی راستەقینە باڵاتر و لەبەردڵانترە...

بەهەرحاڵ لە کۆتاییدا پێویستە ئەوە دووپات بکرێتەوە، کە ڕۆمان یەکەیەکی یەکپارچەی هونەرییە و، بە تێکرای رەگەزو توخمەکانیەوە ئەدەبییەت پەیدا دەکات ، بە هۆی تێکرژان و کارلێکی گشت رەگەزو توخم و پاژو وردە پاژەکانییەوە، گشتێک دروست دەبێت کە لەوە دەردەچێت کۆمەڵێک کەرەستەی خاو بێت و بە زەقی درابنە دەم یەکترەوەو جارێکی دیکە بە ئاسانی لێکدی هەڵاوێردرێن. واتە ئەنجامی کارلێکی رەگەزەکان، یەکەیەکیان لێدروست دەبێت، زۆر زیاترە لە یەکانگیری پاژەکان.. رۆماننووسی چاکیش سەرپشکە لەوەی پەنا وەبەر هەر وەسیلەیەک بەرێت بۆ ئەوەی ئێمەی خوێنەر ئەفسوونی چیرۆکە خەیاڵییەکەی بکات و قەناعەتی پێبکەین.. جا بەو حەساوەی کە تەکنیک و، فۆرم و گوتار و دەق، یەکەیەکی یەکپارچە و گشتێکی هونەرییەو لێکدی جیا نابێتەوەو جیا ناکرێتەوە، بۆیە جیاکردنەوەی بابەت، یان شێواز، یان رەوت و نەسەق، یان گۆشەنیگا و روانگە و جیهانبینی، وەکو

ئەوەیە بێی بوونەوەرێکی زندوو مۆمیا بکەیت، کە ئەنجامی ئەم کارە لە باشترین حاڵەتیدا، دەکاتە جۆرە کوشتنێک، چونکە ئەو مۆمیایە هەرگیز زندوویەتی و چەلەنگی و گەشی و پرشنگداری و تەڕی و تازەیی بوونەوەر و گووراوە زندووکەی نابێت.. هەڵبەتە ئەم قسەو بۆچوونە بەو مانایە نییە کە رێگە لە رەخنە بگیرێت، یان رەخنە بەکارێکی بێهوودە لە قەڵەم بدرێت و، بە پێویست نەزانرێت و، بشێت دەستبەرداری ببی.. نا، بەڵکو بە پێچەوانەوە، دەشێت رەخنە ببێت بە رێنمایەکی یەجگار گرینگ بۆ چوونە ناو دنیای شێوازو نووسینی نووسەرەوە. بگرە هەندێجار دەشێت باس و لێکۆڵینەوەی رەخنەیی بۆ خۆی و لە خۆیدا، کارێکی فلیڤانی (ابداعی) گەورە بێت، وەکو هەر رۆمانێکی مەزن یان چامەیەکی ناوازە.. بەڵام وێڕای ئەمەش دەبێت ئەوەمان لەلا عەیان بێت کە رەخنە، چەندیش وردو دروست و لۆجیکی و بەجێ بێت، هەر ناتوانێت بگاتە بنج و بناوان و ونگە و حەشارگە و نهێنگەکانی دیاردەی ئەفراندنەوانی و داهێنان، و راڤە کردن و شرۆڤە کردنی هەموو ورد و درشتێکی.. چونکە هەمیشە لە رۆمان و چامەی سەرکەوتوودا ، رەگەزێک، لایەنێک ، رەهەندێک هەیە کە دەستی شیکردنەوەی رەخنەیی ئەقلانی نایگاتێ، چونکە رەخنە خۆی لە خۆیدا مەیدانی مەشقی ئاوەزو زیرەکییە. بەڵام لە کاری ئەفراندنی ئەدەبیدا، جگە لە ئەقڵ و زیرەکی، مەزەندە، هەستیاری ، هەست و نەست، سۆزو گوداز و تەنانەت رێکەوتیشی تێدایە کە ئەمانە لە وردترین تۆڕی باس و لێکۆڵینەوەی رەخنەیی دەرباز دەبن. بۆیە کەس ناتوانێ کەس فێری داهێنان و ئەفراندن بکات.. ئەوپەڕی دەکرێت فێری خوێندنەوەو نووسین بکرێت. ئەویتری وەستاوەتە سەر خۆت و مرۆڤ خۆی، خۆی فێر دەکات، ئەمەش رێگەیەکی دژواری پڕ هەوراز و نشێوە، پڕە لە کەوتن و هەستانەوەی بێوچان و بەردەوام.. بۆیە باشترین فێرگە، سەبارەت بە رۆمان و بونیاد و فۆرمی رۆمانەوانی، ئەوەیە یەکسەر دەست بە نووسینی رۆمان بکەیت، و هەر نووسەرەش بە پێی دەوڵەمەندی و هەژاری ئەزموونی خۆی ، یاساو رێسای رۆمانەوانی تایبەت بە خۆی بەرهەم دێنێت..

بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە:

* – ماریو بارغاس،رسائل الی روائی شاب/ ترجمه:صالح علمانی/ دار المدی للثقافه والنشر/٢٠١٠

* –متعه الروایه/ دراسه نقدیه منوعه/ دار المعرفه، بیروت/ط١/٢٠٠٥/الدکتور احمد زیاد محبک

* – د.صلاح فضل /اسالیب السرد فی الروایه العربیه/ ط١/٢٠٠٣/ دار المدی للپفافه والنشر

* – جابر عصفور/ زمن الروایه/ط ١٩٩٩/١/دار المدی للپقافه والنشر

* – دەربارەی رۆمان و چیرۆک/ حەمەکەریم عارف/ چ ٢٠٠٨/١/ نووسەرانی کەرکوک

ڕۆمان

پرۆسەیەکی ئەفراندنەوانی کەشفکاریە

((١))

گومان لەوەدا نییە ڕۆمان هونەرێکی گەورەیەو تا ڕۆژگاری ئەمڕۆ باڵاترین دەربڕینی هونەریی سەردەمە، دیارە کە ڕۆمان هونەر بێ، دەبێ ڕۆماننووسیش هونەرمەندێکی لە زەبرو پڕ دەسەڵات بێ. یەکێک لە تایبەتمەندییەکانی هونەری ڕۆمان ئەوەیە کە بە وشەو پەیڤان، بە نووسین دێتە بیناکردن، یانی ڕۆماننووس دێت بە وشەو لە ناو وشەدا خەڵکان و ژینگەی زندوو دروست دەکات. بەڵام چۆن خەڵکان و چتۆ ژینگەیەک؟ خەڵک و ژینگەی ڕاستەقینەو حەقیقی؟ هەڵبەتە نەخێر، چونکە ئەمە بابەت و ئەرکی مێژوو، بێوگرافی و سەفەرنامەو هەر ژانرێکی ئەدەبی لەو جۆرانەیە، ڕۆماننووس، بە زۆری خەڵکان و ژینگەی دەستکرد، دەخولقێنێ و بە گوێرەی واقیعی ڕۆمانەکە، مامەڵەیەکی هونەری ئەوتۆیان دەگەڵ دەکات، کە وێڕای دەستکردییان ئەوەندە قەناعەتبەخش و باوەڕکەردەنی بن، کە لە هزرو خەیاڵی خوێنەردا واقیعیەت پەیدا بکەن و هەست و نەستی بهاڕوژێنن، بیکەن بەشەریکی ڕاستەقینەی خۆشی و ناخۆشی خۆیان، بیهێننە پێکەنین، بیخەنە گریان، بەزەیی بوڕوژێنن، رقی هەستێنن، بیکەن بەشەریکی هەموو نیگەرانی و ئارەزوویەکی خۆیان. دیارە ئەمە کارێکی یەجگار دژوارە، کێ دەرەقەتی ئەمە دێت خەڵکان و ژینگەیەکی بە ئاشکرا دەستکرد بخولقێنێ و بەڕادەیەک قەناعەتبەخش و باوەڕکەردەنی بێت، کە خاوەنەکەی، واتە ڕۆماننووسەکە بگەیەنێتە پایەیەکی هونەری باڵا. دیارە مەرجی یەکەمی ئەم پرۆسە ئەفراندنەوانیە ئەوەیە کە ڕۆماننووس، خودانی خەیاڵێکی داهێنەرانەو بەهرەو زەوق و سەلیقەیەکی خۆڕسکی خودادادی بە پیت بێت. مەرجی دووەم تەکنیکە، تەکنیک و سەنعەت ئەو یاساو ڕێسا هونەریانەیە کە لە بەرهەمێن پێشینانەوە هەڵێنجراون. واتە لە پێشا بەرهەمەکان داهێنراون و پاشان پسپۆڕان و هونەرناسان هاتوون یاساو ڕێسا هونەرییەکانیان لێوە هەڵێنجاوەو گەڵاڵەیان کردووە، نەک بە پێچەوانەوە.

سەبارەت بە خەیاڵ و بەهرەی داهێنەرانە، بەهرە کە هەبوو شەرم لە کەس ناکات و هەر دەرفەتێکی بۆ بڕەخسێ، خۆی دەنوێنێ، تۆقرەو ئارام لە خاوەنەکەی هەڵدەگرێت، ئیدی چاری ناچارە دەبێ بنووسێت، نووسین بەرۆکی بەر نادات، ئەگەر نەنووسێت وەکو ئەوەیە شتێکی ون کردبێت، نووسین دەبێت بەعەشق و خولیای، بە یەکێک لە ئامانجە سەرەکیەکانی ژیانی. کەسی بەهرەدارو بەرزەخەیاڵ هەست دەکات شتێک، نهێنییەکی لە دڵدایە ئەگەر نەیەڵێ دڵی شەق دەبات، بۆیە ناچارە وەکو هەر پێویستیەکی تر ئەنجامی بدات، بیڵێ، ئەگەر بۆ دارو بەرد یان گیانلەبەرێکیشی گێڕاوەتەوە دەبێ بیڵێ،

ئەوەی لە دڵیدایە هەڵیرێژێت... واتە رۆماننووس، بەر لەوەی بۆ هەر کەسێک بنووسێت بۆ خۆی دەنووسێت ، بۆیە پێویستە بە خوایشتی خۆی، بە کەماڵی ئارەزوو خۆی بۆ کاری رۆماننووسی تەرخان بکات، هەموو زیکرو فیکری دەقەبەڵی رۆمان بکات، بە کورتیو کرمانجی ئاشقێنی دەگەڵدا بکات. بەرانبەر بە ماشوقەکەی کە دەکاتە رۆمان، ئەمەکدارو بە بەقابێ، بە دزی ئەوەوە ئاشقێنی دەگەڵ کەسی دیدا نەکات، چونکە کە پێی زانی، زیز دەبێ، لەوەیە بە یەکجارەکی بتۆرێ و ئاشت نەبێتەوە.

***

هەر رۆماننووسێک بگریت، بابەتی رۆمانەکەی، کەرەستەی دروستکردنی کاراکتەرو ژینگەی کاراکتەرەکانی لە کۆمەڵێک سەرچاوەوە هەڵدەهێنجێ کە سەرچاوەی یەکەمی ئەزموونی شەخسی خۆیەتی، یانی چی کردووەو چی دیتووەو چی بەسەر هاتووە. ئیدی بابەتەکانی چەند پتر ریشەیان لە ئەزموونە شەخسیەکانیدا داکوتابێ و لەوێندەرەوە خۆراکیان وەرگرتبێ، هونەریانە ئاوێتەی یەکتر بن، رۆمانەکە جوانترو زندووتر و تەڕو تازەتر دەردەچێت، بۆیە ئەزموونی شەخسی چەند جوانترو دەوڵەمەندترو بە بەهاتر بێ باشترە. ئەزموونیش، بەوە پەیدا دەبێ، کە رۆماننووس بە خۆی ژیان بجەڕبێنێ، خۆی بە ناو جەرگەی ژیاندا بکات، بە پەراوێزی ژیان رازی نەبێ، تەمەڵ و تەوەزەل نەبێ، خۆشباوەڕ نەبێ، بە خۆی، راستەوخۆ، بەهەر پێنج هەستەکەی ژیان بجەڕبێنێ. بەوە قەناعەت نەکات کە خەڵکی بڵێن بەرد رەقە، سەر دەشکێنێ، بەڵکو بە پێویستی بزانێت بەردەکە سەری خۆی بشکێنێو بە پراکتیکی تاقی بکاتەوە تا بە خۆی هەست بکات کە رەقی بەردەکە تا چ ئەندازەیەکە، تەنیا ئەو کاتە دەتوانێ ئازاری ئەو بەردە بە جۆرێ وەسف یان بەرجەستە بکات کە خوێنەر هەستی پێبکات ، یانی ئەزموونەکە دەگۆڕێت بۆ هەست... هەڵبەتە رۆمان بۆ خۆی پرۆسەیەکی کەشفکاری هونەریانەیە، کە وابوو رۆماننووس پێویستە رێگا نەناسراوەکان بگرێتە بەر، تا ئەگەر بەخت یاری بوو، شتی تازەو نوێ کەشف بکات، بەڵام ئەگەر جێ پێی کەسانی دی هەڵگرێت، شتێکی تازە بە دەست نایەنێ کە پێشکەش بە خوێنەری بکات، ئەوپەڕی کاڵایەک دەخاتە بازاڕەوە کە پێشتر لە بازاڕی هونەردا هەبووەو کۆن بووە. واتە کە رێگەی رۆماننووسی هەڵبژارد دەبێ بە نیازو مەبەستێکی نوێ بڕوانێتە تێکڕای شتەکان، راستەوخۆو لە نزیکی نزیکەوە ژیان بجەڕبێنێ، هونەریانەو بێ لایەنانە دیاردەو رووداوان بخوێنێتەوە. ئەمەش ئەوە دەگەیەنێ کە چەند زەرورییە رۆماننووس جیهان و جیهانیان لە رێگەی ئەزموونی شەخسیەوە زۆر باش بناسێت. دیارە یەکێک لە سەرچاوەکانی ئەزموون، دیتن و چۆنیەتی دیتنە، رۆماننووس دەبێ بینەرێکی وردبین و تیژ سەرنج بێ. دوو جۆرە بینین هەیە، یەکێکیان سەلبیە تا شتەکە بە خۆی نەیەتە بەرچاوی و بە تۆبزی بە رۆکی نیگای نەگرێت نای بینێو دووەمیان، دیتنێکی ئەکتیڤ و چالاکە، ئەم جۆرە دیتنە بەردەوام لە هەوڵی دیتنی هەموو شتێکدایە، بە سەرنجەوە

دەڕوانێتە هەر دیاردەو ڕووداوێک ، بە خۆی بەرۆکی شتەکان دەگرێت و عەودالّی دیتنیانە، مەگەر شتێک کە خۆی نەیەوێ بیدینێ. دیتنی یەکەم، هەموو ئەوانە دەگرێتەوە کە چاویان هەیەو نابینن، ئەم دەستەیە ڕۆماننووسیان تیا هەڵناکەوێ. دیتنی دووەم، دەبێ بە دوو بەشەوە، یەکەمیان، کە زۆربەن، ئەوانەن کە نیگایان عەودالّی شتە بچووک و تورەهاتەکانە، دووەمیان، کە کەمینەن نیگایان ڕاوچی دیاردەو ڕووداو و شت و ساتە نوێ و جوان و دەگمەن و گرینگەکانە، جا ڕۆماننووس دەبێ لە گرووپی دووەم بێ، دەبێ نیگای هەمیشە لەسەر پێ بێ، تا شت و ساتە نوێ و جوان و دەگمەن و گرینگەکان بدۆزێتەوەو ڕاویان بکات. لە گەنجینەی یادگەی خۆیدا هەڵی گرێت و بیکات بە خۆراکی خەیاڵی داهێنەرانەی خۆی یان دەتوانێ لە دەفتەرچەی یادگاراندا تۆماری بکات و لە کاتی پێویستدا دەوریان بکاتەوەو خەیاڵی داهێنەرانەی خۆی پێ زاخاو بدات. بە هەرحالّ ڕۆماننووس ئازادە لەوەی چۆن کار دەکات، ئەمە پەیوەندی بە خۆیەوە هەیە. بەلام ئەگەر بینەرێکی وردبین و تیژ سەرنج نەبێت، ئەگەر عەمری نوحیشی هەبێت، هەر نابێت بەخودانی ئەزموونێکی زۆر دەوڵەمەند.

***

بێگومان ئینسان چەند بەهرەمەندیش بێ، توانا ئاساییەکانی هەر سنووردارن، بەلام لە بەرانبەر ئەو سنوورداریەدا، گەنجینەیەکی یەجگار زۆرو دەوڵەمەندی لەبەر دەستدایە، کە دەتوانێ بە کەیفی دڵی خۆی سوودی لێ بدینێ و قەرەبووی سنوورداری و کێماسی تواناکانی دیکەو ئەزموونانی شەخسی پێ پڕ بکاتەوە، ئەو گەنجینەیە، گەنجینەی جیهانی ئەدەبیات و هونەرە. بە تایبەتی کەلەپورو میراتی جیهانی هونەری ڕۆمان. کەلەپوری هونەری ڕۆمان، لە کۆنی کۆنەوە تا ئەمڕۆ، لە هەر سووچێکی ئەم دنیایەو بە هەر زمانێکی جیاوازی تیرەی بەشەر هاتبێتە نووسین و بلاوکردنەوە هەر هەمووی موڵکی هونەریی ڕۆماننووسە، تا زیاتر سوودی لێ وەربگرێت کارامەترو زەبەر دەست تر دەبێت. ئەم سوود وەرگرتنەش تەنیا لە ڕێگەی خوێندنەوەی شاکارە ڕۆمانەوانیەکانی دنیاوە مەیسەر دەبێت. خوێندنەوەو دووبارە خوێندنەوەی ڕۆمانانانی باش، شاکار ، لە دوو ڕووەوە بۆ ڕۆماننووس پێویستە: لەلایەکەوە ڕاستەوخۆ لەزەتی پالافتەی ڕۆمان خوێندنەوە دەجەڕبێنێ و شارەزایی پتر لە دنیاو خەڵکی پەیدا دەکات و لەلایەکی ترەوە، سەنعەت و تەکنیکی ڕۆمان لەسەر دەستی کەڵە مامۆستایانی هونەردا فێر دەبێت. ڕۆماننووس و بە تایبەتی ئەگەر تازە کار بێ، لە ڕێگەی خوێندنەوەی ئەو چیرۆکانەوە کە دەیانخوێنێتەوە، پێوەرو پێوانەکانی چیرۆکی باش و نایاب کەشف دەکات. ئیدی گیانی بەراوردی لا دروست دەبێ و هەمیشە چیرۆکەکانی خۆی دەگەڵ کەڵە نووسەراندا بەراورد دەکات و کەمو کوڕییەکانی خۆی بۆ دەردەکەوێ و هەنگێ، هەڵبەتە نابێ تووشی نا ئومێدی بێ، بەڵکو بە پێچەوانەوە دەبێ ڕژدو مکووڕ بێ لەسەر ئەوەی ئاستی ئیستاتیکی چیرۆکەکانی خۆی بگەیەنێتە ئاستی ئیستاتیکی بەرهەمێن

کەڵە نووسەران و دژواری و دوورو درێژی ڕێگای ڕۆماننووسی نەیترسێنێ ، هەڵبەتە خوێندنەوەو دووبارە خوێندنەوەی ڕۆمان و چیرۆکان، تەنیا بۆ فێر بوونی شێوەی ڕۆماننووسی نیە، بەڵکو دەبێ لە هەمان کاتدا، بە مەبەستی لەزەتی ئیستاتیکی و ڕوحی، پالاوتنی دڵ و دەرونیش بخوێنرێتەوە. ئیدی لە ڕێگەی خوێندنەوەی بەردەوام و وردەوە، بەرە بەرە نهێنییەکانی ڕۆماننووسیش فێر دەبێ. بە کورتیەکەی نووسەر دەبێ بەدەم لەزەتی ڕوحی و دەروونی خوێندنەوەی شاکارێن ڕۆمانەوانی و چیرۆکڤانیەوە، دیقەتی ئەوەش بدات کە ڕۆماننووس چ بونیاد و تەکنیکێکی لە کارەکەیدا داهێناوە، چۆن چۆنی کەرەستەو ڕەگەزە چیرۆکڤانیەکانی بەکار بردووەو، چتۆ توحفەیەکی چیرۆکڤانی ئەفراندووە. بە هەرحاڵ ڕۆماننووس نەک پێویستە هەر خوێنەرێکی جدی و باش بێ، بەڵکو دەبێ هەموو شتێکی باش و ناوازە بخوێنێتەوە، بە تایبەتی ژانرە ئەدەبیە جۆراو جۆرەکان، کە بێگومان خەیاڵ دەوڵەمەند دەکات و زەوق و سەلیقە مشت و ماڵ دەدات و پوختەی دەکات و فەرهەنگی زمانەوانی نووسەر دەوڵەمەند دەکات.

***

هەر نووسەرێک بگری، بابەت و کەرەستەی پێویستی کارەکەی لە سێ سەرچاوەی سەرەکیەوە وەردەگرێت و هەڵدەهێنجێ: ئەزموونی شەخسی، گەنجینەی جیهانی ئەدەبیات و هونەرو خەیاڵی داهێنەرانە - خەیاڵی داهێنەرانە زیاتر بەهرەیەکی خۆڕسکی خوادادیە، بە هەوڵ و کۆشش بەدەست نایەت، بەڵام خەڵکی بەهرەدار، دەتوانێ بە کۆمەکی ئەزموونێن شەخسی و گەنجینەی ئەدەبیات و هونەری جیهانی، پوختەترو زیاتری بکات. هەڵبەتە ئەو سێ سەرچاوەیە ڕۆڵی گرینگیان لە داهێنانی هونەریدا هەیە، بەڵام ڕۆڵەکەیان یەکسان و بە هەمان ئەندازە نیە. بۆ نموونە مێژووی ئەدەبیاتی جیهانی، هەندێ کەڵە داهێنەری بەخۆوە دیتووە کە ئەزموونێکی شەخسی ئەوتۆ لە ژیانیاندا نەبووەو بەو حاڵەشەوە، بەزەبری خەیاڵی داهێنەرانە، خەیاڵێک کە لە ڕێگەی سوود وەرگرتن لە گەنجینەی جیهانی ئەدەبیات و هونەرەوە، پوختەترو زیاتر بووە، شاکاری زندوو و نەمریان ئەفراندووە. بۆ نموونە شەکسپیر، کە نورتروپ فرای لە بارەیەوە دەڵێت: "شانۆنامەکانی شەکسپیر زادەی ئەزموونی ئەو نین، بەڵکو زادەی خەیاڵی ئەون، هەڵبەتە بۆ گەشەکردن و پەرەسەندنی خەیاڵیش پێویستە چەند کتێبێکی باش بخوێنینەوە." خۆ ئیمیلی بورنتێ و شارولوت برونتێ) ش دوو نموونەی زەقی کەم ئەزموونین، ئەم خوشکانە خەڵکانێکی گۆشەگیر بوون و سەروکارێکی ئەوتۆیان دەگەڵ دنیاو خەڵکیدا نەبوو، کەچی ڕۆمانی گەورەشیان ئەفراندووە. کەواتە خەیاڵی داهێنەرانە یەکێکە لە سەرچاوە هەرە سەرەکی و گرینگەکانی داهێنانی هونەری، بەڵام ئەمە بەو مانایە نیە دوو سەرچاوەکەی دی، واتە ئەزموونی شەخسی و سوود وەرگرتن لە گەنجینەی ئەدەبیات و هونەری جیهانی بە هەند وەرنەگیرێن و فەرامۆش

بکرێن، پێویستە ئەو دوو سەرچاوەیەش بخرێنە سەر باخی خەیاڵی داهێنەرانە تا زیاتر بگەشێتەوەو بەری جوانتر بە دەستەوە بدات.

***

هەڵبەتە نووسینیش وەکو هەر کارێکی دی دەبێ خۆتی بۆ تەرخان بکەیت. بکرێت بە پیشە، بژێوی خاوەنەکەی، لە رووی مەعنەوی و مادیەوە دابین بکات. بە تایبەتی بۆ ئەوانەی کە خودانی خەیاڵی داهێنەرانەو زەوق و سەلیقەو تواناو بەهرەی خودین، نابێ ئەو خاڵە فەرامۆش بکەن، ئەوەی دووی دوو کەروێشکان بکەوێ هیچیان ناگرێت، هەر ماندوو بوونەکەی بۆ دەمێنێتەوە. خەیاڵی داهێنەرانە، پێویستی بەوەیە مومارەسە بکرێ، کە فەرامۆش کرا، یان جڵەو کرا، بەرە بەرە دەپوکێتەوە. مخابن لەلای ئێمە ژیانی رۆشنبیری بە رادەیەک گەشەی نەکردووە کە رۆماننووس بتوانێ، ئەم هونەرە گەورەیە بکات بە پیشەی سەرەکی خۆی و تیایا بژی و بۆی بژی و پێی بژی. بە چاو قایمی خۆی، لە پەراوێزی ئەرک و هەڵپەی ژیانی رۆژانەدا بە نیوەچڵی مومارەسەی دەکات. ئەمەش بە شێوەیەکی نەرێنی لە چەندێتی و چۆنیەتی بەرهەمەکانیا رەنگی داوەتەوەو دەداتەوە. بۆیە رۆماننووسی ئێمە دەبێ ئاشقانە دەگەڵ ئەم هونەرەدا بژی و جدیترین کاتی خۆی بۆ تەرخان بکات و بە بەرنامە کاری لەسەر بکات. هەموو رۆژێ بنووسێت، ئەگەر خەمی بژێوی بواری نەدا، بەلای کەمەوە، هەفتەی چەند رۆژێک بۆ کاری نووسین تەرخان بکات و جگە لە نووسین هیچ کارێکی دی نەکات، کاری نووسین بخاتە ئەو کاتانەوە کە زەینی چالاکە. ئەو قەڵەم و کاغەزە یان کۆمپیوتەرە بەکار بەرێ کە زیاتر پێی ئاسوودەو رەحەتە....

((٢))

هەڵبژاردنی بابەت و گۆرینی بابەت بۆ نێوەرۆک، واتە هونەراندنی بابەت یەکێکە لە مەسەلە رۆمانەوانیە گرینگ و هەستیارەکان، نووسەر بابەت هەڵدەبژێرێ یان بابەت بەرۆکی نووسەر دەگرێت؟! باشترین هەڵبژاردن ئەوەیە نووسەر بەجۆرێ ئاوێتەی بابەتەکە ببێت و دەگەڵیا بژی و بکەوێتە کارلێکێکی هزری و روحیو دەروونی ئەوتۆوە، کە لە ناخیا بپەنگێتەوەو بەرۆکی نووسەر بگرێ کە ئازادی بکات، بە پەیڤ و وشەی بسپێرێت، یانی بە کورتی و کرمانجی بابەت بەرۆکی نووسەر دەگرێت نەک بە پێچەوانەوە. گوستاف فلوبیر لەمبارەیەوە دەڵێت: "....بنیادەم ئازاد نییە لەوەی کە هەر شتێک بنووسێت. بنیادەم بابەتی خۆی هەڵنابژێرێت. ئەمە شتێکە نە جەماوەری خەڵکی پێی دەزانن و نە رەخنەگران. نهێنی داهێنانی هەر شاکارێکی ئەدەبیش، رێک لەمەدا پەنهانە، لەمەدا کە بابەتەکەو خولقو خووی نووسەر تێکبکەنەوەو هاوئاهەنگ و سازگار دەربچن." بڕوانە: (رمان بەروایت رمان نویسان، میریام الوت/ ترجمە: علی محمد حق شناس/ چاپ دوم ١٣٨٠، ص٣٢٥.) پەندێک کە دەشێت لەم پەیام و بۆچوونەی فلوبیرەوە هەڵێنجرێ و بخوێنرێتەوە ئەوەیە کە نووسەر تا بابەتێکی تازەو پڕ بەها لە ناخیا

نەپەنگێتەوەو بەرۆکی نەگرێت و داوای ئازادکردنی خۆی لێنەکات، تەنیا بە مەبەستی بڵاوکردنەوە چیرۆک نە نووسێت. دوای تراویلکەی شۆرەتی سەرڤە سەرڤە نەکەوێت، چونکە بابەتی سواوو پواو، نەک هیچ قازانجێکی پێناگەیەنێ، بەڵکو زیانی پێدەگەیەنێو خوێنەری لێدەتورێنێ، خوێنەر داوای شتی تازە دەکات، دەزانێ رۆمان پرۆسەیەکی هونەری فلیڤانی کەشفکاریەو بۆیە دەگەڵ خوێندنەوەی هەر رۆمانو چیرۆکێکدا دەپرسێت: چ شتێکی تازەی بۆ کەشف کراوە کە ئەم بە خەیاڵیا نەهاتووەو ئەقڵی پێدا نەشکاوە، بۆیە خۆ کاوێژ کردنەوەو خۆ دووبارەکردنەوە، دەکاتە گیانەللای هونەریی نووسەر. بۆیە نووسەر دەبێ، سەبری هەبێ تا بابەتەکە لە ناخیا دەخەملێو لە خەیاڵداندا جێی نابێتەوەو بەرۆکی نووسەر دەگرێت و داوای لە دایک بوون دەکات. نووسەر دەتوانێ کاتی دەست بەتاڵی خۆی بە خوێندنەوەی شاکارە چیرۆکڤانییەکانی دنیاوە بەسەر بەرێ، مەشقی نووسین بکات، بۆ نموونە رۆمانێک یان چیرۆکێک بخوێنێتەوەو پاشان بۆ خۆی و بە مەبەستی راهێنان و مەشق کردن، بە شێوازی خۆی دای برێژێتەوەو بینوسێتەوە. تێبینیو سەرنجەکانی خۆی لە دەفتەرچەیەکدا تۆمار بکات. بۆ نموونە ئانتون چیخۆف، دەچوو بۆ مەشق کردن چیرۆکەکانی تولستۆی دەنووسیەوە، تا شێوەی چیرۆکنووسی ئەو نووسەرە مەزنە لە هزرو زەینیا بە باشی نەخش ببێ. هەڵبەتە کاری رۆماننووسی، کارێکی ئاسان نییە، کەڵە نووسەرانی بواری رۆماننووسی، بە خۆڕایی گەورە نەبوون.ساڵەهای ساڵ مەشیقان کردووە، خۆیان ماندوو کردووە، ژیانیان وەقفی ئەو کارە کردووە، تا دەستیان قەڵەمی گرتووە، (مەبەست قەڵەمی داهێنەرانەیە) تا فەندو فێڵو تەکنیکی چیرۆکنووسی فێر بوون و خۆیان گەیاندووەتە ئاستێکی هونەری ئەوتۆ کە بابەتی رەسەن و جوان و نوێ بەرۆکی گرتوون.. بەو ئاوایە پێگەی بەرزی هونەرییان بەدەست هێناوە.

***

هەڵبەتە سەرچاوەی سەرەکی و بنەڕەتی بابەتی تێکڕای رۆمانانی دنیا، ژیان و سروشتە. یانی تێکڕای ژیان و سروشت بابەتی سەرەکی و بنەڕەتی رۆمانە، بەو شێوەیەی کە رۆماننووس خۆی دەی بینێ. کەواتە دیتن و چۆنیەتی دیتن، فاکتەرێکی هەرەگرینگە لە دنیای رۆماننووسی و چۆنیەتی مامەڵەکردن دەگەڵ بابەتدا.. چونکە زۆر کەس چاویان هەیەو نابینن، زۆر کەس هەن تەنیا لایەنێک یا روویەکی هەر شتێک دەبینن، ئەوانەی بێرون و دەروونی هەر شتێک، بە کەڕەتێ دەبینن، یەجگار کەم و دەگمەنن، رۆماننووس پێویستە رواڵەتبین و دەروون بینێکی نیگاتیڤو پڕ سەرنج بێ، دەنا ناتوانێت ئەو بابەتە گەورانەی کە زۆر جار لە شتە بچووکەکاندا پەنهانە، ببینێ و هەڵبژێرێت و بە کارگەی داهێنانی بسپێرێت و ئەو شاکارەی لێدروست بکات، کە خۆزیای پێبخوازرێ.

هەڵبەتە هەندێک هەن چاوەڕوان ناکەن، تا بابەتەکە لە ناخیاندا بخەملێ و پەنگ بخواتەوەو یەخەیان بگرێت و داوای دەربڕین و لە دایکبوون بکات. بەڵکو پەلە دەکەن و بابەتێک هەڵدەبژێرن کە لە بازاڕی ئەدەبیاتدا بە ڕەواج و پڕ فرۆش بێت، دیارە ڕۆماننووس هەق نییە بەو تەماحەوە کار بکات. ڕۆماننووس لەگینە لە ڕێگەی بابەتی بازاڕییەوە ڕۆمانێن عەوام پەسند بنووسێت و شۆرەت و ناوبانگێکی خێرا بە دەست بێنێ، بەڵام شۆرەتی خێرا زۆرجار دەبێتە ئافەتی پێگەییشتن وخەملێنی هونەری، چونکە پێگەییشتنی هونەری، وەکو درەخت وایە، ساڵانێکی دەوێ تا پێدەگات و دێتە بەرو بەری ئاسایی دەگرێت. بۆیە ڕۆمانی بازاڕی ناچێتە خانەی بەرهەمێن ڕەسەن و نەمرەوە، بەرهەمی هونەری ڕەسەن، زادەی هاندەرو پێویستی روحی و راستگۆییە، ڕۆمانێن بازاڕی کاڵان، بە نیازو مەبەستی وەدەست هێنانی خێرای پارەو پول یان شۆرەت، یان هەردووکیان دەخرێتە ڕوو.

ڕۆماننووس، دەبێ شارەزاییەکی تەواوی بابەتەکەی بێت، قارەمانەکانی، بە باشی بناسێت، دەگەڵ بابەت و قارەمانەکانیا بژی. یانی سەفەرو مامەڵەی هونەری دەگەڵدا کردبن، ڕۆماننووس نایەت وەکو مێژوونووس، رووداوێکی تایبەتی، یان زنجیرەیەکی هاوپەیوەستی رووداوێکی تایبەتی تۆمار بکات و بگێڕێتەوە، یان وەکو ژینامەنووس، ژیانی کەسێکی تایبەتی بکات بە تیمەو بابەتی خۆی. ڕەنگە نووسەرێک، لە رووداوێکی تایبەتیدا یان لە ژیانی کەسێکی تایبەتیدا، شتێکی ئەوتۆ بدۆزێتەوە کە بیکات بە هێم و بناغەی هێڵە گشتییەکانی پلۆت و نەخشەی ڕۆمانەکەی. بۆ نموونە دانیل دیفو، بۆ ڕۆمانی ڕۆبنسون کروزو سوودی لە رووداوێکی واقیعی وەرگرتووە، کە بەسەر کەسێکی سکوتلاندی راستەقینەدا بە نێوی ئالکساندەر سیلگریک، هاتووە.

بەهەر حاڵ ڕۆماننووس، ئەگەر رووداوێکی تایبەتی یان ژیانی کەسێکی تایبەتیش بکات بە سەرچاوەیەکی ئیلهامبەخشی ڕۆمانەکەی، نایەت ئەو رووداوە یان ژیانە تایبەتیە موو بە موو بەرجەستە بکاتەوە. ڕۆماننووس، بە درێژایی تەمەنی خۆی هەرچییەک دەبێنێ، دەبیستێ و دەخوێنێتەوە، لە باری روحی و زەینییەوە هەرسی دەکات و دەبێ بە بەشێکی لە جیابوونەوە نەهاتوو، لە بوونی مەعنەوی ئەوو لە یادگەیدا عەمار دەبێ، ئیدی خەیاڵی داهێنەرانە بەدەم ئەفراندنی هونەرییەوە، خۆبەخۆو بە پێی پێویستی خۆی شتی لێ هەڵدەگوێزێ. یانی ئەوەی لە یادگەی ڕۆماننووسدا دەمێنێتەوەو لە داهێنانی ڕۆماندا بەکاری دێت، بریتییە لە کۆمەڵێک دیمەن و بیرۆکەو رووداوو ساتێن پچڕ پچڕی ژیانی ئاسایی و ژیانی ئەدەبی و هونەری، کە لە روحیا هەرس دەبن، دەبن بە شێک لە بوونی مەعنەوی ئەوو دەبن بە هەوێن و خۆراکی ڕۆمانەکەی.

***

هەڵبەتە لێکچوونی بابەت لای دوو نووسەر یان زیاتر، دیاردەیەکی ئاساییە، چونکە وەکو گوترا، ژیان و سروشت سەرچاوەی سەرەکی کارە هونەرییەکانە، ئەم سەرچاوەیە بۆ هەر نووسەرێک بە هەمان ئەندازە حەڵاڵە، گرینگ ئەوەیە، هەر نووسەرە چۆن مامەڵە لە تەک ئەو بابەتەدا دەکات، چەند نەفەسی خۆی پێدەبەخشێت و چ خوێندنەوەیەکی هونەری بۆ دەکات و چ شتێکی تازەی تیا دەدۆزێتەوە. جا بابەت چونکە تێکەڵ بە تەبع و تەبیعەتی تایبەتی نووسەر دەبێت و رەنگ و بۆی تایبەتی ئەو وەردەگیرێت و دەی نوێنێتەوە، دەچێتە خانەی نوێ و تازەوە، هەرگیز ناکاتە وەرگرتن و دزی، ئەوەی تازەیی و ناسنامەی تایبەتی بە بەرهەمی هونەری دەبەخشێت، ئەوەیە کە نووسەر، خوێندنەوەی هونەریانەی خۆی بۆ بابەتەکە هەبێت و لە واری تەکنیکدا نەفەس و شەقڵی خۆی پێببەخشێت. وەکو چۆن روباران لە شێوە گشتیەکەیاندا هەموو هەر روبارن، بەڵام هەر روبارەش چۆنیەتی و تایبەتمەندی خۆی هەیەو لە روبارانی دیکەی جیا دەکاتەوەو ئەم شەقڵ و تایبەتمەندیە بە ئاوەکەی ناویشی دەبەخشێت، رۆماننووسیش بەو ئاوایە هەرچەندە لە شێوە گشتیەکەیاندا هەموو هەر نووسەرن، بەڵام هەر نووسەرەیان تەبع و تەبیعەت، هەڵس و کەوت، ئەخلاقیات و جیهانبینی تایبەتی خۆیان هەیەو پێی دەناسرێنەوەو ئەمەش لە بەرهەمەکانیا رەنگ دەداتەوەو شەقڵێکی تایبەتی ئەوتۆی پێدەبەخشێت کە لە هیچ بەرهەمێکی تر نەچێت، کەواتە نووسەر باسی هەر شت و هەر کەسێک بکات، لە راستیدا هونەریانە باسی خۆی دەکات، دیارە کەسیش سەدی سەد لە کەسی دی ناچێت، کەواتە بەم پێودانگە هەر چیرۆکێک بگرێت، لە خودی خۆیدا تازەو نوێیە.

***

دیارە پاش ئەوەی بابەت بە تەواوەتی دەخەملێ و لە ناخا پەنگ دەخواتەوەو بەرۆکی نووسەر دەگرێت و داوای لە دایک بوون دەکات، دەبێ نووسەر هەر بیرو ئارەزوو و کەڵکەڵەو خولیایەکی غەیرەز چیرۆکڤانی لە خۆی دوور بخاتەوەو دەرگای روحی بۆ ئەو بانگەوازە هونەرییە ئەفسوناویە بخاتە سەر گازی پشت، دەربەست تەسلیم بەو بانگەوازە نادیارە ببێت. کە کار بگاتە ئەم حاڵەتە، مانای وایە ژان و ژاری نووسین، نووسەری گرتووە، هەنگێ دەبێ نووسەر جڵەوی قەڵەم بداتە دەست خەیاڵی داهێنەرانە. تولستوی، کەڵە ئەدیبی رووسی لەمبارەیەوە دەڵێت: "ئینسان دەبێ تەنیا ئەو کاتە دەست بداتە نووسین، کە هەر جارێ نووکی قەڵەمەکەی کرد بە شووشەی مەرکەبەکەیدا، پارچەیەک لە گۆشتی خۆی تیا بەجێ بێڵێ". (بروانە رمان بە روایت رمان نویسان/ میریام الوت / ت: دکتر علی محمد حق شناس). ئەوسا نووسەر دوای نووسینی هەر بەشێک لە چیرۆکەکەی دەبێ بە شێوەیەکی کاتی لە کڵێشەی نووسەری دەرچێ، مەستیی ئەو بانگەوازە هونەرییە جادوویی و نادیارە لە خۆی برەوێنێتەوە، لە پێستی رەخنەگردا بکەوێتە هەڵسەنگاندنی ئەو بەشەی کە نووسیویەتی و لایەنە گەش و تاریکەکانی

دیاری بکات و ئەوجا دەست بە نووسین بکاتەوەو لایەنە تاریکەکانی نووسینەکەی ببەزێنێ. نووسەر دەبێ بەردەوام، بەدەم نووسینی چیرۆکەکەیەوە ئەم رۆڵە دووفاقیە بدینێ ، دەمێ نووسەر بێ، دەمێ رەخنەگر. یەکەم رەخنەگری هەر دەقێک، نووسەری دەقەکە خۆیەتی ، واتە خاوەن دەقەکە، هەم نووسەرە هەم رەخنەگر. وەکو گوترا کە نووسەر دەنووسێت، بیەوێ و نەیەوێ، راستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ، خۆی دەنووسێتەوە، ئەمەش راستگۆیی، راشکاوی، بێ فیزی و ئازایەتی و بوێری دەوێ، دەبێ بە قوڵایی و ناخی دڵ و روحی خۆیدا رۆبچێ و بەدەم ئەم پرۆسە هونەرییە هەرە مرڤانیەوە زیاترو زیاتر خۆی بناسێت کە مەرجێکی پێویستی بە بنیادەم بوونە…

((٣))

پاش ئەوەی بابەت گەڵاڵە دەبێت و بەرۆکی نووسەر دەگرێت و داوای دەربڕین و لە دایک بوون دەکات، نۆرە دێتە سەر هونەرو تەکنیکی گێڕانەوە. دیارە تەکنیک و هونەری گێڕانەوە لە چیرۆکدا، لە پرۆسەی چیرۆکڤانیدا دەورێکی یەجگار گرینگ دەگێڕێت و لە میانەی گێڕانەوەدا تواناو بەهرەی هەر چیرۆک نووسێک دەردەکەوێت. نووسەری گەورە، بە کەرەستەو رەگەزێن هەر بابەتێک دەتوانێ چیرۆکی دڵگیرو جوان بخوڵقێنێ، نووسەری مامناوەندی، بە باشترین بابەتیش ئەوپەڕی چیرۆکێکی مامناوەندی دەنووسێت، بەم پێودانگە بایەخی ئستاتیکی و دڵگیری هەر چیرۆکێک بەندە بە تەکنیک و هونەری گێڕانەوەی ئەو چیرۆکەوە، توانای نووسەر لەوەدا دەردەکەوێت کە چەند هونەرمەندانە، وەستایانە چیرۆکەکەی دەگێڕێتەوە. کەمترین نیشانە و پێوانەی گێڕانەوەی هونەرمەندانە ئەوەیە کە دڵگیر بێ، خوێنەر رابکێشێت، هەستی فزوڵیەت و کونجکاوی خوێنەر بهاڕوژێنێ و شەوق و زەوقێکی ئەوتۆی لا پەیدا بکات کە تا کۆتایی چیرۆکەکە سارد نەبێتەوە. بۆ نموونە شارەزاد، کە چیرۆک و حیکایەتەکانی هێندە بە ئاوو تاو دەگێڕایەوە کە گوێگر تا بەیانی بە دیارییەوە دادەنیشت و بەدڵ گوێی لێدەگرت. دیارە مەبەست و ئامانجی گێڕانەوە ئەوەیە کە یەکەم: نووسەر کەرەستەو رەگەزە پچڕ پچڕەکانی بابەتی چیرۆکەکەی بە شێوەیەکی هونەرمەندانەی ئەوتۆ مۆنتاج بکات کە ببێ بە یەکەیەکی یەکپارچەی هونەری چیرۆکڤانی سەربەخۆ. دووەم: ئەوەیە کە وەهم و خەیاڵی چیرۆکڤانی لە خوێنەر بکات بە واقیع. واتە خوێنەر قەناعەت بە چیرۆکەکە بکات، چیرۆکەکە بە هەموو خەون و خەیاڵێکی هونەرییەوە قەناعەتبەخش بێت.

***

وەکو ئاماژەمان کردێ ، سەرانسەری ژیان و سروشت سەرچاوەی هەر چیرۆکێکە، ژیان لە گۆڕانی بەردەوامدایە. هیراکلیتوس گوتەنی تاقە دیاردەو خەسڵەتی نە گۆڕی جیهان، گۆڕانەکەیەتی، هەموو شتێک لە حاڵی گۆڕاندایە و هیچ شتێک پایەدارو نەگۆڕ نییە.. دیارە ژیانیش لەم پرۆسەی گۆڕان و

گۆڕانکاریە بەدەر نییە. لە حاڵی حەرەکەتی بەردەوامایە، پڕە لە شتی تازەو سەیرو ڕووداوێن چاوەڕوان نەکراو. یانی چەندێتی و چۆنیەتی ژیان بۆ بەشەر دیار نیە و هیچ یەقێنێکی لە بارەیەوە نییە.... جا ئەم پەڕاگەندەیی و پچڕ پچڕی و فرە جۆریەی ژیان، کە لە یادگەی نووسەردا، کەڵەکە دەبێت، نەک هەر نابێت بە ڕێگر لە بەردەم داهێنانی بەرهەمێن هونەریدا، بەڵکو بە پێچەوانەوە دەسکراوەتری دەکات، چونکە تا سەرچاوەو بەشەکانی بابەتەکەی فرە جۆرترو هەمە ڕەنگتر بێ، ئەگەرو توانای داهێنانی هونەری زیاتر دەبێت.

نووسەر لە داهێنانی هونەری خۆیدا، تەبیعەت دەکات بە سەر مەشقی خۆی. تەبیعەت جوانە، جوانیەکەی لە فرە جۆریەکەیدایە. لەوەدایە جۆرەها رەگەزی هەڤدژی وەکو زەوی و ئاسمان، چیاو دۆڵ، هەتاوو سێبەر، جوڵەو وەستان...ی بە جۆرێ لە خۆگرتووەو لە خۆدا یەکی خستوون کە لەلایەکەوە، هەر ڕەگەزە ناسنامەی تایبەتی و سەربەخۆی، خۆی پاراستووەو لەلایەکی ترەوە بە هەر هەموویان یەکەیەکی یەکپارچەی ئۆرگانیکی پێک دەهێنن. واتە جوانی سروشت لەم فرەجۆری و هەمە ڕەنگیە، یەکگرتووەدایە. بەرهەمی هونەریش، بە تایبەتی ڕۆمان، وەکو سروشت و تەبیعەت وایە... کۆمەڵێک ڕەگەزی هەمەجۆرو بە رواڵەت هەڤدژو ناکۆک ، لە چوارچێوەی یەکەیەکی یەکپارچەی هونەریدا، کۆدەکاتەوە. واتە شکۆی هەر بەرهەمێکی هونەری لە دەوڵەمەندی یان چەندیەتی و چۆنیەتی ڕەگەزو کەرەستە پێکهێنەرەکانیدایە، لە کارلێک و ڕادەی هەڤبەندی و پەیوەستەگی هونەریانەی ئەو ڕەگەزو کەرەستانەدایە لە چوارچێوەی یەکەیەکی یەکپارچەی هونەریدا. واتە دەوڵەمەندی هەر بەرهەمێکی هونەری بەندە بەوەوە کە کەرەستەو ڕەگەزە جۆراو جۆرەکانی چۆن هونەریانە یەکانگیر دەبن و دەقێکی هونەری یەکگرتووی یەکپارچە پێک دێنن. بۆ نموونە ئەگەر تەمەشای مرۆڤ بکەیت، دەبینی لە کۆمەڵێک بەشی جیاواز پێکهاتووە، بەڵام ئەم بەشانە بە جۆرێ یەکخراون و لە شوێنی تایبەتی خۆدا دانراون، ئەوپەڕی جوانیان بە بوونی جەستەیی و بەدەنی بەشەرەکە بەخشیوە، هەر بەشێکی لابدەیت، یان شوێنەکەی بگۆڕیت، یان شتێکی دیکەی بۆ زیاد بکەیت، عەیبدار دەبێت و بیچم و هەیئەتی دەگۆڕێ و ناشیرینی دەکات ، یانی هەر بەشێک لە بەشەکانی بەدەن، پەیوەندییەکی ئۆرگانیکی بە بەشەکانی ترەوە هەیەو ئەم بەشە جیاوازانە لە بونیادی بەشەرەکەدا یەکیان گرتووە. جا ڕۆمان و هەر بەرهەمێکی هونەری دیکەش لە یەکەیەکی یەکپارچەی هونەری لەو چەشنەدا هونەریەت و جوانیەکی ئەفسووناوی پەیدا دەکات.

***

یەکێک لە تایبەتمەندییەکانی هونەر، بە تایبەتی ڕۆمان ئەوەیە کە خەیاڵ بگۆڕێت بۆ واقیع، لێرەدا مەبەست لە گۆڕینی خەیاڵ بۆ واقیع ئەوەیە کە قارەمان و ڕووداو و دیاردە هونەرییەکانی دیکە، کە لە

ڕاستیدا نا واقیعین، بە جۆرێک لەلایەن نووسەرەوە بهونەرێنرێ کە واقیعی بنوێنێ و باوەڕکەردەنی بێ- باوەرکەردەنی بە گوێرەی واقیعی ڕۆمانەکە، بۆ خوێنەریش قەناعەتبەخش و باوەڕکەردەنی بێ، چونکە بەرهەمی چیرۆکڤانی کە ناواقیعی بنوێنێ و قەناعەتبەخش نەبێت، خوێنەر لە هەر لەزەتێکی ئیستاتیکی بێبەش دەبێت و وەکو پێویست بەشداری لە ئەزموونە هونەرییەکەدا ناکات و لێی تەوەلا دەبێت و دەتۆرێت. کەواتە سەرکەوتنی ڕۆماننووس لەوەدایە کە بتوانێ وەهم و خەیاڵ لە خوێنەر بکات بە واقیع. کەواتە خەیاڵی واقیعنوێن یەکێکە لە خەسڵەتەکانی ڕۆمانی سەرکەوتوو. خەیاڵی واقیعنوێنش هەندێ نیشانانی خۆی هەیە کە یەکێک لەوانە ئەوەیە خوێنەر، کارەکتەرو ڕووداوەکانی چیرۆکەکە، بە واقیعی بزانێ، باوەڕیان پێبکات، بەلایەوە قەناعەتبەخش بن — بە گوێرەی واقیعی رۆمانەکە - یەکێک لە نیشانەکانی دی ئەوەیە خوێنەر بکەوێتە ژێر کاریگەریی قارەمان و ڕووداوەکانەوەو دەگەڵیاندا بکەوێتە کارلێکی عاتیفیەوەو هەڵوێستگیریان لە بارەوە بکات..

***

وەکو گوترا یەکێک لە رەگەزە تەکنیکییەکانی ڕۆمان، گێڕانەوەیە، کە لە گێڕانەوەشدا، چەندین مەسەلەی تەکنیکی دێتە پێشی. یەکێک لەو مەسەلانە ئەوەیە کە چیرۆکەکە بە چ دیمەن و کۆدە رستەیەک دەست پێبکرێت، تا لە یەکەم دەستپێکەوە خوێنەر یان وەرگر بهاروژێنێ و هەستی فزوڵیەت و کونجکاوی لا دروست بکات و پەیگیری چیرۆکەکە بکات. مەسەلەیەکی دیکەی ئەم بوارە ئەوەیە کە گێڕانەوەی چیرۆکەکە بە چ کەسێک بسپێردرێت کە ئەمەش چەندین جۆری هەیە، جاری وا هەیە نووسەر بە خۆی ئەو ئەرکە دەستۆ دەگرێت، جار وا هەیە ئەم ئەرکە بە شاقارەمانی چیرۆکەکە، یان بە قارەمانێکی لاوەکی،یان بە چەند کەسێکی جیاواز، دەسپێردرێت، مەسەلەیەکی دیکە لە گێڕانەوەی چیرۆکدا، مەسەلەی گوتن و نیشاندانە، چیرۆکنووس، دەتوانێ هەردوو تەکنیکی ناوبراو، واتە هەم گوتن و هەم نیشاندان بەکار ببات، یانی هەموو چیرۆکەکە یان هەندێ بەشی، بە دەنگی خۆی، واتە لە ڕێگەی وتنەوە بگێڕێتەوە یان هەندێ بەشی لە ڕێگەی وشەی نووسراوەوە پیشان بدات. زمان و پەخشانی چیرۆکڤانی هەم توانای گوتنی هەیە، هەم توانای نیشاندان. بەڵام بۆ نموونە نیگارکێش و پەیکەرتاش تەنیا توانای نیشاندانیان هەیە... بۆیە ئەگەر بشێت گێڕانەوە بە تەیرێک بشوبهێنرێ، ئەوا گوتن و نیشاندان دەکەنە هەردوو باڵی ئەو تەیرەو پێویستە بە هونەرمەندانەترین شێوە بەکار ببرێن. دیارە باشترین ڕێگە بۆ فێربوونی تەکنیکی ڕۆمانەوانی، ئەزموونە، ئەزموونیش یان لە ڕێگەی مومارەسەی ڕاستەوخۆو مەشق و ڕاهێنانەوە، یان لە ڕێگەی خوێندنەوەی شاکارێن هونەری کەڵە هونەرمەندانی ئەو بوارەوە، بە دەست دێت... جا ئەگەر ئەورووپا خاوەنی کەلەپوورێکی دەوڵەمەندو پڕ تەمەن و فرە ئەزموون و زایای ڕۆماننووسی بێ و رۆماننووسی تازەکار بێنە سەر ئەزموونێکی حازرەکی و لە

ماوەیەکی کەمدا ئاشنایەتی دەگەڵ هونەری گێڕانەوەدا پەیدا بکەن و بگەنە ئاستێکی هونەری ئەوتۆ کە مەڵۆی تازە بخەنە سەر خەرمانی تەکنیکی ڕۆمانەوانی، ئەوا ئەم کەلەپوورە لە ناو میللەتانی ڕۆژهەڵاتدا، کەلەپورێکی هەژارەو بەمەش هونەری ڕۆمانی ڕۆژهەڵاتی لە سەرچاوەیەکی گرینگی ڕۆماننوسی مەحرووم بووە، جا بۆ نەگبەتی کورد لەمەشدا هەر قڕەی میللەتانە، هونەری ڕۆمان لای ئێمە هێشتا زۆر کۆرپەو ساوایە، لە رووی چەندێتی و چۆنیەتیەوە، زۆرو پوختە نیە. یانی تازە لە گڕو گاڵدایە، بەڵام وێڕای ئەوەش لەم سەردەمی گلۆبالەداو بە حوکمی داگیرکراوی کوردستان، هەر کوردێکی خوێنەوار، بەلای کەمەوە دوو زمان دەزانێ، دەشێت لەم رووەوە، سوود لە ئەزموونی ڕۆماننووسی جیهان وەربگرێت و وەکو سەرچاوەیەکی حەڵاڵ و زوڵاڵ لە بواری ڕۆماننووسی کوردیا سوودی لێوەربگێرێت. یان شاکارە ڕۆمانەوانی و چیرۆکڤانیەکان بکرێن بە کوردی ، کە ئەم دیاردەیەش زۆر کۆرپەو تازەیەو بەشێکی زۆری ئەو دەقە ڕۆمانەوانی و چیرۆکڤانیانە بە کاڵوکرچی پاچڤەکراون. کەواتە بۆ پڕکردنەوەی ئەم کیماسیەو دەسەبەرکردنی ئەو سەرچاوە گرینگە ئیلهامبەخشەی گەنجینەی ئەدەبیاتی جیهان، چار ئەوەیە کە ڕۆماننووسانی کوردی، تا ئەو ڕۆژەی زۆربەی هەرە زۆری شاکارە ڕۆمانەوانیەکانی جیهان، بە دروستی و داهینەرانە پاچڤەی کوردی دەکرێن، زمانی یەکێک لە کەلتوورە پێشرەوو پێشکەوتووەکانی جیهان فێر ببن و لە ڕێگەی ئەو زمانەوە تەماس دەگەڵ گەنجینەی جیهانی هونەردا بگرن و سوودی لێوەربگرن.

ئاشکرایە کە ڕۆمانیش وەکو هەر دیاردەیەکی زندووی دیکە، بۆ ئەوەی بە باشی نەشونما بکات، پێویستی بە زەمینەی لەبارو کەش وهەوای سازگارە، جا لەم زەمینەسازییەدا دەوری وەشانکارو رەخنەگری ئەدەبیو خوێنەری جدی ،چیوای لە دەوری خودی ڕۆماننووس کەمتر نییە. لە ناوەندێکا یان لە ژینگەیەکی کەلتووری و کۆمەڵگەیەک دا، وەشانکاران و رەخنەگرانی ئەدەبی و ڕۆمانخوێنان، ڕۆمانی چاکو خراپ لێکدی جیا نەکەنەوە، بڵاوکردنەوەو هەڵسەنگاندنو خوێندنەوە بە گۆترەو خاترانە بێ، رقو خۆشەویستی شەخسی بکرێ بە پێوەرو پێوانە، ئەوا ڕۆماننووسانی داهێنەرو بەهرەمەند زۆر زەرەرمەند دەبن و چاک و خراپ تێکەڵ دەبن، کە مخابن ئەم دیاردەیە لای ئێمە هێشتا زۆر زاڵە، ئەوەندەی مامەڵە دەگەڵ شەخسی نووسەردا دەکرێت ، ئەوەندە دەگەڵ دەقدا ناکرێت، مامەڵە کردنەکەش، ئەوەندەی مامەڵەی حیزبیانەو ناوچەگەرییانەیە، نیو ئەوەندە ئەدەبیانە نیە. ئەمە جگە لەوەی کە زۆرجار مەسەلەی فۆرم و نێوەرۆک بە جۆرێ خراوەتە بەر باس و لێکۆڵینەوە وەکو ئەوەی دوو شتی جیاواز بن و هەر یەکەیان ناسنامەی سەربەخۆی خۆی هەبێت، دیارە کە فۆرم و ناوەرۆک لە هەر بەرهەمێکی فلیڤانیدا (ابداعی) لە کارلێکێکی ئەوتۆدان کە جیاکردنەوەیان لێکدی دەکاتە مەرگی بەرهەمە فلیڤانیەکە، وەکو چۆن جیاکردنەوەی گیان و جەستەی هەر زندەوەرێک دەکاتە مەرگی زندەوەرەکە، بەرهەمی هونەریش، بەو ئاوایە لە رووی فۆرم و ناوەڕۆکەوە لە یەکدی نایەتە جیاکردنەوەو جیاکردنەوەیان دەکاتە مەرگی بەرهەمەکە. گوستاف فلوبیر، لە نامەیەکدا بۆ خاتوو دوشانتپی، لەو

بارەیەوە دەڵێت: "دەڵێیت لە رادەبەدەر بایەخ بە فۆرم دەدەم . حەیفێ! مەسەلەکە، وەکو گیانو جەستەیە: فۆرم و ناوەرۆک لای من یەکن، نازانم ئەمیان بەبێ ئەویان دەکاتەچی..." (بروانە: رمان بە روایت رمان نویسان/ میریام الوت/ دکتر علی محمد حق شناس، ل٥٨٣. چاپ دوم ١٣٨/ نشر مرکز).

کەواتە لە هەموو رۆمانێک و لە هەر بەرهەمێکی دیکەدا فۆرم دەکاتە ناوەرۆک و ناوەرۆک دەکاتە فۆرم. بەرهەمی هونەری، زادەی نۆڕین و خوێندنەوەی هونەریانەی هونەرمەندە بۆ دیاردەو رووداوەکانی ژیان و سروشت. کاری هونەرمەند ئەوە نییە واقیع بە ئەمانەتەوەو وەکو خۆی بنوێنێ و کۆپی بکاتەوە. بەڵکو ئەوەیە کە واقیع بە جۆرێ بخوڵقێنێتەوە کە لە کەرەستە خاوەکانی واقیع، بوون و واقیعێکی هونەری تازە بخوڵقێنێ. نە شێوە بێ ناوەڕۆک و نە ناوەڕۆک بێ شێوە دەبێت، شێوەو ناوەڕۆک لە پرۆسەی داهێنانی هونەریدا یەکانگیر دەبن و لە ئەنجامی یەکێتی و یەکانگیریاندا بەرهەمی هونەری پەیدا دەبێت. ئیدی توانای هونەری هەر هونەرمەندێکیش لەوەدا دەردەکەوێ کە چەند هونەرمەندانە، مامەڵە لەگەڵ بابەتەکەیدا دەکات و دەیهونەرێنێ...

((٤))

دیارە هەر پرۆسەیەکی هونەری وەکو رۆمان، بە زمان و لە رێگەی چۆنیەتی بەکار بردنی زمانەوە دێتە دەربڕین و نیشان دان. زمان وەکو ئاماژەمان کردێ کلیلی کردنەوەی دەرگای دەروونی داخراوی رۆماننووسە، واتە رۆماننووس دەربارەی هەر شتێک و هەر کەسێک بنووسێت، نهێنی خۆی گوتووە، بۆیە خوێنەری وریا، ئەگەر بەدەم خوێندنەوەی رۆمانەوە زمان و رەمزە زمانەوانیەکانی رۆمانەکە بدۆزێتەوەو بناسێت ، مانای وایە بە دەم خوێندنەوەوە پەی بە رازی دەروونی نووسەریش دەبات... چونکە بەرهەمی هونەری، ئەگەر راستگۆیانە بنووسرێت خۆ بەخۆو بە شێوەیەکی خۆڕسک، هەست و نەستی خاوەنەکەی، هونەرمەندانە دەنوێنێ. بۆیە لە ئاخرو ئۆخری سەدەی هەژدە بە دواوە، لە نێو پسپۆڕانی جوانیناسی و خودی هونەرمەندانیشدا ئەم باوەڕو بۆچوونە رەواجی پەیدا کرد کە بەرهەمی هونەری رەنگدانەوەی دەروون و کەسایەتی هونەرمەندە. بەڵام دەبێ ئەوەش بزانرێ کە هەرچەندە ڕۆمان، دەروونی داخراوی نووسەر دەنوێنێ، بەڵام نواندنێکی راستەوخۆی شەخسیەتی نووسەر نیە، بەڵکو نواندنێکی رەمزی کەسایەتی نووسەرە، نواندنێکی هونەریانەی کەسایەتی نووسەرە. یانی نووسەر لە سەرانسەری بەرهەمەکەیدا هەیەو لە هیچ شوێنێکیدا دیار نیە، بوونی نووسەر لە بەرهەمەکەیدا، وەکو بوونی خوایە لە جیهاندا، لە هەموو شوێنێکدا هەیەو لە هیچ شوێنێکیشدا دیار نییە. جیهان زاهیرو باتینی هەیە. کە زاهیرو رواڵەت بونیادێکی مادیە ، پێک هاتووە لە گیاندارو روەک و بێ گیان، بەڵام لە باتیندا سیفەتە خواییەکانی وەکو جوانی و شکۆو... لە خۆ گرتووەو دەنوێنێ. رواڵەتی دنیا بەچاوی ئاسایی دەبینرێ ، باتینی دنیا بە چاوی دڵ دێتە بینین. جا نووسەر سەبارەت بە رۆمانەکەی هەمان

ڕۆڵی خوایەتی هەیە. هەر دەقێکی ڕۆمانەوانی لە ناخ و باتیندا بارگاویە بە سیفەت و ڕازەکانی ڕۆماننووس و خوێنەری وریا بە چاوی دڵ دەیان بینێ و کەشفیان دەکات.

وەکو گوترا، چیرۆکنووسی، چالاکیەکی، لە بنەڕەتدا زمانیە، زمانیش جۆرەها ئاستی هەیە، زمانی چیرۆکنووسی بە گشتی و ڕۆماننووسی بە تایبەتی، زمانێکی ئەدەبیە. یەکێک لە خەسڵەتە هەرە بنەڕەتیەکانی زمانی ئەدەبی، نیشاندانە، هەستە جیاوازەکانی وەکو ترس و ئومێدو شادی و خەم و ڤیان و ڕق و بێزاری و، خولیاو کەڵکەڵە جۆراجۆرە بەشەرییەکان نیشان دەدات، کەمتر لا بەلای کاری ئەقڵانییەوە دەکاتەوە. زمانی چیرۆک، کە یەکێکە لە زمانە ئەدەبیە جۆراو جۆرەکان، هەرچەندە دەتوانێ کارە ئەقڵانیەکانیش دەرببڕێت، بەڵام تا زیاتر خۆی وەقفی نیشاندانی هەست و خولیاو کەڵکەکە دەروونیە بەشەریەکان بکات باشترە، چونکە بەمە لە قەڵەمڕەوی زانست دوور دەکەوێتەوەو لە قەڵەمڕەوی هونەر نزیک دەبێتەوە.. چیرۆک هونەرێکە بە زمانی پەخشان، جا چونکە ژانرێکی هونەرییە، وەکو هەموو هونەرەکانی دی، زیاتر نیشاندەری ئیحساساتەو کەمتر دەربڕی زانیاری و ڕووداوانە. ئیدی لێرەوە جیاوازی دەکەوێتە نێوان زمانی زانست و زمانی ئەدەبەوە، ڕۆڵی تایبەتی و سەرەکی زمانی زانست، چ بە پەخشان بێت و چ بە شیعرو هۆنراوە، بریتیە لە دەربڕینی دیاردەو ڕووداوێن حەقیقیو واقیعی و، گوێزانەوەی زانیاری. ڕۆڵی زمانی ئەدەب چ پەخشانی بێ چ شیعری، بریتییە لە نیشاندانی ئیحساساتە بەشەرییەکان..

دوای زمان و ڕۆڵی زمان و جۆری زمان نۆرە دێتە سەر شێواز، شێواز دەکاتە چۆنیەتی دەربڕین، بۆ نموونە شێواز لە هونەری چیرۆکدا، زمانێکی تایبەتیە کە سیستەمی تایبەتی هەست و سۆزو بیری نووسەر و شێوەی نۆڕینی نووسەر بۆ جیهان دەنوێنێ، هەر بۆیەش گوتراوە شێوازی هەر نووسەرێک، خودی نووسەرەکەیە. جا بەم پێودانگە شێوازی ڕەسەن هەم شەخسیەو هەم نایەتە لاسایی کردنەوە. شەخسیە چونکە وەکو گوتمان سیستەمی تایبەتی ئیحساسات و هزرو بیری شەخسی نووسەرو جۆرێ نۆڕینی نووسەر بۆ جیهان دەنوێنێ، بۆیەش نایەتە لاسایی کردنەوە، چونکە وەکو گوترا شێوازی هەر نووسەرێک دەکاتە خودی نووسەر، هەڵبەتە مەحاڵە، دوو کەس هەبن لە ڕووی سیستەمی ئیحساسات و هزرو هزرین و شێوەی نۆڕین بۆ جیهان، سەدی سەد وەکو یەک بن، کەواتە شێواز نایەتە لاسایی کردنەوەو ئەگەر کەسێک بە تۆبزی مل بەو کارە مەحاڵەوە بنێ، مانای وایە گوزارشت لە خۆی ناکات و درۆ دەگەڵ خۆیدا دەکات، بۆیە هیچ نابێ بە زێدەڕۆیی گەر بگوترێ بە ئەندازەی ژمارەی نووسەران، شێواز لە دنیای نووسیندا هەیە. شێواز بە پێچەوانەی خەیاڵی داهێنەرانەو زەوق و سەلیقەو بەهرەی خودی خۆڕسک و خوادادیەوە، بە هەوڵ و کۆشش و خۆماندووکردنی زۆر بە دەست دێت. شێواز وەکو گوتمان پەیوەندی بە زمانەوە هەیەو دەشێت بگوترێ دەکاتە چۆنیەتی بەکارهێنانی هونەریانەی زمان،

یانی نووسەر، دەبێ لە بەکارهێنانی زماندا ئەوەندە لە زبرو بە دەسەڵات بێ، زمان لە دەستیا لە مێوو رۆن نەرمتر بێت و زۆر بە ئاسانی دەگەڵ هەست و نەست و خولیاو کەڵکەڵەو ئەندێشەکانی و شێوەی شەخسی نۆڕینی ئەودا بۆ جیهان تێکبکاتەوەو بسازێت، کە دیارە ئەمەش کارێکی زۆر دژوارەو تەنیا بە سەبرو هەوڵی فەرهادانە دێتە دی. شێوازیش باش و خراپی هەیە. شێوازی باش لە هونەری چیرۆکڤانیدا کە رۆمان باڵاترین ژانری چیرۆکڤانی سەردەمە، ئەوەیە کە بابەتەکەی، ئیدی چ بابەتی بێرۆنی و چ بابەتی دەروونی بێ، بە شێوەیەکی هێندە زندوو بخاتە روو، کە خوێنەر بە هەموو هەستەکانیەوەو راستەوخۆ دەگەڵیا بژی. هەڵبەتە شێوازی باش، لە سەرانسەری رۆمانەکەدا فەنا دەبێت و هەرگیز ئەوەندە زەق نابێتەوە، کە رەگەزە هونەرییەکانی دیکەی رۆمان بکاتە ژێرەوەو هاوسەنگی و یەکێتی هونەری رۆمانەکە سەنگەلا بکات، یانی دەبێ وەکو خوێن بە گشت شادەمارو وردە دەمارەکانی رۆماندا بێو بچێت. بەڵام شێوازی خراپ، ئەوەندە زەق دەبێتەوە کە نایەڵێت خوێنەر بە هەموو هۆش و گۆش و هەستەکانیەوە، ئاوێتەی رۆمانەکە ببێت و دەگەڵیا بژی و لەزەتی ئیستاتیکی لە خوێندنەوەی ببینێ.

هەڵبەتە، هەندێجار رێک دەکەوێت و دەشێت شێوازی باش، زەق و بەرچاوی بێ، بە تایبەتی کاتێ کە هەست و بیرەکانی نووسەر. برێک تازەو ناباو بن، لەم حاڵەتەدا ئەو زمانەش کە ئەو هەست و هزرانە دەگوازێتەوە، بە ناچاری دەبێ ناباو بێ و بە هۆی غەریبی و ناباوی خۆیەوە، زەق دەبێتەوەو سەرنجی خوێنەر رادەکێشێت، دیارە ئەم حاڵەتە کە زادەی زەرورەتی جوانیناسیە، پەسندە وکەس لاری لێی نییە. بەڵام هەندێجار نووسەرێک دێت لە رووی خۆ رانانەوە، بەو نیازەی کە وا بنوێنێ گوایە خاوەنی شێوازە، دێت زمانێکی سەیرو سەمەرە هەڵدەبژێرێت. جا ئەم کارە چونکە زادەی زەرورەتی جوانیناسی نیە، نەک هیچ خزمەتێکی گەشەکردنی لایەنی هونەری ناکات، بەڵکو زیانیش بە هاوسەنگی هونەریی رۆمانەکە دەگەیەنێو دەچێتە خانەی خۆرانانو خۆهەڵکێشانی بێهودەوە. هەندێجار نووسەر بەم گەمەو چاوبەستەکێ زمانەوانیە هەژاری و نەزۆکی هەست و بیرەکانی خۆی دەشارێتەوە. دیارە لە رۆماندا گوتیار هەیە، جا گوتیار خودی نووسەر بێ یان هەر قارەمانێکی دیکەی رۆمانەکە بێ، دەبێ ئیحساسات و هزرێن گوتیارو شێوەی شەخسی نۆڕینی ئەو بۆ جیهان، بنوێنێ و نیشان بدات.

وەکو ئاماژەمان کردێ کاری چیرۆکنووسی چالاکیەکی لە بنەڕەتدا زمانیە، کەواتە یەکێک لە مەرجەکانی سەرکەوتنی ئەم چالاکیە هونەرییە، ئەوەیە کە نووسەر دەسەڵاتی تەواوی بەسەر زماندا بشکێ، خودانی وشەدانێکی دەوڵەمەند بێت، هەست بە ناسکی و زبری، شیرینی و تاڵی، نەرمی و رەقی وشە بکات، توانای کەشفکردنی وزە پەنهانەکانی وشەی هەبێت، بتوانێ بە هۆی زمانەوە هەست و هزرێن ئاڵۆزو گونگ و ناسک و خز نیشان بدات و دەرببڕێت. هەڵبەتە بابەتێن ئاڵۆزو گۆنگ و بارگاوی بە ماناو چەمکێن هەمەجۆر، بە وشە و پەیڤێن کەم و سادە، خاڵی لە ماناو چەمکێن ناسک و ورد نایەتە

نیشاندان. زمانی ڕۆمان، دەبێ ئەوەندە روون و روناک بێ کە جیهانی رۆمانەکە، ژیانی ناو رۆمانەکە، دیمەن و چاوەندازە سروشتی و بەشەرییەکانی، هێندە بە زندوویەتی و وردی نیشان بدات کە خوێنەر وا هەست بکات کە بە خۆی لەو جیهانەدا، لە جیهانی رۆمانەکەدا حوزوری هەیە.. کەواتە جوانی و رەوانی و ئاهەنگداری و دڵگیری زمان، نەک هەر مەرجە بۆ ڕۆمان، بەڵکو بە یەکێک لە رەگەزە هونەرییەکانی ڕۆمان دەژمێردرێ کە هیچی لە رەگەزە هونەرییەکانی دی کەمتر نییە...

((٥))

هەڵبەتە هەر ڕۆمانێک بگریت، بوونێکی زندووی ئۆرگانێکی خۆی هەیە، هەموو بەش و رەگەزەکانی نەک هەر پەیوەندیان بە یەکەوە هەیە، بەڵکو یەکتریش تەواو دەکەن. یانی رەگەزەکانی رۆمان وەکو ئەندامێن بەدەنی ئینسان کە بوون و کاریان پێکەوە بەندە، بەو ئاوایە پێکەوە بەندن و بە هەموویان یەکەیەکی یەکپارچەی هونەری پێک دێنن کە پێی دەگوترێ ڕۆمان، هەر ڕەگەزێک لەم ڕەگەزانە، بە ئاستەم لەنگیەکی هونەری پێوە بێ، خودی رۆمانەکە عەیبدار دەکات، بۆیە ئەم رەگەزانە مەگەر بە ناچاری و بەمەبەستی شرۆڤەو ڕاڤەو لێکۆڵینەوە، لێکدی جیا بکرێنەوە، دەنا قابیلی جیاکردنەوە نین. جالێرەدا وەکو نموونە و زۆر بە خێرایی و لامسەرلایی هەڵوەستەیەک لە ئاستی هەردوو رەگەزی گوتن و نیشاندان دەکەین. گوتن لە زاراوەناسی دنیای چیرۆکدا، ئەوەیە کە نووسەر بە خۆی، بە زمانی خۆی تێکڕای رۆمانەکە دەگێڕێتەوە یان بەشێکی رۆمانەکە دەگێڕێتەوە، یان ئەم ئەرکە بە ملی گوتیارێکی دیکەدا دەدات تا ئەو بە زمانی خۆی سەر لەبەری رۆمانەکە یان بەشێک لە رۆمانەکە بگێڕێتەوە. دیارە لە هەردوو حاڵەتەکەدا خوێنەر تەماسی راستەوخۆ دەگەڵ دنیای چیرۆکەکەدا پەیدا ناکات، بەڵکو لە رێگەی گوتیارەوە، چ خودی نووسەر بێ و چ هەر گوتیارێکی دیکە بێت، دەزانێ و دەبیستێ کە لە دیوەخانی چیرۆکەکەدا چ باسەو چ دەگوزەرێ..

نیشاندان، لە زاراوەناسی چیرۆکڤانیدا، ئەوەیە کە نووسەر زەمینە بۆ خوێنەر خۆش دەکات کە خۆی، راستەوخۆ، دوور لە نووسەر یان هەر گوتیارێکی دیکە، تەماس دەگەڵ دنیای چیرۆکەکەدا پەیدا بکات تا بە چاوی خۆی بدینێ کە لەو دنیایەدا چ روو دەدات، قارەمانەکان چ دەکەن، تا بە گوێی خۆی ببیستێ کە قارەمانەکان چ دەڵێن، لە تەکنیکی گوتندا، چونکە هەمیشە کەسێک هەیە شتەکان دەگێڕێتەوەو خوێنەر گوێ لەو دەگرێت و لە زمانی ئەوەوە دەبیستێ کە چ شتێک لە دنیای چیرۆکەکەدا روو دەدات، دەکرێ بگوترێ خوێنەر لە دنیای چیرۆکەکەوە دوورە، بەڵام لە تەکنیکی نیشاندان‌دا بە پێچەوانەوە، چونکە خوێنەر راستەوخۆ سەرو ساخت دەگەڵ جیهانی چیرۆکەکەدا پەیدا دەکات و بەخۆی دیاردەو رووداوەکان دەبینێ و گفتوگۆکان دەژنەوێ، بۆیە دەکرێ بگوترێ، خوێنەر لە دنیای چیرۆکەکەوە نزیکە.

جا لێرەدا ئەو پرسیارە دێتە پێشێ کە نووسەر کەی و چەند سوود لە تەکنیکی نیشاندان ببینێ؟ جوزیف وارین پیچ دەڵێت تایبەتمەندی سەرەکی رۆمان لە سەدەی بیستەمدا ئەمەیە کە: " چیرۆک خۆی قسە دەکات ، چیرۆکەکە خۆی خۆی دەگێڕێتەوە، پێویستی بە هیچ گوتیارێکی دیکە نیە. نووسەر نایەت سەبارەت بە کرداری قارەمانەکانی عوزرخوایی بکات، تەنانەت پێمان ناڵێت چی دەکەن، بەڵکو واداریان دەکات خۆیان پێمان بڵێن چ دەکەن. بگرە واداریان دەکات پێمان بڵێن بیر لە چی دەکەنەوە، هەست بە چی دەکەن، ئەو دنیایەی دەوروبەریان چ کارێکی لەزەین و بیرکردنەوەیان کردووە". هەروەها دەڵێت: دیارترین تایبەتمەندی تەکنیک لە زەمانی هنری جیمزەوە تاکو ئێستا ئەمەیە کە چیرۆک خۆی قسان دەکات و لەو رێگەیەوە ئیحساسات و کەڵکەڵەکانی قارەمان نیشان دەدات. هەر ئەم تایبەتمەندییەشە (واتە نیشاندان) کە چیرۆک بە تەواوەتی لە مێژوو و فەلسەفەو زانست جیا دەکاتەوە..

بە هەرحاڵ هونەری چیرۆک، وێرای ئاسانی گوتن و دژواری نیشاندان، لە سەرەتای پەیدا بوون و سەرهەڵدانیەوە، هەردوو تەکنیکەکەی بەکار بردووە. رۆماننووسانی کۆن زیاتر تەکنیکی گوتنیان بەکار بردووە تا نیشاندان و رۆماننووسانی تازەش زیاتر تەکنیکی نیشاندان بەکار دەبەن تا گوتن. بە هەر حاڵ هونەری چیرۆک، لە بواری تەکنیکی گێڕانەوەدا، دەتوانێ بە گوێرەی پێویستی هونەریی چیرۆکەکەو بە شێوەیەکی میانڕەوانە سوود لە هەردوو ئەوزاری گوتن و نیشاندان ببینێ، سەبارەت بە هونەری چیرۆک، باشترین شت ئەوەیە کە جڵەو بۆ چیرۆکەکە شل بکرێت کە خۆی قسە بکات، خۆی خۆی بگێڕێتەوەو خوێنەر راستەخۆ سەرو ساختی دەگەڵدا پەیدا بکات. هەڵبەتە دەبێ ئەوەش بگوترێ کە هونەرو داهێنانی هونەری خۆی یاساو رێسای خۆی بەرهەمدێنێ و پابەندی هیچ یاساو رێسایەکی پێشوەختەو ئامادە نابێت. دیارە بەرهەمی کەڵە نووسەرانی هونەری ڕۆمان، بۆ خۆی قوتابخانەیەکی گەورەیە ، دەکرێت لە رووی گوتن و نیشاندانەوە، باشترین شتیان لێوە فێر بی..

❊❊❊

گفت وگۆش یەکێکە لە ئەوزارو رەگەزە گرینگەکانی کاری رۆمانەوانی. گفت وگۆ ئەگەر بە شێوەیەکی پەسندو بەجێ و، وەستایانە بێتە نووسین و بەکار ببرێت، جوانی و زندوویەتیەکی هونەری بە رۆمان دەبەخشێت، چونکە دەرفەت بۆ خوێنەر دەرەخسێنێ کە راستەوخۆ دەگەڵ دنیای چیرۆکەکەدا بژی و گوێ لە دەنگی قارەمانەکانی بگرێت، لە کاتێکا کە پەنهانترین گۆشەو هەستیارترین لایەنی دەروونی خۆ ئاشکرا دەکەن. بەڵام گفت وگۆی نابەجێ و ناشیانە لە بایەخی هونەری ڕۆمان کەم دەکاتەوە. یەکەم مەرجی گفتوگۆی سەرکەوتوو و بە جێ و وەستایانە ئەوەیە کە دەگەڵ تەمەن و پێگەی کۆمەڵایەتی و رۆشنبیریی قارەمانەکاندا گونجاو بێت، بۆ نموونە ئەگەر قارەمانی رۆمانەکە گەنج بێ، پێویستە گەنجانە

قسه بکات. هەڵبەتە عەیب و هونەری ئینسان، لە دەم و دویدا دەردەکەوێ. جا ڕۆماننووس کە ئەم ئەوزارە گرینگەی لەبەر دەستدا بێ، پێویست بەوە ناکات کە بە خۆی، بە ئاشکرا، بکەوێتە ناساندنی قارەمانەکانی و ستایشی ڕەفتارە چاکەکانیان بکات و کارە خراپەکانیان مەحکووم بکات، چونکە خوێنەری ڕۆژگاری ئەمڕۆ، حەز دەکات بە خۆی حەقیقەتەکان کەشف بکات، بە چاوی خۆی کارو کاردانەوەی قارەمانەکانی ڕۆمان بدینێ و بە گوێرەی پڕەنسیپە ئەخلاقیەکانی خۆی داوەریان دەربارە بکات. ڕۆماننووس دەتوانێ لە ڕێگەی ئەوزاری گفت وگۆوە، خۆی لە دنیای چیرۆکەکە دوور بگرێت و دەرفەت بە قارەمانەکانی بدات ، تا بە خۆیان بەدەنگ و زمانی خۆیان قسان بکەن و ڕازو نیازە پەنهانەکانی دەروونیان بنوێنن و ئەنگێزەی نهێنی کارەکانیان ئاشکرا بکەن. خوێنەر لەم حاڵەتەدا، بە خۆی لەبەر ڕۆشنایی دیتنەکانی خۆیدا، ڕاستەوخۆ قارەمانەکانی بۆ کەشف دەبن و لەزەتێکی ئیستاتیکی کەم وێنە لەم کەشفەی خۆی دەبینێ کە ئەمە خۆی لە خۆیدا نیشانەی سەرکەوتنی نووسەریشە لە کارە چیرۆکڤانیەکەیدا..

هەڵبەتە نووسینی گفتوگۆیەک کە هەم ئاسایی بێ، واتەجۆری قسەکردنی هەر کاراکتەرێک دەگەڵ تەمەن و پێگەی ڕۆشنبیریی و کۆمەڵایەتی خۆیدا گونجاو بێت و هەم ڕاستگۆیانە دەروونی داخراوی کاراکتەرەکان بکاتەوەو هەم جوان و دڵگیرو باڵابێ کارێکی یەجگار قورس و گرانە. باشە ئەم کارە بە ڕاستی دژوارە، دێتە فێر بوون؟

هەڵبەتە دێتە فێر بوون، باشترین قوتابخانەی فێر بوونی هونەری گفت وگۆ نووسی، خودی ژیانە، کە دەرگای قوتابخانەی ژیان هەمیشەو بۆ هەموو کەسێک لەسەر گازی پشتە. ئینسان لەم قوتابخانەیەدا تەنیا ئەوەندەی لەسەرە کە لە هەر دەرفەتێکی لەباردا باش گوێ هەڵخات، ورد سەرنج بدات تا بزانێ کە جۆری قسەکردنی خەڵکی چەند جۆراو جۆرە، تا بزانێ جۆری قسەکردنی خەڵکانی سەر بە هەر گروپێکی پیشەیی و هەر ڕەگەزێک و هەر پێگەیەکی ڕۆشنبیریی و کۆمەڵایەتی تایبەتی چ تایبەتمەندیەکی فەردی یان گروپی یان قەومی و نەتەوەیی هەیە. دەبێ بە وردی سەرنجی ئەو وشەو زاراوانە بدرێ کە بەکاری دەبەن، سەرنجی شێوەی بەکار بردنی وشەو ڕستەکانیان بدرێ، دیقەتی هەورازو نشێوی دەنگیان لە حاڵەتی میهرەبانی و توڕەیی و شادی و ناخۆشی، زەوقداری و بێزاری و هەموو حاڵەتە بەشەریەکانی تردا بدرێت. هەر ڕۆماننووسێک ئەم حاڵەتانە ڕەچاو بکات دەتوانێ گفت وگۆی ئاسایی بنووسێت، گفت وگۆیەک کە دەگەڵ تەمەن و پێگەی ڕۆشنبیریی و کۆمەڵایەتی و قەومی نەتەوەیی هەر کاراکتەرێکدا تێک بکاتەوە، کە خوێنەریش بە ئاسانی قەبووڵی بکات. سەرچاوەیەکی دیکەی فێر بوونی هونەری گفت وگۆ لە بواری ڕۆماننووسیدا، خوێندنەوەی وردی ئەو گفتوگۆ ڕۆمانەوانیانەیە کە کەڵە ڕۆماننووسانی دنیا نووسیویانە، هەندێ نووسەر ئەرکی قورسی هونەری

گفتوگۆنووسی بەوە لە کۆڵ دەکەنەوە کە شێوەی قسە کردنی خەڵکی وەکو چۆن لە ژیانی ڕۆژانەدا، لە کۆچەو بازاڕ و چاخانەو مەیخانەو قوتابخاناندا دەکرێت، بەو ئاوایەو وەکو خۆی نەقڵ دەکەن، یانی هەمان زمانی زارەکی باو بەکار دەبەن، کە ئەمە تەنیا زمانی لێکدی حاڵی بوونە نەک زمانی بەرهەمهێنانی هونەری، کە هونەر دەبێ لە واقیع باڵاتر بێ. ڕاستە ژیان و تەبیعەت سەرچاوەی هونەرن، بەڵام هونەر، کە ڕۆمان باڵاترین ژانری چیرۆکڤانی سەردەمێن تازەیە، خوڵقاندنەوەی سروشت و ژیانە، نەک کۆپی کردنەوەی موو بە مووی ژیان و سروشت. یانی ژیان گێژەو بێژە دەکات، پوختی دەکات، ئەوجا دەیهونەرێنێ. جا گفت وگۆش کە بەشێکە وەکو هەر بەشێکی دیکەی ڕۆمان، دەبێ لە ئاستی هونەریەتی هەموو بەشەکانی دیکەدا بێت و هەمان باڵایی هونەریی بەشەکانی دیکە پەیدا بکات. واتە لە بۆتەی هونەریەتی تێکڕای ڕۆمانەکەدا قاڵ بکرێتەوە.

هەڵبەتە گفت وگۆ دەبێ ئاسایی بنوێنێ، وێڕای ئەوەی فەردیەت و چۆنیەتی خۆی هەبێت، تایبەتمەندی زمانی گوفتاریی هەر گروپ و جماعەتێکیش بنوێنێ. ئەمەش بەوە دێتە دی کە ڕۆماننووس بتوانێ لە نووسینی گفتوگۆو دیالۆگاندا زمانێکی ئەدەبی دروست و باڵا، بە جۆرێ دەگەڵ زمانی گوفتاریی قارەمانەکانیدا، ئیدی لە هەر پێگەیەکی ڕۆشنبیریی و کۆمەڵایەتیدا بن، ئاوێتە بکات، کە هەم دروستیو جوانی ئەدەبی خۆی هەبێت و هەم تایبەتمەندی زمانی گوفتاریی تیا بێ...

***

هەڵبەتە لە هونەری گێڕانەوەدا ، شتێک هەیە کە پێی دەگوترێ وەسف ، جا لە ڕۆماندا کە وەکو زەرورەتێکی تەکنیکی و هونەری نۆرە دێتە سەر وەسف، ڕۆماننووس، تێکڕای جوڵەو حەرەکەی چیرۆکەکە ڕادەگرێت، تا خوێنەر لە ڕوانگەی نووسەر یان گوتیار یان یەکێک لە قارەمانەکانەوە، تەمەشای دیمەنێکی بێرۆنی یان حاڵەتێکی دەروونی بکات، جا بەم پێودانگە وەسف و وەسفکاری مەوداو هاماجێکی زندوو وهەمەڕەنگی ئەوتۆ بە دنیای چیرۆک دەبەخشێت کە خوێنەر وا هەست نەکات مامەڵە لە تەک کۆمەڵێک وشەی بێ گیاندا دەکات، بەڵکو وا هەست بکات مامەڵە دەگەڵ دنیایەکدا دەکات زندووەو بە هەر پێنج هەستەکەی خۆی هەستی پێدەکات و دەگەڵیا دەژی.

هەڵبەت وەسفیش دەشێت بابەتی بێ و دەشێت ئیکسپرسیونیستی بێ. وەسفی بابەتی ئەوەیە کە شتەکان و کەسەکان وەکو خۆیان، چۆن هەن بەو ئاوایە وەسف بکرێن و وێنە بگیرێن، وەسفی ئیکسپرسیونیستی ئەوەیە کە شتەکان و کەسەکان، وەکو بینەر چۆنیان دەبێنێ و چۆنیان وێنا دەکات بەو ئاوایە وەسفیان بکات و وێنەیان بگرێت. واتە لە وەسفی بابەتیدا، وەسفکراو لە ڕوانگەی بینەرەوە یان گوتیارەوە دەگوازرێتەوە بۆ زەینی خوێنەرو وەرگر، بەڵام لە وەسفی ئیکسپرسیونیستیدا، وەسفکراو

له زەینی بینەر یان گوتیاردا رەنگدەداتەوەو تێکەڵ بە ئیحساساتەکانی دەبێت ئەوجا بۆ زەینی خوێنەرو وەرگر دەگوازرێتەوە..

وەسفی بابەتی زیاتر ئەوزاری کاری زانایە و وەسفی ئیکسپرسیونیستی زیاتر ئەوزاری کاری هونەرمەندە، ئیدی چ شاعیر بێت و چ نووسەر، زانا بە واقیعبینی و بێلایەنی ئەکادیمی دەڕوانێتە شتان و وەسفێکی وردیان، وەکو چۆن بە ڕاستی هەن، دەکات. یانی مەرام و ئەرکی زانا کەشف و خستنەڕووی زانیارییە. بەڵام هونەرمەند بە چاوێکی ئیحساساتی دەڕوانێتە شتان و بەو جۆرەیان وەسف دەکات کە ئاوێتە بە هەستەکانی بوون و خۆی تەسەوریان دەکات.

دیارە ڕۆماننووس بۆی هەیە، بە پێی زەرورەتی وەسف، لە کات و شوێنی گونجاودا سوود لە هەردوو چەشنە وەسفەکە وەربگرێت، ئیدی گرینگ ئەوەیە بە شێوەیەکی هونەریانەی زندوو و کاریگەر بگاتە زەینی خوێنەرو تینویەتی هونەریی ئەو بشکێنێ، دیارە ئەم کارەش، کارێکی ئەوەندە ئاسان نییە، پەیوەندیەکی تەواوی بەوەوە هەیە کە نووسەر چەند بە توانایە لە هەڵبژاردن و دەربڕینی بەشەکانی بابەتی وەسفەکەیدا. هەڵبەتە نووسەر نایەت هەر هەموو بەشەکانی بابەتی وەسفەکەی بە تول و تەفسیڵ وێنە بگرێت، بەڵام بەپێی زەرورەتی هونەریی ڕۆمانەکە هەندێ بەشی هەڵدەبژێرێ. چونکە هونەری رۆماننووس لەمەدایە کە بە کەمترین وشە هەر شتێک یان هەر کەسێک وەکو خۆی، وەکو چۆن لە واقیعدا هەیە وەسف بکات (لە وەسفی بابەتی دا) یان وەکو چۆن لە زەینی وەسفکاردا ڕەنگی داوەتەوە (لە وەسفی ئیکسپرسیونیستیدا) وەسف بکات. نووسەری باش و بەهرەمەند وهونەرمەند کەسێکە کە ئەهلی دیتن بێ، نیگایەکی هەبێ کە یەکڕاست بکەوێتە سۆراخ و تاقیبی جوانترین و گرینگترین و کاریگەرترین بەشی هەر شتێک و زەوقی هەڵبژاردنی هەبێ، تەنیا ئەو بەشانە هەڵبژێرێ، کە یەکێتی هونەریی و کاریگەریی چیرۆکڤانی بە ڕۆمانەکە ببەخشن. شتێک هەڵبژێرێ کە خۆی لە میانەی ڕامان و وردبوونەوەوە لایەنێکی کەشف کردبێت کە پێشتر کەس سەرنجی بۆ نەچوو بێ، یان باسی نەکردبێ، دیارە ئەم تازەگەریی و تاکگەراییە لە خەسڵەتە سەرەکیەکانی هونەری رۆمانەو وا دەخوازێت هەر بەشێکی بەرهەمەکە، کە وەسف یەکێکە لەو بەشانە تازەیی و فەردانیەتی خۆی هەبێت...

لە مەسەلەی وەسفدا، باسی ئەوەمان کرد، کە وەسف بە هەردوو جۆرەکەیەوە لە روانگەی بینەر یان تەمەشاڤانەوە دێتە ئەنجامدان، ئیدی ئەم بینەر یان تەمەشاڤانە دەشێت گوتیاری چیرۆک بێ یان هەر قارەمان و کاراکتەرێکی چیرۆکەکە بێت.

جا هەر لە باسی رۆمان و رۆماننووسیدا، رەگەزێکی یەجگار گرینگی دیکە هەیە کە گۆشەنیگای پێدەگوترێ. گۆشەنیگا، شێوازێکە کە نووسەر لە رێگایەوە کەرەستەو رەگەزەکانی چیرۆکەکەی خۆی بە خوێنەر نیشان دەدات. گۆشەنیگا لە ڕاستیدا پەیوەندی چیرۆکنووس بە سەراپای چیرۆکەکەوە نیشان دەدات. هەر چیرۆکێک دەبێ گوتیارێکی هەبێ کە بابەتێ بگێڕێتەوە، جا ئەم بابەت گێڕانەوەیە دەشێت لە شێوەی یەکەم کەس (من، ئێمە) یا دووەم کەس (تۆ، ئێوە) یان سێیەم کەس (ئەو، ئەوان)دا ئەنجام بدرێت. کەواتە گۆشەنیگا یەکێکە لە رەگەزە گرینگەکانی دنیای چیرۆکڤانی، پەیوەندی چیرۆکنووس و چیرۆکەکە دیاری دەکات، یارمەتی نووسەر دەدات، کەرەستە چیرۆکڤانیەکانی لە یەکەیەکی یەکپارچەی هونەریدا یەکبخات و بهونەرێنێ، رێنوێنی خوێنەر دەکات بۆ تێگەیشتن لە چیرۆکەکە.. ئەوەی لێرەداو زیاتر مەبەستە، گۆشەنیگای شەخسی و گۆشەنیگای مادیە. گۆشەنیگای شەخسی بەو مانایەیە کە نووسەر لە گۆشە نیگاو ڕوانگەی چ کەسێکەوە چیرۆکەکە دەگێڕێتەوە. گۆشە نیگای مادیش بەو مانایەیە کە نووسەر لە چ پێگەو هەڵوێستێکی شوێنکاتیەوە، دەڕوانێتە دنیای چیرۆکەکەی و دەیگێڕێتەوە. هەڵبەتە گۆشەنیگا، بۆ نووسەر، یەکێکە لە مەسەلە تەکنیکی و ئیستاتیکیە هەرە گرینگەکان لە ئەفراندن و داهێنانی چیرۆکدا، هەڵبژاردنی گۆشەنیگای دروست، دەکاتە هەڵبژاردنی رێگەی دروستی گێڕانەوەی چیرۆک و هەر نووسەرێک رێگەی دروستی گێڕانەوەی چیرۆکەکەی بدۆزێتەوە، زەحمەتێکی زۆری تەکنیکی داهێنانی چیرۆکی لە کۆڵ دەبێتەوە..

هەڵبەتە گۆشەنیگا، بۆ خوێنەریش گرینگە، چونکە خوێنەر لەو رێگایەوە تەماس دەگەڵ دنیای چیرۆکەکەو کاراکتەرەکاندا پەیدا دەکات و داوەری دەربارەی خەیاڵ و وتارو کرداری کاراکتەرەکان دەکات. کاتێ کە چیرۆک لە گۆشەنیگای نووسەرەو یان یەکێک لە کاراکتەرەکانەوە دێتە گێڕانەوە، ئاساییە کە خوێنەر ناتوانێ بەخۆی و راستەوخۆ لە دنیای چیرۆکەکەدا ئامادەبێت و لە گۆشەنیگای خۆیەوە بڕوانێتە ئەو دنیایەو لەبەر ڕۆشنایی ئەو زانیاریانەی کە بە دەستی دێنێ، داوەری خۆی دەربارەی کاراکتەرەکان بکات، بەڵکو ناچارە لە گۆشەنیگای گوتیارەوە، ئیدی هەر کێیەک هەیە، بڕوانێتە دنیای چیرۆکەکەو قەناعەت بەو زانیاریانە بکات کە گوتیار دەیداتێ. دیارە گوتیاریش، زانیاریە هەڵبژاردەکانی خۆی بە شێوە و زمان و تۆن و سۆز و گودازێکەوە، بۆ خوێنەر دەگوازێتەوە کە ڕەنگدانەوەی ئەو هەست و لێکدانەوەو بۆچوونە بێ کە خۆی حەزی لێدەکات، یانی بە حەزی خۆی دەکات. بەڵام ئەگەر چیرۆک گوتیاری نەبێ، لە گۆشەنیگای هیچکەسێکەوە نەیەتە گێڕانەوە، هەنگی خوێنەر بەخۆی لە دنیای چیرۆکەکە ئامادە دەبێ، دەگەڵیا دەژی، هەنگێ بەپێی کەشف و پێوەرە شەخسیەکانی خۆی داوەری دەربارەی ئەو جیهانەو کاراکتەرەکانی دەکات. بەم پێودانگە، جۆری گۆشەنیگا، ئەوە ساغ دەکاتەوە کە تەماس و کارلێک و مامەڵەی خوێنەر دەگەڵ دنیای چیرۆکدا

ڕاستەوخۆیە یان ناڕاستەوخۆ. لێکدانەوەو بۆچوون و هەستی سەبارەت بە کاراکتەرەکان و ڕەفتارو گوفتارو هەڵوێستیان سەربەخۆیانەیە یان لە ژێر کاریگەری تەڵقینکاریەکانی گوتیاردایە.

هەڵبەتە، تا حوزووری ئامادەبوونی نووسەر، لە ناو چیرۆکدا، ناڕاستەوخۆ، پەنهان ترو نادیارتر بێ باشترە، بوونی نووسەر لە ناو دەقەکەیدا فلوبیر گوتەنی دەبێ وەکو بوونی خوا لە گەردووندا بێ – نادیار بەڵام دەسەڵاتدار بێ، لە هەموو شوێنێکدا هەستی پێبکەین، بەڵام لە هیچ شوێنێکدا نەی بینین. ئەگەر تەمەشایەکی ڕێڕەوی گەشەکردن و پەرەسەندنی هونەری ڕۆمان بکەین دەبینین قۆناغ بە قۆناغ حوزووری نووسەر لە دنیای چیرۆکدا کەم بووەتەوەو یەکێک لە گۆڕانە گرینگەکانی ڕۆمانی ئەم سەردەم و ڕۆژگارە تازەیە، غیابی نووسەرە.. بەم پێودانگە دەردەکەوێ کە گۆشەنیگا، مەسەلەیەکی ئیستاتیکی یەجگار گرینگە، ئەگەر شارەزایانەو بە دروستی بەکار ببرێ و بێتە هەڵبژاردن، چیرۆکەکەو تۆوی چیرۆکەکە بە باشی و دروستی نەشونما و گەشە دەکات، دیارە پێچەوانەش پێچەوانەیە. دیارە هەر چیرۆکێ کە دەنووسرێت، بەو مەبەستە دێتە نووسین کە بۆ خوێنەر بگوازرێتەوەو، یەکێک لە ئەوزارەکانی گواستنەوەش گێڕانەوەیە، گێڕانەوەش لە قاڵب و گۆشەنیگای جیاوازو جۆراو جۆرەوە ئەنجام دەدرێت، ئیدی گێڕانەوە لە قاڵبی نامەدا، لە قاڵبی بیرەوەریدا، لە قاڵبی ژینامەدا بێ یان لە گۆشەنیگای چەند کاراکتەرێکەوە بێ، کە لێرەدا بەپێی تواناو ئەوەندەی بابەتەکە هەڵبگرێت سووکە هەڵوەستەیەک لەسەر باوترین جۆری گۆشەنیگاو گوتیار دەکەین، کە گوتیاری هەموو شتزان یەکێکە لەو جۆرانە: گۆشەنیگا شێوازێکە کە نووسەر لە ڕێگایەوە، تیمە و ناوەڕۆک و بابەتە چیرۆکڤانیەکانی خۆی بە خوێنەر نیشان دەدات و پەیوەندی نووسەر بە دەقی چیرۆکەکەوە دەنوێنێ. گۆشەنیگا یان دەروونیە یان بێرونیە. لە گۆشەنیگای دەروونیدا، گوتیاری چیرۆکەکە یان چیرۆک بێژ، یەکێکە لە کاراکتەرانی چیرۆکەکەو چیرۆک بە شێوەی یەکەم کەس دەگوازرێتەوە یان دەگێڕدرێتەوە. ئەگەر گوتیار (چیرۆکبێژ) شا قارەمانی چیرۆک بێ گوتیاری — قارەمانی پێدەگوترێ و ئەگەر قارەمانێکی لاوەکی بێ، گوتیاری- بینەری پێدەگوترێ. لە گۆشەنیگای دەروونیدا، سوود لە شێوەێن مەنەلۆگ و مەنەلۆگی دەروونی، و مەنەلۆگی دراماتیکی و خودگۆیی وەردەگیرێت.

لە گۆشەنیگای بێرونیدا، نووسەر دەچێتە کڵێشەو پێستی قارەمان و کاراکتەرەکانەوەو تایبەتمەندی و خەسڵەتە دەروونی و جەستەییەکانیان شەرح دەکات و باسی ڕابردوو و ئێستاو ئایندەیان دەکات. ئەگەر نووسەر بچێتە قاڵبی یەک بە یەکی کاراکتەرانی چیرۆکەکەوەو تایبەتمەندییە ڕوحی و خەلقی و هەست و بیرو کارو کاردانەوەکانیان بە وردی شەرح بکات و بیانگێڕێتەوە، لەم حاڵەتەدا بەو گۆشەنیگاو گوتیارە دەگوترێ گوتیاری زانا بە هەموو شت. بەڵام ئەگەر نووسەر بچێتە کڵێشەی تەنیا یەکێک لە کاراکتەرەکانەوەو لە زەین و نۆڕینی ئەوەوە ڕووداوێن چیرۆکەکە بگێڕێتەوە، گۆشەنیگاکە، پێی دەگوترێ

گوتیاری هەموو شت زانی سنووردار. لە گۆشەنیگای بێرونیدا، هەندێجار نووسەر هەندێ شێوەی دی بەکار دەبات کە گۆشەنیگای بابەتی یان بینەری راستەوخۆی پێدەگوترێ. لەم شێوازەدا نووسەر دەوری کامێرا دەبینێ، کارو کردەوەی کاراکتەرەکان وەکو خۆی بێ هیچ هەڵوێستگیری و کاردانەوەیەک یان شەرح و روونکردنەوەیەک پیشان دەدات، گفتوگۆکانیان وەکو خۆی تۆمار دەکات، ئیدی خوێندنەوەی هەست و بیروبۆچوون و تایبەتمەندیە دەروونی و جەستەییەکانیان بۆ خودی خوێنەر بەجێدێڵێ، یانی لە گۆشەنیگاو گوتیاری هەموو شت زاندا، هیچ گۆشەیەکی دنیای چیرۆکەکە، هیچ شتێکی ژیانی دەروونی و بێرونی کاراکتەرەکان و رابردوو و ئێستاو ئایندەیان لە نووسەری هەموو شت زان شاراوەنییەو نابێت. یانی نووسەر لێرەدا کە داهێنەرو خوڵقێنەری جیهانی چیرۆکەکەیە، خوایانە ئاگای لە هەموو وردو درشتێکی بێرونی و دەروونی کاراکتەرەکانی، لە رابردوو و ئێستاو ئایندەیان هەیەو هیچی لێ شاراوە نییە... هەرچەندە لەو چیرۆکانەدا کە لە گۆشەنیگای زانا بە هەموو شتانەوە دەگێڕدرێنەوە، خوێنەر هەندێجار لە دنیای چیرۆکەکە دوور دەبێت و ناتوانێ راستەوخۆ تەماس دەگەڵ قارەمان و کاراکتەرەکاندا پەیدا بکات، بەڵام لە کاتی کورت کردنەوەدا دەتوانێ تەماس دەگەڵ بیرو ئیدراک و هەستێن نووسەر یان گوتیاردا پەیدا بکات... هەڵبەتە دوو جۆری سەرەکی گۆشەنیگای زانا بە هەموو شت هەن:

١ - گوتیاری زانا بە هەموو شت - ڕاڤەکار: گوتیاری راڤەکار، جۆرە گوتیارێکی هەموو شت زانە، کە ئازادانەو بەردەوام گێڕانەوەی چیرۆکەکە قوت (بڕین) دەکات و خۆی لە کاروباری کاراکتەرەکان و رووداوەکان هەڵدەقورتێنێ و راوبۆچوونی خۆی دەربارەی کاراکتەرەکان و رووداوەکان دەردەبڕێت. جاری وا هەیە ئەم خۆهەڵقورتانە دەگاتە کورتە وتارێکی وەها کە هیچ پەیوەندییەکی بە چیرۆکەکەوە نامێنێ. گوتیاری ڕاڤەکار، جۆرە نێرەنگێکی هونەری زەقە کە زۆرجار ریالیستانی سەدەی نۆزدەیەم لە چیرۆک و رۆمانەکانیدا بەکاریان دەبرد. گوتیاری زانا بە هەمووشت ، کاتێ بە گوتیاری راڤەکار دەزانرێ کە هەر بە گێڕانەوەی رووداوو بویەرەکانی چیرۆکەکەوە نەوەستێ، بەڵکو بەدەم گێڕانەوەی چیرۆکەکەوە لە هەر شوێنێک و لە هەر کاتێکدا حەزی کرد، بە کەماڵی ئارەزوو خۆی لە دنیای چیرۆکەکە، هەڵقورتێنێ و بکەوێتە فەلسەفەرێسی و عمومیاتگۆیی و بەرگری لە خەون و خەیاڵ و ئەتوارو گوتاری کاراکتەرەکان بکات یان رەخنەیان لێبگرێت.

٢ - گوتیاری زانا بە هەموو شت - بێلایەن: ئەمە جۆرە گوتیارێکی هەموو شت زانە، کە بێ لایەنانە رووداوو گفتوگۆیەکان وەکو خۆی دەگێڕێتەوەو کەم و زۆر ناچێ بەلای شیکردنەوەو شەرح و شروڤەیانەوەو هیچ داوەرییەکی شەخسی دەربارەی شتەکان ناکات و خۆی لە هەر فەلسەفەرێسی و عمومیاتگۆییەک دوور دەگرێت. ئەم حیلە هونەرییە رێک پڕ بە پێستی حەزو خواستی ئینسانی مۆدێرن و هاوچەرخە کە حەز دەکات لە هەر دۆزو مەسەلەیەکدا، زانیاریی تەواو بە دەست بێنێ و لەبەر

ڕۆشنایی ئەو زانیاریانە، بە خۆی داوەری بکات و شتەکان هەڵسەنگێنێ. نووسەری زانا بە هەموو شت- ڕاڤەکار، ئەم مافە لە خوێنەر زەوت دەکات، بۆیە زەوقی سەردەم و ڕۆژگاری نوێ، گوتیاری زانا بە هەموو شتی- ڕاڤەکار، پەسند ناکات... بۆیە گوتیاری هەمە شتزان- بێلایەنی پێ پەسندترە کە تەنیا لە گۆشەنیگای خۆیەوەو بە دەنگی خۆی و بەناوی خۆیەوە چیرۆکەکە دەگێڕێتەوەو خۆی لە هیچ شتێکی دیکەی دنیای چیرۆکەکە هەڵناقورتێنێ. نووسەری زانا بە هەموو شت - بێلایەن، ناتوانێ بە ڕاشکاوی و بە زمانی خۆی، بەرگری لە کاراکتەرەکانی بکات یان ئیرادیان لێبگرێت، بەڵام دەتوانێ لە زمانی کاراکتەرەکانەوە، هەرچی لە دڵدا هەیە هەڵیڕێژێت، بەو مەرجەی دەگەڵ واقیعی چیرۆکەکەدا تێک بکاتەوەو قەناعەتبەخش بێت و زۆر شتیش بۆ زیرەکی خوێنەر بهێڵێتەوە... هەڵبەتە گۆشەنیگای گوتیاری زانا بە هەموو شت، ئەگەر بە شێوەیەکی هونەرمەندانە بەکار ببرێت، گۆشەنیگایەکی یەجگار باش و پەسندە.

هەر چیرۆکێک بگریت بۆ ئەوە دەنووسرێت کە بگێڕدرێتەوەو بۆ خوێنەر بگوازرێتەوە، ئەم گێڕانەوەو گوێزانەوەیش لە ڕێگای گوتیارەوە دەگێڕدرێتەوە، ئەمەش لە گۆشەنیگای یەکەم کەس یان دووەم کەس یان سێیەم کەسەوە دەگوازرێتەوە... بۆیە لێرەدا بە پێی تواناو هێندەی باسەکەمان هەڵبگرێت، سووکە هەڵوەستەیەک لەسەر گوتیاری گۆشەنیگای یەکەم کەس دەکەین. لە سەرێ ڕا باسێکی خێرای گوتیاری هەمە شت زانمان کرد، هەر ئەو گوتیارەی کە ئاگای لە هەموو وردو درشتێکی بێرون و دەروونی دنیای چیرۆکەکەو گشت قارەمانەکان هەبوو، لەم گۆشەنیگایەدا، یانی لە گۆشەنیگای یەکەم کەسدا، نووسەر پاشەکشە دەکات و کاری گێڕانەوە بە یەکێک لە کاراکتەرەکان دەسپێرێت و خۆی لە دنیای چیرۆکەکە دوور دەگرێت.

گوتیاری یەکەم کەس، هەر کێیەک بێ، کەسێکی ئاساییە، ئەمە ناتوانێ هەموو شتێک هەر بزانێت، توانای زانستی و زانیاری سنووردارە، هەموو شتێک نازانێ، لە ڕێگەی هەر پێنج هەستەکەیەوە پەی بەشتان دەبات، هەروەها دەتوانێ بۆ ئەو مەبەستە پەناوەبەر مەزەندەکاری بەرێت، ئەنجامگیری بکات، شتان هەڵێنجێ، بەرزە خەیاڵی و، خەیاڵپەروەری بکات، خەون ببینێ. هەروەها دەشتوانێ، زانیاری لەمەڕ ئەو ڕووداوو شتانەش بە دەست بێنێ کە خۆی نەی دیتوون، یان بەشداری تیا نەکردوون و، بە کورتیەکەی بە خۆی نەیجەڕباندوون، بۆ نموونە لە سەرچاوەیەکدا خوێندویەتیەوە، یان لە کەسێکی بیستووە، دەتوانێ ئەو شتانەش بۆ خوێنەر بگێڕێتەوە، لێرەدا دەبێ سەرچاوەی ئەو زانیاریانە بە خوێنەر بڵێ و، قەناعەتی پێبکات کە ڕاست دەکات.. هەڵبەتە گێڕانەوە لە گۆشەنیگای گوتیاری یەکەم کەسەوە، تازەترو زندووترە لە گێڕانەوەی گوتیار یان نووسەری هەموو شت زان، دەرفەتی زیاتر بە

خوێنەر دەدات کە بە خۆی لە نزیکەوە کاراکتەرەکان بدینێ و بە چاوی خۆی کارو کاردانەوەکانیان ببینێ.

هەڵبەتە لە نێو رۆماننووسان و تیۆریسینانی هونەری رۆماندا، خەڵکانێکی زۆر هەن، کە گوتیاری یەکەم کەس پەسند ناکەن، یەکێک لەوانە ئانتونی ترولوپە کە لەو بارەیەوە دەڵێت: "…. کارێکی خەتەرە نووسەر بێت لە گۆشەنیگای "من"ـەوە چیرۆک بنووسێت، چونکە بێ ئەوەی بە خۆ بزانێ، ئەو هەستە لای خوێنەر دروست دەکات کە نووسەر دەیەوێ خۆی گەورە بنوێنێ، خۆی هەڵکێشێ و، هەڵبەتە خوێنەر ئەم خۆهەڵکێشانەی پێ قووت ناچێت. یان ئەگەر ئەو (من)ـەی کە نووسەر بەکاری دەبات، زیاد لە پێویست و بە شێوەیەکی دەستکرد خاکی و بێ فیز بێ، دیسان خوێنەر لێی دەرەوێتەوە. من پێموایە لە چیرۆک گێڕانەوەدا، باشترین شت ئەوەیە کە راناوی یەکەم کەسەکە قووت بدەین، بیشارینەوە. بە باوەڕی من، هەمان شێوەی کۆنی "یەکێ هەبوو، یەکێ نەبوو". ئەگەر کەمێک دەسکاری بکرێت ، باشترین شێوەی چیرۆکبێژی و چیرۆک گێڕانەوەیە…" (بروانە رمان بەروایت رمان نویسان/ میریام الوت/ ترجمە علی محمد حق شناس، نشر مرکز/ چاپ دوم ١٣٨٠/ تهران).

هەڵبەتە گوتیاری یەکەم کەس یەکێکە لەو گۆشەنیگا هەستیارانەی ئەگەر بە درێژاو لە پانتاییەکی زۆری چیرۆکدا بەکار ببرێت و نووسەر کەسێکی لە زەبر نەبێت، جۆرە خاوی و شاشیەکی نەخوازراو بە دەق دەدات.

گۆشەنیگای گوتیاری یەکەم کەس بە شێوەیەکی گشتی دەشێت بکرێت بە دوو دەستەوە:

١ – گۆشەنیگای گەڤا (شاهد ، چاودێر)، لە گۆشەنیگای بینەر یان گەڤادا، کاری گێڕانەوە بە کاراکتەرێکی لاوەکی چیرۆکەکە دەسپێردرێت، ئەم کاراکتەرە کە رۆڵی سەرەکی لە چیرۆکەکەدا نیەو زیاتر بینەر و گەواهی رووداوەکانە تا فاکتەری ئەسڵی رووداوەکان بێ، رووداوەکانی دنیای چیرۆکەکە، بە گوێرەی تواناو زانیاریەکانی خۆی، لە گۆشەنیگای خۆی و بە دەنگ و زمانی خۆی بۆ خوێنەر دەگێڕێتەوەو پێی دەگەیەنێ. جا ئەم گوتیاری- گەڤایە کە فاکتەری سەرەکی رووداوەکان نیەو لە ناو جەرگەی رووداوەکاندا نیە، ئەدی زانیاری لە کوێ بەدەست دێنێ تا بۆ خوێنەری بگێڕێتەوە؟ دەشێت لەم سەرچاوانەوە زانیاری بەدەست بێنێ: ئەو شتانەی کە بە خۆی دەیانبینێ و بە گوێی دەیانبیستێ، لە رێگەی گفتوگۆ دەگەڵ کاراکتەرانی سەرەکیدا بەو نیازو مەبەستەی کە هزرین و هەست و ڕازو نیازیان کەشف بکات، لە رێگای گفتوگۆکرنەوە دەگەڵ دۆستان و دژمنانی کاراکتەرانی سەرەکیدا، بە نیازی بە دەست هێنانی هەندێ لەو زانیاریانەی کە لەگینە ئەوانە دەربارەی کاراکتەرانی سەرەکی لەلایان بێت. بە دەستهێنانی نامە، دەفتەری بیرەوەری و هەر بەڵگەنامەیەک کە لەگین بێ زانیاری دەربارەی کارو بیرو هەستو رازو نیازی کاراکتەرانی سەرەکی تیا بێ. ئیدی گوتیاری گەڤا ئەو زانیاریانەی کە لەو

سەرچاوانەوە وەریان دەگرێت، هەر هەمووی تاوتوێ دەکات، رازو حەقیقەتەکانیان لێ هەڵدەهێنجێ و بە گوێرەی خوێندنەوەو بۆچوون و بیرو باوەڕو هەستی خۆی بۆ خوێنەری دەگوازێتەوە. ئیدی گوتیاری – گەڤا (گەواە) دەشێت پەیامنێر بێ، سیخوڕ بێ، دەشێت هیچ یەکێک لەوانە نەبێ، تەنیا دەگەڵ کاراکتەرە سەرەکیەکاندا ناسیاوی یان خزمایەتی هەبێت، بە هەرحاڵ بە ئەرکی مرۆڤانی خۆی دەزانێت کە رازێک یان حەقیقەتێکی گرینگ کەشف بکات یان بەشداری لە کەشفکردنیا بکات.

لەو چیرۆکانەدا کە لە گۆشەنیگای گەڤا (گەواە)وە دێتە گێڕانەوە، (گەڤا) بە حوکمی ئەوەی گوتیارەو خوێنەر دەدوێنێ، دەبێ دەربڕینی هەست و نەست، جۆری گوتن، وەسف و نیشاندانەکانی، چۆنیەتی زمانی گێڕانەوەکەی تەواو دەگەڵ پێگەی رۆشنبیری و کۆمەڵایەتی خۆیدا وەکو گوتیار تێکبکاتەوەو بگونجێت. بە کورتیەکەی یەکێک لە تایبەتمەندیەکانی ئەو چیرۆکانەی کە لە گۆشەنیگای گوتیاری یەکەم کەسەوە دەگێردرێنەوە، ئەمەیە کە گێڕانەوە کە دەبێ شەقڵ و مۆرکی کەسایەتی گوتیاری لەخۆ گرتبێ و پێوەی دیار بێ. ئەگەر بویسترێ چیرۆکێک درەنگ خۆی بە دەستەوە بدات، باشترین رێگا ئەوەیە لە گۆشەنیگای گەواهـەوە بێتە گێڕانەوە. چونکە گەواە لە پەراوێزی چیرۆکەکەدا دەژی، ناتوانێ بە خێراییو زوو بە زوو راز یان حەقیقەتی جەرگەی چیرۆکەکە کەشف بکات و پەی پێببات، بۆیە هەر کاتێ چیرۆکەکە وا بخوازێت کە راز یان حەقیقەتی قوڵایی و جەرگەی چیرۆکەکە بەرە بەرە ئاشکرا ببێت، باشترین رێگا ئەوەیە لە گۆشەنیگای گەڤاوە بێتە گێڕانەوە.

٢ – گۆشەنیگای قارەمان:

لەم گۆشەنیگایەدا کاری گێڕانەوە بە قارەمانی چیرۆکەکە دەسپێردرێت، تا بە خۆی لە گۆشەنیگای خۆی و بە دەنگی خۆی چیرۆکی ژیانی خۆی بۆ خوێنەر بگێڕێتەوە، گوتیاری – قارەمان، بە پێچەوانەوەی گوتیاری – گەڤاوە کە لە پێگەیەکی پەراوێزیی بزۆزەوە دەنواڕێتە جیهانی چیرۆک، جێگەی لە جەرگەو چەقی چیرۆکەکەدایە، بۆیە دەرفەتێکی کەمتری بۆ جوڵان هەیە. یانی بازنەی بە دەست هێنانی زانیاری تەنگترە لە بازنەی بە دەست هێنانی زانیاری گوتیاری – گەڤا. یانی سەرچاوەی زانیاری گوتیاری – قارەمان ئەو شتانەیە کە بە خۆی دەیانبینێ و دەیان بیستێ و خوێندنەوە و لێکدانەوەی شەخسیان بۆ دەکات.

لەو چیرۆکانەدا کە لە گۆشەنیگای قارەمانەوە دێنە گێڕانەوە، خوێنەر ڕاستەوخۆ سەروکار دەگەڵ خودی قارەماندا پەیدا دەکات و گوێی لێدەبێت کە چۆن باسی کارەکانی، خەون و خەیاڵەکانی، هەست و نەستی، بیروبیرکردنەوەی، ئەو شتانەی کە دیوونی و بیستوونی، کە بەسەری هاتوون و باسی لێکدانەوەو بۆچوون و داوەرییەکانی خۆی دەکات. دیارە لەم حاڵەتەدا گێڕانەوە بە هەموو جۆرو شێوازو لقو پۆپەکانیەوە، بە چۆنیەتی بەکاربردنی زمانەوە، پێویستە دەگەڵ پێگەی رۆشنبیریی و کۆمەڵایەتی

گوتیاردا بگونجێت و تێکبکاتەوە. پێشتر سووکە ئاماژەیەکمان بۆ ئەوە کرد کە هەندێ لە رۆماننووسان و تێورریسینانی جیهانی رۆمان، گوتیاری یەکەم کەسیان لاپەسند نییە، چونکە خوێنەر وا هەست دەکات کە نووسەر دەیەوێ خۆی هەڵکێشێ، یان بە درۆوە وا بنوێنێ بابایەکی خاکی و بێ فیزەو ئەمەش هەڵوێستی نەرێنی لای خوێنەر دروست دەکات... هتد. جا رۆماننووس بۆ ئەوەی خۆی لەم گلەییە دەرباز بکات، دەتوانێ لە قاڵبی گوتیاری - قارەماندا، لە جیاتی ئەوەی چیرۆکەکە بە راناوی یەکەم کەسی تاک (واتا من) بگێڕێتەوە، بە راناوی سێیەم کەسی تاک (واتا ئەو) بگێڕێتەوە. یانی لەم حاڵەتەدا دەتوانێ گوتیارە راستەقینەکە کە قارەمانە، لە پشت پەردەی بەشدارێکی بێ ناو و نیشانەوە بشارێتەوەو لە رێگەو قاڵبی راناوی سێیەم کەسی تاکەوە، هەمان ئەوە شتە هونەریانە بڵێ و نیشان بدات کە گوتیاری - قارەمان دەیەوێ و، هیچ گلەیی و ئیرادێکی نەیەتە سەرو لێ نەگیرێت.

**

وەکو ئاماژەمان کردێ، گوشەنیگا شێوەیەکە لەو شێوانەی کە نووسەر پەنای دەباتێ تا لەو رێگەیەوە بابەت و تیمەو تێکڕای رەگەزە هونەرییەکانی چیرۆکەکەی خۆی بۆ خوێنەر بگێڕێتەوەو پیشانی بدات. یانی هەر چیرۆکێک دەبێ گوتیارێکی هەبێ کە بابەتێک بگێڕێتەوە، هەر گێڕانەوەیەکیش، لە گۆشەنیگایەکەوە، ئەنجام دەدرێت... یانی لە تێکڕای گۆشەنیگاکاندا هەمیشە کەسێک هەبووەو هەیە کە کاری گێڕانەوەی لە ئەستۆ بووبێ. ئەمەش گرینگی و هەستیاری رۆڵی گوتیار لە دنیای چیرۆکڤانیدا بە هەموو جۆرو ژانرەکانیەوە دەردەخات. لەو گۆشەنیگایانەدا، گوتیار دەوری میانچی نێوان دنیای چیرۆکەکەو خوێنەر دەبینێ. یانی خوێنەر لە رێگەی چاوانی ئەوەوە دنیای چیرۆکەکە دەبینێ و لە رێگەی دەنگی ئەوەوە دەژنەوێ کە لەو دنیایەدا، واتا لە دنیای چیرۆکەکەدا چی دەگوزەرێ. دیارە رۆمانیش وەکو دیاردەیەکی هونەری زندوو لە یاساو رێسائێن گۆڕان بە دەر نییە، جا لێرەدا پرسیار ئەوەیە کە ئاخۆ رۆڵی گوتیار، بەدەم پرۆسەی نەشونماو پەرەسەندن و گۆڕانکاری هونەری رۆمانەوە وەکو باڵاترین ژانری چیرۆکڤانی، زیادی کردووە یان داویەتیە کزی و روو لە نەمانە؟! دەشێت رۆمان دەستبەرداری گوتیار ببێ. گێڕانەوە وەکو پێشترش ئاماژەمان بۆ کردووە جۆری جیاوازی هەن، یەکێک لەوانە شێوەی دراماتیکی گێڕانەوەیە. لەم شێوە گێڕانەوەیەدا، گوتیار بە یەکجارەکی لا دەبرێت و هیچ دەورێکی نامێنێ و چونکە لەم شێوە گێڕانەوەیەدا هیچ میانچییەک لە ئارادا نیە، چیرۆکەکە بە جۆرێک بونیاد دەنرێ کە ژیانی دەروونی یان بێرۆنی کاراکتەرەکان، راستەوخۆو بێ هیچ پەردەیەک پیشانی خوێنەر دەدرێت و خوێنەر دەتوانێ لە گۆشەنیگاو دیدگای شەخسی خۆیەوە بڕوانێتە جیهانی چیرۆکەکەو داوەری خۆی دەربارەی خەیاڵ و کردارو گوتاری کاراکتەرەکان بکات. هەڵبەتە دەبێ ئەوەش

بگوترێ کە لە شێوەی دراماتیکی گێڕانەوەدا سەراپای چیرۆکەکە لە دەمی ڕووداوانی ڕووداودا پیشان دەدرێت...

***

هەر لە بواری گێڕانەوەو گێڕانەوەکاریدا لایەنێکی گرینگی دیکەی دنیای چیرۆکڤانیو رۆمانەوانی دێتە پیشێ کە رامان و هەڵوەستە هەڵدەگرێت ، ئەویش مەسەلەی گرێچنو پلۆتە. لە دنیای زاراوەناسی چیرۆکڤانیدا پلۆت دەکاتە ئەو نەزم و تەرتیبەی کە نووسەر بە ڕووداوەکانی چیرۆکی دەبەخشێت تا بگاتە ئەو ئەنجامەی کە خۆی دەیەوێت. هەر پلۆت و نەخشەیەک بریتیە لە کۆمەڵێک ڕووداوی بە دیقەت دارێژراوی پێکەوە بەندو گرێدراو کە لە گەرمەی کێشماکێش و ململانێی هێزە هەڤدژەکانەوە دەگاتە لوتکەو پاشان دەگاتە کۆتایی و دوا ئەنجام.

دیارە پلۆت و حیکایەت جیاوازیان هەیە، ئیدوارد مۆرگان فورستەری رۆماننووس و رۆماناسی بە نێوبانگی ئینگلیز، لە کتێبە بە نێوبانگەکەی خۆیدا، بنەماکانی رۆمان، جیاوازی پلۆت و حیکایەتی بەمجۆرە باسکردووە:

ئێمە حیکایەتمان بەمە پێناسە کردووە کە بریتیە لە گێڕانەوەی کۆمەڵێک ڕووداو کە بە گوێرەی زنجیرەی زەمانی ڕێکخراون. پلۆتیش گێڕانەوەی ڕووداوانە، بەڵام بە ئاشکرا کردنی هۆی ڕووداوەکان. بۆ نموونە: "شا مردو پاشان شابانۆ مرد" حیکایەتە. " شا مردو پاشان شابانۆ لە خەفەتا مرد" پلۆتە. لەم پلۆتەدا زنجیرەبەندی زەمانی پارێزراوە، بەڵام چەمکی هۆکارییەکە خستویەتیە ژێرەوە. واتە چەمکی هۆکاریەکە زاڵە... دیقەتی مردنەکەی شابانۆ بدە، لە حیکایەتدا کە دەبیستین شابانۆ مرد، دەڵێین و دەپرسین "پاشان چی ڕوویدا؟" لە پلۆتدا کاتێ هەمان خەبەر دەبیستین، دەپرسین: "بۆچی؟" ئەمە جیاوازی بنەڕەتی ئەم دوو لایەنەی رۆمانە. بەم پێودانگە لە پلۆتدا پەیوەندی هۆکاری (هۆو ئەنجام) ڕووداوەکان بە ئاشکرا دێتە دەربڕین، وەکو نموونەکەی فورستەر کە بە ئاشکرا هۆی مردنەکەی شابانۆمان پێدەڵێت کە بە خەفەتی مەرگی شاوە مردووە. بەڵام لە خودی رۆماندا، پەیوەندی هۆکاری (العلاقە العلیە) بە راشکاوی و زەقی نایەتە دەربڕین، بەڵکو بەدەم کارو کاردانەوەی کاراکتەرەکانەوەو بەدەم گۆڕانی چارەنووس و هزرو هزرینی کاراکتەرەکانەوە، دێتە نیشان دان. هەڵبەتە پێویستە کۆتایی پلۆت یان گرێ کرانەوە، زادەو بەرەنجامی ئاسایی کارلێک و رەوتی ڕووداوەکان و شێوەی کردارو پەرچەکرداری کاراکتەرەکان بێ. کە ئەم حاڵەتە هاتەدی ئیدی رۆماننووس ئازادە لەوەی لە هەر کوێیەکدا خۆی بە پێویستی دەزانێ کۆتایی بە رۆمانەکەی بێنێ و هیچ نیگەرانی ئەوە نەبێ کە ئاخۆ چەمکی ئەرستۆیی کۆتایی رەچاو کردووە یان نا. هەڵبەتە مەفهووم و چەمکی ئەرستۆیی بۆ کۆتایی وا دەخوازێ کە "هیچ شتێکی تری لە دواوە نەیەت". دیارە رەچاوکردنی ئەم چەمکە ئەرستۆییە بۆ کۆتایی،

له نێو ڕۆماننووساندا بووەتە باعیسی ئەوەی کە زۆریان تا شوێنێک درێژە بە ڕۆمانەکانیان بدەن و کۆتایی پێ بێنن کە ڕێگەی ئەم پرسیارە لە خوێنەر بگرن "پاشان چی ڕووی دا؟" بەڵام لە ڕۆمانی تازەدا گوێ بەم کۆتاییە ئەرستۆییە نادرێت و کۆتایی ڕۆمانەکە بە هەمان کراوەیی ژیان، دەهێڵرێتەوە. بە هەر حاڵ پلۆت و گرێچنی وەستایانەو سەرکەوتوو ئەوەیە کە ئۆرگانیکی بیت و پلۆتی ئۆرگانیکی ئەوەیە کە هەر بەشێکی مەعلوولی ئاسایی بەشەکانی پێشوو بێت و لە هەمان کاتدا فاکتەری فۆرمگیری بەشەکانی دوای خۆی بێت.

یەکێک لە تایبەتمەندیەکانی دیکەی نەخشەو پلۆتی سەرکەوتووی ئۆرگانیکی ئەوەیە کە ڕووداوەکانی ئاسایی و قەناعەتبەخش بێت، ئەقڵ وەری بگرێت. ڕووداوو بوونەوەرانی نا ئاسایی و میتافیزیکی، پڕ بە پێستی ئەفسانان، داستانان و ڕۆمانێن کۆن بوون و دەگەڵ ئەو ژانرە ئەدەبیانەدا دەگونجان، بوونەوەرانی ئاسمانی هی چیرۆکێن زانستین کە جۆرە ڕۆمانسێکی تازەن. بەڵام لە ڕۆمانی تازەدا، کاراکتەرو قارەمانان دەبێ ئەندامی کۆمەڵگەی تازە بن و بویەرو ڕووداوەکان دەبێ بە جۆرێ بن بچنە ئەقڵەوەو ئەقڵی خەڵکی ئەم سەردەمە قەبووڵیان بکات... لە نەخشەو پلۆتی ڕۆمانێن گەورەو مەزندا هەمیشە ڕەگەزێن ئاسایی و ڕەگەزێن نا ئاسایی تێکەڵ دەکرێن، ئەمەش زیاتر بۆ ڕەواندنەوەی حاڵەتی ڕۆتینیەتی ڕۆمانەکەیە، توماس هاردی (١٨٤٠ – ١٩٢٨) شاعیرو نووسەری ئینگلیزی لەمبارەیەوە دەڵێت:

"ئامانجی ڕاستەقینە، بەڵام نەگوتراوی چیرۆک، لەزەتبەخشینە لە ڕێگەی ڕازی کردنی عەشقی بەشەر، بە ڕەگەزی نائاسایی لە ئەزموونی بەشەریدا، ئیدی ئەو ئەزموونە چ بەدەنی بێ و چ ڕوحی و دەروونی.

ئەم ئامانجە وەختێ بە باشترین شێوە دێتەدی کە چیرۆکەکە بە زەبری هاماج و ئوتموسفیری خۆی توانبێتی قەناعەت لای خوێنەر دروست بکات کە کاراکتەرانی چیرۆکەکە ڕێک وەکو ئەو واقیعی و ڕاستەقینەن. جا تەنیا بەو مەبەستەیە کە دەبێ هەر بەرهەمێکی چیرۆکڤانی وێنەیەکی وردی ژیانی ئاسایی بێ. بەڵام مەحاڵە کە ڕەگەزی نائاسایی لە هاماجی چیرۆکدا نەمێنێ و، مەیلی خوێنەر لە سەر تێکڕای چیرۆکەکە لە بەین نەچێت. لەبەر ئەمەیە کە دەڵێین: بۆ چارەسەری ئەم کێشەیە، نووسەر هەرگیز نابێ سروشتی ئادەمی نا ئاسایی نیشان بدات، چونکە بەم کارە، کارێکی وەها دەکات کە چیرۆکەکەی باوەڕ نەکەردەنی بێ. ڕەگەزی نا ئاسایی دەبێ لە بویەرو ڕوداوانا بێ نەک لە قارەمانەکاندا... (بڕوانە: رمان بەروایت رمان نویسان. میریام الوت. ترجمە علی محمد حق شناس/ چاپ دوم ١٣٨٠، نشر مرکز/ تهران. ل ٦٨- ٦٩).

نەخشە و پلۆت بۆ ڕۆمان، وەکو ئیسکبەندیە بۆ بەدەنی ئینسان. ئەگەر ئیسکبەندی نەبوایە هەرگیز بەدەنی ئینسان خۆی بە پێوە نەدەگرت و ئەو هەموو جوانیەی پەیدا نەدەکرد. جا نەخشەو پلۆتیش

هەمان دەوری هەیە لە ڕۆماندا. چارلز دیکنز لەو بارەیەوە دەڵێت: "من پێموایە باشتر وایە ڕۆمان نەخشەو بلۆتێکی هەبێ، دەنا ڕۆمانەکە هیچ فۆرم و شێوەیەکی نابێت." ئەرستۆش پلۆت و نەخشە بە ژیان و گیانی تراژیدیا دەزانێ.

پلۆت و نەخشە، یەکێکە لەو ڕەگەزە چیرۆکڤانیە گرینگانەی کە یەکێتیی بە سەراپای ڕۆمان دەبەخشێت و بە شێوەیەکی ناڕاستەوخۆو ڕوون و ڕەوان جیهانبینی و خوێندنەوەی نووسەر بۆ دیاردەو ڕووداوان دەنوێنێ. یانی نووسەر هەر پلۆت و نەخشەیەک هەڵبژێرێ، لە ڕاستیا جیهانبینی و خوێندنەوەی خۆی ڕاگەیاندووە، ئەویش بە ڕەوانترین و کاریگەرترین زمان - یانی بە زمانی هونەر کە ڕووی قسەی لە دڵی خوێنەرە، کە سەرچاوەی ئیحساسات و هەست و سۆزیەتی. ڕۆماننووس کە ئەوزارێکی ئاوها بە هێزو کاریگەری لەبەر دەستدایە ئیدی هەق نیە بە دەمی خۆی و بە ڕاشکاوی جیهانبینی خۆی ڕابگەیەنێ و بێتە خوارێ بۆ ئاستی وتارنووسی کە نە کارێکی داهێنەرانەی هونەرییەو نە هاوتەبیعەتی هونەری ڕۆمانە.

هەڵبەتە نەخشەو پلۆت، یەکێکە لە ڕەگەزەکانی دنیای چیرۆکڤانی و گرینگی پلۆت لەوەدایە کە هەستی کونجکاوی و حەزی خوێنەر بجوڵێنێ و تا کۆتایی ڕۆمانەکە بەردەوام بێ لەسەر خوێندنەوە..

((٧))

یەکێکی دیکە لە ڕەگەزە هەرە گرینگەکانی ڕۆمان، کە دەکرێت بە ڕوحی ڕۆمان دابنرێت، کاراکتەرە. ڕۆمان بە کاراکتەران ئاوەدان دەبێ، وەکو چۆن دنیا بەبێ بەشەر، بێ لوتف و جوانی و بێ مانایە، ڕۆمانیش بەبێ کاراکتەر هیچ ئەفسوون و جوانیەکی دەرناکەوێت و ڕەمزو ڕازو ماناکانی کەشف نابن.

هەر ڕۆماننووسێک بگرێت، لە ژیانی هونەری خۆیدا دەیان کاراکتەری چیرۆکڤانی دەخولقێنێ کە هەندێکیان ژیانی ئەفسانەیی پەیدا دەکەن و دەگەنە ئاستێکی جاویدانی ئەوتۆ کە بە درێژایی ڕۆژگار نە پیر دەبن و نە وزەی ژین و ژیانیان دەداتە کزی و بە هەمان تین و تاوەوە لە هەموو سەردەمێکا دەژین. ئەم کاراکتەرانە لەچی و چۆن دروست دەکرێن، کە ئەو ژیانە ئەفسانەییە پەیدا دەکەن؟ هەڵبەتە سەرچاوەی سەرەکی خوڵقاندنی ئەم جۆرە کاراکتەرە نەمرانە بریتییە لە خەیاڵی داهێنەرانەی نووسەر، ئەزموونی شەخسی نووسەر، گەنجینەی ئەدەبیات و هونەری جیهانی...

دیارە کاراکتەریش جۆری زۆرە، بەڵام بە شێوەیەکی گشتی سێ جۆرە کاراکتەر هەن، جۆری یەکەم: کاراکتەری ئەفسانەییە کە ئەمانە زیاتر خواوەندان و نیمچە خواوەند و پاڵەوانانی کۆنن، یانی لە سەرووی مێژووەوەن، یانی میتا مێژوویین. هیچ شتێکیان وەکو هی بەشەری ئاسایی نییە، نە شادی و خەم، نە ئومێدو ترس، نە ڕق و خۆشەویستی، نە شەڕو ئاشتیان، ئاسایی و بەشەریانەو لە جۆری

زەمینی نییە. ئودیسێوسی قارەمانی ئۆدیسەکەی هومەر نموونەیەکە لە کاراکتەرێن ئەفسانەیی. ئۆدیسیۆس، بە پێچەوانەی خەڵکی ئاساییەوە کە وەکو هەر زندەوەرێکی دیکە لە گۆڕانی بەردەوامدایە، جێگیرو نەگۆڕە. ئۆدیسیۆس لە تێکڕای ژیانیا، لە تێکڕای هەڵوێستە جۆراو جۆرەکانیا، قارەمان و کاراکتەرێکی بەرزو باڵاو نموونەیی و ئایدیالیە.

جۆری دووەم: کاراکتەرانی رۆمانسین، کە لەم دنیایەداو لە ناو مێژوودا، لە نێو کۆمەڵگەێن بەشەریدا دەژین، بەڵام ئەمجۆرە کاراکتەرانەش، سەدی سەد وەکو خەڵکی ئاسایی نین. ئەمانە بە پێچەوانەی خەڵکی ئاساییەوە کە هەر کەسەو نوێنەرو وێنەی شەخسی خۆیەتی، نوێنەرو رەمزی توێژێکی کۆمەڵایەتی یان رەمزی یەکێک لە بەهاکان یان دژە بەهاکانی کۆمەڵگەو زەمانەیەکی تایبەتین کە تیایا دەژین، یان ئەوزارێکی رووتن بۆ نیشاندانی پێگەو هەڵوێستە جیاوازەکان– ئیدی لە پێگەو هەڵوێستی گەوجانەو چاوچنۆکانەوە بیگرە تا پێگەو هەڵوێستی ئاشقانەو شادمانە. بۆیە دەکرێت ئەم جۆرە کاراکتەرانە بە کاراکتەرێن ئایدیالی و نموونەیی ناو ببرێن، ئایدیالی هەم بە مانا باشەکەی کە رەمزی بەها باڵاکان و نوێنەری توێژە باڵاکانی کۆمەڵگەن و هەم بە مانا خراپکەی کە رەمزی دژە بەهاکان و نوێنەری توێژە نزم و گەنەکانی کۆمەڵگەن.

جۆری سێیەم: ئەو کاراکتەرە رۆمانەوانیانەن کە دەقاو دەق وەکو خەڵکی ئاسایی ئەم سەر زەمینەی لەمەڕ خۆمانن، لە قۆناغێکی مێژوویی تایبەتی و لە کۆمەڵگەیەکی تایبەتیدا لە دایک دەبن، لە قۆناغێکی مێژوویی و لە کۆمەڵگەیەکی تایبەتیدا دەژین و دەمرن.. هەڵبەتە، بە گوێرەی بۆچوونە رۆشنبیری و کۆمەڵایەتیە تازەکان، نە ئینسانی سەرانسەر خراپ و نە سەرانسەر باش هەیە، بەڵکو ئینسان تێکەڵەیەکە لە چاکەو لە خەراپە، لایەنی ئەرێنی و نەرێنی خۆی هەیە، ئەم جۆرە ئینسانانەش زۆربەی هەرە زۆری خەڵکی پێکدەهێنن، دەکەنە چەقی ژیان. واتا زۆر باش یان زۆر خراپ، ئەگەر هەشبن کەمینەن ، زۆرینە نین، جا کاراکتەرێن چیرۆکڤانیش، لە هەمان تەقسیمبەندی بەشەری بەدەر نین، بریتین لە کاراکتەرێن رۆمانسی و کاراکتەرێن ئەفسانەیی و کاراکتەرێن ئاسایی مامناوەندی، کە لە هونەری رۆماندا وەکو شێوەیەکی چیرۆکڤانی تایبەت بە سەردەمی تازەیە، بە رادەیەک بایەخ بەکاراکتەرێن ئاسایی و مامناوەندی دەدرێت کە دوو جۆرەکەی دی، واتە کاراکتەرێن رۆمانسی و ئەفسانەیی تەواو کەوتوونەتە پەراوێزەوەو بە ڕادەیەک لە مەیدانی هونەری رۆمان دوور خراونەتەوە، یان نەماون کە خۆزگەیان بە نەمان... ئاشکرایە کە لە سەردەمی تازەدا، تاک رۆڵ و بایەخێکی یەجگار زۆری پەیدا کردووە، ئەگەر لە کۆمەڵگە تەقلیدیەکاندا سفری پاش فاریزە بووبێ و لە پەراوێزی ژیاندا بووبێ و حیسابی دەگەڵ مێگەلدا بووبێ، ئەوا لە سەردەمی تازەدا هاتووەتە چەقی ژیانەوەو مومارەسەی تاکایەتی خۆی دەکات. هەموو بایەخ و حیسابێکی بەخودی خۆیەوەیە.. کەواتە ئاساییە لە هونەری

رۆماندا، وەکو شێوەیەکی چیرۆکڤانی تایبەت بە سەردەمی تازە، تاک بێتە ناوەندی مەیدان و لە ڕێگەی هەوڵ و کۆششی فەردی ئەوەوە بۆ کەشفی ڕاستیەکان، ئێمەش دەگەینە کەشفی ڕاستیە گشتیەکان...

یەکێک لە نیشانەکانی سەرکەوتنی هونەری ڕۆمان ئەوەیە کە خوێنەر بە دەم خوێندنەوەیەوە ،خۆی لێ ببێ بە قارەمان یان یەکێک لە کاراکتەرانی ئەو چیرۆکەی دەیخوێنێتەوە. ئەم حاڵەتە سەرچاوەی ئەو لەزەتەیە کە خوێنەر لە خوێندنەوە یان بیستنی چیرۆکی دەبینێ. تێکڕای ژانرە ئەدەبیە چیرۆکڤانیەکان کەم و زۆر ئەو زەمینەیە دەڕەخسێنن کە خوێنەر کەم و زۆر خۆی لێ ببێ بە قارەمان یان یەکێک لە کاراکتەرەکانی ئەو بەرهەمە چیرۆکڤانیەی کە دەیخوێنێتەوە. بەڵام ئەم دیاردەیە لە هیچ ژانرێکی چیرۆکڤانی پێش ڕۆماندا، بەو ڕادەیە ڕەنگی نەداوەتەوە کە لە هونەری ڕۆماندا ڕەنگی داوەتەوە. چونکە ڕۆماننووس هەوڵدەدات بە جۆرێ کاراکتەرەکانی بخوڵقێنێ کە خوێنەر وا هەست و قەناعەت بکات کە وەکو خودی ئەو کەسانی ڕاستەقینەن و لە کۆمەڵگەو ڕۆژگاری ئەودا دەژین و هەمان دۆزو کێشەو خەم و خولیاو کەڵکەڵەو ئەڵهای ئەویان هەیە. هەڵبەتە ئاساییە لەم حاڵەتەدا خوێنەر خۆی لێ ببێ بە یەکێک لەو کاراکتەرانە یان یەکێک لەو کاراکتەرانەی لێ ببێ بە خۆی. ئەوەی زیاتر وا دەکات کاراکتەرێن ڕۆمان لە خەڵکی ئاسایی بچێت ئەمەیە کە کاراکتەرەکان نە ڕەمزی خێرو هەقی ڕەهان نە ڕەمزی شەڕو نەهەقی ڕەهان. بەڵکو تێکەڵەیەکن لە چاکی و لە خراپی. جا ڕۆماننووسان بە حوکمی تەبع و دنیابینی و مرۆڤناسی سەردەمی تازەی خۆیان کاراکتەرەکانیان بەو جۆرە دەخوڵقێنن. جۆرج ساند لە نامەیەکیا لە ٩-١٨٧٥/١٢/١١ بۆ گوستاف فلوبیر لەمبارەیەوە دەڵێت: "من دەمەوێ ئینسان بەو شێوەیە بدینم کە بە واقیعی هەیە. ئینسانێک کە نە باشە نە خراپ. بەڵکو جگە لەم دووە شتێکی دیکەشە... چونکە هەم باشەو هەم خراپ، ئیدی بەناچاری هێزێک لە نیهادیا، لە ناخیا هەیە کە واداری دەکات یان زۆر خراپ بی و کەمێک باش، یان زۆر باش بێ و کەمێک خراپ." (بروانە: رمان به روایت رمان نویسان/ میریام الوت/ ترجمه علی محمد حق شناس/ نشر مرکز/ تهران/ چاپ دوم. ١٣٨٠).

وەکو پێشتر ئاماژەمان بۆ کردووە، یەکێک لە سەرچاوەکانی ڕۆمان ئەزموونی شەخسی نووسەرە.. جا با هەڵوەستەیەک بکەین و بزانین کارلێکی ئەزموونی شەخسی نووسەرو کاراکتەر، دەنگدانەوەو ڕەنگدانەوەیان لە یەکتردا چۆنە . هەر ڕۆماننووسێکی ڕەسەن بگریت، بیەوێ و نەیەوێ، پێ بحەسێت یان نا، بە زەقی یان بە پەنهانی، کەم تا زۆر، خودی خۆی، ڕوح و نیهادو ناخی خۆی لە کاراکتەرەکانیا دەنوێنێتەوە، لە پلۆت و وەسفەکانیا تۆوی دەدات. بە خۆڕایی نەگوتراوە ڕۆماننووس سەبارەت بە هەر کەس و هەر شتێک بنووسێت، دەربارەی شەخسی خۆی نووسیوە، بەڵام نووسینێکی زەق و ڕاستەوخۆ نییە، بەڵکو هەندێ لە نهێنییەکانی خۆیەتی بە زمانی خەڵکی ترەوە دەگوترێن... ڕۆماننووسی ڕەسەن لە هەر ڕۆمانێکی تازەیدا ئەوە کەشف دەکات کە قارەمانەکەی و هەندێجار چەند کەسێک لە

قارەمانەکانی تا چ ئەندازەیەک لە خۆی یان لە یەکێک لە رەهەندەکانی خۆی دەچێت. بۆیە کاتێ لە گۆستاف فلوبیر دەپرسن مەدام بوڤاری کێیە؟ (مەبەست لەوەیە کە چ کەسێکی راستەقینە بووە بە سەر مەشقی فلوبیر لە ئەفراندنی کاراکتەری چیرۆکڤانی ئیمابوڤاری دا) فلوبیر وەڵام دەداتەوە "مەدام بوڤاری خۆمم!" فلوبیر راستی گوتووە، چونکە لە رێگەی ئیمابوڤاریەوە نهێنی دەروونی خۆی ئاشکرا کردووە. دانیل دیفو، رۆبینسون کرۆزۆی بە کۆپی خۆی ناوبردووە. دیفو لە قاڵبی رۆبینسون کرۆزۆدا، تەنیایی و گۆشەگیری خۆی لە دنیاو لە خەڵکی وێنەکێشاوە. یان چوار برایانی کارامازوف،هەر هەموویان لایەنێن جۆراو جۆری خودی دۆستویفسکی –ن.

جا بە حوکمی ئەوەی کاراکتەرانی ئافەریدەی دەستی هەر نووسەرێک لایەنێک لەلایەنە جۆراوجۆرە زەینی و دەروونییەکانی خۆی تیایە، وەختێ دەتوانێ کاراکتەرانی زندوو بئافەرێنێ کە جورئەتی ئەوەی تیابێ بە ناخی روحی خۆیدا رۆبچێ و نهێنی ترین ئەندێشەو خەون و خەیاڵ و، خەم و خولیاو، کەڵکەڵەو ئەلهاکانی خۆی، هونەرمەندانە لە قاڵبی کاراکتەرەکانیا نیشان بدات. ئەم راستگۆیی و جورئەتە خۆی لە خۆیدا نیشانەیەکە لە نیشانەکانی رەسەنایەتی بەرهەمی چیرۆکڤانی، لە سەرووی هەموویانەوە رۆمان.. بەڵام ئەمە بەو مانایە نیە کە کاراکتەرانی چیرۆک کۆپییەکی موو بە مووی کەسانی واقیعین. کەسی واقیعی شتێکەو کاراکتەری چیرۆکڤانی شتێکی دیکەیە. وێنەگرتنی سیمای کەسی واقیعی کاری نیگارکێش و رەسم چیە نەک رۆماننووس ، نووسینەوەو گێڕانەوەی سەر گوزەشتەی کەسی واقیعی کاری ژینامەنووسە نەک رۆماننووس. بۆ چوونی ئیدوارد مورگان فورستەر لەمبارەیەوە ئەوەیە کە ئێمە ناتوانین لە ژیانی واقیعیدا یەکدی بە تەواوەتی بناسین، چونکە ناتوانین ناخ و نیهاد، دڵو دەروونی یەکدی ببینین و لە حاڵتی دەروونی یەکتری ئاگادار بین. کەسیش ئەگەر خۆیشی بیەوێ ناتوانێ دەروونی خۆی بە تەواوی بۆ خەڵکی بکاتەوە. دۆستایەتی و تێکەڵاوی و سەفەر و مامەڵەش تا رادەیەک کار ئاسانی بۆ ئەم حاڵە دەکات. بۆیە ناسینی تەواوەتی یەکدی، تەنیا خەیاڵە و هیچی تر.

بەڵام لە ڕۆماندا، دەتوانین دەروون و ناخی کاراکتەر ببینین و بە تەواوەتی لە حاڵ و ئەوحواڵی ئاگاداربین. ئەمە ئەو شتەیە کە کەسایەتی چیرۆکڤانی لە کەسایەتی واقیعی جیا دەکاتەوە: لە کەسایەتی چیرۆکڤانیدا، هەم ژیانی بێرونی و هەم ژیانی دەروونی کاراکتەرمان لێ دیارو ئاشکرایە. بەڵام ژیانی دەروونی کەسایەتی واقیعیمان لێ دیار نییە، تەنیا دەتوانین هەندێ لایەن و جیلوەی دەروونیان ببینین کە لە قسەکردن یان لە نیگا یان لە سەرو سیماو دەموچاویاندا، ناو بەناو، کەم و زۆر دەردەکەون. بۆ نموونە ئەگەر کاراکتەرێک لە رۆمانێکدا کوت و مت، دەقاودەق وەکو کەسێکی واقیعی بێ، ئەوا ئەو ڕۆمانە، یان ئەو بەشەی کە بۆ ئەو کەسە واقیعیە تەرخانکراوە، دەچێتە خانەی ژینامەوە. ژینامەش جۆرە مێژوویەکە پشت بە بەڵگەو شەواهید دەبەستێ، بەڵام لە ڕۆماندا راستە بەڵگەو شەواهید

گرینگە، بەڵام ئەمە لە بۆتەی تەبع و تەبیعەتی ڕۆماننووس دەدرێت، ڕۆماننووس هەمیشە دەسکاری چۆنیەتی بەڵگەو شەواهیدەکان دەکات یان بە تەواوەتی دەیانگۆڕێت. بە کورتیەکەی کاری مێژوونووس تۆمار کردنە، بەڵام کاری ڕۆماننووس خوڵقاندنە. مێژوونووس سەروکاری دەگەڵ کاردایەو ئەوەندە بایەخ بە ناخ و دەروونی بەشەران دەدات کە بتوانێ لە میانەی کارەکانیانەوە هەڵی هێنجێ، ڕاستە مێژوونووسیش بە ئەندازەی ڕۆماننووس ئارەزوومەندی ئەوەیە لە ناخ و دەروونی بەشەران ئاگادار بێت، بەڵام تەنیا ئەو لایەنانە دەبینێ کە دەردەکەون. لە سەروسیماو گوتارو ڕەفتاری بەشەرەکاندا دەردەکەون، واتە کاری مێژوونووس ئەوە نییە بە ناخ و دەروونی بەشەراندا ڕۆبچێ و خوێندنەوەی بۆ بکات. بەڵام ڕۆماننووس بە پێچەوانەوەو کاری سەرەکی ئەوەیە کە بە ناخ و دەروونی کاراکتەرەکانیا ڕۆبچێ و قووڵ ببێتەوەو ژیانی دەروونییان لە سەرچاوەوە ئاشکرا بکات. هەقی ئەوەی هەیە بە ناخ و دەروونی کاراکتەرەکانیا ڕۆبچێت لە ڕێگەی خەون و خەیاڵەکانیانەوە، خەم و خولیاکانیانەوە، کەڵکەڵەو ئەڵهاکانیانەوە، ترس و ئارامیەکانیانەوە هەندێ حەقیقەتان کەشف بکات کە بۆ مێژوونووس و لە مێژوونووس پەنهان و شاراوەن، چونکە لە هیچ بەڵگەنامەو سەرچاوەیەک تۆمار نەکراون. بۆیە دەشێت بگوترێ ڕۆمان لە مێژوو حەقیقی ترە، چونکە لە بەڵگەنامان هێوەتر دەڕوات. چونکە لە هەمووان عەیانە کە گرینگترین حەقیقەتی مرۆڤ و زۆر حەقیقەتی گرینگی کۆمەڵگەش، لەو دیو بەڵگەنامەو شەواهیدەوە پەنهانن و چاوەڕوانی ئەو حەقیقەتدۆزانەن کە دەتوانن لە سەرچاوەو بەڵگەنامان هێوەتر بڕۆن.

هەڵبەتە دەبێ ئەوەش بگوترێ کە ڕۆماننووس نە وێنەی خەڵکێن واقیعی دەگرێت و نە ژیاننامەیان دەنووسێتەوە. ڕاستە خەڵکی واقیعی دەکات بە نموونەو سەرمەشقی خۆی، بەڵام کاراکتەرە چیرۆکڤانیەکەی، دەقاو دەق، بێ هیچ دەسکارییەک، بێ هیچ گۆڕانکارییەکی هونەری لەبەر کەسە واقیعیەکە ناگرێتەوە، بەڵکو کەسە واقیعیەکە تەنیا وەکو نموونەیەک لە قاڵبی زەینی ئەفراندنەوانی خۆی دەدات، لە بۆتەی خەیاڵی داهێنەرانەدا قاڵی دەکاتەوە، هەر هەموو ئەو شتانەی لێ لا دەبات کە دەگەڵ سیمای مرۆڤانی کاراکتەرەکەیدا تێک ناکەنەوەو ناگونجێن، کۆمەڵێک شتی دیکەی بەگوێرەی خواست و پێویستی سیمای مرۆڤانی کاراکتەرەکەی، بۆ زیاد دەکات (جا دەشێت ئەم شتە زیادانە ڕۆماننووس خۆی دای بێنێ یان لە خەڵکێن واقیعی دیکەوە وەریان بگرێت. چونکە ڕۆماننووس لەمجۆرە مەسەلانەدا هونەرمەندێکی مۆنتاج کارە...).

بە کورتیەکەی کاراکتەر تێکەڵەیەکە لە واقیع و لە خەیاڵ، زادەی داهێنانی نووسەرە، ڕەنگە هەندێ لایەنی ئەم کاراکتەرە، لە هەر نەوەیەکی بەشەریدا، لە هەزاران هەزار کەس بچێت، بەڵام سەدی سەد لە هیچ بەشەرێکی تایبەتی واقیعی ناچێت، تەنانەت لەسەر مەشق و نموونە ئەسڵەکەشی ناچێت. بۆیە

ڕۆماننووسان زۆریان پێ ناخۆشە کە خوێنەرێک یان ڕەخنەگرێک فلان کاراکتەری چیرۆکڤانی بە فیسار کەسی واقیعی دەچووێنن... ئەوەتا جۆرج ساند لە نامەیەکیا بۆ گۆستاف فلوبیر، لەمبارەیەوە دەڵێت:

"... من وێنەی [خەڵکی واقیعی] ناکێشم: ئەمە شێوازی من نییە. من ئیبداع دەکەم. عەوامی خەڵک کە نازانن داهێنان و ئیبداع چۆن چێدەبێت، هەوڵدەدەن بۆ هەر شتێک نووسخەی ئەسڵی بدۆزنەوە. ئەوانە خۆیان فریو دەدەن و بێ حورمەتی بە هونەر دەکەن..."

بە هەرحاڵ کەسی واقیعی، چ خودی ڕۆماننووس بێ، چ خەڵکانی دیکەبن، تەنیا نموونەو سەر مەشقن، بۆ ئەفراندنی کاراکتەری چیرۆکڤانی، یان یەکێکن لەو نموونەو سەر مەشقانە.. بەڵام بە شێوەیەکی گشتی کاتێ شەخسی واقیعی پێ دەنێتە دنیای ئەدەبیاتەوە، تیایا قاڵ دەبێتەوەو ماهیەت و ناسنامەیەکی دیکە وەردەگرێت و ئیدی بە هیچ جۆرێ گرینگ نیە کە لە ژیانی واقیعیدا کێ بووە. یانی بەم پێودانگە خەیاڵی داهێنەرانەی ڕۆماننووس، گرینگترین سەرچاوەی ئەفراندنی کاراکتەرە، بەبێ ئەم خەیاڵە ڕۆماننووس دێتە خوارەوە بۆ ئاستی ژینامەنووس.

***

یەکێک لە نیشانەکانی کاراکتەری چیرۆکڤانی زندوو، کە خودی ڕۆماننووس هەست بە زندوویەتی کاراکتەرەکەی بکات، ئەوەیە کە هێندە زندوو بێ ژیانی لێ هەڵبقوڵێ، عەینی خەڵکی واقیعی و بگرە ئاشناترو واقیعی تر لە خەڵکی واقیعی. چونکە ئەگەر نووسەر خۆی هەست بە واقیعیەتی کاراکتەرەکەی نەکات هیچ خوێنەرێکیش هەستی بە واقیعیەتی ناکات. جا بۆ خوڵقاندنی کاراکتەری زندوو، پێویستە نووسەر بەلای کەمەوە ئەم دوو مەرجەی تیا بێت: دەبێ بتوانێ بچێتە پێست و کڵێشەی یەک بە یەکی کاراکتەرەکانیەوە. دەبێ لە کاری خوڵقاندنی کاراکتەرەکانیا، بێ لایەنانە کاربکات. واتە ڕۆماننووس دەبێ ئەکتەرێکی ئەوەندە بەهرەمەندو بە توانا بێ نەک هەر بچێتە پێست و قاڵبی کاراکتەرەکانەوە، بەڵکو ببێ بە خودی کاراکتەرەکان و هەموو خەون و خەیاڵ و، خەم و خولیاو، کەڵکەڵەو ئەڵهاو، بیرو بۆچوون و، ئارەزووە ئینسانیەکانی، هونەرمەندانە کەشف بکات و بە وشەو لە وشەدا بیهونەرێنێ و نەمری هونەریی پێببەخشێت. هەڵبەتە لە پاڵ ئەمەشدا، پێویستە لە کاری ئەفراندنی کاراکتەرەکانیا بێ لایەنانە کار بکات. واتە ڕۆماننووس لە پایەی ڕۆماننووسیداو لە کاتی خوڵقاندنی ڕۆماندا لە سەرێتی هەموو هەست و حەزە ئینسانیە نەرێنی و ئەرێنییە شەخسیەکانی خۆی سەبارەت بە یەک بە یەکی کاراکتەرەکان وەلاوە بنێ و بەوپەڕی بێ لایەنی توانای هونەری خۆی لە بەرجەستەکردنی هونەریانەی سیمای بێروونی و دەروونی ، کاراکتەرەکانیا چ باش بن و چ خراپ، بەکار بەرێت. ئەگەر وا نەکات، واتە ئەگەر دژایەتی کاراکتەری خراپ بکات و داشداری کاراکتەری باش بکات، مانای وایە گوناحێکی گەورەی هونەری دەکات، گوناحێک پێش هەموو کەسێک و زیاتر لە هەر شتێک دەرهەق بە خەڵقەندەکانی خۆی،

سەبارەت بە کارە هونەرییەکەی خۆی و دەربارەی هونەرەکەی خۆی دەیکات. ئەرکی رۆماننووس قەزاوەت نییە، بەڵکو نواندن و نیشاندانی بێ لایەنانەی خەیاڵ و گوتارو کرداری کاراکتەرەکانیەتی، تا خوێنەر خۆی قەزاوەت بکات و حوکم بدات، ئەویش بە مەرجێ ئەهلی قەزاوەت بێ. هەڵبەتە بێلایەنی نووسەر لە وێنەگرتنی سیمای بێروونی و دەروونی کاراکتەرەکانیا، کارو مەسەلەیەکی ئەخلاقی نییە کە بە دڵی جەماعەتێک بێ و بە دڵی جەماعەتێکی دی نەبێت... بێلایەنی نووسەر لەم کارەدا زەرورەتێکی ئیستاتیکییە. کاراکتەری چیرۆکڤانی خاوەنی ئیرادەی خۆیەتی، خۆی بەرپرسی هەر کارو هەڵوێستێکی خۆیەتی، نووسەر ناتوانێ بە تۆپزی هیچ شتێکی بەسەردا بسەپێنێ، مەگەر زوڵم و نەهەقی لێبکات و هەمان رەفتاری باوکانی کۆمەڵگەێن بابسالاری دەگەڵ ماڵ و منداڵیاندا، دەگەڵ کاراکتەرەکانیا بکات، کە ئەمەش پێچەوانەی رەوتی مێژووە، چونکە رۆمان وەکو باڵاترین هونەری چیرۆکڤانی زادەی کۆمەڵگەی سەردەمانی تازەیە. کۆمەڵگە رۆمانەوانی، رێک وەکو کۆمەڵگەی مۆدێرن، مەیدانێکی کراوەو ئازادە، لەو مەیدانەدا هەر کەسەو بەرپرسی کارو هەڵوێستی خۆیەتی، جا لەم کۆمەڵگەیەدا تاقە ئەرکی رۆماننووس ئەمەیە کە رێگەی کاراکتەرەکانی بدات بە شێوەیەکی ئاسایی، بە گوێرەی هەلومەرجێن فەردی و خانەوادەیی و کۆمەڵایەتی خۆیان گەشەو رەفتار بکەن. نەخۆی بە بەرپرسی کارو کردەوەی ئەوان بزانێ نە مەدح و زەمیان بکات، چونکە بە ڕاستی ئەمە کارێکی زیادەیەو ئەگەر خوێنەر، خوێنەرێکی کارامەو جدی بێت بە خۆی دەتوانێ بە ئاسانی چاک و خراپ، دروست و نا دروست لێکدی هەڵاوێرێ.

دیارە کاراکتەرو ژیانی کاراکتەر دەشێت بە سێ شێوەی سەرەکی نیشان بدرێت و وێنە بگیرێت: نیشاندانی بێروونی، نیشاندانی دەروونی یان ئەندەروونی. نیشاندانی بێروونی – دەروونی. لە شێوەی یەکەمدا، واتە لە نیشاندانی بێروونی دا، دیوی دەرێی بوون و ژیان و ژینگەی کاراکتەر نیشاندەدرێ و وێنە دەگیرێت، یانی سەیری رواڵەتی دەکرێت و ئەو زانیاریانەی لەم رێگەیەوە بە دەست دێن بۆ خوێنەر دەگوازرێنەوە. لە نیشاندانی دەروونیدا، بوون و ژیان و ژینگەی کاراکتەر لە ناوەوەو لە دیوی ناوەوە، وێنە دەگیرێت و نیشاندەدرێت، یانی سەیری جەوهەر دەکرێت و هەر زانیارییەک لەو رێگەیەوە بە دەست دێت، هونەرمەندانە بۆ خوێنەر دەگوازرێتەوە. لە نیشاندانی بێروونی– دەروونی، هەم لە دەرەوەو هەم لە ناوەوە بوون و ژیان و ژینگەی کاراکتەر وێنە دەگیرێتو نیشاندەدرێت. لە شێوە چیرۆکڤانیەکانی پێش سەرهەڵدانی رۆمانی هونەری، چونکە لە سەردەمەکانی پێش سەردەمی نوێ، حەقیقەتە گشتیەکان لە حەقیقەتە تایبەتیەکان بە گرینگتر زانراوە، ئەزموونی گشتی لە ئەزموونێن فەردی بە ئیحتبوبارتر زانراوەو کاراکتەرانی چیرۆکڤانی زیاتر نوێنەری توێژو سنفێکی کۆمەڵایەتی بوون تا نوێنەری خۆیان بن، نیشاندانی بێروونی زیاتر باو بووە. بەڵام لە سەردەمی نوێداو لە شێوەی چیرۆکڤانی سەردەمی نوێدا، واتا لە رۆماندا، بە هۆی ئەوەوە کە تاک و ئەزموونێن تاک بایەخ و ئیحتوبارێکی بێ پێشینەی پەیدا کرد، ئیدی نیشاندان و نواندنی دەروونی و بێروونی– دەروونی زیاتر رەواج و برەوی پەیدا کرد.

له شێوەی نیشاندانی بێروونیدا، ڕۆماننووس، تەنیا پشت بە دیتنی کردارو بیستنی گوتاری کاراکتەرەکانی دەبەستێ و بە گوێرەی جیهانبینی و لێکدانەوەی خۆی خوێندنەوەی هونەری بۆ کردارو گوتارەکانیان دەکات و نیشانی دەدات. یەکێک لە خەوشەکانی ئەم شێوە نیشاندانە ئەوەیە زیاتر سەروکاری دەگەڵ ڕواڵەتدایە، لە کاتێکدا حەقیقەتە گەورەکانی تاک و ئەزموونانی تاک پتر لە دەروون و ناخیایەتی و ڕۆماننووس ئەگەر بە ناخ و دەروونی کاراکتەرەکانیا ڕۆ نەچێت، ناتوانێ وەکو پێویست سروشتی ئاڵۆزو گۆنگی بەشەرمان بۆ کەشف بکات.

له شێوه نیشاندانی دەروونیدا، ڕۆماننووس بە قوڵایی ناخ و ڕوح و دڵو دەروونی کاراکتەرەکانیا شۆڕ دەبێتەوەو وەکو نقوموانێکی کارامەو لێهاتوو، حەقیقەت و نهێنی ئەوتۆ دەردێنێ و دەدۆزێتەوە کە زۆر زەحمەتە لە هیچ سەرچاوەیەکی دیکەی چ زانستی و چ هونەریدا بدۆزرێتەوە.. هەڵبەتە ئەگەر ڕۆماننووسێک، ڕۆماننووس بێت و پڕ بە مانای وشە هونەرمەند بێ، دەتوانێ بە هەر شێوە نیشاندانێک شاکارێکی زندوو بئافەرێنێ، بەڵام ئەو حەقیقەتەش هەیە کە شێوە نیشاندانی دەروونی لە ڕووی کەشفکردنی حەقیقەتە پەنهانەکانی تەبیعەتی بەشەرەوە، لە شێوە نیشاندانی بێروونی بە تواناترە.. دیارە ڕۆماننووس بە پێی پێویستی ڕۆمانەکەی و ئەوەندەی کارە هونەرییەکەی هەڵبگرێت، دەتوانێ سوود لە هەر دوو شێوە نیشاندانی دەروونی و بێروونی وەربگرێت و گەلێک لە ڕۆماننووسە ناودارەکانی جیهان وایان کردووەو لە ڕێگەی پێکەوە گرێدانی ئەو دوو شێوە نیشاندان و نواندنەوە، گەییونەتە لوتکەی ڕۆماننووسی.

هەڵبەتە کاراکتەری ڕۆمانەوانی، کەسێکی تایبەتیە، بۆیە دەبێ وەکو هەر تاکێکی تایبەتی، ناوێکی تایبەتی هەبێ کە پێی بناسرێتەوەو لە خەڵکانی دیکەی جیا بکاتەوە. دیارە کاراکتەر، پێویستە بە پێی واقیعی ڕۆمانەکە، واقیعی و قەناعەتبەخش بێ... خەڵکی واقیعی لە ژیانی واقیعیدا لە کات و شوێنی تایبەتیدا لە دایک دەبن، دەژین، دەمرن. ئەم پرۆسەی لە دایکبوون و ژیان و مردنە لە کات و شوێنی تایبەتی، دەگەڵ ناوی تەواودا، ناسنامەی هەر تاکێکی واقیعی دیاری دەکات، پێی دەناسرێتەوەو لە خەڵکی دیکەی جیا دەکاتەوە. بێگومان کات و شوێن و کەسی واقیعی لە کارلێکی بەردەوامدان و لە باندۆرو کاریگەریی یەکدی بە دەر نین و نابن... کاراکتەری چیرۆکڤانی و ڕۆمانەوانیش لەم ڕووەوە وەکو کەسی واقیعی وان، کات و شوێن، ڕۆڵێکی هێندە کاراو چارەنووس سازو پڕ گۆڕان لە ژیانیانیا دەبینێ کە دەشێت بە ڕۆڵەی کات و شوێن ناو ببرێت. بۆیە ڕۆمان بایەخێکی هونەری تایبەتی بەکات و شوێنی ژیانی کاراکتەرو قارەمانەکانی دەدات ، تا بتوانێ ڕەنگدانەوەی کاریگەریی هەردوولایان لەسەر یەکدی هونەرمەندانە کەشف و ئاشکرا بکات. دیارە مەرج نییە کات و شوێن لە هەموو ڕۆمانێکدا، کات و شوێنی واقیعی و ڕاستەقینە بێت، بەڵام پێویستە قەناعەتبەخش بێ و خوێنەر (بەلای کەمەوە کە بەدەم

خوێندنەوەی رۆمانەکەوە، کاتێ بە باڵی خەیاڵ بە دنیای چیرۆکەکەدا دەفرێت) باوەڕبکات کە کاراکتەرانی رۆمانەکە لە کات و شوێنێکی واقیعیدا دەژین، تا بتوانێ خودی کاراکتەرەکانیش بە واقیعی بزانێ.

هەڵبەتە ئەوەش پێویستە کە باندۆرو کاریگەریی شوێن و کات لە سەر خەیاڵ و رەفتارو گوفتارو کاردانەوەی کاراکتەرەکان نیشان بدرێ. ئەوە نیشان بدرێ کە زادەو بەرەنجامی ئاسایی شوێن و کاتی تایبەتی خۆیانن، هەروەها ئەوەش نیشان بدرێ کە ئەوانیش کاریگەریی تەواویان بەسەر ژینگەی خۆیانەوە هەیە... رۆماننوس تەنیا لەم رێگەیەوەو بەم شێوەیە دەتوانێ وێنەیەک لەمەڕ کاراکتەرەکانی پێشکەش بکات کە ئەقڵی خەڵکی سەردەمی نوێ بیگرێ و پەسندی بکات. خەڵکی سەردەمی نوێ باوەڕیان وایە کە پەیوەندیەکی دوو لایەنە لە نێوان ژینگەو بەشەردا هەیە کە لە کات و شوێنانی جیاوازو جۆراو جۆردا، شێوەی جیاوازو جۆراوجۆر پەیدا دەکات. لە رۆماندا هەم کاراکتەر تایبەتە، هەم ژینگە، هەم پەیوەندی دوو لایەنەی نێوان ئەو دووەش تایبەتە، بۆیە پێویستە تایبەتمەندی هەردووکیان بێتە وەسف کردن و ئاشکرا کردن تا رۆڵ و کاریگەری نەرێنی و ئەرێنی هەر یەکێکیان لە ناو ئەویتریان و لەسەر ئەویتریان پەسند بنوێنێ و ماقووڵ و قەناعەتبەخش بێت.

***

بە هەرحاڵ لە هونەری رۆماندا، وەکو هەر هونەرێکی دیکە، هونەرمەند، واتە رۆماننووس قانون گوزارە، واتە یاساو رێسای هونەری لەلایەن رۆماننووسەوە دادەنرێ و پەسند دەکرێت، تێوریسێنان و رەخنەگرانی ئەدەبی قانون ناس و شرۆڤەکاری قانونن. واتە رۆماننووس پێشڕەوەو تێوریسێن و رەخنەگری ئەدەبی پاشڕەون. یانی رۆماننووس یەکەمجار، بەرهەمە هونەرییەکە دەخوڵقێنێ، پاشان تیوریسێن و رەخنەگری ئەدەبی، دێن پرەنسیپ و یاسا ورێساو هونەریەکانی ئەو لە کارە فیلیڤانیەکانیەوە هەڵدەهێنجن و دەردێنن. واتە هیچ رۆماننووسێکی هونەرمەند نایەت دوای تیوریسێن و رەخنەگری ئەدەبی بکەوێ و بە راستەو پرگاڵی ئەو رۆمان بنوسێت. هەڵبەتە پرەنسیپ و یاساو رێسا هونەرییەکانی بواری خوڵقاندنی رۆمان، لە ئاسمانێ ڕا نەهاتوونەتە خوارێ و پیرۆزنین و لە پرۆسەی گۆڕان و گۆڕانکاری بەدەرنین، بەڵام زادەو بەرەنجامی بلیمەتی داهێنەرانەی رۆماننووسانی پێشوون و بناغەو بنەمای جوانیناسی و ئیستاتیکی شکۆی بەرهەمەکانی ئەوانن. بەڵام چونکە لە دنیای هونەردا دەرگای نوێخوازی و تازەگەری هەرگیز دانەخراوەو داناخرێت و لاسایی کردنەوەی رەوتی پێشینان هەرگیز پەسند نییە، بۆیە رۆماننووس بۆی هەیە هەر پرەنسیپ و یاساو رێسایەکی هونەری کە دەگەڵ زەوقی هونەری خۆیدا نەگونجێت، بە ئارەزووی خۆی دەسکاری بکات، بیگۆڕێت، یان بە یەکجاری فەرامۆشی بکات و پرەنسیپ و یاساو رێسایەک لە بەرهەمەکانیا بەکار بێنێ کە لە داهێنانی خۆی بێت.

بەڵام هیچ رۆمانێکی نوێ چەندیش تازە بێ، ناتوانێ بە تەواوەتی پشت بکاتە کەلەپوری رۆمانەوانی، چونکە بەمە زیان بە خۆی دەگەیەنێ و خۆی لە سەرچاوەیەکی دەوڵەمەندی ئەزموونی ئیلهامبەخش مەحرووم دەکات. خوێندنەوەی جدی و رەخنەگرانەی شاکارە رۆمانەوانیەکان و ئەو سەرچاوە نمرە یەکانەی کە گەورە تیوریسێنانی بە ئیحتوباری مەیدانی هونەری رۆمان نووسیویانن، بەهرەو توانای هونەری رۆماننووس زیاتر دەخەملێنێ و لە هەر کەچرەوییەکی هونەریی دەپارێزێت. بەڵام لە هەموو ئەمانە گرینگتر و کارسازترو زەروری تر بۆ رۆمان، خەیاڵی داهێنەرانەو توانا و بەهرەی خودی و زەوق و سەلیقەی رۆماننووسە. ئەگەر کەسێک خەیاڵی داهێنەرانەو بەهرەی خۆرسک و زەوق و سەلیقەی نەبێت، چەند شارەزاش بێ، نابێت بە نووسەرێکی باش. هەڵبەتە نە بەهرەو خەیاڵی داهێنەرانە بەبێ شارەزایی، و نە شارەزایی بەبێ بەهرەو خەیاڵی داهێنەرانە، شتی زۆر گەورەیان لێ چاوەڕوان دەکرێت، بەڵکو یەکانگیری ئەو دووانە، توانای بەرزەفڕی بۆ هەر دەقێکی هونەری فەراهەم دەکات. باشترین رێگەی تەکنیک ناسی، خوێندنەوەو خوێندنەوەی شاکارە رۆمانەوانیەکانە، لە رۆمانە کۆنەکانەوە بیگرە تا دەگاتە رۆمانە هەرە تازەو مۆدێرنەکان. هەروەها خوێندنەوەی تێورو لێکۆڵینەوە ناوازە ئەدەبیەکانیش پێویستە. هەروەها مەشقی نووسین و خۆ جەڕباندن لە بواری نووسیندا، یەکێکە لە رێگە زۆر پراکتیکییەکانی فێربوونی تەکنیکی رۆماننووسی.

تەکنیکناسی لە هونەری رۆماندا، هەمان رۆڵی دەستوری زمانی هەیە لە پەخشاننووسیدا. تا پەخشاننووس زیاتر بەسەر دەستوری زماندا زاڵ بێت، پەخشانەکەی دروست ترو رەوانترو جوانتر دەبێت. رۆماننووسیش وێڕای خەیاڵمەندی و بەهرەمەندی خۆرسکانە، تا پتر تەکنیکناس و شارەزای فەندو فێڵی رۆماننووسی بێ، رۆمانەکەی لە باری هونەرییەوە سەرکەوتووترو جوانترو بێ کێماسی تر دەبێت و پتر چەشە دەبێ کە تەجاوزی خۆی و رۆماننووسانی دیکە بکات.

سەرچاوە:

١-هنر رمان/ ناصر ایرانی/ تهران: نشر ابانگاه/ چاپ اول، ١٣٨٠، (زۆرترین سوودم لەم سەرچاوەیە وەرگرتووە، زانیاری زۆرم لێ هەڵگوێزاوە، رستەو پەرەگرافم لێ پاچڤە کردووەو وەرگرتووە).

٢-واژەنامە هنر داستان نویسی.../ جمال میر صادقی- میمنت میر صادقی (ژوالقدر) چاپ دوم ١٣٨٨/ ویراست دوم، کتاب مهناز/ تهران.

٣-رمان بە روایت رمان نویسان/ میریام الوت/ ترجمە علی محمد حق شناس/ چاپ دوم: ١٣٨٠/ نشر مرکز/ تهران.

٤ -الدكتور افنان القاسم/ عبدالرحمن مجيد الربيعي والبطل السلبي في القصه العربيه المعاصره/ الطبعه الاولى ١٩٨٤/ عالم الكتب/ بيروت.

٥ -فن داستان نويسى/ گرد اورنده و مترجم محسن سلێمانى/ چاپ ششم ١٣٩١، انتشارات امير كبير/ تهران.

٦- د. ابراهيم جندارى/ الفضاء الروائى فى ادب جبرا ابراهيم جبرا ط١ ٢٠١٣/ تموز للطباعه والنشر والتوزيع/ دمشق.

٧-فن القصه/ تاليف الدكتور، محمد يوسف نجم/ ط٢/ دار صادر للطباعه والنشر/ بيروت- لبنان.

٨- توصيف در داستان/ مونيكا وود/ ترجمه نيلوفر اربابى/ چاپ اول ١٣٨٨ نشر رسش/ تهران.

٩ - هنر داستان نويسى با نمونەهايى از متن هاى كلاسيک و مدرن ديويد لاج/ مترجم رضا رضايى/ چاپى اول: تهران / ١٣٨٨ نشرنى.

١٠ -هنر رمان / ميلان كونديرا/ ترجمه دكتور/ پرويز همايون پور/ نشر گفتار/ تهران چاپ چهارم/ ١٣٧٧.

١١-مێژووی ئەدەبیاتی جیهان/ ٣ بەرگ/ نووسینی: بوکنەر. ب. تراویک، و: حەمە کەریم عارف، بەرگی یەکەم و دووەم/ چاپی یەکەم ٢٠٠٨/ لە بڵاوکراوەکانی دەزگای توێژینەوەو بڵاوکردنەوەی موکریانی. بەرگی سێیەم/ چاپی یەکەم/ ٢٠٠٨/ ناوەندی بڵاوکردنەوەی ئاوێر.

١٢ -مێژووی ئەدەبیاتی رووسی/ ن: سەعیدی نەفیسی/ و: حەمە کەریم عارف، چاپی ١/ ٢٠١٠ بەرێوەبەرێتی خانەی وەرگێڕان/ سلێمانی.

١٣-قوتابخانە ئەدەبییەکان/ ن: رەزا سەید حسێنی/ و: حەمە کەریم عارف چاپی ١/ ٢٠٠٦/ دەزگای توێژینەوەو بڵاوکردنەوەی موکریانی/ هەولێر.

١٤ -ریالیزم و دژە ریالیزم لە ئەدەبیاتدا/ ن: سیروس پرهام= د. میترا/ چاپی ١/ ٢٠٠٤/ دەزگەها سپیرێز یا چاپ و وەشانێ/ دهۆک. و: حەمە کەریم عارف

١٥ -دەربارەی رۆمان و چیرۆک/ ن: حەمە کەریم عارف/ چاپی ١: ٢٠٠٨ لقی کەرکووکی یەکێتیی نووسەرانی کورد/ کەرکووک.

١٦-يمنى العيد، الراوى: الموقع والشكل/ بيروت/ ١٩٨٦.

١٧-حنا مينا/ هواجس فی التجربه الروائیه- بیروت/ ١٩٨٢

١٨-الروایه کملحمه بورجوازیه/ ترجمه: جورج طرابیشی/ بیروت ١٩٧٩

١٩-النهایات المفتوحه/ دراسه نقدیه فی فن انطوان تشیکوف القصصی/ ت: الدکتور ضیاء نافع/ ط١/ ١٩٧٨.

٢٠- ادبیات داستانی: قصه، رمانس، داستان کوتاه، رمان/ جمال میر صادقی/ چاپ سوم/ ١٣٧٦.

٢١- قصه نویسی/ رضا براهنی/ چاپ٤/ نشر البرز/ تهران ١٣٦٨.

٢٢-جنبه‌های رمان/ ن: ادوارد مورگان فورستر/ ترجمه: ابراهیم یونسی چاپ چهارم/ ١٣٦٩ انتشارات نگاه/ تهران.

٢٣-چیخوف/ هنری تروایا/ ترجمه علی بهبهانی- تهران: ناهید: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی/ چاپ چهارم ١٣٨٩.

٢٤-کەمال کارا علی ئۆغڵو/ کورتە مێژوویەکی ڕۆمانی تورکی/ چاپی ١: ٢٠١٣/ بەڕێوەبەرێتی خانەی وەرگێڕان- سلێمانی، و: حەمە کەریم عارف.

٢٠١٥/٢/٧

چیرۆک و خوێنەری دەقکوژ!!

گێڕانەوە و خۆگێڕانەوە لەگەڵ پەیدابوونی بەشەردا چ وەک تاک و چ وەک کۆمەڵگە پەیدابووە و ڕەگێکی دەچێتەوە سەر کەڵکەڵەی نەمری و بەتۆمار سپاردنی کار و کردەوە و خولیا و کەڵکەڵە و سەرکەوتن و ناکامی و شکستە فیزیولۆجی و سایکۆلۆژییە مرۆڤایەنییەکان .. هەڵبەتە ئەم کردەیە ، کردەی گێڕانەوە ، بەگوێرەی قۆناغی پێشکەوتن و گەشەکردنی هەمەلایەنەی ژیاری و شارستانی مرۆڤ گۆڕانی گەورەی بەسەرهاتووە و لە هەر قۆناغێکدا بەگوێرەی پێوەر و پێوانە هونەرییە باوەکانی ئەو قۆناغە هونەرییەتی وەرگرتووە و بەدەم ڕەوتی ڕۆژگارەوە هاتووە و بووە بە ژانرێکی ئەدەبی دیار و ناوی چیرۆکی لێنراوە و پانتاییەکی هەرە گەورەی لە نەخشەی ئەدەب و هونەردا گرتووەتەوە . ئیدی چیرۆک یەکێکە لە هونەرە زۆر هەستیار و ناسکەکانی دنیای داهێنان . بۆیە وەکو چۆن نووسینی ئەم ژانرە ئەدەبییە هونەرە ، بەو ئاوایە دروست خوێندنەوە و باش خوێندنەوەشی هونەرێکە بۆخۆی . وەکو چۆن نووسەری کارامە و پڕ ئەزموون ، لەزەت لە نووسین دەبینێ و دیاردە و ڕووداو و ئەزموونەکانی ژیان ، چ هی خۆی و چ هی خەڵکی دی ، هونەرمەندانە دەخوێنێتەوە و لە قاڵبی چیرۆکدا دەی هونەرێنێ و ساتە زندووەکانی ژیان بەزەبری هونەر ڕاودەکات و نەمرییان پێدەبەخشێت و بەجۆرێ ئالکاوی لەزەتی نووسین دەبێت کە کاتێ بەخۆی دەزانێ ئالوودەی نووسین بووە و هەرچی دەکات و دەکۆشێت بۆی تەرک ناکرێت ... خوێنەریش دەبێ بەو ئاوایە ڕموودە و متووی خوێندنەوە بێت و خۆی فێربکات چۆن لەزەتی ئیستاتیکی لە خوێندنەوە بدینێت . مناقەشە و گەنگەشەی جددی و هونەریانەی دەقی چیرۆکەکە بکات ، بۆ ئەم قارەمانەی چیرۆکەکە وای گوت ؟ بۆ فلان کاری کرد ؟ ئەگەر وای نەکردبا چ دەبوو ؟ دوای ئەمە چی ڕوودەدات ؟ ڕەمز و ڕازەکانی ئەم چیرۆکە وەکو یەکەیەکی یەکپارچەی هونەری چییە و لە چیدایە ؟ بۆچی ئەم ناوە لەم چیرۆکە نراوە . ئاخۆ کلیلی کردنەوەی دەرگای ڕازەکانی ئەم چیرۆکە لە ناونیشانەکەیدایە ، لە تیمە و ناوەڕۆکەکەیدایە ؟ ئەگەر ئەم فۆرم تەکنیکە بەکار نەبرایە هەڤنەوایی و هاوئاهەنگی چیرۆکەکە سەنگەلا دەبوو ؟

بەهەرحاڵ وەڵامی ئەو پرسیار و گەنگەشانە لەدەقی جدیدا لەبن دێڕی دەقەکەدا پەنهانن ، ئیدی لەسەر خوێنەرە ، هەڵبەتە خوێنەری جددی ، کەشفیان بکات و مەودا و ڕەهەندە ئیستاتیکیە جۆراو جۆرەکانی بدۆزێتەوە ... خوێنەری جدی ڕەگەزەکانی چیرۆک ، تیمە و ناوەڕۆک ، پلۆت و نەخشە ، کاراکتەرسازی . دەستپێک و لوتکە و کۆتایی و کات وشوێن و کاراکتەر و ڕووداو ... هتد دەناسێت و ، توانا و بەهرە و لێهاتوویی نووسەر لە مونتاژ و لێکدان و چۆنیەتی بەکارهێنانی ئەو ڕەگەزانەدا ، گەشکە بە ڕۆحی دەبەخشێت و ئالوودەی خوێندنەوەی دەکات و هەمان لەزەتی نووسینی لای نووسەرەکە ، لەلای خوێنەر بەدەم خوێندنەوەوە و لە گەرمەی خوێندنەوەدا بەرجەستە دەبێتەوە .

چیرۆک پتر زادەی خەون و خەیاڵانە ، کاراکتەر و قارەمانەکانی ، ڕووداو و دیمەنەکانی دەستکردی زەین و خەیاڵی نووسەرن ، بەڵام ئەم خەیاڵانە ڕەگ و ڕیشەیان لە واقیعدایە ، هەرهیچ نەبێت لە واقیعی چیرۆکەکەدایە . هەر چیرۆکێک بگریت لە کۆمەڵێک ڕەگەزی جیاواز پێکهاتووە، لەوانە سکێچ ، پلۆت ، قارەمان و کاراکتەر ، شوێنکات ، گۆشە نیگا ، تیمە و نێوەڕۆک و ... هتد . بەهەرحاڵ هەرهەموو ئەو ڕەگەزانە و هی دیکەش ، لە یەکەیەکی هونەری یەکگرتوو و یەکپارچەدا ، دێنە بەرجەستەکردن کە چیرۆکی هونەری پێ دەگوترێت ...

بە هەرحاڵ بەندە لێرەدا بەنیازی هیچ تیوریزەکارییەک نیم و بەتەماش نیم کەس فێری چیرۆک نووسین بکەم ، چونکە وەک دەڵێن تاقە ڕێگەی فێربوونی چیرۆک نووسی ، نووسینی چیرۆکە . بەڵکو زیاتر مەبەستم ئەوەیە ، خوێنەری خۆمان کە دەقێکی چیرۆک دەخوێنێتەوە ، دوای خوێندنەوەی دەقەکە ، بەلای کەمەوە ڕاو بۆچوونێکی ڕەخنەیی سەبارەت بەو دەقە لا دروست بێ و کاتەکەی بەفیڕۆ نەچووبێ .. هەڵبەتە هەر خوێنەرێک نەگاتە ئەو ئاستە ڕۆشنبیرییەی ڕاو بۆچوونی ڕەخنەیی سەبارەت بەو دەقە لا دروست بێ کە دەیخوێنێتەوە و نەتوانێ موناقەشەی جدی دەقەکە بکات ، دەقی ڕەسەن و ناڕەسەن و ، جددی و بازاڕی لێکدی جیابکاتەوە دەشێت ناوی خوێنەری دەقکوژی لێ بنەین ، کە مخابن ئەم حاڵەتە لای ئێمە زۆر زەق و دیارە..

چیرۆک کۆمەڵێک ڕووداوە کە گوتیار یا نووسەر دەیگێڕێتەوە ، ئیدی فەرق ناکات یەک ڕووداو یان چەند ڕووداوێک بێت ، هەڵبەتە ئەم ڕووداوانە پڕن لە کاراکتەر ، ئەم کاراکتەرانە بوونەوەر ، یان مرۆڤی زیندوون و لە شێوازی ژیان و ڕەفتار و هەڵوێستدا جیاوازن ، واتە وەکو جیاوازی ژیانی خەڵکی لە سەر ڕووی زەوی ، یانی چیرۆک دیمەنێکی هونەریانەی ژیانە ، هونەراندنی دیمەنە زندووەکانی ژیانە... هەڵبەتە پێویستە لێرەدا ئەوەش بگوترێ کە چیرۆک ، لە چیرۆکیلە، هەرچەندە لەیەک تیرە و بەرە بابن ، جیاوازە ، چیرۆک ماوەیەکی درێژ و تەواوی ژیانێکی تایبەتی یان زنجیرە ژیانێک وێنە دەگرێت و هونەریانە مامەڵەی لەتەکدا دەکات ، بەڵام چیرۆکیلە سەروسەختی دەگەڵ ماوەیەکی کورت ، گرتەیەک ، یەک هەڵوێست لەمەڕ ژیان ، هەیە . بۆیە نووسەر ئەوەندەی بەتانی چیرۆکدا دەچێت و شاخ و باڵی لێ دەنێ و تول و تەفسیلی دەداتێ و لەبنچ و بناوانی دەکات ، نووسەری کورتیلە چیرۆک ئەمە ناکات و پانتایی و ڕوو بەری کارە هونەرییەکە ڕێگەی نادات ، واتە نووسەر ئەوەندەی لە چیرۆکدا (مەبەست چیرۆکی درێژ و ڕۆمانە) دەستی کراوەیە ، لەکورتە چیرۆکدا وانییە . نووسەری چیرۆک هەوڵدەدات زنجیرە ڕووداوێکی گرینگ و هەستیار بەگوێرەی نەسەق و ڕەوتی لۆژیکی ، بهونەرێنێ و مامەڵەی لەتەکدا بکات ، بەڵام لە کورتە چیرۆکدا نووسەر وێنەیەکی گەش و ڕوون و ڕەوان و هەڵبژاردەی گرتەیە یا دیمەنێکی کورتی لەزو بەزی ژیان بەجۆرێک دەگرێت کە بیرۆکەیەکی دیاریکراو دەربڕێ و بەرجەستە

بکات.. هەرچەندە ژیانی دەروونی و ناوخۆی کورتە چیرۆک زۆر پشت بە ڕووداو و کاراکتەر و چۆنییەتی کارلێکیان نابەستێ ، بەڵام یەکێتی باندۆر مەرجێکی زۆر پێویستە بۆ کورتیلە چیرۆک و چیرۆکی کورت و ڕەنگە ئەمە بەجیاوازی سەرەکی نێوان کورتە چیرۆک و چیرۆک و نوڤلێت بێتە ژماردن .

ئیدی ئەرکی نووسەر ئەوەیە ڕێنوێنی خوێنەر بکات و بۆ ناو شاری هونەریی چیرۆکی بەرێت و دڵسۆزانە بە کوچە و کۆڵان و نهێنگەکانی ئەو شارەیدا بگێڕێت و بەجۆرێ تێکەڵاوی دیاردە و ڕووداوەکانی ببێت ، کە هاتە دەرەوە دان بە ڕاستگۆیی و واقیعییەتی کارلێکی نێوان کاراکتەر و ڕووداوەکاندا بنێ... ئەمەش بەوە دێتەدی کە نووسەر توانی بێتی ، کاراکتەرەکان وەکو خۆیان ، لە ژیانی ئاسایی تایبەتی خۆدا چۆنن ، ئاوا وێنەگرتبێ.

ڕاستە ڕووداو ، کۆڵەکەیەکی گەورەی چیرۆکە ، بەڵام تان و پۆی چیرۆک خەیاڵە ،هەردەقێکی چیرۆکڤانی یان هونەری ئەگەر خەون و خەیاڵی تیا نەبێ وەکو مەلێکە باڵی کرابێ و بێهودە بەتەمای بەرزەفڕی بێ . چیرۆک نایەت واقیع وەکو خۆی بخاتەڕوو ، واتە واقیع و ڕووداو موو بە موو کۆپی ناکاتەوە ، ئەمە زیاتر کاری مێژوو وبیوگرافیایە . چیرۆک وێنەیەکی خەیاڵ ئامێزی واقیع و ڕووداوەکانی نیشان دەدات ، بۆیە نووسەر ئەگەر واقیع ، دیاردە و ڕووداوان وەکو خۆی ، موو بە موو ، زۆر ڕاستگۆیانەش بە بەڵگەی زندووشەوە وێنەبگرێت ، هەرکارەکەی هونەریەت وەرناگرێت. یان ئەگەر کاراکتەرەکانی ، خەڵکانی ڕاستەقینەی ناو ژیانیش بن ، هەر هونەریەت بەکاری چیرۆکڤانی نابەخشن و ناسنامەی واقعییەت بەو کارە نادەن . بەڵکو واقعییەت بەو مانایەیە ، نووسەر لەباری هونەرییەوە ئەو قەناعەتەمان لا دروست بکات کە ئیمکانی ڕوودانی ئەم ڕووداوانە، یان هەبوونی ئەم کاراکتەرانە لە ژیاندا ، لەژیانی ئاساییدا مومکین بێ... بەڵام دەبێ لێرەدا ئەوەش بگوترێ کە ژیان هاماج و ئوتموسفیرێکی یەجگار بەرین و بەربڵاوە ، ڕۆماننووس ، چیرۆکنووس لە ناوەندی ئەو دنیا ئاڵۆز و گۆنگەدا دێت ئەو دیاردە و دیمەنانە هەڵدەبژێرێ و دەیان هونەرێنێ کە بشێت ژیانی پێ ڕاڤە و شرۆڤە بکات.. واتە نووسەر ، تیمە و کەرەستەکانی لە ژیانەوە وەردەگرێت و بە گوێرەی خوێندنەوەی هونەریی خوێ مامەڵەی لە تەکدا دەکات و دەیهونەرێنێ ، کە ئەمە دەکاتە خودی پرۆسە هونەرییە ڕاستەقینەکە ، واتە دەبێ خەمی گەورەی نووسەر گەیشتن بە هونەرییەت بێ ، کەرەستە خاوەکان لە یەکەیەکی یەکپارچەی هونەریدا ، ئاوێتە ببن و ناسنامەی چیرۆک و ڕۆمان وەربگرن . ئەگینا گێڕانەوەی دیاردە و دیمەن و ڕوداوەکان وەکو خۆی چەند ئەمینیش بێ ناکاتە چیرۆک و ڕۆمان ، نەخوازەڵڵا چیرۆک و ڕۆمانی سەرکەوتوو و زیندوو. ئەرکی چیرۆکنووس خوێندنەوەی هونەریانەیە بۆ ئەو کەرەستە و تیمە و ڕەگەزانەی هەڵیبژاردوون بۆ پرۆسە هونەرییەکە ... واتا وەکو گوتمان ئەرک و خەمی نووسەر گەیشتنە بە هونەرییەت ، بە ئەدەبییەت. خۆ ئەگەر نووسەر لەمەدا سەرکەوتوو بێ ، دەتوانێ ڕۆح بە بەر هەندێ

کاراکتەر و قارەمانی چیرۆکەکەیدا ، بکات و کە پتر لە هەندێ کاراکتەر و شەخسیەتی مێژوو ، بژین و لەزەیندا بەنەمری بمێننەوە .. هەندێ قارەمانی چیرۆک لە چیرۆک و ڕۆمانانی سەرکەوتووی دنیا هەن کە لە نووسەرەکانیان بەنامێ تر و ناودارترن.

هەڵبەتە ئەوزاری دەستی نووسەر ، لەم پرۆسە ئەفراندنەوانیەدا زمانی پەخشانە نەک زمانی شیعر ، چونکە شیعر بە حوکمی بارگاوی بوونی بەسۆز وگودازی ئاگرین و خەیاڵی تۆسن و سەرکێش و ڕیتم و مۆسیقا و.... هتد لەوە قورسترە ، بەئاسانی بەدەستەوە بێت و بەکەڵکی ئەوە بێت ڕاستگۆیانە لەو ژیان و دنیا هونەرییەدا ، گوزارشت لە ڕیزبەندی ڕووداوەکان و گەشە و نەش و نمای کاراکتەرەکان بکات ، کە پێویستە وێنەیەکی خەیاڵئەنگێزی واقیع بێ ، نەک خودی واقیع ، چونکە ئەدەب چەند ڕەگیشی لە واقیعدا بێ ، دەبێ لە واقیع بالاتر بێ، بە کەرەستەی واقیع، واقیعێکی ئەفسووناوی دروست دەکات .

دیارە نووسەر ئازادە لەوەی چۆن ئەو وێنە خەیاڵ ئامێز و خەیاڵئەنگێزەی واقیع گەڵاڵە و بەرجەستە دەکات و دەی هونەرێنێ. ئیدی ناچار نییە هەموو وردو درشتێکی ژیانی کاراکتەر بخاتەڕوو ، ڕەنگە خوێنەریش زۆر ئەمەی بەلاوە گرنگ و مەبەست نەبێ ، بەڵام حەزدەکات کاراکتەرێکی زیندوو بدینێ و لە پرۆسەی خوێندنەوەدا ، بەرخورد دەگەڵ کاراکتەرێکی زیندوودا بکات ، کە ژیانی لێ هەڵ بقوڵێت .. بەهەرحاڵ ژیان بە هەموو دیاردە و ڕووداو بەشەر و بوونەوەرانییەوە کەرەستەی خاوەو نووسەر ئازادی ئازادە ، لە وەی چۆنی هەڵدەبژێرێ و ، گێژە و بێژەی دەکات و خوێندنەوە و بەرخورد و مامەڵەیەکی ئەوتۆی لەگەڵدا بکات، کە کاراکتەرێکی زیندووی وەها دروست بکات ژیانیان لێ هەڵقوڵێت و کارلێکێکی ئاسایی و ڕاستگۆیانە دەگەڵ ڕووداوەکاندا بکەن. هەڵبەتە هونەر و هونەرمەندی نووسەر لەوەدایە هەندێک لە ڕاز و ڕەمزە پەنهانەکانی ژیانمان ، هونەرمەندانە بۆ کەشف بکات و لە ڕووی واقیعی هونەرییەوە قەناعەت بەخش بێت ، نەک بێت هەرچییەکی کەوتە بەرچاو موو بە موو وەکو خۆی بۆمانی تۆمار بکات ، یا هەرچییەکی بیربکەوێتەوە ، دووبارە و وەکو خۆی بۆمانی بگێڕێتەوە ، ئەمە کارێکە لە کردن نایەت ، و بەبێ خەون و خەیاڵ هونەرییەت وەرناگرێت . واتا چیرۆک پرۆسەیەکی ئەفراندنەوانی و فیلیڤانی کەشفکاری زۆر هەستیارە ، دەبێ هۆ و ئەنجامەکان هونەریانە کەشف بکات . دەنا گێڕانەوەی ئەمینانە و ڕاستگۆیانەی دیاردە و ڕووداوەکان بەتەنیا ناکاتە چیرۆکی هونەری .

***

هەڵبەتە یەکێتیی کاریگەری ، مەرجە بۆچیرۆکی هونەری ، چونکە هەرخوێنەرێکی برێک جدی بگریت کەلە خوێندنەوەی دەقێکی چیرۆکڤانی دەبێتەوە ، لەخۆی دەپرسێت : ئایا ئەم چیرۆکە کاریگەرییەکی وەهای بەجێ هێشتووە کە لە بیر بمێنێ ، ئەم کاریگەرییە لە کوێوە سەرچاوەی گرتووە ، زادەی زنجیرەیەک ڕووداوە ، یا زادەی هەڵسوکەوت و جم وجوڵ و ڕەفتار و گوتار و هەڵوێستی یەکێک لە

کاراکتەرەکانە ، یان زادەی تیمە و بیرۆکەی چیرۆکەکەیە ، یان زادەی ئەو ژینگەو کۆمەڵ و گروپانەیە کە چیرۆکەکە هونەریانە وێنەی گرتوون ؟ هەڵبەتە دەشێت ئەم کاریگەرییە ، بە داینەمۆ و بزوێنەری چیرۆک دابنرێت ، دیاردە چیرۆکنووس کەسێکی فیلیڤان و داهێنەرە ، مێشکی پڕە لە بیرۆکە و خەون و خەیاڵان ، ئەو دێت گیانیان بەبەردا دەکات و ژیانێکی هونەرییان پێدەبەخشێت . دیارە چیرۆک هەر یەک ڕەگەز نییە ، بەڵکو ڕەگەزی فرە لە خۆی دەگرێت و لەئەنجامدا هەموو ڕەگەزەکان بەحوکمی کارلێکی هونەری لە یەکەیەکی یەکپارچەی هونەریدا ، یەکانگیر دەبن و کارێکی هونەری پێک دەهێنن کە پێی دەگوترێ چیرۆک ، بەڵام ئەمە بەو مانایە نییە کە هەموو ڕەگەزەکان بەهەمان ئاست بەرجەستە دەبن ، بەڵکو زیاتر یەکێک لە ڕەگەزەکان لەوانی دی پتر بەرجەستە دەبێت و دەکرێت ، هەموو ڕەگەزەکانی دی دەخرێتە خزمەتی ئەو ڕەگەزە زەق و بەرجەستەیەوە ، ئیدی ئەو ڕەگەزە زاڵ و زەقە ، یا لە زنجیرەی ڕووداوەکان ، یا لە قارەمان و شا قارەماندا ، یا لە ژینگە و هاماج و ئوتمۆسفێر ، یان لە بیر و بیرۆکەدا ، بەرجەستە دەبێت و کاریگەریی هونەری و لەزەتی ئیستاتیکی لای خوێنەر بەجێ دەهێڵێت و ، ئەمە بۆخۆی یەکێکە لە نیشانەکانی سەرکەوتنی ئەو کارە چیرۆکڤانیە .

بەڵام لێرەدا دەبێ ئاماژە بۆ ئەوە بکرێت ، کە کاریگەریی هونەری و لەزەتی ئیستاتیکی هەر دەقێک بەتایبەتی دەقی کراوە ، لە خوێنەرێکەوە بۆ خوێنەرێک دەگۆڕێت ، ئیدی جۆری ئەقڵییەت و جیاوازی ئەزموونی ژیان و جیاوازی و هەمەجۆری مگێزی خوێنەران ، سەرچاوەی کاریگەریی هونەری و لەزەتی ئیستاتیکی بەرهەمی ئەدەبی دیاری دەکات . چیرۆک ئاوێنەیەکی فرە ڕووە ، هەر خوێنەرێک دەڕوانێتە ئەو ڕووەی وێنەی خۆی تیادا دەبینێ ، هەر خوێنەرە لە ڕوانگەی خۆیەوە دەڕوانێتە دنیای چیرۆک.

***

ڕووداو یەکێکە لە کۆڵەکە هەرە گرینگەکانی چیرۆک ، ڕووداو و پەرەسەندنی ڕووداو جم وجوڵ و بزوتنەوە بەچیرۆک دەبەخشێت ، کاراکتەرەکان لە کات وشوێنی قەناعەت بەخشدا بەرجەستەدەکات ، هەڵبەتە قەناعەتبەخش لە ڕووی هونەرییەوە و بەگوێرەی واقیعی چیرۆکڤانی . ڕووداو و گەشەکردنی ڕووداو ، دەبێتە هۆی ئەوەی خوێنەر بەتاسەوە پەیگیری ڕەوتی چیرۆکەکە بکات ، تابزانێ ڕووداوەکان دەگەنە کوێ و چارەنووسی قارەمان و کاراکتەرەکان چۆن دەبێ و بەچی دەگات . دیارە پێشتریش ئاماژەمان کردێ کە چیرۆک لە کۆمەڵێک ، ڕەگەز پێکدێت و ئەم ڕەگەزانە ، بەدەم کارێکی هونەرییەوە ، لە چوارچێوەی یەکەیەکی یەکپارچەی هونەریدا یەکانگیر و ئاوێتە دەبن کە پێی دەگوترێت چیرۆک و بۆیە هەر ڕەگەزێک لە ڕەگەزەکانی چیرۆک گرینگی و بایەخی خۆی هەیە و بەهەر هەموویان تانوپۆی کارە ئەدەبییەکە پێک دەهێنن و هونەرییەت بەدەقە چیرۆکڤانییەکە دەبەخشن. هەڵبەتە نابێ ئەوەش فەرامۆش بکرێ کە لە هەر چیرۆکێکدا بەگوێرەی تەکنیکی چیرۆکەکە ، ڕەگەزێک لە ڕەگەزەکان دەبێ

بەتەوەری سەرەکی چیرۆکەکە و ڕەگەزەکانی دی بە دەوری ئەو تەوەرەدا دەسووڕێنەوە و لە دوا ئەنجامدا یەکێتیی باندۆر و کاریگەری لێ دروست دەبێت ، کە ئەمە پێی دەگوترێ یەکێتی کاری چیرۆکڤانی ، کە ئەمە یەکێکە لەو تەکنیکە زۆر و زەبەندانەی چیرۆکی لە سەر ڕۆدەنرێ .

دیارە چیرۆکنووس ئازادە و حەقی خۆیەتی چ تەکنیکێک بەکاردەبات ، بەڵام هەر تەکنیکێک بەکاربەرێ نابێ ڕاکێشانی خوێنەر فەرامۆش بکات . دەبێ بەجۆرێ سەرنجی خوێنەر ڕابکێشێت و بهاڕۆژێنێ و لە زەتێکی ئیستاتیکی ئەوتۆی بداتێ کە خۆ بە خۆ پەیگیری خوێندنەوەی دەقەکە بکات ، تابزانێ ڕووداوە جەنجاڵ و هەڤدژەکان بەچ ئەنجامێک دەگەن .. دیارە ئەوزاری کارکردن لە خوێنەر ، لە نووسەرێکەوە بۆ نووسەرێکی دیکە دەگۆڕێ . گرینگ ئەوەیە خوێنەر خولیا و کەڵکەڵەیەکی ئەوتۆی لا دروست ببێت ، بەتاسەوە پەیگیری ئاکامی ڕووداوەکان بکات و بە دەم خوێندنەوەوە جۆرەها پرسیار لە خۆی بکات ، وەک : دوای ئەمە چی ڕوودەدات ؟ ئەم لەگەز و مەتەڵە چۆن چارەسەر دەکرێ ؟ ئەم گرێیە چۆن دەکرێتەوە ؟ ئەم کۆسپ و تەگەرەیە چۆن تەخت دەکرێ ؟ دەنگدانەوەی ئەم کارە چی یا چۆن دەبێ ؟ و زۆر پرسیاری دیکەی لەو بابەتە .

هەڵبەتە نووسەر ، بەدەم نووسینەوە ، دەبێ شتێک بۆ زیرەکی خوێنەر بێڵێتەوە و بەئاسانی ڕەمز و ڕاز و کۆدەکانی دەقەکەی ڕادەست نەکات ، بۆ ئەوەی دەرفەتی ئەوە بە خوێنەر بدات کە بە پەرۆشەوە بەشداریی زەینی لە دەقەکەدا بکات و بەخۆی ڕاز و ڕەمزە نادیارەکانی دەقەکە کەشف بکات ، و لەزەت لەو پرۆسە کەشفکارییەی خۆی وەربگرێت . چونکە خوێنەریش وەکو هەر مرۆڤێکی دیکە ، پتر لەزەت لە کەشفکردن و چوونە بنج وبناوانی شتە نادیارەکان وەردەگرێت و لەو ڕێگەیەوە کەڵکەڵە کونجکاوییەکانی خۆی تێر وپاراو دەکات . بە وتەیەکی دی خوێنەر نابێت هەر گوێرێکی گوێڕایەڵ بێت ، بەڵکو پێویستە موناقەشەکار و گەنگەشەکارێکی جدیش بێت . بەکورتی و کرمانجی چیرۆکی سەرکەوتوو ئەوەیە کە بە گوێرەی واقیعی چیرۆکەکە ، قەناعەتبەخش بێت و کەڵکەڵە و تاسەی هونەریی خوێنەر تێر بکات و بشکێنێ و زۆرترین لەزەتی ئیستاتیکی پێ ببەخشێت .

***

دیارە شێوازی ڕاکێشانی خوێنەر لە نووسەرێکەوە بۆ نووسەرێک دەگۆڕێت و هەر نووسەرە جۆرەها تەکنیک و شێواز بۆ ئەو مەبەستە بەکار دێنێ ، یەکێک لە سەرچاوەکانی ڕاکێشانی خوێنەر ، کاراکتەری مرۆڤانیە لە چیرۆکدا ، چۆنکە هەرکەسێک بگریت ، بەتەبیعەت مایلە بەلای شیکردنەوەی دەروونی و خوێندنەوەی کاراکتەر و کەسایەتی کاراکتەردا ، جاری وا هەیە خۆی لەو کاراکتەرەدا دەبینێتەوە ، لەم حاڵەتەدا دەقەکە بەدەم خوێندنەوەوە بۆی دەبێت بە بەردی سەبر و ئەم نهێنی و ڕازەکانی خۆی بۆ هەڵدەڕێژێ بەبێ ئەوەی کەس پێی بزانێ کە ئەمە لە زەتێکی دەروونی و ئارامیەکی ڕۆحی گەورەی پێ

دەبەخشێت. یان کەسایەتیەکی تازە دەناسێت و ئەزموونێکی زەینی زۆری لێوەردەگرێت ، یان ئەو کاراکتەرانە لە خەڵکانێک دەچن و خەڵکانێکی بیر دەخەنەوە کە ئەم لە ژیانی ئاسایی کۆمەڵایەتیدا ناسیونی و دەیانناسێت ، کە ئەمە بۆخۆی نیشانەیەکی سەرکەوتنی چیرۆکە ، چونکە چیرۆک وێنەیەکی خەیاڵئامێز و خەیاڵئەنگێزی ژیانە ... زۆرجار خوێنەر ، بەتایبەتی خوێنەری ئاسایی بەڕادەیەک دەکەوێتە ژێر باندۆر و کاریگەری کاراکتەرێکەوەو دڵبەندی دەبێت کە سەرکەوتن یان ناکامی کاراکتەرەکە بەهی خۆی دەزانێ و ڕەنگە لە ژیانی ئاسایی خۆیدا لاسایی بکاتەوە ... کە هەڵبەتە هەموو ئەم حاڵەتانە ، حاڵەتی لەزەت بەخشن بۆ خوێنەر .. هەڵبەتە حەوجە بە گوتنی نیە کە خوێنەر تاخوێنەر کەوتووە ، چیرۆکی باش لای خوێنەری ئاسایی ئەوەیە زۆرترین لەزەتی پێ ببەخشێت و دڵی خۆش بکات . بۆ نموونە خوێنەری چیرۆکی پۆلیسی لەزەت لە تاقیب و پەیگیری نهێنییەکان و دۆزینەوەی مەتەڵ و لەگەزەکان و کرانەوەی گرێیەکان دەبینێ . خوێنەری چیرۆکێن ڕیسکان حەزی لەوەیە بەخەیاڵ لەکەش هەوای پڕ خرۆشاندا بژی ... ئیدی هەر خوێنەرێک لە گوم گەشتەی خۆی و لە بەها باڵاکانی خۆی دەگەڕێت .. بەڵام خوێنەری جدی ، خوێنەری ڕەخنەگر ، لە خوێنەرانی دی جیاوازە ، چیرۆکێکی دەوێت سەرڕێژ بێ لە ژیان ، زیندوو بێ ، بەهەردوو باڵی خەون و خەیاڵ بفڕێ ، بەرز بفڕێت ، لە ژیانی ئاسایی بەرزتر بفڕێت و بە زەبری هونەرییەت ، ئەدەبییەت ، نەمری و جاویدانی پەیدابکات و لەزەت لەو هونەرییەتە وەردەگرێت .. کەواتا کۆپی کردنی موو بە موو و ، ڕاستگۆیانە و ئەمینانەی واقیع و ژیان مەرج نییە ، بەڵکو هونەراندنی مەرجە ، واتە بابەت لە چیرۆکدا هەموو شتێک نییە ، چونکە واقیع و ژیان پڕە لە بابەت ، جۆرەها بابەتی تیایە ، هیچ نووسەرێکی تازە کوورە یا ئەزموندار و کارامە ، پەکی لەبابەت ناکەوێ ، گرینگ ئەوەیە نووسەر چۆن مامەڵەی لەتەکدا دەکات ، لەباری هونەرییەوە مالیجەی دەکات ، بەرجەستەی دەکات و هونەرییەتی پێدەبەخشێت ، هەڵبەتە خوێنەری جدی و ڕەخنەگر ، بێترس خۆی بە دنیای هەرجۆرە چیرۆکێکدا ، چ سادە چ ئالۆز و گونگ ، چ خوڕ و چ مەنگ ، چ جەنجاڵ و ئاوەدان ، چ ساکار و کەم ئاوەدانی ، چ قووڵ و چ تەنک ، دەکات و گومڕا نابێت و ڕێی خۆی دەردەکات و لە مەرامی چیرۆکەکەو بیرە قووڵەکانی بن دێڕی چیرۆکەکە تێدەگات و ڕاز و ڕەمزەکانی هەڵدێنێ و ڕۆحی خۆی لە سەرچاوەی ئەفسوون و فانتازیاکانی هەڵدەکێشێت .. بەهەموو بوونی خۆیەوە دەگەڵ ئەو کاراکتەرە زیندووانەدا دەژی کە زۆرجار لە هەندێک کاراکتەرانی ڕاستەقینەی مێژوویی زیندووتر و نەمرترن و لە خودی نووسەری چیرۆکەکەش ناودارتر و بەنامی ترن.. ئیدی ئەو کاراکتەرانە وەکو ئاشنا و ناسیاوی زۆر نزیکیان لێدێت . دیارە چیرۆکی باش ، زادەی ڕێکەوت نییە ، بەڵکو بەرئەنجامی قووڵبوونەوەی نووسەرە بۆ قووڵایی ئەزموونە خەیاڵی و زەینییەکانی خۆی ، زادەی ئەو بەهرە و توانایەیە کە نووسەر توانیویەتی هەر هەموو ئەوزارەکانی پیشەکەی یەک بخات بۆ ئەوەی ئەزموونی خۆی بە شێوەیەکی زیندووی دینامیکی ، بارگاوی بە ژیان ،

لە چوارچێوەی کارێکی فیلیڤانیدا بهونەرێنێ . هەڵبەتە پلۆت و شێواز و دیالۆگ و گەڵاڵەکردنی زەمینە و ژینگە و هەموو ڕەگەزەکانی دیکەی چیرۆک ، خۆ بە خۆ چیرۆکی گەورە و زیندوو دروست ناکەن ، هیچ نووسەرێک چەندیش بەهرەمەند بێ ، ناتوانێ چیرۆکێکی مەزن و زیندوو بنووسێت ، ئەگەر بە تەواوەتی لە هەموو ئەو ڕەگەزانە تێنەگات و نهێنی چۆنییەتی بەکارهێنان و هونەراندنیان نەزانێت ، واتە هونەرییەت نیشانەی بێ چەندوچوونی ، چیرۆکی نەمر و زیندووە.

***

لێرەدا پێویستە هەڵوەستەیەکی کورت لە سەر هەندێ ڕەگەزی گرینگ و هەستیاری چیرۆک بکەین ، چونکە چیرۆک بە هونەراندنی ئەو ڕەگەزانەوە دەبێت بەچیرۆک و هیچ چیرۆکێک بەتایبەتی چیرۆکی هونەری لەو ڕەگەزانە بەدەرنییە و نابێت، بۆ نموونە گرێچن یان پلۆت بریتییە لەو زنجیرە ڕووداوانەی کە لە چیرۆکەکەدا ڕوو دەدەن ، هەڵبەتە دەبێ ڕووداوەکان پەیوەندی عیلییەتیان لە نێوانیاندا هەبێ . دیارە ئەم ڕووداوانە پەیوەندی سفت و ڕاستەوخۆیان بەکاراکتەرانی چیرۆکەوە هەیە.. کاراکتەر لە کارلێکی تەواودایە دەگەڵ ڕووداودا ، لە کاریگەریی و باندۆری ڕووداو بەدەر نابێت .. کە باسی پلۆت و گرێچن دێتەکردن ، دەبێ ئاوڕێک لەو کەرەستە سەرەتایی و خاوانە بدەینەوە کە سەرچاوەی ئەم پلۆتەیان پێک هێناوە ، هەروەها لە بەهای ئەم کەرەستە سەرەتاییانە ڕابمێنین .. ئەگەر کۆمەڵێک دەقی چیرۆکڤانی چەند چیرۆکنووسێکی هاوسەردەم و هاوقۆناغ بەنموونە وەربگرین ، دەبینین بابەتەکانیان لە واقیعی ژینگە و ژیانی دەوروبەری خۆیانەوە وەرگرتووە ، هەڵبەتە وێڕای جیاوازی نۆڕینی هەر یەکێکیان بۆ ئەم ژیانە و جیاوازی سروشتی ئەو بابەتانەی بەرخورد و مامەڵەی لەتەکدا دەکەن . لە هەر دەقێکی جیدیدا ، جۆرەها ژیانی جیاواز و دنیای مرۆڤانی هەمەڕەنگ دەبینین ، کە ڕەگیان چووەتەوە سەر واقیع ، بەڵام وێڕای جیاوازی بابەتەکان و شێوازی بەرخورد و مامەڵە و مالیجەکردنیان ، دەبینین هەریەکێک لەو دەقە چیرۆکڤانیە جدیانە ، بارگاوین بەبەهای تایبەتی هونەری و مانای مرۆڤانی خۆیان ، ئاوڕیان لە شتە ڕەوتەنی و سەرڤەسەرڤەکانی ژیان نەداوەتەوە ، بەڵکو قوڵبوونەتەوە بۆ قوڵایی و ناخی جۆرەها خولیا و کەڵکەڵە و سۆزێن مرۆڤانی ، چونکە ئەدەب لە ڕاستیدا ، بریتییە لە ڕاڤەیەکی هونەری زۆر قووڵی ژیان . دیارە محەک و پێوەری ڕاستەقینەی گەورەیی و زیندوویەتی و جاویدانی هەر کارو بەرهەمێکی ئەدەبی ، وێڕای جیاوازی شێواز و تیمە و بابەت و مالیجەی هونەری ، ئەوەیە چەند پەیوەستە بەو حەقیقەتانەوە ، کە قووڵی زیاتر و بەرفرەهی پتر بە ژیانی مرۆڤایەتی دەبەخشن .... دیارە لە هەڵسەنگانی کاری چیرۆکڤانیدا ، دەبێ هەموو ڕەگەزە پێکهێنەرەکانی چیرۆک و چۆنییەتی مامەڵەکردنی چیرۆکنووس دەگەڵ تێکڕای ئەو ڕەگەزانەدا ، لە بەرچاو بگیرێت ، بەڵام وێڕای ئەمەش گەورەیی ڕاستەقینەی چیرۆک ، وەستاوەتە سەر گەورەیی و

ڕەسەنایەتی بابەتەکە ، یان بەهای ڕاستەقینەی کەرەستە سەرەتاییەکانی چیرۆک ، بەڵام مەزناتی و گەورەیی بابەت بەتەنیا بەس نییە بۆ گەورەیی چیرۆک ، بەڵکو هونەراندنی بابەت و تیمە و کەرەستە سەرەتایی و خاوەکان مەرجە بۆ بەرجەستە کردنی هونەرییەتی دەقەکە و دەربڕینی وزە پەنهانەکانی . کەواتە بەهرە و توانای فیلیڤانی و ئەفراندنەوانی مەرجن بۆ هونەراندنی دەقێکی زیندوو و نەمر . دیارە بەهرە و توانای داهێنانیش ، بەتەنیا چیرۆک ناگەیەننە لوتکەی هونەرییەت بەڵکو دەبێ چیرۆکنووس شارەزایی و ئەزموونێکی قووڵ وفراوانی سەبارەت بەژیان هەبێت..

چیرۆکنووس ، تا شارەزاتر و پڕ ئەزموونتر بێ ، ڕاسگۆیانەتر وێنەی ژیان و کاراکتەرەکان دەگرێت واتە ، ڕاستگۆیی لە چوارچێوەی ئەم چەمک و مانایەدا ، مەرجی هەرە گرینگە لە هەر کارێکی ئەدەبی گەورەدا . بۆیە نووسەر لە سەرێتی لە چوارچێوەی شارەزایی و ئەزموونی خۆی دەرنەچێت و خۆی لە قەرەی ئەو بابەتانە نەدات کە شارەزایی فراوان و ئەزموونی قووڵی دەربارەیان نییە ، دەبێ لە گۆشە نیگای سنووورداری خۆیەوە بڕوانێتە ژیان.. جا بەم پێودانگە ، بوار و ئاقاری چیرۆکنووس دەکاتە دنیای ئەو ئەزموونە مرۆڤانیانەی کە شارەزایانە تاقیکردونەتەوە .. بۆیە ئەو نووسەرەی کە لە کەوشەنی مەجالی خۆی دەرناچێت ، دەکارێت بەجوانی و دروستی لە مەجالەکەی خۆیدا قەڵەمڕانی بکات و بیهونەرێنێ و وێنەیەکی وردی ژیان بە کاراکتەر و ڕووداوەکان و دیمەنە سروشتییەکانیەوە ، ڕاستگۆیانە بەرجەستە بکات ، واتە مەرج نییە مەجالەکەی نووسەر بەرین بێ و ڕوانگە و تۆڕین و گۆشەنیگای بۆ ژیان زۆر کراوەبێ ، بەڵام مەرجە قووڵ بێت و نهێنگە دەروونییەکانی مرۆڤ هونەریانە و هونەرمەندانە کەشف بکات. هەڵبەتە زۆربەی ئەو چیرۆکنووسانەی کەوشەنی مەجالی تایبەتی خۆیان بەزاندووە ، لە قەلان و لە کۆتران بوون و جگە لە ناکامی هیچی تریان نەدرووەتەوە . واتە چیرۆکنووس ، دەبێ خۆی توانا و بەهرە و شارەزایی و ئەزموونی خۆی بناسێت و لەو ئاقارەدا کاربکات بۆ ئەوەی دەقی چیرۆکڤانی زیندوو و باش بەرهەم بهێنێ ، ئەو حەقیقەتە لەبەرچاو بگرێت ، کە چیرۆکێکی باش و سەرکەوتوو لە دەیان چیرۆکی ناکام باشترە . هەڵبەتە سەبارەت بە ئەزموون مەرج نییە ، ئەزموونێکی ڕاستەوخۆبێ و نووسەر بەخۆی ژیانی جەڕباندبێ ، جۆرەها ئەزموون لە کتێباندا هەیە ، کە هەر نووسەرێک چەند پڕ ئەزموون و بەهرەدار بێ ، چەند ئاسۆی ڕاونینی بەرین بێ ، پێویستی پێیەتی و دەتوانێ وەکو ئەزموونێکی زەینی ، ئەزموونی ڕاستەوخۆی ژیانی خۆی پێ دەوڵەمەند بکات ، هەروەها تەماس دەگەڵ خەڵکی و قسەکردن دەگەڵ خەڵکیدا ، جۆرەها ئەزموونی تیایە کە ڕەنگە بەئاسانی و لە ڕێگای ئەزموونی ڕاستەوخۆوە بەئاسانی بە دەستەوە نەیەت . کەواتە مەرج نییە ئەزموونی ڕاستەوخۆ بکرێت بەتاقە سەرچاوە بۆ شارەزابوون لە ژیان .. بەڵکو دەشێت سوود لە ئەزموونی خەڵکانی دیکەش وەربگیرێت . بۆیە ئەگەر نووسەرێک خودانی بەهرە و توانایەکی ئەفراندنەوانی بێ و بتوانێ سوود لە ئەزموونە جۆراوجۆر و ڕاستەوخۆ و ناڕاستەوخۆکانی ژیان وەربگرێت و هونەریانە هەرسی بکات و خودان

خەیاڵێکی واقیعی ئەوتۆبێت ، بتوانێ شتەکان بە ڕوونی ببینێ و بە دروستی وێنەیان بگرێت ، باکارەکەی زۆر دیمەن و ڕووداویشی تێدابێ ، کە بە خۆی ڕاستەوخۆش نەی جەڕیاندبێ و لە دەرێی بازنەی ئەزموونی ئەوابێ ، دەتوانێ ئەو ئەزموونانە بهونەرێنێ و چیرۆکی هونەری باش بەرهەم بهێنێ .

دیارە چیرۆک وەکو هەر بونیادێکی هونەری ، لە کۆمەڵێک کەرەستەی سەرەتایی پێک دێت و پلۆت و گرێچن وەکو ڕەگەزێکی گرینگی چیرۆکڤانی ، بریتییە لە بەرخورد و مالیجەیەکی هونەری ئەو کەرەستە سەرەتاییانە بە مەبەستی هونەراندنیان ...

هەڵبەتە ، هەر چیرۆکێک بگریت بۆ خۆی جۆرە حیکایەتێکە و شەقڵ و مۆرکی حیکایەتی پێوەیە .. ئیدی خوێنەر کە لە خوێندنەوەی دەبێتەوە ، زۆرجار لە خۆی دەپرسێت ، ئایا ئەم حیکایەتە ، حیکایەتێکی جوانە ، فانتازی و سەرەنجڕاکێشە ، ئەوە دێنێ بگێڕدرێتەوە و بخرێتە سەرکاغەز ؟ ئایا نووسەرەکەی توانیویەتی بە شێوەیەکی هونەریانە و هونەرمەندانە بیگێڕێتەوە ؟ ئایا توانیویەتی بەڕیز و بێئەوەی بە درێژ دادڕی یان کورتبڕی ڕیزبەندییەکەی بشێوێنێ ، بیگێڕێتەوە ؟ واتە توانیویەتی بەدەم گێڕانەوەوە ، ڕیزبەندی و هەماهەنگی حیکایەتەکە بپارێزێت ، ئایا ڕووداوەکان بەبێ گرێ و بە ڕەوانی هاتوون و هەر ڕووداوێک زادە و تەواوکەری ڕووداوی پێش خۆی و فەراهەمکاری ڕووداوی پاش خۆیەتی ؟ ئەگەر چیرۆکنووس توانیبێتی ئەمە بکات مانای وایە وەکو کیمیاگەرێکی بەتوانا توانیویەتی کەرەستە خاوەکانی بەردەستی ، بگۆڕێت بۆ توحفەیەکی هونەری پرشنگدار .

دیارە هەر نووسەرێک شێوازی خۆی هەیە سەبارەت بە چۆنییەتی مامەڵەکردن دەگەڵ کەرەستە سەرەتاییەکانی چیرۆکدا ، هەیە کورت بڕیی هێمابەخش بەسەر درێژدادڕیدا پەسەند دەدات ، هەیە درێژ دادڕی و تول و تەفسیلی پێ پەسەندە ، هەیە لە یەک چیرۆکدا ، هەردوو شێوازەکە بەکاردەبات ، لە هەندێ شوێندا پەنا دەباتە بەر زۆروێژی و بەتانا چوون ، لە هەندێ شوێندا پەنا دەباتە بەر کورت بڕیی هێمابەخش ... سەبارەت بە پلۆت و گرێچن ، بە شێوەیەکی گشتی دووجۆرە : پلۆتی (گرێچن) شاش ، واتا نەسفت و ، پلۆتی سفت (ئۆرگانیک) . چیرۆکی پلۆت شاش ، لە سەر بناغەی زنجیرەیەک ڕووداو یان هەڵوێستی جودای ئەوتۆ کە پەیوەندییەکی سست بەیەکیانەوە دەبەستێ ، یان پەیوەندییان لە نێواندا نییە ، ڕۆدەنرێت . واتە یەکێتیی کاری چیرۆکڤانی لەم جۆرە چیرۆکەدا گوێ بە ڕیزبەندی ڕووداوان نادات ، بەڵکو زیاد پشت بەو زەمینە و ژینگەیە دەبەستێ کە چیرۆکەکەی تیادەجوڵێت ، یان پشت بە شا قارەمان دەبەستێ ، یا بایەخ بەو ئەنجامگیرییە دەدات کە ڕووداو و قارەمان و هەموو ڕەگەزە چیرۆکڤانییەکان لە خۆدەگرێت ، بەوجۆرە چیرۆکنووس دەکارێت ، کۆمەڵێک ڕووداوی خۆش ، لە شێوەی ئەڵقەی جیاواز ، بێ ئەوەی بەرەنجامی یەکدی بن بخاتەڕوو ...

بەڵام چیرۆکی پلۆت سفت ، بەپێچەوانەوە ، لە سەر بناغەی ڕووداوێن هەڤبەند ڕۆدەنرێت ، هەر ڕووداوێکی ڕەگی لە ڕووداوەکەی پێش خۆی و سەری دەچێتەوە سەر ڕووداوی دوای خۆی ، واتە ڕووداوەکان زادە و بەرەنجامی یەکترن و پەیوەندییەکی سفتیان لە نێواندا هەیە و بە ڕاستە ڕێگەیەکدا دەڕۆن تادەگەنە مەزڵ و مەبەست .. خۆ جاری وایە هەردوو جۆرە پلۆتەکە لە یەک کاری چیرۆکڤانیدا بە کاردەبرێت ، ئیدی جۆری پلۆتەکە گرینگ نییە ، گرینگ ئەوەیە نووسەر بزانێت کام پلۆتە باشتر خزمەتی نەشونمای چیرۆکەکە دەکات و بەرەو هونەرییەتی دەبات .. دیارە هەریەکێک لەم دوو پلۆتە لایەنی ئەرێنی و نەرێنی خۆیان هەیە ، بۆ نموونە ئیرادی ئەوە لە چیرۆکی پلۆت سفت دەگیرێت کە هەندێجار ، دەگۆڕێ بۆ کارێکی میکانیکی ، و خوێنەر هەست بەوە ناکات مامەڵە دەگەڵ کارێکی هونەری خۆڕسکدا دەکات ، بەڵکو واهەست دەکات مامەڵە دەگەڵ سنعەتێکی زۆر سفت و مکومدا دەکات . جا ئیرادێکی دیکەی کە لەم بابەتە چیرۆکە دەگیرێت ، ئەوەیە کە زۆرجار لێکەوتەی دەستکرد و ڕێکەوتەکی لێدەبێتەوە ، پڕ دەبێت لە شەرح و شرۆڤە و گێڕانەوەی دەستکرد و ڕووداوێن ڕێکەوتەکی ، وەکو پینەیەکی زەق بەچیرۆکەکەوە دەردەکەوێ . بۆیە مەرجە لە چیرۆکی پلۆت سفتدا ، چیرۆکەکە بە شێوەیەکی سروشتی و ئاسایی و بەدەر لە هەرجۆرە ڕێکەوت و دەستکردەگیەک بجوڵێت و گەشەبکات و خوێنەر هەست بە میکانیکیەتی کارە چیرۆکڤانیەکە نەکات .

پلۆتی چیرۆک لە ڕووی بابەتەوە ، دابەش دەبێت بە سەر پلۆتی سادە و پلۆتی لێکدراودا . پلۆتی سادە ، لە چیرۆکدا ، ئەوەیە کە چیرۆکەکە یەک حیکایەتی لە خۆگرتووە ، لە پلۆتی لێکدراودا چیرۆک لە حیکایەتێک پتر لە خۆدەگرێت . ئیدی یەکێتیی کار و یەکێتیی کاریگەری لە چیرۆکدا وا دەخوازێ ، حیکایەتە جۆراوجۆرەکان لە پرۆسەیەکی کارلێکی هونەریدا یەکانگیر ببن و لە یەکەیەکی یەکپارچەدا ئاوێتە و بەرجەستە ببن ، واتە دەبێ چیرۆکنووس بتوانێ بە هەودایەکی نادیار هەموو حیکایەت و خوردە حیکایەتەکان پێکەوە ببەستێ ...

هەڵبەتە لێرەداو لە باسی پلۆتی چیرۆکدا ، پێویستە ئاماژە بۆ حاڵەت و دیاردەیەکی دیکەش بکرێت کە بریتییە لە چۆنییەتی ڕانانی ڕووداوەکان و پەرەپێدانیان . هەڵبەتە چیرۆکنووس ، جۆرەها شێواز و ڕێگەی بۆ ئەو مەبەستە لەبەردەمە ، دەتوانێ بەگوێرەی پێداویستی هونەریی چیرۆکەکەی پەنا بۆ هەریەکێک لەو شێواز و ڕێگایانە بەرێت ، لەوانە : شێوازی گێڕانەوەی ڕاستەوخۆ ، یا شێوازی ئۆتوبیوگرافی ، یان دوکیۆمێنت و نامەکاری ، یان شێوازی شەپۆلی هۆش یان مەنەلۆگی دەروونی ... شێوازی یەکەم زۆر باوە و لە زۆربەی هەرە زۆری چیرۆکاندا پەیڕەوی کراوە و بەدی دەکرێت ، لێرە چیرۆکنووس وەکو مێژوونووس دێت مێژووی ڕواڵەتی کۆمەڵێک کاراکتەر تۆمار دەکات .. لە شێوازی دووەمدا چیرۆکنووس ، پەنا دەباتەبەر ڕاناوی یەکەم کەس ، خۆی دەخاتە شوێن شاقارەمان ، یان

یەکێک لە کاراکتەرە لاوەکییەکان ، بە زمانی ئەوانەوە ئوتوبیوگرافیایەکی خەیاڵئامێز دەگێڕێتەوە . لە شێوازی سێیەمدا پەنا دەبرێتە بەر نامە ونامەکاری ، خۆ هەندێجار چیرۆکنووس ، پتر لە شێوازێک لەم شێوازانە بەکار دەبات .. شێوازی تازەش کە شێوازی شەپۆلی هۆش یان مەنەلۆکی داخلییە ، کە زیاتر مارسل پروست و پاشان جیمس جۆیس و فرجینیا ولف پێشەنگایەتییان دەکرد ، ئەمڕۆ یەکێکە لەو شێوازانەی کە زۆربەی چیرۆکنووسان پەنای دەبەنێ و لە کارە چیرۆکڤانییەکانیاندا بەکاری دەبەن .. ئەو چیرۆکانەی کە بەم شێوازە دێنەنووسین ، ڕووداو یا هەر نییە یان زۆر پەنهان و نادیارە ، زیاتر بیر و ئەو بیرەوەریانەیە کە بیرەوەریانی دییان لێ دەبێتەوە .. مەنولۆگی داخلی ئەو قسانەن کە نە دەبیسترێن و نەدەگوترێن ، لە ڕێگای مەنەلۆگەوە کاراکتەر گوزارشت لە بیرە پەنهانەکانی دەکات ، لەو بیرانەی کە زیاتر لە نائاگاییەوە نزیکن ، بۆیە پابەندی هیچ تەکوزییەکی لۆژیکی نابێت ، ئەوزاری دەستی کاراکتەر لەم جۆرە گوزارشت دەربڕینەدا ، ئەو قسە ڕاستەوخۆیەیە کە پابەندی لایەنی هەرەکەمی یاسا و ڕێسا و ڕێزمانی زمانە ، واتە بیرەوەرییەکان وەکوچۆن بەزەیندا دێن ، وەکو خۆیان ، بێ هیچ ڕتوش و دەستکارییەک دێتە تۆمارکرن .. مرۆڤ کە لەگەڵ کەسێکدا قسان دەکات ، دەپەیڤێ ، دەبێ پابەندی یاسا و ڕێسای زمان بێ تابەرانبەر لێی تێ بگات کە چ دەڵێت .. هەڵبەتە ئینسان بە درێژایی کات هەر لەگەڵ خەڵکیدا قسان ناکات ، بەڵکو دەبیرەوەچوون ، ڕامان ، خەیاڵ ، زیندەخەون ، وەردەوەدانی ڕابردوو ، چینە لە ڕابردوو ، بیرکردنەوە لە ئاییندە و فڕین بەباڵی خەون و خەیاڵان وەختێکی زیاتری مرۆڤ دەگرێت تا لە قسەکردن .. هەر هەموو ئەم حاڵەتانە لە مەنەلۆکی داخلیدا ، بە شێوەیەکی تەکوزی لۆژیکی بەزەین و مێشکدا نایەن ، بەڵکو بە شێوەیەکی پچڕپچڕ و بەدەر لە هەر ڕیزبەندییەکی لۆژیکی بەزەین و مێشکدا دێن ، دیارە لە دنیای یادەوەریدا ، هەموو زەمەنەکان ، ڕابردوو ، ئێستا و ئاییندە تێکەڵاو دەبن و زەمەن مانایەکی نامێنێ . جا چونکە سۆزوگوداز و هەڵچوون و هەست و نەست و خەم و خولیا و ئەڵها و کەڵکەڵە و وێنە زەینییەکانیش هەمان ئەو شتەیان پێ دەگوترێ کەبە قسان دێنە گوتن و نیشاندان ، بۆیە ئەمانەتی هونەری وادەخوازێت ، هەر هەموو ئەو شتانە وەکو خۆیان بێنە تۆمارکردن و لەم حاڵەتەدا لە هەر داڕشتنەوەیەکی ڕێزمانی و لۆژیکی دەبوێردرێ . ئەو بنەما هونەرییەی ئەم جۆرە چیرۆکەی لە سەر ڕۆدەنرێ ، زیاتر ڕانانی لایەنی فیکری و سایکۆلۆژی ژیانی قارەمانانە ، نەک لایەنی دەرەکی و ڕواڵەتی کردەییان و جم وجوڵ و هەڵس و کەوتیان و ئەو پێشهات و ڕووداوانەی پەیوەندییان بەو لایەنە دەرەکییەوە هەیە . بەڵام ئەمە بەو مانایە نییە کە ئەم جۆرە چیرۆکانە ، لە هەر کردارێکی مرۆڤانی بەدەرن ، واتە مەرج نییە قارەمان و کاراکتەر هیچ جۆڵەیەک و پەیوەندییەکی بەهەندێ کەسی ترەوە نەبێت ، بەڵکو ئەو پەیوەندییە کەمەی بە ژمارەیەک خەڵکانی کەمی دیکەوە هەیەتێ ، یارمەتی نووسەر دەدات کە دەرهاوێشتە فیکرییە خۆڕسک و زندە

خەونەکانی کاراکتەرەکان ڕاو بکات و بەجۆرێ هەڵیان بېژێرێ و بیانهونەرێنێ هەم خزمەتی هونەرییەتی چیرۆکەکە بکات و هەم بەگوێرەی توانا ئەوپەڕی لەزەتی ئیستاتیکی بەخوێنەر ببەخشێت .

دیارە هەر ڕێباز و شێوازێک لەم ڕێباز و شێوازانە لایەنی ئەرێنی خۆی هەیە ، بۆ نموونە ڕێباز و شێوازی گێڕانەوەی ڕاستەوخۆ ، یارمەتی نووسەر دەدات و دەستی واڵا دەکات بەکەیفی دڵی خۆی کاراکتەرەکانی بجوڵێنێ و شوێن و هەڵوێستەکان بە ئارەزووی خۆی وێنە بگرێت . ڕێبازەکانی دیکەش یارمەتی نووسەر دەدەن کە هاماج و ئوتموسفیرێکی سادە و ڕاستگۆیانەی ئاسایی ئەوتۆ وێنە بگرێت و بەرجەستە بکات کە بەلای خوێنەرەوە زۆر ئاسایی و خۆڕسک بنوێنێ و لە هەر ئاڵۆزاندنێکی دەستکرد دووربێت .. بۆ نموونە یەکێک لە ئاڵۆزاندنە دەستکردەکان لە شێواز و ڕێبازی ئوتوبیوگرافیانەدا ئەوەیە نووسەر لە بازنەی کاراکتەرەکە دەردەچێت ، کاراکتەر بە زمانێک دێنێتە دواندن ، کە زمانی ئەو نییە ، واتە کاراکتەر لەم حاڵەتەدا گوزارشت لە خودی خۆی ناکات ، دەبێ بە پەیڤداری نووسەر ، بە زمانی نووسەرەوە قسەدەکات و گوزارشت لە ڕاوبۆچوونی نووسەر دەکات ، نەک هی خۆی .. هەڵبەتە ڕێباز و شێوازی نامە ویاداشتیش ئەرێنی خۆی هەیە و زەمینە بۆ نووسەر خۆش دەکات ، بەو پەڕی ئازادی و ڕەهایی گوزارشت لەو هەست و نەست و سۆزوگوداز و خولیا و کەڵکەڵە و ئاوات و ئارەزووانە بکات کە لەناخی هەریەکێک لە کاراکتەرەکاندا پەنگاوەتەوە و بەگوێرەی پێداویستی هونەری ، بیخاتە خزمەتی هونەراندنی کارە چیرۆکڤانییەکەوە .

هەڵبەتە چیرۆکی شەپۆلی هۆش ، یان مەنەلۆگی داخلی ، زەمینە بۆ نووسەر خۆشدەکات ، وێنەی ژیانمان ، بەگوێرەی وێنای کاراکتەرەکە بۆ ژیان ، بۆ وێنە بگرێت ، پەردە لە سەر نۆڕینی کاراکتەرەکە بۆ کاراکتەرەکانی دی لابدات و هەروەها بەپێچەوانەشەوە ئیدی بەوجۆرە لە میانی دنیای ئاگایی و نائاگایی تایبەتی کاراکتەرەکەوە ، سیما و کەسایەتی کاراکتەرەکەمان بۆ وێنە دەگرێت و لە میانەی کاراکتەرەکانی دیکەوە تیشکی دەخاتەسەر و لە ئەنجامدا وێنەیەکی تەژی جوانی و ئارامی و ڕاستگۆییمان پێشکەش دەکات . دیارە ئەم ڕێباز و شێوازە چیرۆکڤانییە جۆرەها شیکردنەوەی دەرونیمان پێشکەش دەکات و بە زۆری ژیانی نائاگایی مرۆڤمان بۆ وێنە دەگرێت .. بەهەرحاڵ ئەگەر هەندێک بە وردی سەرنجی بونیادی چیرۆک بدەی ، زۆر لە ژیانی مرۆڤ دەچێ ، بریتییە لە دەستپێک و سەرەتا ، هەڵگەڕان و هەڵکشان بەرەو لوتکە ، داگەڕان و هاتنەخوارەوە و ئەوسا کۆتایی.

***

قارەمان ، یا کاراکتەر یەکێکە لە ڕەگەز و کۆڵەکە گرینگەکانی چیرۆک . بۆیە بابەتەکەی لە ئەزموونی ئاسایی ژیانەوە وەرگیرابێ یان لە خەیاڵ و میتاخەیاڵەوە هەڵێنجرابێ ، نووسەر لە سەرێتی بە کاراکتەرێن مرۆڤانی زیندوو ، ئاوا و ئاوەدانی بکاتەوە ، ئەم کاراکتەرانە بە درێژایی چیرۆکەکە لە جم و

جۆڵ و هەڵسوکەوتی بەردەوامدا بن وکاتێ خوێنەر لە خوێندنەوەی کارە چیرۆکڤانییەکە دەبێتەوە ، کاراکتەرەکان لە یادگە و زاکیرەیدا بە زیندوویی بمێننەوە ، واتە وەکو کاراکتەرانی ناو ژیانی ئاسایی ، چونکە چیرۆکیش بۆ خۆی ژیانە ، ژیانێکی هونەری و تایبەتییە .. بەڵام لێرەدا ئەو پرسیارە دێتە ئاراوە کە نووسەر ئەم کاراکتەرانە لە کوێوە دێنێت ؟ دیارە ئەم کاراکتەرانە سەرچاوەی جۆراو جۆریان هەیە ، جاری واهەیە نووسەر لەواقیعەوە وەری دەگرێت و بەگوێرەی پێداویستییە هونەرییەکانی کارە چیرۆکڤانییەکەی دەستکاری و ڕتوشی دەکات . یان جاری واهەیە لە کۆڕ و مەجلیسێکدا باسی کەسایەتییەک دەبیستێ ، یا هاوڕێیەکی وەسف و باسی کەسایەتیەکی واقیعی بۆ دەکات و ئەم لە بۆتەی خەیاڵ و زەینی خۆیدا قاڵبی دەکاتەوە و دەیگوازێتەوە بۆ ناو چیرۆکەکەی ، یا لە ڕۆژنامە و کتێباندا باسی کەسایەتییەک دەخوێنێتەوە ، یا هەندێجار بەخەیاڵ دروستی دەکات و تایبەتمەندی و هونەریەتیەکی ئەوتۆی پێدەبەخشێت ، کە بە زیندوویەتی بمێنێتەوە .. هەڵبەتە ڕوون و عەیانە کە باری سەرنجی نووسەران ، بۆ ژیان و خەڵکانی ناو ژیان لە نووسەرێکەوە بۆ نووسەرێکی دی جیاوازە و لای هەموو نووسەرێک بەهەمان قووڵی و دەوڵەمەندی و فراوانی نییە ، هەر بۆیەش مامەڵەی هونەریی هەر نووسەرێک دەگەڵ کاراکتەر و کەسایەتی ناو بەرهەمە چیرۆکڤانیەکەیدا جیاوازە لە نووسەرێکی دی ، ئەمەش بەڵگەیەکی حاشاهەڵنەگرە بۆ ئەوەی کە چەند ئەزموون و شارەزایی نووسەر سەبارەت بە کاراکتەرە جیاوازە مرۆڤانیەکان ، دەوڵەمەند و فرە مەوداتر بێ ، زیاتر دەکارێت کاراکتەرانی زیندوو و قەناعەتبەخش ، هەڵبەتە قەناعەتبەخش بە گوێرەی واقیعی چیرۆکەکە ، پێشکەش بکات.

هەڵبەتە وەکو پێشتریش ئاماژەمان کردووەتێ چیرۆک وەکو هونەر بریتی نییە لە کۆپی کردنەوەی موو بە مووی واقیع و ژیان ، دیارە ئەمە سەبارەت بە کاراکتەر و قارەمانیش دروستە ، نووسەر ، وەکو کەسێکی هونەرمەند و داهێنەر ، دەبێ جڵەو بۆ خەیاڵ شل بکات تا دەورێکی گرینگ لە وێنەگرتنی کاراکتەرەکاندا بگێڕێت ، دیارە وێنەگرتن و بەرجەستەکردنی سەرکەوتوانەی کاراکتەران ، تاڕادەیەکی یەجگار زۆر دەوەستێتەوە سەر تێگەیشتنی نووسەر لەو کاراکتەر یان کاراکتەرانەی بۆ چیرۆکەکەی هەڵدەبژێرێت ، وەستاوەتە سەر ئەوەی تا چەند دەکارێت بچێتە کڵێشەی ئەو کاراکتەرەوە کە دەیەوێ وێنەی بگرێت ، واتە پێویستە نووسەر ، دەرکی تەواوی لەمەڕ تواناکانی کاراکتەرە مرۆڤانیەکان و وزە پەنهانەکانیان هەبێت ، ئەمەش بەوە دەستەبەر دەبێت کە لە کاراکتەرەکە بگات ، بتوانێ بە ناخیا شۆڕ ببێتەوە ، بچێتە بنج و بناوانی هەستە دەروونییەکانی . جاری وا هەیە نووسەر سیما شەخسی و تایبەتمەندیەکانی کاراکتەرەکەی لە چەند کەسێکی جیاوازی واقیعییەوە هەڵدەهێنجێ و مۆنتاژی دەکات و کاراکتەرێکی چیرۆکڤانی لێ دروستدەکات ، بەڵام وێڕای هەموو ئەمەش ، بەپێویستی دەزانم جەخت لە سەر ئەوە بکەمەوە کە نووسەر ، نموونەکانی لە ژیانەوە وەکو خۆی ، موو بە موو کۆپی ناکات ، ئەو شتانە لە ژیانەوە وەردەگرێت کە پێویستی پێیانە و بە جۆرێ مۆنتاژیان دەکات و دەیان هونەرێنێ کە

یەکەیەکی یەکپارچەی هونەری بە دەستەوە بدات و دەگەڵ مەبەستە تایبەتیەکانی نووسەردا تێکبکەنەوە لە زەتێکی ئیستاتیکی بە خوێنەر ببەخشێت . جا بەم پێودانگە کاراکتەر لە چیرۆکدا جیاوازە وەک لە ژیاندا . هونەر و ژیان دووشتی جیاوازن ، هونەر لە ژیانی ئاسایی و واقیعی باڵاترە .. بەشەر لە ژیاندا بوونێکی بەردەوامی هەیە ، بەڵام کاراکتەر لە چیرۆکدا تەنیا ئەو کاتانە دەردەکەوێت ، کە چاوەڕوانی ئەوەی لێدەکرێت کە کارێک بکات ..

❊❊❊

هەندێ نووسەر هەن ، بەرانبەر کاراکتەرەکانیان زۆر بە لوتف و میهرەبان و نەرم ونیانن ، هەندێکی دی هەن زۆر سەختگیر و توندن و بەچاوی حەقارەت و دوژمنایەتیەوە سەیریان دەکەن و مامەڵەی توندیان دەگەڵ دەکەن ، هەندێکی دی هەن ، هەڵوێستی مامناوەندیان لەمەڕ کاراکتەرەکانیان هەیە ، ئەمە ئەو نووسەرانەن کە بێ لایەنانە مامەڵە دەگەڵ کاراکتەرەکانیان دەکەن و لایەنی ئەرێنی و نەرێنیان بە تەرزێکی بێ لایەنانە بە جۆرێ تاوتوێ دەکەن ، کە دەگەڵ ئەرکە هونەرییەکەیاندا تێکبکاتەوە... هەڵبەتە نووسەر دەبێ ئاگاداری ئەوەبێ کە نابێت بەجۆرێ تەحەکوم بە کاراکتەرانەوە بکات و گوشاری هەمیشەییان بخاتەسەر ، کە ببێتە ئامێر و ئالەتی دەستی ئەو و بیرو بۆچوونی ئەو کاوێژ بکەنەوەو بە عازی ئەو ، بجوڵێنەوە و هەر ناسنامەو تایبەتمەندییەکی خۆ لە دەست بدەن .. نووسەر قارەمانەکانی ڕەهای ناو دنیای چیرۆکەکەی دەکات ، هەر قارەمانە ڕێگا و ڕێبازێک دەگرێتەبەر ، هی وا هەیە خۆی بۆ وەعز و ئاموچیاری تەرخان دەکات ، هی وا هەیە خۆی وەقفی خزمەتی مەزەب و ئایدۆلۆژیایەکی تایبەتی دەکات و بانگەشەی بۆدەکات و ... هتد ، بەڵام پێویستە ئەوە بزانرێ کە کاراکتەر خوڵام و خزمەتکار و ئالەتی دەستی نووسەر نییە ، قارەمان و کاراکتەری وا هەیە لە نووسەر یاخی دەبێ ، دەگەڵ راو بۆچوونانی ئەودا نییە ، بە گوێی ناکات ، ڕازی نابێ بیرو بۆچوونانی ئەو بڵاوبکاتەوە ... بۆیە باشتر وایە هیچ قارەمانێک نەبێت بەزمانحاڵی نووسەر، ئەگەر بە گوێی نووسەر بکات و بەعازی وی بجوڵێتەوە ، مانای وایە قارەمانێکی بێ ناسنامەی تایبەتی و مردووە ...

نووسەر ، لە وێنەگرتنی کاراکتەرانی چیرۆکەکەیدا ، دوو ڕێگە و شێوازی ڕاستەوخۆ و ناڕاستەوخۆ دەگرێتەبەر .. شێوازی ڕاستەوخۆ ئەوەیە کە نووسەر کاراکتەرەکانی لە دەرێ ڕا وێنەدەگرێت ، سۆزوگوداز و خەم و خولیا و کەڵکەڵە و ئەڵها و ئەنگیزە و بیر و هەستەکانی شەرح و شرۆڤە دەکات ، پەیگیری هەندێک لە ڕەفتارەکانیان دەکات و هەندێکی تریان ڕاڤە و شرۆڤە دەکات و زۆرجار ڕای خۆی بە ئاشکرا یان پەنامەکی دەربارەیان دەردەبڕێت .. بەڵام لە شێوازی ناڕاستەوخۆدا ، نووسەر خۆی دوور دەگرێت ، تاڕێگا بەکاراکتەر بدات لە ڕێگای گوفتار و ڕەفتارێن تایبەتی خۆیەوە ، گوزارشت لە خۆی بکات و گەوهەری خۆی کەشف بکات . هەوڵدەدات لە ڕێگای قسە و گوتاری کاراکتەرەکانی ترەوە

دەربارەی ئەو، هەندێ سیما و خەسڵەتی ئەو روون بکاتەوە . هەڵبەتە نووسەر بۆی هەیە هەردوو ڕێباز و شێوازەکە بەکار بەرێت .. بەڵام لەو چیرۆکانەدا کە بە راناوی یەکەم کەس دەگێڕدرێنەوە یان لە ڕێگای شەپۆلی هۆشەوە ڕۆدەنرێن ، نووسەر ناتوانێ خۆی لە مەسەلەکان هەڵقورتێنێ ، بەڵکو دەرفەت بە کاراکتەر دەدات کە خۆی پەردە لە سەر جەوهەر و کرۆکی خۆی هەڵبداتەوە ، ئەمەش لە ڕێگای ئیعتراف و لێکەوتەی هزر و بیرانەوە ، ئەم جۆرە کاراکتەرەکەمان بە شێوازی نا ڕاستەوخۆ بۆ کەشف دەبێت ، دیارە لە ڕەخنەی نوێ و مودێرندا ، شێواز و ڕێبازی نا ڕاستەوخۆ پەسەندترە ، چونکە کەشف بوونی کاراکتەر لە ناوەوە زۆر کاریگەرترە لەوەی لە دەرێ ڕا بێتە وەسف کردن ، واتە کاراکتەر لە ناوەوە تیشک بخاتە سەرخۆی و خۆی بناسێنێ لە رووی هونەرییەوە پەسەندتر و کاریگەرتر دەبێت .

کاراکتەر دوو جۆری سەرەکی هەیە ، کاراکتەری سادە (Flat) و کاراکتەری ناسادە (Round) .. کاراکتەری سادە ناوی خۆی بەخۆیەوە ، بە درێژایی چیرۆکەکە وەکو خۆی دەمێنێتەوە ، نا گۆڕێت ، ڕووداوەکان کاری تێناکەن و لە هەوەڵی چیرۆکەکەوە تا کۆتایی چیرۆکەکە بەدەقی خۆیەوە دەمێنێتەوە ، بەڵام کاراکتەری ئاڵۆز یان ناسادە بەردەوام لە حاڵی نەش ونمادایە ، بە ئاسانی خۆی بەدەستەوە نادات بەرەبەرە لە میانەی چیرۆکەکەوە دێتە کەشف بوون ، لەگەڵ پەرەسەندنی ڕووداوەکاندا پەرەدەسەنێ ، پەرەسەندن و گۆڕانەکەشی زیاتر زادە و بەرئەنجامی کارلێکی بەردەوامیەتی دەگەڵ ڕووداوەکاندا، کارلێکەکەش یا ئاشکرا و خویایە یا پەنامەکی و پەنهانە .

هەڵبەتە لە پاڵ ئەمەشدا کاراکتەرێن مرۆڤانی (تاک) هەیە و نموونەێن بەشەریش هەن . کاراکتەری مرۆڤانی تایبەتمەندی و سیمای جیاکەرەوەی خۆی هەیە کە لە کاراکتەرانی دیکەی جیادەکاتەوە ، بەڵام نموونەی بەشەری ، بەرجەستەکردنێکی ئایدیالی و نموونەیی سیفەتێک یان کێمیاسیەک یا چینێک یا کۆمەڵە خەڵکێکی تایبەتیە کە هەموو سیفەت و خەسڵەتە بنەڕەتییەکانی ئەو چین و کۆمەڵە خەڵکەی تیایە .. واتە کاراکتەر لەو حاڵەتەدا نوێنەری خۆی نییە، بەڵکو نوێنەری خەڵکانی دیکەیە ... کاراکتەر دەبێ واقیعی و قەناعەتبەخش بێت ، نە بەڕادەیەک شاخ و باڵی لێ بنرێ بکەوێتە سەرووی واقیعەوە ، نە ئەوەندە سووک و چروک بکرێت بکەوێتە ژێر واقیعەوە ، بەڵکو دەبێت تێکەڵەیەک بێ لە چاکە و خراپە وەکو ئەو کەسایەتیە ئاساییانەی لە ژیانی ڕۆژانەدا دەبینرێن ، یا وەکو ئەو کەسایەتیانەی لە خودی خۆمانا ، لە ناخی خۆماندا کەشفیان دەکەین .. واتە نەکەسانی سپی سپی هەن و نە کەسانی ڕەشی ڕەش ، بەڵکو کاراکتەری مرۆڤانی تێکەڵەیەکە لە ڕەش و لە سپی ، لە چاکە و لەخراپە. دیارە کاراکتەرە مرۆڤانیەکان (تاک) بە گوێرەی جیاوازی ڕێژەی ئەم تێکەڵەیە ، لە یەکدی جیادەکرێنەوە . واتە خەڵکانێک هەن لایەنی چاکەیان تیادا زاڵە و خەڵکانێک هەن بە پێچەوانەوە.

***

دیاره هاماج و ئوتمۆسفێر یان ژینگە، ڕەگەزێکی دیکەی گرینگی چیرۆکە . کە ئەم ڕەگەزە لە ڕاستیدا ، کات و شوێنی چیرۆک دەگرێتەوە .. نووسەر لە وێنەگرتن و بەرجەستەکردنی ژینگەی چیرۆکەکەیدا یا پەنا وەبەر سەرنج و تۆڕین دەبات ، یا پشت بە خوێندنەوە تایبەتیەکانی خۆی دەبەستێ ، یان پەنا دەباتە بەر خەیاڵی داهێنەرانە ... ئیدی زەمینەیەکی لەبار خۆشدەکات تا هەموو ڕەگەزە چیرۆکڤانیەکان بە دەم کارلێکی هونەرییەوە ، مومارەسەی ژیانی هونەری خۆیانی تیابکەن و هونەرییەت پەیدابکەن ، هەر نووسەرەش بە گوێرەی توانا و ئەزموونی خۆی و بەپێی بابەتی چیرۆکەکەی ژینگەیەک هەڵدەبژێرێ ، وەکو ژینگەی دەریایی ، سەربازی ، ژیانی شارانی پیشەسازی ، ژینگەی بازرگانی ، کشتوکاڵی ، یان هونەری و بە پێی ئەزموونی خۆی لە ژیاندا . ڕوو دەکەنە وێنەگرتنی چینێکی کۆمەڵایەتی تایبەتی ، بۆنموونە چینی بورژوای بچووک ... ئیدی لێرەدا گرینگە نووسەر لە هەڵبژاردنی بابەتدا ، لە بازنەی ئەزموونە تایبەتییەکانی خۆی دەرنەچێت ، بۆ ئەوەی بکارێت کۆمەڵێک وێنەی ئاسایی و ڕوون و ورد و سنووردار ، هونەرمەندانە بخاتەڕوو و لە هەر درێژدادڕی و خۆکاوێژکردنەوەیەک بخەلەسێ.

بە هەرحاڵ نووسەر دەبێ شارەزاییەکی باشی لە ژینگەی چیرۆکەکەیدا هەبێت ، و خوێندنەوەیەکی ورد و شارەزایانەی تەواوی بۆی هەبێ، و ئاگاداری کارلێکی نێوان ژینگە و کاراکتەرەکان بێت .. چونکە جوانی زۆر چیرۆک لەوەدایە کە نووسەر توانیویەتی ژینگەیەکی تایبەتی ، یا چینێکی کۆمەڵایەتی و جڤاکی ڕاستگۆیانە وێنە بگرێ و بەرجەستە بکات.

هەڵبەتە هەر نووسەرەو بە شێوەیەکی جیاواز بایەخ بە ژینگەی ئاسایی دەدات و مامەڵەی لەتەکدا دەکات ، هی وا هەیە حەزی لە وەسفی تێرو تەسەلە ، هێندە بەتانی وەسفدا دەچێ تەنانەت کوچە و کۆڵان و جادە و شەقام و گەڕەک و ماڵانیش نابوێرێ ، هی واش هەیە بە چڕە وەسفێکی بلەز وازدێنێ .

هەڵبەتە هەر سەبارەت بە ژینگەی ئاسایی ، دەبێ ئەوەمان لەبەر چاو بێ کە توانای نووسەران لە وێنەگرتنی دیمەنە ئاسایی و سروشتیەکاندا ، جیاوازە . هەر یەکەیان شێوازێک دەگرێتەبەر ، هی واهەیە وەسفی لە پێناوی وەسفدا دەوێ ، هەموو خەمێکی ئەوەیە کە وێنەیەکی ئاسایی جوان پێشکەش بکات ، با هەندێجار پەیوەندییەکی ئەوتۆشی بە ژیانی مرۆڤانی ناو چیرۆکەکەوە نەبێت . هی واش هەیە وەسف بە فاکتەرێکی کاریگەر دەزانێ بە سەر ڕووداو و کاراکتەرەکانەوە . ئیدی وەکو ئەوزارێک بۆ کەشفکردنی سۆز یا هەستە دەروونییەکانی کاراکتەر بەرانبەر بەهەڵوێستێک بەکاری دەبات ، ئیدی ئەو وەسف و دیمەنە ئاساییە دەبێتە ئەڵقەیەک لە زنجیرەی نەش ونمای کاراکتەر ، یان ئەنگیزەیەک لەو ئەنگیزانەی کە نەفسیەتی ئەو کاراکتەرە پێک دەهێنن . زۆر جاریش وەسف و تەبیعەت وەکو ڕەگەزێکی کارا و زەمینەساز ، بۆ پێشبینی کردنی ڕووداوان بەکار براوە و دەبرێ و لە دنیای چیرۆکیشدا زۆر

باووبڵاوە و پێویستە نووسەر بە جۆرێ بەکاری بەرێ کە بەهایەکی هونەری گەورە لە دەقی چیرۆکەکەیدا پەیدابکات . نەک ببێت بە سەربار بەسەر چیرۆکەکەیەوە..

***

هەڵبەتە هەر چیرۆکێک بگریت ، لە شێواز و ستایل بەدەرنییە ، لێرەدا مەبەست لە ستایل چۆنیەتی بەکاربردنی ئەو کەرەستە سەرەتایی و ڕەگەزە خاوانەی بەردەستی نووسەرە ، بە مەبەست و بە ئاراستەی وەدیهێنانی ئامانجە هونەرییەکانی . ئەوزار و کەرەستەکانی بەردەستی نووسەر بریتیە لە کاراکتەران و ڕووداوان و ژینگە و ئۆتموسفێر ، ئیدی نووسەر لە سەرێتی هەموو ئەم ڕەگەزانە لە یەکەیەکی یەکپارچەی هونەری سفت و ناوازەدا یەکبخات و کۆبکاتەوە .. دیارە شێواز و ستایل جۆری زۆرە ، نووسەر ، کام شێواز و ستایلە پتر لە گەڵ بابەتەکەیدا بگونجێت ، ئەوە هەڵدەبژێرێ ، ڕەنگە دوو نووسەر یا پتر، لە چوارچێوەی گشتی ستایلدا لە یەکدی بچن ، بەڵام لە وردەکاریدا جیاوازن ، چونکە هەر نووسەرە ڕێباز و شێوازی تایبەتی خۆی هەیە لە هەڵبژاردنی وشە و ڕستەبەندی و تەنسیق و تەرتیبی ڕووداواندا .. بۆیە شێواز و ستایلی گوزارشتی ، لەمانا نایەتە دابڕین ، مانا بەدەلالەتە بەرینەکەی .. جا لەم پێودانگەوە شێوازی گوزارشتی ، مانا و هەست و ڕیتم و مەبەست لە خۆدەگرێت . هەست ؛ هەڵوێستی نووسەرە سەبارەت بەو مانایەی دەیەوێ بیگوازێتەوە و بیگەیەنێ ، ڕیتم ئەوزاری پەیوەندی کردنە بەخوێنەرەوە ، پردی گەیشتنە بە خوێنەر ، مەبەست ، ئەو ئامانجەیە کە نووسەر گەرەکیە بیگاتێ ... هەڵبەتە ئەو شتەی ، کە مرۆڤ دەیەوێ دەری ببڕێت و گوزارشتی لێبکات ، یەک وشە هەیە گوزارشتی لێبکات ، یەک فرمان هەیە بیگەیەنێ ، یەک ئاوەڵناو هەیە کە دیاری بکات ، بۆیە نووسەر دەبێ ئەو وشە و فرمان و ئاوەڵناوە ، کە دەکەنە کلیل و کۆدی دەقەکە ، بدۆزێتەوە ، دەبێ لەبن ئەرزیشدا بێ بیاندۆزێتەوە ، چۆنکە پرۆسەی نووسین ، هەوڵێکی بێوچانە و پەیوەندی ڕاستەوخۆی بە پێداویستییەکانی مانا و ڕیتم و هەست و مەبەستەوەیە و دەبێ لە یەکەیەکی یەکپارچەی هونەریدا بێنەدی و بەرجەستە ببن .. جا لێرەوە دەگەینە ئەو قەناعەتەی کە پرۆسەی نووسین ، بۆ خۆی شێوەیەکە لە شێوەکانی پاچڤە .. پرۆست لەم بارەیەوە گوتوویەتی : ئەرکی نووسەر لە ڕاستیدا ، لە ناوەڕۆکا ، جگە لە پرۆسەی پاچڤە هیچی دی نییە . .

ڕەنگە شیعر ئەوزارێکی ئەمین بێ بۆ گوێزانەوە و بەرجەستەکردنی هەست . بەڵام پەخشان دەکاتە پاچڤەی هەست ، بۆیە قەسیدەی شیعری ناوەڕۆک و فۆرم لە یەکەیەکی ئۆرگانێکی تەواودا کۆدەکاتەوە ، بەڵام پەخشان تەتەڵە و گێژە و بێژەیەکی یەجگار زۆری دەوێ تادەقی خۆی وەردەگرێت .. هەڵبەتە شێواز و ستایل ، لە کرۆک و جەوهەردا ، گوزارشتێکی هونەرییە لە مانا ، بۆیە هیچ نابێتە زێدەڕۆیی گەر بگوترێ شێواز دەکاتە نووسەر .. گومانیش لەوەدا نییە مجێزی نووسەر بەگوێرەی کات و زروف

دەگوڕدرێت ، بۆیە دەبێ بەرلەوەی دەست بەنووسین بکات ، خۆی لە هەر بوغز وکینە و خولیا و کەڵکەڵەیەکی نائاسایی و دزیو پاک بکاتەوە ، تا کارە چیرۆکڤانییەکەی هەم سوودبەخش و هەم لەزەتبەخش بێ .

دیارە لەباسی ستایل و شێوازدا ، پێویستە ، ئەگەر بە شێوەیەکی بلەزش بووە ، ئاوڕێک ، ئەگەر لامسەرلاییش بووە ، لە دیالۆگ بدرێتەوە ، چونکە دیالۆگ بەشێکی گرینگە لە ستایل و شێوازی چیرۆک .. دیالۆگ بەهیچ کلۆجێ لە قارەمان و کاراکتەر نایەتە داببڕین . بۆیە یەکێکە لەو فاکتەرانەی کە نووسەر لە وێنەگرتن و بەرجەستەکردنی کاراکتەراندا پەنای دەباتێ . ئەمە جگە لەوەی زۆرجار دیالۆگی بەجێ و ڕەوان ، دەبێتە سەرچاوەی لەزەتی ئیستاتیکی لە چیرۆکدا ، کاراکتەرانی چیرۆک لە ڕێگای دیالۆگەوە دەگەنە یەکدی . هەڵبەتە دیالۆگی پڕ گوزارشت و جوان ، زیندوویەتی و دینامیکیەت بەگێڕانەوەش دەدات .. دەشێت هەندێجار دیالۆگ بۆ پەرەپێدانی ڕووداو بەکار ببرێت ، بەڵام کاری ڕاستەقینەی دیالۆگ لە چیرۆکدا ، پەردەلادان و هەڵماڵینە لە سەر سۆز وهەستە جۆراوجۆرەکان و هەستی باتینی کاراکتەر لە هەنبەر ڕووداوەکان یان کاراکتەرەکانی دی ، کە ئەمە ئیعترافی پێدەگوترێ ، لێ مەرجە ئەم کارە بە شێوەیەکی خۆبەخۆ و دوور لە هەر جۆرە دەستکردییەک ڕووبدات .. دیالۆگ یەکێکە لەو ڕەگەزە چیرۆکڤانییە گرینگانەی کە کاراکتەران لەمیانەیەوە ، ئازادانە بەشداری ڕووداوەکانی چیرۆک دەکەن و ڕووداوەکان دەخەنە بەرچاوی خوێنەر ، بۆیە نووسەری کارامە خۆی لە دیالۆگی کاراکتەران هەڵناقورتێنێ ، بەڵکو ڕێگە بۆ کاراکتەر چۆڵ دەکات ، تا بەکەیفی خۆی قسان بکات و هەست و سۆز و خەم و خولیا و کەڵکەڵە و ئەڵهاکانی دەرببڕێت .. دیارە ئەم ڕێبازە لە ژیانەوە نزیکترە ، و ڕاستگۆیانەتر گوزارشت لە دڵ و دەروونی مرۆڤ دەکات .

دیارە دیالۆگ پێویستە زادە و هەڵقوڵاوی زەرورەتی چیرۆکڤانی چیرۆکەکە بێ ، تاخوێنەر هەست نەکات ڕەگەزێکی نامۆیە و لە دەرێی چیرۆکەکەوە هێنراوە و بە تۆبزی بەسەر کاراکتەرەکاندا سەپێنراوە . واتە دەبێ زادەی زەرورەتی نەش ونمای ڕووداوەکان و ڕیشاژۆبوونی ڕەگەزی درامی چیرۆکەکە بێ ، یان ڕۆڵی لە بەرجەستەبوونی کاراکتەرەکان و کەشف کردنی هەڵوێستی کاراکتەرەکاندا لە هەنبەر ڕووداوەکاندا هەبێ ، هەر دیالۆگێک یەکێک لەو ڕۆڵ و دەورانە نەبینێ ، لە ڕوانگەی هونەرەوە دەبێ بەشتێکی نامۆ و بەبار بەسەر کارە چیرۆکڤانییەکەوە ... نامۆ وەکو کۆمێنت و شرۆڤە و بە دوادا چوون و تاقیب و وەعز و وتارخوێنییەکانی نووسەر ، کە ئەم دیاردە و خەوشە زیاتر لای ئەو چیرۆکنووسانە بەدی دەکرێت کە وەعز و ئامۆژگاری بەسەر یەکێتی و سفتی کاری هونەریدا پەسند دەدەن . هەڵبەتە دیالۆگ جگە لەوەی دەبێ ئاوێتەی کرۆک و جەوهەری کاری چیرۆکڤانی ببێ و بە شێوەیەکی ئۆرگانیکی تێکەڵ بە ڕەگەزەکانی دیکە ببێت ، پێویستە زۆر ڕەوان و ئاسایی و جوان بێ ، هەم یارمەتی گەشە و

نەشەی ڕووداوەکان بدات و هەم پڕ بە پێستی کاراکتەرەکە و هەڵوێستە هونەرییەکە بێت .. نووسەر دەبێ خۆی لەو دیالۆگانە ببوێرێ کە پتر لە وڕێنە و جەنەبازییەوە نزیکن تا لە دیالۆگی هونەری پەیامدارەوە . بەتایبەتی کە نووسەر لە هەڵبژاردندا ئازادە ، و دەتوانێ بە دیالۆگ و دوانی کاراکتەرەکانیا بچێتەوە ، تەتەڵە و گێژە و بێژەی بکات و ئەوەی لێ هەڵبژێرێ کە خزمەتی کارە چیرۆکڤانییەکەی بکات ، واتە دەبێ لە هەڵبژاردنەکەیدا ، بەر لە هەر شتێک ئەوە ڕەچاو بکات ، کە ئەم مژارە چەند دەور لە هاتنەدی بەها هونەریەکانی کارە چیرۆکڤانیەکەدا دەبینێ و لەڕەوتی گشتی ڕووداو و کاراکتەرەکان دەرناچێت و بۆ خوێنەر قەناعەتبەخش و ئاساییە .

***

جا هەر لە باسی پرسی دیالۆگدا ، پرسی زمانی ئەدەبی و زمانی ئاخاوتنی ڕۆژانە دێتە ئاراوە ... هەڵبەتە مەسەلەی بەکاربردنی زمانی ئاخاوتن ، لە چیرۆکدا ، زیاتر لە دیالۆگدا دێتە پێشەوە و زۆربەی نووسەران بۆیە پەنای دەبەنێ تا شەقڵێکی زیندوو و واقیعی بە چیرۆکەکانیان ببەخشێت ... هەندێ نووسەریش هەن ، لە جیاتی کاراکتەرەکانیان بە زمانێکی ئەدەبی پەتی و خالیسە قسان دەکەن و گوێیان لەوە نییە ئەم قسە و دیالۆگە، ڕاستگۆیە یان دەستکردە ، ڕەنگە بیانوویان ئەوەبێ کە ئەدەب لە واقیع باڵاترە و فاکتەرێکە بۆ دروستبوونی زمانی ئەدەبی یەکگرتووی نەتەوەیی .. هەندێکی دی هەن هەردوو زمانی ئەدەبی و ئاخاوتنی ڕۆژانە ئاوێتە دەکەن و بە گوێرەی واقیعی دەروونی و زمانەوانی کاراکتەرەکان ، زمانێکی مامناوەندی سادە و مەفهووم لە هەر دوو زمانەکە چێدەکەن .. بەڵام بە شێوەیەکی گشتی هیچ هەنجەت و بیانوویەکی هونەری نییە ، بۆ ڕێگرتن لە بەکاربردنی زمانی ئاخاوتنی ڕۆژانە لە دیالۆگی چیرۆکڤانیدا ...

***

خوێنەری جدی یا خوێنەری ڕەخنەگر ، هەر بەخوێندنەوەی ڕەوتەنی دەقێک سوکنایی نایەت و ڕۆحی کونجکاوی تێر و پاراو نابێت ، تەنیا لە دووی لەزەتێکی هونەری نییە ، بە ڵکو عەوداڵی ئەوەشە کە هەڵسەنگاندن و خوێندنەوەیەکی هونەریش بۆ نووسەرەکە بکات و بچێتە بنج و بناوانی ئەوەی کە ئەم نووسەرە چ راڤەیەکی بۆ ژیان کردووە ، چۆنی شەن و کەو کردووە ، چ فەلسەفەیەکی بۆ ژیان و بەرانبەر بەژیان هەیە . دیارە ژیان بە هەموو بوونەوەرانیەوە بە نێر و مێیەوە ، بە ژن و پیاوییەوە ، بە هەموو هەست و سۆزی ناخیانەوە ، بەهەموو خولیا و خەیاڵەکانیانەوە ، بەگشت بەها و بیرەکانیانەوە ، بابەتی چیرۆکن ، ئەمەش وا دەخوازێ نووسەر ، واتە چیرۆکنووس ، هەڵوێستی تایبەتی خۆی سەبارەت بەو ژیانە ، بە شێوەی ڕاستەوخۆ یان بە شێوەی ئیحا و سەرۆ و تیل نیشان ، وێنەبگرێ و بنوێنێ .. ڕەنگە نووسەر لە خەمی ئەوەدا نەبێ بە بەرنامە فەلسەفە و بیرو هزری خۆی دەرببڕێت ، ڕەنگە

چیرۆکەکەی بەدەر لەو جۆرە مەبەست و ئامانجە بنووسێت ، بەڵام خوێنەری جدی ئەمە لەبن دێڕی چیرۆکەکەیدا دەدۆزێتەوە ، یانی خودی چیرۆکەکە کە نیازە پەنهانەکانی نووسەر کەشف دەکات ، تۆڕین و بۆچوونی نووسەر لەمیانەی چۆنیەتی هەڵبژاردنی ڕووداوەکان و مالیجەی هونەریی ڕووداوەکانەوە دەردەکەوێ ، لە میانەی بەرجەستەکردنی هونەریانەی کاراکتەرەکان و جوڵاندن و ڕاڤەکردنیانەوە لە ناو چیرۆکەکەدا دەردەکەوێ ، هەڵبەتە نووسەر نایەت هەموو ورد و درشتێکی ژیان وەکو خۆی بگوازێتەوە و بگێڕێتەوە ، بەڵکو ئەو تیمە و لایەنانە هەڵدەبژێرێ کە بۆ کارە چیرۆکڤانیەکەی پێویستە ، تەتەڵە و گێژە وبێژەیان دەکات و لە بۆتەی هونەردا قاڵیان دەکاتەوە و لەو ڕێگایەوە شرۆڤەی هونەریی ژیان دەکات ، کاراکتەری تایبەتی هەڵدەبژێرێ و ڕووناکییان دەخاتەسەر ، لە میانەی پلۆت و گرێچنەوە بۆچوونی خۆی لەمەڕ بەها ئەخلاقی و مرۆڤانیەکان دەردەبڕێت ..

خوێنەری جدی یا ڕەخنەگر ، لە میانەی ئەم بۆچوونە پەنهان و فەلسەفە نادیارانەوە کە بە سەرانسەری چیرۆکەکدا هونەریانە تۆو دراون ، کەسایەتی نووسەر و فەلسەفە و تۆڕینی بۆ ژیان ، کەشف دەکات . جا ڕەخنەگر وەختایەک کە هەوڵ دەدات بچێتە بنج و بناوانی ئەم جۆرە فەلسەفەیە ، دەبێ بەر لە هەر شتێک بۆ هەندێک بەهای هونەری بگەڕێت ، کە یەکێک لەو بەهایانە ڕاستگۆییە ، ڕاستگۆییش لە ئەدەبدا ، دەکاتە ئەگەری ڕوودانی ئەو پێشهات و پێشبینیە هونەرییە لە ژیانی مرۆڤدا ، بەم پێیە ڕاستگۆیی لە هونەردا ، دەکاتە ڕاستگۆیی ئەگەران . واتە ڕاستگۆیی هونەر لەوەدایە کە حەقیقەتە مرۆڤانیە نەمرەکان وێنە بگرێت ، ئەو ساتە مرۆڤانیە زیندووانە وێنە بگرێت کە تا مرۆڤ و ژیان هەبێ ، دەمێنێ و بەردەوام دەبێت .. بەڵام نووسەر چەند ئازادبێ لە هەڵبژاردنی بابەتەکەیدا ، چۆن ڕێکی دەخات ، هەر چۆن پاش و پێشی دەخات ، لێی زیاد دەکات یا لێی کەم دەکات ، چۆنی شەن و کەو دەکات ، تەتەڵە و گێژە وبێژەی دەکات ، هەر هەمووی بەلایەک و پا بەندبوونی بەحەقیقەتە مرۆڤانیە نەمرەکان و ڕاستگۆیی هونەرییەوە بەلایەک . جا نووسەرێک ئەو هەموو ئازادیە بە خۆی ڕەوا بدینێ و هیچ گرینگیەک بەو ئەرکە هونەریانە نەدات کە لە ئەستۆیەتی ، دەکرێ ، حوکمی درۆ و ساختە بە سەر بەرهەمەکەیدا بدرێ .. بۆ نموونە چیرۆکێن بانگەشەیی ، مەبەست ئەو چیرۆکانەیە بۆ نواندن و بەرجەستەکردنی بیرێک دەنووسرێن ، یان بانگەواز بۆ مەزەب و ئایدۆلۆژیایەک دەکەن ، یا داشداری و لایەنگری لە حیزب و گروپێک دەکەن ، زۆر لەگینە گومڕا ببن و لە ڕاستە ڕێگای داهێنانی هونەری و فیلیڤانی دەربچن ، و لە کاتێکا کاری سەرەکی نووسەر بریتییە لە بەرهەمهێنانی دەقێکی هونەری پوختە و بونیاد دروست ، زیاتر ئیش بۆ جیلواندنی بیرێک یا ئامۆژگارییەک دەکات ، دیارە ئەم دوو فاقیە بە زۆری دووچاری ناکامییەکی زەقی دەکات ، چونکە بانگەوازی مەزەبی بە سەر ڕاستگۆیی هونەریدا پەسند دەدات.

هەڵبەتە هونەر پرەنسیب و یاسا وڕێسای خۆی هەیە و دەبێ بە چاوی ڕێزەوە تەماشای بکرێت و ئیلتیزام و پابەندی ، بەهیچ جۆرێ بەمانای دەرچوون نییە لەتان وپۆی هونەری ، دەرچوون نییە لە پرەنسیب و یاسا و ڕێسا هونەرییەکان ، زۆر کەڵە نووسەر هەن وێڕای ئەوەی مولتەزیم بوون و نەخۆشی و دەردەکانی کۆمەڵگەی خۆیان وێنەگرتووە ، بەڵام هەرگیز نە دەستبەرداری هونەریەتی نووسین بوون و نە کەوتوونەتە هەڵدێری وەعزخوانی بازاڕی و ڕێنوێنی بێهودەوە و نە کارێکی وەهایان بەرهەم هێناوە کە خوێنەری جدی قێزی لێبکاتەوە .

کەواتە هەر نووسەرێک ، بەتۆبزی بیرێک لە کارە هونەرییەکەی باربکات یا بەشان و باڵی بەنگەوازێکدا هەڵبڵێ ، یا بە ئایدۆلۆژیا و ڕێبازێک هەڵبخەڵەتێ ، بێئەوەی ئەو بیرە یا بانگەوازە خۆبەخۆ لە هەست و نەستی ڕاستگۆیانەی خۆیەوە هەڵقوڵابێ ، بێگومان هونەرەکەی بە دەنگیەوە نایەت و هونەریەت پەیدا ناکات و ئەمە بەسەر خوێنەر و ڕەخنەگردا تێناپەڕێت و لێی دەتۆرێن و تەوەلا دەبن و هیچ دادێکی کۆمەڵگەش نادات ، چونکە فەلسەفە و نورینی نووسەر بۆ ژیان و بۆ کۆمەڵگە ، لە ڕێگەی وەعزخوانی ڕاستەوخۆ و بانگەشەی زەق و بازاڕییەوە دەرناکەوێت ، بەڵکو لەو مامەڵە و ڕاستگۆییە هونەرییەوە دەر دەکەوێت کە نووسەر دەگەڵ دیاردە و ڕووداوەکاندا دەیکات ، دەگەڵ چۆنییەتی خۆڵقاندنی کاراکتەرەکان و جوڵاندنی هونەریانەی کاراکتەرەکاندا دەیکات و تیشکێکی هونەری ئەوتۆیان دەخاتە سەر کە لایەنە هەمەجۆرە پەنهانەکانیان ڕووناک ببێتەوە . بابەتی هونەر ژیانە ، لە ژیانەوە هەڵدەقوڵێ بۆیە ڕەنگدانەوەی لە سەر ژیان هەیە و کاری تێدەکات ، واتە هونەر جۆرە بەرپرسیاریەت و مەسئولیەتێکی دەرهەق بە ژیان لە ئەستۆیە ، بەڵام مەسئولیەتی هەرە گەورەی هونەر ڕاستگۆیی هونەری و هونەرییەتە ، ڕاستگۆیی هەست و ڕاستگۆیی دەربڕین ، دوورکەوتنەوە لە شتی دەستکرد ، نووسەر نابێ هیچ ئایدۆلۆژیایەک چەندیش پیرۆزبێ ، بە تۆبزی لە کارە هونەرییەکەی باربکات و لە هەر جوڵەیەکی هونەری خۆڕسکی بخات ، هونەر دەبێ لە ناوەوە گەشە ونەشە بکات و تیشک بخاتە سەر خۆی نەک بەپێچەوانەوە . ئەم ڕاستگۆییە هونەرییەش وەستاوەتە سەر وردی و قووڵی خوێندنەوەی هونەریانەی نووسەر بۆ دیاردە و ڕووداوەکان ، بۆ کاراکتەرەکان ، هەست و گوزارشتی ڕاستگۆیانە کاتێ دێتەدی کە نووسەر توانایەکی گەورەی خوێندنەوەی دەروونی هەبێ ، بچێتە بنج و بناوانی دەروونان ، بکارێت لایەنە پەنهانەکانی دەروون ڕاو بکات .. ئەو کارە ئەدەبیانەی بە مەبەستی بانگەشە بۆ بیرێک یا مەزەبێک یان لایەنگری لە لایەنێکی کۆمەڵایەتی یا حیزبی و ئایدۆلۆژی دەنووسرێن ، یا بە سەپاندن بە سەر نووسەردا سەپێنراون ، یان نووسەر بەخۆی چووەتە ژێرباری ، لەم حاڵەتەدا نووسەر یەکەم مەرجی هونەریی نووسینی باش لە دەست دەدات کە ئازادییە . هونەر دەبێ لە ناخی دەروونەوە هەڵبقوڵێت ، لە قوڵایی هەستەوە سەرهەڵبدات ، مەرجی ڕاستگۆیی ئەوەیە کە نووسەر و بابەت خۆ بە خۆ ئاوێتەببن ، ئیدی نووسەر جگە لە هونەرییەت خۆی بە هیچ قەید و بەند و سنوورێکەوە

نەبەستێتەوە و هەڵبەتە جوانی و شکۆی ئەدەب لەوەدایە کە کارێکی تاسەر مۆخ مرۆڤانیە .. کەواتە نووسەر لە سەرێتی ساتە زیندووە مرۆڤانیەکانی ژیان وێنەبگرێت ، ئەو ساتە نەمر و بەردەوامانەی کە لە هەموو زەمان و ڕۆژگارێکدا دووبارە دەبنەوە و کۆن نابن ... ئەو چیرۆکانەی بگەنە ئەم ئاستە هونەرییە ، خۆ بە خۆ ڕاستگۆیی هونەری پەیدا دەکەن و سەردەم و قۆناغی خۆ دەبەزێنن و دەبن بە چیرۆکی هەموو سەردەمەکان .. چیرۆکێن مەرحەلی ، کە وێنەی قۆناغێک لە قۆناغەکانی پەرەسەندنی کۆمەڵگەیەک دەگرێت و کاراکتەرەکانی حەقیقەتی مرۆڤانی خۆیان لەهەمان کۆمەڵگە و هەمان قۆناغی زەمەنییەوە وەردەگرن ، ئەو بوردەیان نابێ بە ئاسانی سنووری سەردەمی خۆیان ببەزێنن و پەل بۆ سەردەمانی دوورتر بهاون.

دیارە لەم جۆرە چیرۆکە مەرحەلیانەدا نووسەر زیاتر گوێ بە ڕاستگۆیی بابەتی دەدات تا ڕاستگۆیی هونەری ، زیاتر بایەخ بە شەرح و شرۆڤەی کۆمەڵگە دەدات تا بە شێوەیەکی زیندوو بیهونەرێنێ ، بێگومان ڕاستگۆیی بابەتی ، لە گەڵ پەرەسەندنی کۆمەڵگەدا و دوای ماوەیەکی کەم سەنگ و بەهای هونەرێنی خۆی لە دەست دەدات .

بە هەرحاڵ لە کۆتاییدا بە پێویستی دەزانم ئەوە بگوترێ ، وەکو چۆن جۆرەها ئامێری موسیقی و ، هەر ئامێرە و بە گوێرەی دەور و پێگەی خۆی لە سەمفونیایەکدا بەشداری دەکەن و لە دوا ئەنجامدا لە یەکەیەکی یەکپارچەی هونەریدا ، یەک دەگرنەوە و پێی دەگوترێ سەمفونیا ، ڕەگەزە جۆراو جۆرەکانی کاری چیرۆکڤانیش بەو ئاوایە و هەر ڕەگەزە و بە گوێرەی دەور و پێگەی خۆی لە پرۆسەی چیرۆکڤانیدا ، بەشداری دەکەن و لە پرۆسەیەکی کارلێکی فیلیڤانیدا ، یەکانگیر دەبن و دەقێکی هونەری پێک دەهێنن کە پێی دەگوترێ چیرۆک ... دیارە ئەرکی چیرۆکنووس داهێنان و ئەفراندنە ، نەک کۆپی کردن و نووسینەوە ، هەر چیرۆکێکیش خەونی قووڵ و خەیاڵی بەرزی تیا نەبێ وەکو مەلێک وایە باڵی کرابێ و بێهودە بەتەمای بەرزەفڕی بێ و لە ئاسمانی هونەری نەمردا جێگەی ببێتەوە!!! ..

سەرچاوە :

- فن القصه / الدکتور محمد یوسف نجم / دار صادر بیروت / دارالشروق ، عمان . ط٢ / ٢٠١١ .

- دەربارەی ڕۆمان و چیرۆک / حەمەکەریم عارف / لە بڵاوکراوەکانی لقی کەرکوکی یەکێتی نووسەرانی کورد / چاپی یەکەم ٢٠٠٨ .

- ظهور الروایه الانکلیزیه، ترجمه :د .یوئیل یوسف عزیز ، منشورات دار الجاحظ ،ایلول ١٩٨٠ ،الموسوعه الصغیرة (٧٨)

- المنجز العربي للروائيين الكورد / دراسه في البنيه السرديه من ٢٠٠٨ — ٢٠١٣ / ميديا نعمت علي / دار تموز للطباعه و النشر ، دمشق / گ ١ ، ٢٠١٧ .
- روايه بطاقه يانصيب مع مقدمه الطبعه الثانية / فلك الدين كاكەيی / دار ئاراس للطباعه و النشر / اربيل / الطبعه الثانية / ٢٠٠٨ .
- الاتجاه الواقعي في الروايه العراقيه / د . عمر الطالب / دار العوده — بيروت ، ١٩٧١ .
- ادوارد مورگان فورستر / جنبه‌های رمان / ترجمه ابراهيم يونسی / انتشارات نگاه / چاپ چهارم / ١٣٦٩ .
- البنيه السرديه للقصه القصيرة / د . عبدالرحيم الكردی / ط٢ / ٢٠٠٥ / الناشر مكتبه الاداب / القاهره .
- كۆچی سوور / حەمە كەريم عارف / چاپی چوارم ٢٠١٢ .
- قصه نويسی / رضا براهنی / نشر البرز / چاپی چوارەم / تهران /١٣٦٨ .

له پەراوێزی گفتوگۆیەکی ڕۆمانەوانیدا

"١"

ڕۆمان ، له بنەڕەتا هونەرێکی ڕۆژاواییە، لەوێندەر سەری هەڵداوەو گەشەی کردووەو پەرەی سەندووە. یانی بە شێوەیەکی گشتی، شەقڵ و هزرین و دیدو نۆڕینی ڕۆژاوایی له خۆگرتووە. بەڵام وردەوردە بەدەم بڵاوبوونەوەو لق وپۆ هاویشتنی شارستانییەتی ڕۆژاواوە، پەڕیوەتەوە بۆ سەرانسەری دنیا و له جیهاندا چاوی لێکراوەو لاسایی کراوەتەوەو برەوی سەندووەو ڕەواجی پەیدا کردووە ، کە ئەم دیاردەیە زۆر بە درەنگەوە گەییوەتە کوردەواری. بۆیە هەر هەموو ئەو تەکنیکەی له ڕۆمانی کوردیدا بەکار دەبرێت، تەکنیکی ڕۆژاواییە، جا لێرەدا ڕۆماننووسی کورد، لەسەرێتی، نەفەسی خۆی بەو بابەت و تیمانە ببەخشێت کە بەشێوەیەکی چیرۆکڤانی و ڕۆمانەوانی کاریان لەسەر دەکات. واتە خوێندنەوەی هونەریی تایبەتی خۆی بۆ بابەتەکە هەبێت، چونکە ژیان لەسەرانسەری دنیادا پڕە لە بابەتی حازرو ئامادە، ڕەنگە بابەتەکان لە زۆر شوێنی دنیادا لە یەک بچن، بۆیە گرینگ ئەوەیە بە شێوازی تایبەتی خۆت بابەتەکە بگۆڕیت بۆ تیمەو مۆرکی خۆتی پێوەبنەیت و له ئەنجامدا بە ناسنامەی کوردی بەشداری له بەرهەمهێنانی ڕۆمانی جیهانیدا بکەیت..

"٢"

قارەمان، له زۆربەی ڕۆمانی کوردیدا زۆر بێ نمووده، زیاتر شێوەو بیچم وسیمای سێبەری مرۆڤیان هەیە تا خودی مرۆڤ، زیاتر گوتیار یان نووسەر گیانیان وەبەر دەخات تا بە خۆیان و بەدەم ژیانەوە – ژیانی ناو دنیای ڕۆمانەکە – شەخسییەت پەیدابکەن و وەکو ڕەمزی مرۆڤی سەردەمی خۆیان بە گوێرەی باری دەروونی و هزرینی سەربەخۆی خۆیان و بە پێی پێگەی کۆمەڵایەتی و مرۆڤانی خۆیان ڕەفتاربکەن و شێوەو سیما پەیدا بکەن..

"٣"

ڕۆمانی کوردی زیاتر بایەخ بە عمومیاتی ژیان و چارەنووسی گشتی مرۆڤ دەدات، کەمترین بایەخ بە ژیانی ڕۆژانە و کاروبارە ئاسایی و دەردو ئازار و لەزەتە هەنووکەیی و لەحزەوی و خەم و شادیە تیژتێپەرە زندووە مرۆڤانییەکان دەدات. ساتە زندووە مرۆڤانییەکانی بۆ ناخرێتە چوارچێوەی هونەرەوە. ئەمە زیاتر شەقڵی ڕاپۆرکاری بەسەردا زاڵ کردووە. ئیدی ڕاپۆرکاری بە هەموو لایەنە کۆمەڵایەتی و سیاسیەکانییەوە..

"٤"

ڕووداو یان گرێ لە ڕومانی کوردیدا، زیاتر تاکڕەهەند و تاکمەودایە. دەگەڵ یەکەم خوێندنەوەدا ئەفسوون و سیحرە هونەرییەکەی بەتاڵ دەبێتەوە و ڕاڤەو شرۆڤەی هەمەجۆرو فرە لایەن هەڵناگرێت و ڕووداو یان گرێ (عیللیەت) هێندە کزو لاوازە لە نرخی نەبوودایە. مەترسی ئەمەش لەوەدایە کە خوێنەر لەسەر خوێندنەوەی سەرڤەسەرڤەو سەتحی ڕادێنێت. ریڕەوی ئەو ڕووداوانەی کە لە ڕۆماندا ڕوودەدەن زیاتر ئاسۆییە تا ئەستوونی بێت. ئەم حاڵەتی ئاسۆییە، زیاتر ڕووداو و دیاردە سەرڤەسەرڤە و سەتحییەکان لە خۆ دەگرێت. دەرەقەتی دیاردەو ڕووداوە ئالۆز و دەروونییەکان، دەرەقەتی ساتە زیندووە مرۆڤانییە تیژتێپەڕەکان، گۆڕانە کوتوپڕە جیوەییەکان نایەت و ئیدی دەقی ڕۆمان ئەو ژیانە هونەرییە پەیدا ناکات کە جاویدانی پێ ببەخشێت.

"٥"

لە ڕۆمانی کوردیا، بە زۆری کاراکتەر بێ نموود و کەم نموودن. لەبری ئەوەی نوێنەری خۆیان بن وەکو تاک، هەمان ئاڵۆزی، دینامیکییەت و زیندوویەتی تاکیان هەبێت، زیاتر وەکو نوێنەری توێژێک یان دەستەیەک یان سینفێک ڕەفتار دەکەن و بیردەکەنەوە و لە هەر هەستێکی هەڤدژی، پڕگومانی و دوودڵی بە دوورن. زیاتر ڕۆبۆت ئاسان تا بەشەری زیندوو بن. کاروکردەوەیان لە هەر ئیرادەیەکی ئازاد خاڵییە .. ئەمەش خۆی لە خۆیدا ئافەتی کوشندەی فرە دەنگییە، کە فرە دەنگی مەرج و سیمایەکی زەقی ڕۆمانی پوختەیە.. خوو وخدەیان، ڕەفتارو ئەتواریان، لایەنی سستی و لاوازیان، توانای ئەخلاقیان، دیدی جڤاکی و سیاسیان بۆ خوێنەر و لای خوێنەر نائاشکراو ناخویایە. یانی بەکورتی و کرمانجی بوونیان بوونێکی تاکڕەهەندییە، لە جیاتی ڕوو بە ڕووی ژیان ببنەوە، لە ژیان هەڵدێن. خۆیان لە ژیان دەدزنەوە، یانی هیچ تایبەتمەندییەکی تاکی چالاک و چەلەنگ و زیندووی تیا نییە. زیاتر لە ڕوانگە و نۆڕین و دیدی گوتیار یان نووسەرەوە پێگەیەک پەیدا دەکەن ..کاراکتەر زیاتر ژیانی لێبارکراوە، تا لە جەرگەی ژیاندا وەکو ڕەگەزێکی هەرە کارای ژیان ، ژیان بجەڕبێنێت، ژیان بگۆڕێت، بەدەم جەڕباندنی ژیانەوە هەر هەموو هەستە مرۆڤانییەکانی، بە چاک و خراپەوە، بە ئەرێنی و نەرێنییەوە، بەرجەستە ببێت. کاراکتەر لە ڕۆمانی کوردیدا، بە زۆری بەو جۆرە مامەڵە لە تەک ژیاندا دەکات کە ژیان ئەمانەتێک بێت، وەکو خۆی بێ هیچ دەسکارییەک بیگەیەنێتە جێ، چونکە بەلای ئەوەوە وەکو دەڵێن خیانەت بە ئەمانەت کاری نەکردەنییە. بۆیە هیچ هەوڵێکی گۆڕانکاری و کەشفکاری لە لا نابینرێت. ئیدی کاراکتەر ناژی، ژیان ناجەڕبێنێت، تەنیا ڕۆژ بە ڕێ دەکات وتەمەن دەقەتێنێ و هیچ ئیرادەیەکی ئازادی نییە، لە سنوورێکی زۆر تەنگدا دەسوڕێتەوە، بە ڕەوش و ڕەوتی ڕۆتینی ژیان قاییلە و لە جیاتی قاڵبە دەقگرتوو و ڕۆتینییەکانی ژیان بشکێنێت، خۆیشی بە هەر هەموو کەڵکەڵەو وخولیاو خەم و پەژارەو و ئەندێشەکانییەوە، لە قاڵبی ژیان دەدات، لە جیاتی لە هەلومەرجە نالەبارە

مرۆڤانییەکان یاخی بێت، خۆی دەگەڵیاندا دەسازێنێت و لە دوا ئەنجامدا ناگات بە ناسنامەی فەردی و فەردانییەت پەیدا ناکات.. لە کاتێکا من پێموایە ڕۆمان مێژوویەکی هەرە هونەریی تابەتمەندییە فەردییەکانە، نەک مێژووی عمومیاتە جڤاکی و سیاسییەکان..

"٦"

هەڵبەتە زمان و شێواز لە ڕۆماندا بایەخی تایبەتیان هەیە، بە تایبەتی بۆ ڕاکێشانی سەرنجی خوێنەر.. دیارە روونی و ڕەوانی وسخی و سفتی و بتەوی زمان و تازەیی و زیندوویەتی شێواز بە هەردوو باری ئاسۆیی و ئەستوونیدا، جوانی و دڵگیری بە دەقی ڕۆمان و پرۆسەی چیرۆکڤانی ڕۆمان دەبەخشن. بۆیە ئەم مەسەلەیە لە زۆر ڕۆمانی کوردیدا بایەخی پێدراوە و ئەوەندەی زمان و شێواز مایەی سەرنجە و خوێنەر بۆ خوێندنەوە ڕادەکێشێت، گرێ و کاراکتەر و بونیاد و دەقی ڕۆمانەکە، خوێنەر ڕاناکێشێت..

"٧"

ڕۆمانی کوردی بە زۆری فرە لق و پۆپ نییە، قەوغا و قەرەباڵغ نییە، لە شارێکی جەنجاڵی فرە جم و جوڵ و فرە ڕووداوێن هەڤدژ و دیاردەێن لێکدژ ناچێت کە ناکۆکی و وردە ناکۆکی و کێشماکێشەکانی ژیانی ڕۆژانە بنوێنێ، زیاتر لە گوندێکی چکۆلەی ئارام و تەباو کەم دانیشتووان وبێ ڕووداوی وەرچەرخانساز دەچێت. بۆیە زۆربەی ڕۆمانی کوردی سادەو تاکرەهەند وکەم ڕەهەند و ئاسۆیی و کەم هەورازو نشێوە، ڕێڕەوی ڕووداوەکان، پێشوەختە نەخشەی بۆ دانراوە، بەرەو ئەو کۆتاییە دەڕۆن کە خوێنەر چاوەڕوانی دەکات، خاڵییە لە هەر ڕێکەوت و شتێکی چاوەروان نەکراو غافڵگیری.. ئەوەندە جددیە بە چراوە بۆ تەنزێک ، شۆخییەک بگەرێی مەگەر بە دەگمەن، دەنا نایدۆزیتەوە..کاراکتەرەکان هەر هەموویان خەڵکانی ماقووڵن، وەکو ئەوەی لە ژیانی کوردەواریدا، خەڵکی ناماقووڵ و بێ شەخسییەت لە بنی نەبێت. هەر بۆیەش بە دەگمەن ڕووداوی نائاسایی و چاوەروان نەکراو بەدی دەکرێت..هەڵەو هەرزەیی، لێبۆکبازی، تەنز، کارێن کۆمیدی بە دەگمەن لە ژیانی کاراکتەر و قارەمانانی ڕۆمانی کوردیدا بەدی دەکرێت..

"٨"

بە هەرحاڵ ڕۆمانی کوردی، وەکو بزوتنەوە، زیاتر لە ئاخرو ئۆخری دەیەی هەشتایەکانی سەدەی بیستەمەوە زەق بووەتەوە، ئەگەرچی پێشتر لە دەیەی بیستەکان و سییەکانی سەدەی ناڤبریدا هەندێ هەوڵی کەم و پەراگەندە لێرەو لەوێ، لەم پارچەو لەو پارچەی کوردستاندا هەن.. بەڵام شەقڵی بزووتنەوەیەکی ڕۆمانەوانییان وەرنەگرتووە.. ڕۆمانی کوردی بە شێوەیەکی گشتی لە کاریگەریی شارستانییەت و فەرهەنگ و کەلتوور و ئەدەبیاتی ڕۆژاوایی بەدەرنین..و حاڵی حازر لە هەوڵی

بەردەوامدایە، لە نێوان هەوڵی ناکام و هەوڵی باش و سەرکەوتوودا ئەم پێ و ئەو پێ دەکات..بەڵام دەبێ ئەوەش بگوترێ ئەو ڕۆماننووسانەی کە ئاشنایەتیان دەگەڵ کەلتوورو فەرهەنگی ڕۆژاواییدا زیاترە، هەوڵە ڕۆمانەوانییەکانیان تا ڕادەیەک گەشتر و پوختەترە.. هەڵبەتە زۆر گرینگە ڕۆماننووسی کورد، شێوەی نۆڕینی کوردی بۆ بابەتی ڕۆمانەکەی هەبێت.. بەڵام ئەمە بەو مانایە نییە ڕۆماننووس بێت ڕاپۆرتێکی حیکایەتامێز یان حیکایەتێکی وتارئاسای بێ ڕۆح و گیان، بە ناوی ڕۆمانەوە پێشکەش بە خوێنەر بکات. چونکە ڕۆمان هەوڵێکی فیلیڤانی کەشفکارییە بۆ هونەراندنی دیمەنێک، ڕوویەک، بەشێک، ساتێک لە ژیان، بە گشت هەڤدژی و لێکدژییەکانییەوە. بۆیە دەبێت زیندوویەتی و ژینی لێهەڵبقوڵێت و جیهانبینییەکی نوێ لای خوێنەر بۆ ژیان و مەسەلەکانی ناو ڕۆمانەکە دروست بکات.

"٩"

دیارە سەرهەڵدان و پەیدابوونی ڕۆمانی کوردی، کە حاڵی حازر لە نێوان حیکایەت و وتارێن ڕۆمانامێزو ڕۆمانی مۆدێرندا لە مۆلەقدایە، خۆی لە خۆیدا پەیوەندییەکی ڕاستەوخۆی بە هاماج و هەلومەرجی کۆمەڵایەتی کوردەوارییەوە هەیە، کە دەشێت شەقڵ ومۆرکێکی تایبەتی بە ڕۆمانی کوردی ببەخشێت، ئەگەر بتوانرێت خوێندنەوەیەکی هونەری بۆ ئەو هاماج و هەلومەرجە بکرێت و لە واقیعی کۆمەڵایەتییەوە بگوازرێتەوە بۆ واقیعی ڕۆمانەوانی.. دیارە لە کوردەواریدا، ئەمڕۆ کاریگەریی و باندۆری سیستەمی ئابووری جیهانی وپەیوەندییە کۆمەڵایەتییە نوێیە جیهانییەکان، بەسەر ڕەوشی ئابووری و بونیادی کۆمەڵایەتی کوردەوارییەوە تەواو زەق و دیارە، سیستەمی کۆمەڵایەتی کۆن لە حاڵی شیبوونەوەو هەرەسهێناندایە، واتە کوردەواری لە نێوان سیستەمی کۆمەڵایەتی کۆن و مۆدێرندا لە کێشماکێشدایە. ئۆرگان و دام و دەزگا و سیستەمە باو وکۆنە سیاسی و کۆمەڵایەتییەکانی وەکو خانەوادەو بنەماڵە، پەیوەندی خوێن وخزمایەتی، ناوچەگەریی و خێڵایەتی، خەریکە بەرەبەرە دەسەڵات و ئیحتوباری خۆی لە دەست دەدات و هەرەس دێنێت. ئەمەش خۆی لە خۆیدا نیشانەی پەیدابوون و سەرهەڵدانی تاک و تاکگەراییە. تاک دەبێت پشت بە هێزو توانای خۆی ، پێگەیەکی دیاریکراو بۆ خۆی چ لە ئاستی کۆمەڵایەتی و چ لە ئاستی ئابووری پەیدا بکات. دیارە کە تێکڕای بونیادی کۆمەڵایەتی کۆن لە ژێر کاریگەری فاکتەرێن پەرەسەندنی کۆمەڵایەتی خۆماڵی و فاکتەرێن دەرەکیدا، درزی تێدەکەوێت و کۆڵەکەکانی لەق دەبن و بە ناچاری وبەرەبەرە مەیدان بۆ سیستەمێن کۆمەڵایەتی، سیاسی، و کەلتووری و فەرهەنگی تازە چۆڵ دەکات..سەرهەڵدان و پەیدابوونی ڕۆمان نیشانەو ڕەنگدانەوەی ئەم هەلومەرجە ئاڵۆزانەی ئەمڕۆی کوردەوارییە (کۆمەڵی کوردەواری). بۆیە ڕێڕەوی ژیانی کاراکتەرانی ڕۆمان و باری چیرۆکڤانی ڕۆمان، هەمان ڕێڕەوی ژیانی نووسەر و خەڵکی ئاسایی کوردەوارییە. کە چیرۆکەکە لە ڕووداو وبویەرێن تایبەتی خاڵییە، لەبەر ئەوەیە ژیانی جڤاکی کوردەواری بە شێوەیەکی گشتی خاڵییە لە

رووداوو وبویەرێن دەورانساز و وەرچەرخانساز.. ژیانی کۆمەڵایەتی، لە کوێرە کۆڵانی کێشماکێشی نێوان مۆدێرنیتە و کۆندا گیرۆدە بووە. مێژووی ژیانی کوردەواری بە شێوەیەکی گشتی وەستاو یان نیمچە وەستاوە، زۆر خاوە، لە گۆڕانکاری وەرچەرخانساز بە دوورە، بۆیە ئاساییە ئەم حاڵەتە وەستاو و کەم بزاڤە لە ڕۆمانی کوردیدا ڕەنگدانەوەی خۆی هەبێت. چونکە کە ژیانی کۆمەڵایەتی تاک لە چالاکی، کرانەوە،کێشماکێش، ئاڵۆزی، هیواو ئاواتی گەورە، بویەرو ڕووداوێن چاوەڕوان نەکراو خاڵی بێت، گرێی ئاڵۆزو پڕ سەربوور و واریقات و ڕووداوانیش نایەتە تەسەور و وێنەگرتن. لەم حاڵەتەدا گرێ ڕۆڵی تەوەرەیی لە چیرۆکدا نابینێت و نابێت بە کلیلی کرانەوەو کەشفبوونی وردەکارییەکانی چیرۆک یان لایەنە چیرۆکڤانییەکانی ڕۆمان.

"١٠"

هەڵبەتە بێ نموودی و کەم نموودی قارەمان و کاراکتەری ڕۆمانیش لە ڕۆمانی کوردیدا پەیوەندی بە ڕەوشی کۆمەڵایەتییەوە هەیە. پەیوەندی بە دەسەڵاتداری و بێدەسەڵاتی هونەریی نووسەریشەوە هەیە.. تاک وەکو ئەندامی کۆمەڵ، لە چوارچێوەی بنەماڵە، خانەوادە، خزم و خوێش، ناوچە، قەوم و قیلە یان تیرەو تایفە، دەناسرێت و سەنگ و ئیحتوبار پەیدا دەکات و ئیدی لەو چوارچێوانەدا تاکایەتی و فەردانیەتی خۆی ون دەکات و لە دەست دەدات. تاکایەتی بە ئاسانی لێقەبووڵ ناکرێت، واتە تاک لە ژیان و چالاکی کۆمەڵایەتیدا، نوێنەرایەتی خۆی ناکات، بەڵکو نوێنەرایەتی ئەو ئۆرگان و سیستەمە کۆمەڵایەتیانە دەکات کە لەسەرێ ڕا ئاماژەیان بۆ کرا. واتە تاک ئەوەندەی موالییە، ئەوەندە هاووڵاتی نییە، هاووڵاتیەتی لێقەبووڵ ناکرێت. بۆیە ئاساییە وەکو ڕەنگدانەوەی ئەم واقیع و ڕەوشە جڤاکییە، کاراکتەر لە ڕۆمانی کوردیدا کەم نموود و بێ نموود بێت، ناسنامەی تایبەتی نەبێت، کەسێتی دیارو کاراو کاریگەری نەبێت. بۆیە گێڕانەوەو بەرجەستەکردنی واقیعی پچڕپچڕ و پەراگەندە و سادەو ساکارو، یەکدەست و، دوور لە هەر ئاڵۆزی و ڕووداوێکی چاوەڕوان نەکراوی وەرچەرخانساز، بە پشتیوانی ڕەگەزێن چیرۆکڤانی لە ڕۆماندا زۆر زەحمەتە، جا نووسەر بۆ پڕکردنەوەی ئەم کێماسی و بۆشاییە ناچارە پەنا وەبەر ڕەگەزی وەکو زمان و گەمەی زمان و، شێواز بەرێت بۆ ئەوەی جۆرە یەکێتی و گونجان و یەکپارچەییەک بە پرۆسە چیرۆکڤانی و گێڕانەوەکارییەکەی خۆی ببەخشێت.. هەڵبەتە مەسەلەی زمان و شێوازو گەمەی زمان بایەخی خۆیان هەیە، بەڵام لە ڕۆمانی کوردیدا ئەم دیاردەیە بە زیانی ڕەگەزە چیرۆکڤانییەکان تەواو دەبێت و لەسەر حیسابی ڕەگەزە چیرۆکڤانییەکانە..بەڵام وێڕای ئەوەش ڕۆمانی کوردی تا ئیستا – کە ڕۆمانی کوردی لەسەرەتادایە و لە نێوان هەوڵی جۆراوجۆرا، سەرکەوتوو وناسەرکەوتوودا، باش و خراپدا، ئەم پێ و ئەو پێ دەکات – نەیتوانیوە ببێت بە خاوەنی شێوازێکی تایبەتی بۆنموونە وەک ریالیزمی بەلزاک و ستاندال یان ریالیزمی جادوویی وەکو نووسەرانی

ئەمریکای لاتینی یان...هتد . هەر هەمان شێوازی رۆژاوایی دووبارە دەکەنەوە، هەڵبەتە زۆرجاریش بە هەمان دیدی ڕۆژاواییەوە دووبارەی دەکەنەوەو دید وجیهانبینییەکی خۆماڵی ئەوتۆ بۆ بابەت و تیمەکان بەدی ناکرێت..

بەهەرحاڵ عمومیات گۆیی و زۆرجار تەجریدیەتی ناپێویست، کە لە دەرێی پرۆسەی گەشەکردنی هونەرییانەی ڕۆمانەکەوە لە ڕۆمانەکە باردەکرێت و زادەی بەڵەدبازی نووسەرە لە مەیدانی ڕۆماننووسیدا، لە خەوشە زەقەکانی هەندێ لە هەوڵە ڕۆماننوسییەکانی ڕۆمانی کوردییە..

بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە:

دەربارەی رۆمان و چیرۆک/ حەمەکەریم عارف/ چ١/ ٢٠٠٨/ کەرکوک

عەشقی هاجەرەم خوێندەوە

دیارە گوتیار دەکاتە کۆڵەکەیەکی هەرە بنەڕەتی و سەرەکی هەر کارێکی گێڕانەوەکاری، واتە سێکوچکەی دەقی گێڕانەوانی بریتییە لە گوتیار، دەق (گوتار)، وەرگر.

بەم پێیە هیچ حیکایەتێک بەبێ حیکایەتەوان نابێ، واتە نابێ بە زێدەڕۆیی ئەگەر بگوترێ هیچ کارێکی گێڕانەوەوانی لە دەرێی گوتیاردا نییە، دیارە گوتیار، گوتارێک دەگێڕێتەوە، هەر گێڕانەوەیەکیش، ئاراستەی وەرگرە.. گوتیار پەنا وەبەر ئامراز و ئەوزاری گێڕانەوە دەبات بۆ ئەوەی بەگوێرەی خوێندەوە و دیتن و هزرین و ویژدانی خۆی، ڕووداو و کارەکتەر و شوێنکاتی کارە گێڕانەوەوانییەکە (سردی) بەرجەستە بکات و بیخاتە ڕوو، جا لێرەدا مەسەلەی گۆشەنیگا دێتە کایەوە.گۆشەنیگا بریتییە لەو شێوازەی کە نووسەر لە ڕێگایەوە کەرەستە و ڕەگەزە چیرۆکڤانییەکانی خۆی بە خوێنەر نیشان دەدات و لە ڕاستیدا پەیوەندی نووسەر و دەقەکە نیشان دەدات، هەر دەقێک یا چیرۆکێک دەبێ گوتیارێکی هەبێ کە بابەتێک بگێڕیتەوە یا بگوازێتەوە، ئیدی ئەم گێڕانەوەیە دەشێت لە قاڵب و شێوەی یەکەم کەس (من، ئێمە) یا دووەم کەس (تۆ، ئێوە) یا سێیەم کەس (ئەو، ئێوەدا) بێ
کاتێ چیرۆک بە شێوازی یەکەم کەس (من، ئێمە) بگێڕدرێتەوە، یا بگوازرێتەوە، بەو گۆشەنیگایە دەگوترێ گۆشەنیگای دەروونی (ناوەوە) ئەگەر گوتیار (ئەو کەسەی چیرۆکەکە دەگێڕێتەوە) یەکێک بێت لە قارەمانانی چیرۆکەکە و ئەو سەربهورد و بویەرانە بگێڕیتەوە کە بەسەر خۆیدا هاتوون و دێن، پێی دەڵێن گوتیاری – قارەمان.. ئەگەر گوتیار بەسەرهاتی کاراکتەرێکی دی بگێڕیتەوە، پێی دەڵێن گوتیاری – چاودێر.. دیارە گوتیار لە گێڕانەوەدا، ئەو شێوازە هەڵدەبژێرێت کە زیاتر خزمەتی گۆشەنیگای دڵخوازی خۆی بکات، بۆیە لە توێژینەوە ڕەخنەییەکاندا بۆچوون و دیدی جیاواز لەمەڕ گۆشەنیگای هەیە، بەشێوەیەکی گشتی گۆشەنیگای بێرونی (دەرەکی) و گۆشەنیگای دەروونی (ناوەوە) هەیە.. لە گۆشەنیگای دەروونیدا (ناوەوە) گێڕەرەوەی چیرۆک (گوتیار) یەکێکە لە کاراکتەرەکانی چیرۆک و چیرۆکەکە بە زمانی یەکەم کەس دێتە گێڕانەوە، ئەگەر گوتیار کاراکتەری سەرەکی چیرۆکەکە بێت (گوتیاری – قارەمان) ی پێدەگوترێ و ئەگەر کاراکتەری لاوەکی بێ (گوتیاری چاودێر) ی پێدەگوترێ. لە گۆشەنیگای دەروونیدا، سوود لە مەنەلۆگ، مەنەلۆگی دەروونی، مەنەلۆگی دراماتیکی و مەنەلۆگی خود دوێنی وەردەگیرێت.

لە گۆشەنیگای بێرونیدا، نووسەر دەچێتە قاڵب و کلێشەی کاراکتەرەکانەوە و تایبەتمەندییە دەروونی و ئەخلاقییەکانیان شیدەکاتەوە و باسی ڕابردوو و ئێستا و ئایندەیان دەکات، ئەگەر نووسەر بچێتە قاڵب و کلێشەی یەک بە یەکی کارەکتەرانی چیرۆکەکەوە و تایبەتمەندییە دەروونی و ئەخلاقی و خولقییەکانیانەوە و هەست و هزر و کاردانەوەکانیان بە وردی شیبکاتەوە و بگێڕێتەوە، لێرەدا بەم

گۆشەنیگایە دەگوترێ گۆشەنیگای زانا بە هەموو شت، بەڵام ئەگەر نووسەر تەنها سەروکاری لەگەڵ یەک قارەمان یا کاراکتەردا هەبێ و لە زەینی ئەوەوە ڕووداوەکانی چیرۆکەکە بگێڕیتەوە، لێرەدا بەم گۆشەنیگایە دەوترێ گۆشەنیگای زانای سنووردار، لە گۆشەنیگای بیرونیدا، هەندێجار نووسەر شێوازێکی دی بەکار دەبات کە گۆشەنیگای بابەتی یا چاودێری ڕاستەوخۆی پێدەگوترێ، لەم شێوازەدا نووسەر دەوری کامێرا دەبینێ، واتە کار و کردەوەی کارەکتەرەکان، هەر وەکو خۆی بەبێ هیچ کاردانەوە و ڕوونکردنەوە و ڕاڤەیەک نیشان دەدات و گفتوگۆکانیان تۆمار دەکات و ئەنجامگیری هەست و هزر و تایبەتمەندییە دەروونی و ئەخلاقیەکانیان بۆ خوێنەر جێدەهێڵێ.

لە دەقی (عەشقی هاجەرە) دا، دەسەڵاتی گوتیاری زانا بە هەموو شت لە سەرانسەری دەقەکەدا زاڵە، هەرچەندە گوتیار ناو بە ناو ڕیگە بۆ هەندێ لە کارەکتەرەکان خۆشدەکات، کە جڵەوی گێڕانەوەی هەندێ دیمەن و گرتەی کورت یا درێژ بگرنە دەست.. بەتایبەتی (دێخاوەر). گوتیار ئاگادارییەکی تەواوی لە حاڵی کاراکتەرەکان هەیە و تەنانەت ئاگاداری باری دەروونی و هەست و هزرین و گۆڕانکارییە دەروونیەکانیشیان هەیە.. گوتیار لە سەرانسەری دەقەکەدا، کاراکتەرە و ئاگاداری بیرکردنەوەی قارەمانەکانە، بەڵام کەم دابێژێک بواری هەندێک لە کارەکتەرەکانی دیکەش دراوە، ناراستەوخۆو لە میانەی گێڕانەوەکانی گوتیاری سەرەکیدا بەشداری لە گێڕانەوەکەدا بکەن و... بەڵام ئەم سووکە بەشدارییە لە گێڕانەوەکەدا فرە دەنگییەکی — لە دەقی تازەدا زەرورییە - ئەوتۆی بە دەقەکە نەداوە کە تۆخژنی ئەدەبی بە دڵ و دەروونی وەرگر ببەخشێت.. گوتیار زیاتر کاراکتەرەکانی لە دیوی دەرەوە وەسف دەکات و ئەوەتا لە باسی باوکدا کە تەوەری سەرەکی دەقەکەیە و هەموو دەقەکە بە دەوری ئەودا دەسوڕێتەوە و حزورێکی هەمیشەیی هەیە دەڵێت: "بەڵام دەیبینین لاواز و بێڕەنگ و پەرێشانە) واتە ئەوەندەی لە دەرێ ڕا تیشک دەخرێتە سەر دەقەکە ، دەقەکە لەناوەوە خۆی تیشک ناخاتە سەر خۆی، مەگەر خوێنەر لە میانەی وەسفە دەرەکییەکانەوە پەی بە حاڵەتی دەروونی کاراکتەرەکانی دیکە ببات، کە ئەمە خۆی لە خۆیدا جۆرە هاوسەنگییەک بە حزوری هونەریی کاراکتەرەکان دەبەخشێت.. باوک تەوەری سەرەکی دەقەکەیە.. لە میانەی گێڕانەوەکانی گوتیارەوە وەکو کاراکتەر زندوو دەکرێتەوە ئامادەگی پەیدا دەکات، گوتیار هەرچەندە هەوڵ دەدات خۆی لە ڕووداوەکان دوور بگرێت و بێلایەنانە وەسفیان بکات و بەشداری ڕاستەوخۆیان تێدا نەکات و لە پشت پەردەی گێڕانەوەدا هەژموونی خۆی بشارێتەوە، بەڵام هەر بەخۆی ناوەستێ و هەم وەکو گوتیاری قارەمان و هەم وەکو گوتیاری چاودێر، خۆنوێنی دەکات... ئەوەی مایەی سەرنجە بێدەنگی باوک، کە هاوتای پێواربوون و غیابی باوکە، غیابی باوک لە ڕووی شیکاریی دەروونییەوە دەکاتە ئاوابوون و بەسەر چوونی سەردەمی بابسالاری، لە باری لۆژیکی واقیعییەوە دەبوایە گوتیار ئەمەی پێخۆشبایە، کەچی خوێنەر پێچەوانەکەی دەبینێت: " کە باوک بێدەنگ بوو، یاخود خەمێکی لە دڵدا بوو، نەک زەلام، درەختیش بۆی نیە جووڵە و دەنگی لێوە

بێت، پەتای بێدەنگی باوک، هەموو خێزانەکە بە دەرگا و دیوار و گوڵەکانیشەوە دەگرێتەوە، لە گەڵ بێدەنگی خۆیدا، هەموو شتێ بێدەنگ دەکات سرتەیان لێدەبڕێت... خودایە.. خودایە.. بێدەنگی ڕوونەکاتە هیچ ماڵێک...!" (ل ٨، عەشقی هاجەرە) واقیعی چیرۆکەکە ئەوەمان پێ نیشان دەدات کە سەردەمی دەسەڵاتی بابسالاری ڕوو لە داڕوخان و ئاوابوونە و گوتیار دوای ئەوەی هەست بە داڕوخانی پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکانی- پەیوەندی کۆمەڵایەتی هەڵاتنە لە تەنیایی- لە سۆنگەی بابییەوە دەکات، گوتیار وەک ئەوەی لە قسەکەی پێشووی ژێوان ببێتەوە دەڵێت: " بوونی ئەم پیاوە وەک باوک بۆ من، بووبووە مایەی شەرم و سەرشۆڕی لەبەردەم خەڵکیدا، ئەڵبەتە بۆ باقی ئەندامانی دیکە خێزانەکەشمان هەر وا بوو...!" (ل ٩ عەشقی هاجەرە) لێرەدا گوتیار بۆ ئەوەی گلەیی ئەوەی نەیەتە سەر کە لە جیاتی ئەندامانی دیکەی خێزانەکەشیان بیردەکاتەوە و بڕیار دەدات، براکەی کە قارەمانێکی زۆر لاوەکی و ڕەوتەنییە، ئەهلی وەرزش و وەرزشوانییە بە نموونە دێنێتەوە و لەم ڕێگایەوە پاکانە بۆ دروستی و واقیعییەتی قسەکەی خۆی دەکات و دەڵێت:" براکەم دەگریا و بەدەم هەنسکدانەوە دەیگوت: وا سووک و چرووکیان کردووم، تەنانەت لە کاتی یاریکردندا بە ڕێکی پاسم نادەنێ...!" (ل ١٠) لە دیمەن و پاژی (شار خەون دەبینێ) گوتیار: دەچێتە کڵێشەی گوتیارە لاوەکییەکانەوە و بە دڵی خۆی دەیانهێنێتە قسە و بەخۆی هەم دەبێ بە بەشەرێکی وەرگر و هەم شەریکی گوتیارە ناراستەوخۆیەکە و گوتیارە ناڕاستەوخۆکەش دەکات بەسەرچاوەی پاژێک لە زانیارییەکانی خۆی،کە بە قەناعەتی بەندە ئەمە تەکنیکێکی پەسەند و ئەرێنییە بۆ ئەم جۆرە تێکستە.

**

گومان لەوەدا نییە دەقی ئەدەبی وەکو پێشتریش ئاماژەی بۆ کراوە، تەوەری پرۆسەی ئەفراندنە، هیچ دەقێکی ئەدەبی لە سێکوچکەی (گوتیار، گوتار، وەرگر) یان (نووسەر، پەیام، خوێنەر) بەدەر نییە، دیارە گوتیار (نووسەر) ، ڕووی دەمی لە وەرگرە (خوێنەر) و بە بێ وەرگر پەیامەکەی ناگاتە هیچ کوێیەک و دەنگدانەوەی نابێ، بۆیە زۆر جار دەگوترێ وەرگر نووسەری دووەمی دەقە و نەک هەر گوێ لە کارەکتەرەکان دەگرێت، بەڵکو موناقەشەشیان دەکات، چونکە وەرگر دەبێ هەم گوێگری باش بێ و هەم گەنگەشەکاری باشیش بێت، دەبێ ئەو حەقیقەتەی لەلا ڕوون بێ وەکو چۆن نووسین هونەرە، خوێندنەوەش بە هەمان ئەندازە هونەرە.

**

کات، یەکێکە لە کۆڵەکە گرینگەکانی بونیادی هەر کارێکی گێڕانەوەکاری، چونکە بەپێی بۆچوونی پسپۆڕان و ڕەخنەگران هیچ دەقێک لە کات (زەمان) بەدەر و خاڵی نییە، کاتیش یا ڕابردوو یا ئێستا یا ئایندەیە، بەڵام کات لە دنیای چیرۆک و گێڕانەوەدا مامەڵەیەکی جیاوازی لەگەڵدا دەکرێت، بۆ نموونە

کاتی چیرۆک یا دەق، دەکاتە ئەو کاتەی کە ڕووداوی چیرۆکە خەیاڵییەکە لە واقیعدا خایاندوویەتی، بەڵام کاتی پەیام و گێڕانەوەکە دەکاتە ئەو کاتەی گێڕانەوەکە (چ زارەکی و چ نووسراو) خایاندوویەتی و گوتیار، ڕووداوەکان بەپێی پێداویستی هونەریی دەقەکە، بە جۆرێ مونتاج دەکاتەوە کە بشێت بە شێوەیەکی نا زنجیرەیی بێتە خوێندنەوە، واتە گوتیار یان نووسەر دەکارێت ڕابردوو بگەڕێنێتەوە یا پێشبینی ئایندە بکات، هەڵبەت بە گوێرەی پێداویستی و زەرورەتی هونەریی دەقەکە.. بۆ نموونە لە دەقی (عەشقی هاجەرە) دا کاتی حەقیقی زۆرە، دوورو درێژە... دوو پشت و زیاتریش دەگرێتەوە، بەڵام لە گێڕانەوەکە، ئەم کاتە وەکو خۆی و بە زنجیرەیی نەهاتووە، بەڵکو کاتەکە، گۆڕاوە بۆ کاتێکی هونەریی، پارچە پارچە کراوە، زۆری لێ پەڕێنراوە و بە گوێرەی پێداویستی هونەریی دەقەکە، مۆنتاج کراوەتەوەو نەک ناوەڕۆکی گشتی دەقەکەی نەشێواندووە، بەڵکو جوانیەکی هونەری پێ بەخشیوە.. گێڕانەوەی ڕووداوەکان لە کوشتنی باوکەکەوە (فەقێ عەلی) دەست پێدەکات و ئیدی لەوێندەرەوە بۆ دواوە دەگەڕێتەوە، ڕابردوو حزوور و ئامادەگییەکی چڕ لە پرۆسەی گێڕانەوەکە پەیدا دەکات، بەڵام کاتی گێڕانەوەکە کاتی (هونەریی) هەر ئەو چەند سەعاتەیە ک ڕووداوەکەی تیا دێتە گیڕانەوە.. دیارە ئەم تەکنیکە جۆرە خێراییەکی بە گێڕانەوەکە بەخشیوە و ئەمە دەکاتە کورتکردنەوەیەکی چڕی، ماوەیەکی زەمەنی درێژ، لە پانتاییەکی تێکستەوانی کورتدا.

***

هەڵبەتە شوێنش لە کۆڵەکە زۆر گرینگەکانی بونیادی هەر کارێکی گێڕانەوەکارییە..دەکاتە زەمینەی ڕووداوەکانی کاری چیرۆکڤانی، لە چوارچێوەیەکی جوگرافیایی دیاریکراودا ،ئیدی ئەو شوێنە چ شوێنی کەتواری وواقیعی بێ ، چ زادەی خەیاڵی گوتیار ونووسەر بێ.. بە کورتی شوێن دەکاتە ئەو پانتاییەی کە ڕووداوەکان وکارلێکی ڕووداوەکان دەگەڵ ڕەگەزە بونیادییەکانی دیدا ، لە چوارچێوەیەکی دیاریکراودا لە خۆ دەگرێت. هەڵبەتە ڕووداو لە بۆشاییدا ڕوو نادات ، بەڵکو لە شوێن و کاتدا ڕوو دەدات ،بۆیە هەندێک لە ڕەخنەگران شوێن بەو هاماج وئۆتمۆسفیرە ڕۆمانەوانییە دەزانن کە ڕووداوەکانی کاری گێڕانەوانی (سردی) تێدا ڕوودەدەن ، دیارە هاماج وئۆتمۆسفیر هەر شوێنی ڕووت نییە، بەڵکو هەموو ڕەگەزە چیرۆکڤانییەکان و، پەیوەندی نێوان ڕەگەزە چیرۆکڤانییەکان لە خودەگرێت.. دیارە فرەشوێنی لە هونەری گێڕانەوەکاریدا جۆرە زیندوویەتی و دینامیکیەتێک بە تێکستە گێڕانەوانییەکە دەدات و کارێکی وەها دەکات وەرگر لە جوولەی بەردەوامدا بێ، بۆ پێشەوە و بۆ پاشەوەو بۆ سەرەوە و بۆ خوارەوە.... شوێن لە دەقی (عەشقی هاجەرە) دا هەڵەبجە و دەوروبەری هەلەبجەیە، شوێنیش لەم دەقەدا بەگوێرەی پێویستی هونەریی دەقەکە، کەرت کەرت دەکرێ و مونتاژ دەکرێتەوە و سووکە فرەشوێنییەک بە دەقەکە دەبەخشێت، هەڵبەت دەبێ ئەوەش بگوترێ کە شوێنی

واقعی، حزوور و ئامادەگی لە دەقەکەدا، بە ڕادەیەک زاڵە کە شتێکی ئەوتۆی بۆ شوێنی خەیاڵی نەهێشتۆتەوە... بەڵام بەشێوەیەکی گشتی، شوێن لەم دەقەدا تەواو بەرجەستەیە...!

***

دیارە ڕووداو یەکێکە لەو پایە هەرە گرینگانەی کە دەقی ئەدەبیی لەسەر ڕۆدەنرێ... جا ڕووداو دەکاتە بوویەرێک یا کۆمەڵە بوویەرێکی زنجیرەیی یان پچڕ پچڕ و پەڕاگەندە لە توێی کات و زەماندا... هەر ڕووداوێک بکەرێک یا کۆمەلە بکەرێکی هەیە، کە لە دنیای هونەردا زیاتر لە کاراکتەردا بەرجەستە دەبێت و خۆی دەنوێنێ، جا بەو پێیەی کە کاری چیرۆکڤانی ڕەنگدانەوەیەکی هونەریی ڕووداوە واقیعییەکانی ژیانە و هیچ ڕووداوێکیش لە دەرێی کات و شوێندا نییە، واتە هەر سێ ڕەگەزی ڕووداو، کات و شوێن، یەکانگیر دەبن و زەرورییەتی لەدایکبوونی دەقێکی چیرۆکڤانی پوختە و خەملیو وا دەخوازێت کە ڕووداو پەیوەندییەکی هونەریی دەگەڵ ڕەگەزە سەرەکیەکانی دەقدا ؛ واتە (کات، شوێن، کاراکتەر و دیالۆگ) دا هەبێت . بەڵام ڕووداو وەکو ڕەگەزێکی بونیادیی ڕۆمان، بەدەم پرۆسەی ئەفراندنەوانییەوە، داڕشتنەوە و خوێندنەوەی تازەی بۆ دەکرێت و بەجۆرێ دەهونەرێنرێت، کە مۆرک و شەقڵێکی ئیستاتیکی و دەلالی بە دەقەکە و گێڕانەوە چیرۆکڤانییەکە ببەخشێت. جا لە دەقی (عەشقی هاجەرە) دا جۆرە نەسەقێکی نۆرەکاری بەکار هاتووە، هەرجارەی پاژێکی ڕووداوەکە لە کات و شوێنێکی جیاوازدا دێتە گێڕانەوە و کە ئەمە لە بنەڕەتدا تەکنیکی سینەماییە و پێی دەگوترێت مونتاژی سینەمایی و بووە بە یەکێک لە سیماکانی ئەدەبی تازە... دیارە ئەم تەکنیکە وا لە خوێنەر دەکات، لەپاڵ ئەرکی خوێندنەوەدا، بە ناچاری پەیگیری ڕووداوەکان بکات و لە زەینی خۆیدا بیانداتەوە دەم یەک و مۆنتاژیان بکاتەوە، بۆ ئەمەش ناچارە بەردەوامی بە خوێندنەوە بدات تا دەگاتە تیمەی دەقە ئەدەبییەکە ، کە ئەمە خۆی لە خۆیدا دەکاتە خوێندنەوەیەکی کەشفکاریانە و خوێنەر لەزەتێکی ئیستاتیکی زیاتر لە دەقەکە وەردەگرێت...

ڕووداوی سەرەکی لە دەقی (عەشقی هاجەرە) دا عەشقێکی ناکامە، لە کۆمەڵگەیەکی غەیبانی باوەڕ، ئەقڵیەت خێڵەکی، بابسالاری دا، هەڵبەتە لەم جۆرە کۆمەڵگەیەدا تاک حیسابی بۆ ناکرێت، لە نێو بنەماڵە و خێڵ و قەوم و دەسەڵاتدا تواوەتەوە و بۆی نەبووە لە ئاقاری دابونەریت هێوەتر بڕوات، بۆی نەبووە کەمترین گومان لەو شتە بکات کە دابونەریتی کۆمەڵایەتی مۆری کردووە، چجای دەربڕینی ناڕەزایی، واتە لەو جۆرە کۆمەڵگەیەدا ئازادی تاک نەبووە.. جا لە کۆمەڵگەیەکدا خەڵکی لە ئازادی مەحرووم بن، عەشق دەرفەتێکە بۆ جەڕباندنی ئازادی، لە دەقی (عەشقی هاجەرە)دا هەردوو لایەنی عەشقە ناکامەکە هەوڵدەدەن لە میانەی پەیوەندییە ئاشقانەکەیانەوە، لە میانەی ئاشقێنیەوە ئازادی بجەڕبێنن و لەو ڕێگایەوە مانایەک بۆ ژیانی خۆ بدۆزنەوە.. بەڵام بێهودە.. قەرارساز و دەمراستی

ماڵباتی (فەقێ عەلی) کە داب ونەریتی کۆمەڵایەتی ڕێگەی داوە لە جیاتی هەموو بنەماڵەکە بیربکاتەوە و قەرار بدات، بەبیانووی جیاوازیی پێگەی کۆمەڵایەتییەوە، نەک هە ئەو ئەشقە زندەبەچاڵ دەکات، بەڵکو ئامادەشە لە خوێنی هەڵکێشێ.

گوتیار بە وەرگر دەڵێت کە باپیری (دەمڕاستی بنەماڵە) مەلا و خزم و کەسوکار و پیاوماقولان کۆدەکاتەوە و پێیان دەڵێت: " ئاخر بەڕیشی کێ ڕەوایە تێکەڵاوی و خزمایەتی ماڵە قەرەجێک بکەم، کە کەس نازانێ ئەسڵ و فەسڵیان چییە؟" (ل ٩٢- ٩٣ عەشقی هاجەرە)

هەروەها خالۆگەورەکەی (فەقێ عەلی) کە ڕاسپێردراوی باوکی فەقێ عەلییە، بە خەیال و وێنای گوتیاری دەقەکە: " دەمانچەی ژێر پشتوێنەکەی دەرهێناوە و هاواری کردووە کە ئەگەر بەیانی هەستێ و لێرە بیانبینێ، بەم دەمانچەیە هەردووکیان دەکوژێت...!" (ل ٩٤ هەمان سەرچاوە).

دیارە کاردانەوە و هەڵوێستی فەقێ عەلی ئاشقی هاجەرە هەمان کاردانەوە و هەڵویستی خەڵکی سایەی سیستەمی کۆمەڵگەی بابسالارییە، هەڵویستیکی نەرێنییە، کە بریتییە لە هەرەشەی خۆکوژی! کە ئەمەش بە چارەسەرێکی خێڵەکیانە پینە دەکرێت، ژنی بۆ دێنن، هەڵبەتە بەبێ پرسی خۆی، چونکە دەمڕاستی ماڵبات لە جیاتی ئەو بیردەکاتەوە، بڕیار دەدات، ئەو تەنها ملکەچی و گوێڕایەڵی لەسەرە، دەنا وەک ڕۆژی ڕووناک عەیانە کە مەجنوون بۆیە مەجنوونە کە جگە لە لەیلا بە کەسی دی ڕازی نییە... بەڵام لە دواییدا، فەقێ عەلی دوای ئەوەی قۆناغەکانی خوێندنی فەقیاتی تەواو دەکات، مەلایەتی ناکات بە پیشە، دەبێ بە دوکاندار، دوکانی کەمالیات و بابەتی ژنانە دادەنێت، کە دەشێ ئەم هەڵوێستە بە جۆرە قەرەبوو کردنەوەیەکی بێ هەڵوێستی ئەو دەرهەق بە ئەشقە ناکامەکەی ڕاڤە بکرێت، بە جۆرە زندوو ڕاگرتنێکی ئەشقە ناکامەکەی لێک بدرێتەوە و بە زمانێکی گونگ و مەجازی بڵێت ئاینێک پشتیوانی دەسەڵات بێ، ئاینێک ڕەگی لە ئاشقا نەبێ، هەر بۆ ئەوە باشە پشتی تێ بکرێت. دیارە لە سیستەمی بابسالاریدا، تاک ئازاد نییە، ملکەچ و گوێڕایەڵی دابونەریتی باوە، دەمسپی و دەمڕاستی کۆمەڵگە دەکاتە لوتکەی دەسەڵات، ئازادی ڕەهای ئەم لوتکەیە لەسەر حیسابی تاکە.. بۆیە دەبینین لەم دەقەدا (عەشقی هاجەرە) دێخاوەریش، کە ئافرەتە و لە سایەی سیستەمی بابسالاریدا، لە پیاو زۆر پەراوێزخراوترە ، هەمان بۆچوونی بابسالاری کاوێژ دەکاتەوە و کاتێ هاجەرە، پەردەی شەرمی دڕیوە و خۆشەویستی خۆی بۆ فەقێ عەلی، لای ئەو دەدرکێنێ نەک پشتیوانی لە هاجەرە ناکات- کە ئەگەر بیکردایە بە لەبری دەیکردە داکۆکی لە ژنایەتی خۆیشی- بەڵکو ساردیشی دەکاتەوە، ئەوەتا گوتیار و قارەمانی دەقەکە بە گومانەوە دەڵێت: " ڕەنگە دێخاوەریش بە هاجەرەی گوتبێ کە فەقێ عەلی هێشتا مێردمنداڵە و تاقانەی دوو خوشکە، پێناچێت باوکی ڕازی بێت تۆ بۆ کورە تاقانەکەی

بخوازێت، بەتایبەتی کە زانراوە ئێوە لە خێڵەقەرەجەکانن...!" (ل ٨١، عەشقی هاجەرە) ئەمە کاوێژکردنەوەی هەمان بیروبۆچوونی بابسالارییە وبە هەمان زمانی نێرسالاری.

***

دیارە کاراکتەر، یەکێکە لەکۆڵەکە هەرە گرینگەکانی کاری چیرۆکڤانی، دەکرێت بە داینەمۆی سەرەکی کاری چیرۆکڤانی دابنرێت، زۆر جار نووسەر لە رێگای کاراکتەرەوە هەموو رەگەزە سەردییەکانی دی کۆدەکاتەوە و دەیانخاتە خزمەتی نەشونما و پەرەسەندنی گوتارە سەردییەکە... دیارە کاراکتەر ئەوزارێکی زۆر گرینگە بەدەست نووسەرەوەو لە رێگای کاراکتەرەکانییەوە، واقیع و دینامیکیەتی ژیان کەشف دەکات... هەڵبەتە گرینگی کاراکتەر لە دنیای چیرۆکڤانیدا، وەستاوەتە سەر رادەی حوزور و کارایی ئەو کاراکتەرانە لە بونیادی رووداوەکاندا، واتە کردار و گوفتاری کاراکتەر، پێوەرە بۆ گرینگی رۆڵی لە بونیادی کارە رۆمانەوانییەکەدا.

زۆر جار کاراکتەر، هەڵگری رەهەندێکی دەلالییە، دەکرێت وەکو کۆد بۆ کردنەوەی نهێنگەکانی دەق سوودی لێوەربگیرێت، زۆر جار گوتیار یا نووسەر کاراکتەرەکان لە ریگەی وەسف یا دیالۆگەوە نمایش دەکات، هەم کار لە رووداوەکان دەکەن، هەم دەکەونە ژێر کاریگەریی رووداوەکانەوە... هەڵبەتە زۆری ژمارەی کاراکتەرەکان و فرەجۆرییان هەوڵێکە لەلایەن نووسەرەوە هەم بۆ دابینکردنی گۆشەنیگای جۆراوجۆر وفرەدەنگی هەم بۆ نمایشکردنی نموونەێن جیاوازی کۆمەڵگە، بۆیە کاراکتەر لە هەردوو ئاستی بونیادەوانی و دەلالیدا زۆر گرینگە و دەکاتە ئەو داینەمۆیەی کە جوولە دەخاتە دەقەکە و هەموو پەیوەندییە حیکایەتەوانییەکە دەجوڵێنێ.

جاران گوتیار زاڵ بوو بەسەر تێکرای پرۆسە گیرانەوانییەکدا، بەڵام لە سەدەی نۆزدەوە، ئیدی کاراکتەران لە هەژموونی گوتیاری هەموو شت زان رزگار بوون، لە رێگای مەنەلۆگ یان دیالۆگی راسەوخۆوە گوزارشتیان لە ناخی خۆیان کردووە.

بە هەرحاڵ دەقی چیرۆکڤانی بێ کاراکتەر، وەک ئاواییەکی بێ ئاوەدانییە، بۆیە هیچ نابێ بە زیادەرۆیی گەر بگوترێ بایەخی کاراکتەری چیرۆکڤانی لە بایەخی رووداو، کات و شوێنیش گرینگترە، چونکە نووسەر لە رێگەی کاراکتەرەوە دەتوانێ گوزارشت لەو بۆچوون و مەبەستانە بکات کە دەیەوێ لە رۆمانەکە، واتە کارە چیرۆکڤانییەکەدا دایبچێنێت، لەرێگای کاراکتەرەوە دەتوانێ بگاتە ئەو حەقیقەتانەی باوەری پێیان هەیە و گەرەکیەتی بیگەیەنێتە خوێنەر (وەرگر) بە کورتی و کرمانجی کاراکتەر لە دنیای کاری چیرۆکڤانیدا، چ حەقیقی بیت یا خەیاڵی، چ سەرەکی بێ چ لاوکی، وەک ئەو تەلی کارابایەیە کە رووناکی دەگەیەنێتە هزری نووسەر و ئەو حەقیقەتانەی گەرەکیە بیگەیەنێتە خوێنەر.. هەڵبەتە دەکرێت

یەکێک لە کاراکتەرەکان لە ژیانی واقیعی نووسەرەوە هەڵێنجرابێ، بەڵام دەبێ ئەوە ڕەچاوکرابێ کە کاراکتەری ئاسایی لە کاری هونەریدا، مەحاڵە وەک چۆن لە ژیاندا هەیە، بەو ئاوایە بەرجەستە بکرێت، چونکە جیاوازی کاراکتەری چیرۆکڤانی (هونەری) لەگەڵ کاراکتەری ئاساییدا، لەوەدایە کە کاراکتەری چیرۆکڤانی زادەی خەیاڵی نووسەرە و بۆ مەبەستێکی هونەری دیاریکراو هاتووەتە ئەفراندن، واتە کاراکتەری ئاسایی کە دێتە ناو دنیای کاری هونەرییەوە، ئەرکێکی تازەی دەکەوێتە ئەستۆ و ژیانی مانا و ئاراستەیەکی هونەری تازە وەردەگرێت و دەبێت بە بەشێک لە تابلۆیەکی هونەری گەورەی ئەوتۆ کە ئەسڵەکەیمان لە بیر دەچێت و تەنها کاراکتەرە خەیاڵییە هونەرییەکە دەناسین، دیارە هەر کاراکتەرێک لە ژیاندا ڕەگوڕیشە و ئەسڵێکی هەیە، بەلام کاراکتەری هونەری جیاوازە لە کاراکتەری ئاسایی، ئەگەر ئەو جیاوازییە نەبێ هەرگیز هونەریەت وەرناگرێت.

لە دەقی (عەشقی هاجەرە) دا چەند قارەمان و کاراکتەرێک هەن، کە زۆربەی هەرە زۆریان سادەن، زیاتر لە میانەی گێڕانەوەو وەسفی گوتیارەوە دەناسرێن، تا لە ڕیگای هەڵسوکەوتی خۆیان، یا بەشداری ڕاستەوخۆیان لە ڕووداوەکاندا، کە ئەمە بووەتە هۆی غیابی فرە دەنگی. تاک دەنگی، لەسەر حیسابی فرە دەنگی، لە سەرانسەری دەقەکەدا زاڵە... کاراکتەرە سەرەکییەکان بریتین لە گوتیاری دەقەکە کە بێ ناوە! باوک (فەقێ عەلی) کە باوکی گوتیارە، هاجەرە کە دلبەری (فەقێ عەلی) یە، ئایشێ، دایکە کە دەکاتە (دایکی گوتیار) و دێخاوەر کە پوری (باوکە). گوتیار لەم دەقەدا کە خودی نووسەرە، بەدەم ڕەوتی کارە چیرۆکڤانییەکەوە، بەرە بەرە بۆ خوێنەر دێتە ناسین، بەخۆی دەڵێت:" دەڵێن ساڵی ١٩٧٤ لە دایکبووم، بەڵام لە پشتی تەسکەرەکەمدا ڕیکەوتێکی تر نووسراوە" (ل ٢٢ عەشقی هاجەرە) دیارە ئەم ڕێکەوتە هەڵوەستە و ڕامانێک هەڵدەگرێت، لەم ساڵەدا هەڵەبجە، کە شوێنی کارە هونەرییەکەیە، لە ٢٦/ ٤ دا لەلایەن فرۆکەکانی ڕژێمی وەختی عێراقەوە بۆردومان کراو خەڵکانێکی زۆر شەهید بوون و زەرەرو زیانی مادیشی لێکەوتەوە و بۆ ئەو سەردەمە کارەساتێکی گەورە بوو و لە یادگەی هەڵەبجەشدا نایەتە سرینەوە، وا دیارە گوتیار، لەڕێگای ناوهێنانی ساڵی ناوبراوەوە، کە ساڵی لەدایکبووی خۆیەتی و و دایکی لە کاتی لەدایکبوونی ئەودا بوراوەتەوە و ئەوانی دەروبەری وایان زانیوە مردووە، ویستوویەتی کارەساتی بۆردومانەکەی ساڵی ١٩٧٤ لەیادگەی خوێنەردا زندوو بکاتەوە.. ئەوەتا یەکێک لە پورەکانی گوتوویەتی: " ئەم منداڵە سەرەخۆرەیە...!" (ل ٢٤، عەشقی هاجەرە).

گوتیار، ڕۆژنامەنووسە، ئەوەتا بەخۆی دەڵێت: " بەتایبەت کە ماوەیەک لە ڕۆژنامەدا کاری بە دوادا چوون و بەدەستهێنانی زانیاریم کردووە..." دیارە ڕۆژنامەنووس دەبێ کەسێکی لاپرەسەن و کونجکاو بێت، شتەکان لە بنج و بناوان بکات و سەرچاوەی زانیارییەکانی هەمەجۆر بێت، تا متمانەی زیاتری پێ بکرێت، کە ئەم قارەمانە ڕێک هەمان شتی کردووە و زۆربەی قارەمانەکان بوون بە سەرچاوەی

زانیارییەکانی، لەوانە دایک، مام حوسێن، دێخاوەر و... هتد، (بڕوانە ل ٣٤، ٣٥، ٣٦، ٧٥) : " گێڕانەوەکانی دێخاوەر لە ڕابردوودا بۆ ئێستای من، باشترین و ڕاستگۆترین سەرچاوەن و..."

زۆر جار گوتراوە ڕۆژنامەنووسی و سیخوڕی داوە موویەکیان بەینە، واتە ڕۆژنامەنووسی دیوە سپییەکەی جاسووسییە، جا قارەمانەکەی لەمەڕ ئێمە کە ڕۆژنامەنووسە، بە هەمان کونجکاوی ڕۆژنامەنووسییەوە ڕەفتار دەکات و بەخۆی دەڵێت:" بە کوردی و کرمانجی، فرت و فێڵی خۆم بەکار هێنا و ئەوەی لە ژێر بەرەکەیدا بوو، بۆی خستمە سەر بەرە..." (ل ٩١، عەشقی هاجەرە) لێرەدا خاڵۆگەورەکەی باوکی بە شێوەیەکی ناراستەوخۆ و پوورزا کتێبفرۆشەکەی خۆی بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ دەبن بە سەرچاوەیەکی تری زانیارییەکانی... هەروەها چوونی گوتیاری قارەمان بۆ گوندەکەی زێدی باب و باپیری، بە مەبەستی نووسینەوەی بەشە هەستیارەکەی ئەم دەقە، کارێکی ڕۆژنامەوانییە و ئەوە لە زەینی خوێنەردا زندوو دەکاتەوە کە ئەم گوندە مەڵبەندی ئەشقە ناکامەکەی فەقێ عەلی و هاجەرە بووە: "... پێم نەگوتن کێم و کوڕی کێم، پێم نەگوتن کوڕی ئەو پیاوەم کە ڕۆژگارێک لەم گوندەدا مێردمناڵێکی عاشق بووە و دڵی شکاوە و لەتاو ئەوین خوێنی بووە بە ئاو.." (ل ٧٨، عەشقی هاجەرە).

لێرەدا زەینی خوێنەر ئامادە دەکرێت، لە دەوری نووسەری دووەمی دەقدا، بەخۆی نەوتراوەکان کەشف بکات و بەخۆی بۆشاییە هونەرییەکان – کە ئەمەش جۆرە تەکنیکێکە – پڕ بکاتەوە... ئەوەی مایەی سەرنجە، گوتیار کە لە هەمان کاتدا قارەمانی دەقە هونەرییەکەشە، ناوی نییە، وێڕای ئەو ڕۆڵە گەورەیەی لە سەرانسەری دەقەکەدا هەیەتی، ناوی نییە، پێموایە ئەم پێوارکردنی ناوە، لێرەدا و بەش بەحاڵی ئەم دەقە، تەکنیکێکی پەسەندە، گوتیار (نووسەر) ناو و شێوەی خۆی بۆ خەیاڵی خوێنەر بەجێهێشتووە، کە بێ چەند و چوون نووسەرە، واتە (ئیدریس عەلی) یە، بەڵام وەکو گوتراوە، مانگی چواردە ئەنگوستی ناوێ.

باوک (فەقێ عەلی): وەکو کاراکتەر تەوەرێکی هەرە گرینگی دەقەکەیە و لە میانەی گێڕانەوەکانی گوتیارەوە، وەکو کاراکتەر زندوو دەکرێتەوە و ئامادەگی و حزوور پەیدا دەکات، ئەمە تەنها باوکێکی ئاسایی و ڕووت نییە، بەڵکو ڕەهەندێکی دەلالی وەرگرتووە، ڕەمزی سیستەمی بابسالارییە، بۆ ئەم دەقە و لەناو دەقەکەدا، دەکاتە نوێنەری نەوەی دووەمی سیستەمی بابسالاری، هەر بۆیە دەبینرێ هەمان جۆش و خرۆشی باوک و خاڵۆگەورەکەی (فەقێ عەلی) دەرهەق بە سیسیەمی ناوبراو نییە، و واقیعی دەقەکە و چۆنیەتی حزووری (فەقێ عەلی) لە دەقەکەدا، ئەوەمان نیشان دەدات کە سەردەمی سیستەم و دەسەڵاتی بابسالاری ڕوو لە داڕوخان و ئاوابوونە... بەڵام ئەم ئاوابوونە بەرە بەرە لە سەرانسەری دەقەکەدا دەردەکەوێت تا لە کۆتاییدا، دوای ئەوەی دەبێت بە کەسێکی دوورەپەرێز و لاواز، لە ڕووی جەستەیی و دەروونییەوە تەواو دەپوکێتەوە و بەهۆی شەڕی عێراق و ئێرانەوە (قادسیەی سەدام) بە

قەسف و تۆپبارانی ئێران دەکوژرێت، گوتیار دەڵێت: ".. بەخۆم بەر لە کوژرانەکەی بینیم، بەجۆرێک بچووک بووبووەوە کە بە ئاستەم دەناسرایەوە، تاکو گەیشتە ئەو ئێوارەیەی کە شەوەکەی بە قەسف دەکوژرێت و لە بری خوێن ئاو لە لەشی دەڕژێت، ئەو ئێوارەیەی کە ئیتر تەواو هەستمان بە نەبوونی ئەو دەکرد و ماوەیەکیش بوو بووە مایەی شەرم و تەریق بوونەوەمان کە ئەوە باوکمانە.." (ل ١٠٠ عەشقی هاجەرە) لەبن دێڕی ئەم پەرەگرافەدا خوێنەر جۆرە پەشیمانییەک لە گوتیاردا دەخوێنێتەوە زادەی نەمانی باوکە، کە بۆشاییەکی کۆمەڵایەتی و دەروونی لەلا درووست کردووە، ئاساییە ئەو بۆشاییانە تا پڕ دەبنەوە جۆرە هەستێکی وەکو پەشیمانی لای بەرانبەر دروست دەکەن.. کە ئەرکی دەقی هونەری لە بنەڕەتدا ئەوەیە ئەزموون بگۆڕێت بۆ هەست..

گوتمان ئاوابوونی دەسەڵاتی بابسالاری بەرە بەرە لە سەرانسەری دەقەکەدا دەردەکەوێ.. ئەوەتا شەوێک لە ترسی تۆپباران خەڵکی خۆ کۆدەکەنەوە کە بچنە پەنا و ژێرزەمینان، گوتیار دەڵێت:" دایکم بێ پەروا جانتا ڕەشە بچوکەکەی ناو تاکی بۆفێکە دەگەرا و دەیدا بەیەکدا: کوا؟ دایکم هەر دەیگوت کوا.. تەسکەرەکەی باوکتان بۆ دیار نییە؟ چی لێهاتووە؟ ئەی خۆی ئێستا بەم ئاگر و ئاسنبارانە لە کوێیە؟" (ل ١٦، ئەشقی هاجەرە) لێرەدا دیارنەمانی تەسکەرەی باوک، ئاماژە و زەمینەسازییە بۆ غیابی یەکجارەکی باوک.. ئەمە جگە لە جانتا ڕەشەکە، کە ڕەنگی ڕەش لە کوردەواریدا زیاتر ڕەنگی ماتەمباری و ڕەشبینییە.

وەک پێشترش ئاماژەمان بۆ کردووە، باوک (فەقێ عەلی) لەم دەقەدا دەکاتە نوێنەری نەوەی دووەمی سیستەمی بابسالاری، چونکە سیستەمەکە ڕوو لە هەرەس و داڕوخانە هەمان جۆش و خرۆش و تاسووبی، باوک و خاڵۆ گەورەکەی دەرهەق بە سیستەمی ناوبراو نییە و تەنانەت وەکو پێویست مومارەسەی باوکایەتیش ناکات و کە قۆناغەکانی خوێندنی فەقیاتیش تەواو دەکات، مەلایەتی ناکات، کە خۆی لە خۆیدا پشتیوانی دەسەڵات و سیستەمی بابسالارییە، دەڵێت:" لە ساڵی ١٩٧٤ لە دایکبووم، بەڵام لە پشتی تەسکەرەکەمدا ڕێکەوتێکی تر نووسراوە... بۆیان گێڕاومەتەوە کە باوکم هیچ گرنگییەکی بەم شتانە نەداوە و خۆی لەم کاروبارە یاسایی و خێزانیانە دوور گرتووە و جگە لە کاسبی و دوکانەکەی، هەقی هیچ شتێکی دیکەی خێزانەکەی نەبووە...!" (ل٢٢، عەشقی هاجەرە).. حزووری باوکایەتی باوک لە خێزانەکەدا هێندە لاوازە، کوڕەکەی هەست بە بوونی باوکی ناکات، لە دیمەنێکی دابەشکردنی جلوبەرگدا بەسەر منداڵە هەتیووەکاندا لە قوتابخانە، دەست هەڵدەبڕێ و دەڵێت: " مامۆستا منیش هەتیوم، باوکم نییە...!" (ل ٢٩، عەشقی هاجەرە) مامۆستایەکی دراوسێیان دەڵێت: " من ئەم شەو باوکتم لە مزگەوت بینی، بۆ درۆ دەکەیت سیسی پیس؟" (ل ٢٩، عەشقی هاجەرە) لێرەدا گۆشەیەکی ڕواڵەتی گوتیاریش خراوەتە ڕوو کە کەسێکی سیس و پیسە، لێرەدا دەبێ ئاماژە بۆ

ئەوەش بکرێ کە فەقێ عەلی، پێش ئایشێ، ژنێکی تری هەبووە، لێی جیا بووتەوە، کوڕ و کچێکی لەو ژنە هەیە، بەڵام هیچ مامەڵە و مالیجەیەک لەگەڵ ئەم حاڵەتەدا نەکراوە، تۆ بڵێی ئەمە پرسیار لای خوێنەر دروست نەکات، یا خوێنەر بە ئاسانی چاوپۆشی لەم غەفڵەتە هونەرییە بکات...!

***

زۆربەی هەرە زۆری کارەکتەرەکان، ئەگەر نەڵێین هەموویان، کەم نموود وسادەن، کەمتر بەشداری ڕووداون. دەکرێن بە شەریکی گێڕانەوەو سەرچاوەی زانیارییەکانی گوتیاری — قارەمان..کارەکتەرەکان لە ناو ڕووداوو بەدەم ڕەوت وگەشەی ڕووداوەوە بەرجەستە نابن، لە میانەی گێڕانەوەی گوتیارەکانەوە دێنە ناسین وزیاتر کارەکتەری سادەن وبە دەم ڕووداوەوە گەش ونەشە ناکەن و ناگۆڕێن، بەڵکو لە زمانی گوتیارەکانەوە دێنە ناسین و وەسفکردن.. بۆ نموونە دایک ، کارەکتەرێکی زۆر بێنموودە، تەنیا ئەوەندەی لە بارەوە دەزانین ناوی (ئایشێ)یە...لە بنەماڵەیەکی شیوعی، هەواداری سۆڤیەتە.. بێ هیچ پرس وڕایەکی خۆی دەدرێ بە کوڕی ماڵباتێکی ئاینی ، واتا باوکی بەگوێرەی داب ونەریت و ڕێسای سیستەمی بابسالاری لەجیاتی ئەو بیردەکاتەوەو بڕیار دەدات، کە تاک بە گشتی و ژن بەتایبەتی کەڕەتی سفر دەکرێت...ئەوەتا گوتیار دەڵێت: " دایکم جارێکیان گێڕایەوەو گوتی : " کاتێ هاتە خوازبێنیم، تەنیا ناویم بیستبوو، بیستبووم کە پیاوێک دووکانی کەمالیات وبابەتی ژنانەی لە قاپی قەیسەرییەکەدا هەیەو بە پیاوێکی دڵتەڕو قۆزیش باسی دەکەن.. گوایە پێشتر ژنێکی تری هەبووەو تەڵاقی داوە." (ل ٦٧، عەشقی هاجەرە) لێرەدا دوو گێڕانەوە تێکەڵدەبێت، واتە دایک دەکرێت بە شەریکی گێڕانەوەی گوتیاری قارەمان، واتە گوتیاری سەرەکی، بۆ ماوەیەکی کەم دەسبەرداری گێڕانەوە دەبێت و دەوری وەرگر دەبینێت! کە ئەمە، جۆرێک لە فرەگێڕانەوەیی دەستەبەر دەکات وجوانییەکی هونەری بە دەقەکە دەبەخشێت..

هەروەها لە زمانی گوتیارەوە دەزانین کە گوایە ژنێکی هۆشیارە، بەتایبەتی کە بە نهێنی کاری ڕێکخستنی لەناو ژنانی شاردا بۆ حزبێکی پێشکەوتوو، واتە (حزبی شیوعی) کردووە.. دایک بۆ منداڵەکانی گێڕاوەتەوە کە زانیویەتی باوکیان کەسێکی نائاساییە، ترساوە لەوەی لەگەڵیا هەست بە بەختەوەری نەکات...! بەڵام گوتیاری سەرەکی دەقەکە، ڕێگە بە دایک نادات خۆی خۆی بگێڕیتەوە، دێت لە جیاتی ئەو بیر دەکاتەوە و دەڵێت:" ڕەنگە دایکم هەر لە خۆشییەوە وای بۆ چووبێت، کەسێک ئەم هاوسەرگیرییەی پێ خۆش نەبووبێت و دوعای ڕەشیان لێکرابێت..." (ل ٦٨، عەشقی هاجەرە) دیارە ئەم بۆچوونە دەگەڵ بیرکردنەوەی کەسێکی مەتریالیستیدا تێک ناکاتەوە، بۆیە دەشێت خوێنەر وای لێک بداتەوە کە شیوعیەت وێرای ئەوەی لەسەر بناغە و بنەمای مەتریالیزم ڕۆنراوە، لە کوردستاندا

نەیتوانیوە بۆچوون و باوەڕ و ماکە غەیبانییەکان، لە نەستی خەڵکانی شیوعیدا بسڕێتەوە... و شیوعیەت جۆرە مۆدێکی حزبایەتی سەرڤەسەرڤە (سەتحی) بووە...!

وا دیارە گوتیار (قارەمان، نووسەر) هەستی بەم غەفڵەتە کردووە و دەیەوێت پینەی بکات، بۆیە هەر تۆزێک دواتر دەڵێت: " بێگومان دایکم بەخۆیدا چووەتەوە و ببڕای ببڕ شتی لەو جۆرەی نە هێناوە بە خەیاڵی خۆیدا، نە بیری لێکردووەتەوە..." (ل ٦٨، عەشقی هاجەرە)..

پرسیار ئەمەیە، ئایا ئەم پینەکردنە لە ڕووی مالیجەی هونەرییەوە قەناعەتبەخشە؟ لە نموونەی یەکەمدا گوتیار دەڵێت:" ڕەنگە دایکم.." وشەی (ڕەنگە) بە گومان بارگاوییە، گومان لە پێناو گەیشتن بە حەقیقەت، ئەمە لە ڕووی هونەرییەوە قەناعەتبەخشە! بەڵام لە نموونەی دووەمدا گوتیار دەڵێت: " بێگومان دایکم..." وشەی (بێگومان) بە یەقین و دڵنیایی بارگاوییە.. کە ئەمە لەڕووی هونەرییەوە قەناعەتبەخش نییە، دەشێت کاراکتەر بڵندگۆی نووسەر بێ، بەڵام کە نووسەر بڵندگۆی کاراکتەر بێ، ئەمەیان لەباری هونەرییەوە جێگەی پرسیارە.. لێرەدا گوتیار لەجیاتی کاراکتەر بیر دەکاتەوە، ڕیگە بەخۆی دەدات بوختان بۆ کاراکتەرەکە بکات، بەڵام ئەوەندە ئازادی بە کاراکتەرەکە نادات خۆی گوزارشت لە خۆی بکات، بەمە بڕست لە کاراکتەر و گەشەکردنی دەبڕێت و کاراکتەرەکە هەر بە سادەیی دەمێنێتەوە و دیارە ئەمە نەک هەر کاراکتەر بێ نموود دەکات، بەڵکو بە زیانی نەخشە و پلۆتی کارە چیرۆکڤانییەکەش دەشکێتەوە.. پلۆت لە کاری چیرۆکڤانیدا، ڕووداوەکان بەجۆرێ ڕێک دەخات کە لە بەرچاوی خوێنەردا لۆژیکی بنوێنێ، واتە لەم پێودانگەوە پلۆت تەنها ڕێکخستن و دانەدەم یەکی ڕووداوەکان نییە، بەڵکو گواستنەوەی ڕووداوەکانە بەگوێرەی بەندیواری هۆ و ئەنجام... بۆ نموونە ئەم ڕستەیە:" شا مرد و پاشان شابانۆ مرد" ئەمە حیکایەتە، بەڵام " شا مرد و پاش ماوەیەک شابانۆ لە سوێپاندا مرد" ئەمە پلۆتە.

***

" دێخاوەر یەکێ بوو لەو پیرەژنە خڕیلە و جوان و خانومان و قسەخۆش و میهرەبانانەی کە من بەو منداڵییەی خۆمەوە زۆرم خۆش دەویست و هۆگری بووم..." (ل ٦٠، عەشقی هاجەرە) ئەمە وەسفی گوتیارە بۆ (دێخاوەر) و لێرەدا بووە بە گوتیاری چاودێر... و لە ڕێگەی گوتیارەوە، دەزانین کە دێخاوەر حیکایەتبێژێکی بەسەلیقە بووە و نەک هەر دەبێ بە سەرچاوەی زانیارییەکانی گوتیار، بەڵکو دەبێت بە شەریکی گێڕانەوەش..

"دێخاوەر، لە گێڕانەوەکانیا دەیناردیت بۆ ڕۆژگارێکی دێرین، بۆ ناوجەرگەی ئەو گۆڕەپانەی بەسەرهاتەکەی لێ دەگێڕایەوە، وا ئاشنای دەکردیت بە پاڵەوانەکان..." (ل ٦٣، عەشقی هاجەرە) یان

"پاش چەندین ساڵ زانیم، باوکم یەکێکە لە پاڵەوانە ڕاستەقینەکانی یەکێک لە چیرۆکە واقیعییەکانی دێخاوەر..." (ل ٦٢، عەشقی هاجەرە)

یان " من: دێخاوەر ئەو ماڵانە بۆ کوێ دەڕۆیشتن؟

دێخاوەر: بۆ شوێنێکی تر ڕۆڵە... بۆ شوێنێکی دوور...

من: ئەی بۆ لە گوندەکەی ئێوە نەدەمانەوە... خۆ گوندەکەی ئێوەش دوورە..." (ل ٧١، عەشقی هاجەرە).

هەر لەڕێگەی گوتیارەوە ئەوەش دەزانین کە دێخاوەر لەزەتی لە گێڕانەوەی ڕووداوەکان و بیرەوەرییەکان دیتووە، کاتێ فەقێ عەلی بە کوڕەکەی خۆی (گوتیاری دەقەکە) گوتووە کە ئیتر ئەوەندە دێخاوەر ماندوو نەکات و لێگەڕێ بخەوێت.. دێخاوەر وەڵامی داوەتەوە: " ئێوە بۆ خۆتان بخەون و حەقی ئێمەتان نەبێت..." (ل ٧٢، عەشقی هاجەرە) ئیدی دێخاوەر چ وەکو سەرچاوەی زانیاری و چ وەکو گوتیاری ناڕاستەوخۆ لە هەندێ دیمەنی ناو دەقەکەدا، پێگەیەکی هونەری جوان لە ناو دەقەکەدا پەیدا دەکات و دەبێت بە یەکێک لە کۆڵەکەکانی دەقەکە، تا لە کارەساتی کیمیابارنی شاردا دەمرێت.. کە ئەگەر ڕۆژ و ساڵەکەی دیاری بکرایە، ڕەهەندێکی هونەری گەورەتری پەیدا دەکرد و خوێنەری بەڕادەیەک دەهاڕوژاند کە لە بەر خاتری تێرکردنی لاپرەسەنی و کونجکاوی خۆی پەیجۆرییەکی زەینی جدی کارەساتەکە بکات.

❊❊❊

هاجەرە کە لایەنێکی هەرە گرینگی بابەتی کارە چیرۆکڤانییەکەیە، زیاتر لەلایەن گوتیارەوەو لە میانەی گێڕانەوە جۆراوجۆرەکانی ترەوە، دێتە ناساندن و ئەوەتا لە یەکێک لە گێڕانەوەکاندا دەردەکەوێ کە دایکی هاجەرە، بەسەر هاجەرەوە چووە و مردووە، لە خێڵەقەرەجەکانن.. خۆی و بابی لە گوندەکەی ماڵە باوانی فەقێ عەلیدا دەگیرسێنەوە.. هاجەرە کچێکی جوان و بێدەنگ و شەرمن و ئیشکەرە.. ئاشنایەتی و پەیوەندی دەگەڵ دێخاوەردا پەیدا دەکات و گرێی دڵی بۆ دەکاتەوە کە فەقێ عەلی خۆش دەوێت و حەز دەکات شووی پێ بکات، بەڵام کە وەڵامی نەرێنی لە دێخاوەر دەژنەوێ و دەزانێ هۆیەکەی دەگەڕێتەوە بۆ قەرەج بوونی ئەسڵ و فەسڵی.. زۆری لەبەر گران دەبێت و دەڕواتەوە بۆ ماڵەوە، دەبینێ باوکی لە غورابی خەودایە و پرخەی ڕۆژەڕێیەک دەڕوات.. لە زمانی گوتیارەوە دەبیستین کە دەڵێت:" ڕەنگە هاجەرە لەو کاتەدا ڕقی لە باوکی هەستابێت و ویستبێتی لەخەو خەبەری بکاتەوە و پێی بڵێت: باوکە من تاوانم چییە کە کچی تۆم؟ ئاخر من بۆ دەبێت قەرەج بم؟ دەسەڵاتی من چییە کە هێشتا منداڵ بووم، دایکم عاشقی پیاوێکی بەلەموان دەبێت و تۆ جێدەهێڵێت؟" (ل ٨٢،

عەشقی هاجەرە) لێرەدا لەم دیمەنەدا گوتیار چووەتە کڵێشەی کاراکتەرەوە،بەڵام بە زمانی خۆی دەدوێت، نەک بە زمانی کاراکتەرەکە، چونکە ئەو زمانە کە هەڵگری ماکێکی فەلسەفییە، زمانی نووسەرە نەک زمانی هاجەرەیەکی قەرەجی نەخوێندەوار واتە نووسەر نەیتوانیوە بچێتە کڵێشەی زمانی کاراکتەرەکەوەو زمانی ئەو سەردەمەی هاجرە بدۆزێتەوە.. کە ئەم حاڵەتە خۆی لەخۆیدا دەکاتە سنووردارکردنی فرە زمانی و جۆراوجۆری زمان، کە یەکێکە لە خەسڵەتە دیارەکانی دنیای مۆدێرن، کاری چیرۆکڤانیش، بەتایبەتی ڕۆمان، دەرهاوێشتەی دنیای مۆدێرنە، دەبێ فرە زمانی و جۆراو جۆری زمان ڕەچاو بکرێت، هەڵبەتە زمانی کاری چیرۆکڤانی زمانێکی سخ و چڕ و پوختە و پاراوە، نە جێگەی درێژدادڕی تیا دەبێتەوە نە ڕێگەی ئاخافتنبازی دەدات... یانی زمان ئەوزاری گوزارشتە، لە خودی خۆیدا و بە مجەڕەدی ناسنامە و ماهیەت و بونیادێکی سەربەخۆی نییە، بەگوێرەی ئەو بابەتەی باسی دەکات دەگۆڕێت، لە کاری چیرۆکڤانیدا، بەتایبەتی ڕۆمان، بونیاد و پێکهاتەی پەیڤ و دەستەواژە و بونیادی ڕێزمانی ڕستە، بۆ خۆی و بە تەنیا ئەو بایەخەی نییە، کە نووسەر زۆر لە خەمی جوانی و ناسکییاندا بێت، بەڵکو گرینگ دەربڕینی ورد و بێ خەوشی ئەو بابەت و شتەیە کە قەرارە بۆ خوێنەری بگێڕێتەوە، هەڵبەت زمانی پوختە و ئاهەنگدار، جوانی بە کاری چیرۆکڤانی دەبەخشێت، بەڵام ئەم جوانی و جوانکارییە بۆ خۆی و لە خۆیدا دیاردەیەکی سەربەخۆ نییە، بەڵکو پەیوەندی بە تێکڕای کارە چیرۆکڤانییەکەوە، وەکو یەکەیەکی یەکپارچەی هونەری هەیە، بابەتی چیرۆکەکە و چۆنیەتی دەربڕینی بابەتەکان، تایبەتمەندی زمانەکە دیاری دەکات...

جا هەر پەیوەست بە هاجەرە ، هەڵبەتە ئەم زانیارییەی لێرەدا و لە میانەی کاردانەوەیەکی دەروونی توونددا دەربارەی دایکی هاجەرە دەخرێتە ڕوو، تەواو پێچەوانەی زانیارییەکی پێشووترە و خوێنەر هیچ پاکانەیەکی هونەری بۆ ئەم هەڤدژییە نابینێ! ..

هەر سەبارەت بە زمان، گوتیار (نووسەر) بە خەیاڵ دیالۆگێک لەنێوان فەقێ عەلی و هاجەرەدا درووست دەکات و لەشێوەی گوتیاری هەموو شتزاندا ناخیان دەخوێنێتەوە و بەم جۆرە دەیانهێنێتە قسە:

فەقێ عەلی: دەستەکانت.. هاجەرە دەستەکانت چەند گەرمن.. ئەڵیی خۆرت پێ هەڵگرتوون."

هاجەرە: فەقێ عەلی.. چ عەترێک تێکەلاوی هەناسەت بووە.. ئەڵێی پەلکە ڕێحانەت قوتداوە.."(ل ٨٩، عەشقی هاجەرە)

دیارە ئەم زمانە کە هەڵگری ماکێکی شیعرییە زمانی نووسەرە، نەک زمانی فەقێ عەلی و هاجەرە، بەتایبەتی لە سەردەمی ئاشقێنییەکەی ئەواندا، واتە نووسەر زمانی ئەو سەردەمەی ئەوانی بۆ

نەدۆزراوەتەوە... کە وێنا ناکرێت ئەمە لە باری هونەرییەوە بۆ وەرگر (خوێنەر) قەناعەت بەخش بێ.. گەمەی زوبان و بەکاربردنی زمان لە کاری چیرۆکڤانیدا، بەتایبەت لە ڕۆماندا دەبێت بەشێوەیەک بێت کە ڕێنوێنی خوێنەر بکات بۆ تێگەیشتن لە لایەنە هەرە گرینگ و ڕاز و ڕەمز ئامێزەکانی ڕووداوی تەوەرەیی و ئەسڵی چیرۆکەکە، یانی پێویستە زمان نە ئەوەندە ڕوون بێت هیچ شتێک بۆ خوێنەر و زیرەکی و هزرینی خوێنەر نەیەڵێتەوە و نە ئەوەندە ئاڵۆز بێ، ببێت بە مەتەڵۆک و بە کەس هەڵنەیەت.

ناوی هاجەرە بۆخۆی ڕەهەندێکی دەلالی هەیە، کە بەلای منی خوێنەرەوە و بەش بە حاڵی ئەم دەقە هێمای ئەوەیە کە ئەوەی نیشتمانی نەبێ، مەحکومە بە هیجرەتی بەردەوام و چارەنووسی هەر موهاجیرییە، دیارە بێ نیشتمان هەر نیشتمانی لە بیرە و هاجەرە، نیشتمانی خۆی لە عەشقدا دەبینێتەوە و لە دیمەنێکی ناسک و شاعیریدا و بە ڕاشکاوی و بە بەرچاوی خەڵکییەوە وەفاداری خۆی بۆ عەشقەکەی دووپات دەکاتەوە و دەڵێت: " فەقێ عەلی دەرمانێک شک نابەیت ئاو بکاتەوە بە خوێن..." (ل ١٠١، عەشقی هاجەرە) ئەم هەڵوێستەی هاجەرە ئەوەمان نیشان دەدات کە ئەشق پیر نابێت، عەشق هەوێنی ژیانە، عەشق نەبێ ژیان دەپوکێتەوە!

لە کۆتایی دەقەکەدا گوتیار (نووسەر) جارێکی دی ئاوابوونی دەسەڵاتی بابسالاریمان بیر دەخاتەوە:" بیرتان دێت منداڵ بووم دایکم و براکانم لە چاوەڕوانی باوکمدا منیان نارد بۆ کۆڵان؟ بیرتان دێت ئەو ئێوارەیە سێ جار لەسەر یەک باوکم بانگ کرد؟ باوکە، باوکە، باوکە، خۆتان شاهیدن کە وەڵامی نەدامەوە..." (ل ١٠٤، عەشقی هاجەرە)

***

بە هەرحاڵ دەقی چیرۆکڤانی، زیاتر نیشاندانە تا گوتن، گوتن و گەنگەشە پتر ئەقڵی وەرگر دەدوێنێ کە ئەمە کاری فەلسەفە و زانست و مێژوو و لێکۆڵینەوەو وتارە... بەڵام نیشاندان و نواندن، پتر هەست و سۆزی وەرگر دەدوێنی کە ئەمە کاری هونەرە و دەقی چیرۆکڤانیش هونەرە.

بەر لە کۆتایی حەز دەکەم ئەم چەند سەرنجەش، کە زادەی (ل ٩٠ – ٩١) ی دەقەکەیە، بخەمە ڕوو، ئەگەرچی پێدەچێ کەمێک لە سیاقی نووسینەکە بەدەربێ، بەڵام وەکو ناوەڕۆک دەگەڵ ناوەڕۆکی نووسینەکەدا هەڤبەندە و بیرم چوو لە شوێنی خۆیدا تۆماری بکەم، بۆیە بە داوای بوردنەوە لێرەدا تۆماری دەکەم: هەر کارێکی چیرۆکڤانی بەتایبەتی ڕۆمان، ئەزموونی واقیع بە وردی و موو بە موو، وەکو خۆی، کۆپی بکاتەوە و بگێڕێتەوە، تەنیا ناکامی بۆ دەمێنێتەوە، چونکە ئەرکی کاری چیرۆکڤانی کۆپی کردنەوەی واقیع نییە، بەڵکو گەرەکیەتی واقیعی واقیعی بگۆڕێت بۆ واقیعێکی خەیاڵی، واقیعێکی جیاواز بەرهەم بێنێت و بخولقێنێ، سەرکەوتن و عیبرەت لەوەدایە کە نووسەر بتوانێ لە حەقیقەتی

واقیعی، له ئەزموونی واقیعیەوە شتێک بخولقێنێت، کە پێش ئەم کارە هونەرییە ئاشکراو دیار نەبووە، واتە کەشفێکی هونەری ئەنجام دابێت، کاری چیرۆکڤانی و ڕۆمان، حەقیقەتێکی سەربەخۆیە، واقیعیەتەکەی لە خودی خۆیدایە، لە خەیاڵ و پەیڤ پێکهاتووە، هەر ئەمەشە کە ئەدەبیات لە ژیان جیا دەکاتەوە، چونکە ژیان لە خەیال و وشە دروست نەبووە، بۆیە نووسەر لەسەرێتی جڵەو بۆ خەیاڵ شل بکات و سڵ لە درۆکردن نەکاتەوە، بەڵام درۆی هونەری قەناعەتبەخش، تا خوێنەر درۆکەی وەکو حەقیقەت و راستی- حەقیقەت و ڕاستی بە گوێرەی واقیعی دەقەکە - لێ قبوول بکات ولەزەتی ئیستاتیکی لێ وەربگرێت.

لە کۆتاییدا بەدەر لە هەر رووبینییەک ڕاستگۆیانە دەڵێم ئەم دەقە وێرای ئەوەی دەقێکی داخراوە، یەکدەستی و یەکنەوایی زمان تا رادەیەکی زۆر بڕستی لە فرە زمانی بڕیوە، سەرباری ئەم سەرنج و بۆچوونانەی بەندەش، یەکێکە لە دەقە ئەدەبییە جوانەکان، دیمەن وڕووداو، شوێن و کات، هونەرمەندانە مۆنتاژ کراوەو لە یەکەیەکی یەکپارچەی هونەریدا، کە دەقی (عەشقی هاجەرە)یە، یەکانگیر بوون و بەڕاستی شایستەی خوێندنەوەیە، هێڤیدارم خوێنەرانی بەڕێز ئەم نووسینەی بەندە بە ئەڵتەرناتیڤی خوێندنەوەی دەقەکە نەزانن و خۆیان لە لەزەتی خوێندنەوەی مەحرووم نەکەن، دڵنیام هەنگێ وەکو ئێستای من سوپاسی گوتیار و نووسەری دەقەکە، برای شاعیرمان (ئیدریس عەلی)دەکەن.

٩-٤-٢٠١٨ سلێمانی

پاژی دووەم

پاچڤەو رینیسانس

"١"

بە درێژایی مێژوو ئەوە ساغ بووەتەوە کە وەرگێڕان و پاچڤە نەک هەر پەیوەندی ڕاستەوخۆی بە تازەبوونەوەو تازەگەرییەوە هەیە، بەڵکو یەکێکە لە فاکتەرو کۆڵەکە گرینگەکانی رینیسانسی هەمەلایەنەی میللەتان. واتە تازەبوونەوەو رینیسانس لە هەموو سەردەمێکدا قەرزاریاری وەرگێڕان و پاچڤە بووە. خۆ ئەگەر کەم وکووڕییەک لە یەکێک لە کایەو مەیدانەکانی نوێگەریی و مۆدێرنیتەدا بەدی بکرێت و هەبێت، یەکێک لە هۆیەکانی دەگەڕێتەوە بۆ کەموکووڕی و کیماسی بواری پاچڤە کە بیرو بۆچوونی گەلانی دیکەی بە دروستی نەگواستووەتەوە یان ئەگەر گواستبێتیەوە، بە نیوەچڵی گواستوویەتییەوە.. کە ئەمەیان کارێکی مەترسیدارە، چونکە ئەگەر ویستت میللەتێک کۆڵەوارو داماو بکەیت، بیکەی بە گەپجاڕو عاجباتی ئەوا حەقیقەتی لێ بشارەوە یان بە نیوەچڵی بیخە بەردەستی، هەنگێ خۆبەخۆ و بەرەبەرە دەپوکێتەوەو لێدەبێتەوە.

هەڵبەتە بابەتی ئەم نووسینە زیاتر باسی ئەدەبیات و رۆشنبیریی و زمان و شێوازی پاچڤەو وەرگێڕانی باش و خراپ و توانایی پەرەسەندن و گەشەکردن و پێشڤەچوونی زمانی کوردییە لە بوارە کەلتووری و رۆشنبیرییە جیاوازو هەمە جۆرەکاندا کە خۆی لە خۆیدا لایەنێکە لە لایەنە زۆرو زەبەند و هەمەجۆرەکانی تازەگەری و نوێگەری و رێنیسانس..

هەڵبەتە هەر گروپ و میللەتێک بیەوێ بگاتە قۆناغی تازەگەری و رینیسانس، دەبێت لە خەم و بیری ئەوەدا بێت کە ببێت بە خودانی ژێرخانێکی هزری و کەلتووری و ئەبستمۆلۆجی، چونکە چەند لە مەیدان و زەمینەی مادیدا پێشکەوتووش بێت، بە بێ ژێرخانێکی هزری و ئەبستمۆلۆجی بتەو بە مەرام و ئاوات ناگات. یەکێک لە کۆڵەکەکانی ئەم ژێرخانسازییە، پرۆسەی بەرنامەداری وەرگێڕانە. دیارە وەرگێڕان دەروازەیەکە بۆ چوونە ناو جیهانی هزرینی مۆدێرن و دنیای شارستانیەتی میللەتانی دیکە و، ئاشنا بوون بە شێوەی نۆڕین و دیدی بێگانان، دەربارەی دیاردەو ڕووداوە مەتریالی و میتافیزیکیەکانی دنیا.. دیارە ئەگەر ئەم پرۆسەیە، واتە وەرگێڕان، پرۆسەیەکی بەرنامەداری سیستەماتیک بێت، بۆ خۆی بزاڤ و بزوتنەوەیەکی ئەبستمۆلۆجی چێدەکات و لە هەموو بوارێن جڤاکی، رۆشنبیریی و رامیاری و هزری و هونەری و فەلسەفیدا رەنگ دەداتەوەو کەم وزۆر دەیانجوڵێنێت. بۆ نموونە لە هەرێمی کوردستاندا، سەرباری ئەو پاشاگەردانییەی کە راستەخۆ و ناڕاستەوخۆ زۆربەی بوارە مادی و مەعنەوییەکانی ژیانی کوردەواری گرتووەتەوە -کە پێموایە پاشاگەردانی و ئەنارشیزم زادەو

دەرهاویشتەی هەموو گۆڕانکارییەکی گەورەیە - کۆمەڵێک جم و جوڵ و دیاردە دەبینین کە پێشتر لە هەرێمی کوردستاندا نەبووەو رەنگە ئەگەر بگوترێ یەکێک لە سەرچاوەکانی ئەم جم و جوڵ و دیاردەیە، وەرگێڕان و پرۆسەی وەرگێڕانە — کە ئەویش لە پاشاگەردانی و بێ بەرنامەییدا دەژی، کە رەنگە بۆ ئەم قۆناغەو تا دەکەوێتە سەر ڕاستە رێگای خۆی ئاسایی بێت - نەبێت بە زێدەڕۆیی.. کە خواستی مافی مرۆڤ و ئازادی تاک و دیموکراتیەتخوازی لە سەرلەبەری کایەکانی ژیاندا، یەکێکە لەو دیاردانەو خەڵکانێک خۆی لێ بەخاوەن دەکەن. دیارە ئەم دیاردەیە کە زادەی زەروورەتی مێژوویی قۆناغەکەو دەرهاویشتەی تەماسی رۆشنبیریی و ئەبستمۆلۆجییە لە رێگەی وەرگێڕانەوە تەنیا لە مەیدانی هزرینی سیاسی و جڤاکیدا قەتیس نەماوە، بەڵکو پەلو پۆی بۆ زۆر مەیدانی دیکەش هاویشتووە، لەوانە ڕۆمان و چیرۆک ، کە ڕەنگە کاری وەرگێڕان لەم مەیدانەدا بە ڕمێنترو بەرچاوتر بێت، کە نەک هەر زمانەکەمانی دەوڵەمەند کردووە، بەڵکو شێوەو فۆرمی تازەو شێوازی نووسینی هەمەجۆری ئەوتۆی هێناوەتە ناو دنیای ئەدەبیاتنووسی کوردییەوە کە لەگەڵ دنیای نووسینی کوردی بیست ساڵ لەمەپێشدا ئەرزو ئاسمانیان فەرقەو بەراورد ناکرێن. بەهەرحاڵ پرۆسەی وەرگێڕان، ئەگەرچی لەلای ئێمە تەمەنی زۆر کورتە، بە تەواوەتی نەکەوتووەتە سەر ڕاستە رێگای خۆی، لە پاشاگەردانی و بێ بەرنامەداری بەدەر نییە، لە هەڵبژاردنی بابەتدا زۆر سەرکەوتوو نییە، بەڵام وەکو نیمچە بزوتنەوەیەک لە زۆربەی بوارە کەلتووری و ئەبستمۆلۆجیەکاندا هەستی پێدەکرێت و بمانەوێ و نەمانەوێ لە زۆر بواری بیرو بیرکردنەوەی ئەمرۆماندا ، لە بانگەوازو گازی دیموکراتیەتخوازیدا، لە مرۆڤدۆستی و داکۆکی لە مافی تاک و ئازادیی دەربڕیندا، لە کێشماکێش و هەوڵی بێ وچانماندا بۆ مۆدێرنەکردنی کۆمەڵگەو گەییشتن بە کاروانی شارستانیەتی مرۆڤایەتی، تا ڕادەیەک قەرزاریاری وەرگێڕانین، بە تایبەتی وەرگێڕانە ئەمین و دروست و کاراو کاریگەرەکان. هەڵبەتە وەرگێڕان یەکێکە لە فاکتەرە گرینگ و بەهادارەکانی زەنگین کردن و ڕەنگین کردنی زمان ، هەر زمانێک پێی نەنووسرێت و نەخوێنرێتەوە و نەبێت بە زمانی بەرهەمهێنانی فیکری و هونەری و فەلسەفی و تێکڕای کایە ئەبستمۆلۆجییەکان، دەپوکێتەوەو پاشەکشە دەکات و بەرەبەرە دەفەوتێ و دەبێ فاتیحای بخوێنرێ. جا مەرگی زمان، بەحوکمی ئەوەی زمان کۆڵەکەی کەلتوورو شارستانیەتی میللەتە، دەکاتە مەرگی میللەت..جا لێرەدا گرینگی ئەو دەور و ڕۆڵە بە دیاردەکەوێت کە وەرگێڕی شارەزاو پڕئەزموون و بەتواناو کارامە لە بواری کەلتوورو رۆشنگەریی میللەتی خۆیدا دەیبینێت، بە تایبەتی ئەگەر میللەتێکی پاشکەوتوو وپاشخراوبێت ، زمان و ئەدەبیاتی هێشتا لە قۆناغی گڕوگاڵ ولاسایی کرنەوەدا بێت،و لە ئاستێکی باڵای رۆشنبیریی گەشەکردووی پەرەسەندووی ئەوتۆدا نەبێت کە بتوانێت پێداویستییە ئەبستمۆلۆجیەکانی خۆی بەرهەم بێنێت.. بۆیە لەم جۆرە قۆناغ و سەردەمانەدا وەرگێڕی داهێنەرو ئەمین و بە توانا، بۆشاییە ئەبستمۆلۆجیەکان پڕدەکاتەوەو پێشەنگایەتی کاروانی تازەگەری و نوێخوازی ومۆدێرنەوانی رۆشنبیریی میللەتی خۆی

دەکات و زۆرجار جێدەستی لە بزوتنەوەی رۆشنگەریی وڵاتدا، لە خودی نووسەرەکانیش دیارترو ئەکتیفترە. بۆیە هەندێجار ناوی ئەو جۆرە وەرگێڕە، لە مێژووی بزوتنەوەی رۆشنبیریی میللەتدا لە ناوی نووسەرەکانیش مەنشورترو پرشنگدارترە..

"٢"

هەڵبەتە زمان وەکو دیاردەو پێداویستییەکی جڤاکی و حەیاتی زندوو، لە یاساو رێسای گۆڕان بەدەر نەبووەو نییەو نابێت. سەرنجی هەر زمانێکی زندوو بدەیت، دەبینی هەر ماوە نا ماوەیەک گۆڕانی بەسەر دێت، وشەو زاراوەو تەنانەت چۆنیەتی داڕشتنی تازەی دێتە ناو، و بە پێچەوانەوە وشەو زاراوەی باوی لە برەو دەکەوێت و بەکار نایەت، یان چەمک و ماناکانیان دەگۆڕێت و بە مەبەست و مانای تر بەکار دەبرێن. بۆ نموونە زمانی کوردی ئەمرۆکە لە چاو بیست، بیست و پێنج ساڵ لەمەوپێش زۆر گۆڕاوە.. دیارە ئەو گۆڕانانە پەسند و بەجێن کە زادەو بەرەنجام و دەرهاویشتەی پێداویستییە جڤاکییە حەیاتیەکان بن بە هەموو بوارە فەلسەفی و فیکری و هونەری و زانستی و تێکڕای لایەنە ژیاریی و شارستانیەکانەوە. هەڵبەتە یەکێک لە فاکتەرو هۆکارەکانی ئەم دیاردەی گۆڕانکارییە، تەماسی جڤاکی و حەیاتی، ژیاریی و شارستانی کۆمەڵگە بەشەرییەکانە کە پرۆسەی وەرگێڕان و پاچڤەوانی کەناڵێکی گرینگی تەماسی ناڤبرییە لە هەموو لایەنە ئەبستمۆلۆجیەکانەوە. کە ئەمە، واتە پرۆسەی پاچڤەوانی، کردویەتیە کارێک زمانی نووسین و ئاخافتن تەواو لێکدی نزیک ببنەوەو زمانی نووسین، لە زۆر وارو مەیداندا خۆی لە گەمەو فەنبازیە ئاڵۆزە زمانەوانییەکان دووربگرێت و ڕاستەوخۆ وەرگر بدوێنێت، چونکە زمان خۆی لە خۆیدا ئامانج نییە، زمان لە پێناوی زمانی ڕووتدا نییە.. دیارە وەرگێڕ هەرچیەک بێت، ئەدیب بێ یان نووسەر یان هەر وەرگێڕ بێت، بیەوێ و نەیەوێ، چ لە رووی فەرهەنگی پەیڤ و وشەوە، چ لە رووی بونیادی ڕستەو ڕستەبەندییەوە، دەکەوێتە ژێر کاریگەریی رۆحی زمانی ئەو دەقەوە کە وەری دەگێڕێت، واتە دەبێت وەفاداری دەقەکە بێت و، تا دەکرێت خۆی لە خۆنوێنی ئەدەبی و گەمە زمانەوانییەکان بپارێزێت و دووربگرێت. بەم پێودانگە زمان، لە زمانی ئاخافتنی ئاسایی نزیک دەبێتەوە، دەبێت بە ئەوزاری گوزارشت وداهێنان ، ئەوزاری بەرهەمهێنانی کایە زۆرو زەبەندەکانی ئەبستمۆلۆجیا.. ئەمە زمانی دەوڵەمەند و پوختەو گەشاوەی دەوێ، زمانێک کە لە زاوزێی بەردەوامدا بێت، لە حاڵی تازەبوونەوەو خۆتازەکردنەوەو کاژەگۆڕکێ و کاژ فڕێداندا بێت، کە وەرگێڕان زەمینەیەکی یەجگار لەبارو بە پیتە بۆ خێرایی بەخشین بەو حاڵی تازەبوونەوەیە. لە رێگەی پاچڤەوە بە هەزاران ماناو چەمکی تازە ئاشنا دەبین، کە ناچارمان دەکات لە قاڵبی وشەیان بدەین، وشەیان بۆ دابهێنین، زاراوەی تازە دابهێنین و بکەوینە پشکنینی زمانەکەمان و توانا گوزارشتی و ئەفراندنەوانیەکانی کەشف بکەین و ماناو چەمکی تازە بە زاراوە کۆنەکان ببەخشین و بەمەش زمان لە رووی فەرهەنگی وشەوە دەوڵەمەند دەبێت و

دەگەشێتەوەو نەشونما دەکات . دیارە دەوڵەمەندی زمان لە رووی وشەوە، کار لە بونیادی زمان و شێوەی دەربڕینش دەکات و ، زمان لە ئاڵۆزنووسی دەپارێزێت و بەرەو ڕستەو دەستەواژەی ڕوون و ڕەوانتر و زووفامتری دەبات.. کە بە بۆچوونی من زەمینە بۆ زمانی ستاندارد، بۆ زمانێک کە لە تێگەیشتنی زۆربەی هەرە زۆری رۆڵەکانی میللەتەوە نزیک بێت، خۆشدەکات. دیارە زمانی ستاندارد بۆ میللەتێکی پارچە پارچە کراوی، فرە دیالێکتی، رێنووس جیاوازی وەکو کورد، یەجگار پێویستە، کە نەک هەر ژمارەی خوێنەرانمان زیاد دەکات، کە قەدری نووسین و دەقی جددی بە خوێنەری جددی و ئەکتیڤەوەیە، بەڵکو فاکتەرێکی گرینگی یەکخستن و یەکگرتنەوەی نەتەوەییشە. بۆیە مایەی دڵخۆشییە کە ئەمرۆکە لە هەرێمی کوردستاندا هەست بە نیمچە بزاڤێکی پاچڤەوانی دەکرێت و، خۆشبەختانە خەریکە بەرە بەرە لە ئەدەبیات و مێژوو، و ژانرە گێڕانەوەکارییەکانەوە پەل بۆ مەیدانە فیکری و فەلسەفی و زانستییەکان داوێت، هەرچەندە لە پاشاگەردانی و بێ بەرنامەیی بەدەر نییە، لێ وەکو سەرەتایەک خراپ نییە و مێژوو، و رۆژگار تەتەڵەی دەکات و لە سەرەندو بێژنگی دەدات.. کورد گوتەنی کردە پەشیمان نەک نەکردە پەشیمان.

هەڵبەتە ئەم نیمچە بزوتنەویە پێویستە بەخێوبکرێت و بە پێی میتۆدی زانستیانە بەرنامەی بۆ دابنرێت و وەکو خەمێکی نەتەوەیی بایەخی پێبدرێت و مامەڵەی لە تەکدا بکرێت. دیارە ئەم نیمچە بزوتنەوەیە زادەی هەستکردنی خەڵکانێکە بە مەسئولیەتی نەتەوەیی، هەستکردن بەوەی کە کورد قرەی کاروانی شارستانیەتی تیرەی بەشەرە و لە بۆشاییەکی شارستانی و ژیاریی یەجگار ترسناکدا دەژی و،دەبێت هەموو رێگەیەکی حەڵاڵ بگیرێتە بەر بۆ بەزاندنی ئەو بۆشاییە کە یەکێک لە رێگاکان سوود وەرگرتنە لە ژیارو شارستانیەتی میللەتانی پێشکەوتووی دنیا، کە ئەمە زیاتر لە رێگەی وەرگێڕانەوە دێتە دی. بۆ نموونە کاتێ کە عەباسییەکان لە سەدەی دووەم و سێیەمی کۆچیدا هەستیان کرد، بۆ پێشکەوتن و پەرەسەندنی خۆیان پێویستیان بەوەیە سوود لە ئەزموون و شارستانیەت و ژیاری میللەتانی دی وەربگرن، هەستان دەزگایەکی کارای پاچڤەیان دامەزراند و ناویان نا (خانەی حیکمەت). پاچڤەوانی زۆر چاک و کارامەیان لە هەر چوار نکالی قەڵەمڕەوی خۆیانەوە هێنا، مووچەو بەراتی چاکیان بۆ بڕینەوە. نەخشەو بەرنامەیەکی وردو سیستەماتیکیان داناو لە ماوەی کەمتر لە سەد ساڵ، زۆربەی هەرە زۆری بەرهەمە گرینگەکانی سەردەمانی کۆنیان بۆ سەر زمانی عەرەبی وەرگێڕا.. جا بۆ ئەوەی ئەم نیمچە بزوتنەوەیە لە بارنەچێت هەقە لە هەرێمی کوردستاندا بە چاولێکەری عەباسییەکان و بە نەفەسی ئەمرۆوە، دەزگایەکی ستراتیژی نەتەوەییمان بۆ وەرگێڕان هەبێت، بۆ نموونە سەد وەرگێڕی زۆر بە توانای لە زمانە زندووە جیاوازەکانی دنیای تیا دابمەزرێنن، هیچ کارێک نەکەن جگە لە تەرجەمە، و یەکی مانگی ٣ -٤ ملێون دینارێکیان بۆ ببڕنەوە، بەمەرجێ دوور بێت لە هەر نەفەس و دەست تێوەردانێکی حیزبی و حیزبایەتی، بزانە هەنگێ چۆن دەکەوینە سەر سکەو لە ماوەیەکی پێوانەییدا

ڕێگاکان قەدبڕ دەکەین و بەلای کەمەوە بۆشاییە ئەبستمۆلۆجی و شارستانییەکان پڕ دەکەینەوەو رووی ناو مەجلیسی میللەتانی پێشکەوتوومان دەبێت . دەشێت میللەت حکومەت و پەرلەمانی نەبێت بەڵام میللەتی بێ کتێب نابێت و قەپانی مێژوو میللەتی بێ کتێب ناخوێنێتەوە. میللەتی بێ کتێب وەکو نابینایەک وایە بە ناو مینجاڕێکی کوشندەدا ڕێ بکات.. هەڵبەتە کاری ئیستامان تا ڕادەیەکی زۆر بێ بەرنامەیە، کتێبان بە ڕێکەوتەکی و خوابەختەکی هەڵدەبژێردێت، وزۆر بەکەمی ئاوڕ لە زانست و فەلسەفە و فیکر دەدرێتەوەو زیاتر روو لە مێژوو و ڕۆمان دەکرێت..

کاتی خۆی یونسکۆ، لیستێکی چوار سەد پێنج سەد کتێبی — هەڵبەتە ئەو لیستە بۆ ئەمرۆ زۆر کەمە - ئامادە کرد و وەکو کەلەپوری نووسراوی جیهانی و مرۆڤایەتی لە قەڵەمی دان، و پێشنیازی بۆ هەموو وڵاتانی دنیا کرد کە هەقە پاچڤە بکرێن.. یەکێک لەو وڵاتانەی کە ئەم پێشنیازەی یۆنسکۆی بە هەند وەرگرت و شانی دایە بەر پاچڤە، ژاپۆن بوو کە لە پێشکەوتنەکانی خۆیدا بێگومان تا ڕادەیەکی زۆر قەرزاربارى پاچڤەیە، پاچڤە بوو بە هەوێن و ئامیانی پێشکەوتنەکانی. جا ئێمەش دەتوانین بە چاولێکەری یۆنسکۆو زۆر وڵاتی دیکی دنیا، لیستێکی هەزارو پێنج سەد کتێبی هەڵبژاردە، لە کەلەپووری نووسراوی جیهانی ئامادە بکەین و بیخەینە بەرنامەی کاری وەرگێڕانەوە.. هەر پارەیەکیش لەم پرۆژەیەدا خەرج بکرێت، بە خەسار ناچێت - بە مەرجێ حیزب دەستی تێوەرنەدات -هەڵبەتە لە سەرەتای سەدەی بیست و یەکەمەوە ئیدی ئەم نیمچە بزوتنەوە پاچڤەوانیە، تەواو گوڕی بەستووەتەوەو لە رووی چەندایەتیەوە بەرادەیەک زۆر بووە کە ئەو کتێبانەی لەم ماوەیەدا پاچڤە کراون، دەکاتە چەندین بەرانبەری ئەو کتێبانەی لە سەرانسەری مێژووی بزوتنەوەی کوردیدا، پاچڤە کراون. هەروەها بزوتنەوەی پاچڤەوانی، لە چاو خۆیدا و لە رووی هەمە جۆری بابەتیشەوە یەجگار زۆر بووە، ژمارەی وەرگێڕەکانیش یەجگار زۆر بوون، واتە دیاردەی وەرگێڕان لەم چەند ساڵە کەمەی دواییدا، لە رووی چەندێتی و چلۆنایەتی وەرگێڕان و ژمارەی وەرگێڕەکانەوە، هەڵکشانی بەرچاوی بە خۆوە دیتووە، ئەم هەڵکشانە کوت و پڕەش لە لایەکەوە زادەو دەرهاویشتەی پێداویستییە ئەبستمۆلۆجیەکانە و لە لایەکی ترەوە جۆرە زۆری و بۆرییەکی لێکەوتووەتەوە کە بە قەناعەتی من زادەی خودی دیاردەکەیەو بمانەوێ و نەمانەوێ تا ماوەیەک بەردەوام دەبێت. بەڵام هەرکە بە فیلتەری ڕەخنەی جددیدا تێپەڕی ئیدی دەنیشێتەوەو ڕاستە ڕێگای خۆی دەگرێتە بەر و کاریگەرییە ئەرێنییەکەی بەسەر نەخشەی ڕۆشنبیریی کوردییەوە، زیاتر دەردەکەوێت.

"٣"

یەکێک لەو مەسەلانەی کە لە واری پاچڤەدا مشت و مڕ و گەنگەشەی زۆر هەڵدەگرێت، زمان و دۆزینەوەی زمانی تایبەتی ئەو بەرهەمەیە کە دێتە وەرگێڕن. ڕاستە زمان زۆر گرینە، لێ من پێموایە

تێگەییشتنی بابەت و تیمەی بەرهەمەکە لە زمانیش لە پێشترە، چونکە هەر بابەتێک زمانی تایبەتی خۆی بەرهەمدێنێت. واتە تێگەییشتنی بەرهەمەکە کۆدی کردنەوەو دۆزینەوەی زمان و تۆنی زمانی تێکستەکەیە. بە هەرحاڵ زمان و زانینی زمان لە مەرجە هەرە گرینەکانی پاچڤە و پاچڤەوانییە و هیچ شتێک بە بێ زمان و لە دەرێی زماندا ناکرێت، بە تایبەتی لە ئەدەبیات و دەقی ئەدەبیدا.. بەهەرحاڵ یەکێک لە گرفتەکانی بزوتنەوەی وەرگێڕان لە نک مە، ئەوەیە کە بەشێکی زۆری وەرگێڕەکان لە بواری زماندا، چ لە رووی فەرهەنگی وشەوەو چ لە رووی بەکاربردنی زمانەوە، وەکو ئەوزارێکی گوزارشتی و ئەفراندنەوانی، دەستکورت و کەم دەست و بێدەسەڵاتن. هەڵبەتە ئەمە دیاردەیەکی زۆر نەرێنییەو خوێنەر، بە تایبەتی خوێنەری ئاسایی و پشوو کورت لە خوێندنەوە دەتۆرێنێت و تەوەلای دەکات... بەهەرحاڵ لە وەگێڕاندا، بە تایبەتی لە وەرگێڕانی ئەدەبیدا، جۆرە داهێنان و ئەفراندنێک هەیەو زمان بڕبڕەی پشتی دەق و تێکستی ئەدەبییە، بۆیە ئەو خەڵکانەی کە کاری پاچڤە دەکەن دەبێت بە خۆیان توانای نووسینیان هەبێت و ئەهلی قەڵەم بن و لە قەڵەمڕانیدا زەبەردەست و لێزان و کارامە بن ، چونکە وەرگێڕانی ئەدەبی هەر ئەوە نییە وشەکان بێنە وەرگێڕان، بەڵکو مامەڵەیەکی هونەریانەی داهێنەرانەیە دەگەڵ سەرانسەری ئەو زمانەی کە دەقەکەی وەکو یەکەیەکی یەکپارچەی هونەری لە هەمێزگرتووەو وەکو گیان و جەستە بە جۆرێ ئاوێتە بوون کە لێک جیاکردنەوەیان مەرگی دەقەکەی لێدەکەوێتەوە.. واتە پاچڤەوان لە سەرێتی هەمان دەق جارێکی دیکە و لە کەش وهەوای زمانێکی دیکەدا، بەوپەڕی ئەمانەتداری و وەفادارییەوە ، بە جۆرێ بنووسێتەوەو دابڕێژێتەوە، کە هاوزمانەکانی نەک هەر جوان لێی تێبگەن، بەڵکو بە رۆح و گیان هەستی پێبکەن. ئەگەر خاوەنی دەقەکە بە رێکەوت دەقەکەی خۆی لە زمانی دووەمدا بینی، شایەدی و گەواهی ئەوە بدات کە دەقەکەی لە زمانی دووەمدا نەک لە ڕەونەق نەکەوتووە بەڵکو لە ئەسڵەکە باشترە.. ئەمەش لەسەر دەستی کەسێک دێتە دی کە ئاشق و شەیدای کارەکەی بێت. بەر لە هەموو کەسێک هەستی بە زەروورەتی پاچڤەی دەقەکە کردبێت. چونکە مرۆڤ لە ئەدەبیاتدا بەر لە هەر شتێک بۆ کەیفی دڵی خۆی کاردەکات. سەرباری هەموو ئەمەش دەبێ ئەو کەسە لە مەیدانی زماندا کارکردەو کارامەو پڕ ئەزموون و داهێنەر و خودان بەهرەو سەلیقە بێت. بە تایبەتی لە زمانی دووەمدا، واتە ئەو زمانەی کە تێکستەکەی بۆ وەردەگێڕێت. هەندێ کەس بە ڕادەیەک جەخت لەسەر زمان، بە تایبەتی زمانی دووەم دەکەنەوە کە پێیان وایە زمانی دووەم دوو سێیەکی پرۆسەی وەرگێڕانی دەق پێکدەهێنێت، چونکە وەرگێڕ لە زمانی دووەمدا داهێنانی خۆی دەکات. هەڵبەتە ئەم جەخت کردنە خۆی لە خۆیدا نیشانەی گرینگی زمانە لە کاری پاچڤەوانیدا. لێ مخابن لە نک مە، مەسەلەی زمانی کوردی، نە لە زانکۆکاندا بە شێوەیەکی ئەکادیمی پەسند دەخوێندرێ و نە لە قۆناغەکانی خوارتری خوێندندا ئەو بایەخەی پێدراوە، بۆیە وەرگێڕ لەسەرێتی بە خۆی و لە رووی ئەدەبیات دۆستییەوە، دووی ئەم مەسەلەیە بکەوێت، ئەمە جگە لەوەی ئێمەی کورد تا ئیستا

زمانی ستانداردی خوێندن و نووسینمان نییه.. بەم پێودانگە، سەلیقەی ئەدەبی و ئەدەبدۆستی وشارەزایی لە زمان و چۆنییەتی بەکاربردنی زمان لە مەرجە بنەرەتییەکانی کاری پاچڤەی ئەدەبییە. واتە وەرگێڕ دەبێت وەکو هەر نووسەرێکی باش، لە گەڵ زمانداو لە ناو زماندا بژی، زمان ببێت بە بەشێک لە ژیانی.. زمان ئەوزاری بیرکردنەوەو گوزارشت و داهێنانە، واتە بەبێ شارەزایی ورد لە زماندا، تەڵیسمی دەق ناکرێتەوە.. و لە زمانی دووەمدا خۆی بە دەستەوە نادات. جا ئەگەر نووسەر لە زمان و چۆنیەتی بەکارهێنانی زماندا دەستکراوەو ئازاد بێت ، ئەوا وەرگێڕ ئەو ئازادییەی ئەوی نییە، و ناچارە پابەندی جەوهەرو کرۆکی دەقەکە بێت و، لەو چوارچێوەیە دەرنەچێت کە نووسەر کێشاویەتی، واتە لێرەدا ئەرکی زمانەوانی وەرگێڕ، لە هی خودی نووسەرەکە قورسترو دژوارترە...

"٤"

وشە، زمان، ئەوزاری بیرکردنەوەیە، بۆیە ئەگەر کەسێک لە زماندا کۆڵەوار بێت، وشە نەزانێت، شارەزای زمان نەبێت، نە دەتوانێت بیری خۆی بگەیەنێت و نەبیری خەڵکی دی بگوازێتەوە..دیارە وەکو پێشتر ئاماژەمان کردێ، هەر بابەتێک بە زمانێکی تایبەتی دێتە گوزارشت کردن و نیشاندان، واتە هەر بابەتەو بەدەم نەشونماو پوختەبوونەوە زمانی تایبەتی خۆی بەرهەم دێنێت، بۆیە وەرگێڕ لەسەریێتی کە دەست دەداتە هەر کارێک، زمانی تایبەتی ئەو کارە بدۆزێتەوەو بە جۆرێ دایڕێژێتەوە کە پڕ بە پێستی خودی کارەکە بێت و جێگەی زمانی یەکەم بگرێتەوە. هەڵبەتە ئەمە نەفەس و تواناو بەهرەیەکی فلیڤانی (ابداعی) دەوێت و هەر ئەمەش جۆرە شەقڵێکی ئەفراندنەوانی بەکاری پاچڤە دەبەخشێت، بۆیە خەڵکانێک هەن پێیان وایە کە کاری پاچڤە دووبارە خولّقاندنەوەی تێکستە وەرگێڕدراوەکەیە و هەر کارێکی وەرگێڕان گەییە ئەم ئاستە لە زمانی دووەمدا جێی دەبێتەوەو دەمێنێت و دەبێت بە بەشێک لە کەلەپووری بەرهەمی ئەو زمانە. واتە لە وەرگێڕانی هەر بەرهەمێکدا، بە تایبەتی بەرهەمی ئەدەبی، وێڕای وردی و ئەمانەتداری لە گواستنەوەی ماناو چەمکی بەرهەمەکە، دەبێ تۆنی تایبەتی خۆیشی پێ ببەخشرێت. ئەگەر ئەو زمان و تۆنە تایبەتیە بە دەست هات، ئەوا ئەو بەرهەمە دەژی و هەواداری خۆی پەیدا دەکات، ئەگینا وەکو زۆر کاری دی لە بیردەکرێت و لە بیر دەچێتەوە.. ئیدی لێرەوە مەسەلەی وەرگێڕانی باش و خراپ سەر هەڵدەدات.. یەکێک لە ئەرکەکانی کاری ئەدەبی ئەوەیە بەلای کەمەوە لەزەتێکی ئستاتیکی ببەخشێت.. بۆیە وەرگێڕانی باش دەبێت ئەم لایەنە بە هەند وەربگرێت و ئەو لەزەتبەخشییە لە یەک بە یەکی ڕستەو پەرەگرافەکانیا، لە سەرانسەری دەقەکەدا وەکو یەکەیەکی یەکپارچەی هونەری بپارێزێت ، کە ئەمە یەکێکە لە نیشانەکانی وەرگێڕانی باش. هەڵبەتە خوێنەری جددی و کارامەو شارەزا، بە سەلیقە پەی بە باشی یان خراپی دەقێکی وەرگێڕدراو دەبات، تێدەگات کە ئاخۆ تەکنیک و تۆن و هونەرکاری و وردەکارییەکانی دەقە ئەسڵییەکە، لە زمانی دووەمدا پارێزراوە یان

نا، خولقێنراوەتەوە یان نا. ئەگەر وەرگێڕ پابەندی ئەو خاڵ و مەرجانە بوو بێت و دەرەقەتی هاتبێت ئەوا کارەکەی دەچێتە خانەی داهێنانەوە. چونکە تا قەریحەو بەهرەی خودی و خۆڕسکی پاچڤەوان لەسەربێ و بەهێزتر بێت، چلۆنایەتی زمانی وەرگێڕان دڵگیرتر و پەسندتر دەبێت و لە داهێنان نزیکتر دەبێتەوەو پتر فلیڤانییەت پەیدا دەکات. بەپێچەوانەشەوە چەند وەرگێڕ کەم بەهرە بێت و کەمتر خۆی ماندوو بکات و پەنا وەبەر وەرگێڕانی میکانیکی ببات و تەنیا چەمکە گشتییەکانی دەقەکە پاچڤە بکات و لە کۆڵی بکاتەوە، کارەکەی وشک و بێ گیان دەردەچێت. یانی دەشێت بگوترێت کاری پاچڤە، لە کاری نووسین دەچێت، هەردووکیان پێویستیان بە بەهرەو بەهرەداری خودی هەیە، بگرە هەندێ جار کاری وەرگێڕ دژوارتریشە، چونکە نووسەر کە بینی ناتوانێت لەسەر بابەتێک بڕوات، دەتوانێت بیگۆڕێت یان وازی لێبێنێت. بەڵام وەرگێڕ سەروکاری دەگەڵ دەقێکی نووسراودا هەیە، ناتوانێت لێی لابدات، یان دەسکاری بکات، هیچ چارێکی نییە تەنیا ئەوە نەبێت هەموو توانایەکی داهێنەرانەی خۆی بخاتە کارو ڕێگەیەک بۆ پاچڤەی تەکنیک و تۆن و هونەرکارییەکانی نووسەر بدۆزێتەوەو هەمیشە ئەوەشی لە بیرو لە خەیاڵ بێت کە بە پلەی یەکەم موقەلیدی نووسەرەو نابێت لە خەت دەربچێت ، چونکە مەرجی پاچڤەی باش وەفاداری و پابەندییە بە خودی دەقەکەو زمانی یەکەم و دووەمەوە، ئەگەر زمانی یەکەمی باش نەبوو، یانی لە دەقەکە تێناگات و ئەگەر زمانی دووەمی باش نەبوو، یانی دەقەکە وێران و کۆڵەوار دەکات. یانی وەرگێڕ لەسەرێتی بە دەم کاری پاچڤەوە هەموو نهێنییەکانی زمانی یەکەم کەشف بکات و بدۆزێتەوەو گشت توانا گوزارشتییە ئەدەبی و ئەبستمۆلۆجیەکانی زمانی دووەمیش بخاتە گەڕ و بیتەقێنێتەوە، کە مخابن یەکێک لە گرفتەکانی پرۆسەی وەرگێڕان لە نک مە، بێ توانایی زمانەوانی وەرگێڕەکانە، کە زۆرجار بە ناهەق و بۆ خۆ پەڕاندنەوە بە ملی خودی زمانەکەدا دەدرێت. هەڵبەتە هەر زمانێک بگریت، تواناو ئیمکاناتی خۆی هەیە، بەڵام دۆزینەوەو تەقاندنەوەو زەنگین کردن و ڕەنگین کردن و بەکارهێنانی داهێنەرانەی، ئەرکی یەکەمی ئەهلی قەڵەمە..

"٥"

وتمان وەرگێڕ سەروکاری دەگەڵ دەقێکی دیاریکراودا هەیە، دەقی دیاریکراویش بە زمان دەقایەتی پێ بەخشراوەو لە ناو زماندا بەرجەستەکراوەو بە زمانێکی دیکە دووبارە دەکرێتەوە..یانی بەم پێودانگە وەفادارییی و پابەندی بە خودی دەقەکەو زمانی یەکەم و دووەمەوە لە مەرجەکانی پاچڤەی باشن. ئەگەر وەرگێڕ لە زمانی یەکەمدا زەبەر دەست نەبوو، یانی لە دەقەکە تێناگات و ئەگەر زمانی دووەمی باش نەبوو یانی دەقەکە وێران دەکات.. جا لێرەوە مەرجێکی دیکەی گرینگی پاچڤەی باش دێتە گۆڕێ کە پەیوەندی بە تۆنی دەقەوە هەیە. تۆن لە دەقدا، بە تایبەتی لە دەقی ئەدەبیدا دەکاتە چۆنییەتی مامەڵەی نووسەر دەگەڵ بابەتدا. وەکو چۆن تۆنی هەندێ دەنگ بەرزە یان نزمە، خۆشە یان ناخۆشە،

بەو ئاوایەش تۆنی نووسەر لە نووسیندا دەشێت خەمناک، تراجیدی، پێکەنیناوی، کۆمیدی، بە تەوس و توانج...هتد بێت، کە هەر یەکێک لەو تۆنانە نیشانەی جۆری مامەڵەی نووسەرە دەگەڵ بابەتدا. جا وەرگێڕ کە مەرجە پابەندی دەق بێت، مەرجە پابەندی گشت تایبەتمەندی و وردەکارییەکانی دەقیش بێت کە تۆن یەکێکە لە تایبەتمەندییە گرینگەکانی دەق، ودەقیش گووراوی دەستی کەسێکی ترە نەک وەگێڕ، بۆیە وەرگێڕ نابێت لە دەقە وەرگێڕدراوەکەدا ببینرێت یان خۆنوێنی بکات و حوزووری هونەریی ئاشکرا یان پەنامەکی نووسەرەکە بشارێتەوەو بخاتە ژێرەوە. دیارە تۆنی نووسین جگە لەوەی کە لە نووسەرێکەوە بۆ نووسەرێکی دی دەگۆڕێت، لە بابەتێکەوە بۆ بابەتێکی دیکەش لەلای هەمان نووسەر دەگۆڕێت ، هەڵبەتە دەبێ ئەم دیاردەی تۆنەگۆڕکێیە لە کاری وەرگێڕانیشدا ڕەنگ بداتەوە. بۆیە ئەو وەرگێڕەی کە کاری نووسەرانی جیاواز، یان نووسینی جیاوازی یەک نووسەر وەردەگێڕێت و یەک تۆن و ریتم و نەفەس بەکار دێنێت، نیشانەی ئەوەیە یان زیاد لە پێویست بایەخی بە حوزووری خۆی داوەو خۆنوێنی کردووە، یان نەیتوانیوە تۆنی نووسەرەکەو دەقەکە بدۆزێتەوەو بیپارێزێت کە ئەمە مەرجێکی گرینگی پاچڤەی باشە..

هەڵبەتە پاچڤە، وێڕای گشت مەرجە گرینگ و بنەرەتیەکانی، مەسئولیەتێکی گەورەشە، مەسئولیەتە هەم بەرانبەر بە خوێنەر و هەم بەرانبەر بە نووسەری بەرهەمەکە. بۆیە وەرگێڕ لەسەرێتی خاوەنی وێژدانێکی پاکی زانستی بێت، نەک خۆی لە مەسئولیەت بدزێتەوەو کێماسی و ناپوختەیی کارەکەی بە ملی خوێنەر یان خودی دەقەکەدا بێنێ. بە زۆری ئەو وەرگێڕانە خۆ لەم مەسئولیەتە دەدزنەوە کە وەکو پێویست نە بەسەر زمانی یەکەم ونە بەسەر زمانی دووەمدا زاڵن، ونە لە خودی بابەتەکە و نە لە فەلسەفەی بابەتەکە وەکو پێویست حاڵی دەبن.. ڕاستە ئەمرۆ ژمارەی پاچڤەوانان و مەیدان و کایەکانی پاچڤە لە چاو جارانا زۆر بووە، لێ مخابن ژمارەی پاچڤەی باش، لە چاو ئەو زۆربوونەدا کەمە، مەگەر پیاو بەوە دڵخۆش بکات کە چلۆنایەتی تا رادەیەک هەڤبەندی چەندایەتییە.. بۆ نموونە ئەگەر دە وەرگێڕ هەبن، لەگینە پێنجیان باش بن، خۆ ئەگەر ئەم رێژەیە زیادبکات بۆ پەنجا وەرگێڕ هەنگێ لەوەیە بیست و پێنجیان باش بن. ئەمە جگە لەوەی دەکرێت ئومێدی ئەوەش بکرێ کە پاچڤەوانەکان لە میانەی پرۆسەی وەرگێڕانەوە ئەزموونی زیاتر بە دەست بێنن و کەم و کووڕییەکانیان ببەزێنن.. بە هەرحاڵ وەرگێڕی کورد چەند بە خەمی فێربوون و شارەزابوونی زیاتری زمانی بیانییەوە بێت، دەبێ ئەوەندەو پتریش لە خەمی زمانی زکماکی خۆیدا بێت و کەلەپووری زمانی کوردی بە جددی بخوێنێتەوە، چونکە بۆی دەبێت بە زەخیرەیەکی زمانەوانی و لەبەرەکەی دەخوات. هەڵبەتە سەرەتای هەر ئەقلانیەتێک ئەوەیە مرۆڤ دان بە نەزانی خۆیدا بنێت و بکەوێتە خەمی زانین و فێربوون کە لە کۆتایی نایەت و توێشووی رێگاکەشی گومان و کۆڵنەدانە، و قەدەری مرۆڤیش ئەوەیە هەمیشە بە رێگەوە بێت و بە وەڵامی سادە دڵی دانەکەوێت..

کەواتە مەرجی وەرگێڕانی چاک ئەوەیە بەسەر هەردوو زمانی یەکەم و دووەمدا زاڵ بێت، بەسەر بابەتەکەدا زۆر زاڵ بێت و پەی بە گشت ڕەمزو ڕازێکی ببەیت و هەستیارییەکی زمانەوانی ئەوتۆت هەبێت کە تۆنی نووسەرەکە بدۆزیتەوەو لە زمانی دوەمدا بینوێنیتەوە.. جا ئەمە ڕەنگە کارێکی زۆر دژوار بێت و هەموو کەسێک لە عۆیەی نەیەت. چونکە وێڕای ئەوەی هەر نووسەرەو تۆنی تایبەتی خۆی هەیە، تۆنی هەمان نووسەریش لە بابەتێکەوە بۆ بابەتێکی تری دەگۆڕێت.

لێرەدا پاچڤەوان هیچ چارێکی نییە دەبێ هەمان ڕۆڵی ئەکتەری شانۆیی بدێنێت. ئەکتەر کە دەچێتە سەر شانۆ بە تەواوەتی کەسایەتی و مجێز و ڕەفتار و خوو خدەی خۆی وەلاوە دەنێت. ئەکتەری چاک ئەوەیە بە تەواوەتی بچێتە پێستی کەسایەتیە دراماتیکیەکەوەو خودی خۆی بە تەواوەتی لە تەمەشاڤانان وەشێرێت. ئەکتەری گەورە ئەوەیە لەو کاتانەدا کە نقوومی دەورەکەی خۆیەتی، دەتوانێت لە دەرێی خۆیدا بوەستێت و تەمەشای خۆی بکات کە چۆن دەور دەبینێت. سەبارەت بە پاچڤەوانیش دەبێ وابێت. هەم بچێتە قاڵبی نووسەری بەرهەمەکەوە و هەم بەردەوام بە چاوی ڕەخنەوە تەمەشای خۆی بکات. بەڵام دەبێ دووبارە ئەوە بڵێینەوە کە دۆزینەوەی تۆنی نووسەر و پەی بردن بە نهێنگەکانی کارەکەی گەلەک دژوارەو زۆربەی پاچڤەوانەکانی ئێمە لە ئاستیا کۆڵەوارو دەستەوەستانن.. هەڵبەتە دەبێ ئەوەش بگوترێ کە پاچڤەی دەقی ئەدەبی ئەگەر لە پاچڤەی بەرهەمی فەلسەفی دژوارتر نەبێت ئەوا هیچی کەمتر نییە، بە تایبەتی کە دۆزینەوەی زمان و گوزارشت و دەربڕین و تۆن و هاوتادۆزی ،خوازە، خواستن، درکە ، تیل نیشان و جوانی بایس و تێکڕای وردەکاری و هونەرکارییەکانی خۆشخوانی، لە ڕۆمان و دنیای چیرۆکڤانیدا لە هەر شتێکی دی گرینگترە، کە ڕەنگە ئەمە لە فەلسەفەدا و بۆ فەلسەفە ئەو گرینگی و بایەخەی نەبێت، بەڵام ئەدەبیات کە یەکپارچە زەوق و هەست و سۆز و گودازو خەون و بەرزە خەیاڵییە، ئەگەر پاچڤەوان نەتوانێت ئەو تۆن و دەربڕینە هونەرییە بگوازێتەوە، وەرگێڕانەکەی چەند لە ڕووی وەرگێڕانی وشە بە وشەوە ئەمین و دروستیش بێت، مەبەست ناپێکێت..

لە کۆتاییدا بە پێویستی دەزانم کە سەرنجی خوێنەر بۆ ئەوە ڕابکێشم کە لە ڕۆژگار و سەردەمی ئەمرۆدا، پرۆسەی وەرگێڕان ڕێژەو لایەنێکی زۆر بەرز و گرینگی چالاکی و چەلەنگی ڕۆشنبیریی و ئەبستمۆلۆجی هەر میللەت و نەتەوەیەک پێکدێنێت، بە تایبەتی بۆ میللەتێکی پاشکەوتووی پاشخراوی وەکو ئێمەی کورد، کە لەو ئاستە زانستی و کەلتووری و زمانەوانییەدا نین کە بەخۆمان کایە جیاوازو بوارە هەمەجۆرەکانی ئەبستمۆلۆجیا بەرهەم بێنین و لە مەیدانی داهێنان و دانان و لێکۆڵینەوەو توێژینەوەدا گوتاری نوێ و تازەمان هەبێت و گوتاری خەڵکی بە نیوەچڵی و نەبەکامی دووبارە و کاوێژ نەکەینەوەو بە بابەتی سواوەوە نەفشین و خۆمان با نەدەین.. بۆیە بمانەوێ و نەمانەوی ناتوانین بەم زووانە دەسبەرداری پرۆسەی پاچڤە ببین، بە تایبەتی کە دەبینین لێشاوی بیرو هزرێن جوان و

داهێنەرانە لە دنیادا لە چ هەستان و هەڵکشانێکی بێ پایاندایەو ئێمەش هێشتا لە دەستپێکی تەواوەتیشدا نین.. جا بۆ ئەوەی لە تاک دەنگی و لە جیهانبینی داخراو و تاکروانگەیی رزگاربببین، پێویستە بە شێوەیەکی زانستیانە وبەرنامەدار بیر لە دروستکردنی ژێرخانێکی فیکری و کەلتووری و شارستانی بکەینەوە، تا هەم وردە دەسکەوتە ئەبستمۆلۆجیەکانمان – ئەگەر هەمان بێت – بپارێزین وهەم لێرە بە دواوە هەنگاوی دروست بنەین و بێهوودە بە دەوری خۆماندا نەخولێینەوەو لەوەی پتر لە کاروانی بیرو شارستانیەتی دنیا، لە کاروانی مێژووی تیرەی بەشەر دوا نەکەوین و لە کۆتاییدا رەنج بەخەسار دەرنەچین. پێموایە ئەمە گرینگترین ئەرکی چالاکیی کەلتووری و ئەبستمۆلۆجی و شارستانی ئێمەیە و، بەبێ پرۆسەیەکی پاچڤەوانی بەرنامەداری درێژخایەن و ستراتیژی نەتەوەیی نایەتە دی...

بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە:

* – گفتوگو با مترجمان/ سیروس علی نژاد/ تهران/اگاه ۱۳۸۸

* – مترجمان ( )،خائنان ( )، مته به خشخاش چند کتاب/حسن کامشاد/ نشر نی/چاپ اول/۱۳۸٦

* – کریم امامی/ از پست و بلند ترجمه/ هفت مقاله/ چاپ دوم/ ۱۳۷۵/ انتشارات نیلوفر

* – ترجمه کاوی/ بهاالدین خرمشاهی/ انتشارات ناهید/ چاپ اول/ ۱۳۹۰

* – خیانەتی حەڵاڵ/ حەمەکەریم عارف/ چ۱/۲۰۱۰/ لقی کەرکوکی نووسەرانی کورد/ زنجیرە (۱۰٦)

پاچڤەو

چەند وەڵامێکی بێ پرسیار

"١"

زمان وەکو ژیان، هەمیشە لە گۆڕاندایە بە دەم کاروانی گۆڕانکاریی ژیانەوە پەیڤ و زاراوەی لێ هەڵدەوەرێ و وشەو زاراوەو چەمک و مانای تازەی دێتە ناو، واتە لە حاڵی کاژەگۆڕکێ و خۆ تازەکردنەوەی بەردەوامدایە. بۆیە هەموو ئەوانەی سەرو کاریان دەگەڵ زمان و بەکارهێنانی زماندا هەیە، بۆ ئەوەی لە زاوزێی تازەی زمان غافڵ و بێ ئاگا نەبن، دەبێ بە بەردەوامی پەیگیری دیاردەو پرۆسەی نۆزایی زمان بکەن، نەخاسما پاچڤەوان..

**

هەڵبەتە دیقەت و وردی و ئەمینی، ڕوونی و ڕەوانی لە چۆنییەتی بەکارهێنانی زماندا، نەخاسما لە کاری پاچڤەدا، یەکێکە لە مەرجەکانی پاچڤەی باش. بەڵام ئەمە بەو مانایە نییە کە وەرگێڕ، بە ئاسانی ڕێ بە خۆی بدات، بە هەنجەت و بیانووی ڕوونی و ڕەوانی زمانی دووەمەوە لە دەقەکە دوور بکەوێتەوە، چونکە لە حاڵی دوورکەوتنەوە لە دەقەکە، جڵەوی پاراستنی شێوازی دەقەکەی لە دەست بەر دەبێت کە پاراستنی شێوازو ستایلی دەق یەکێکە لە مەرجەکانی پاچڤەی باش.. هەڵبەتە وردی و دیقەت لە وەرگێڕاندا ئەگەر مەرجی پاچڤەی باش بێت، ئەوا سەبارەت بە دەقە سەخت و دژوارەکان یەجگار پێویست ترە، ئەگەرچی هەندێجار خوێنەری زمانی دووەمیش تا ڕادەیەک بتارێنێت. چونکە دەق تا دەق فەرق دەکات، هەندێ دەق هەن بە ڕادەیەک خۆش دێنە دەستەوە، لە زمانی دووەمدا وا دێنە بەرچاو کە لە بنەڕەتدا بە زمانی دووەم نووسرابن، دیارە هەموو دەقێک بەو شێوەیە خۆی بە وەرگێڕ ناسپێرێت و بەو ئاسانییە کەوی نابێت، بە تایبەتی دەقی شیعر و هۆزانان. ئەمەش بەو مانایە نییە کە نەکرێت بە موو لە دەقەکە لابدەیت، نەخێر.. چونکە ئەگەر هەندێجار لەبەر خاتری ڕوونی و ڕەوانی و جوانی زمان، ناچاربین ئامرازێک ، ئاوەڵناوێک یان ئاوەڵفرمانێک لابەرین نە کابە کەچ دەبێت و نە قیامەت ڕادەبێت و نە پردی سیرات دەروخێت. بەڵام ئەمە بەو مانایە نییە گواستنەوەی ئۆتمۆسفیر و هاماج و شێوازو تۆنی دەقە ئۆرجیناڵەکە (ئەسڵەکە) فەرامۆش بکرێت.

وەرگێڕی باش و شایستە، دەبێت بەسەر هەردوو زمانی یەکەم و دووەمدا زاڵ بێت، خۆ ئەگەر چەند ساڵێک لە ناو ژینگەو ئەهلی زمانی یەکەمدا ژیا بێت و ئەزموونێکی هەبێت زۆر باشترە. لە زمانی دووەمدا، توانای نووسینی هەبێت، یانی بتوانێت ماناو چەمکە ئاڵۆز و گۆنگەکان بە زمانێکی ڕوون و

ڕەوان و سوار و بێ گرێ دەرببڕێت. هەندێ وەرگێڕ ئەوە لە بیردەکەن کە ئامانجی یەکەمی وەرگێڕان، بەرقەرارکردنی پەیوەندییە دەگەڵ خوێنەرانی نەوعیدا. ئەگەر دەقی وەرگێڕدراو مەفهووم نەبێت، وەرگێڕ چەندیش هەوڵی دابێت بە ئەمانەتەوە دەقەکە وەربگێڕێت، هەر بە مەرامی خۆی نەگەییوە، کەواتە شارەزایی لە هەردوو زمانی یەکەم و دووەم و بەهرەو توانای نووسەرایەتی لە مەرجە بنەرەتییەکانی پاچڤە و پاچڤەوانن. پاش ئەمە نۆرە دێتە سەر شارەزایی تەواو لەو بابەتەی کە دێتە وەرگێڕان، یانی بە کورتی و کرمانجی وەرگێڕی باش دەبێت وێناو تەسەورێکی زۆر ڕوون و ئاشکرای دەربارەی کاری پاچڤە هەبێت و کە دێتە سەر وەرگێڕانی کارێکی گەورە دەبێت ئەزموون و کارامەیی تەواوی هەبێت.. وێڕای هەموو ئەمەش پڕ بە دڵ حەزی لە کاری وەرگێڕان بێت، بە ئەشقەوە مومارەسەی بکات، خۆ ئەگەر کەسێک حەزی لە کار ی وەرگێڕان نەبێت و تەنیا وەکو وەزیفەو بۆ سووکە دەسکەوتێکی دارایی و فشە ناوێک بیکات، زوو حەوسەڵەی دەچێت و کارەکەی وەکو جۆرە بێگارێکی لێدێ و بە پەلە پروزێ و بە شێوەیەکی جەڵەبی و بازاڕی لە کۆڵی دەکاتەوە. کاری وەرگێڕان، سەبر و حەوسەڵەی دەوێ نەک گاڵتە.

وەرگێڕ دەبێت کتێبێک هەڵبژێرێت کە بە ڕاستی حەزی لێبکات، بابەتی دڵخوازی خۆی بێت، چونکە بەلای کەمەوە دەبێ چەند مانگێک، ئەگەر نەگاتە چەند ساڵێک دەگەڵ ئەو کارەدا بژی، جا وای بە حاڵی ئەو کەسەی دوای دەست بەکاربوون، دەزانێت و تێدەگات کە ئەو کتێبە، بابەتی دڵخوازی وی نییە..

بە هەرحاڵ وەرگێڕانی بەرهەمێکی کاریگەر خۆی لە خۆیدا کارێکی ڕۆشنبیرییە و باش وەرگێڕانی بەرهەمەکە کارێکی هونەرییە. وەرگێڕانی باش و ئەمین دەکاتە خوڵقاندنەوەی ئەو بەرهەمە لە زمانی دووەمدا کە ئەمە خۆی لە خۆیدا هونەرە.. جا وەرگێڕانی باش زیاتر لە پاچڤەوانانی پیشەیی دەوەشێتەوە ، یانی لەو کەسانە دەوشێتەوە کە وەرگێڕانیان کردبێت بە پیشەو ژیان و بژێوی خۆیان لە ڕێگەی وەرگێڕانەوە دابین بکەن و هەموو ژیانی خۆیان بۆ وەرگێڕان تەرخان کردبێت ودەرامەتێکی ئەوتۆیان لەو ڕێگەیەوە بەدەست بێت کە پێویستیان بە هیچ کارو دەرامەتێکی دیکە نەبێت، یانی بە کارەکەی و بۆ کارەکەی بژی.. کە ئەمە مخابن لای مە نییە..

"٢"

وەرگێڕانی بەرهەمی خۆماڵی بۆ زمانانی بیانی، نەخاسما ئینگلیزی کە ئەمرۆکە لە زمانە هەرەباو وبڵاوەکانی دنیایە، کارێکی پێویست و بەجێیە، بەڵام ئەمە بەرنامەدارییەکی زۆر وردی گەرەکە.. بۆ نموونە بەرهەمی زۆر نووسەرو ئەدیب و هزرڤانی هەندێ لە میللەتانی دراوسێی مە کراون بە ئینگلیزی، بەڵام دەنگدانەوەیەکی ئەوتۆیان لە زمانی دووەمدا (ئینگلیزی) نەبووە، وەکو پێویست سەرنجی

خوێنەرانی زمانی دووەمیان ڕانەکێشاوە. لە ڕاستیدا ئەم بەرهەمانە یان لە بڵاڤۆکانی کەم تیراژی ئەدەبیدا بڵاو دەکرێنەوە یان لە لایەن وەشانکارانی بچووکی پەراوێزی بازاڕی وەشانکاریی ئەمریکا و ئەوروپاوە بڵاودەکرێنەوەو بەرهەمەکانیان لە سنوورێکی دیاریکراودا بڵاو دەکرێنەوەو لە بڵاڤۆکانی پڕتیراژدا نایەنە ناساندن و ناخرێنە بەر وردەبینی ڕەخنەو ڕەخنەکارییەوەو جەماوەرێکی کەمی کڕیاریان دەبێت ، ئەدی چارە؟ پێویستە دەوڵەت بە پێی بەرنامەیەکی ئەکتیڤ بودجەی تایبەتی بۆ جێبەجێکردنی ئەم کارە، واتە وەرگێڕانی بەرهەمی کەلتووری و ئەدەبی خۆماڵی بۆ زمانی ئینگلیزی و زمانانی دیکەی زندووی جیهان تەرخان بکات و بە زەبری پارەی باش پاچڤەوانانی زەبەردەست بۆ ئەو کارە هانبدات. دیارە بڵاوکردنەوەی بەرهەمە وەرگێڕدراوەکانیش دەبێ بە کۆمپانیا و وەشانخانە گەورەو دەستڕۆ و بە ناوبانگەکانی دنیا بسپێردرێت ، تا لە مەودایەکی بەریندا بڵاوی بکەنەوەو هەروەها لە کەناڵ و میدیا بە ناوبانگەکانی دنیادا بانگەشەی بۆ بکرێت و گەورە ڕەخنە گران پەیدا بکرێن و هەقدەستی باشیان بدرێتێ تا هەڵسەنگاندن و خوێندنەوەی، هەڵبەتە بەپێی بۆچونی خۆیان ، بۆ بکەن.. دیارە بەرهەمی خۆماڵی لەلایەن کەسانی خۆ وڵاتی ئینگلیزی زانەوە بکرێت باشترە، چونکە ئەمجۆرە وەرگێڕە بەلای کەمەوە باشتر دەرەقەتی کوردییەکە دێت..

هەڵبەتە هەر لە بواری پاچڤەدا وەکو ئەوزارێکی گفتو گۆ و دیالۆگی نێوان شارستانییەکان ،وەکو پێشتریش ئاماژەمان کردێ پێویستە ئاوڕێکی جددی لە پاچڤەی بەرهەمێن فیکری و ئەدەبی خۆماڵی خۆمان بە مەبەستی خۆناساندن بە میللەتانی جیهان، بۆ سەر زمانانی زندووی جیهان، بە تایبەتی ئینگلیزی کە ئەمرۆکە بە عەمەلی زمانێکی جیهانییە بدەینەوە.. لەم حاڵەدا دەبێت باشترین بەرهەمی خۆماڵی بۆ پاچڤەکرن بێتە هەڵبژاردن و دیاریکرن ، بەرهەمێک بێت کە رووی مەجلیسی فیکری و ئەدەبیی جیهانییان هەبێت.. ئەمە کێ بیکات ؟ لە سەر ئەرکی کێ بکرێت؟ دیارە دەبێت دەوڵەت و خەڵکانی دەوڵەمەندی نیشتمان پەروەرو.. بە گوێرەی بەرنامەی تایبەتی ئەم ئەرکە بگرنە ئەستۆ.. لە پێش هەموو شتێکدا کۆمەڵێک بەرهەمی بە پێز ئامادە بکرێن، لە لایەن پاچڤەوانانی کارامە و شارەزاوە بێنە وەرگێڕان، خەڵکانی پسپۆڕ پێیاندا بچنەوە، گەیاندنی ئەو بەرهەمانە بە دەستی وەشانکارانی بە توانای خاوەن بازاڕی گەرم. ئەمە دەشێت لە ناوخۆی وڵاتدا بکرێت، بەڵام ئەمە مەبەست و ئامانجی سەرەکی ناپێکێت کە بریتییە لە ناساندنی بەرهەمی فیکری و ئەدەبی کوردی (خۆماڵی) بە جەماوەری بەرینی خوێنەرانی ئینگلیزی زمان. بە هەرحاڵ مەسەلەی وەرگێڕانی بەرهەمێن فیکری و ئەدەبیی خۆماڵی بۆ زمانانی زندووی جیهانی، بە تایبەتی ئینگلیزی ، کە بە عەمەلی بووە بە زمانێکی جیهانی دەبێت بایەخی تایبەتی پێبدرێت و فەرامۆش نەکرێت...

بۆچی ئەو بەرهەمە کوردیانەی کە بۆ زمانانی بیانی، نەخاسما ئینگلیزی پاچڤە کراون، دەنگدانەوەیەکی ئەوتۆیان نەبووە؟ دیاە ئەمە لەلایەکەوە پەیوەندی بە خودی بەرهەمەکەو چۆنیەتی پاچڤەکردنەکەوە هەیە و لە لایەکی دییەوە پەیوەندی بەو وەشانکار و وەشانخانانەوە هەیە کە ئەو بەرهەمانەیان چاپ و بڵاوکردووەتەوە.. زۆربەی ئەو کەس و دامودەزگایانەی ئەم بەرهەمانانەیان بڵاوکردووەتەوە خەڵکانی کەم دەرامەت و دەزگای بچووک و کەم شۆرەتن، ئەوپەڕی هەزار نوسخەیەک لەو بەرهەمانە چاپ دەکەن، کە چاپیش دەبن پارەیان نییە تا بانگەشەو ریکلام بۆ ئەو کتێبانە بکەن، بۆیە لە بڵاڤۆکە پڕ تیراژەکاندا باس ناکرێن و تیشکیان ناخرێتە سەر و خوێندنەوەیان بۆ ناکرێت و دەنگدنەوەیان نابێت.. لێ خۆشبەختانە تۆڕی ئینتەرنێت، تا ڕادەیەک ئەم بیانووەی بڕیوەو وەشانکارانی بچووکیش نها ئەو دەرفەتەیان بۆ ڕەخساوە کە کاڵای خۆیان لەم گەورە بازاڕە جیهانییەدا نمایش بکەن. جا بۆ ئەوەی لەم بنبەستە دەربازبین پێویستمان بە بودجە و بەرنامە هەیە، دەبێ بنکەیەکی ڕۆشنبیریی بێلایەن ئەرک و بەرپرسیارییەتی وەرگێڕانی بەرهەمی کوردی بۆ زمانانی زندووی جیهان، بە تایبەتی ئینگلیزی بگرێتە ئەستۆ و.. جا دەشێت ئەو بنکە رۆشنبیرییە، ئەو بەرهەمە کوردیانە هەڵبژێرێت کە ڕووی مەجلیسیان هەبێت و هەر لێرەوە لە کوردستاندا، پاچڤە بکرێن ، تایپ و هەڵەبڕی و پێداچوونەوەی بۆ بکرێت و پاشان لە هەندەران وەشانکار و وەشانخانان بدۆزرێنەوە بۆ بڵاوکردنەوەیان و بە خۆیشمان واتە بنکە ڕۆشنبیرییەکە بە هەماهەنگی دەگەڵ ، بۆ نموونە وەزارەتی رۆشنبیریدا، بچنە ژێر باری ئەوەی کە کۆمەڵێک نوسخە لە کۆمپانیا یان بڵاوەخانەکەی ئەوروپا بکرێتەوە و لە ناوخۆی وڵاتدا، بە پارە بێت یان بە نیوە قیمەت یان بە خۆڕایی بڵاوی بکەنەوە کە هەم جۆرە یارمەتییەک بێت بۆ وەشانخانەکەو هەم زەمینە خۆشکردن بێت بۆ زیاتر بڵاوبوونەوەی بەرهەمەکە. هەروەها ئامادەبین خەرجی ڕیکلام و بانگەشە بۆ کتێبەکە بکێشین. ئەگەر خۆت خزمەتی خۆت نەکەی، کەس ئامادە نییە بە خۆڕایی خزمەتت بکات..

"٣"

وەرگێڕی گەنج و تازە کوورە، بەر لەوەی کتێب بڵاو بکاتەوە پێویستە لە شتی سووک و بچووکەوە دەست پێبکات. بۆ نموونە وتار یان کورتە چیرۆک پاچڤە بکات و لە گۆڤار و رۆژنامە و بڵاڤۆکاندا بڵاوی بکاتەوە تا هەم ئەزموونێک پەیدابکات و هەم بەرەبەرە بناسرێت.. چونکە ئەگەر پێش ئەوەی بناسرێت ، یەکەم کتێبی بە دڵی خوێنەران نەبێت و هیچ بازاڕێکی نەبێت و دەنگ نەداتەوە و خوێنەر لێی تۆرا، بە ئاسانی دەگەڵی ئاشت نابێتەوەو پێشوازییەکی ئەوتۆ لە بەرهەمێن دواتریشی ناکرێت.. بە تایبەتی ئەمرۆکە گۆڤارو ڕۆژنامەو بڵاڤۆکان ئەوەندە زۆر بووە لە هەرێمی کوردستاندا، نەخاسما ئەوانەی پارەیان نییە یان نایانەوێ پاداشتی باش و تەماحبزوێن بە پاچڤەوانانی زەبەر دەست و ناسراو بدەن، پێشوازی

گەرم لە بەرهەمی ئەو خەڵکە تازە کوورانە دەکەن.. هەڵبەتە هەر گەنجێک بە تەمای ئەوە بێت ببێ بە وەرگێڕی باش، پێتڤییە هەمیشە خۆی بە قوتابی بزانێت و تا مردن دەسبەرداری فێربوون نەبێت.. و ناو بە ناو بەرهەمی پاچڤەوانانی باش و بە نێو بانگ دەگەڵ دەقە ئەسڵەکانیاندا بە راوورد بکات، کە ئەمە سوودێکی زۆری پێدەگەیەنێت و ئەزموونی کاری وەرگێڕانی لەلا دەوڵەمەند دەکات. بە کورتی و کرمانجی دەبێت پشوودرێژ بێت، کۆڵنەدەر بێت، ئاشقێنی دەگەڵ کارکەیدا بکات، پیشانی خەڵکانی لە خۆی شارەزاتر و بە تواناتری بدات، پرسیار بکات، پرساو دانابێت.. بەرهەمێک یان کتێبێک هەڵبژێرێت کە دەگەڵ زەوق و سەلیقەو تەبیعەتی خۆیدا بگونجێت، وەکو چۆن مرۆڤ ناتوانێت هاورێتی هەموو کەسێک بکات و زیاتر کەسانێک هەڵدەبژێرێت کە لە رووی ئاکار و رەفتار و تەبیعەتەوە لێوەی نزیکن، دەگەڵی دەگونجێن، دەبێت بەو ئاوایەش کتێبێک هەڵبژێرێت کە پڕ بە پێستی زەوق و سەلیقەی خۆی بێت..

بە هەرحاڵ سەبارەت بە پاچڤەوانی تازە کوورەو تازەکار وەکو پێشتریش ئاماژەم کردێ پێویستە هەندێ قۆناغی سەرەتایی و ئاسان تەی بکەن، ئەوجا بێنە سەر کتێب و بەرهەمی گەورە.. یانی لەو بەرهەمە سوکەڵانەوە دەست پێبکەن کە دەسەڵاتیان بەسەردا بشکێت.. بەرهەمەکانیان لە گۆڤارو رۆژنامەاندا بڵاوبکەنەوە، تا ناوێ پەیدا دەکەن و متمانەی جەماوەری خوێنەران بە دەست دێنن، نەک یەکسەری بە گژ رۆمان و کتێبانی گەورەدا بچن و کاتێ کتێبەکانیان دەکەوێتە بازاڕەوە کەس لە هیچ شوێنێکدا ناوی نەدیتبن و نەبیستبن.. مخابن ئەو وەرگێڕانەی قۆناغە سەرەتاییەکان نابڕن، یەکسەری پەلاماری کاری گەورە دەدەن، زۆربەی زۆریان کارەکانیان لاواز و ناپوختەن و کاتێ خوێنەر بە هۆی شۆرەتی جیهانی نووسەرانی ئەسڵی ئەو کتێبانەوە، بەپیری پاچڤەکانیانەوە دەچن دووچاری نائومێدی دەبن و نەک هەر نەفرەت لە وەرگێڕەکە دەکەن، بەڵکو نووسەرە ئەسڵەکەشیان لەبەرچاو دەکەوێت..

"٤"

هەڵبەتە هیچ وەرگێڕانێک، چەندیش پوختەو وردو ئەمین بێت ناکاتە ئەسڵی دەقەکە. چونکە دەقە وەرگێڕدراوەکە، خوڵقاندنەوەی ئەسڵەکەیە لە زمانی دووەمدا، وەکو چۆن دوو بەشەری سەدی سەد چوونیەک لە دنیادا نییە، با جمکانەش بن، بەو ئاوایە دوو زمانیش لە دنیادا نییە کە لە یەک ئاستی توانای دەربڕین و گوزارشتدا بن، دوو وشەی چوونیەک نییە لە هەمان ئاستی گوزارشتدا بن، واتە هیچ پاچڤەیەک لە ئەسڵەکەی باشتر نابێت. یانی بەم پێودانگە پاچڤەی ئایدیال، ئەوەیە کە یەکەم: لە زمانی ئەسڵی دەقەکەوە هاتبێتە وەرگێڕان، نەک لە وەرگێڕدراوی دووەم و سێیەمەوە..دووەم: بەگوێرەی توانا وردو ئەمین و هاوتای دەقە ئەسڵەکە بێت و لە هەمان کاتدا روون و رەوان و مەفهووم بێت..سێیەم: زمانی وەرگێڕانەکە، لە رووی تانوپۆو داڕشتنەوە کوردی بێت.. چوارەم: وەرگێڕانەکە وەرگێڕانێکی میکانیکی مردوو نەبێت، واتە وەرگێڕ لە کاتی وەرگێڕاندا بە زمانی کوردی، (واتە بە زمانی دووەم، لە

حاڵێکا ئەگەر وەرگێڕانەکە بۆ کوردی نەبێت) بیربکاتەوە، بۆ ئەوەی بتوانێت بە شێوازێکی زندووتر و تەڕو پاراوتر دەقەکە لە زمانی دووەمدا بئافەرێنێتەوە..پێنجەم: هەڵبژاردنی زمانی گونجاو، یانی وەرگێڕی جددی دەبێت بەر لە هەر شتێک زمانی دەقە ئەسڵەکە بۆ خۆی کەشف بکات تا بتوانێت لە زمانی دووەمدا بە گونجاوترین هاوتای زمانی یەکەم، دەقەکە دابڕێژێتەوە. بۆ نموونە زمانی وتارێک تەواو تەنزامێز بێت، وەرگێڕ بیگۆڕێت بە زمانێکی زۆر جددی، لەم حاڵەدا دەشێت وەرگێڕانەکە وەکو نێوەرۆک بێ هەڵە وپەڵە بێت، بەڵام سەرکەوتوو نابێت، چونکە شێواز و تۆنی دەقەکە، کە لە خودی دەقەکە نایەتە جیابوونەوە، نەک هەر ڕەچاونەکراوە، بەڵکو گۆڕدراویشە کە ئەمە کارێکی نەکردەنییە. یانی وەرگێڕ لەسەرێتی بە نێو وشەو دەستەواژەێن زمانی دووەم بکەوێت و گونجاوترین و نزیکترین هاوتای زمانی یەکەم هەڵبژێرێت بۆ گواستنەوەو خوڵقاندنەوەی دەقەکە.

هەڵبەتە هیچ پاچڤەوانێک چەند بە تواناو لێهاتوو وکارامەش بێت، وەرگێڕێکی ئایدیال نییەو، لایەنی ئەرێنی و نەرێنی خۆیشی هەیە. بۆ نموونە ئەوانەی زمانی یەکەم زۆر باش دەزانن، بە زۆری لە زمانی دووەمدا ئەو توانایەیان نییە. هەندێ لە باشترین پاچڤەوانان، کە لە هەردوو زمانی یەکەم و دووەمدا مەلەوانی تەواون، لەوانەیە زەوق و سەلیقەی پێویستیان نەبێت، بۆیە لەم حاڵەتەدا ، حیساب لەسەر کولیەتی کارەکە دەکرێت و زۆر ئاساییە ئەگەر لەبەر خاتری ڕوونی و ڕەوانی و سواری زمانی پاچڤەکە، ئاوەڵناوێک لێرە یان ئاوەڵفرمانێک لەوێندەر بپەڕێنرێ.. یان پەندێکی پێشینان لەبری دەستەواژە یان ڕستەیەک دابنرێت.. گرینگ ئەوەیە دەقە وەرگێڕدراوەکە وەکو یەکەیەکی یەکپارچە، هاوتایەکی زۆر نزیکی دەقە ئەسڵەکە بێت و بە زمانێکی ڕوون و ڕەوان و مەفهووم و لە زمانی دووەمدا خوڵقێنرابێتەوەو هاونەواییەکی تەواو لە نێوان هەردوو دەقەکەدا هەبێت و تۆن و شێوازی نووسەری یەکەم لە سنوورو چوارچێوەی پاچڤەیەکی سەرکەوتوودا، لە زمانی دووەمدا پارێزرابێت..

"٥"

دیاردەی دووبارە پاچڤەکردنەوەی یەک بەرهەم، بە ڕێژەی جیاواز لە نێو بزوتنەوەی پاچڤەوانی هەموو میللەتانی دنیادا هەیە .. بەندە پێموایە یەک پاچڤەی باش ، باشترە لەوەی هەمان بەرهەم چەند جارێک و لە لایەن چەند کەسێکەوە، لە هامان کات و سەردەمدا پاچڤە بکرێتەوە. چونکە هەم وەختەکە بە فیڕۆ دەڕوات، هەم ئەو پارەو پوولەی تیای خەرج دەکرێت بە خەسار دەچێت، وهەم ڕێژەی فرۆشی هەموو پاچڤەکان دێتە خوارەوە. واتە کارێکی نێگەتیف لە بازاڕی کتێبان دەکات، پێویستە دامودەزگاو وەشانخانەکان خۆیان لەم کاری دووبارەکردنەوەیە بپارێزن، رۆشنبیران و وەرگێڕان، لە جیاتی دووبارەکردنەوەی کتێبێک، بچن کتێێکی دی وەربگێڕن.. بە تایبەتی کتێبێک ئەگەر لە زمانی ئەسڵەوەو سەرکەوتووانە وەرگێڕدرابێت، با لە جیاتی دووبارە وەرگێڕانەوەی، چاپی دووەم و سێیەم بکرێتەوە،

ئەگەر بازاڕ بخوازێت و بازاڕ هەڵبگرێت..کەواتە وەرگێڕانی دووبارەو سێ بارەی یەک کتێب لە لایەن چەند کەسێکەوە، کارێکی زۆر خراپە، بە تایبەتی ئەگەر وەرگێڕانی یەکەم ، پوختە و باش و سەرکەوتوو بێت و عەیبی جەوهەری نەبێت و ماوەیەکی زۆر بەسەر وەرگێڕانی یەکەمدا نەڕۆیی بێت و وەرگێڕی یەکەم لە ژیاندا بێت و رێگە بدات چاپی دووەم و سێیەم بکرێتەوە.. هەقە وەرگێڕی دووەمی هەمان کتێب وەختی خۆی بۆ وەرگێڕانی کتێبێکی دی تەرخان بکات، چونکە بەم کارە خزمەتێکی زیاتری کتێبخانەی کوردی دەکات، کتێبێکی تازە دەخاتە کتێبخانەی هەژاری کوردییەوە، ئەمە جگە لەوەی ئەو پارەیەی چ لەلایەن خودی وەرگێڕەوە یان وەشانخانەیەکەوە بۆ کارێکی دووبارە تەرخان دەکرێت، بۆ کارێکی تازە تەرخان بکرێت باشترە. ئەمە جگە لەوەی لە مەسەلەی بازاڕ و فرۆشیشدا دەبێت بە هەڤڕکی پاچڤەی یەکەم و ئاستی فرۆختی پاچڤەی یەکەم، کە رەنگە لە هی دووەمیش ئەمینترو باشتر بێت، دێنێتە خوارێ و زۆر شتی تریش، بۆیە هەقە هەم وەرگێڕەکان و هەم دەزگاچاپ و پەخشەکان ئەم لایەنانە بە هەند بگرن و تا دەتوانن خۆیان لە کاری دووبارە دوور بگرن، بە تایبەتی کە بازاڕی فرۆختی کتێبی کوردی زۆر کەسادەو کتێبخانەی کوردیش ئەوەندە پڕو دەوڵەمەند نییە کە پێویستی بەو دووبارەکارییە ببێت. جا لەبەر رۆشنایی ئەو بۆچوونانەی سەرێ را، وەشانخانەکان لەسەریانە چلۆنایەتی کتێبە وەرگێڕدراوەکان بە هەند بگرن و هەر نەبێت بۆ قەدرو ئیحتوباری خۆیان کتێبی خراپ و پاچڤەی خراپ نەخەنە بازاڕەوەو تەنیا بازاڕو قازانجی مادییان لەبەرچاو نەبێت. کاتێ کە دەیانەوێ پاچڤەیەک چاپ و بڵاوبکەنەوە، بیدەن بە کەسێک یان لیژنەیەکی پسپۆڕ و کارامەو کارزان تا لە مەحەکی بدەن، ئەگەر لە مەحەک دەرنەچوو، هەنگێ بە کەسێکی کارامە و پسپۆڕی بسپێرن تا پێیدا بچێتەوە، ئەگەر هەر بەکەڵک نەهات ئەوسا بیدەنەوە بە وەرگێڕەکەو وەک دەڵێن ماڵی قەڵب سەری ساحێبی.. یانی نابێت هیچ دەزگایەکی پەخش و بڵاوکردنەوە، بەهۆی پاچڤەی لاوازەوە، ئیدی هی هەر کەسێک دەبوو، ناو وناوبانگی باشی خۆی بزڕێنێت و قەدرو ئیحتوباری خۆی لەکەدار بکات و خوێنەرانی خۆی بتۆرێنێ.. زۆرجار ئەو کتێبانە دووبارەو سێبارە پاچڤە دەکرێنەوە کە بازاڕیان هەیە. جارێ ئەم کارە جگە لەو هەموو وەختەی لە دوو ورگێڕ یان زیاتری بردووە، پارەیەکی زۆریشی تێچووە،بۆیە بوونی یەک پاچڤەی باش لە بازاردا (با چاپ بکرێتەوە) زۆر باشترە لە دوو سێ پاچڤەی جەڵەبی و بازاڕی... پێویستە دەزگاکان ئاگایان لە کاری یەکتر هەبێت و هەوڵبدەن پاچڤە باشەکان پاچڤە نەکرێنەوە بەڵکو چاپ بکرێنەوە.. دەبێ جگە لە قازانج و بازار گەرمی نەوعیەتی بزووتنەوە پاچڤەوانییەکەش لە بەرچاو بگرن.. هەڵبەتە هەموو بازاڕ گەرمییەکیش نیشانەی سەرکەوتن و باشی کارەکە نییە.. ئاستی خوێنەواری و هۆشنی و جدیەتی خوێنەریش بۆی هەیە.. پاچڤەی دووبارەو سێ بارە جگە لەو نەرێنیانەی پێشتر ئاماژەمان کردنێ دەکاتە کارێک کە خوێنەریش جۆرە گومانێکی لەلا پەیدا ببێت و تا ڕادەیەک لە خوێندنەوە برەوێتەوە، بۆیە پاچڤەیەکی باش و پوختەو ورد و ئەمین لە لایەن وەرگێڕێکی

کارامەو لێهاتوو وئەزموونداڕەوە،لە هەموو ئەو ڕووانەوە کە باسمان کرد باشتر و پەسندترە، وەرگێڕێک کە توانیبێتی زمانێکی لەبارو گونجا و وهاوتەرازی دەقەکە بدۆزێتەوەو تۆن و شێوازی دەقەکەی گواستبێتەوە، جۆرە هاونەواییەکی لە نێوان هەردوو زمانی یەکەم و دووەمی دەقەکە دابین کردبێت، ڕەنگ و بۆی دەقەکە لە زمانی دووەمدا زۆر کاڵ نەبووبێتەوە، ئیدی بۆچی یەکێکی دی بێت وەختی خۆی بە پاچڤەی هەمان دەقەوە بە هەدەر بدات، خۆ چی زۆرە دەقی باش و زندوو زۆرە..

"٦"

هیچ شتێک لە سەرووی ڕەخنەوە نییە، هەڵبەتە بزووتنەوەی پاچڤەوانییش وەکو هەر دیاردەیەکی دیکەی ڕۆشنبیریی لە ڕەخنە ناخەلەسێت. کەواتە ڕەخنەو ڕەخنەگر دەتوانن دەوری زۆر ئەرێنی لە بژارو تەتەڵەی بزوتنەوەی پاچڤەوانیدا بگێڕن، ڕەواج و خوێنەری جددی بۆ پاچڤەی باش پەیدابکەن و ڕەونەق و بازاڕی پاچڤەی خراپ بشکێنن وببن بە دەسەڵاتێکی چاودێری مەعنەوی هەم بەسەر وەشانخانەکانەوەو هەم بەسەر خودی وەرگێڕەکانەوە و هەم ڕێنوێنی ئەمەکداری خوێنەران بن. هەڵبەتە پێویستە وەرگێڕەکانیش، خۆیان پەروەردە بکەن و کە دەچنە ژێرباری وەرگێڕان، وردی و ئەمانەتداری و مەرجە بنەرەتییەکانی کاری وەرگێڕان ڕەچاوبکەن و خۆیان ببن بە چاودێری خۆیان و بە پاچڤەی کاڵوکرچ قاییل نەبن. چونکە کە خوێنەر لە یەکەم بەرهەمیان تۆرا، بە ئاسانی ئاشت نابێتەوە..س

جا هەر سەبارەت بە بەرزکردنەوەی ئاستی چلۆنایەتی کاری پاچڤە، هەقە ساڵانە پێشبڕکێی باشترین کتێبی پاچڤە کراوی بوارێن ئەدەبی و فیکری بێتە کرن و پاچڤەوانانی باش وبراوە، خەڵات بکرێن و ڕێزیان لێبنرێت. هەڵبەتە لەم جۆرە پێشبڕکێیانەدا، دەبێت لیژنەیەکی کارامە و لێزان و پسپۆڕ و خەمخۆری بزووتنەوەی ڕۆشنبیریی کارەکان هەڵسەنگێنێ و لە مەحەکی ڕەخنەی بدەن، دیارە ئەم کارە خۆی لە خۆیدا دەکاتە تەتەڵە و بژارکردنی بزووتنەوە پاچڤەوانییەکە لە کارێن لاوازو بەپەلەی وەرگێڕەکان.. بێگومان کاری پاچڤە بۆ میللەتانی بندەستی پاشکەوتووی پاشخراوی وەکو ئێمە نەک هەر ڕۆڵێکی گەورە لە زەنگین کردن و ڕەنگێنکردن و گەشاندنەوەی بزاڤی ڕۆشنبیرییدا دەبینێت، بەڵکو زەمینە بۆ هەڵکەوتنی ڕۆشنبیر و نووسەری گەورەو تەقاندنەوەی بەهرەو توانا و مشت و ماڵدانی زەوق و سەلیقە خۆماڵییەکانیش خۆشدەکات.. چونکە بەرهەمی ناوازە بە زەبری گەورەیی و ڕەسەنایەتی خۆی لە لایەکەوە دەبێتە جێگەی سەرنج و لاسایی کردنەوەو لە لایەکی دیکەوە خوێنەرانی جددی لە خۆی خڕ دەکاتەوە، کە خوێنەرانیش خوویان بە بەرهەمی ناوازەوە گرت و دەگەڵی ڕاهاتن، ئیدی ڕوو لە بەرهەمی جەڵەبی و بازاڕی ناکەن و ئیدی بەرهەمی کاڵوکرچ لە باو دەکەوێت و دەکەوێتە پەراوێزەوە و هەڤڕکی بەرهەمی ناوازەی پێناکرێت و کەس زات ناکات بەرهەمی کاڵو کرچ بە نرخی بەرهەمی ناوازە بە خوێنەری جددی بفرۆشێت..

هەروەها رەنگە هەبوونی سەندیکایەکی هاوچەرخ و تایبەت بە پاچڤەوانان بتوانێت رۆڵی ئەرێنی لە رێکخستن و بەرێوەبردن و ئاراستەکردنی بزاڤی وەرگێڕان و پاراستنی مافی وەرگێڕەکان و میانچیاتی لە نێوان پاچڤەوان و دەزگا فەرمییە پەیوەندداره‌کان و وەشانخانە فەرمی و ئەهلییەکاندا بدینێت و بزاڤی وەرگێڕان لە پاشاگەردانی، هەندێک دووربخاتەوە.

رەخنە لەلای ئێمە تا نها لە غەرەزو مەبەستی شەخسی یان ئایدۆلۆژی و حیزبی!! بەدەر نەبووە. واتە لە حەزو ڕقی شەخسی بەدەر نەبووە، ئەوەندەی مامەڵە لە تەک خودی نووسەر یان وەرگێڕ کراوە ئەوەندە مامەڵە لە تەک خودی دەقەکە نەکراوە، لە کاتێکا مەرجی یەکەمی رەخنەو هەڵسەنگاندن و داوەریی ئەوەیە لە خۆشەویستی و ڕقی شەخسی بە دوور بێت و ڕەخنەگر بێلایەنانە مامەڵە لەگەڵ خودی دەقەکەدا بکات، چونکە تەنیا دەق بابەتی ڕەخنەیە.

دیارە سەبارەت بە پاچڤە، دەبێ رەخنەگر بە خۆیشی وەرگێڕ بێت، وەرگێڕێکی کارامە و بە ئەزموون، بتوانێت ئەسڵی کتێبە پاچڤەکراوەکە بخوێنێتەوەو بە بابەت و نێوەرۆکی کتێبەکەش نامۆ نەبێت و وەختی ئەوەی هەبێت پاچڤەکە لە مەحەکی رەخنە بدات. بۆیە رەخنەی کەسێک قەبووڵە کە هەموو مەرجێکی رەخنەگری بێلایەنی تێدا بێت. هەر رەخنەیەک ئەگەر لەبەر رۆشنایی بەراوردی پاچڤەکراوەکە دەگەڵ ئەسڵەکەدا نەبێت دەکاتە جۆرە شەرفرۆشتنێکی ناڕەواو ناوزڕاندنی وەرگێڕەکە. هەروەها رەخنە دەبێت بە زمانێکی نەرم و جوان و ڕوون و ڕەوان و دوور لە هەر تەوس و توانجێک بێتە نووسین. چونکە وەرگێڕ هەوڵێکەو داویەتی، گریمان لە هەوڵەکەیدا ناکام بووەو سەرکەوتنی بە دەست نە هێناوە، ئەمە رێگە بە رەخنەگر نادات سەنگەساری بکات. بۆ نموونە ئەگەر وەرگێڕ، لە پاچڤەکەی خۆیدا هەڵەی نەکردبێت و گلەیی لەسەر ئەوە بێت بۆ فلان وشەی بەکارهێناوەو فیسار وشەی بەکاربردووە، ئەمە پەیوەندی بە زەوق و سەلیقەو شێوازی داڕشتنی وەرگێڕەکەوە هەیە و رەخنەگر بۆی نییە بیانووی لێبگرێت و ئەوەی لێبکات بە عەیبێکی گەورەی کوفر ئامێزو لە بەخشین نەهاتوو.. ڕەخنەگر دەبێت بە بەڵگەوە قسە بکات و بۆ پشتیوانی قسەکانی نموونە لە سەرچاوانی باوەڕپێکراوەوە دەربێنێت، نەک قسان لە گیرفانی خۆی دەربێنێت. واتە رەخنە دەبێت لە ڕق و حەزی شەخسی بە دوور بێت و زادەی بوغز و کۆنە قین و تۆڵە ئەستاندنەوە و ناوزڕاندن نەبێت ، ئەم خاڵە هەم لە رووی ئەخلاقی و هەم لە ڕووی یاساییەوە گرینگە. یانی رەخنەکە دەبێت ئەوەندە پڕ ڕێز و سەنگین و هاوسەنگ بێت کە بشێت لە هەردوو ڕووی ئەخلاقی و یاساییەوە داکۆکی لێبکرێت. خۆ ئەگەر بکرێت دەقی رەخنەکە بەر لە بڵاوکردنەوەی نیشانی وەرگێڕ بدرێت دەها باشتر، ئەگەر رەخنەگرەکەش ئەمەی نەکرد، هەقە ئەو گۆڤارو بڵاڤۆکەی ڕەخنەکەی بۆ دەچێت، ئەگەر بۆی بکرێت، ئەو کارە بکات، تا هەم رەخنەکە و هەم وەڵامی رەخنەکە لە هەمان ژمارەی خۆیدا بڵاوبکاتەوە. کە بەم کارە هەم بابەتێکی زندووتر دەخاتە بەردەستی

خوێنەران و هەم پرەنسیپە ئەخلاقی و یاساییەکەش دەپارێزێت.. هەروەها بەکارهێنانی ناوی خوازراو لە مەیدانی رەخنەدا مایەی گومانە.. سەبارەت بە گۆڤار و بڵاڤۆکان هەق نییە رێگەی بڵاوکردنەوەی رەخنە بە ناوی خوازراوەوە بدەن. خۆ ئەگەر رێگەشیان دا، دەبێت بەلای کەمەوە ناوە ڕاستەقینەکە لەلای خۆیان هەبێت، تا ئەگەر مەسئوولییەتێکی ئەخلاقی یان یاسایی بەرۆکی گرتن بتوانن بەرگری لە خۆ بکەن. هەڵبەتە هەقە ناوە ڕاستەقینەکە، بۆ کەسە رەخنە لێگیراوەکەش ئاشکرا بکەن، چونکە ئەم کارە دەبێتە هۆی ئەوەی رەخنەگر بە مەسئوولیەتێکی زیاترەوە ڕەخنە بنووسێت و وانەزانێت سەری دنیا بە پۆش گیراوەو دەتوانێت خۆی لە پەنای ناوی خوازراوەوە، ئیدی بە هەر نیازو مەبەستێک بێت بشارێتەوە..

"٧"

وەرگێڕ، نەخاسما وەرگێڕی ئەدەبی وەکو پێشتریش ئاماژەمان کردووەتێ دەبێ دەسەڵاتی تەواوی بەسەر هەدوو زمانی یەکەم و دووەمدا بشکێت و لە زمانی یەکەمدا مەلەوان بێت و لە زمانی دووەمدا مەلەوانتر بێت. خۆ ئەگەر چەند ساڵێک لە ژینگەی زمانی یەکەمدا ژیا بێت زۆر باشترە.. دەبێ دۆستایەتییەکی نزیکی دەگەڵ ئەدەبیاتدا هەبێت، خۆ ئەگەر بە خۆی ئەدیب بێت یان بەهرەی ئەدەبی هەبێت زۆر باشترە. دەبێت ئاشنای شیعر و ئەدەبیاتی سەر بە هەردوو زمانی یەکەم و دووەم بێت. بەلای کەمەوە وەکو خۆ جەرپاندن ئەزموونی پاچڤەکردنی یەک دوو کتێبانی هەبێت.

دیارە وەرگێڕ دەبێت خۆی نەک هەر دەرەقەتی وەرگێڕانی دەقەکەی بەردەستی بێت، بەڵکو دەبێت توانای هەڵسەنگاندنی کارەکەی خۆیشی هەبێت. واتە وەرگێڕ دەبێت یەکەمین چاودێری خۆی بێت. چونکە وەرگێڕانی ئەدەبی، تەنیا گوێزانەوەی میکانیکی وشەو زاراوەکانی زمانی یەکەم بۆ زمانی دووەم نییە. وەرگێڕان لێرەدا هەم هەڵوەشاندنەوەیە وهەم لێکدانە. لە زمانی یەکەمدا هەر هەموو رەگەزەپێکهێنەرەکانی دەق هەڵدەوەشێنێتەوە و زۆر بە دیقەت و وریایی و هونەرمەندانە لە زمانی دووەمدا دەیاندەیتەوە دەم یەک، یان لێکیان دەدەیتەوەو دەقی یەکەم بە گوێرەی دەستوور و تایبەتمەندییەکانی زمانی دووەم دەخوڵقێنیتەوە. پاچڤەوان دێت پاچڤەکەی خۆی دووبارە دەخوێنێتەوە تا بزانێت وەرگێڕانەکەی چۆن لەلای خوێنەری زمانی دووەم دەکەوێتەوە ئایا تۆنی گوتیار لە وەرگێڕانەکەدا دەشوبهێتە سەر تۆنی گوتیار لە زمانی یەکەمدا؟ ئایا شێوازی بەرهەمەکە پارێزراوە؟ ئایا رۆحی بەرهەمەکە بۆ زمانی دووەم گوێزراوەتەوە؟ هاماجی دەقەکە پارێزراوە؟ جێی خۆیەتی لێرەدا ئاماژەیەکیش بۆ ناونیشان و پەند و قسەی نەستەقیش بکرێت.. دیارە ناونیشانی کتێب دوای وەرگێڕان دەبێت بە ڕادەیەک جوان و دڵگیرو بازاڕ پەسند بێت، کە هەم بەدڵی وەشانکار بێت و هەم مایەی سەرنجی خوێنەران بێت. ڕەنگە ئەمە جۆرە ئازادییەک بە وەرگێڕ بدات کە دەستکاری ناونیشان بکات،

بەڵام دەبێت وەکو تێبینییەک ئاماژە بۆ ناونیشانی تەواوەتی بابەتەکە بکرێت و بۆ نموونە لە لاپەڕە دووی کتێبەکەدا بێتە وەرگێڕان..

پەند و قسەی نەستەق و ئیدیۆم و هەندێ دەستەواژەی باو یەکێکە لە گرفتە دژوارەکانی پرۆسەی وەرگێڕان. وەرگێڕ تیا دەمێنێت کە ئاخۆ وشە بە وشە و موو بە موو وەری بگێڕێت؟ یان هاوتاو هاوماناکانیان لە زمانی دووەمدا بۆ بدۆزێتەوەو پەیدابکات ؟ لەم حاڵەتەدا ئەگەر هاوتاو هاوماناکانیان لە زمانی دووەمدا پەیدا نەبوو ونەدۆزرایەوە، دەشێت وەکو چارەسەرێکی ناچاری پەنا وەبەر پاچڤەی وشە بە وشە و موو بە موو ببرێت، بەڵام دەبێت لە پەراوێزدا ئەوە روون بکرێتەوە کە ئەو ڕستەیە لە زمانی یەکەمدا پەند، قسەی نەستەق، یان ئیدیۆمە و لەبەر ئەوەی لە زمانی دووەمدا هاوتاکەی پەیدا نەبووە، بۆیە لە ڕووی ئەمانەتدارییەوە، پاچڤەی وشە بە وشە کراوە.. جا ئەم کێشەیە زیاتر لەو دوو زمانەدا دەردەکەوێت کە سەر بە یەک خێزانە زمان نین و پەیوەندی لێکچوویان یان هاو واتای هاوبەشیان یەجگار کەمە..

"٨"

وەرگێڕانی هاوبەش: ڕەنگە چەند ڕێگەیەک هەبێت بۆ وەرگێڕانی هاوبەش لەوانە: کتێبێک لە نێوان دوو کەسدا برابەش دابەش بکرێت و هەرکەسەو کار لەسەر بەشەکەی خۆی بکات و پاشان هەردوو بەشەکە بدرێنە دەم یەکەوەو هەر وەرگێڕە بۆ خۆی لە ئاوازێک بخوێنێت، نە شێوەی وەرگێڕانەکە، نە چۆنیەتی داڕشتنەکە و نە کردنەوەی ڕاز و ڕەمزەکانی دەقەکە تێک بکەنەوە، دیارە ئەمە خراترین جۆری وەرگێڕانە، ڕەنگە تەنیا لەو ڕووەوە باش بێت کە کارەکە زووتر ئەنجام دەدرێت.

جۆرێکی دیکەی وەرگێڕانی هاوبەش ئەوەیە کە دوو وەرگێڕی هاوتا، لە ڕووی تواناو شێواز و زەبەردەستییەوە بێنیت و پێداچوونەوەکارێکی کارامە و پڕ ئەزموونیان بە گەڵ بخەیت و بە سێ قۆڵی وەکو یەک تیمی هاوئاهەنگ کاربکەن، دەربارەی مێتۆدی کارکردنەکەیان راوێژ و تەگبیران بکەن ، لەسەر چۆنییەتی وردەکاریی کارەکەیان ڕێکبکەون و کە تەواو بوون، بدرێتە دەست پێداچوونەوەکارەکە تا بە جۆرێک بە کارەکەی هەردوو وەرگێڕەکەدا بچێتەوە کە لە هەموو ڕوویەکەوە تەواو لێکدییان نزیک بکاتەوە.

جۆرە وەرگێڕانێکی دیکەی هاوبەش ئەوەیە وەرگێڕێکی بە توانا وکارامەو پڕ ئەزموون، دەگەڵ وەرگێڕێکی تازەکار و تازە کوورەدا دەست بدەنە کارێکی هاوبەش، لە پێشدا وەرگێڕە تازە کارەکە بەرهەمەکە پاچڤە بکات و پاشان وەرگێڕە کارامەکە، هەم پێیدا بچێتەوەو هەم ئەو پەرەگرافانەی کە باش وەرنەگێڕدراون یان هەڵەیان تێدایە سەر لە نوێ وەربگێڕێتەوەو دای بڕێژێتەوە..

جۆره وەرگێڕانێكی دیكەی هاوبەش ئەوەیە كە هەردوو وەرگێڕ پێكەوە دانیشن و بەرهەمەكە لە ئەلفی تا یائی، لە سیری تا پیازی، پێكڤە و بە راوێژ و تەگبیرو رەزامەندی یەكدی وەربگێڕن یان هەركەسەیان بەشەكەی خۆی بە جیا وەربگێڕێت و پاشان هەركەسەیان بە وردی بەكارەكەی ئەویتردا بچێتەوەو پاشان هەردوو بەشەكە بدەنە دەم یەكەوە، دیارە لەم حاڵەتەدا دەبێت هەردوو وەرگێڕ دەگەڵ یەكدا زۆر سازگار بن و شێوەی كاركردنیان زۆر لێكدی نزیک بێت و وەختێكی باشیشیان هەبێت و پەلەیان نەبێت...

وەرگێڕانی ئازاد، نەک هەر پەیوەندی سفتی دەگەڵ دەقەكەدا نابێت، بگرە زۆر جار وەرگێڕ دەسكاری تەواوی دەقەكە دەكات، لێی زیاد و كەم دەكات ، تەنانەت حەقیقەتەكانیش دەگۆڕێت ،دیارە وەرگێڕ دەبێت خۆی لەو جۆرە وەرگێڕان و پاچڤەیە بپارێزێت.. یانی لە پاچڤەی ئازادا پەیامی دەقەكە گرینگە نەک وشەو زمان و داڕشتن ، ئامانج و مەبەستی پاچڤەكە، گوێزانەوەی مانایە بە شێوازێكی تایبەتی. دیارە پاچڤەی ئازاد بۆ بەڵگەنامەو قەواڵە و دیكۆمێنتان و دەقێن ئاینی نابێت. یانی لەم حاڵەدا پاچڤەی باش ئەوەیە كە نە تەواو ئازاد بێت و نە وشە بە وشە بێ ، لە هەمان كاتدا ڕوون و ڕەوان و مەفهوومیش بێت..ئیدی وەرگێڕان دەریایە، دەریایەكی بێ بن..مەلەوانی خۆی دەوێت...

"٩"

لە دوای ڕاپەڕینی ١٩٩١وە لە هەرێمی كوردستاندا، جۆره ئازادییەكی هەڕەمەكی بەرپابوو. بازاڕی سیاسەت برێک گەرم بوو، حیزبان پەیدا بوون و كەوتنە چالاكی و كەونە حیزبان ژیانەوەو بوژانەوە، دوا بە دوای ئەمە بازاڕی بڵاوكردنەوەو ڕۆژنامە و گۆڤار و بلاڤۆک و تەلەفزیۆن و سەتەلایت ، بە شێوەیەكی بێ پێشینە گەرم بوو. بەرەبەرە بڵاوكردنەوەو چاپكردنی كتێبان مۆدی پەیدا كرد. دام و دەزگای چاپ و پەخش دامەزرا، لەوانە دەزگای موكریانی، ئاراس، سەردەم ، خانەی وەرگێڕان، ڕۆمان و چیرۆک و كتێبێن دی بڵاوبوونەوە، وەرگێڕان و پاچڤە، بە تایبەتی هی ئەدەبیات بەرەبەرە رەواجی پەیدا كرد. زۆر ڕۆمانی جیهانی هاتنە چاپ و بڵاوكردنەوە و كاری ڕۆژنامەوانی، بە تایبەتی ڕۆژنامەوانی حیزبی و سیاسی لە ڕادەبەدەر پەرەی سەند و گەشەی كرد..

هەڵبەتە دەزگا فەرمییەكان، كە زیاتر حیزب یان حكومەتیان لە پشتە، زۆر نیگەرانی فرۆشی بەرهەمەكانیان نین.. بۆیە پێویستە دەست لەسەر بڵاوكردنەوەی كتێبانی باش دابگرن و چلۆنایەتی باڵایان بەلاوە گرینگ بێت و هەقدەستی باش بە نووسەران و وەرگێڕەكان بدەن و زیاتر بە دووی كتێبی باش و نووسەر و وەرگێڕی باشدا بگەڕێن و هەوڵ بدەن بەرنامەی بڵاوكردنەوەیان هەبێت و ئەو كتێب و دەقە بیانیانە وەربگێڕن كە ڕۆڵی پێشرەوانەیان هەیە و خێرایی بە بزاڤی ڕۆشنبیریی و ئەدەبی و زانستی خۆماڵی دەبەخشن، نەک بە گوێرەی ڕێكەوتان و خوابەختەكی كتێبان چاپ بكەن.. دەقە

وەرگێڕدراوەکان هەڵبسەنگێنن و پێداچوونەوەیان بۆ بکەن و ناسنامەیەکی رۆشنبیریی ئەوتۆ بۆ خۆیان پەیدا بکەن کە ببنە جێگەی متمانەی خوێنەران و ناوەندە رۆشنبیرییەکەو مۆر و ئارمی ئەوان بە هەر کتێبێکەوە بێت، بۆی ببێت بە پەساپۆرت و گوزەرنامە و شایەتی و گەواهی بۆ باشی کتێبەکە. ئەمەش بەوە دێتە دی بڵاوکراوەکانیان هەڵبژاردە بێت، پشت بە پاچڤەوانی دەرەجە یەک و کارامە و زەبەردەست ببەستن و هەقدەستی باش بە وەرگێڕ بدەن و کارێکی وەها بکەن وەرگێڕی باش پێویستی بە هیچ دەرامەتێکی دیکە نەبێت و بە کارەکەی خۆی کە وەرگێڕانە بژی. یانی پشت بەو وەرگێڕانە ببەستن کە کارەکانیان پوختە بێت و پێداچوونەوەی نەوێت...

دیارە لای ئێمە تا ئیستا مەگەر بە دەگمەن دەنا کەس بە قەڵەمی خۆی ناژی.. وەشانخانەو دەزگاکانی پەخش و بڵاوکردنەوە بە خۆیان بەرنامەی تۆکمە و دیاریکراویان بۆ کاری ساڵانە نییە، زۆربەی کات وەرگێڕەکان بە گوێرەی حەزی خۆیان کتێبانیان وەرگێڕاوەو داویانە بە دام و دەزگاکان و دوای چەندین مانگ و هەندێجار چەندین ساڵ چاوەڕوانی، ئەوجا کتێبەکە چاپ دەکرێت و ئەگەر سووکە پاداشتێکی کەمی بدرێتێ یان ، نا!!.. هەڵبەتە ئەم پاچڤەوانانە مەبەستیان پارە پەیداکردن نییە، بەڵکو ئامانجیان خزمەتی کەلتووری بووە، ویستوویانە هاووڵاتیانی خۆیان بە دەسکەوتە ئەدەبی و رۆشنبیرییەکانی وڵاتانی دیکەی دنیا ئاشنا بکەن و هەندێ لەو بەرهەمانەیان بخەنە بەر دەست کە ئەمرۆکە ئیدی بوون بە بەشێک لە کەلەپووری هاوبەشی تیرەی بەشەر..

"١٠"

پاچڤە دەکاتە ئەوزاری گفت و گۆی نێوان خەڵکانێک کە بەیەک زمان نادوێن.. هەڵبەتە لە گفت وگۆی نێوان شارستانیانیشدا پاچڤە، ئەوزارێکی گرینگە، تا چۆنیەتی پاچڤەکە بەرزو باش بێت گفت وگۆیەکان روونتر و سەمەربەخشتر دەبن. پاچڤەی گۆنگ و خراپ نەک هەر کەش و هەوای گفت وگۆیان دەشێوێنێت، بگرە دەبێتە مایەی بەدحاڵی بوونی زۆریش.

ئەمرۆکە ئەگەر سەیری کتێبخانەی نیشتمانی هەر میللەتێک بکەیت دەبینی پاچڤە رێژەیەکی بەرزی کتێبخانەی ناڤبری پێک دێنێت. ئەمە خۆی لە خۆیدا بەڵگەی ئەوەیە کە هونەری پاچڤە رۆڵێکی بنەڕەتی و گرینگی لە ژیانی ئەمرۆی تیرەی بەشەردا هەیە و ئەمە ئەوە دەگەیەنێت کە گرینگیدان بە چەندێتی و چۆنیەتی وەرگێڕان و هەوڵدان بۆ بەرزکرنەوەی ئاستی چلۆنایەتی پاچڤە کارێکی پێویستە.. بە مانایەکی دی ئەگەر بگوترێت هەر ئەدایەکی زمانەوانی خۆی لە خۆیدا پاچڤەیە نابێت بە زێدە رۆیی..

چەند سەرنجێکی پاچڤەلۆجی

((١))

ئەگەر پاچڤە بریتی بێ لەوەی دەقی نووسینێ یان گوتارێک لە زمانی یەکەمەوە بۆ زمانی دووەم بێتە وەرگێڕان، ئەوا باشترین وەرگێڕان کاتێ دێتەدی کە ئەو کاریگەرییەی کە ئەو نووسین یان گوتارە بەسەر خوێنەر یان گوێر یان وەرگری زمانی یەکەمەوە هەیەتی، بگوازرێتەوە بۆ خوێنەر یان گوێگر یان وەرگری زمانی دووەم. یان ئەگەر ڕاستت دەوێ ،پاچڤە بریتیە لە وەرگێڕانی دەقێک لە زمانێکەوە بۆ زمانێکی دی، بێ هیچ دەسکاریکردنێکی فۆرم و مانا، شێوەو ناوەڕۆکی دەقە ئەسڵەکە، یانی نە هیچی بۆ زیاد بکرێتو نە هیچی لێکەم بکرێت..

هەڵبەتە ئەم پێناسەیە، هەرچەند پێناسەیەکی دروست و وردە، بەڵام زیاتر پێناسەیەکی تیۆری رووتە، چونکە لە بواری پراکتیکیدا مەحاڵە هیچ پەیامێک دەقاو دەق وەکو خۆی، بێ کەمترین دەسکاری، لە زمانێکەوە بۆ زمانێکی دی بگوازرێتەوە، ئەمەش پەیوەندی بە بونیادو پێکهاتەی جیاوازی زمانانەوە هەیە، هەر زمانێک سوود لە وشەێن تایبەتی خۆی وەردەگرێت، هەر یەکێک لە وشەێن زمان مانایەک یان چەند مانایەکی تایبەتی خۆی هەیە، رستەبەندی و سازانی وشە لە هەر زمانێکدا بە گوێرەی رێزمان و یاساو رێسای تایبەتی چێدەکرێت، کەواتە لە رستەبەندیشدا، هیچ دوو زمانێک کوت و مت وەکو یەک نیە، بۆیە گوێزانەوەی ئەو ڕستانە، بەبێ دەسکاری یان بەلای کەمەوە بە بێ وردە دەسکاری، مەحاڵە... بۆیە لە بەرەبەیانی مێژووی پاچڤەوە تاکو ئێستا هەمیشە ئەم پرسیارە کراوە کە پاچڤەی باش کامەیە؟ ئایا تای تەرازووی پاچڤە پێویستە بەلای زمانی یەکەمدا قورس بێ یان بەلای زمانی دووەمدا، ئایا پاچڤە پێویستە وشە بە وشە بێ یان ئازاد بێ، پابەندی بە دەقەکەوە چۆن دەبێت؟ دیارە ئەم پرسیارانە، پێویستیان بە وەڵام هەبووەو ئەهلی پاچڤە لە هەوڵی ئەوەدا بوون، ئاگایان لە چارەسەرێن ئەکادیمی مەسەلە پاچڤەوانیەکان هەبێ و هەندێ پێوەرو پێوانەی قەناعەتبەخشیان لەبەر دەستدا هەبێت، تا بتوانن لە رێگەیانەوە، بگەنە پاچڤەی دڵخوازی خۆیان. هەڵبەتە ئەو هەوڵانەی لەو بارەیەوە دراون، تا ئەو دواییانەش، تا پەنجا ساڵێک لەمەو پێش، زیاتر راو بۆچوون بوون دەربارەی شێوەی پاچڤەو خۆیان لە قەرەی ماهیەتی پاچڤە نەداوەو لەسەر بونیادێکی زانستی رۆنەنراوە. ئەوە بوو، بە فەزڵی زانستی زمانۆلۆجیەوە کۆمەڵێک هەنگاوی باش لە بواری پاچڤەو ماهیەتی پاچڤەدا نرا.

لە رێگای زمانناسیەوە، ئەوە ساغ بووەوە کە زمانان لە رووی بونیادی فۆرم و ماناوە لێکدی جیاوازن و رەگەزە پێکهێنەرەکانی هەر زمانێک لە هەموو ئاستەکاندا، تان وپۆو سیستەمێکی گونجاوی خۆی هەیە،

هەڵبەتە لە رێگەی شیکردنەوەی بەراوردکاریەوە دەکرێت زمانان لە ئاستێن فۆنەتیکی، وشەیی‌و رێزمانیەوە دەگەڵ یەکدا بەراورد بکرێن و لایەنی لێکچوون و جیاوازیان دیاری بکرێت.

بەرە بەرە، بابەتە سەرەتاییەکانی لێکۆڵینەوە زمانەوانی و زماننا‌سیەکان، بە تایبەتی ماناناسی، لە مەیدانە جیاوازەکانی پاچڤەدا بەکار براو ئەمەش زانستێکی لێکەوتەوە کە ئەمڕۆکە پاچڤەلۆژی پێدەڵێن.

***

هەڵبەتە پاچڤە لە بنەڕەتدا دوو جۆری هەیە، پاچڤەی زارەکی و پاچڤەی نڤیسیاری. پاچڤەی زارەکی دەکاتە وەرگێڕانی گوتەیەک لە زمانی یەکەمەوە بۆ زمانی دووەم، پاچڤەی نڤیسیاری دەکاتە وەرگێڕانی نووسینێک لە زمانی یەکەمەوە، بە نووسین، بۆ زمانی دووەم. یانی ئەم دوو زاراوەیە پەیوەندیان بەو ئامرازو ئەوزارەوە هەیە کە لە پرۆسەی پاچڤەکەدا بە کاردەبرێ دەنا بە گوێرەی هەر دوو جۆری پاچڤەی زارەکی و نڤیسیاری دەکرێت:

١-گوتەیەک لە زمانی یەکەمەوە، بۆ گوتەیەک لە زمانی دووەم پاچڤە بکرێت.

٢-یان گوتەیەک لە زمانی یەکەمەوە بۆ نووسینێک و بە نووسین بۆ زمانی دووەم پاچڤە بکرێت.

٣-نووسینێک لە زمانی یەکەمەوە بۆ نووسینێک لە زمانی دووەمدا پاچڤە بکرێت.

٤-یان نووسینێک لە زمانی یەکەمەوە بۆ گوتەیەک لە زمانی دووەمدا پاچڤە بکرێت.

جا لەبەر رۆشنایی ئەو پێناسەیەی لە سەرێ ڕا لەمەڕ پاچڤە کرا، دەشێت دەربارەی پاچڤەی زارەکیش بگوترێ بریتیە لە وەرگێڕانی گوتەیەک لە زمانی یەکەمەوە بۆ زمانی دووەم، بەو مەرجەی هەمان ئەو کاریگەرییەی بەسەر گوێگرانی زمانی یەکەمەوە هەیەتی، بگوازێتەوە بۆ گوێگرانی زمانی دووەم. دیارە لە پاچڤەی زارەکیدا مەسەلەی کات دێتە ئاراوە، وەرگێڕ لە گەڵ دەرکی یەکەم وتەی زمانی یەکەمدا دەکەوێتە پاچڤەی و بە ماوەیەکی زۆر کەم و تەقریبەن هاوکات دەگەڵ تەواو بوونی گوتەکە لەزمانی یەکەمدا، ئەویش لە زمانی دووەمدا لە پاچڤەکە دەبێتەوە. جۆرێکی دیکەی پاچڤەی زارەکی ئەوەیە کە گوتەی زمانی یەکەم بەش بەش دەکرێت، کە هەر بەشێک لە ڕستەیەک زیاتر دەبێت، وەرگێڕ پاش ئەوەی لەو بەشە تێدەگات، لە کاتی بێدەنگ بوون و هەڵوەستەکردنی قسەکەرەکەدا، ئەو بەشە بۆ گوێدێران پاچڤە دەکات. یانی بەم پێودانگە مەسەلەی کات، یەکێکە لەو تایبەتمەندیانەی کە پاچڤەی زارەکی لە پاچڤەی نڤیسیاری جیا دەکاتەوە، چونکە لە پاچڤەی زارەکیدا کات زۆر دیاری کراوو فەوریە لە چەند دەمێکی کەم تێناپەڕێت، لە کاتێکا ئەمە بۆ پاچڤەی نڤیسیاری وا نیەو کاتی زیاتری لە بەر دەستەو سوود وەرگرتن لە کات، دەبێتە مایەی پوختەیی زیاتری دەقە وەرگێڕدراوەکە، ئەمە جگە

لەوەی کە دەتوانێ لە زۆر شتدا پەنا وەبەر فەرهەنگی زمان بەرێت، هەڵبەتە پاچڤەوانی زارەکی دەبێ خودانی یادگەو زاکیرەیەکی زۆر باش و چالاک بێ و ، بەسەر بابەتی وەرگێڕانەکەدا زاڵ بێت و شارەزایی تەواوی لێی هەبێت. بەڵام ئەم مەرجی شارەزاییە بۆ پاچڤەوانی نڤیسیاری زۆر گرینگ نیە، چونکە وەختی زۆری بە دەستەوەیە، دەتوانێ بەرە بەرە شارەزایی پێویست بە دەست بێنێ. بۆیە مەرج نییە هەر پاچڤەوانێکی زارەکی لە هەمان کاتدا پاچڤەوانێکی نڤیسیاری باش بێت یان بە پێچەوانەوە. هەڵبەتە پاچڤەوانی زارەکی، چونکە کاتی کەمە، ئەگەر وەرگێڕانەکەی زۆر پوختە نەبێ، دارشتنی ڕستەکانی هەندێ شاشیش بێ، زاراوەی دیالۆگی و ئەو شتانەش بە کار بێنێ، لێی ناگیرێ و ئەوەی لێ قەبووڵ دەکرێت و کەمی کاتەکەی بۆ دەکرێت بە پاساو، بەڵام شتی وا بە هیچ کلۆجێ لە پاچڤەوانی نڤیسیاری قەبووڵ ناکرێت..

هەڵبەتە مەیدانی کاری پاچڤەی زارەکی زۆر سنووردارەو زیاتر لە ئەنجوومەنانی سیاسی، هەڤپەیڤین و گفت وگۆو دانوستانی دەوڵەتیدا بەکاردەبرێت. واتە لە سنووری هەندێ بواری سیاسی، ئابووری، سوپاییو... هتد دەوەستێ، بەڵام لە پاچڤەی نڤیسیاریدا، ئەو سنووردارییە نییە، واتە پابەندی هیچ سنوورێک نییە، تەنیا سنووری نووسین و نووسراوی زمانی یەکەمی دەقەکە نەبێت. واتە بوارو مەیدانی کاری پاچڤەوانی بۆ خۆی جۆرە سنووردارییەکە. بۆ نموونە وەرگێڕێک کە لە بواری وەرگێڕانی دەقی ئەدەبیدا کاربکات و شارەزایی پەیدا کردبێت، ناچێت خۆی لە قەرەی وەرگێڕانی دەقێکی زانستی دەربارەی فیزیا بدات.

دیارە پاچڤە، لە ڕووی چۆنیەتیەوە، سێ جۆری سەرەکی هەیە لەوانە:

١ -پاچڤەی وشە بە وشە: لێرەدا وەرگێڕ دێت لە هەنبەری هەر وشەیەکی دەقی زمانی یەکەمدا، وشەیەکی زمانی دووەم دادەنێ. ئەم جۆرە وەرگێڕانە، زیاتر بۆ وەرگێڕانی ئەو دەستەواژەو چەمک و زاراوەو وشە لێکدراوانە بەکاردەبرێ کە لە زمانی دووەمدا هاوتای دەقاو دەقیان نییە...

٢ -وەرگێڕانی ڕستەیی: لەم جۆرە پاچڤەیەدا، ڕێزمان و دەستوور وشێوەی داڕشتن و بەکار هێنانی وشە، لە زمانی دووەمدا بە تەواوەتی ڕەچاو دەکرێت، یان چەمک و مانای ڕستەی زمانی یەکەم، بە گوێرەی دەستوورو تایبەتمەنی زمانی دووەم، لە زمانی دووەمدا دێتە داڕشتنەوە. واتا هەر ڕستەیەکی دەقی زمانی یەکەم، بە گشت مانای یەک بە یەکی وشەکانیەوە، لە زمانی دووەمدا، دادەڕێژرێتەوە.

٣ -پاچڤەی ئازاد: لەم جۆرە پاچڤەیەدا، وەرگێڕ دەستەواژە یان پەرەگراف دەکات بە دەسکەلای دەستی. یانی وەرگێڕ دێت، پەیامی دەقەکەی زمانی یەکەم، بە چەند ڕستەیەک لە زمانی دووەمدا بەدەستەوە دەدات. لەم جۆرە وەرگێڕانەدا دەسکاری و زیاد کردن و کەمکردنێکی زۆر دێتە ئاراوە. بۆیە

پەسندترین وەرگێڕان، پاچڤەی رستە بە رستەیە، واتا ئەوەیە کە پاچڤەوان، رستە بکات بە بنەمای کارەکەی.. پاچڤەی وشە بە وشە زیاتر بۆ ئەو ئیدیۆمو زاراوەو وشە لێکدراوانە بەکار دێت کە هاوتای دەقاو دەقیان لە زمانی دووەمدا نییە. پاچڤەی ئازادیش زیاتر بۆ ئەو دەقانە بەکار دێت کە لە پاچڤەکردن نایەن، یانی پاچڤە ناپەزێرن.

هەڵبەتە ئاشکرایە کە وەرگێڕ لە پرۆسەی وەرگێڕاندا، سەروکاری دەگەڵ دوو زماندا، یانی زمانی یەکەم و، زمانی دووەمدا هەیە، بۆیە دەبێ لە لایەکەوە لە خەمی ئەوەدا بێ کە خوێنەر لە پاچڤەکەی تێبگات و لەلایەکی دیکەوە پەیامی نووسەر نەشێوێنێ و بە ئەمانەتەوە بیگەیەنێت. ئیدی وەرگێڕ لەم بەینەدا، بەگوێرەی جۆری دەقەکەو مەبەستی وەرگێڕانەکەی، هەندێجار زیاتر بەلای وەرگردا واتە خوێنەردا دایدەشکێنێو هەندێجاریش بەلای نووسەری دەقەکەدا دایدەشکێنێ. لەم حاڵەتەدا زیاتر لە خەمی ئەوەدایە پەیامی دەقەکە بگەیەنێتە خوێنەر، بۆیە لەم حاڵەتەدا ئەگەرێکی زۆری ئەوە هەیە کە زۆر رستەبەندی ناباو بێتە ناو زمانی دووەمەوە. بەڵام لەو جارانەدا کە وەرگێڕ زیاتر بەلای خوێنەردا دایدەشکێنێ و پتر لە خەمی ئەودایە، هەوڵ دەدات بە گوێرەی توانا دەقێکی وەرگێڕدراوی ئەوتۆ پێشکەش بکات کە بە تەواوەتی لەلای وەرگر روون و مەفهووم بێت. جا لێرەدا ئەگەری ئەوە دێتە پێشێ کە دەقە وەرگێڕدراوەکە، وەکو پێویست و دەقاو دەق گوتاری نووسەر نەگەیەنێت..

لەو حاڵەتەدا کە وەرگێڕ زیاتر بەلای نووسەری دەقدا دایدەشکێنێ، هەوڵی ئەوە دەدات. تێکڕای تایبەتمەندییە رێزمانی و مانابییەکانی زمانی یەکەم، بۆ زمانی دووەم بگوازێتەوەو بەسەر زمانی دووەمیدا بسەپێنێ، دیارە ئەم جۆرە وەرگێڕانە، خوێنەری زۆر نابێت و رەگی ئەم جۆرە پاچڤەیە دوورو نزیک دەچێتەوە سەر پاچڤەی وشە بە وشە، لە حاڵەتەکەی دیکەشدا، واتا لەو حاڵەتەدا کە وەرگێڕ بەلای خوێنەردا دایدەشکێنێ، ئەوا رەگی کارەکەی (وەرگێڕانەکەی) دوورو نزک دەچێتەوە سەر پاچڤەی ئازاد.

((٢))

یەکێک لەو گرفت و کێشە دژوارانەی کە پاچڤەوانانی تازەکار روو بەڕووی دەبنەوە، هەڵبژاردنی گونجاوترین وشەیە لە نێو کۆی ئەو وشانەدا کە لە فەرهەنگەکاندا وەکو هاوتاو هاو مانای یەک وشەی بیانی تۆماری دەکەن. مەبەست لە زاراوەی هاومانایی، ئەوەیە کە دوو وشە یان زیاتر، یەک مانا بگەیەنن، واتە مانایەکی یەکسانیان هەبێت. هەڵبەتە وەکو چۆن دوو بەشەری دەقاو دەق وەکو یەک نییە، بەو ئاوایەش هاومانایی رەها لە نێوان پەیڤ و وشەێن زماندا نییە و هیچ دوو وشەیەک دەقاو دەق هاومانا نین و نابن، زۆر زەحمەتە لە یەک زماندا دوو وشەی بەمانا یەکسان، پێکەوە بژین. هەڵبەتە جگە لە کێشەی هاومانایی، کێشەی چەند مانابیش هەیە، کە ئەمە لە ناو ڕستەداو بە تایبەتی لە زمانی نووسیندا، جۆرە ئاڵۆزی و گۆنگیەکی لێدەکەوێتەوەو پاچڤەوانی تازەکار تووشی سەرەگێژکێ دەکات و

ناتوانێ بە ئاسانی هاوتاو هاو واتای گونجاو بۆ کارەکەی بدۆزێتەوە. بۆیە نابێ پاچڤەوانی تازەکار، کاری وەرگێڕان بەسادە بزانێ، تا نەکەوێتە گێژاوی هەڵەو کێشەی گەورەوە.

بە هەرحاڵ کاری پاچڤە، کارێکی زۆر دژوارە، بۆ نموونە ئەگەر دەقێک بە جیا بدرێت بە دوو وەرگێڕی زۆر چاک، بۆ پاچڤە کردن، مەحاڵە، پاچڤەیەکی یەکسان بە دەستەوە بدەن، تەنانەت ئەگەر یەک وەرگێڕ، دوای پاچڤەی دەقێک، هەمان دەق دووبارە پاچڤە بکاتەوە، مەحاڵە هەردوو پاچڤەکەی وەکو یەک دەربچن کە ئەمە خۆی لە خۆیدا دژواری و هەستیاری کاری پاچڤە دەگەیەنێت. بۆیە پاچڤەوان لە هەڵبژاردنی وشەو رستەدا دەبێ یەجگار بە سەلیقەو شارەزا بێت و نزیکترین هاوتای وشەو ڕستەێن زمانی یەکەم لە زمانی دووەمدا بدۆزێتەوەو روونی و رەوانی دەقەکە لە لای خوێنەر بپارێزێت، یانی هەمیشە ئەوەی لە بیربێ کە پەیامی دەقەکە بە شێوەیەکی مەفهووم و ڕوون و ڕەوان بگەیەنێت. یانی لە هەڵبژاردنی وشەو رستەو داڕشتنەوەی پاچڤەکەیدا کەسێکی بە سەلیقە بێ، خۆی لە بەکارهێنانی وشەێن فرەماناو ناباو دوور بگرێت، لە کاتی وەرگێڕانی دەقێکدا ئەو کات و شوێن و باگڕاوندە رۆشنبیرییە باوە رەچاو بکات کە دەقەکەی تیا بەرهەم هاتووە، بچێتە بنج و بناوانی هەموو رازو رەمزەکانی دەقەکەو بە کەرەستەی زمانی دووەم ئاشکرای بکات، ئەمەش نیشانەی ئەوەیە کە زانینی زمانی دووەم و شارەزایی لە تایبەتمەندییەکانی، بۆ پاچڤەوان، ئەگەر لە زانینی زمانی یەکەم زۆر گرینگتر نەبێ. هیچی کەمتر نییە. یانی ئەگەر پاچڤەوان ئاگاداری ئەمە نەبێت و رەچاوی نەکات تووشی هەڵەی گەورە دەبێت، هەروەها پاراستنی شێوازی دەق یەکێکە لە مەرجەکانی پاچڤەی دروست و پەسند، مەبەست لە شێواز لێرەداو بەش بە حاڵی ئەم وتارە، دەکاتە شێوەی دەربڕینی دەقی زمانی یەکەم. دیارە نووسەر بە گوێرەی بابەت و وەرگر، شێوازی دەربڕینی تایبەتی خۆی هەڵدەبژێرێ، واتە لە هەڵبژاردنی شێوازدا پابەندی هەردوو فاکتەری بابەت و وەرگر (موخاتەب) دەبێت. واتە رەچاوکردن و پاراستنی شێوازی دەقی زمانی یەکەم، یەکێکە لەو مەرجانەی کە وەگێڕ ناچارە پابەندی بێت. بۆ نموونە شێوازی چیرۆکێک جیاوازە لە شێوازی وتارێکی زانستی، وەسفی زانستیانەی رووداوێک جیاوازە لە وەسفی ئەدەبی هەمان رووداو، چۆنیەتی ئەو وەسفە بۆ خەڵکانی گەورە جیاوازە لە چۆنیەتی هەمان وەسف بۆ منداڵان.. واتە پاچڤەوان بۆی نییە دەسکاری شێوازی دەق بکات، چونکە ئەمە دەکاتە کوشتنی شێوازی دەقی زمانی یەکەم. کە ئەم دیاردەیە زۆر جار لەلای ئەو وەرگێڕانە بە دی دەکرێت کە بە خۆیان نووسەرن، ئەوانە هەوڵدەدەن شێوازی نووسینی خۆیان بەسەر دەقەکەدا بسەپێنن، دیارە ئەم جۆرە پاچڤەیە بەپێی رەخنەی زانستی وەرگێڕان، بە پاچڤەیەکی نا دروست لە قەڵەم دەدرێ.

دیارە هەر نووسەرێک شێوازی تایبەتی خۆی هەیەو زۆر جار بەو شێوازە دەناسرێتەوە، ئەو شێوازە بۆی بووە بە جۆرە ناسنامەیەک، هەندێجار دەبینی نووسەرێک بە حوکمی شارەزایی تەواو لە بابەتێکدا،

مەسەلەو بابەتێکی ئاڵۆزو گۆنگ بە شێوەیەکی سادەو روون و رەوان و نزیک لە تێگەیشتنی عەوامی خەڵکەوە دەخاتە روو، هەڵبەتە نووسەرانێکیش هەن کە بەوە نە شارەزایی و بێ توانایی خۆیان لە بابەتێکدا دەشارنەوە کە پەنا دەبەنە بەر شێوازێکی زۆر گۆنگ و نا مەفهووم... بە هەرحاڵ شێوازی سادە یان ئاڵۆزی دەقی یەکەم، دەبێ هەر چۆنێ بووە، لە دەقی دووەمدا نیشان بدرێتەوە. دەنا بە نیشانەی ناکامی وەرگێڕ دێتە ژماردن، چونکە نەیتوانیوە شێوازی نووسینی نووسەرەکە، بە خوێنەر نیشان بدات یان بۆی دیاری بکات..

جا لێرەدا دەبێ ئاماژەیەکی خێرا بۆ ئەوەش بکرێ کە هیچ وەرگێڕێک، ناتوانێت بە تەواوەتی خۆی لە کارەکەی دوور بگرێت و بێ لایەنانە کار بکات و هیچ ئامادەبوون وحوزورێک بۆ خۆی نەیەڵێتەوە، هەر وەرگێڕێک بگریت، جۆرە حوزورێکی کاڵ یان تۆخ، راستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ، زەق یان پەنهان، مەبەستدار یا ن بێ مەبەستی لە کارەکەیدا هەیە... تاقمە پاچڤەوانێک هەن ئەوەندە، پابەندی شێوازی نووسینی خۆیانن و تیایدا قاڵ بوونەتەوە کە بە شێوەیەکی نا ئاگایانە شێوازی خۆیان لە دەقەکە باردەکەن. ئەمانە کە بە تەرجەمەکانی خۆدا دەچنەوە هەست دەکەن، کە شێوازی دەقە پاچڤەکراوەکەیان دەگەڵ شێوازی دەقی یەکەمدا جیاوازەو هیچ پاساوێکیان بۆ ئەم کارە نییە، بۆیە دووبارە و سێ بارە پاچڤەکەی خۆیان دەگەڵ دەقە ئەسڵەکەدا بەراورد دەکەنەوەو هەوڵ دەدەن بە گوێرەی توانا شێوازی تەرجەمەکەی خۆ لە شێوازی دەقی یەکەم نزیک بکەنەوە، هەندێجار تا رادەیەکی باش لەم کارەدا سەرکەوتوو دەبن، بەڵام زۆربەی کات، ناتوانن دەستبەرداری خۆ ببن و کەسێتی خۆیان بە تەواوەتی لە تەرجەمەکەیان دوور بخەنەوە، تاقمە وەرگێڕێکی دیکە هەن، بە ئانقەست و بە مەبەستی خۆ نواندن کەسێتی خۆ لە دەقی پاچڤەکە باردەکەن. دیارە ئەم تاقمە وەرگێڕە، مەبەستیان ئەوە نیە پەیامی نووسەرەکە، وەکو خۆی ویستوویەتی، بگەیەنن. بەڵکو مەبەستیان ئەوەیە کە بە شێوازی تایبەتی خۆ، توانای پاچڤەوانی خۆیان بنوێنن. بۆیە وەرگێڕانی کارێکی ئەدەبی یان کارێکی زانستی بەلای ئەوانەوە، هەمووی وەکو یەکە.. بە هەرحاڵ ئەگەر لە روانگەی پاچڤەلۆژیەوە تاقمی یەکەم بە وەرگێڕی نا سەرکەوتوو بێنە ژماردن ئەوا تاقمی دووەم بە هیچ کلۆجێ بە وەرگێڕ دانانرێن.

ئەگەر وەرگێڕێک، خۆی لە هەردوو جۆری وەرگێڕانی وشە بە وشەو ئازاد ببوێرێ و وەرگێڕانی رستە بە رستە بکات بە بنەمای کارەکەی، دەبێ ئەوە بزانێت کە رەچاو کردنی شێواز، یان شێوەی دەربڕین، بەندە بە هەڵبژاردنی هاوتای دروستی پەیڤان و بونیادی دەستووری و رێزمانی رستەوە، لە زمانی دووەمدا. یانی بە کورتی و بە کوردی پێویستە لە نێوان چەند پەیڤی هاوتاو چەند بونیادی دەستووری و رێزمانیدا، ئەوەیان هەڵبژێردرێ کە بە شێوەیەکی گشتی بتوانێ شێوازی دەقی یەکەم لە دەقی دووەمدا بنوێنێتەوە... بە هەرحاڵ وەرگێڕان چەند ئەمین و ورد بێ، هەمیشە ئەو وەرگێڕانە

سەرکەوتووترە کە بتوانێ شێواز یان شێوەی دەربڕینی دەقی یەکەم، بە وردی لە دەقی دووەمدا دووبارە بکاتەوە.

بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە:

* - هفت گفتار دربارەی ترجمە / دکتر کورش صفوی / نشر مرکز/ چاپ دهم/ ١٣٩٠ (٢٠١١).

* - خیانەتی حەڵاڵ/ حەمەکەریم عارف /چ١ /٢٠١٠/ لە بڵاوکراوەکانی لقی کەرکووکی یەکێتیی نووسەرانی کورد/ زنجیرە (١٠٦)

* - گفتمان و ترجمە، علی صلح جو/چاپ اول/١٣٧٧/نشر مرکز:تهران، خیابان دکتر فاتمی.

* - شیعر کوژی/چ١/ ٢٠١٠/ کۆمەڵەی روناکبیری کۆمەڵایەتی کەرکووک/ ن:حەمەکەریم عارف

پاچڤە پردی نێوان کەلتوورانە

"١"

هەڵبەتە واقیعی مێژوویی - شارستانیەتی ئەوەمان پێدەڵێت کە وەکو چۆن ژیار و شارستانیەت و کەلتووران دان و سەندنیان دەگەڵ یەکدا هەبووە و هەیە، زمانیش بە هەمان شێوە، ڕاستەوخۆ و ناڕاستەوخۆ بە گوێرەی پێگەی مێژوویی، جوگرافی، کەلتووری و جیوسیاسی، دەگەڵ یەکدیدا لە حاڵێ دان و سەندندا بوون.. وشەش کە ئاوەکی دەکەوێ و لە زمانێکەوە تەرەی ناو زمانێکی دی دەبێت. یان بە هەمان فۆنەتیک و ماناوە لە زمانە بێگانەکەدا دەمێنێتەوە و پاشان وردە وردە لە ڕێگەی بەکارهێنانەوە دەبێت بە موڵکی ئەو زمانە.. یان فۆنەتیک و ماناکەی دەگۆڕێت و بە ئاسانی لە زمانی یەکەمدا نا ناسرێتەوە و ملکەچی دەستوور و ڕێزمانی زمانی دووەم دەبێت.. ئەدەبیاتی کلاسیکی ڕۆژهەڵات نموونەیەکی گەشی دان و سانی زمانەوانییە.

**

هەر وەرگێڕێک بگریت، دەبێ جۆرە بەهرە و توانایەکی زمانەوانی هەبێت و بە کردەوە هەوڵی ئەوە بدات ئەو توانا و بەهرەیە بگەشێنێتەوەو دەوڵەمەندی بکات، وەرگێڕان ئەوەندەی حەزە، پیشە نییە ، حەزیش پاشان لە ڕێگای مومارەسەوە گەشە و نەشە دەکات، پاچڤە پێش هەموو شتێک و لە خودی خۆیدا چالاکییەکی زمانەوانی- ئەدەبییە.

بەبێ بەهرە و توانای زمانەوانی- ئەدەبی، کەس ناتوانێت کاری باچڤە بکات، یان ببێت بە پاچڤەوان، مەگەر بە خورتی سواری سەری پاچڤە ببێت، کەواتە تەنها زانینی هاکەزایی دوو زمان بەس نییە بۆ ئەوەی ببی بە پاچڤەوان.. کە سێک حەز و ئارەزووی نووسین و قەڵەمڕانی نەبێت، لایەنی کەمی دەستی نووسینی نەبێت زۆر زۆر زەحمەتە ببێت بە وەرگێڕێکی کارامە . کە باسی زمانزانی دەکرێت مەبەست لە زمانی قسەکردنی ئاسایی و دابینکەری پێداویستی ڕۆژانە نییە، بەڵکو مەبەست لە زمانی ڕۆشنبیری و بەرهەمهێنانی ڕۆشنبیرییە، بۆیە وەرگێڕ دەبێت ئەهلی قەڵەم بێ، ئەدیب یان نیمچە ئەدیبێک بێ تەنانەت لە بواری زانستیشدا، بوونی زەوق و سەلیقە و بەهرەی ئەدەبی و حەزی نووسەرایەتی بۆ وەرگێڕ یەکجار پێویستە.. زانینی زمانی یەکەم بۆ وەرگێڕ بە مومارەسە و ئەزمون و خوێندنەوە و پەیگیریی زۆر، بە تایبەتی خوێندەوەی ئەدەبیات دەوڵەمەند دەبێت، ئەمە بۆ وەرگێڕی هەموو بوارەکان تەنانەت بواری فەلسەفە و زانستیش زەرورەیە و هیچ شتێکی دیکە جێی ناگرێتەوە.

**

وەرگێڕ دەبێ بەر لەوەی، بکەوێتە کاری وەرگێڕان و بچێتە دنیای وەرگێڕانەوە، دەبێ خوێنەرێکی جدی و خوێنەوار بێ.. باگراوندێکی ڕۆشنبیریی و خوێنەواری باشی هەبێت، ئەوجا بکەوێتە کاری وەرگێڕان، چونکە ئەگەر هەوەڵجار دەست بکات بە کاری وەرگێڕان و پاشان خوو بداتە خوێندنەوە و خۆ خوینەوار کردن، ئەمە زۆر زەحمەتە و یارۆ لە قەلان و لە کۆتران دەبێت، نە دەبێت بە وەرگێڕێکی باش و نە بە خوێنەوار و ڕۆشنبیری باش، چونکە کاری وەرگێڕان ئەو دەرفەتەی بۆ نایەڵێتەوە و جاری وایە پاچڤەی بەرهەمێک بە ساڵ و دوو ساڵ وەختی لێدەگرێت، کەواتە وەرگێڕ، لە بواری کارەکەی خۆیدا دەبێ جگە لە شارەزایی تەواو دەربارەی ئەو کارەی کە وەریدەگێڕێت و زانینی باش و بگرە زۆر باشی ئەو زمانەی لێوەی وەردەگێڕێت، ئەگەر زمانی دووەم (زمانی بۆ وەرگێڕدراو) کە بۆ ئێمەی کورد دەکاتە زمانی کوردی، باشتر لە زمانی یەکەم بزانێت و شارەزای تەواوی لە زاراوە و ئیدیۆم و پەند و مەتەڵ و قسەی نەستەق و ئەدەبیاتی فۆلکلۆریی و نووسراوی کۆن و نوێی ئەو زمانە هەبێت.. بەڵام ئەمە بەو مانایە نییە کە وەرگێڕ شەقڵی تایبەتی خۆی بەسەر دەقە پاچڤەکراوەکەدا بسەپێنێ و لە ئەسڵی ئەو دەقە دەربچێت کە وەریدەگێڕێت، چونکە وەرگێڕ لە کاری پاچڤەدا ناچارە پابەندی شێواز و ستایلی ئەو دەقە بێت کە لەلایەن نووسەرێکی ترەوە نووسراوە و بۆی نییە جگە لە هەندێک وردە دەستکاری کەم کە زەرورەتی کارە پاچڤەوانییەکە ڕێگەی پێدەدات، نەک بە ڕادەیەک دەست شل بکات وەرگێڕانەکەی ببێت بە وەرگێڕانی ئازاد و گواستنەوەی مانا.. بەهەرحاڵ دەسەڵاتداری لە زمانی دووەمدا، یارمەتی زۆری وەرگێڕ دەدات و دەکاتە کارێک کە کارەکەی بۆنی وەرگێڕانی لێنەیات، ئەمەش بەوە دێتە دی کە وەرگێڕ دەبێت لە کاتی وەرگێڕاندا بە کوردی بیربکاتەوە و خوێنەری کوردی لە بەرچاو بێت، دەقە ئەسڵییەکە بە گوێرەی دەستوور و ڕێزمان و ڕستەسازی و تایبەتمەندییەکانی زمانی کوردی بگوازێتەوە و دابڕێژێتەوە و لە هەمان کاتدا پابەندی خودی دەقەکەش بێ، نەیەت بە ناوی ئەمانەتدارییەوە بێتوانایی خۆی وەشێرێت و پاچڤەیەکی وشە بە وشەی وشک و ڕەق و سەختفامی ئەوتۆ پێشکەش بکات کە لە دووریی ڕۆژەڕێیەکەوە بۆنی پاچڤەی لێبێت و هێشتاش ئەو منەت بەسەر خوێنەردا بکات و لۆمەی بکات کە بۆ لێی تێناگات.

جا لێرەدا پێویستە ئاماژەیەکی خێرا بۆ گرینگی و بایەخی زمان لە پاچڤەی دەقی ئەدەبیدا بکرێت.. لە دەقێن ئەدەبیدا بە هەموو ژانرە ئەدەبییەکانەوە زمان بایەخ و گرنگییەکی بەرایی و بنەڕەتی ئەوتۆی هەیە، ئەگەر بڵێم ئەدەب یان دەقی ئەدەبی بریتییە لە بەرهەمهێنانی هونەریانەی زمان ڕەنگە لێم نەکرێ بە درۆ و زێدەڕۆیی کەواتە گومان لەوەدا نییە کە ئەدەب، دەقی ئەدەبی هونەرە، زیاتر هونەرێکی زمانەوانییە.

واتە هونەرێکە بە زمان و لە ڕێگەی زمانەوە بەرجەستە دەبێت و دەقایەتی خۆی وەردەگرێت.. بۆیە حەقە وەرگێڕی دەقی ئەدەبی. ئەدیب یان دەستی ئەدەبی هەبێت و حەز و ئارەزووی ئەدەبیاتی هەبێت و سەروکارێکی دەگەڵ تێکڕای ڕەگەزە هونەری و ئیستاتیکییەکان و گەمە زمانەوانی و تێکڕای لایەنە هونەرییەکانی ئەو دەقە ئەدەبییەدا هەبێت کە بەتەمایە وەریگێڕێت.

بەڵام بۆ نموونە کەسێکی مێژوو نووس، یان نووسەری مێژوویی، زانست یا زانایەک، زیاتر لە خەمی گەیاندنی پەیام و تیمە و نێوەڕۆکی بابەتە لێکۆڵینەوانییەکەی خۆیدایە، واتە لە هەردوو حاڵەتی نووسین و پاچڤەدا داهێنان و ئەفراندنی ئەدەبی هونەری زۆر گرینگ نییە، مەگەر تەنیا لەو سنوورەدا کە هەر پاچڤەیەک، بۆ خۆی بە جۆرە ئەفراندنێکی ئەدەبی دێتە ژماردن، خاڵێکی دیکە سەبارەت بە چیرۆک و ئەدەب، سەرباری ئەوەی کە زمان بایەخ و گرنگی یەجگار زۆری هەیە، هەندێ نووسەریش هەن، ستایل و شێوازی تایبەتی خۆیان هەیە و نابێت لە پاچڤەدا فەرامۆش بکرێت، چونکە لە ئەسڵدا ئەو ستایلە بووە بە بەشێک لە دەقەکانیان و ئەو دەقانەی پێ دەناسرێتەوە، بەڵام لە بەرهەمێن لێکۆڵینەوانی یا زانستی، بە گشتی بەرهەمین غەیرەز ئەدەبیدا بە زۆری زمانی ئاسایی و ستانداری بێ پێچو پەنای هونەری- ئەدەبی بەکار دەبرێت و زمان زیاتر بۆ گەیاندنی مەبەستە و هەوراز و نشێو و پێچ و پەنای هونەریانەی نییە، بەڵام لە ئەدەبدا تەکنیک و ستایل و سەلیقە و بابەت و سکێچ و تۆن و هونەرکارییەکانی دیکە، هەر هەموویان گرینگی و بایەخی لە ڕادەبەدەریان هەیە و لە خودی دەقەکە نایەتە جیابوونەوە و دابڕان.

*

هەڵبەتە بزووتنەوەی وەرگێڕان لە لای ئێمە زۆر کۆرپەیە و پێشینەیەکی مێژوویی دوور و درێژی نییە، بۆیە حاڵی حازر پاشاگەردانییەکی زۆری پێوە دیارە و وەکو پێویست نەکەوتووەتە سەر سکەی خۆی، وەرگێڕەکان کەمتر وەرگێڕی پیشەیین و مەرجی وەرگێڕی باشیان تێدا نییە یا زۆر کەمە، بۆیە دوای شۆرەت و ناوبانگ دەکەون و بگرە برێکجار. بە ئەنقەست و دوور لە هەر مەسئولیەت و ئەخلاقێکی ڕۆشنبیریی هان دەدرێن، هەمان ئەو بەرهەمانە وەربگێڕنەوە کە لەلایەن وەرگێڕی باشترەوە هاتوونەتە وەرگێڕان . زۆرجار دەقە وەرگێڕدراوەکەی پێشوو، بە سووکە دەستکارییەکەوە بە ناوی خۆوە بڵاودەکەنەوە و وەشانخانەکانیش، ئەگەر بتوانین بڵێین وەشانخانەمان هەن، بۆی بڵاودەکەنەوە و هەم کات و هەم پارەیەکی زۆر و زیادە بەفێڕۆ دەدرێت، وەشانخانەکان بێئەوەی هیچ هاوئاهەنگییەکی ڕۆشنبیری و چاپەوانیان لە نێواندا بێت، هەمان کار دەکەن، لە کاتێکدا دەکرێت هەر وەشانخانەیەک بایەخ بە لایەنێکی کاری ئەپستمۆلۆجی بدات، جا بۆ ڕزگاربوون لەو بێ بەرنامەیی و پاشاگەردانییە، کە بەندە پێموایە هەر گۆڕانکارییەکی گەورە، پاشاگەردانی خۆی هەیە و ئەم پاشاگەردانییەش

دەرهاویشتەی گۆڕانکارییە، بەڵام نابێ جڵەوی بۆ شل بکرێت و بەردەوام بێت، بەڵکو دەبێت لە وەخت و کاتی خۆیدا کۆنترۆڵ بکرێت و لە قاڵبی بەرنامە بدرێت.. دەشێت بۆ نموونە گۆڤارێکی تایبەت بە وەرگێڕان و دنیای وەرگێڕان هەبێت، کە لە ئاستێکی پەروەدەیی و ئەکادیمی بەرز و باشدا بێت و بایەخ بەو لێکۆڵینەوە و باسانە بدات کە پەیوەندی ڕاستەوخۆیان بە زمان و زمانناسی و پەنا و پاسارە تەکنیکییەکانی پاچڤەوە هەیە و بە وردی پەیگیری و پەیجۆری بزووتنەوەی وەرگێڕانی کوردی بکات.. پاچڤە بە دەرس لە زانکۆکاندا بخوێنرێت و بایەخی تایبەتی پێ بدرێت.. دامودەزگایەکی پاچڤەوانی نەتەوەیی زۆر کارامەی بۆ نموونە وەکو (بيت الحكمه = خانەی حیکمەت)ی سەردەمی هارونەڕەشید و مەئموون بێتە دامەزراندن و بە کۆمەڵێک کادری پسپۆڕی کارامە و ئەهلی ئیشەکە کە زمانانی زیندووی دنیا بزانن، بسپێردرێت و موچەیەکی باشی ئەوتۆیان بۆ ببڕێتەوە کە چاویان لە هیچ کارێکی دیکە نەبێت و هەموو توانایەکی خۆیان بۆ کاروباری پاچڤە و دنیای پاچڤەوانی تەرخان بکەن، خۆ هەر وەرگێڕیک بگریت بۆ ئێمە سەد پەڕلەمانتاری مشەخۆر و مێمل دێنێ، چونکە دەشێت میللەت حکومەت یا پەڕلەمانی نەبێ، بە تایبەت ئەم پەڕلەمانە جوانەی لای ئێمە!!، بەڵام هەرگیز ناشێت و نابێت میللەت کتێبی نەبێت! جا لەم دەزگا پاچڤەوانییەدا پسپۆڕانی ئەهلی کتێب و کتێبناسی دەتوانن لە هەر بوارێکی ئەپستمۆلۆژیدا کتێب هەڵبژێرن و ئەو کتێبانە پێش بخەن کە کاریگەری پێشڕەوانەیان هەیە و خێرایی بە بزووتنەوەی ئەپستمۆلۆژی ئەمڕۆمان ببەخشن و بۆ هەر کتێبێک وەرگێڕی گونجاو بدۆزنەوە و هەر وەرگێڕێکیش کتێبی دڵخوازی خۆی بۆ وەرگێڕان هەڵبژێرێت.. هەروەها ببێت بە مەڵبەندێک بۆ کۆبوونەوەی وەرگێڕەکان و ئاڵوگۆڕی ڕاو بۆچوون و ئەزموونی وەرگێڕەکان لە نێو یەکتردا، هەڵبەت ئەم پاچڤەخانەیە (دار الترجمه) ئەرشیف و ئەرشیفخانەی خۆشی دەبێت، کە دەکرێت لەو ڕێگایەوە ڕێ لە دیاردەی پاچڤەی دووبارە و سێ بارەی کتێبان بگیرێت، کە هەم کاتێکی زۆر و هەم پارەیەکی زۆر بە فیڕۆ دەدات.

هەڵبەت هەندێجار پاچڤەی دووبارە و سێ بارە، بە تایبەتی بۆ بەرهەمێک کە خراپ تەرجەمە کرابێ و نەهەقی لە دەقەکە و خاوەن دەقەکە کرابێت، هەر ڕوودەدات و ئەمە پاکانەی خۆی هەیە، بەندە پێشنیازی ئەوە دەکەم کە هیچ بەرهەمێکی پاچڤە کراو بە بێ هەڵسەنگاندنی ئەکادیمیانە و بە بێ مۆڵەتی یاسایی و فەرمی، پاچڤەخانەی نێوبراو لە هیچ وەشانخانەیەک چاپ و بڵاونەکرێتەوە، تا ئەم پاشاگەردانییە هەندێک برەوێتەوە و پرۆسەی پاچڤەوانی بکەوێتە سەر سکەی خۆی و بەرە بەرە ببێت بە هەوێن و ئامیانی ڕێنیسانسی ئەپستمۆلۆژی...

*

جا با سووکە هەڵوەستەیەک لەسەر زمان بکەین، دیارە زمانی پەتی لە دنیادا نییە، هەر زمانێکی زیندووی دنیا بگریت، ڕاسەوخۆ و ناڕاستەوخۆ بە گوێرەی واقیعی مێژوویی، جوگرافی، کەلتووری و جیوسیاسی و تەنانەت بازرگانی وئاینی و ئابووریش، دەگەڵ یەکدیدا لە حاڵی دان و سەندن و کارلێکدا بوون و وشەو زاراوەیان چووەتە ناو یەکدی و باندۆر و کاریگەرییان بەسەر یەکترەوە هەبووە، وشەش کە ئاوەکی دەکەوێ و لە زمانێکەوە تەرەی ناو زمانێکی دی دەبێت، یا بە هەمان فۆنەتیک و مانا لە زمانە بێگانەکەدا دەمێنێتەوە و بەرە بەرە لە ڕێگەی بەکارهێنانەوە، ماڵی و کەوی دەبێت و خووی زمانە بێگانەکە دەگرێت و دەبێت بە موڵکی ئەو زمانە یا فۆنەتیک و ماناکەی دەگۆڕێت و بە ئاسانی لە زمانی یەکەمدا ناناسرێتەوە و ملکەچی دەستوور و ڕێزمانی دووەم دەبێت.. بۆیە زمانی پەتی، خەیاڵپلاوە، نیشانەی ئەوەیە کە ئەو زمانە تەماس و کارلێکی ئەپستمۆلوژی دەگەڵ زمانانی دەوروبەری خۆی و دنیادا نییە و زمانێکی گۆشەگیرە.. زمانی بەرهەمهێنانی فیکر و فەلسەفە و هونەر و زانست نییە... بە هەرحاڵ کێشەی زمان لەوەدا نییە کە وشەی بێگانەی تیا بێت، بە تایبەت ئەو وشانەی کە ماڵی بووبن و هاوتایان لە خودی زمانە وەرگرەکەدا نەبێت، وەرگرتنیان زۆر ئاساییە، بە مەرجێک لە وەرگرتن و دەستکاری و بەکارهێنانیدا تەبیعەت و دەستوور و ڕێزمانی زمانەکەی خۆمان ڕەچاو بکەین، یانی بە گوێرەی دەستووری زمانی کوردی مامەڵەی لەتەکدا بکرێت، زمان بە وشەو زاراوەی بێگانە بە تایبەت ئەگەر ئەو وشە و زاراوانە لە زمانی وەرگردا نەبن، نە عەیبدار دەبێت، نە دەشێوێت، بەڵکو بە دارشتن و ڕستە بەندی بێگانە و نامۆ بە دەستوور و ڕێزمانی زمانی وەرگر. عەیبدار دەبێت و دەشێوێت، کە ئەمە لە نووسینی ئەمڕۆی زۆرێک لە وەرگێڕ و هەندێک لە نووسەرەکانماندا بە زەقی دیارە.

"٢"

بە درێژایی مێژوو ئەوە ساغ بووەتەوە کە پاچڤە نەک هەر پەیوەندی ڕاسەوخۆی بە تازەبوونەوە و تازەگەرییەوە هەیە، بەڵکو یەکێکە لە فاکتەر و کۆڵەکە گرینگەکانی ڕێنیسانسی هەمەلایەنەی میللەتان، واتە تازەبوونەوە و ڕێنیسانس لە هەموو سەردەمێکدا قەرزارباری پاچڤە بووە، خۆ ئەگەر کەموکوڕییەک لە یەکێک لە کایە و بوارەکانی نوێگەری ومۆدێرنەتەدا بە دی بکرێت و هەبێت، یەکێک لە هۆیەکانی دەگەڕێتەوە بۆ کەموکوڕی و کێماسی بواری پاچڤە کە بیر و بۆچونی گەلانی دیکەی بە درووستی نەگواستووەتەوە یان ئەگەر گواستبێتیەوە، بە نیوەچڵی گواستوویەتیەوە، کە ئەمەیان کارێکی مەترسیدارە، چونکە ئەگەر ویستت میللەتێک کۆڵەوار و داماو بکەیت، بیکەی بە گەپجاڕ و عاجباتی ئەوا حەقیقەتی لێبشارەوە یا بە نیوەچڵی بیخە بەردەستی، ئیدی خۆبەخۆ وبەرە بەرە دەپوکێتەوە، دیارە ئەمە خۆی لە خۆیدا ئاماژەیە بۆ گرنگی دەوری وەرگێڕ لە خزمەتکردنی فەرهەنگ و کەلتوور وکایە ئەپستمۆلۆجییە جۆراوجۆرەکانی میللەتی خۆیدا، هەڵبەت ئەم جێگە و پێگەیە هەر وەرگێڕێکی باش

دەخاتە ژێر باری مەسئولیەتی ئەمانتدارییەوە، لە کاری وەرگێڕاندا.. باچڤە نەک هەر فەرهەنگ وکەلتوور دەوڵەمەند دەکات، بەڵکو زمانیش دەوڵەمەند دەکات، میللەتانیش لە ڕووی ژیاریی و شارستانی و ئەپستمۆلۆژییەوە زیاتر بە یەکدی دەناسێنێت، دەشێت بگوترێ پاچڤە گفتوگۆیەکی شارستانیانەیە لە نێوان میللەت و کەلتوورە جیاوازەکاندا، بۆیە پاچڤە مەسئولیەتێکی گەورەیە وەکو چۆن نووسین، زانایی و توانایی دەوێت، پاچڤەش بەو ئاوایە زانایی و توانایی و ئەمانەتداری خۆی دەوێت و ئەگەر لە نووسین قورستر نەبێت هەرگیز ئاسانتر نییە، ئەگەر پاچڤەش کەم و زۆر خولقاندنەوە و داهێنانی زمانەوانی و ئەدەبی نەبوایە، دەبوایە ئەو هەموو جیاوازییە لە شێواز و ستایل و ڕوونی و ڕەوانی و تۆنی دوو یان چەند پاچڤەی یەک بەرهەمدا، لە لایەن دوو کەس یان چەند کەسێکەوە نەبوایە.

ڕاستە نووسەر زۆر پابەندی بیری خۆیەتی و تەواو لە خەمی ئەوەدایە بە جوانترین شێوە دەری ببڕێت، بەڵام لە دەربڕینی مەبەست و بەکاربردنی زمان و زاراوەدا تەواو ئازادە، بەڵام وەرگێڕ دەبێ وشە بە وشە، ڕستە بە ڕستە، هەوراز و نشێوی دەقێک تەی بکات کە خەڵکێکی دیکە نووسیویەتی . بۆیە هەر پاچڤەیەک جۆرە ڕاڤە و شرۆڤەیەکی سخ وچڕە و ئەمەش هێندەی تر ئەرکی وەرگێڕ قورستر دەکات، چونکە ئەگەر زەوق و تەبع و توانای زمانەوانی - ئەدەبی وەرگێڕ، زۆر لە زمان و ستایلی خودی نووسەری دەقەکە دوور بکەوێتەوە، بە ئاسانی کارەکەی لێقبووڵ ناکرێت، وەرگێڕ دەبێ بە هەمان شێواز و ستایلی نووسەری دەقەکەوە دەقەکە بۆ زمانی دووەم بگوازێتەوە و تەنانەت لە مانا و مەبەست و ئیستاتیکا و ڕوونی و ڕەوانی دەقەکەش بەرپرسە، بە کورتی و بە کوردی وەرگێڕ دەبێت بچێتە کلێشە و پێستی نووسەری دەقەکەوە، بۆیە زۆرجار پاچڤە لە نووسین قورسترە، چونکە وەرگێڕ جگە لە پابەندی بە زمان و شێوازی دەربڕین و گوزارشتەوانی نووسەرەوە، دەبێت کارێکی وەهاش بکات، دەقەکە لە زمانی دووەمدا بۆنی پاچڤەی لێنەیەت، داڕشتن و ڕستەبەندی و ڕێزمان و زمانی وەرگێڕانەکەی نەکەوێتە ژێر کاریگەریی و باندۆری ڕستەبەندی و دەستوور و ڕێزمانی زمانی دەقە ئەسڵەکەوە، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە وەرگێڕ لە کاتی وەرگێڕاندا بەو زمانە بیر بکاتەوە کە دەقەکەی بۆ وەردەگێڕێت، نەک بە پێچەوانەوە، واتە دەبێت زمانی دووەم بە ڕادەیەک بزانێت و زاڵ بێت بە سەریدا و ڕاز و ڕەمزەکانی شارەزا بێت ، کە دەقەکە بە جۆرێ لە زمانی دووەمدا بخولقێنێتەوە و دابڕێژێتەوە کە ئەگەر نووسەرەکە بۆ خۆی زمانی دووەمی زۆر باش زانیبا، هەر بەو شێوەیەی دابڕشتبایەوە.. دیارە ئەم حاڵەتە لە کارێن دەقی ئەدەبی و چیرۆکڤانیدا زۆر هەستیار و گرینگ ترە تا لە دەقێن باو و ئاسایی و ستاندارادی زانستی و کۆمەڵایەتی.. هەر هەموو ئەمە ئەوەمان پێدەڵێت کە پێویستە وەرگێڕ، دەقێک بۆ وەرگێڕان هەڵبژێرێت کە بە دڵی خۆی بێت، حەزی لێبکات بە ئاسانی تێکەڵاوی ببێت تا کارەکەی پوختە و جوان و ڕوون و ڕەوان دەربچێت، دەنا کارەکەی دەبێت بە بێگار و سوخرە و جەڵەبی و بێ ڕەونەق

دەردەچێت و هەرگیز نزیکترین هاوتای دەقەکەی لە زمانی دووەمدا بۆ بەرهەم نایەتەوە، هەڵبەتە هاوتا دۆزیش بۆ خۆی سەلیقە و شارەزایی و پابەندییەکی زۆری گەرەکە، بۆ نموونە، ئەگەر بەرامبەر وشەیەک یا زاراوەیەکی دەقی یەکەم، لە زمانی دووەمدا سێ چوار هاوتات دۆزییەوە، ئەوسا دەبێ بێی بگەڕێی بزانی لەو سێ چوار هاوتایەدا کامیان پڕ بە پێستی وشە یا زاراوەکەی دەقی یەکەمە و ڕۆحی ئەو دەپارێزێ و مانا و چەمکەکەی زیاتر دەگەیەنێت، جا لێرەدا دەبێ ئەوەش بگوترێ کە پەیوەندی پاچڤە و ڕاڤە (تەفسیر) بە ڕادەیەکە ڕەنگە ئەگەر بگوترێ پاچڤە ڕاڤەیەکی سخ وچڕە و ڕاڤە پاچڤەیەکی شاش و نە سفتە، نەبێ بە زیدەڕۆیی، ئەمەش بەو مانایەیە کە وەرگێڕ، ئەوەندی دەرفەتی هەیە پێوستە و حەقە زۆربەی ئەو سەرچاوە سەرەکی و گرینگانەش بخوێنێتەوە کە دەربارەی ئەو دەقەی کە بە نیازە پاچڤەی بکات، وەخوێنێ، تا ڕاز و ڕەمز و نهێنییەکانی پشت دەقەکەشی بۆ ڕوون ببێتەوە و لە وەرگێڕانەکەیدا سوودی لێبدینێ، چونکە کاتێ وەرگێڕ دەچێتە ژێر باری وەرگێڕانی دەقێک ، لە هەر ورد و درشت و تەکنیکێکی دەقەکە، لە ڕواڵەت و نێوەڕۆکی دەقەکە بەرپرسە و دەبێت بە نوێنەری باوەڕپێکراوی دەقەکە و لەوەش زیاتر دەچێتە کلێشە و پێستی نووسەری دەقەکە و دەقەکە دەبێت بە ئەمانەت لەلای ئەم و خیانەت بە ئەمانەت وەکو دەڵێن کاری کردەنی نییە.

بە کورتی و کرمانجی وەرگێڕ دەبێ دەقەکە لە خوێنەر باشتر بناسێت، چونکە وەرگێڕ هەم خوێنەری جدی دەقەکەیە و هەم وەرگێڕی ئەمینی دەقەکەیە، هەر وەرگێڕێک باری ئەم ئەمانەتە نەبات نابێت بچێتە ژێری، دەنا ئۆباڵی نووسەر و دەقەکە و خوێنەرانی زمانی دووەمیشی دەکەوێتە ئەستۆ.. کەواتە پاچڤە کارێکی میکانیکی ڕۆتینی ئاسایی نییە، بەڵکو بە تایبەتی لە ڕووی زمان و مامەڵەی زمانەوانییەوە، جۆرە داهێنانێکە، چونکە پاچڤە لە هەمان کاتدا هەڵوەشاندنەوەی دەقێکە لە زمانی یەکەمدا و خولقاندنەوەی هەمان دەقە بە هەمان کەرەستە و ڕەگەزی خۆی، لە زمانی دووەمدا و بە گوێرەی دەستوور و ڕێزمان و تایبەتمەندییە زمانەوانیەکانی زمانی دووەم کە ئەمە لە ڕووی مامەڵەی زمانەوانییەوە جۆرە توانایەکی فیلیڤانی گەرەکە، خۆ پاچڤەی دەقە فیلیڤانییە ئەدەبییە خەیاڵئامێز و خەیاڵ ئەنگێزەکان، بۆ خۆی جۆرە خولقاندنەوەیەکی داهێنەرانەیە، چونکە لە دەقی فیلیڤانی ئەدەبیدا، خەیاڵ و فەنتازیا و تەکنیک و ئیستاتیکا و بە کورتی و کرمانجی زیاتر هونەرییەت و ئەدەبیەت مەبەستە تا پەیام و گەیاندنی پەیام، بۆیە وەرگێڕ دەبێت ببێت بە شەریکی ڕوحی تێکڕای ئەو خەون و خەیاڵ و فەنتازیا و تەکنیک و لەزەتەئیستاتیکی و ئەدەبییەی کە لە خودی دەقەکەدا هەیە و ڕواڵەت و ناوەڕۆکی دەقەکەی تەنیوە، تا بتوانێت هەمان ئەو لەزەتە ئیستاتیکی و ڕوحییە بۆ خوێنەرێن زمانی دووەم، بە هەمان هونەریەتی زمانی یەکەم بگوازێتەوە، کە ئەمە بە بێ بەهرەی هونەری قەت مەیسەر نابێت.. دەقی ئەدەبی هەم هونەری زمانەوانی تیایە و هەم هونەری ئەدەبی ، بەڵام دەقێن غەیرە ئەدەبی، ڕەنگە زۆر کەڕەت هونەری زمانەوانی تیا هەبێت، بەڵام هونەری ئەدەبی فیلیڤانی تیا نییە،

چونکە زمان لەم جۆرە دەقە نا ئەدەبیانەدا، زیاتر زمانێکی ستانداردی ئاساییە و پردی گواستنەوەی پەیامە و لە خەون و خەیاڵ و فەنتازیا بە دوورە.

بە هەر حاڵ وەرگێڕ دەبێت بە زمانی دووەم کاری وەرگێڕان بکات و خوێنەرێکی لە زەبر و جدی و پەیگیر بێت، هەر کەسێک باگراوندێکی دەوڵەمەند و باشی خوێندنەوەی نەبێت و مل بە پاچڤەوە بنێت، هەم غەدر لە خۆی و هەم غەدر لە هەردوو زمانی یەکەم و دووەم دەکات.. زمان کە بە هەڵە بەکار برا، هاوار دەکات ، هەست بە جۆرە سوکایەتییەک دەکات، ئەوەی سوکایەتی بە زمان و چۆنیەتی بەکار بردنی بکات، زمان لێی هەڵدەگەڕێتەوە و نەک سوکایەتی پێدەکاتەوە بگرە تووشی ڕیسوا بوونیشی دەکات، بۆیە وەرگێڕ و هەر کەسێکی ئەهلی قەڵەم، دەبێ بەو چاوەوە بڕواننە زمان و مامەڵەی لەتەکدا بکەن کە بوونەوەرێکی زندووە، هەڵبەتە وەرگێڕ.. وەرگێڕ بۆ کوردیم مەبەستە.. دەبێت بە بەردەوامی کەلەپووری ڕەسەنی میللەتی خۆی چ فۆلکلۆر و چ نووسرا و دەور بکاتەوە، تا توانای گوزارشت و دەربڕینی خۆی دەوڵەمەند بکات و زمانەکەی مشت وماڵ بدات و سیقال بکاتەوە و توانایەکی زیاتری زمانەوانی پەیدا بکات..

هەڵبەتە بۆ وەرگێڕ زاڵی بەسەر بابەتی ئەو دەقەدا کە دەیەوێ وەری بگێڕێت، ئەگەر لە مەرجی زانینی دوو زمانەکە گرنگتر نەبێت، ئەوا هیچی کەمتر نییە، بۆ نموونە ئەگەر دەقێک بدرێت بە دوو وەرگێڕ کە هەردووکیان لە یەک ئاستی زانینی هەردوو زمانی یەکەم و دووەمدا بن، بێگومان ئەوەیان کە باشتر لە بابەتی دەقەکە حاڵی بووبێت، باشتری پاچڤە دەکات تا لەوەی تریان.. دیارە ئەم سێ مەرجە واتە شارەزایی لە زمانی یەکەم و دووەم و زاڵی بەسەر بابەتی دەقدا بەس نییە بۆ ئەوەی وەرگێڕی چاک بیت، بەڵکو شارەزایی لە فەن و فێڵ و ڕاز و ڕەمزی هونەری پاچڤەش مەرجێکی زۆر گرینگە.. ئەوەی شارەزایی لە هونەری وەرگێڕاندا نەبێت، هەموو مەرجەکانی دیکەشی تیابێت هەر نابێت بە وەرگێڕی چاک، شارەزایی لە هونەری وەرگێڕاندا بە مومارەسە و سوور بوون لە سەر فێربوونی دێتە دی و مەرجی فێربوونیش، حەز وکۆڵ نەدانە، لەزەت بینینە لەو ئیشەی دەتەوێت فێری بیت، بۆ نموونە ئەگەر وەرگێڕێک. لەزەت لە پاچڤەکردن نەبینێ و بە لەزەتەوە مومارەسەی نەکات، زۆر زەحمەتە لەو بوارەدا سەربکەوێت، دەبێ بەو نەفەسە مامەڵە دەگەڵ پاچڤەدا بکات، کە ئەگەر لە کاری نووسین زیاتر نەبێت، هیچی کەمتر نییە، کە بە دڵنیاییەوە پاچڤە لە زۆر ڕووەوە لە نووسین قورسترە.

هەڵبەتە وەرگێڕان تێکەڵەیەکە لە وردی زانست ، ناسکی هونەر، لە بەهرە و سەلیقەی ئەفراندن و توانای نووسەرایەتی بەڵام بە ناسنامەی پاچڤە و وەرگێڕان.. وەرگێر جگە لەو پێش مەرجانەی کە لە پێشترەوە ئاماژەمان بۆ کردوون، دەبێت بەهرە و توانای نووسینی هەبێت، خۆ ئەگەر نووسەرێکی لەزەبریش نەبێ، ئەوا دەبێت نیمچە نووسەر و دەستێکی باڵای لە هونەری نووسیندا هەبێت، لە نهێنی و

وردەکارییەکانی زمان ئاگادار بێت، بابەتی وەرگێڕانەکەی بە دروستی تێبگات و بخوێنێتەوە و نابێ ئەوەشمان لە بیر بچێت کە وەرگێڕ لە کاری وەرگێڕاندا گوزارشت لە بیر و بۆچوون و هزرینی خۆی ناکات، ناتوانێت لەو هزر و بیرانە دەربچێت کە لە خودی دەقەکەدا هەن، چونکە پابەندە بەو دەقەوە کە کەسێکی دی بەرهەمی هێناوە، واتە چەندێتی و چۆنایەتی دەقەکە لە زمانی دووەمدا بە گوێرەی یاسا و ڕێسای زمانی دووەم بخولقێنێتەوە و دەقایەتی دەقەکەش بپارێزێت.. کەواتە پاچڤەش بۆ خۆی بە مانا بەرینەکەی کاری نووسین، جۆرە هونەرێکی نووسەرایەتییە، واتە مەرج نییە هەر نووسەر بەهرە و توانایەکی فراوانی زمانەوانی - ئەدەبی و توانای دارشتنی جوان و خۆشخوان و خاوەنی بەلاغەت و فەساحەت، ڕوونبێژی و ڕەوانبێژی و جوانکاری هەبێت، بەڵکو وەرگێڕیش دەبێت هەمان ئەو بەهرە و توانایانەی هەبێت و بتوانێت بە زەبری ئەو بەهرە و توانایانە بە سەلامەتی لە مینجاڕی پاچڤە دەربچێت.

ڕەنگە هەموو نووسەرێک نەتوانێ ببێت بە وەرگێڕ، بەڵام هەر وەرگێڕێک دەبێت بەهرە و توانای نووسینی تێدا بێت.. یانی ئەگەر نووسین ئەفراندن بێت، ئەوا وەرگێڕان دەکاتە ئەفراندنەوەی نزیکترین هاوتای ئەو دەقەی کە دێتە وەرگێڕان، بگرە ئەگەر بگوترێت وەرگێڕ پێویستە توانا و بەهرەیەکی نووسینەوانی زیاتری لە نووسەر هەبێت، ڕەنگە نەبێت بە زیادەڕۆیی.. چونکە نووسەر لە شێواز و ستایل و دەربڕین و گوزارشت و بەرجەستەکردنی بەرهەمەکەیدا ئازاد بووە، بەڵام وەرگێڕ لە دنیایەکدا کار دەکات کە لە لایەن کەسێکی دیکەوە خولقێنراوە، قاڵب و فۆڕمی تایبەتی پێدراوە، تێمەو نێوەڕۆک و پەیامی دڵخوازی نووسەری لێ بارکراوە. ئیدی وەرگێر چاری ناچارە دەبێ مامەڵە دەگەڵ ئەو واقیعەدا بکات و شارەزایانە ئەو دنیا پێشوەختە خولقێنراوە هەڵوەشێنێتەوە و بە هەمان کەرەستە و دار و پەردوو لە زمانی دووەمدا، هونەرمەندانە و بە جۆرێ بخولقێنێتەوە کە لە ڕووی تەکنیک و هونەرکاری و وردەکارییەوە هاوتای دەقی یەکەم بکاتەوە، واتە وەرگێر خۆ بە خۆ دەبێت بە پەیڤداری نووسەری یەکەمی دەقەکە و ئامانەتداری کارەکە وای لێدەخوازێت لە دەقەکە لانەدات، واتە دەقەکە یاسا و ڕێسا و چۆنیەتی کارکردنی وەرگێڕەکە دەسەپێنێت.. هەڵبەت مەرج نییە بەهرەمەندی وەرگێڕ لە زەوق و توانای نووسەریدا، هەر لە چوارچێوەی ئەدەبی و ژانرە ئەدەبییەکانی وەکو چیرۆک و ڕۆمان و شیعردا بێت، بەڵکو ئەو وەرگێڕ و پاچڤەوانانەش کە لە بوارە زانستی و تەکنەلۆژیەکانیشدا کار دەکەن، دەبێت ئەو زەوق و بەهرە و توانا نووسینەوانییەیان هەبێت، چونکە دەق کە بە زمان دێتە بەرجەستە کردن لەو ڕوانگەیەوە بەرهەمێکی زمانەوانی - ئەدەبییە و وەرگێڕانیش لەو حاڵەتەدا دەکاتە دووبارە ئەفراندنەوەیەکی زمانەوانی - ئەدەبی.

جا بەم پێودانگە، پاچڤەی باش (بۆ کوردی) ئەوەیە کوردی بێت، لە ڕاستە نووسینی کوردی بچێت. مەبەست ئەوەیە کە بۆنی پاچڤەی لێنەیات، یان کەمترین بۆنی پاچڤەی لێبێت، واتە شەقڵ و نەفەسی

یارۆی وەرگێڕی پێوە دیار نەبێت، چونکە وەکو پێشتریش باسمان کرد وەرگێڕ لە کاری وەرگێڕاندا گوزارشت لە بیروبۆچوون و هزرینی خۆی ناکات، ناتوانێت لەو هزر و بیرانە دەربچێت کە لە خودی دەقەکەدا هەن، چونکە پابەندە بەو دەقەوە کە کەسێکی دی بەرهەمی هێناوە، واتە چەندیەتی و چۆنایەتی دەقەکە لە زمانی دووەمدا، بە گوێرەی یاسا و ڕێسای زمانی دووەم بخولقێنێتەوە و دەقایەتی دەقەکە بپارێزێت . یانی نەفەسی وەرگێڕی پێوە دیار نەبێت،پاچڤەیەکی وشە بە وشەی وشک و مردوو بێ گیان و شەقوشڕ نەبێت، ڕوون و ڕەوان و خۆشخوێن بێت، تیمە و ناوەڕۆک و بابەتی دەقەکە بە ئاسانی و ڕوونی بنوێنێتەوە و وردەکاری و ناسککاری و تەکنیک و هونەرکارییەکانی دەقە ئەسڵییەکە لە زمانی دووەمدا بنوێنێتەوە، بۆ نموونە ئەگەر نووسەری دەقەکە لە شوێنێکدا دەربڕینێکی شاعیرانەی بەکار بردبێ، بە هەمان نەفەسی شاعیرانە پاچڤە بکرێتەوە یان ئەگەر نووسەر تەنز و ساتێری بەکار بردبێت، هەمان حاڵەتی تەنزئامێز لە پاچڤەکەشدا ڕەنگ بداتەوە .. یان ئەگەر نووسەر لەبەر هەر هۆیەک یان بە هەر مەبەستێک لە هەندێ شوێنی دەقەکەیدا زمانی کلاسیک، یان کۆن، یان قورس یان زمانی عامیانەی بەکار بردبێت، دەبێت هەموو ئەو حاڵەتانە لە زمانی دووەمدا ڕەنگبداتەوە، دەنا وەرگێڕانێکی ڕووت و قووت و بێگیان و بێ هەوراز و نشێوی بێ ناوەڕۆک ، دەکاتە بێگار و هیچ خزمەتیک بە بزووتنەوەی کەلتووری و ئەپستمۆلۆژی ناکات، هەروەها لە وەرگێڕاندا دەبێت ئەوەش دەربخرێت کە نووسەر چی گوتووە و چۆنی گوتووە و تەنانەت ئەوەش دەربکەوێت کە ویستوویەتی چ بڵێت، لە نێو وەرگێڕ و پاچڤەوانەکاندا، تەنانەت لە نێو ناودارانی ئەهلی پاچڤەشدا، هەندێک هەن کە هەر بەرهەمێک چەندیش لە ڕووی ستایل و شێوە و ناوەڕۆکیشەوە جیاواز بن، بە هەمان شێوە و ستایلی خۆیانەوە پاچڤە دەکەن، کە ئەمەش پاچڤەیەکی میکانیکی نا پەسەند و نا سەرکەوتووە، چونکە ڕۆح و هەناسەی وەرگێڕی لێبارکراو، هەڵبەت هەندێک دەق هەن لە ئیجادی ئاڵۆز و گۆنگن ، سەخت و دێرفامن ، وەرگێڕ چی بکات، ئەوەندی لە سەرە کارێک بکات کە ئاڵۆزی وگۆنگی پاچڤەکەی لە هی دەقە ئەسڵییەکە زیاتر نەبێت، ئاڵۆزی وگۆنگی دەق و پاچڤەی ئەم جۆرە بەرهەمانە، دەبێت بە کۆمەکی ڕاڤە و شرۆڤە و پەراوێز نووسی چارەسەر بکرێت.

بەندە پێموایە خوێنەر دەبێت لە خوێندنەوەدا زۆر هەستیار بێت و بە نەفەسی ڕەخنەییەوە بخوێنێتەوە و بتوانێت موناقەشەی ئەو دەقە بکات کە دەیخوێنیتەوە و لە دوا ئەنجامدا هەڵسەنگاندنی بۆ بکات و داوەری دەربارەی سەرکەوتن و ناکامییەکانی بکات، جا لێرەدا کە باسەکەمان باسی وەرگێڕانە، گومان لەوەدا نییە کە خوێنەرێک کە بە خۆی زمانزان بێت یان پاچڤەوان بێت، باشتر داوەری پێدەکرێت، کاتێ کە بەرهەمێکی پاچڤە کراو دەخوێنیتەوە بەتەمایە بە ڕاستە ڕێگایەکی خۆش و هەمواردا بڕوات، کاتێ لە قۆناغی یەکەمی ڕێگاکەدا یان لە نیوەی ڕێگاکەدا، یان لە هەر قۆناغێکی ڕێگاکەدا، کۆسپ و تەگەرە و هەوراز و نشێوی لە ناکاو و چاوڕوان نەکراوی دێتە پێشێ یەکسەر دڵی خەبەر دەدات کە ئەم ماستە

موویەکی تێدایە و دەکەوێتە گومانەوە و وەکو خوێنەرێکی فاما و شارەزا و ئەزموندار، داوەری خۆی دەکات، یان هەندێجار تووشی دەبێت بە تووشی هەندێ ڕستەی ناباو و ناسازی گومان ئەنگێزی ئەوتۆوە کە خۆی شەرعی خۆی دەکات.. یان جاری وا هەیە نامیلکەیەکی بچووک لە زمانی دووەمدا بووە بە کتێبێکی قەبە و ئەستوور، کە ئەمەش بۆ خۆی گومان چێدەکات و جێگەی گومانە،، بە تایبەتی ئەگەر ژمارەی ئەلفبای زمانی یەکەم ودووەمی دەقەکە بە قەد یەک بن یان زۆر لە یەکدی نزیک بن... ئەمە جگە لەوەی زۆربەی هەرە زۆری کاری وەرگێڕان لەلای ئێمە لە زمانی یەکەمی دەقەکەوە نەکراوە، بەڵکو لە زمانی دووەم و هەندێجار لە زمانی سێیەمەوە دەکرێن، لەم حاڵەتەدا دەقەکە هەتا دەگاتە لای ئێمە، تەواو کاڵ دەبێتەوە و خوێنەر هەم بە گومان و هەم بە نەبەدڵی و ناچاری پێشوازی دەکات و حەقی خۆشییەتی، جا وەرگێر بۆ قەرەبوو کردنەوەی ئەم حاڵەتە، دەبێ بە ئیحتوبارترین پاچڤە بکات بە سەرچاوەی کارەکەی و لەگەڵ پڕ ئیحتوبارترین پاچڤەی دیکەدا لە زمانێکی دیدا بەراوردی بکات، بۆ نموونە ئەگەر دەقێکی ئینگلیزی کرابوو بە عەرەبی و کوردێک لە عەرەبییەوە بیکات بە کوردی، حەقە لەگەڵ تەرجەمە فارسییەکەی یان تورکییەکەی هەمان دەقدا بەراوردی بکات، ئەگەر بۆ نموونە یەکێ لەو دوو زمانەش بزانێت، یان پاچڤەکەی بدات بە کەسێک کە زمانی یەکەمی دەقەکە بزانێت تا بەراوردی بکات و پێداچوونەوەی بۆ بکات، ئەم کارە هەم نیشانەی ئەمانتدارییە و هەم متمانەی خوێنەر بەدەست دێنێت، ڕاستە هەندێجار پاچڤەیەکی خراپ، نا ئەمین، بە گەرمی لەلایەن خوێنەرانەوە پێشوازی لێ دەکرێت، هۆی ئەمە ئەوەیە کە وەرگێڕەکە هەرچەندە ئەمین و ورد نییە، باڵام قەڵەم و ئینشایەکی باشی هەیە، دیارە ئەمە زیاتر لە بەرهەمێن عەوامپەسەندا دەردەکەوێت و بەسەر خوێنەرێن ئاسایی و کول سەرنجدا تێدەپەڕێت، دەنا بەرهەمێک لە ئاستێکی ئەکادیمی و بەرزدا بێت، خوێنەری جدی و تیژ سەرنجی دەوێت و بە ئاسانی بەسەر خوێنەردا تێناپەڕێت، بۆیە مەرج نییە گەرمی بازاڕ و فرە خوێنەری بەرهەمێک نیشانەی سەرکەوتن بێت.

بەهەر حاڵ پاچڤە بە گوێرەی بابەتی پاچڤەکە دەگۆڕێت، وەکو چۆن هەر بابەتێک بەدەم چێبوونەوە زمان و ستایل و ئاستی خۆی بەرهەم دێنی، بەو ئاوایەش لە پاچڤەدا ڕەنگ دەداتەوە، خوێنەریش ئاستی جیاوازیان هەیە، بۆ نموونە خوێنەرێن بەرهەمێن ڕۆمانسی سادە، ناتوانن بەرهەمێکی پاچڤەکراوی فەلسەفی زەحمەت و دژوار و دێرفام بخوێننەوە و لەزەتی لێ بدینن، لە کاتێکدا بەرهەمەکە لە بنەڕەتدا بۆ خەڵکانێکی دەستەبژێر نووسراوە.

گرینگ ئەوەیە وەرگێڕ، بە دروستی و ئەمانەتەوە کارەکەی خۆی ئەنجام بدات، ئیدی هەر بەرهەمە خوێنەری خۆی پەیدا دەکات، چونکە خۆی دەزانێت چ بەرهەمێک بابەتی زەوق و حەزی ئەوە، چ

بابەتێک کەڵکەڵە و خولیا ئەبستمۆلۆجییەکانی ئەو تێر و پاراو دەکات، چونکە خوێندنەوە تەنیا بۆ لەزەت و کات بەسەر بردن نییە.

دیارە هەبوونی ڕەخنە، دیاردەیەکی شارستانی پێشکەوتووە و نیشانەی دیموکراتیەت و قبوڵکردنی یەکدییە، ڕەخنە ئەگەر بە نیاز پاکی و بابەتیانە و بە مەبەستی خەمخۆری بۆ تێکڕای بزووتنەوەی ئەپستمۆلۆژی بێتە نووسین، دەبێتە پشتیوانێکی گەورەی ئەرێنی هەم بۆ وەرگێڕ و هەم بۆ خوێنەر و هەم دەبێت بە پاسەوانی ئەمینی بزوتنەوە کەلتووری و ئەپستمۆلۆژییەکە، لێ مخابن ڕەخنە لای ئیمەی کورد وەکو هەموو کایە و وارە ئەپستمۆلۆژی و کۆمەڵایەتی و سیاسی و ڕۆشنبیرییەکانی دیکە هێشتا زۆر کۆرپەیە و هێشتا لە ڕق و حەزی شەخسی دەرباز نەبووە، کە ئەمە زادەی دیکتاتۆریەتی زەینی و قەبوڵنەکردنی یەکدییە، ڕەخنەگری لای ئێمە ئەوەندەی سەروکاری دەگەڵ خودی نووسەر یان وەرگێڕدایە، ئەویش بە زمانێکی زبری بازاڕی پڕ لە تانە و تەشەر و تەوس و توانج، دێت هەندێک عمومیاتگۆیی بەناوی ڕەخنەوە بە خوێنەر دەفرۆشێت و خۆی زۆر لە نووسەر یان پاچڤەوانەکە بە گەورەتر دەزانێ و غافڵە لەوەی کە سەر و سەختی ئەو دەگەڵ خودی دەقەکەدایە نەک پاچڤەوانەکە، دەوری ئەو دەوری قازییە، قازیش دەبێت هەموو مەرجێکی قەزاوەت و قازیەتی تیا بێت، ودەبێت لە حوکمەکانیا هەم بێلایەن بێت و هەم خەمسارد و بێپەرواو و بێ ئینساف نەبێت... بۆیە لە دنیای پاچڤەدا ئەو ڕەخنەگرانە حەقی ڕەخنەگرتنیان هەیە کە هەموو مەرجێکی ڕەخنەگریان تیا بێت، کە یەکێک لەو مەرجانە ئەوەیە بە خۆی دەستی پاچڤەی هەبێت، دەنا لەوەیە داوای مەحاڵ لە وەرگێڕ بکات و هەزار و یەک پەڵپ و بیانووی نالۆژیکی پێبگرێت.. نەبوونی ڕەخنە لە هەر بوارێکی ژیاندا بێ، دیاردەیەکی نەرێنی و ناپەسەندە، هیچ دیاردە و ڕووداو و شتێک لە سەرووی ڕەخنەوە نییە، ڕەخنەی بابەتیانەی بە ئینساف و زانستیانە، دەتکات بە شەریکی شەرعی و متمانە پێکراوی هەردوولای هەر هاوکێشەیەکی ئەپستمۆلۆژی.. بەڵام ئەوەی لای ئێمە زۆر زەق و دیارە،قەبووڵ نەکردنی یەکدییە، ڕەخنەگرەکانمان زۆر چیکڵدانە تەنگ و فیشاڵباز و لە خۆ ڕازین و بە نەفەسی دادگاییکردن و لە قافا گرتن و شکاندنی نووسەر یان وەرگێڕ کار دەکەن و مێشیان لێدەکەن بە گامێش و ئەوەندەی مامەڵە لەگەڵ خودی نووسەر یان وەرگێڕ دەکەن، خۆ لە قەرەی دەقەکە نادەن ، دێن لە ڕێگای هەندێک عمومیاتگۆیی کلێشەییەوە هەم دەقەکە زندە بەچاڵ دەکەن و هەم خوێنەر چەواشە دەکەن و بەدەر لە هەر پێوەر و پێوانە و ویژدان و ئینسافێکی ڕەخنەیی، بازوو نوێنی ڕۆشنبیری خۆیان دەکەن . دیارە بەمە ناوترێ ڕەخنە یان کاری ڕۆشنبیری، بگرە جۆرە مشەخۆرییەکی حەرامە بە سەر پرۆسەی ڕۆشنبیرییەوە.. لەملاشەوە خوا حەقە، زۆربەی نوسەر و وەرگێڕەکانمان لەوە دڵناسکتر و خۆ نەناسترن، تەنانەت بۆچوونی حەق و بەجێ و بونیادنەریش بە ئاسانی قەبووڵ بکەن.. ئیدی دیکتاتۆریەتە زەینییەکە زاڵە زاڵ..

پاچڤە جگە لەوەی گرنگترین گفتوگۆی نێوان شارستانیانی جیاوازە، یەکێکە لە زەرورەتە کەلتووری و ئەپستمۆلۆژیەکان، چونکە پاچڤە تەنیا پاچڤەی دەقێک نییە و تەواو، بەڵکو گوێزانەوەی جیهانبینی و فەرهەنگیشە، میللەتان بەیەک دەناسێنێ و ڕێگا ئەپستمۆلۆژییەکانی نێوانیان قەدبڕ دەکەن و دەبن بە شەریکی بەرهەمهێنانی مێژوو و کارە ئەپستمۆلۆژییەکانی تیرەی بەشەر و لێکدی نزیکبوونەوەی کۆمەڵگە جیاوازەکان . پاچڤەی بەرنامەداری بەرهەمێن بەرجەستەی ئەدەبی و زانستی و فیکری و فەلسەفی، بە زمانی ڕوون و ڕەوان و ئەمین، یەکێکە لە فاکتەر و کۆڵەکە گرینگەکانی ڕێنیسانسی هەمەلایەنەی میللەتان، واتە تازەبوونەوە و ڕێنیسانس لە هەموو سەردەمێکدا قەرزارباری وەرگێڕان و پاچڤە بووە، جا لێرەدا هەر پاچڤەی ڕوون و ڕەوان و ئەمین لە زمانانی بیانییەوە بۆ سەر زمانی کوردی بە تەنیا بەس نییە، بەڵکو لە زمانی کوردیشەوە بۆ سەر زمانانانی بیانی گرینگە و پێویستە، هەڵبەتە دەبێت بەرهەمانێک بۆ زمانانی بیانی بێنە پاچڤە کە گرینگی و کاریگەریی ڕۆشنبیری و مێژووییان هەبێت و ڕووی مەجلیسی فەرهەنگ و کەلتووری تیرەی بەشەریان هەبێت و پێشوازی ئەپستمۆلۆژیان لێبکرێت ودەروازەیەک بێت بۆ ئاشنایەتی شارستانی و کەلتووری.

جا لێرەدا جێی خۆیەتی بە شێوەیەکی ڕەوتەنی و خێرا بێینەوە سەر باسی مەرجە سەرەکی و پێویستەکانی پاچڤە و پاچڤەوانی و پاچڤەوان :

١ – زانینی زمانی یەکەم، لێرەدا مەبەست لە زانینی هەر زمانێکی بیانییە کە وەرگێڕ پاچڤەی لێوە دەکات بۆ سەر زمانی زگماک و نەتەوەیی خۆی، مەبەست لە زانینی زمان، زمانی ئاسایی و باوی قسەکردن و لێکدی حاڵی بوون نییە، زمانی دابینکردنی پێداویستییە ڕۆژانەکانی ژیان نییە ، بەڵکو مەبەست زمانی بەرهەمهێنانی هونەر و فیکر و فەلسەفە و زانستە، بە هەموو پێچ و پەنا و نهێنی و ڕەمز و رازە زمانەوانییەکانەوە ، چونکە هەر کەسیک زمانی زانی، مەرج نییە زمانزان یان زمانەوان بێت، زۆر کەس زمان دەزانن و خوێنەوار نین، خوێندنەوە و نووسین نازانن.. بە هەرحاڵ خۆ هەموو خوێنەوار و خودان شادەتنامەیەکیش زمانزان نییە، بۆیە ئەوەی دەیەوێت ببێت بە وەرگێڕ ئەگەر خاوەن شادەتنامەی بەرزیش بێت، دەبێ شارەزاییەکی دروست و قووڵ و هۆشیارانەی لە ڕاز و ڕەمز و یاسا و ڕێسا و فەرهەنگ و پەند و قسەی نەستەق و ئیدیۆم و هەموو لق و پۆپ و هەوراز و نشێو و تان و پۆ و ڕێزمان و ڕستەبەندی و چۆنیەتی بەکارهێنانی هەردوو زمانی یەکەم و دووەمی، پرۆسەو کاری پاچڤەدا، هەبێت و لە هەوڵی بەردەوامدا بێت بۆ زیاتر فێربوونی فەرهەنگ و دەستووری زمان، فێربوونی ئەو ئەدەبیات و کەلەپوورەی زمان و لە هەموو ئەمەش گرینگتر بایەخدانی فرەتر بەو کایە ڕۆشنبیرییەی

کە دەیەوێت کاری پاچڤەوانی تێدا بکات، خوێنەرێکی جدی و پەیگیر و پشو درێژ و ورد سەرنجی سەرچاوە و دەقێن ئەو کایە ڕۆشنبیرییە بێت کە حەزی لێیەتی و زیاتر کاری تێدا دەکات و ..

٢ - زمانی دووەم مەبەست لەو زمانەیە کە پاچڤەی بۆ دەکرێت، کە بە زۆری دەکاتە زمانی زکماک و نەتەوەیی وەرگێڕ، بەڵام خۆ دەشێت وەرگێڕێک چەند زمانێک زۆر باش بزانێت و کاری وەرگێڕان لە نێوان دوو زماندا بکات، کە هیچیان زمانی زکماکی خۆی نەبێت، بۆ نموونە کوردێک لە زمانی ڕووسییەوە بەرهەمێک بۆ زمانی عەرەبی وەربگێڕێت.. بۆ وەرگێڕ پێویستە بە بەردەوامی لە حاڵی فێربوونی زمانی زکماکی خۆشیدا بێت، چونکە ئەو زمانە زکماکەی بە شێوەیەکی خۆڕسک و نائاگاییانە و لە قۆناغی منداڵیدا فێری دەبێت و وەکو زۆربەی خەڵکی کاروباری ڕۆژانەی ژیانی پێ ڕایی دەکات، ئەگەر لە گەورەییدا پەرەی پێنەدات و تیایدا قووڵ و قاڵ نەبێتەوە زۆرجار بەشی ئەوە ناکات کاری پاچڤەی پێ بکات.

٣ - بواری پاچڤە، هەڵبەتە هەر وەرگێڕێک بوار و بابەتی دڵخوازی خۆی هەیە لە مەیدانی پاچڤەدا، کایە هونەری و فەلسەفی و ئەپستمۆلۆژی و زانستییەکان ئەوەندە زۆر و بە لق و پۆن، مەحاڵە کە یەک وەرگێڕ چەندیش لە هەردوو زمانی یەکەم و دووەمدا لە بابەتی ئەو دەقەدا کە ئیشی وەرگێڕانی لە سەر دەکات لە زەبر و بە دەسەڵات بێت، بتوانێ لە هەر هەموو بوار و لقە جیاوازە هونەری و فکری و زانستی و فیلیڤانییەکاندا کاری وەرگێڕان بکات، چەند بەهرەمەند و بە توانا بێت ئەو پەڕی دەتوانێت لە دوو سێ بواردا کار بکات.. چونکە مەحاڵە یەک کەس بتوانێت، ئەو هەموو بابەتە جیاوازە هەرس بکات و وەکو پێویست لێیان حاڵی بێت، بۆیە تەماشا دەکەی زۆربەی وەرگێڕان لە یەک بواری کاری پاچڤە و پاچڤەوانیدا کار دەکەن.. ڕەنگە هەندێ کەس لێرەدا ئەو پرسیارەیان لا دروست بێت ئەدی خۆ تۆش لە چەند بواری جیاوازدا کارت کردووە، سەبارەت بە من یەکەم بوارەکان زۆربەی هەرە زۆریان لە چوارچێوەی هونەر و ئەدەبیاتدان و لە یەکدییەوە نزیکن، دووەم هەژاری کتێبخانەی کوردی، سێیەم نەبوونی یان کەمی وەرگێڕ، لە بوارە ئەپستمۆلۆژییەکاندا، چوارەم بەشێکی زۆری ئەوانەی زمان دەزانن تواناو بەهرەی هونەری نووسین و قەڵەمرانیان نییە، بۆیە لە قۆناغی هەوەڵی بزافی پاچڤەوانی کوردیدا، تا کادری باش لە بوارە ئەپستمۆلۆجییە جیاوازەکاندا پەیدا دەبن و پێدەگەن، ئەو ئەرکە قورسە بە ملی ئێمەماناندا دێت، بۆیە دەبێت هەموو وەرگێڕێکی باش، یان نووسەر بێت، یان توانا و بەهرە و زەوق و سەلیقەی نووسینی هەبێت، واتە هەموو وەرگێڕێکی باش حوکمە نووسەر بێت یان دەستی نووسینی هەبێت، بەڵام نووسەر حوکم نییە وەرگێڕ بێت.. بەم پێودانگە ئەگەر کەسێک بە گویرەی پێویست و بەش بە حاڵی کاری پاچڤە، هەردوو زمانی یەکەم و دووەم بزانێت و شارەزایی پێویستی لەو دەقەدا هەبێت کە دەیەوێت ئیشی وەرگێڕانی لەسەر بکات، ئەگەر توانا و بەهرەی هونەری نووسین و قەڵەمرانی

نەبێت، نە خێر بۆ خوێنەر دەداتەوە و نە دەبێت بە وەرگێڕی باش، ئەمە جگە لەوەی ئەگەر کەسێک بیەویت ببێت بە وەرگێڕ وەکو پێشتر ئاماژەمان کردووەتێ، دەبێت لە هەردوو زمانی یەکەم و دووەمدا، خوێنەرێکی جدی و بە حەوسەڵە و پشو درێژ بێت، ئەدەبیاتی کۆن و نویی هەردوو زمانەکە بە نەفەسی فێرخوازییەوە بخوێنێتەوە و پەیگیرییان بکات، بە تایبەتی زمانی دووەم، واتە ئەو زمانەی کە بەرهەمەکەی بۆ وەردەگێڕێت، هەڵبەتە پاچڤە ئەگەر سنعەتیش بێت سنعەتێکی هونەر ئامێزە، واتە تێکەلەیەکە لە وردی زانست، ناسکی هونەر، لە بەهرە و سەلیقەی ئەفراندن و توانای قەڵەمڕانی، بەڵام بە ناسنامەی وەرگێڕ.

ئەگەر ئەفراندنێکی خالیسە نەبێت ئەوا لە زمانی دووەمدا دووبارە ئەفراندنەوەیە.. پاچڤە وەختێ دەگاتە لوتکە کە ئەگەر خاوەن دەقە ئەسڵەکە بۆ نموونە بە خۆی زمانی دووەمی زانیبا، هەر بەو ئاوایە دەقەکەی خۆی دابڕشتباوە.. خوێنەر وا هەست بکات ئەم دەقە پاچڤە کراوە، بە زمانی زکماکی ئەو هاتووەتە نووسین و لەزەتێکی ئیستاتیکی تەواو لە خوێندنەوەی بدینێت.. ئەمەش بەوە دیتە دی کە وەرگێڕ کارامەییەکی تەواوی لە هەردو زمانەکەدا هەبێت، بابەتی پاچڤەکەی بابەتی دڵخوازی خۆی بێت، فەرهەنگێکی زمانەوانی دەوڵەمەندی هەبێت، توانایەکی قەڵەمرانی باشی هەبێت و قەڵەم و ئینشایەکی ڕوون و ڕەوان و جوان و پاراو و خۆشخوێنی ئەوتۆی هەبێت، کە پاچڤەکەی لە سەنعەتێکی سادەی وشکی بێگیانەوە بگەیەنێتە لوتکەی هونەرێکی زندوو و بۆنی پاچڤەی لێنەیەت، هەڵبەتە لێرەدا پێویستە ئاماژەیەک بە زاراوە و ئیدیۆم و قسەی نەستەق و پەندی پێشینان بکرێت، کە لە تێکڕای زمانانی دنیادا هەن.. ئیدیۆم جاری وا هەیە وشەیەکی سەربەخۆیە، یان لێکدراوە، یان دارژاوە، یان دەستەواژەیەکە یان نیمچە ڕستەیەکە.. جا بە زۆری مانای حەقیقی و مانای خوازەیی (مەجازی) هەیە، وەرگێڕ دەبێت لە زمانی دووەمدا هاوتایان بۆ بدۆزیتەوە نەک پاچڤەی وشە بە وشەیان بکات، بۆ ئەم هاوتا دۆزییەش دەبێت زۆر هەستیار بێت وبزانێت هاوتای دروستیان لە وەرگێرانەکەیدا بدۆزیتەوە و بەکاری بەرێت، ئەگەر هاوتای ئیدیۆم یان پەندەکە یان قسە نەستەقەکەی نەدۆزییەوە، ئەوا بە گوێرەی ڕەوتی دەقە ئەسڵەکە ماناکەی پاچڤە بکات و دەتوانێت لە پەراویزدا دەقی ئیدیۆمەکە یان پەندەکە.. هتد بە شەرح و شرۆڤەوە دابنێت .ئەمە جگە لەوەی دەبێت ئەوە بزانێت کە هیچ وەرگێڕێک چەندیش لە هەردوو زمانی یەکەم و دووەمدا بە توانا بێت و لە باری فەرهەنگی وشەزانییەوە دەوڵەمەند بێت، ناکرێ پەنا وەبەر فەرهەنگانی یەک زمانە و دوو زمانە و زیاتر نەبات ، بەکارهێنانی فەرهەنگ یەکێکە لە مەرج و پێداویستییە گرینگەکانی کاری پاچڤەوانی.. بە تایبەت فەرهەنگی یەک زمانە کە زیاتر مانای وشەکانت دەداتێ زۆر جار وشەش دەخاتە ڕستەوە، بەڵام فەرهەنگی دوو زمانە یان زیاتر، پتر هاوتا و هاومانای وشەکانت دەداتێ، کە لەگینە هیچ یەکێک لەو هاوتایانە پڕ بە پێستی ئەو چەمک و مانایە نەبێت کە تۆ گەرەکتە.. بێگومان پاچڤە کارێکە لە نووسین قورستر، مەسئولیەتە بەرامبەر بە نووسەری دەقە

ئەسلەکە، بە پەیامی دەقە ئەسڵەکە، بە فۆرم و شێوەی دەقەکە و بەرانبەر بە خوێنەرانی دەقەکە، لە زمانی دووەمدا ، ئەمەش وا دەخوازیت کە وەرگێڕ جۆرەها فەرهەنگی زمان و زاراوە، ئیدیۆم، پەند، قسەی نەستەق و ئینسایکلوپیدیای گشتی و تایبەتی، فەرهەنگی ئەدەبیات، دائیرەتول مەعاریفی زانستە جۆرا و جۆرەکان، مێژوو، جوگرافیا، ناودارانی بوارە ئەپستمۆلۆژییەکان.. زانستنامەی (مەوسوعە) هەمە جۆری لەبەر دەستدا بێت، بە کورتییەکەی وەرگێڕ دەبێت توێژەر یان نیمچە تویژەریش بێت، بە تایبەت کە لە پاچڤەی زۆر بەرهەم و دەقدا، پەراویز نووسی و داخۆیان و ڕوونکردنەوە، لە کۆتایی هەر فەسڵێکدا یان لە کۆتایی کتێبەکەدا، یەکێکە لە ئەرکە ئەخلاقی و پیشەییەکانی وەرگێڕ، ئیدی ئەو پەراوێز و ڕوونکردنەوانە دەربارەی ناساندنی ئەعلام بێ، داتاشینی وشە و زاراوە بێ، یان ڕوونکردنەوەی هەندێک لایەنی گۆنک و ناڕوونی دەقەکە بێت، یان ڕێنووسی وشەیەک، ناوێکی تایبەتی بێ، کە مەرج نییە لە دەقە ئەسڵییەکەدا هەبێت، بەڵام بۆ خوێنەرانی زمانی دووەمی دەقەکە پێویست بێ...

بە هەر حاڵ وەرگێڕ لە دنیایەکدا کار دەکات کە لەلایەن کەسیکی دییەوە خولقێنراوە، قاڵب و فۆڕمی تایبەتی پێدراوە، تیمە و ناوەڕۆک و پەیامی دڵخوازی نووسەری لێبارکراوە، ئیدی وەرگێڕ چاری ناچارە دەبێ مامەڵە دەگەڵ ئەو واقیعەدا بکات و شارەزایانە ئەو دنیا پێش وەختە خولقێنراوە هەڵوەشێنێتەوە و بە هەمان دار و پەردوو، لە زمانی دوەمدا هونەرمەندانە و بە جۆرێ بیخولقێنیتەوە کە لە ڕووی تەکنیک و وردەکاری و هونەرکارییەوە هاوتای دەقە ئەسڵییەکە بکاتەوە، واتە وەرگێڕ خۆ بە خۆ دەبێت بە پەیڤدار و وتەبێژی نووسەری دەقەکە و ئەمانەتداری کار، وای لێدەکات لە دەق لانەدات.. واتە دەقەکە یاسا و ڕێسای چۆنیەتی کارکردنی وەرگێڕەکە دەسەپێنێ.. جا بەو حیسابەی کە وەرگێڕان لەو ڕووەوە کە جۆرە گێڕانەوە و جێگۆڕکێیەکی زمانەوانی – ئەدەبی تێکستێکە، بە زمان و لە ڕێگای زمانەوە و مەحاڵە دوو زمان لەم دنیایەدا هەبن، هەمان وزە و توانای گوزارشتەوانی و دەربڕینیان هەبێت، بۆیە هیچ وەرگێڕانێک چەند وەرگێڕەکەشی لەزەبر و بە توانا بێت، ناشێت لە وردە دەسکاری بخەلەسێت و جا ئەگەر ئەم دەسکارییە بە ڕێژەیەکی زۆر کەم بە مەبەستی ڕوونی و ڕەوانی و خۆشفامی تێکستەکە بێ لە زمانی دووەمدا، حەڵاڵە و بە خەوش دانانرێت.. یان هەندیک جار ڕاناوێک بەکار دەبرێت بۆ خوێنەر دیارنییە کە بۆ نێرە یان مێ ، وەرگێڕ بۆی هەیە ئەو ناوەی کە لە دەقەکەدا مەبەستە بخاتە جێی ڕاناوەکە، باچڤە وەکو گوتمان لە ڕووی زمانەوە، سەروسەختی دەگەڵ دوو زماندا هەیە، هەڵبەتە وەکو چۆن دوو بەشەری سەدی سەد وەکو یەک نییە، بەو ئاوایە دوو زمانی وەکو یەک و بە هەمان وزە و توانای گوزارشتەوانی و دەبڕینەوە لە سەرانسەری دنیادا نییە، ئەگەرچی زمانان بە زۆری لە ڕووی بونیادی زمانەوانییەوە، وەکو ناو، ڕاناو، ئاوەڵناو، فرمان و ئاوەڵفرمان و پیتەوە لێکدی دەچن، بەلام هەر یەکسان و وەکو یەک نین، لە چۆنیەتی بەکارهێنانی ئەو بەشانەی زمانەوە لەناو ڕستەدا زۆر جار تەواو لێکدی دوور دەکەونەوە بە تایبەت ئەو زمانانەی کە لە یەک خێزانە زمان نین، بۆ

نموونە زمانی عەرەبی و کوردی کە لە یەک خێزانە زمان نین، سەیر دەکەیت باچڤە لە عەرەبییەوە بۆ کوردی زەحمەت و دیقەتێکی زیاتری دەوێت، یانی وەرگێڕ دەبێت دەستوور و رێزمان و بونیادی ڕستەبەندی لە زمانی دووەمدا (بۆ ئێمە زمانی کوردیە) بە تەواوەتی ڕەچاو بکات و وەرگێڕ دەبێت لە کاتی وەرگێراندا زمانی یەکەم وەستایانە هەڵوەشێنێتەوەو بە هەمان دار و پەرد وو کەرەستە، تێکستەکە لە زمانی دووەمدا و بە گوێرەی یاسا و ڕێسای زمانی دووەم بونیاد بنێتەوە و تێکستایەتی تێکستەکەش بپارێزێت و بۆنی پاچڤەی لێنەیات.

"٤"

جا بۆ ئەوەی کاری پاچڤە و پاچڤەوانی بۆنی پاچڤەی لێنەیەت، پێویستە پێداچوونەوەی وردی بۆ بکرێت، بە تایبەتی ئەگەر پاچڤەوان تازە کوورە و کار بێت، کە ئەم کارە نەک لە بایەخی کاری پاچڤەکراوەکە کەم ناکاتەوە، بەڵکو سەنگ و ئیحتوباری کارەکە زیاتر دەکات و هەم جۆرە ئەمانەتدارییەکی ئەخلاقی و کەلتووریش دەپارێزێت و هەم متمانەی خوێنەریش بە دەست دێنێت و بازاڕی بەرهەمەکەش گەرم دەکات.. هەڵبەتە مەسەلەی هەڵەچنی و (هەڵبەتە بە ڕەزامەندی وەرگێڕ) بەراورد کردن و ڕاستکردنەوە و تەنانەت داڕشتنەوەش دەچنە خانەی پێداچوونەوەوە کە پێداچوونەوە ، نەک شەرم نییە، بەڵکو زۆریش پێویستە، لە سەردەمی عەباسییەکاندا، لە سەردەمی هارونە ڕەشید و مەئموندا، خانەی حیکمەت کە مەڵبەندێکی کەلتووری و پاچڤەوانی زۆر گەورە و گرینگ بوو و دیارترین زانا و دانا و ڕۆشنبیرێن ئەو ڕۆژگارە کاریان تێدا دەکرد و دەقی زانستی و فەلسەفییان ڕاستەوخۆ لە یۆنانییەوە یا ناڕاستەوخۆ لە سریانییەوە بۆ عەرەبی پاچڤە دەکرد و کۆمەڵێک زمانزان و وەرگێری لەزەبر پێداچوونەوەیان بۆ کارەکانی خانەی ناوبراو دەکرد، هەر بۆیەش لە ئەنجامدا ڕێنیسانسێکی گەورەی لێکەوتەوە، بە درێژایی مێژوو ئەوە ساخ بوەتەوە کە پاچڤە، پاچڤەی درووست و ئەمین، نەک هەر پەیوەندی ڕاسەوخۆی بە تازەبوونەوە و تازەگەرییەوە هەیە، بەڵکو یەکێکە لە فاکتەر و کۆڵەکە گرینگەکانی ڕێنیسانسی هەمەلایەنی میللەتان، واتە تازەبوونەوە لە هەموو سەردەمێکدا قەرزاری وەرگێران بووە، خۆ ئەگەر کەموکوڕییەک لە یەکێک لە کایە و مەیدانەکانی نوێگەری مۆدێرنیتەدا بەدی بکرێت و هەبێت، یەکێک لە هۆیەکانی دەگەڕێتەوە بۆ کەموکوڕی و کێماسی بواری پاچڤە کە بیر و بۆچوونی گەلانی دیکەی بە دروستی نەگواستوەتەوە یان ئەگەر گواستبێتییەوە بە نیوە چڵی گواستویەتیەوە، کە ئەمەیان کارێکی مەترسیدارە چونکە ئەگەر ویستت میللەتێک کۆڵەوار و داماو بکەیت، بیکەیت بە گەپجاڕی ئاشنا وبێگانە، ئەوا حەقیقەتی لێبشارەوە یان بە نیوەچڵی بیخەرە بەردەستی، هەنگێ خۆ بە خۆ دەپوکێتەوە و لێدەبێتەوە.

با بێینەوە سەر باسەکەی خۆمان ، باسی پێداچوونەوە. پێداچوونەوە دەکاتە هەڵەچنی، ڕاستکردنەوە، بەراورد کردن و تەنانەت داڕشتنەوە و هەڵگرتنەوەی هەڵە و پاکردنەوەی هەر پەڵەیەکی کارە پاچڤەکراوەکە، کەواتە ئەو کەسەی کە بەدەقی پاچڤەکراودا بچێتەوە پێویستە بەلای کەمەوە لە هەردوو زمانی یەکەم و دووەمدا، لە بابەتی پاچڤەکەدا بەقەد وەرگێڕەکە شارەزا بێت، خۆ ئەگەر لە وەرگێڕەکە شارەزاتر بێت زۆر باشترە.. دەبێ شارەزاییەکی زۆر باشی لە تەکنیک و هونەری وەرگێراندا هەبێت.. ئەرکی پێداچوونەوە بزانێت و ئەوەی کاری پێداچوونەوەی دەقێک دەکات دەبێ هەموو هەڵە زانستی، زمانەوانی، گوزارشتەوانی و ڕێنوسییەکان چاک بکاتەوە، یانی دەقە وەرگێڕدراوەکە گێژە و بێژە بکات و لە هەر هەڵە و پەڵەیەکی زانستی و ڕێنووسی و زمانەوانی و گوزارشتەوانی پاکی بکاتەوە، جاری وا هەیە وەرگێڕێک لە خودی پاچڤەکەیدا، ئەمین و دروستکارە و ئەمانەتی هونەری و زانستی پاراستووە، بەڵام چونکە نووسەر نییە یان ئەزموونی قەلەمرانی کەمە، سەیر دەکەیت لە زمانی دووەمدا دەلەنگێ، لەم حاڵەتەدا دەبێت کارەکەی بدات بە کەسێک کە لە زمانی دووەمدا لەو شارەزاتر و کارامەتر بێت، لەگەڵیا ڕێک بکەویت کە پێداچوونەوەی زمانەوانی بۆ بکات.

هەڵبەتە هەر وەرگێڕێکی دڵسۆزی بواری خۆی پێویستە لە هەردوو زمانی یەکەم و دووەمدا خوێنەرێکی جدی و شێلگیر و پەیگیر پڕ خوێندنەوە بێت، تەنانەت ئەوانەیش کە لە بواری ئەدەبیات و فیلیڤانیشدا (ابداعی) کار ناکەن، دەبێت ڕۆمان و چیرۆک و ئەدەبیات زۆر بخوێننەوە، تا شارەزاییەکی قووڵ لە زمان و چۆنیەتی بەکارهێنانی زماندا پەیدا بکەن.. هەروەها بێن بەتایبەتی وەرگێرە تازە کارەکانمان، پاچڤەی باشی هەندێ وەرگێڕی باش لەگەڵ دەقە ئەسڵەکەدا بەراورد بکەن تا بزانن چی گوتن و چۆن گوتنی نووسەری دەقەکە، بە چ ئاوایەک بۆ زمانی دووەم گواستراوەتەوە، هەرچەندە وەرگێر لەسەرێتی تایبەتمەندی هەر دەقێک ڕەچاو بکات و تا دەکرێت پابەندی بێت.. بۆ نموونە ئەگەر دەقێک لەلایەن چەند کەسێکەوە پاچڤە بکرێت ئەگەر لە خەسڵەتە گشتییەکانیشیدا بڕێک لێکدی بچن، ئەوا لە هونەرکاری و وردەکاری و تایبەتمەندییەکاندا لێکدی جیا دەبنەوە.. هەڵبەتە ئەمە تاڕادەیەکی زۆر پەیوەندی بە جیاوازی توانای وەرگێڕەکانەوە هەیە و مەحاڵە هەموویان بە هەمان ئەندازە بچنە پێست و خووی دەقەکە و خاوەن دەقەکەوە و هەمان خوێندنەوەیان بۆ دەقەکە هەبێت، بەلام لە هەمان کاتدا نیشانەی ئەوەشە کە یەک یاسا و میتۆد و شێوازی وەرگێران نییە کە وەرگێر بۆ هەر بابەتە دەقێک بە کاری بەرێت، جا وەرگێڕان کارێکی پراکتیکییە، وەکو چۆن لە دەقێکەوە بۆ دەقیکی دی دەگۆڕێت، بەو ئاوایەش لە وەرگێڕێکەوە بۆ وەرگێڕێکی دی دەگۆڕێت و هەر وەرگێرە بە گویرەی ئەزمونی خۆی مامەڵە دەگەڵ دەقەکەدا دەکات و لە زمانی دووەمدا بەرجەستەی دەکاتەوە، وەرگێڕی کورد، کە دەگاتە ڕستەیەکی هەندێک گۆنک و بڕێک ئاڵۆز دەبێ خێرا ئەم پرسیارە لە خۆی بکات ئەگەر کوردیک ئەو ڕستەیە بڵێت چۆنی دەڵێت؟ کە وەڵامەکەی دۆزییەوە، هەنگێ بەو ئاوایە دایبڕێژێت کە کوردەکە دەیڵێت،

خۆ ئەگەر بتوانێ و دەرفەتی هەبێت بەر لەوەی کارەکەی چاپ و بڵاوبکاتەوە، دەستنووسەکەی بۆ کوردی زانێک بخوینێتەوە و بۆچوونەکانی ئەو کوردی زانە بە هەند وەربگرێت، یان هەقە لە کاتی پاچڤەدا خوێنەری کوردی لەبەر چاو بێت و خۆی لە جێگای خوێنەر دابنێت، تا خۆی لەو بەرپرسیارێتییە نەدزێتەوە کە لە هەنبەر خوێنەردا هەیەتی، چونکە وەرگێڕ، بەرانبەر بە نووسەری بەرهەمەکە بە ناوەڕۆک و شێوازی بەرهەمەکە و بەرانبەر بە خوێنەرانی بەرهەمەکە لە زمانی دووەمدا، بەرپرسیارە و چووەتە ژێر باری ئەمانەتێک، کە ناشێ چ لە ڕووی ئەخلاقی و چ لە ڕوی کەلتوورییەوە خیانەتی لێبکات . جا لێرەدا خیانەت بە مانا و چەمکە خوازەییەکەی " مەجازی" مەبەستە نەک بە چەمک ومانا ئەبستراکت و مجەڕەدەکەی، ئەمە خۆی لە خۆیدا ئاگادار کردنەوەی وەرگێرە کە ئەو کارەی دەستی داوەتێ کارێکی زۆر قورس و دژوار و پڕ مەسئولیەتە.. وەرگێر دێت بیرکردنەوەیەکی زمانەوانی دیاریکراو بۆ بیرکردنەوەیەکی زمانەوانی جیاواز دەگوازێتەوە، لە سیستەمێکی زمانەوانی ئاڵۆزەوە بۆ سیستەمێکی ئاڵۆزی دیکەی دەگۆڕێت. هەڵبەتە وەرگێران تەنیا گواستنەوەی چەمک و مانای ورد نییە، بەڵکو گواستنەوەی تۆن و ڕیتم و شێواز و ئاوازیشە، واتە گوێزانەوەی شەقڵی چڕی فۆڕم و نێوەڕۆک و ڕوحی بەرهەمێکە بە زمان و بۆ زمان و لە ناو زماندا، ئیدی خۆت حوکم بدە کە ئەمە چ پڕۆسەیەکی دۆنای دۆنی قورس و پڕ مەسئولیەتە! ئیدی وەرگێڕ ناچارە میکانیزمێک بدۆزێتەوە کە هەم ئەمانتداری و پابەندی بە دەقەکەوە بپارێزێت و هەم خوێنەر رازی بکات و لە زمانی دوەمدا دەقێکی هاوتای دەقی زمانی یەکەم بخولقێنیتەوە و ئەوجاش لە تۆمەتی خیانەت تەبرێ نابێت، بەلام ئەمە خیانەتێکی حەڵاڵەو ، کورد گوتەنی ناچاری حەرام حەڵاڵ دەکات.

وەکو گوتمان وەرگێڕان تەنیا گواستنەوەی چەمک و مانای ورد نییە بەڵکو گوێزانەوەی زمان و تۆن و ڕیتم و شێواز و ئاوازیشە، واتە وەرگێڕ سەر و سەختی ڕاستەوخۆی دەگەڵ زمان و بەرهەمە زمانەوانییەکاندایە لەگەڵ دوو زمانیشدا نەک یەک زمان، دیارە هەر دەقێکیش زمانی تایبەتی خۆی هەیەو دەقیش لە دەرێی زماندا نییە ، بەڵکو لە ناو زماندا دەق دەگرێت و تایبەتمەندی خۆی پەیدا دەکات.. بۆیە وەرگێر لە سەرێتی تایبەتمەندی و چۆنیەتی داڕشتنی زمانی یەکەمی دەقەکە ڕەچاو بکات و بە زمانێک بۆ زمانی دووەمی بگوازێتەوە دەقا و دەق ئەو زمانە نەبێت کە دەقەکە دەیخوازیت، واتە وەرگێڕ بۆ ئەوەی بتوانێت لە زمانی دووەمدا نزیکترین هاوتای تۆن و زمانی یەکەمی دەقەکە بخولقێنیتەوە، نابێ بە هیچ جۆرێ لە زمان و تۆنی دەقەکە غافڵ بێت.. دیارە مەسەلەی تۆن و زمان شتێکی نەگۆڕ و جێگیر نییە تا وەرگێڕ لە هەموو کارێکی پاچڤەوانی خۆیدا بە هەمان نەفەس و شێواز مامەڵەی لە تەکدا بکات ، بەڵکو بە گوێرەی بابەت و چۆنیەتی مامەڵەکردن لەگەڵ بابەتەکەدا دەگۆڕێت و هەر بابەتێک تۆن و زمانی تایبەتی خۆی بەرهەم دێنێت. واتە دۆزینەوەی زمانی دەقەکە مەرجێکی گرینگی سەرکەوتنی کاری پاچڤەیە. بۆیە وەرگێر لە کاری وەرگێڕاندا خاوەن شێواز نییە، نووسەر

خاوەن شێوازە و وەرگێڕ جێ پێی ئەو هەڵدەگرێت و هەوڵدەدات بە باشترین شێوە تۆن و زمان و شێوازی ئەو لە زمانی دووەمدا بنوێنێتەوە، بە هەر حاڵ ئەگەر وەرگێڕێک جدی بێت و بە حەزەوە کاری وەرگێران بکات، تۆن و زمان و شێواز و ستایلی خودی دەقەکە دەستی دەگرێت و پێی دەڵێت چۆنی پاچڤە بکات.

هەڵبەتە زمان وەکو بوونەوەرێکی زندوو، لە حاڵی گۆڕانی بەردەوامدایە و بە گوێرەی پێداویستییە حەیاتی و هزری وهونەری و ئەپستمۆلۆژی و تەکنۆلۆژییەکان تازە دەبێتەوە و وشە و زاراوە و دەستەواژەی نوێی دیتە ناو، چەمک و مانای تازە لە زماندا پەیدا دەبن، دیارە ڕێژەی ئەم گۆرانکارییە لە زمانێکەوە بۆ زمانێکی دیکە، بە گوێرەی بەشداری و حوزووری ئەو زمانە لە ناو پرۆسەی بەرهەمهێنانی ژیار و شارستانیەتی تیرەی بەشەردا، جیاوازە.. جا سەبارەت بە وەرگێر کە گوتمان ڕاستەوخۆ سەروکاری دەگەڵ زماندا هەیە، دەبێ زۆر بە وردی پەیجۆری ئەو گۆڕانکارییە زمانەوانیانە لە هەردوو زمانی یەکەم و دووەمدا بکات و لە پەیگیری و خوێندنەوەی بەرهەمی هەردوو زمانی یەکەم و دووەم دانەبڕێت و پێویستە لە خەمی خۆ تازە کردنەوەدا بێت، دەنا لە کاروان دوا دەکەویت...

**

دیارە هەر وەرگێڕیک توانای زمانەوانی خۆی دەناسێت و دەقیک بۆ وەرگێران هەڵدەبژێرێت کە لە هەموو ڕوویەکی زمانەوانی و هونەری و تەکنیکی و ئەپستمۆلۆژییەوە دەسەلاتی بەسەردا بشکێت و دەگەڵ سەلیقە و زەوقی ئەودا بگونجێت و لەزەتێکی دەروونی پێ ببەخشێت و لە ڕووی چۆنییەتی وچەندیەتی ڕۆشنبیرییەوە سەنگ و ئیحتوبارێکی شایستەی هەبێت و خێرایی بە بزووتنەوەی ڕۆشنبیری ئەو زمانە ببەخشێت کە بۆی پاچڤە دەکرێت . هەڵبەتە ئەمە سەبر و حەوسەڵە و پشودرێژی دەویت، بۆیە پاچڤەوانانی تازە کار، تا تەواو لە کاری وەرگێراندا قاڵ دەبنەوە، باشتر وایە لە دەقی بچوک و کورتەوە دەست پێبکەن، هەرچەندە هەموو دەقێکی درێژ یان کورت، گێرمە و کێشەی خۆی هەیە، بەڵام دەقی کورت بە گویرەی کورتییەکەی هەم کێشەی کەمتری دەبێت و هەم کاتی کەمتری لێدەبات، بەلام وەرگێڕ لە هەڵبژاردنی هەر بەرهەمێکدا پێوسیتە حساب بۆ زەوق و سەلیقەی خۆی بکات و بەدەم کاری وەرگێڕانەوە زەوق و لەزەتی دەروونی لەو بەرهەمە وەربگرێت و خوا خوای بێ بە جوانترین و ڕەوانترین شێوە نیاز و مەبەستی نووسەر بە زمانێکی هاوتای زمانی یەکەمی دەقەکە، بە جۆرێ کە بۆنی پاچڤەی لێنەیات بگەیەنێتە خوێنەرانی زمانی دووەمی دەقەکە.. کە ئەمە بۆ خۆی پێویستی بە توانایەکی داهێنەرانە هەیە و ئەوە دەسەلمێنێ کە پاچڤە بە هیچ جۆرێ کارێکی ئاسان نییە و وەکو پێشتریش ئاماژەمان کردووەتێ، لە کاری نووسین قورسترە ، بۆیە هەر وەرگێڕێکی باش نووسەرە، بەڵام هەر نوسەرێک ناتوانێت وەرگێرێکی باش بێت ، بەم پێودانگە وەرگێڕ جگە لە مەرجێن زانینی باشی هەردوو

زمانی یەکەم و دووەم و شارەزایی تەواو لە بابەتی پاچڤەکەی، دەبێت نووسەر بێ یان دەستی نووسین و بەهرە و توانایەکی باشی نووسینی هەبێت و بەهرە و توانای قەڵەمرانی لە هی نووسەری دەقەکە کەمتر نەبێت ، تا بتوانێت پاچڤەیەک بە دەستەوە بدات کە هەمان کاریگەری ئیستاتیکی لەلای خوێنەر دروست بکات کە دەقە ئەسڵەکە لەلای خوێنەری خۆی دروستی کردوە، بەڵام ئەمە بەو مانایە نییە کە پاچڤە ئیلان و بیلان دەبێ لە هەر سووکە دەستکاری و ڕاڤەکاریەکی ناچاری بە دوور بێت، چونکە پاچڤە و ڕاڤە هاونەژادن، ئەویان سخ وچڕە ئەمیان شاشە، واتە وەرگێڕ خوێندنەوەیەکی ڕاڤەکارانە بۆ دەقەکە وتێگەیشتنی دەقەکە دەکات و ئەوجا گێژە و بێژەیەکی وردی دەکات و کۆزەر و بنبێژنگی ڕاڤەی لێ دەگرێ و فرێی دەدات و دەست بە وەرگێرانی دەکات.. ئەمەش بەو مانایە نییە کە وەرگێر مەسەلەی ئەمانەت و ئەمانەتداری لە کاری پاچڤەدا کە پرەنسیپێکی زۆر هەستیار و گرینگە، پشتگوێ بخات.. بەم پێیە وەرگێڕ لە سەرێتی میکانیزمێک وەدۆزێ کە بە گونجاوترین و سەلامەت ترین شێوە ، ڕواڵەت و ناوەرۆکی دەقەکە لە زمانی یەکەمەوە بگوازێتەوە و ئەگەر کرا هاوتایەکی پڕ بە پێستی خۆی ئەگینا نزیکترین هاوتای لە زمانی دووەمدا بخولقێنیتەوە، چونکە وەرگێڕ لە ورد و درشتی فۆڕم وناوەڕۆکی ئەو بەرهەمە بەرپرسە کە وەری دەگێڕێت، واتە وەرگێڕ دەبێت ویژدانێکی زانستی و ئەکادیمی هەبێت، نابێ تەنیا خۆی بە ڕواڵەتی بەرهەمەکەوە ببەستێ و بەو بیانووەوە خۆی لە هەر مەسئولیەتێک بدزیتەوە.. چونکە وەرگێڕ، هەم بەرانبەر بە خوێنەر هەم بەرانبەر بە نووسەری بەرهەمەکە و هەم بەرانبەر بە ئەمانەتداری کاری پاچڤە و هەم بەرانبەر بە زمانی دووەمیش کە دەبێ فامکری (مفهوم) وخۆشخوێنبێت ، بەرپرسە، بەڵام وێرای ئەمەش هیچ پاچڤەیەک وەکو پێشتریش ئاماژەمان بۆ کردووە، لە سووکە دەستکاری بەدەر نییە و نابێت، چونکە پاچڤە کەم دابێژێک جۆرە خولقاندنەوەیەکی زمانەوانی ئەدەبییە هیچ جووتە زمانێکیش نییە ئەگەر لەیەک خانەوادەی زمانیش بن لە ڕووی بونیادەوە سەدی سەد وەکو یەک بن . هەر بۆیەش وەرگێڕانی یەک دەق لەلایەن دوو وەرگێرەوە یان چەند وەرگێڕێکەوە تەواو لێکدی جیاوازن، بەم پێیە پاچڤەی باش ئەوەی کە نە وشە بە وشە بێ ونە ئازاد و ئەدیبانەیەکی نا ئەمین بێت، بەڵکو خولقاندنەوەی دەقێک بێ لە ڕووی وشە بژێری و ڕستە بەندی و شێوازەوە لە ڕووی فۆڕم و ناوەڕۆکەوە لەو ئاستەدا بێت کە ئەگەر زمانی زکماکی نووسەری دەقەکە هەمان زمانی وەرگێرەکە با، هەر وای نووسیبا، کە ئەمەش ڕۆشنبیری و زیرەکی و ئەزموون و خەیاڵێکی فرە دەوڵەمەندی گەرەکە، وەرگێری چاک کار بۆ ئەوە دەکات بگاتە ئەو ئاستە، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە وەرگێڕ یان دەبێت نووسەر بێت یان دەبێت دەستێکی باڵای لە نووسیندا هەبێت.

هەڵبەتە جێی خۆیەتی لێرەدا هەڵوەستەیەک لەسەر زەرورەتی بەرنامەداری کاری وەرگێران بکەین، بەتایبەتی بۆ میللەتی بندەستی مەحرووم لە نیعمەتی زۆربەی هەرە زۆری کایە ئەپستمۆلۆجییەکان.. دیارە ئێمە لە دەورو زەمانێکدا دەژین کە هیچ میللەتێک ناتوانێ و فریا ناکەوێ تێکڕای کایە ئەپستمولوجییەکان بە خۆی بەرهەم بێنێ، کتێبخانەیەکی سەدی سەد خۆماڵی هەبێت، بۆیە لە کۆنی کۆنەوە پەنا وەبەر پاچڤە براوە بۆ پڕکردنەوەی ئەو بۆشاییە ئەپستمولۆژیانەی لە کتێبخانەی خۆماڵی ونیشتمانیدا هەبوون، بۆیە هەمیشە کاری وەرگێڕدراو ڕێژەیەکی بەرزی لە کتێبخانەی نیشتمانی و نەتەوەیی هەر میللەتێکی دنیادا پێکهێناوە و پێکدێنی، ئەمەش وا دەکات کایە ئەپستمولوجییەکان لە نێو میللەتاندا دەستا و دەست بکەن و میللەتان لە ڕووی هزرین و بیرکردنەوە و لێکدی نزیک ببنەوە و زیاتر یەکدی بناسن و پتر لەگەڵ یەکدا بسازێن و کەمتر لە یەکدی بترسن! بەم پێودانگە وەرگێڕان جگە لەوەی ڕێگاکانت بۆ قەد بڕ دەکات، یەکێکیشە لە کەناڵە هەرە گرینگ و هەستیارەکانیش بۆ گویزانەوەی فیکری تیرەی بەشەر، کە ئەم پرۆسەی گواستنەوە و گوێزانەوەکارییە خۆی لە خۆیدا پێویستی بە بەرنامە دارییە و دەبێ بە گوێرەی ئەولەویەت و پێداویستییە ئەپستمولوجییەکان بێتە ئەنجامدان، دەنا ئەو ئامانجە ناپێکێ کە لە پشت پرۆسەی پاچڤەوەیە، بزووتنەوەی وەرگێران لای ئیمەی کورد، هێشتا کۆرپەیە و لە سەرەتادایە، وەکو بزووتنەوەیەکی کەمیک بەرچاو زیاتر لە دوای ڕاپەڕینەکەی بەهاری ١٩٩١ ەوە دەرکەوتووە و گوڕ و تینێکی وەرگرتووە و هەندێک برەوەی پەیدا کردووە، دیارە ئەمە دیاردەیەکی دڵخۆشکەرەیە و بە جۆرە وەرچەرخانێکی ئەپستمولوجی بارگاوییە، لێ مەخابن لە پاشا گەردانی بەدەر نییە، کە ڕەنگە هەر جۆرە گۆرانکارییەک جۆرە پاشا گەردانییەکی بەگەڵ بکەوێت، کە دەبێت لە قۆناغی خۆیدا کۆنترۆڵ بکریت و نەهێڵرێت لە قۆناغی خۆی هێوەتر بڕوات و کار بگاتە ئەوەی قازانج سەری مایە بخوات! کەواتە بەرنامەداری مەرجی سەرکەوتنی هەر کارێکە نەخاسمە پرۆسە و کارێکی هەستیار و گرینگی وەک پاچڤە و بۆ میللەتێکی وەکو ئێمە... کە بە داخەوە چالاکی پاچڤەوانیمان لەو پەڕی پاشاگەردانی و بێ بەرنامەدارییدایە وپێموایە وەختی کۆنترۆڵ کردنی هاتووە، ئەمرۆکە هەموو شتێک بەندە بە ئارەزووی وەرگێڕ و مۆدبازی و چاولێکەری و تەماحی وەشانکارەوە... کاری وەرگێڕان و هەڵبژاردنی کتێب بۆ وەرگێران بە ڕێکەوت سپێردراوە، هێشتاکە هەزاران شاکاری گەورەی کایە جیاوازەکانی ئەپستمولوجیا ماون بۆ کوردی پاچڤە بکرێن، کەچی دەیان ئەگەر نەڵێم سەدان کتێبی بازاڕی وبێ کەڵک بێئەوەی هیچ سەنگ و ئیحتوباریکی ئەپستمولوژیی پێشەنگانەیان هەبێ، بە نەهەق و لە ختو خۆرایی پاچڤە و بڵاودەکرێنەوە، هەڵبەت بە زمانێکی کوردی سەقەت و نارەوان کە نە هیچ خێراییەک بە بزافی ڕۆشنبیریمان دەبەخشن و نە هیچ بۆشاییەکی ئەپستمولوجی پڕ دەکەنەوە.. بێگومان ئەم پاشاگەردانییە کۆنترۆڵ نەکرێت، چالاکی پاچڤەوانی، ئەو ئامانجە ناپێکێ کە لە پشت پرۆسەی وەرگێڕانەوەیە.. کە بریتییە لەوەی کەلەپوری ئەپستمولوجی و فەرهەنگی تیرەی

بەشەر وەکو سەرچاوەیەکی دەوڵەمەند و ڕەسەن و متمانە پێکراو، بە ئەمانەتەوە بخاتە بەر دەستی ئەدیبان و ڕۆشنبیران و توێژەران و هزرڤانان و زانایان و دانایان و هونەرمەندان و هەر سینفە بە گوێرەی پێویستی خۆی توێشووی ڕێگای لێهەڵگرێت... کەواتە پاچڤە دەکاتە موتوربە کردنی فەرهەنگی و کەلتووری خۆماڵی بە کەلتوور و فەرهەنگی بیانی، واتە پاچڤە بمانەوێ و نەمانەوێ نەک هەر کار لە شێواز و نۆڕین و دنیابینی و نووسینی نووسەرانی خۆماڵی دەکات و مشت و ماڵی دەداو دەوڵەمەندی دەکات، بەڵکو هەندێک پێیان وایە یەکێکە لە فاکتەرە زۆر کارا و گرینگەکانی گەشەکردن ونەشونما و نوێبوونەوەی فیکری و ئەدەبی و سەرهەڵدانی ڕێنیسانسی ڕۆشنبیری و فەرهەنگی خۆماڵی، بۆیە پاچڤەی ورد و دروست و ئەمین و بەرنامەدار یەکێکە لە پێویستییە هەرە گرینگەکانی ژیانی فەرهەنگی و کەلتووری هەر میللەتێک، بە تایبەت میللەتێک کە لەو ڕوانەوە زۆر لە پاش بێت.

بۆیە پێویستە ئەو بەرهەمانە بۆ وەرگێران بێنە هەڵبژاردن،کە ڕۆڵی پێشەنگانەیان لە واری ئەپستمولوجیدا هەیە، کە بۆ ئێستای کتێبخانەی نیشتمانی و نەتەوەیی زۆر پێویست بێ، خێرایی بە بزووتنەوەی ڕۆشنبیری میللەت ببەخشێت، بۆشاییە ئەپستمولوجییەکان پڕبکاتەوە، کەلتوور و فەرهەنگی میللەت دەوڵەمەند بکات و بگەشێتەوە، لەمانەش گرینگ تر دەگەڵ زەوق و سەلیقە و حەزی وەرگێڕدا تێک کاتەوە، ئۆخژن بە دڵ و دەروونی وەرگێڕ ببەخشێت، دنیابینی نووسەری بەرهەمەکە و وەرگێڕەکە لێکدییەوە نزیک بێت . واتە وەرگێڕ پێویستە لە هەڵبژاردنی خۆیدا جگە لەو فاکتەرانەی سەرێ، زیاتر حیساب بۆ فاکتەرە دەروونیەکانی خۆی بکات تا فاکتەری دەستکەوتی مادی و بازاڕ و ڕاسپێری وەشانکاران.

هەڵبەتە دەبی ئەوەش بگوترێ کە وەرگێڕی باش حساب بۆ خوێنەر، بۆ دەقە ئەسڵەکە، بۆ گواستنەوەی ڕوحی دەقەکە و چەندیەتی و چۆنیەتی تایبەتمەندییە هونەری و فکرییەکان، بۆ تۆن و دەربڕین و شێوازی نووسەری دەقەکە بکات، دەقێک لە زمانی دووەمدا بەرهەمبهێنێتەوە کە بۆنی وەرگێرانی لێنەیات، هەمان کاریگەری لەسەر خوینەر هەبێت کە لە زمانی یەکەمدا هەی بووە، وەکو پێشتریش گوتومانە ئەگەر نووسەری دەقە ئەسڵەکە هاوزمانی وەرگێڕەکە بوایە، هەر وای دابڕشتایەتەوە، جا لێرەدا مەسەلەی خولقاندنەوە لە زمانی دووەمدا دێتە ئاراوە، کە ئەمەش جۆرە ئازادییەکی گەرەکە، چونکە لە دنیادا هیچ دوو زمانێک نییە سەدی سەد وەکو یەک بن، هەمان توانا و وزەی گوزارشتەوانی و ڕەوانبێژیان هەبێت، بۆیە وردە دەستکاری ناچاری لە پرۆسەی وەرگێراندا چێدەبێت و ئەمە یەکێکە لەو ناچاریانەی کە حەرام حەلاڵ دەکەن، بەهەر حاڵ گرینگ ئەوەیە وەرگێڕ لە کاتی وەرگێڕاندا بە زمانی دووەم بیر بکاتەوە و نەیەت بێتوانایی خۆی لە زمانی دوەمدا بە بیانووی ئەمانتدارییەوە بشارێتەوەو زمانی دووەم بە خورتی لە قاڵبی زمانی یەکەم بدات و ڕوحی زمانی دووەم بشێوێنی، هەڵبەتە وەکو

گوتمان هەر دەقیک شێوازی خۆی هەیە و وەرگێڕ پابەندی شێوازی نووسەرە، بۆیە وەرگێری باش هەوڵدەدات نزیکترین هاوتای شێوازی دەقە ئەسڵەکە لە زمانی دووەمدا بدۆزێتەوە، بۆیە وەرگێڕی باش لە کارە پاچڤەوانییەکانیدا یەک شێوازی نییە، بەڵکو شێوازی بە گوێرەی شێوازی ئەو دەقانەی وەریان دەگێڕێت لە کاریکەوە بۆ کارێکی دی دەگۆڕێت.

جا هەر سەبارەت بە شێواز پێویستە ئەوە بگوترێ ئەگەر وەرگێران ڕاستەوخۆ بێ، واتە لە زمانی ئەسڵی دەقەکەوە بێ، شێوازەکەی پارێزراوتر دەبێت، وەکو دەڵین لە زمانی دووەمدا خۆشتر بە دەستەوە دێت.. بەڵام لە وەرگێرانی ناڕاسەوخۆدا واتە وەرگێران لە وەرگێرانەوە، ئەمە بە باوەڕی بەندە کارێکی ناچارییە چونکە بمانەوی و نەمانەوێ لە وەگێرانی راستەوخۆدا چەند ورد و ئەمینش بێت دەقەکە سووکە کاڵبوونەیەک بە خۆوە دەبینێ، خۆ لە وەرگێرانی ناڕاستەوخۆدا ئەم دیاردەی کاڵبوونەوەیە دەبێت بە دوو چەنانە. هۆی پاچڤەی ناراستەوخۆ دەگەڕێتەوە بۆ نەبوون یان کەمی ئەو کادیرانەی کە زمانی ڕاستەوخۆی دەقەکە دەزانن . هەڵبەتە خەڵکانێک هەن کە زمانی زندووی جیهانی دەزانن، بەڵام ئەهلی کاری ڕۆشنبیری نین، جا بە حوکمی ئەوەی پاچڤەی ناڕاستەوخۆ زۆر پەسەند نییە و کاری ناچارییە، بەندە یەک لە باری خۆم، بۆ پڕکردنەوە و قەرەبووکردنی ئەو کێماسییە زۆر جار کە پاچڤەیەکی ناڕاستەوخۆ لە فارسی یا عەرەبییەوە ئەنجامدەدەم، هەوڵدەدەم پاچڤەی هەمان دەق بە فارسی و عەرەبیش - ئەگەر هەبێ ودەست بکەوێت پەیدا دەکەم و بە شێوەیەکی بەراوردکاریانە بۆ سەر زمانی کوردی وەری دەگێڕم، یان چەند پاچڤەیەکی هەمان دەق کە لە فارسی یان عەرەبیدا کرابن، بە یەک دەگرم و لە وەرگێرانە کوردییەکەمدا سوویان لێوەردەگرم، ئەمە جگە لەوەی هەوڵ دەدەم بە پێی توانا و ئەوەندەی دەست بکەوێ زۆربەی ئەو وتار ولێکۆڵینەوە و ڕەخنانەی دەربارەی هەمان دەق نووسراون و بڵاوبوونەتەوە بخوێنمەوە و لە وەرگێرانەکەی خۆمدا سودیان لێوەرگرم.

بە هەر حال گومان لەوەدا نییە وەختێ پاچڤەوانانێک پەیدا دەبن و زمانی ڕاسەوخۆی دەق فێر دەبن و دەکەونە کاری ڕاستەوخۆی وەرگێڕان، پاچڤەی ناراسەوخۆ، واتە پاچڤە لە پاچڤەوە، کە لە بنەڕەتدا زۆر پەسەند نییە و وەکو گوتمان لە ناچاریدایە، برەوی نامێنیت و بازاری دەداتە کزی. بەڵام ویرای هەموو ئەمانەش، وەرگێڕ لە هەڵبژاردنی بەرهەمدا، جگە لە ڕەچاوکردنی تێکرای مەرجە بنەڕەتییەکانی کاری وەرگێران، حیسابی زۆر ورد بۆ توانا و زەوق و سەلیقە و حەزە دەروونیەکانی خۆشی بکات و بەرهەمێک هەڵبژێرێت، دەگەڵ باری دەروونی و حەزە ڕۆشنبیرییەکانی خۆیدا تێکبکاتەوە و بە ئەشق و لەزەتەوە ، بە کاوەخۆ بە سەبر و حەوسەڵەوە بە پشوو درێژی، نازی دەقەکە هەڵگرێت و مامەڵەی لەتەکدا بکات، کاری وەرگێڕانی پێ لە نووسین کەمتر نەبێت و بە خزمەتێکی گەورەی - کە هەرواشە - بزانێت.

هەڵبەتە دەبێ ئەوەش بگوترێ کە وەرگێڕی نموونەیی و کارامە و ئایدیالی لە دنیاشدا هەر کەمن، ئەمەش بەڵگەی هەستیاری و قورسی کاری وەرگێرانە، کە بە دڵنیاییەوە لە کاری نووسین قورسترە، بۆیە وەرگێڕ دەبێت خۆی نووسەر بێت یان ئەهلی قەڵەم بێت و دەستی نووسین و قەڵەمڕانی هەبێت ، بەڵام وەکو چۆن دەقی وەرگێڕدراو نابێ بۆنی پاچڤەی لێبێت ، پێویستە بەو ئاوایەش دەنگ و ڕەنگی وەرگێڕی پێوە دیار نەبێت، کە ئەمە یەکێکە لە نیشانەکانی سەرکەوتنی کاری وەرگێران، ئەمە ئەوە دەگەیەنێت کە پێویستە هەردوو دەقی یەکەم و دەقی دووەم، هەریەکەیان بە ناسنامەی زمانی خۆی، نزیکترین هاوتای یەکدی بن.. بۆیە دەڵێم هاوتا یان نزیکترین هاوتا، چونکە هیچ جووتە زمانێک نییە.. با لە یەک خێزانە زمانیش بن، لە ڕووی توانا و وزەی گوزارشتەوانی و ڕەوانبێژییەوە، لەباری فەساحەت وبەلاغەتەوە دەقاودەق وەک یەک بن، ئیدی لێرەوە مەسەلەی وردە دەستکاری لە وەرگێراندا پەیدا دەبێت و هەرگیز کەم کردن یان زیاد کردنی وشەیەک لێرەو لەوێ کارەکە لە دیقەت وئەمانەت ناخات و نە قیامەت رادەبێت و نە دنیا خراپ دەبێت!..بەڵام وەرگێڕ بەو حوکمەی دەبێت بە شەریکی دوورا و دووری نووسەرەکە یان داهێنەرەکە، دەبێت کارێکی وا بکات نە خودی نووسەرەکە عەیبدار بکات و نە گلەیی و گازاندەی خوێنەرانی زمانی دووەم بهێنێتە سەر خۆی، دەبێ تا دەتوانێ کەمتر لە دەقەکەدا دەربکەوێت و دەبێ لە پشت نووسەرەکەوە بێت نەک بە پێچەوانەوە، چونکە دەرنەکەوتنی وەرگێڕ خۆی لە خۆیدا نیشانەی سەرکەوتنی کارەکەیەتی..

بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە:

١- خاطرات یک مترجم/ نوشته محمد قاضی/ چاپ اول ، پاییز ١٣٧١/ چاپ افست: فروغ دانش

٢- نظریة های ترجمه در عصر حاضر/ ادوین کنتزلر/ ترجمه: علی صلح جو چاپ دوم ١٣٩٣/ انتشارات هرمس

٣ – حسن کامشاد/ مترجمان، خائنان، متەبەخشخاش چند کتاب نشر نی/ تهران، چاپ اول/ ١٣٨٦

٤ – ترجمه کاوی/ بهادین خرمشاهی چاپ اول: ١٣٩٠/ چاپ گلشن/ انتشارات ناهد.

٥ – پانزده گفتار در باب ترجمه/ دکتر سعید فیروز ئابادی بنگاه ترجمه و نشر کتاب پارسه، چاپ دوم/ ١٣٩٢

٦ – گفت و گو با نجف دریا بندری/ مهدی مظفری ساوجی/ انتشارات مروار ید/ تهران/ چاپ دوم ١٣٨٩٧

٧ - خیانەتی حەڵاڵ/ حەمە کەریم عارف/ ٢٠١٠/ چاپخانەی سایە، لە بڵاوکراوەکانی لقی کەرکوکی نووسەرانی کورد زنجیرە (١٠٦).

حەمەکەریم عارف

و گوتوبێژێکی پاچڤەوانی

سازدانی :فازیل ئەحمەد

پ ١/ چۆن لە پرۆسەی وەرگێڕان (پاچڤە) تێبگەین؟

بە ڕاستی ڕاوبۆچوونی جیاواز دەربارەی پرۆسەی وەرگێڕان هەیە. خەڵکانێک، هەڵبەتە لە خودان نەزەران وئەهلی قەڵەم هەن کە پێیان وایە مرۆڤ دەگەڵ زمانگرتن وقسە فێربووندا ، فێری وەرگێڕان دەبێت ، ئەمە ئەگەر دروست بێ، مانای وایە هیچ شتێک لە دەرێی وەرگێڕاندا نییە و، وەرگێڕان زەرورەتێکی حەیاتی کۆمەڵگە بەشەرییەکانەو تا تیرەی بەشەر بەزمانی جیاواز، فیکرو فەلسەفەو هونەرو زانست و ژیان وژیارو شارستانییەت بەرهەم بێنن، بە ناچاری دەبێ پەنا وەبەر وەرگێڕان بەرن، جابەم پێودانگە سەرلەبەری ژیان دەکاتە پرۆسەیەکی هەرە ئاڵۆزی وەرگێڕان. ئەمەش زەرورەت وگرینگی پرۆسەی وەرگێڕان دەسەلمێنی.

پ٢/ ناساندنی وەرگێڕان لە نێوان هونەر و زانستدا لە دیدی وەرگێڕەکانەوە جیاوازە، تێڕوانینی ئێوە چییە ؟

هەڵبەتە ئاساییە وەرگێڕانیش وەکو زۆر دیاردەی دیکەی بواری چالاکی و چەلەنگییە زەینییەکانی تیرەی بەشەر پێناسەی جیاواز هەڵبگرێ و لە کەسێکەوە بۆ کەسێکی دی، لە چینێکەوە بۆ چینێکی دی و بەگوێرەی بابەتی وەرگێڕانەکە پێناسەی جیاواز بکرێت. بەڵام گومان لەوەدا نییە کە پرۆسەیەکی ڕۆشنبیری هونەرییە ، جۆرە دۆنایدۆنێکی هونەرییە لە نێوان زمانە جیاوازەکاندا، جا لەبەر ڕۆشنایی ئەمەدا دەتوانم بڵێم وەرگێڕان تێکەڵەیەکە لە وردی زانست، ناسکی هونەر،لە بەهرەو سەلیقەی ئەفراندن، بەڵام بەناسنامەی وەرگێڕان.

پ٣/ لە پرۆسەی وەرگێڕاندا چۆن مامەڵە لەگەڵ ماناو کۆدو دەلالەتەکانی دەقە ئۆرجیناڵەکەدا دەکرێت؟

پێموایە وەرگێڕان هەم هەڵوەشاندنەوەکارییەو هەم لێکدانی دووبارەیە. وەرگێڕ لە زمانی یەکەمدا سەرلەبەری ڕەگەزو توخم وکەرەستە پێکهێنەرەکانی دەقەکە، زۆر بەوردی ودیقەت وئەمانەتدارییەوە هەڵدەوەشێنێتەوە لە بەلاغەت وفەساحەتی دەقەکە ورددەبێتەوە، ماوەیەکی باش دەگەڵ دەقەکەدا وەکو یەکەیەکی یەکپارچە دەژی، ڕەمزو ڕازەکانی کەشف دەکات، دەنگ وڕەنگ وتۆن وستایل وبونیادو مانای دەقەکە هەرس دەکات ، دەقەکە بەهەموو ڕەگەزوپێکهاتە هونەرییەکانیەوە،بەگشت چۆنێتی وچەندێتییەوە

بەهەموو بونیادە زمانەوانی ودەستورییەکانییەوە، بە هەموو پەیام وفۆرمێکەوە،لە زمانی دووەمدا،بەهەمان کەرەستەو داروپەردووی زمانی یەکەم، لە ئاستێکی هونەری ئەوتۆدا بخوڵقێنێتەوە کە دەقایەتی خۆی لە دەست نەدات وپەیوەندی بەرقەراربکات، واتە دەبێ نزیکترین هاوتای دەقی یەکەم لە زمانی دووەمدا بەرجەستە بکاتەوە،چونکە هیچ دەقێکی وەرگێڕدراو، چەند سەرکەوتویش بێت ناکاتە ئەسڵی دەقەکە.

پ٤/ لە وەرگێڕاندا دەق ملکەچی زمانی بۆ وەرگێڕاو دەکەین یان زمانی بۆ وەرگێڕاو دەخەینە خزمەتی دەقەوە؟

وەرگێڕان وەکو هونەر دەکاتە پرۆسەی خوڵقاندنەوەی ئەبستمۆلۆجیاو کەلەپورو ئەزموونانی زمانی یەکەم لە قاڵب وچوارچیوەی زمانی دووەمدا، واتە دیالۆگێکی ئامانجدارو بە بەرنامەیە لە نێوان دوو کەلتووردا. دیارە ئەمەش بەمانایەک دەکاتە دیالۆگێکی شارستانیانە لە نێوان دووزماندا.. هەڵبەتە هەر زمانێک بگری تاڕادەیەک هزرینی ئەوکەسانە دەنوێنێ کە قسەی پێدەکەن، واتە زمان وکەلتوور پەیوەندییەکی چڕوپڕیان پێکەوە هەیە، لە هەرشوێنێ کەلتوورو زمان پێکەڤە گەشەیان کردبێ، پەیوەندییەکی بتەو لە نێوان بنەماگشتییەکانی دەستورو بونیادی زمان وتایبەتمەندییەکانی کەلتووری ئەو زمانەدا دەبینرێ. یانی زمان ، ڕەنگدانەوەی ژینگەی سروشتی و سایکۆلۆژی وکۆمەڵایەتییە. بەم پێیە هەر چەمک ودیارەیەک لە وشەدانی هەر زمانێکدا کۆدو کلیلی تایبەتی خۆی هەیە و بەو کلیلە دێتەکردنەوەو فامین، ئەم کۆدانەش لە زمانێکەوە بۆزمانێکی دی جیاوازن ، جا مادامێکی بونیادو پێکهاتەی زمان لێکدی جیاوازبن، زۆر ئەستەمەو بگرە ناتوانرێ چەمک و ماناێن زمانێک بە تەواوەتی ودەقاودەق و بەشێوەیەکی میکانیکی بۆ زمانێکی دی بێتەگواستنەوە، کەواتە چارە هەر ئەوەیە کە وەرگێر ڕۆڵی میانچی ببینێ، میانچی دەبێ زۆر بە حەوسەڵەو پشودرێژبێت ، چونکە هەم ڕووبەڕوی مقاوەمەتی دەقەکەو هەم مقاوەمەتی زمانی دووەم دەبێتەوە. نەدەق بە ئاسانی خۆی بەدەستەوە دەدات ونە زمانی دووەم بە ئاسانی پێشوازی ومیوانداری لە دەقەکە دەکات. بۆیە پاچڤەوان دەبێ وەرگێڕانی سەدی سەد پوختەو ئایدیالی لە مێشکی خۆی دەربکات وهەردوولای هاوکێشەکە ، واتە نووسەرو خوێنەر بەڕادەیەک لێکدی نزیک بکاتەوە کە هەردوولا متمانەی پێبکەن. هەڵبەتە هەردەقێک لە زوانی ئەسڵیدا،یانی لە زمانی یەکەمدا، خەڵکانێکی تایبەت دەدوێنێ کە مەرج نییە خەڵکانی زمانی دووەمی هەمان دەق (بەوەرگێڕدراوی) هەمان ئاست وتایبەتمەندی خەڵکانی زمانی یەکەمی دەقەکەیان هەبێ.. ئەمە بۆخۆی کێشەیەکی گەورەیە، بۆ نموونە زۆر دوورە نووسەرێکی وەک هەمینگوای لە کاتی نووسینی ڕۆمانەکانیا، جگە لە خوینەری ئینگلیزی زمان، خوینەری دیکەی لە بیر بووبێ. کەواتە وەرگێڕ دەبێت لەزمانی دووەمدا، واتە لە زمانی وەرگێڕاندا، تایبەتمەندی خوێنەری زمانی دووەم ڕەچاوبکات،

هاوتای دەستەواژەو زاراوەو ئیدیۆم وپەندی پێشینان وقسەی نەستەق ودەستەواژەی باو ومەفهومی زمانی یەکەم ، لە زمانی دووەمدا بدۆزێتەوەو تەنانەت داشبتاشێت، ئەگەر لەو ئاستەدا بوو.. کەواتە وەرگێڕ دەبێ نهێنیە زمانی وهونەری وزانستیەکانی دەقی یەکەم کەشف بکات، هونەرمەندانەو نووسەرانە هەڵیوەشێنێتەوەو لە قاڵبی زمانی دووەمداو بەگوێرەی بونیادی دەستوریی زمانی دووەم دایبڕێژێتەوەو دەقایەتییەکەی بپاریزێ. یانی بەم پێیە دەبێ هەردوو زمانەکە لە بۆتەی کارلێکێکی هونەریی ڕۆشنبیری ئەرێنی بدرێن وتا دەکرێت هاوسەنگ و تەرازوو بن..

پ٥/ گواستنەوەی پەندو ئیدیۆم ومیتافۆرەکانی دەق لە ساتە وەختی وەرگێڕاندا بۆ زمانی کوردی تاچەند گرفتی دروستکردوە؟ لە پەیوەندی بە قورسی وئاڵۆزیان و تواناو سەلیقەی وەرگێڕو ئەوگرفتانە ش کەپەیوەندیان بەخودی زمانی کوردییەوە هەیە؟

پەندو قسەی نەستەق وئیدیۆم وهەندێ ناسککاری و وردەکاری ودەستەواژەی باو، یەکێکە لە گرفتە دژوارەکانی پرۆسەی وەرگێڕان. وەرگێڕ تیادەمێنێ کە ئاخۆ پەنا وەبەر وەرگێڕانی وشە بە وشەو موو بە مووی دەقەکە بەرێت یان هاوتاو هاومانایان لە زمانی دووەمدا بۆ بدۆزێتەوەو پەیدابکات ؟ ئەدی ئەگەر هاوتاو هاومانایان لە زمانی دووەمدا پەیدا نەبوو ونەدۆزرایەوە ؟ پێموایە دەشێت وەک چارەسەرێکی ناچاری پەنا وەبەر پاچڤەی وشە بە وشەو موو بە موو ببرێت، بە مەرجێ لە پەراوێزدا ئەوە ڕونبکرێتەوە کە ئەو ڕستەیە لە زمانی یەکەمدا پەند، قسەی نەستەق یان ئیدیۆم ودەستەواژەی باوەو چونکە لە زمانی دووەمدا هاوتاکەی پەیدا نەبووە، بۆیە لە ڕووی ئەمانەتدارییەوە، پاچڤەی وشە بە وشە کراوە.. ئەم کێشەیە زیاتر لەو دوو زمانەدا دەردەکەوێ کەسەربەیەک خێزانە زمان نین وپەندو قسەی نەستەق وئیدیۆمی لێکچوو یان هاو واتاو هاوبەشیان یەکجار کەمە.. یانی بەم پێودانگە دۆزینەوەی هاوتایەکی دەقاودەقی، دەقی یەکەم لە زمانی دووەمدا نیمچە مەحاڵە. دیارە زمان تا کراوەتربێ و دەگەڵ بەخششە زمانەوانییە زیندووەکاندا لە کارلێکدابێ، لە ڕووی گوزارشتەوانییەوە دەوڵەمەندتر دەبێت ، لە ڕووی داهێنانەوە خۆشدەستر دەبێت و لە باری بەرهەمهێنانی فەلسەفی وهزری وهونەری وزانستیەوە شارستانیتر دەبێت. جا بۆنەگبەتی، زمانی کوردی هێشتاش زمانێکی نیمچە کێوییە و لە زۆر ڕووەوە گۆشەگیرو ڕەنگە نەزۆکیش بێت. هەڵبەتە ئەمەش هۆی خۆی هەیە کە پێموایە یەکێک لەو هۆیانە ئەو مامەڵە سیاسییە شۆڤینیستانەیە کە تا ئەمڕۆ لەلایەن داگیرکەرانی کوردوکوردوستانەوە دەگەڵ زمانی کوردیدا دەکرێت ودابڕان ودابڕاندنی ئابوری وبازرگانی وسیاسیی وڕۆشنبیری و کۆمەڵایەتی ناوچەکانی کوردستان لە یەکتری، ئەمە جگە لە لاوازی وکورتبوردی گوتاری ڕۆشنبیری کوردی کە نەیتوانیوە زۆرترین ژمارەی خوێنەری کورد لە دەوری خۆی خڕبکاتەوە وبزاڤێکی ڕۆشنبیریی سیماڕۆشن بە ئاراستە نەتەوەییەکەدا وەگەربخات. جا وەرگێڕێک کە زمان کەرەستەی هەرەسەرەکی کارەکەی بێ وئەوەش

حاڵی زمانی زگماکی بێ و بەخۆشی توانایەکی زمانەوانی ئەوتۆی نەبێ، چۆن چۆنی لە مینجاڕی کاری وەرگێڕان بەسەلامەتی دەرباز دەبێت!!..

هەڵبەتە مەرجی زانینی تەواوەتی دوو زمان بۆ هەروەرگێڕێک وادەخوازێت وەرگێڕ خوێنەرێکی زۆر جدی بێت. ڕێزمان ودەستوری هەردوو زمانەکە بە بەردەوامی بخوێنیتەوە، بەرهەمی نووسەرانی کۆن ونوێیان بخوینێتەوەو هەر بۆ مەشق وڕاهێنان وخۆجەڕباندن جارجارە پێیان بنووسێت، چونکە وەرگێڕ لەم ڕێگەیەوە شارەزای وشەو زاراوەو پەندو ئیدیۆم وقسەی نەستەق وڕستەبەندی وتایبەتمەندییەکانی هەردوو زمانەکە دەبێت.. بە خوێندنەوە و نوسین زەخیرەیەکی زمانەوانی باشی لەلا کەڵەکە دەبێت و لە بواری گوزارشت ودەربڕیندا نەک هەر داناملێنێ بەڵکو هونەرنوێنیش دەکات.. ئیدی مەرج نییە وەرگێڕ زانای زمان یان زمانەوان بێت، بەڵام دەبێ لە چۆنێتی بەکارهێنانی زماندا زۆر مەعلان و کارامە بێت.. وشارەزایی لە زاراوەو ئیدیۆمەکانی هەردوو زمانی یەکەم ودووەم هەبێت.. چونکە مانای زاراوەیی جیایە لە مانای وشەیی زمانی.. بۆنمونە: " تەیری گول ئاشق بەداری زەقنەبووتە " مانا زمانییەکەی شتێکە ومانا زاراوەییەکەی شتێکی دیکەیە. ئەگەر وەرگێڕ بەمانا زمانییەکەی وەریبگێڕیت، نەک هیچ ناگەیەنێ، بەڵکو دەبێ بە گەپجاڕیش.. وەرگێڕ دەبێ پابەندی یاساو ڕیسای زمانی ئەو خەڵکە بێ کە کارەکەیان بۆ وەردەگێڕێت و بە زمانی خۆیان بیان دوێنێ..

پ٦/ شارەزا بوون لە شێوازی نووسینی نووسەر تاچەندە پێشمەرجێکی گرنگە بۆ وەرگێڕان؟

وەرگێڕان پرۆسەیەکی یەکجار هەستیاری گوێزانەوەیەکی نووسەرانەی هونەرمەندانەی دەقێکە وەکو یەکەیەکی یەکپارچە، بە تێکڕای ڕەگەز وتوخم وکەرەستە پێکهێنەرەکانییەوە، لە زمانێکەوە بۆ زمانێکی دیکەی جیاواز، جا شێواز نەک هەر ڕەگەزێکی دەقە، بەڵکو تان وپۆی تێکڕای دەقەکەشی تەنیوە، ئەمەش زەرورەتی شارەزابوونی وەرگێڕ لە شێوازی دەقەکە دەگەیەنێ، بۆیە وەرگێڕ مامەڵە دەگەڵ زماندا وەک شتێکی موجەڕەد و ئەبستراکت ناکات، بەڵکو سەرو سەختی دەگەڵ چۆنێتی بەکارهێنانی زمانیشدایە، دەقەکە بەجۆرێ لە زمانی دووەمدا دەخوڵقێنیتەوە کە هەمان کاریگەری یان نزیکترین کاریگەریی و ڕۆڵی دەقی یەکەم بدینێ. بۆیە مەسەلەی ئەمانەتداریی وپاراستنی شێوازی دەقی یەکەم لە زمانی دووەمدا یەکێکە لە مەرجە گرینگەکانی وەرگێڕان. چونکە خوێنەر حەقی خۆیەتی هەر بەوە قایل نەبێت کە بزانێ نووسەر چی گوتووە، بەڵکو پێویستە ئەوەش بزانێ کە چۆنی گوتووە.. بە تایبەتی لە دەقی ئەدەبیدا..

هەڵبەتە لێرەدا نابێ ئەوەشمان لە بیربچێت کە وەرگێڕ لە کاری وەرگێڕاندا گوزارشت لە بیروبۆچون وهزرینی خۆی ناکات. ناتوانێت لەو هزرو بیرانە دەربچێت کە لە خودی دەقەکەدان، چونکە پابەندە بەو

دەقەوە کە کەسێکی دی بەرهەمی هێناوە، واتە چەندێتی وچۆنێتی دەقەکە لە زمانی دووەمدا، بە گویرەی یاساو ڕێسای زمانی دووەم بخوڵقێنیتەوەو دەقایەتی دەقەکە بپارێزێت..

پ٧/ بۆ کۆی ژانرەکان یەک یاساو میتۆد بە کاردەبەین لە وەرگێڕاندا یاخود بە پێی جیاوازیان دەبێت دەستکاریی یاساو میتۆدەکان بکەین؟

پێموایە لە وەرگێڕاندا یەک یاساو میتۆد نیە کە هەر وەرگێڕێک پێوەی پا بەندبێت. ڕەنگە هێڵەگشتی وخەسڵەتە گشتییەکانی کاری وەرگێڕان کەم دابێژێک بشوبهێنە سەریەک ولێکدی بچن، بەڵام هیچ پێوەرو پێوانەیەکی ڕەهاو بنجبڕ بۆ وەرگێڕان نییە. جا وەرگێر لە دنیایەکدا کاردەکات کە لە لایەن کەسێکی ترەوە خولڵقێنراوە، قاڵب وفۆڕمی تایبەتی پێدراوە، تیمەو نیوەڕۆک وپەیامی دڵخوازی نووسەری لێ بارکراوە. ئیدی وەرگێڕ، چاری ناچارە دەبێ مامەڵە دەگەڵ ئەو واقیعەدا بکات وشارەزایانە ئەو دنیا پیشوەختە خولڵقێنراوە هەڵوەشێنیتەوەو بە هەمان کەرەستەو داروپەردوو لە زمانی دووەمدا، هونەرمەندانە و بە جۆرێ بیخولڵقێنیتەوە کە لە ڕووی تەکنیک و وردەکاری وهونەرکارییەوە هاوتای دەقی یەکەم بکاتەوە. واتە وەرگێڕ، خۆ بە خۆ دەبێ بە پەیڤداری نووسەری دەقەکەو ئەمانەتداری کار وای لێدەکات لە دەق لا نەدات.. کەواتە دەقەکە یاساو ڕێسای چۆنێتی کارکردنی وەرگێڕەکە دەسەپێنێ، هەڵبەتە دەقیش ، تەنانەت ئەو دەقانەش کە ڕسکاوی هەمان ژینگەو زەمینەی شارستانیەت وکۆمەڵایەتین ، ئەگەر لە خەسڵەتە گشتیەکاندا کەمۆکەیەک لێکدی بچن ، ئەوا لە هونەرکاری ووردەکاریدا لە هیچ دەقێکی دیکە ناچێت، بۆیە لە وەرگێڕاندا، وەرگێڕ ناچارە ئەو تایبەتمەندییەی هەر دەقێک ڕەچاوبکات وتا دەکرێت پابەندی ببێت.. بۆ نموونە ئەگەر دەقێک لەلایەن دەکەسەوە بێتە وەرگێڕان، ئەگەر لە خەسڵەتەگشتیەکاندا لێک بچن ئەوا لە وردەکاری وتایبەتمەندییەکاندا جیادەبنەوە. هەرچەندە ئەمە تاڕادەیەکی زۆر پەیوەندی بە جیاوازی توانای وەرگێڕەکانەوە هەیەو مەحاڵە هەموویان بە هەمان ئەندازە بچنە پێست و خووی دەقەکەوەو هەمان خوێندنەوەیان بۆ دەقەکە هەبێت، بەڵام لە هەمان کاتدا نیشانەی ئەوەیە کە یەک یاساو میتۆدو چۆنێتی وەرگێڕان نییە کە وەرگێڕ بۆ هەر ژانرێک بەکاری بێنێ. جا وەرگێڕان کارێکی پراکتیکیە، وەک چۆن لە دەقێکەوە بۆ دەقێکی دی دەگۆڕێت بەو ئاوایەش لە وەرگێڕێکەوە بۆ وەرگێڕێکی دی دەگۆڕێت و لەگینە هەر وەرگێڕێکی دڵسۆزی کاری خۆی ، بەدەم کارکردنەوە و لە میانەی ئەزموونی خۆیەوە میتۆدو ڕێبازو ڕێچکەی تایبەت بەخۆی بدۆزێتەوە.

پ٨/ وەرگێڕان دەتوانێت چی ببەخشێت بە زمان وکلتوورو فەرهەنگی بۆ وەرگێڕاو لە بەرامبەردا چی وەر دەگرێتەوە؟

وەرگێڕان بۆخۆی جۆرە گفتوگۆیەکی شارستانیانەیە لەلایەن دوولایەنی هاوکێشەیەکدا، ئیدی دووکەس بێ ، دووشارستانییەت بێ، دوودنیای ئەبستمۆلۆجیاو کەلتوورو هونەرو زانست بێ، دووزمان بێ، دوو ئەزموون بێ.. یانی دیالۆگێکی ئامانجدارو بەرنامەدارە. دیالۆگیش، ئەگەر دیالۆگ بێ، لە بوارە پراکتیکیەکەیدا دەکاتە پێشوازی لە جیاوازی. ئەمەش بۆخۆی دەکاتە کرانەوە، هەم بۆ دەرەوەو هەم بۆ ناوەوە. بۆیە وەگێڕانی باش و بەرنامەدارو بەردەوام وەرچەرخانی گەورە لە بیرو هزرینی میللەتدا چێدەکات وزەمینە بۆ بزافێکی ئەبستمۆلۆجی و ڕۆشنبیری ڕەسەن خۆشدەکات وەک چۆن پاچڤەوان لە ڕێگەی پاچڤەی باشەوە لە زمانی دووەمدا دەبێ بە شەریک یان نیمچە شەریکی نووسەر بەو ئاوایەش میللەتان دەبن بەشەریکی فیکرو فەلسەفەو هونەری یەکترو دکارن یەکتر بخوێننەوەو هاماج وئوتموسفیرێکی لە باری لێکدی حاڵی بوون بسازێنن وپەیوەندییە مرۆڤایەتییەکان ڕیشاژۆ بکەن ئەمە جگە لەوەی بۆئێمەی کوردی قڕەی میللەتانی دونیا، پاچڤەی ئەزموونی ڕۆشنبیری وفیکری وفەلسەفی وهونەری و ژیانی تۆمارکراوی میللەتان هەم زمانەکەمان دەوڵەمەند دەکات وسەدان زاراوە و وشەی هاوچەرخ دەڕژێتە زمانەکەمانەوە وهەم بیرو هزرینی خۆمان بە ئەزموونی پێشکەوتوانەی میللەتان موتوربە دەکەین. بەڕاستی وەرگێڕان بۆ ئێمە لە ڕووی زمانەوە، دەکاتە پیتاندنی زمانەکەمان وکەشفکردن و وەگەڕخستنی ئیمکانیات و وزە نهێنییەکانی زمانەکەمان ودەبێتە هۆی تەقاندنەوەی سەرچاوە خۆماڵییەکانی داهێنان، و تواناو بەهرەی نووسەران وخوێنەرانمان دەخەملێ، بەهرەوسەلیقەو توانای بەراوردکاری وجیاکردنەوەی بەرهەمی ڕەسەن لە بەرهەمی جەڵەبی و بازاڕی دەڕسکێ، نە خوێنەر وەکو لایەنێکی زۆر گرینگی هاوکێشەی پرۆسەی نووسین، بەرهەمی جەڵەبی قبوڵ دەکات ونە نووسەر پرکێشی ئەوە دەکات بەرهەمی کاڵ و کرچ ڕەنگماڵ بکات و بەنرخی شاکاری ئەبستمۆلۆجی وهونەری بەخوێنەری بفرۆشێت. یانی وەرگێڕان ڕێگەیەکی قەدبڕی شارستانییە بۆ پێک گەیاندنی قەڵەمڕەوین ئەزموونە جیاوازەکان..

پ٩/ لە ناساندنی وەرگێڕاندا هەندێکجار دەگوترێت:گواستنەوەی مانایە لە زمانێکەوە بۆزمانێکی تر ئایا گوا ستنەوەی مانا جەوهەری وەرگێڕانە یان بەشێکە لەپرۆسەی وەرگێڕان؟ڕونکردنەوەی ئێوە چییە؟

دیارە سەبارەت بە وەرگێڕان وپێناسە و گرینگی وبایەخ و زەرووڕەتی وەرگێڕان بیرو بۆچوونی جیاواز هەیە، وەکو چۆن زۆر جۆرە وەرگێڕان هەیە، بەو ئاوایەش پێناسەی جیاوازو هەمە جۆری بۆکراوە. جا ئەو پێناسەیەی تۆ کردوتە بە ناواخنی پرسیارەکەت، ڕەنگە یەکێک بێ لە و پێناسە زۆرو زەوەندانە، کە دەشێت بۆ هەندێ دەق شیاوبێ ، بۆ هەندێکی دی ڕاست نەبێت..هەڵبەتە مانا بە تەنیا ناکاتە هەموو دەقەکە، ڕەگەزێکە لە ڕەگەزەکانی دەق ، ئەم ڕەگەزە چۆن لە ڕەگەزو توخمە پێکهێنەرەکانی دیکەی دەق جیا دەکرێتەوە ؟!هەڵبەتە دەق لە شێوازێکی تایبەتیدا بەرجەستەدەبێت،

شێواز دەکاتە چۆنێتی نووسین وداڕشتنی تیمەو، تیمە لە ناو دەقدا دەگۆڕێت بۆ نێوەڕۆک ولە ئەنجامی کارلێکی تێکڕای ڕەگەزەکانەوە دەقایەتی وەردەگرێت . دیارە شێواز سەراپای ڕەگەزو توخم وتۆو پێکهاتەکانی دەق بە نێوەڕۆک و فۆرمیشەوە دەگرێتەوەو فۆرم و نێوەڕۆک بە تایبەتی لە کارێن فلیڤانی ئیبداعیدا، لێکدی نایەنە جیاکردنەوەو وەکو دوو ڕووی یەک پارچە دراون و بەلابردنی هەر یەکێکیان دراوەکە لە بەهاو بایەخ دەکەوێت و لە هیچ بازاڕێکدا ناچێت. جا وەرگێڕی شارەزا وەکو یەکەیەکی یەکپارچە مامەڵە لە تەک دەقدا دەکات. یانی وەرگێڕان لێرەدا دەکاتە دۆزینەوەی نزیکترین هاوتای دەقەکە لە زمانی دووەمدا. هەڵبەتە نزیکترین هاوتا تەنیا وشەو پەیڤ وتیمەو ناوەڕۆک وچەمک ومانا ناگرێتەوە، بەڵکو شێوازیش دەگرێتەوە، هەموو لایەنێکی فەساحەت وبەلاغەتی دەقەکە دەگرێتەوە. کەواتە وەرگێڕان دەکاتە ئەفراندنەوەی نزیکترین هاوتای پەیامی زمانی یەکەم لە زمانی دووەمدا هەم لە ڕووی ماناوە هەم لە ڕووی شێوازو ستایلەوە.

پ١٠/ خوێنەر دەکەوێتە کوێی پرۆسەی وەرگێڕانە وە ؟

پرۆسەی وەرگێڕان، لە ناودەقدا کاردەکات، ئیدی دەقی فیکری یان فەلسەفی ، یان هونەری یان هەرکایەیەکی ئەبستمۆلۆژی بێت، زندوویەتی دەقیش چ لەزمانی ئەسڵدا چ لەزمانی وەرگێڕاندا، تا ڕادەیەکی زۆر وەستاوەتە سەرخوێنەر. لە پرۆسەی نووسیندا نووسەر، گوتار، خوێنەر هەیە، کە نووسین دەقایەتی خۆی وەرگرت ، ئیدی نووسەر دەچێتە خانەی نەبوانەوە، ئەوەی دەمێنێتەوە گوتار(دەق) وخوێنەرە. هەڵبەتە کۆدی کردنەوەی ڕازو ڕەمزەکانی دەق بە خوێنەرە، کە خوێنەر کەوتە ناو پرۆسەی کەشفکاری دەقەکەوەو هیچی تازەی نەدۆزییەوە هیچ لەزەتێکی ئیستاتیکی وەرنەگرت، خۆ بە خۆ لە دەقەکە دەتۆرێت.. جا وەرگێڕ وەکو پەیڤداری نووسەر ئیدی پەیڤداری خۆبەخش یان فەرمی ، دەبێ بەدەم پرۆسەی وەرگێڕانەوە هەمیشە خوێنەری لە بیربێت و بەڕادەیەک نووسەرو خوێنەر لە یەکدی نزیک بکاتەوەو بەیەکتریان ئاشنابکات کە هەردوولایان متمانەی پێبکەن. واتە کاتێ وەرگێر لە زمانی دووەمدا کاردەکات دەبێ خۆی لە جێی خوێنەر دابنێ وبزانێ ئاخۆ توانیویەتی وەستایانە و بەزمانێکی ڕەوان و خۆیا پەیوەندی لە نێوان دەقەکەو خوێنەردا چێبکات، ئیدی چ دەقی زانستی ، هونەری ، فیکری، فەلسەفی وڕۆشنبیری بێ و چ دەقی ئەدەبی.. هەڵبەتە وەرگێر کە دەقێک وەردەگێڕێت، دەبێ دەقاودەق بە زمانی ئەو خوێنەرانەی وەربگێڕیت کە کارەکەیان ئاراستە دەکات. بۆ نموونە وەرگێڕێکی کورد کە دەقێک وەردەگێرێت بۆ کوردی، کە دێتە سەر زمانی کوردی کە لێرەدا دەکاتە زمانی دووەمی کارەکەی دەبێ تا دەتوانێ خۆی لە باندۆرو کاریگەری داڕشتن ورستەبەندی زمانی یەکەم دوور بگیرێت و سەدی سەد بەکوردی بیربکاتەوە...

پ١١/ وەرگێڕان ئەگەر لە دەقە ئۆرجینالەکەوە نەبێت لە زمانی دووەم و سێیەمەوە بێت لاوازییەکانی چین و چ گرفتێک بۆ دڵنیایی وەرگێڕان دروست دە کەن؟

وەکو گوتمان وەرگێڕان، بۆخۆی جۆرە گفتوگۆیەکەو شەقڵێکی دیالۆگی پێوەیە، جا ئەگەر وەرگێڕان لە زمانی دووەم وسێیەمەوە بێت، هەنگێ گفتوگۆیەکە دەکاتە گفتوگۆیەکی ناڕاستەوخۆ، وەکوئەوەیە دوولایەنی کێشەیەک ، بێن لە ڕێگەی میانچیەوەو بە شێوەیەکی ناڕاستەوخۆ گفتوگۆبکەن، کە هەرگیز جێی گفتوگۆی ڕاستەوخۆو زیندو ناگریتەوەو سەرکەوتنیشی دوورە.. جا سەبارەت بە وەرگێڕان لە زمانی دووەم وسێیەمەوە چاوەڕوانی وردی وئەمانەتدارییەکی ئەوتۆی لێناکرێت کە جێی متمانەبێت. ئەوجۆرە وەرگێڕانە وەکو کەلوپەلی دەستی دووەمەو نە ڕەونەق و نموود و نە بایەخ و لەزەتی کەلوپەلی دەستی یەکەمی هەس. چونکە لە حاڵەتی وادا وەرگێڕ چەند بەتواناش بێ ، ناتوانێ وێنەی دەقە ئۆرجینالەکەمان نیشان بدات، ئەوپەڕی جامێکی شێواوی دەقەکەمان دەخاتە بەردەست. مخابن بەشێکی زۆری کاری وەرگێڕان لەلای ئێمە لە زمانی دووەمەوەو برێ جار لە زمانی سێیەمەوە دەکرێ کە تادەستی زیاتر بکات، پتر کاڵ دەبێتەوەو وەختێ دەگاتە لای ئێمە کاڵی کاڵ بووەتەوەو پێموایە یەکێک لە هۆیەکانی کەم ئەسەری کاری وەرگێڕان لە ژیانی ڕۆشنبیریماندا ئەوەیە. بێگومان وەرگێڕان لە دەقی ئەسڵەوە بکرێت زۆر باشترە.. بەڵام ئەگەر لە ڕووی ناچارییەوە لە زمانی دووەمەوە بکرێت، ئەوا حەقە وەرگێڕ هەم بۆ ئاسودەیی دەروونی و ویژدانی خۆی وهەم بۆ دەستەبەرکردنی متمانەی خوێنەر، دەگەڵ چەند وەرگێڕانێکی دیدا - ئەگەر هەبێ - بەراوردی بکات وئەو ڕەخنەو وتارانە بخوێنێتەوە کە لەسەر ئەو دەقە نووسراون وپێشەکی و ڕوونکردنەوەو پەراوێزێش بۆ وەرگێڕانەکەی خۆی بنووسێت...

پ١٢/ هەندێک جار چەمکی خیانەت لە گەڵ پرۆسەی وەرگێڕاندا بە کار دەبرێت چ پەیوەندییەک لە نێوان خیانەت و وەرگێڕاندا هەیە ؟

لێرەدا زاراوەی خیانەت بە ماناو چەمکە مەجازییەکەی بەکاردێت نەک بەچەمک ومانا ئەبستراکت ومجەڕەدەکەی. ئەمە خۆی لە خۆیدا ئاگادارکردنەوەی وەرگێڕە کە ئەو کارەی دەستی داوەتێ کارێکی زۆر هەستیارو قورس ودژوارو پرمەسئولیەتە.. وەرگێڕ دێت بیرکردنەوەیەکی زمانەوانی دیاریکراو بۆ بیرکردنەوەیەکی زمانەوانی جیاواز دەگۆڕێت. لە سیستەمێکی زمانەوانی ئاڵۆزەوە بۆ سیستەمێکی ئاڵۆزی دیکەی دەگوازێتەوە. هەڵبەتە وەرگێڕان تەنیا گوێزانەوەی چەمک ومانای ورد نییە، بەڵکو گوێزانەوەی تۆن وریتم وشێوازو ئاوازیشە، واتە گوێزانەوەی شەقڵی چڕو فۆرم و نێوەرۆک ورۆحی بەرهەمێکە بە زمان و بۆ زمان و لە ناو زماندا. دیارە ئەمەش بەو مانایە نییە کە زمان تورەکەیەکی پڕە لە وشەو هەرکە دەستدایە وەرگێڕان لە تەنیشت خۆتەوە دایدەنەیت ودەستی پێدا دەکەیت وبە

کەیفی خۆت و بە کەماڵی ئیسراحەت وشەی لێدەردێنی وبە شێوەیەکی میکانیکی لە جیاتی وشەی زمانی دەقەکە دایدەنێیت ودەبڕێتەوە. نەخێر وشە لە زمانە جیاوازەکاندا چەند هاوتای یەکدی بکاتەوە هێشتا هەمان ڕووبەری گوزارەیی ومانایی پڕناکاتەوە. چونکە ئەو هەلومەرج وفاکتەرانەی مانای وشەیان دروست کردووە لە زمانێکەوە بۆ زمانێکی دی جیاوازە.. واتە لەمپەروکۆسپی زوبان فاکتەرێکی هەرە گرنگی کاری وەرگێڕە.. چونکە وشە خودی شت نییە، بەڵکو ڕەمزی ئەوشتەیە کە دەویستریَ نیشانبدریَ. یانی وشە خودی هزرو مەبەست نییە بەڵکو ڕەمزیەتی . وشە لە ناو دەقدا خودی شت نییە،ڕەمزی شتەکەیە ، ڕەمزیەتی وشەش لە ناودەقدا هەمان ڕەمزیەت نییە کە وشە لە دەرێی دەقدا هەیەتی. جا وەرە وەرگێڕ بتوانیَ لەم مینجارە ترسناکە بەسەلامەتی دەربچیَ!جا گرفتی وەرگێڕ هەر لەمپەروکۆسپی زمانەوانی نیە، وەرگێڕ سەروسەختی دەگەڵ دنیایەکدایە کە لە لایەن کەسێکی دیکەوە خولْقێنراوە، بۆیە چاری ناچارە دەبیَ بچێتە پێست وکڵیشەی نووسەرەکەوە، بەزەبری شارەزایی ولێهاتووی، دەقەکە لە زمانی یەکەمدا هەڵوەشێنێتەوەو بە هەمان کەرەستەو داروپەردوو، لە زمانی دووەمدا بیخولْقێنیتەوە، بەڵام بەناسنامەی وەرگێڕان.. جا ئەم پرۆسەی دۆنایدۆنە، ئەگەر ئەشق ولەزەتێکی لەپشتەوە نەبێت، بە کەس تەحەموول ناکرێت.. واتە وەرگێڕ لە سەریەتی لە لایەکەوە لە دەقەکە دەرنەچێت ولە لایەکی ترەوە ڕەچاوی وردی وئەمانەتداری لە کاری وەرگێڕاندا بکات. بەمەش دەکەوێتە نێوان بەرداشی وەرگێڕانی ئازادی فرەخوێنەرو وەرگێڕانی وشە بە وشەی کەم خوێنەر. دیارە خوێنەر بەشێکی گرینگی هاوکیشەی نووسەرو نوسینە. بۆیە وەرگێڕ ناتوانیَ ونابێت فەرامۆشی بکات ، جا وەرگێڕانی ئازاد گەر لە لایەکەوە خوێنەر رازی بکات، ئەوا لەلایەکی ترەوە جۆرە لادانێکە لە ئەمانەتداری کاری وەرگێڕان. وەرگێڕانی وشە بە وشە و موو بە مووش ئەگەر لەلایەکەوە پابەندی بیَ بە ئەمانەتداری وەرگێڕانەوە، لەلایەکی دییەوە تەرەکردن وتەوەلاکردنی خوێنەرە. خۆ هاوکێشەکەش بەبیَ خوێنەر تەواو نابێت ، ئیدی وەرگێڕ ناچارە میکانیزمیکی مامناوەندی بدۆزێتەوە کە هەم لایەنی کەمی ئەمانەتداری وپابەندی بە دەقەوە بپارێزیت و هەم خوێنەر رازی بکات ولە زمانی دووەمدا دەقێکی هاوتای دەقی زمانی یەکەم بخولْقێنیتەوەو ئەوجاش لە تۆمەتی خیانەت تەبریَ نابێت، بەڵام ئەمە خیانەتێکی حەڵاڵە و ناچاری حەرام حەڵاڵ دەکات..

پ١٣/ گرفتەکانی زمانی کوردی لە بەردەم پرۆسەی وەرگێڕاندا چین؟ ئایا بوون ونە بوونی زمانێکی ستاندارد چ کاریگەرییەکی بە باش و خراپی لە سەر وەرگێڕان هەیە؟

زمان وەکو ژیان هەمیشە لە گۆڕاندایەو بەدەم گۆڕانکاری ژیانەوە وشەو زاراوەی لێهەڵدەوەریَ وپەیڤ وتێرم وچەمک ومانای تازەی دێتە ناو، واتە لە زاوزیَ و لەحاڵی خۆتازە کردنەوەی بەردەوامدایە. بۆیە هەموو ئەوانەی سەروسەختیان دەگەڵ زمان و بەکارهێنانی زماندایە، بۆ ئەوەی لە دیاردەی

زاوزێی تازەی زمان غافڵ و بێئاگا نەبن ، دەبێ بە بەردەوامی پەیگیری دیاردەو پرۆسەی نۆزایی زمان بکەن، بە تایبەتی وەرگێڕ کە مەرجە کەسێکی جووت زمانەی زەبەردەست ولێهاتوو بەتوانا بێت ، واتە شارەزاییەکی باشی چۆنیەتی خویندنەوەو شرۆڤەو بەکارهێنانی جووت زمانەکە بێت.. جا زمانی کوردی هێشتا زمانێکی نیمچە کێوییەو لە زۆر ڕووەوە گۆشەگیرو ڕەنگە نەزۆکیش بێت، ئەمەش زۆر هۆی هەیە و لە وەڵامی پرسارەکانی پێشوتردا ئاماژەم بۆ هەندێکیان کردووە. هەڵبەتە وەرگێڕی کورد، دەبێ شارەزاییەکی فرەخاسی لە زمانی کوردیدا هەبێت. لە دەقە کۆنە ڕەسەنەکان ورد ببێتەوە، سەرنجی چۆنێتی داڕشتن ودەربڕینیان بدات، وشەو ڕستەو دەستەواژەیان لێ هەڵگوێزێ ولە بەر بکات، فەرهەنگی زمانەوانی خۆی پێ دەوڵەمەند بکات، چونکە چ نووسەر و چ وەرگێڕ بەمە توانای ئەوەی لاچێدەبێت ، کە لە کاری خۆدا بۆ وشەی پێویست دانەمێنێ وتەنانەت بەهرەی ئەوەشی لا دەڕسکێ کە وشەو زاراوەی تازەش بە گوێرەی بنەما دەستوورییەکانی زمانی کوردی دابتاشێت وسەلامەتی زمانەکەش بپارێزیت، یانی دەکارێت تواناو وزە پەنهانەکانی زمانی کوردی کەشف بکات و بتەقێنیتەوەو دەوڵەمەندی بکات. جا شارەزایی لە زمان وئەدەبیات وکەلەپووری کوردی یارمەتی وەرگێڕ دەدات مەبەست وچەمکەکانی خۆی لە قاڵبی وشەو دەستەواژەی پەسەندو باو وئاسان ومەفهوومدا دەببڕێت.. هەروەها پاچڤەوان لە سەرێتی خۆی لە زمانی پەتی بپارێزێت ونەچێت ئەو وشەو زاراوانەی بۆ نموونە سەدان ساڵە هاتوونەتە ناو زمانی کوردییەوەو لای هەموو کوردێک ئاشناو مەفهوومن ، بە بیانوی زمانی کوردی پەتییەوە لە زمانەکەمان وەدەربنێ و کۆمەڵێک وشەی نەباوی تازەی بێ بنج وبناوانی زانستی دابتاشێت. هەروەها بەکارهێنانی فەرهەنگ سەرچاوەیەکی پێویست وگرینگە بۆ وەرگێڕان کە مخابن لەو ڕووەشەوە هەر قرەی میللەتانی دنیاین، فەرهەنگ وقاموس لە کتێبخانەی کوردیدا یەکجار کەمە، لە زۆربەی بوارە ئەبستمۆلۆجییەکاندا فەرهەنگمان هەرنییە ، فەرهەنگی زاراوە مۆدێرنەکانی سەرانسەری بوارەکانی ژیانمان یا هەرنییە، یا زۆر کاڵوکرچ و بێکەڵکن .. جا با بێینە سەر زمانی ستاندارد، ئەگەر سەرنجێکی خێرای ئەو کارە وەرگێڕدراوانەی بازاڕی چاپ و پەخشی کوردی بدەین بۆمان دەردەکەوێ کە زۆربەی وەرگێڕەکان تەنیا زمانی گەڕەکەکەی خۆیان بە نیوە چڵی و بە سەقەتی دەزانن، هەر بۆیەش ئەو لێشاوی وەرگێڕانە نەیتوانیوە بزاڤێکی رۆشنبیریی ڕەسەن بە ئاراستە نەتەوەییەکەدا دروست بکات و بخاتە سەر سکە.. جا بەم پێیە ئێمە ئەمڕۆکە نە زمانی ستانداردی خوێندن ونووسینی نەتەوەییمان هەیە، نە گوتاری ڕۆشنبیری یەکگرتووی نەتەوەیمان هەیە. دیارە ئەم دیاردەو حاڵەتە نەرێنییە، کار لە ڕێژەی ژمارەی خوێنەران دەکات وسنوری بڵاوبوونەوەی دەقەکە کەم دەکاتەوەو ئەمەش کاریگەری ڕۆشنبیری دەقەکە کەم دەکاتەوە. چونکە زیندوێتی وکاریگەری ڕۆشنبیریی دەق بەخوێنەرەوە بەندەو بەخوێنەرو لە خوێنەردا زیندووە. بۆ نموونە زۆر دەق هەیە کە لە مێژە

نووسەرەکانیان لە ژیاندا نەماون ، بەڵام بە خۆیان لە جاران زیندووترن و لە مەودایەکی بەربڵاودا دەخوێنرێنەوەو دەستاودەست دەکەن..

جا لە هەموو ئەمەش نەگبەتی تر، ئەوەیە ئەمڕۆ لە قوتابخانەکانی هەرێمی کوردستاندا، بەدوو شێوەزار دەخوێنرێت !! ئەمە جۆرە قاییل بوونێکی ژێرا و ژێرو پەنامەکییە کە ئێمە لە ڕووی زمانی ستانداردی خوێندن ونوسینەوە نە یەکێتیی نەتەوەییمان هەیەو نە ئەو یەکێتییەشمان گەرەکە. وا (سیاسەتنەدارانی) کورد لە بەر فڕان فڕانی گیرفان و بەرک پڕکردن نایان پەرژێ خۆ لەمە بکەن بەساحێب، ئەدی ئەهلی قەڵەم ونووسەران بۆچی قوڕوقەپیان لێکردووە ؟!یا دەبێ لە بازاڕی (نۆسەرایەتیدا) قەڵەمەکانیان هەرزان فرۆش کردبێت ، یان دەبێ گەمەکەی منداڵییان دەگەڵ کرابێ کە دەڵێت: (مەلانوێژ دەکات هین درێژ دەکات بە هینی دایکی ئەوەی قسان دەکات)ونایانەوێ ئەو جنێوە مزرە بەر دایکیان بکەوێ.. گەلۆ زمان بەتەبیعەت لق و پۆ دەهاوێ وئەو لقانە هەوڵی ئەوە دەدەن خۆیبوونی خۆ وەربگرن ولە ئەنجامدا تایبەتمەندی خۆیان پەیدا بکەن ، با لەڕەگ وریشەشدا یەک بن ، دەبن بە زمانی سەربەخۆ وجیا لە دایکە زمانەکە، جا وەرە تۆ بەدەستی خۆت ئیش بۆ ئەمە بکەیت وخێرایی پێببەخشیت !! جا بۆ ئەوەی وەرگێڕی کورد ، نەگاتە ئەو ڕۆژەی لە بادینییەوە بۆسۆرانی ولە سۆرانیەوە بۆ بادینی کاری وەرگێڕان بکات ،پێشنیاز دەکەم با لە ئێستاوە زمانی ئینگلیزی لە هەرێمدا بکەین بەزمانی ستانداردو لە سەرانسەری قوتابخانەکانی هەرێمدا وەکو زمانی یەکەم بخوێنرێ و لە شەڕو گێچەڵی دیالێکتان ڕزگاربببین!! عال کوڵیوە شێلم ، بژی کورد، بژی کوردستان!!

پ١٤/ لاوازی ودەوڵەمەندی زمان وفەرهەنگی زمان دەتوانێت چ کاریگەری وگۆڕانێک لە سەر وەرگێڕان دروست بکات؟زمان و فەرهەنگی زمانی کوردی لە کوێی ئەم کاریگەری و گۆڕانە دایە؟

هەڵبەتە هیچ زمانێک لە خودی خۆیداو بەتەبیعەت وخۆڕسکانە هەژار یان دەوڵەمەند نییە. هیچ زمانێک لە زمانە زیندووەکانی ئەمڕۆی جیهان ، لە سەرەتادا بەم شێوەیەی ئێستا نەبووە..ئەسەحیشە پەیدابوون وسەرهەڵدانی زمان، بویەڕ و ڕووداوێکی کۆت وپڕ نەبووە، بەڵکو گوێ بە گوێی پەرەسەندن وپێشکەوتنی کۆمەڵگە بەشەرییەکان ، ئەویش پەرەی سەندووەو گەشەی کردووە وگۆڕانی بەسەردا هاتووە. یانی زمان وەک هەر دیاردەیەکی زیندوو لە زاوزێ وگەشەگردن ومردندایە، یانی لە گۆڕانی بەردەوامدایەو قەت لە پێستێکا نەماوەتەوەو نامێنیتەوە، زمانیش کە زادەو بەرەنجامی پێداویستییە مادی ومەعنەوییەکانی مرۆڤە ، دەبێ وەکو هەموو شتە مێژووییەکانی دیکەی بەشەر، لەداب ونەریت و خوو خدەو ڕێوڕەسم وجلوبەرگان وهزرین وبیرکردنەوە، بە گوێرەی کات وشوێن بگۆڕیت. دیارە ئەو فاکتەرانەی بەشداری لە گۆڕان وگۆڕینی زمان دەکەن زۆرن، لەوانە گۆڕانی پێداویستیە مادی

ومەعنەوییەکانی تیرەی بەشەر، واتا زمان ڕەنگدانەوەی ژینگەی سروشتی و سایکۆلۆژی وکۆمەڵایەتی وفیکری وفەلسەفی و هونەری وزانستی کۆمەڵگەیە. زمان بەنووسین و لە ناو پرۆسەی نووسیندا گەشەدەکات ودەوڵەمەند دەبێت بە وشەو نووسین دەستکەوتە فیکری و فەلسەفی وهونەری و زانستیەکانی خۆی لە کاروانی بەرهەمهێنانی مێژووی بەشەردا تۆماردەکات و بەرە بەرە دەبێت بە خودانی بەخششی فیکری و فەلسەفی و هونەری و زانستی و سەنگ و ئیحتوبار پەیدا دەکات.. جا لەم پێودانگەوە دەتوانم بێ چەندوچوون بڵێم تا زمان پوختەو خزمەتکراو و دەوڵەمەندتر بێت ، پرۆسەی نووسین و وەرگێڕان خۆشترو ئاسانتر دێتە دەست، دیارە پێچەوانەش پێچەوانەیە. هەڵبەتە هەر زمانێکش بگریت تواناو ئیمکانیات و وزەی خۆی هەیە، لە سەر ئەهلی قەڵەمە کەشفی بکات وبیتەقێنیتەوەو بەکاری بێنێ ، نەک بێت بێ توانایی زمانەوانی خۆی بدات بەملی زمانەکەدا..

سەبارەت بە زمان وفەرهەنگی زمانی کوردی وپرۆسەی وەرگێڕان، دەبێ ئەوە بڵێین کە زمانی نووسین زۆر لە سەرەتادایە، ئەگەر لە هەندێ بواری حەیاتی و ژیاریداو لە سەرئاستی ناوخۆیی ولۆکاڵی وناوچەییدا سووکە بەخششێکی هەبێت، ئەوا لە زۆر بواری هەستیاری دیدا، لە سەرەتاشدا نییە. خۆ ئەگەر سەرەتای زمانی نووسین بە کوردی بگەڕێتەوە بۆ سەدەی دەیەم. ئەوا زیاتر زمانی شیعر بووە، ناو بە ناو، جاری واهەبووە بە پەنجا سەد ساڵێک جارێ شاعیرێک لەم ناوچەیە یا لەو دەڤەرە، بەم لەهجەیە یان بەولەهجەیە پەیدابووەو گوتارە شیعرییەکەی هێندە کەم بورد بووە سنوورو ئاقاری دەڤەرە تەنگەکەی خۆی نە بەزاندووە، ئەمجاش ژمارەی ئەوشاعیرانە تا ئاخروئۆخری سەدەی هەژدەو سەرەتاکانی سەدەی نۆزدەیەم ئەوەندەکەم بووە، ڕەنگە زۆر لە ژمارەی قامکی دوودەستان تێ نەپەڕی بووبێ.. ئەمە جگە لەوەی ئەو شیعرەکوردییەی لە هەندێ قۆناغی سەدەی نۆزدەو بیستەمدا هەبووە، بە زۆری شیعری بەرخۆدان ومقاوەمەت بووە، کە وای خواستووە بە زمانێکی خوڕ و ڕاستەوخۆی ئەوتۆ بەرهەم بێت کە بە ئاستەم لە زمانی زارەکی هێوەتر ڕۆییوەو وەکو پێویست مەنگی و مەندی بەلاغەت وفەساحەتی زمانی ئەدەبی ونووسینی وەرنەگرتووە . زمانی پەخشانیش کە لە ئاخرو ئۆخری سەدەی نۆزدەو سەرەتاکانی سەدەی بیستەمدا سەری هەڵداوە، ئەویش وەکو مێژووی کورد نیمچە وەستاو وپچڕپچڕ وپەراگەندە بووەو وەکو گوتاریش زیاتر دەنگدانەوەو ڕەنگدانەوەی ناوچەیی هەبووە تا سەرانسەری... جا لە بەر ڕۆشنایی ئەم حەقیقەتانە، تا چاو بڕەکات تەماشا بکەو بەخۆت حوکم بدە کە ئەرکی ئەهلی قەڵەم ، کە وەرگێڕ یەکێکە لەوان چەند قورس و دژوارە..

پ١٥/ ئەزمونی ئێوە لە کاری وەرگێڕندا چ شتێکی بۆ کەشفکردون لە دەرەوەی باسکردن لەو میتۆدو یاسایانەی دەربارەی وەرگێڕان دەگوترێن؟

من بەگوێرەی ئەزموونی خۆم لە بواری وەرگێڕاندا ئەوەم بۆ دەرکەوتوە، کە هیچ زمانێک لە خودی خۆیدا، بەتەبیعەت وخۆڕسک ،هەژار یان دەوڵەمەند نییە ، هەموو زمانێک وزەوتوانای گوزارشتەوانی پەنهانی خۆی هەیە کە ئەرکی ئەهلی قەڵەمە کەشفی بکات و بێداری بکاتەوەو بیخاتە سەرسکەی کارلێکی گوزارشتەوانی لە بوارە جیاجیاکانی بەرهەمهێنانی ئەبستمۆلۆژیدا.. هەر وەها وەرگێڕ بۆ ئەوەی جێدەستی لە بزاڤی ڕۆشنبیریی نەتەوەیی خۆیدا دیاربێ ، یەک بواری کاری قەڵەمرانی بگرێت کە هەم کاریگەریی ڕۆشنبیریی زیاتر دەبێت وهەم لە ڕووی زمان و گوزارشتی زمانەوانییەوە پتر لە زمانی ئەو بوارەدا قاڵ دەبێتەوەو توانا و وزە گوزارشتەوانییە پەنهانەکانی کەشف دەکات ، بە کورتی وەرگێڕ لەوە دەردەچێت تەنها وشەدانێکی وشکی پەیڤان بێت ، بەڵکو لە بواری خۆیدا داهێنان دەکات...

پ١٦/ گەڕانەوە بۆ مێژووی وەرگێڕان جگە لە بینین و کە شفکردنی ڕەهەندی مێژووی وەرگێڕان دەتوانێت چی ترمان بۆ بکات؟

گەڕانەوە بۆ مێژوو ودەورکردنەوەی مێژوو بۆ ئەوەیە ئێستای پێ دەوڵەمەند بکرێت وسودێک بە ئایندە بگەیەنێ،دەنا مێژوو تەنیا وەکو مێژووی ڕووت بخوێنرێتەوەو نەبێ بە فاکتەرێکی کاراو کاریگەر بۆ دەوڵەمەندکردن وجوڵاندنی ئێستا بە ئاڕاستەی ئایندەدا تەنیا کات بەفیرۆدانەو هیچی دی، دەنا ئەوەی کەمێک بفامێ، دەزانێت هەرسەردەمێک ئەوزاری هزرینی خۆی گەرەکە.. هەر کەسێک لە ئەوزاری هزرینی سەردەمی خۆی مەحروم بکرێ تەنیا پاشڤەڕۆیی دەدورێتەوەو دەبێ بە بار بەسەر ژیان وکۆمەڵگەوە. چونکە ناکرێ وناشێت خەڵکی ئەم سەردەمە بە کەرەستەو ئەوزاری ڕابردوو بیربکاتەوەو بتوانێ مامەڵە لەتەک دیاردەو ڕووداو وپێداویستیە مادی ومەعنەوییەکانی ئەمڕۆدا بکات. دەورکردنەوەو خوێندنەوەی مێژوو بۆ هەڵێنجانی ئەو پەندو دەرسە زۆرانەیە کە لە هەزار توێیەکانی خۆیدا هەڵیگرتوون.. جا گەڕانەوە بۆ مێژووی وەرگێڕان یارمەتی ئەوەمان دەدات لە پرۆسەی وەرگێڕانی ئەوان وردببینەوە تا بزانین هۆکاری شکست وفاکتەری سەرکەوتنیان چی بووە، تا ئێمەش بەسود وەرگرتن لە ئەزموونی ئەوان، وبە ئەوزاری مۆدێرن ،میکانیزمێکی سەردەمیانەی ئەوتۆ بدۆزینەوە کە خۆ لە شکست وناکامیان بپارێزێن و سەرکەوتن بە ئاراستەی ئایندەدا مسۆگەربکەین..

پ١٧/ وەرگێڕان لە نێوان کاری فەردی و گروپیدا چ جیاوازیی و لێکچونێک هەیە لە نێوانیانداو دەکرێت کامیان بە بنەما بگیرێت لە کاری وەرگێڕاندا؟

بەندە پێموایە تاکپەروەری وخوددۆستی ڕەگی لە قوڵایی تەبیعەت وناخی هەرتاکێکی بەشەردایەو گروپ وکۆمەڵگە بەشەرییەکانیش بەدەرەجەی یەکەم زادەو بەرەنجامی خوددۆستی تاک بووە، تاک بەتەنیا دەرەقەتی دیاردەو ڕووداوە سروشتی وگەردوونییەکان نەهاتووەو لە سەرەتاوە لە ترساندا

پێویستی بەگروپ وکۆمەڵ بووەو پاشان کەفامی کردووەتەوە، بۆ خۆنواندن وخودسەلماندن و شەرعیەت بەخشین بەخوددۆستی خۆی ، پێویستی بە گرووپ وکۆمەڵ وکۆمەڵگە بووە، واتە مێگەلایەتی ئەگەر لە رووی ناچارییەوە لە هەندی قۆناغی مێژووی تیرەی بەشەردا باوبووبێ، ئەوا تاک لە هەرەتی قەرەباڵغیدا، هەستی بە تەنیایی خۆی کردووەو بەو ئاواتەوە بووە، رۆژێ لەرۆژان، تاکپەروەری وخوددۆستی خۆی بەدەست بهێنیتەوەو سیستەمێکی کۆمەڵایەتی ئەوتۆ بەر قەراربکات کە گەورەترین رووبەر بۆ مومارەسەی تاکپەروەری وخوددۆستی دابین بکات. هەر بۆیەش ئەمرۆکە، لە کۆمەڵگە مۆدێرن وپێشکەوتووەکانی دنیادا، تاکپەروەری وخوددۆستی یەکێکە لە دیاردە زەق ودیارەکان. واتە مرۆڤ بە ئاسانی وخۆ بە خۆو خۆبەخش دەستبەرداری تاکایەتی خۆی نابێت وئەمەش لە ژیان وکاروکردە وچالاکییە حەیاتی وفیکری و فەلسەفی و هونەری و رۆشنبیرییەکانیدا رەنگ دەداتەوە، کە وەرگێران یەکێکە لە کارە رۆشنبیرییە هونەرییەکانی.. بەندە پێموایەگرینگترین خاڵی لێکچوونی پرۆسەی وەرگێران لە نێوان کاری فەردی وکاری گروپیدا ئەمەیە کە هەردوولایان، سەرو سەختیان دەگەڵ دوو زمانی جیاوازدایە، بەو مەبەستەی دوو قەڵەمڕەوی جیاوازی زمانەوانی ، لە پرۆسەیەکی کارلێکی ئیجابی رۆشنبیریی هونەریدا، تەواو لە یەکتر نزیک بکەونەوە یان بگەیەننە یەکدی. بەڵام گومان لەوەدا نییە خوێندنەوەیان بۆ دەقی یەکەم وەکو یەکەیەکی یەکپارچە جیاوازەو چۆنیەتی بەکاربردنی زمانیش لە تاکەوە بۆ گروپ جیاوازە. شێوازی کارکردنی تاک بە پێچەوانەی کارکردنی گرووپەوە یەک دەست ویەک تۆن و یەک رەنگە و جۆرە هاونەواییەک لە نێوان دەقە ئەسڵەکەو دەقە وەرگێردراوەکەدا هەیە، لە کارکردنی تاکدا ، تاک بە مەسئولیەتێکی زیاترەوە مامەڵە لە تەک گوێزانەوەی ورد و ئەمین دەکات وهەمیشە خوێنەری گریمانەیی وئیحتیمالی خۆی لە بەرچاوە. واتە هەر گلەییەکی بێتەسەر هەرخۆی بەرپرسەو ناتوانێ خەتایەکە بەکۆڵی هیچ کەسێکی تردا بدات، بۆیە ئامادە نییە خۆی بکاتە نیشانەیەکی خۆشئەنگافتەی بەر سێرەی هەموو کەسێک. بەڵام لەکاری گروپیدا لەگینە هەر یەکێک لە ئەندامانی گروپەکە، بۆ خۆ پەراندنەوە خەتایەکان بدات بەملی ئەوانی دیدا..رەنگە یەکێک لەئیجابیاتەکانی کاری گروپی ئەوەبێ کە لەگینە کارەکە لە ماوەیەکی زووتر لە کاری تاک، تەواوببێت. بە هەرحاڵ هەردوو جۆرەکە لایەنی نەرێنی وئەرێنی خۆیان هەیە. بەڵام من کاری فەردیم بەلاوە پەسەندترە، چونکە بواری خۆنوێنی وخود سەلماندن وخوددۆستی زیاتر تیایەو لە ئەنجامدا بە قازانجی کارەکە دەشکێتەوە...

پ١٨/ زمان لە پرۆسەی وەرگێڕاندا یەک وەزیفە و رۆڵ دە بینیت یان وەزیفە و رۆڵی جیاوازیی هەیە ؟

ئەگەر بگوترێ هیچ شتێک لە دەرێ زماندا نییە نابێت بەزێدەرۆیی.. زمان یەکێکە لە تایبەتمەندییە کۆمەڵایەتییەکان وهەرچی شارستانیەت ومەدەنییەت ودەستکەوتی مرۆڤایەتی هەیە قەرزارباری زمانن، چونکە زمان وبیرکردنەوە دوو رووی یەک دراون وهەرگیز لێکدی جودا ناکرێنەوەو هەرکە جیاکرانەوە

ئیدی بایەخ وکاریگەری خۆیان لە دەست دەدەن ، دراوەکە دەبێت بە سکەیەکی قەڵب ولە هیچ بازاڕێکدا ناچێت..دیارەلێرەدا مەبەست لە زمان ،زمانی نووسینە، نووسین وبەکارهێنانی لە بوارە ئەپستمۆلۆژییەکاندا، لە بنەڕەتدا هاوتای ژیانە. کە تیرەی بەشەر کەوتە بەکارهێنانی زمان وگێڕانەوەی سەربووردەکانی خۆی ، بەمە درێژەی بەشەریی پەیداکرد. خۆی وژینگەی خۆی ودیاردەو بویەرەکانی تۆمارکرد. ئیدی لەوێندەرەوە کەڵکەڵەی ئەوەی کەوتە سەر کە بە زەبری زمان خۆی ومرۆڤایەتی خۆی تۆماربکات ، بەردەوامی بە پەیوەندییە زەمەنی و شوێنیەکانی خۆی ببەخشێت. دیارە زمان وەختێک لەوە دەردەچێت کە تەنیا هۆیەک بێت لە هۆیەکانی لێکدی گەیشتن کە پێی بنووسرێت ، کە پێی نووسرا دەبێت بە کەرەستەو ئەوزاری بەرهەمهێنانی ئەپستمۆلۆجیاو دەرککردن وفامین. هەڵبەتە زۆرجار نووسین وبەرهەمی قەڵەم بە ڕادەیەک چڕو وخەست دەبێتەوە، بە تایبەتی لە دەقێن فلیڤانی بەرزدا، هەر بەوە قابیل نابێت لە بازنەی کەرەستەی مەعریفەت ودەرککردندا بمێنێتەوە،بەڵکو بۆ خۆی دەبێت بە بابەتی مەعریفەت وئیدراک. دەبێ بەخودی مەعریفەت وئیدراک.. بەم پێیە زمان لە ناودەقی نووسیندا، یان دەقی نووسین لە ناو زماندا، بەتایبەتی دەقی هونەریی فلیڤانی بە جۆری ئاوێتەی یەکدی دەبن ولە بۆتەی یەکتردا قاڵ دەبنەوەو گەشەدەکەن ولە یەکەیەکی یەکپارچەی هونەریدا بەرجەستە دەبن، مەگەر هەر زاراوەی دەق پڕ بە پێستی بێت. جا بۆگەیشتن بەو ئاستە هونەرییە باڵایە، واتە لە پرۆسەی بەدەق بووندا،دەق نەک هەرخۆی بەڵکو زمانیش بەرهەم دێنێ ، یانی بەدەم پرۆسەی بەدەق بوونەوە، دەق زمان دەگرێت وزمان دەقایەتی وەردەگرێت ، واتە دەقاودەق دەکەون، دەبن بە هەڤدەقی یەکتری. ئیدی لێرەوە زمان دەبێت بەخودی هەموو وەزیفەکان ، بۆیە هیچ نابێ بە زێدەڕۆیی گەر بگوترێ" هیچ شتێک لەدەرەیی زماندانییە."

پ١٩/ چۆنیتی بە کاربردنی زمان وەک ڕەگەزێکی باڵای وەرگێڕان دەبینرێت خویندنەوەی ئێوە چییە؟

دژواری وەرگێڕان لەوە دایە کە لە نێوان دووکەلتوور، دوو دنیای هزرین ودوو دنیای دەرک وتێگەیشتنی جیاوازدا ئەنجام دەدرێت کە وەرگێڕ لە سەریەتی بەجدی ڕەچاوی بکات وهەمیشە ئەم خاڵەشی لە بیرو لە خەیاڵ بێ ، هەرچەندە سەرو سەختی دەگەڵ تێکڕای دەقدایە وەکو یەکەیەکی یەکپارچە، بەڵام بۆ ئەوەی دەرەقەتی پاچڤەی دەق بێت، لە سەرێتی چۆنیەتی وەرگێڕانی دروستی زمانیش فێربێت. چونکە زاڵی بە سەر زماندا، یەکێکە لە پێشمەرجەکانی پرۆسەی وەرگێڕان. هەڵبەتە ئەمە بەو مانایە نییە کە وەرگێڕ دەبێت زمانەوان بێت یان زانای بواری زمان بێت ،بەڵکو پێوستە چۆنیەتی بەکارهێنانی زمان بزانێت. هەڵبەتە وەرگێڕان جۆرە شەقڵ ومۆرکێکی دیالۆگی پێوەیە، دیارە دیالۆگ بە زمان ولە ناو زماندا دەکرێت ، زمان دەکاتە وشە (نیشانە)، ڕستە،دەق (گوتار). هەر وشەیەکیش چەند سادەو سەرەتایی بێت لە مانایەک پتری هەیەو بە چەمکێک پتر بارگاوییە یانی بە

فرەمانایی ئاوسە. واتا مانا لە هەر جۆرە بەکارهێنانێکی وشەدا، بە گوێرەی ڕستەو بەپێی دەق وگوتار دەگۆڕێت .. وەرگێڕ لە سەرێتی لە میانەی زمانی یەکەمەوە ڕۆحی دەقەکە کەشف بکات وبەجۆرێکی داهینەرانەی ئەوتۆ بیکات بە بەری زمانی دووەمدا، کە هەمان تام وبۆی دەقە ئۆرجینالەکە، بەڵام بە ناسنامەی وەرگێڕانەوە بدات..دیارە ئەم نەشتەرگەرییە هەستیارە تەنیا بە زمان ولە ناو زماندا دەکرێت وجا لێرەدا مەبەست لە چۆنییەتی بەکارهێنانی زمانە، کە زەمانەتی دەقایەتی دەقەکە لە زمانی دووەمدا دەکات..

پ٢٠/ وەرگێڕان وەک پرۆسەیەکی زمانەوانی کە زمانناسەکان ئاماژەی بۆ دەکەن یاخود وەک پرۆسەی ڕاڤەولێکدانەوە دەناسێنرێت، سەرنجی ئێوە چییە؟

وەک چۆن دوو بەشەری سەدی سەد چوونیەک نییە، ئەگەرجمکانەش بن، بەو ئاوایەش دووزمانی سەدی سەد وەک یەک لە دنیادا نییە، بەڵکو یەکێک لە سەرچاوەو ئەنگیزەکانی پەیدابوون وسەرهەڵدانی کاری وەرگێڕانیش جیاوازی ولەمپەری زمان بووە. واتە زۆر ئەستەمە وشەی زمانی یەکەم ودووەمی ئەو بەرهەمەی کاری لە سەر دەکرێت لە مانا وقاڵب وچەمک وبونیادو ڕەمزیەتدا یەکسان بن وهەمان بارگەو وزەو توانای گوزارشتەوانی وگەیاندنیان هەبێت. ئیدی وەرگێڕ لەسەرێتی بگەڕێت نزیکترین هاوتاو هاوماناو وشەو دەستەواژەکانی زمانی یەکەم لە زمانی دووەمدا پەیدابکات وبەنزیکترین شێوازو ستایلی زمانی یەکەم دای بڕێژێتەوە..یانی وەرگێڕ دەبێ بتوانێت لە گوتاری ئەو دەق وبەرهەمە حاڵی بێت کە دەیەوێ کاری لەسەربکات. چونکە وەرگێڕ بە پێچەوانەی زمانەوانەوە کە وشەو ڕستە لە چوارچێوەی وشەو ڕستەداو لەپێناوی خودی وشەو ڕستەدا شیدەکاتەوە، دەق لە ئاستێکی باڵاترداو هێوەتر لە وشەو ڕستەو گوتاری سەربەخۆ، شیدەکاتەوە. چونکە ئاشکرایە کە مەبەست لە وەرگێڕان تەنیا پاچڤەی زنجیرە ڕستەیەکی سەربەخۆ نییە، بەڵکو پاچڤەی تەواوی دەقەکەیە، پاچڤەو گوێزانەوەی دەقایەتی دەقەکەیە. واتە پاچڤە ئەوکارە میکانیکییە نییە کە وشەیەک لەجێی وشەیەک دابنرێت وتەواو، بەڵکو هەڵهێنجان وشرۆڤەی مانایە بە مەبەستی وەرگێڕانی دەق وەکو یەکەیەکی یەکپارچە. جا مانای وشەو ڕستەو سەرانسەری دەق پتر لە ڕێگەی ڕاڤەو شرۆڤەوە دێتەحاڵی بوون وفامین وفامکردن. بۆیە وەرگێڕ دەبێ سود لە شرۆڤە، واتە شیکردنەوەو وردکردنەوەی هۆشمەندانەی هەموودەقەکە وەربگرێت، چونکە بەبێ پەیبردن بەڕازو ڕەمزو نهێنی وتان وپۆی دەق، زەحمەتە پەی بەشرۆڤەی ڕستەی ئەسڵی ببرێت..واتە شیکردنەوەو لێکدانەوەی شرۆڤەکاریانە، لە پرۆسەی وەرگێڕاندا بەردی بناغەیەو بەبێ ئەمە هیچ وەرگێڕانێک مەیسەر نابێت.. جا وەرگێڕ لە بەر ئەو هۆیانەی کە لە سەرێرا ئاماژەمان کردنێ مامەڵە دەگەڵ زماندا وەک شتێکی مجەڕەرد ناکات، بەڵکو سەروساختی دەگەڵ چۆنیەتی بەکارهێنانی زماندایە. وەرگێڕ زەمینە بۆ بەرجەستەکردنەوەی دەقی یەکەم بە هەمان تین و تاو و کاریگەریی خودی دەقەکەوە

، له زمانی دووەمدا خۆشدەکات.. هەڵبەتە جیاوازی زمان و لەمپەری زمان وادەخوازێت کە هیچ وەرگێڕانێک لە وردە دەستکاریی بەدەر نەبێت، وباشترین وەرگێڕان ئەوەیە نە ئەوەندە ئازادبێت، کە ناسنامەی دەقە ئەسڵەکەی تیا بزربێت ونە ئەوەندە وشک و وشە بە وشە بێت کە دەقەکە لە دەقایەتی بخات وخوێنەر بتارێنێ..

پ٢١/ وەرگێڕان وەک نزیکی و تەبایی بە فیکرو ڕوانین وسەلیقەی وەرگێڕەوە بۆ دەقەکە و وەرگێڕان وەک پیشەیەک بۆپڕکردنەوەی ئەو بۆشاییە کولتوریی و فەرهەنگییەی کە هەیە چ جیاوازیی و پەیوەندییەکیا ن هەیە؟

هەڵبەتە سەرچاوەی سەرکەوتنی هەر کارێک ئاشقێنییە دەگەڵ ئەو کارەدا.. بۆیە وەرگێڕ دەبێت پشوودرێژ، کۆڵنەدەربێت، ئاشقێنی دەگەڵ کارەکەیدا بکات، پیشانی خەڵکانی لە خۆی شارەزاتری بدات، پرسیاربکات، وەک دەڵێن پرسا و دانا بێت ، بەرهەمێک یا کتێبێک هەڵبژێرێت کە دەگەڵ زەوق وسەلیقەو تەبیعەتی خۆیدا بگونجێت. وەکو چۆن مرۆڤ لە ژیانی ڕۆژانەدا ناتوانی هاوڕێیاتی هەموو کەسێک بکات و زیاتر کەسانێک بۆ هاوڕێتی هەڵدەبژێرێ کە لە ڕووی ئاکارو ڕەفتارو تەبیعەتەوە لێوەی نزیکن ودەگەڵی دەگونجێن، دەبێ بەو ئاوایەش کتێبێ هەڵبژێریت کە پڕ بە پێستی زەوق وسەلیقەی خۆی بێت.. چونکە لەوەیە وەرگێڕانی بەرهەمێک چەند مانگێک وهەندێجار چەند ساڵێک بخایەنی، ئەگەر کارەکە هەڵبژێردراوی زەوق وسەلیقەی خۆت نەبێت چۆن ئەو هەموو وەختەی دەگەڵدا بە سەر دەبەیت!!..هەڵبەتە پڕکردنەوەی بۆشایی کەلتووریش بۆ خۆی مەسەلەیەکە. بە تایبەتی بۆ میللەتێک خودانی کتێبخانەی هەژارو پڕ کەلێن وبۆشایی بێت . بەڵام ئەمە بەو مانایە نییە کە وەرگێڕ هەر کتێبکی بە دەستەوە هات خێرا پڕی بداتێ وبەگژ وەرگێڕانیدا بچێت. چونکە هیچ وەرگێڕێک نییە بتوانێ لە هەموو کایە ئەبستمۆلۆجیەکاندا کاربکات، بۆیە تواناو ئیمکانیات وسەلیقەو بەهرەی هەر وەرگێڕێک دەبێت بە ڕێنوێنی هەڵبژداردنەکانی وەرگێڕ، کە تواناو سەلیقەو بەهرەی هەر وەگێڕێک ڕەچاو نەکرا هەنگێ کارەکەی دەبێت بە بێگارو سوخرە وسوخرەکێشی و بە پەلەپڕوزێ وبەشێوەیەکی جەڵەبی وبازاڕی لە کۆڵی دەکاتەوە، جا لەم حاڵەتەدا نەکردنی زۆر باشترە. هەڵبەتە کە باسی پیشەو وەرگێڕی پیشەیەی دەکرێت، ئەمە بەو مانایە نییە وەرگێڕ هەرکارێکی وەرگێڕانی هاتە بەردەست یان پێی سپێردرا، بێ چەندوچوون بیکات، نەخێر، وەرگێڕی پیشەیی کەسێکە بە کاری وەرگێڕان- نەک هەموو بوارێکی پاچڤەوانی- بژی ولە ڕێگەی وەرگێڕانەوە ژیان وبژێوی خۆی دابین بکات و هەموو ژیانی خۆی بۆ وەرگێڕان تەرخان بکات ودەرامەتێکی ئەوتۆی دەست بکەوێ کە پێویستی بە هیچ کارودەرامەتێکی دیکە نەبێت، یانی بە کارەکەی وبۆ کارەکەی بژی. جا بەم گەزو پێوانەیە ئێمە نەک وەرگێڕی پیشەییمان نییە، بەڵکو نووسەری پیشەیشمان نییە...

پ٢٢/ سیاسەتی وەرگیڕان لە پەیوەندی بە دامەزراو ودەزگاکانی حکومەتەوە چۆن دەتوانێت ڕۆڵی خۆی بگێڕێت وهەنگاوی دروست بنێت؟

لە پاش ڕاپەڕینی ١٩٩١وە لە کوردستانی بندەستی عێراقدا جۆرە ئازادییەکی هەڕەمەکی بەرپابوو، بازاڕی سیاسەت برێک گەرم بوو، کەونە حیزبان بوژانەوە، تێکۆشەرێن ناو ئوتێلان لە ئاوارەیی ودەربەدەری گەڕانەوە، دوکانچەی حیزبی لە قەیسەری سیاسەتدا بە سەرقفڵانە گیران وکەوتنە چالاکی وئیدی بازاڕی بڵاوکردنەوەی ڕۆژنامەوگۆڤارو بلاڤۆک وتەلەفزیۆن وسەتەلایت بە شێوەیەکی بێپێشینە گەرم بوو. بەرەبەرە چاپ وبڵاوکردنەوەی کتێبان مۆدی پەیداکرد. دام ودەزگای چاپ وپەخش دانرا، هەندێکیان لەپڕ هاتن و لە ناکاو چوون، هەندێکان مان وجێدەستیان دیارە، لەوانە دەزگای موکریانی، سەردەم ، خانەی وەرگێڕان، ئاراس.. کە هەموو ئەم دەزگایانە جگە لە خانەی وەرگێڕان دەزگای نیمچەفەرمی حیزبی وحوکمەتین...بە هەرحاڵ ڕۆمان وچیرۆک و کتێبێن دی چاپ وبڵاوکرانەوە، پاچڤە بەتایبەتی هی ئەدەبیات بەرە بەرە ڕەواجی پەیداکرد . زۆر ڕۆمانی جیهانی هاتنەچاپ و وەشاندن، کاری ڕۆژنامەوانی، بە تایبەتی ڕۆژنامەوانی حیزبی وسیاسی لەڕادە بەدەر پەرەی سەند، یانی میدیا، ئەگەرچی میدیای بێ لایەنمان نییە، زۆر بڵاوبووەتەوە...

بە هەرحاڵ دەزگا فەرمی ونیمچە فەرمییەکان کە زیاتر حیزب یان حکوومەتیان لەپشتەو، زۆر نیگەرانی فرۆشی بەرهەمەکانیان نین، دەتوانن دەست لە سەربڵاوکردنەوەی کتێبانی بژاردەو باش دابگرن وچلۆنایەتی باڵایان بەلاوەگرنگ بێت و هەقدەستی باش بە نووسەران وپاچڤەوانان بدەن زیاتر بەدووی کتێبی باش ونووسەرو وەرگێڕی چاکدا بگەڕێن وهەوڵبدەن بەرنامەی بڵاوکردنەوەیان هەبێ وبە هەماهەنگی یەکدی ئەو کتێب و دەقە بیانیانە وەربگێڕن کە ڕۆڵی پێشڕەوانانەیان هەیەو خێرایی بە بزوتنەوەی ڕۆشنبیری وئەدەبی وهونەری وزانستی خۆماڵی دەبەخشن، نەک بەگوێرەی ڕێکەوتان وبەپێی حەزی وەرگێڕ کتێبان چاپبکەن، یانی زیاتر بایەخ بەنەوعیەت وچلۆنایەتی بدەن تا بە کەمیەت وچەندایەتی، دەقە وەرگێڕدراوەکان هەڵبسەنگێنن، پێداچوونەوەیان بۆبکەن، گرنگیەکی زۆر بە دابەشکردنی بەرهەمەکانیان بدەن، یانی ناوبانگێکی ڕۆشنبیری ئەوتۆ بۆ خۆیان پەیدابکەن کە ببنە جێگەی متمانەی خوێنەران وناوەندە ڕۆشنبیریەکەو،مۆرو ئارمی ئەوان بەسەر هەر کتێبێکەوە بێت بۆی ببێت بە پەساپۆرت وگوزەرنامەی ڕۆشنبیریی وشایەتی وگەواهی بۆ باشی کتێبەکە..ئەمەش بەوە دێتەدی کە بڵاوکراوەکانیان هەڵبژاردە بێت، پشت بە وەرگێڕی دەرجە یەک وکارامە و زەبەر دەست ببەستن وهەقدەستی باش بە وەرگێڕ بدەن وکارێکی وەها بکەن وەرگێڕ پێویستی بە هیچ دەرامەتێکی دیکە نەبێت، بە کارەکەی خۆی کە وەرگێڕانە بژی. یانی پشت بەوپاچڤەوانانە ببەستن کە کارەکانیان پوختەبێ وپێداچوونەوەی نەوێت ومەسرەفی پێداچوونەوەیان لە کۆڵ ببێتەوە، تا دەتوانن نرخی زۆرکەم

وگونجاوی دەگەڵ گیرفانی خوێنەردا، لە سەر بەرهەمەکانیان دابنێن، بەرێکوپێکی، بەسەر کتێبفرۆشییەکانی نا وولات ودەرێی ولآتدا دابەشی بکەن.. لەکەناڵە میدیاییەکاندا ریکلامی بۆبکەن ، لەگۆڤارو رۆژنامەکاندا بانگەشەی خوێندنەوەی بۆبکەن.. لە کەناڵە میدیاییەکاندا ریکلامی بۆ بکەن، لە گۆڤار و رۆژنامەکاندا بانگەشەو خوێندنەوەی بۆ بکەن تا دەکرێت خۆیان لە پاچڤەی دووبارەو سێ بارە بپارێزن بە تایبەتی پاچڤەی دووبارەی ئەو بەرهەمانەی کە هەموو مەرجێکی پاچڤەی باشیان تێدایە، چونکە ئەم کارە خۆی لە خۆیدا پاشەکەوتی وەختی وەرگێڕو وەختی دەزگاکەشە، پاشەکەوتی پارەی تێچوونی چاپ وبڵاوکردنەوەی کتێبەکەیە، لە هەمان کاتدا کۆنترۆڵ کردنی بازاڕی فرۆختی کتیبەکەیە، لە جیاتی ریژەی فرۆختی کتێبەکە بەسەر دوو یان سێ پاچڤەدا دابەش ببێت، بۆ یەک پاچڤەی باش بێت زۆر باشترەو خوێنەریش تووشی سەرەگێژکێ نابێت. خۆ ئەگەر داواکاری لە سەر بووو لە بازاڕدا نەمابوو دەشێت چاپ بکرێتەوە. بۆ نمونە من کاتی خۆی بەدەم ژیانی پێشمەرگایەتییەوە چیرۆکەکانی سەمەدی بیهرەنگیم پاچڤەکردوون، چەند جارێک لە شاخ چاپ بوون و لە ساڵی ٢٠٠٤دا لە لایەن کتێبخانەی ئاویەریشەوە بەیەک بەرگی ٢٤٠ لاپەڕەیی بڵاوکرایەوە، کەچی تازە لەلایەن دەزگای موکریانیەوە پاچڤەیەکی تری چاپ وبڵاوکراوەتەوە کە بەمتمانەوە دەڵێم پاچڤەکەی بەندە لە زۆر ڕووەوە لە پاچڤەی دووەم باشترە، هەرهەمان دەزگا، پاچڤەی دووەمی کارێکی دیکەی بەندەیان، کە ڕۆمانێکی فەریبا وەفی یە، چاپ وبڵاوکردۆتەوەو پاچڤەکەی بەندە لە زۆر ڕوەوە لە پاچڤەی دووەم باشترە.. هەڵبەتە پاچڤە بەو پێیەی ئەوزاری گفتوگۆی خەڵکان وشارستانیانی جیاوازی زمانە ، دەبێ دەزگاکان بایەخ بە وەرگێڕانی خۆماڵیش بۆ زمانانی بیانی بدەن، تا هاوکێشەی دیالۆگەکە بێتەدی..

پ٢٣/ بە ئەندازەی خویندنەوە وچاودێری ئێوە بۆ ئەو وەرگێڕانانەی کە دەکرێن لاوازی وکەم وکوڕییە کانیان چین؟

دیارە بەندە پێموایە کە لە هیچ شوێنێکی دنیادا وەرگێڕانی سەدی سەد ئایدیالی نییە، بەڵام وەرگێڕانی زۆرباش، کە تامی دەقە ئەسڵیەکە بدات زۆرە.. بزوتنەوەی پاچڤەوانی کوردییش لەم دیاردەیە بەدەر نییە.. هەڵبەتە وەرگێڕ لە سەرێتی لە ڕێگەی هەڵبژاردن وداڕشتی گونجاوی وشانەوە هەمان کاریگەریی و ڕوونی و ڕەوانی دەقە ئۆرجیناڵەکە بە وەرگێڕانەکەی خۆی ببەخشێت ..ئەمەش خۆی لەخۆیدا بەو مانایەیە کە وەرگێڕ پێویستە خۆی لە وەرگێڕانی وشە بە وشە بپارێزێت، چونکە وەرگێڕانی وشە بە وشە هەم چەمکی دەقە ئەسڵیەکە زەدەدار دەکات وهەم جوانی گوزارشت ودەربڕینەکەی دەشێوێنێ..بۆیە وەرگێڕ دەبێ ئەوەی لە لا عەیان بێ وەختێ لە پرۆسەی وەرگێڕاندا مامەڵە دەگەڵ دوو زماندا دەکرێت ، ئەم دوو زمانە دەکەونە کارلێکی ڕۆشنبیری وهونەرییەوە، بۆیە ئاسیو بە یەکدی دەگەیەنن، هەریەکەیان بەلای ئەویتردا دەکشێت، دەستورو پێکهاتەو بونیاد وڕستەسازی وتایبەتمەندیانی

دیکەی یەکتر وەردەگرن، خۆ ئەگەر وەرگێڕ کەسێکی زۆر شارەزای هەردوو زمانی یەکەم ودووەم نەبێت ، ئەوا یەکێک لەو دوو زمانە ئەویتر غەزوو دەکات وڕیسەکەی دەبێتەوە بەخوری ولەو سەرەوە ڕەنج بەخەسار دەردەچێت، کە مخابن ئەم حاڵەتە لە بەشێکی زۆری ئەو وەرگێڕانانەدا دەبینم کە خوێندومنەتەوەو گەلێک لەو وەرگێڕانانەی لە بازاڕدان ئەوە دەسەلمێنن کە گەلێک لە پاچڤەوانەکانمان تەنیا زمانی گەڕەکەکەی خۆیان بە نیوەچڵی و بەسەقەتی دەزانن وزۆر دوورن لە کەلەپووری زمانی کوردییەوە و لە کاتی وەرگێڕاندا بە کوردی بیرناکەنەوە هەر بۆیەش ئەو لێشاوی وەرگێڕانە، نەیتوانیوە بزافێکی ڕۆشنبیریی ڕەسەن بە ئاڕاستە نەتەوەییەکەدا چێبکات. هۆیەکی تری شپرزەیی وپەشێوی ئەو وەرگێڕانانە دەگەڕێتەوە بۆ پابەندی هەندێ لە وەرگێڕەکان، بە تایبەتی کەم ئەزموونەکانیان بەوە رگێڕانی وشە بە وشە، وەرگێڕ کە کار لەسەر دەقێک دەکات ودەیەوێ بۆ زمانی دووەمی بگوازێتەوە، دێت بەپێی یاساو ڕێسای زمانی یەکەم ، لە ناو زمانی دووەمدا بیردەکاتەوە، بە شێوەیەکی میکانیکی وشە ودەستەواژە و بونیادی دەستوری و زمانەوانی دەقە ئەسڵەکە دەگوازێتەوەو بەو جۆرە دەقایەتی دەقە ئەسڵەکە، لە زمانی دووەمدا نەک هەر بەرجەستە نابێت ، بەڵکو لە باردەچێت. ئەمە بۆ نەشارەزایی وکەم ئەزموونی وتێنەگەیشتنی وەرگێر لەبابەتی دەقەکەو، تەمەڵی وەرگێڕ دەگەڕێتەوە. وەرگێڕانی وشە بە وشە زۆرجار لە کۆڵ کردنەوەیە، وەرگێڕ بە بەردێک دووکێشکان دەکوژێت، هەم تێنەگەیشتنی خۆی لە دەقەکە، لە خوێنەر دەشارێتەوەو هەم لاف وگەزافی ئەمانەتداریش لێدەدا، لە کاتێکدا ئەمانەتداری بەومانایە نییە کە نابێ تاقە وشەیەک لە دەقی زمانی یەکەمدا بەبێ وەرگێڕان بمینێتەوە یان چ وشەیەک نەهێنرێتە ناو زمانی دەقە وەرگێڕدراوەکەوە کە هاوتایەکی لە دەقە ئەسڵەکەدا نەبێت، بەڵکو وەرگێڕ دەبێ قاڵب وسیستەمی ڕستەبەندی زمانی یەکەمی دەقەکە تێکبشکێنێ ولە قاڵب وسیستەمی ڕستەبەندی زمانی دووەمدا دای بڕژێتەوەو دەقایەتی دەقەکەش بپارێزێت کە ئەمە بەبێ وردە دەسکاریی زۆر وەستایانە هەرگێز نایەتە دی.. خۆ جاری وا هەیە ئیدیۆمێک یان زاراوەیەک لە زمانێکدا جێگەی ڕستەیەکی تەواوی زمانێکی تر دەگرێتەوە، خۆ ناکرێت بە ناوی ئەمانەتداریەوە بە کارنەبرێ وبکرێ بە قوربانی پاچڤەی وشە بە وشە!..ئەمە هەندێ لەو کەم وکوڕیانەن کە لە هەندێ کاری وەرگێڕانی کوردیدا سەرنجیان ڕاکێشاوم...

پ٢٤/ ڕاسپاردەو ڕینمایی ئێوە چیە بۆ بەرەوپێشبرن وباشترکردنی ڕەوشی وەرگێران و بە کولتوورکردنی وەرگێڕان؟

ڕاسپاردەو ڕێنامایی؟!نا تۆ بڵێ پێشنیاز. پێشنیازی ئەوە دەکەم پاچڤەخانەیەکی (بیت الترجمه) ستراتیژی نەتەوەیی هاوشێوەی (بیت الحکمه)کەی سەردەمی عەباسیان،بە ئە قڵیەت وشێوازی ڕۆژگاری

ئەمرۆ بێتە دامەزراندن وکۆمەڵێک پسپۆڕی بواری فیکری وفەلسەفی وهونەری وزانستی شارەزا لە زمانانی زیندووی تیا دابمەزرێت وهەر یەکەیان بەلای کەمەوە ئەزموونی وەرگێڕانی یەک دوو کتێبی گرنگیان هەبێت. مووچەیەکی ئەوتۆیان بۆ ببڕێتەوە کە بەباشی پێی بژین وچاویان لە هیچ کاروکاسبییەکی دیکە نەبێت ..ئیدی ئەمانە بەپێی بەرنامەیەکی ئەکادیمی وبە پێی پێویستیە حەیاتیە مادی ومەعنەوییەکانی ئەمڕۆی خۆمان، دەست بکەن بە وەرگێڕانی شا کارە فیکری وفەلسەفی وهونەری و فلیڤانی وزانستیەکانی جیهان وبەرهەمەکانیان لە لایەن کوردی زانانی کارامەو پڕ ئەزموونەوە پێداچوونەوەو داڕشتنەوەیان بۆ بکرێت.دیارە هەر پارەیەک لەم بوارەدا وبۆ ئەم مەیدانە خەرج بکرێت بە فیڕۆناچێت. ئەگەر ئەمە بکەین بزانە چۆن دەکەوینە سەرسکەو لەماوەیەکی پێوانەییدا ڕێگاکان قەدبڕ دەکەین و بەلای کەمەوە بۆشاییە ئەبستمۆلۆژی وشارستانییەکان پڕ دەکەینەوە و ڕووی مەجلیسی میللەتانی پێشکەوتوومان دەبێت.. دەشێت میللەت حکومەت وپەڕلەمانی نەبێت، بەڵام میللەتی بێ کتێب نابێت وقەپانی مێژوو، میللەتی بێ کتێب ناخوێنێتەوە..سەیرە لەم وڵاتەدا هەرچەند ساڵێک جارێ بە ناوی دیموکراتییەتەوە گەمەیەکی بازهەڵدان بەرپادەکرێت وبازی حیزب بەسەر هەرکەسێکەوە نیشتەوە ئیدی دەبێ بە ئەندام پەرلەمان بۆ خۆی خەنی دەبێت ومانگانە گەڵابەیەک دیناری دەدرێتێ، بەڵام کەس ئامادە نییە پارەی چاپ کردنی کتێبێک بەباشترین وەرگێڕ بدات..

٢٠١٣/٤/٥

پاژی سێیەم

مەرگی زمان = مەرگی نەتەوە

((١))

زمان، فاکتەرێکی هەرە گرینگی یەکخستن و پێکەوە گرێدانی ئەندامانی هەر کۆمەڵێکە و لە ئەنجامی ئەمەوە یەکەیەکی کۆمەڵایەتی دێتە ئاراوە... واتە زمان بنەمایەکی سەرەکی پێکهاتەی بوونی نەتەوەیی وەکو قەوارەیەکی کۆمەڵایەتی پێکدێنێت.

ساطع الحصری لە کتێبی (چەند وانەیەک لەمەڕ سەرهەڵدانی بیری نەتەوەیی)دا دەڵێ: (زمان روح و ژیانی نەتەوەیە، زمان لە بڕی تەوەری نەتەوەیی و بڕبڕەی پشتییەتی)ل٢٦ دیارە کە ئەمە بایەخی زمان بێ لە پێکهاتەی بونیادی کۆمەڵایەتیدا، مانای وایە بایەخ دان بە زمان، بەتایبەتی بۆ نەتەوەی بندەست - نەک هەر ئەرکێکی ئاساییە بەڵکو دەچێتە خانەی خەباتی هەرە جددییەوە و فەرامۆش کردنی یەکجار خەتەرە. چونکە هەر نەتەوەیەک زمانەکەی بمرێ بە خۆیشی دەمرێ. هەر لەم پێودانگەوە، گەلێک لەو گەل و میللەتانەی کە چەپۆکی ڕۆژگار، یان هەر هۆیەکی دی دەربەدەر و مشەختی کردوون بە مەبەستی پاراستنی بوونی نەتەوەیی خۆیان و پابەندی بە هەستی نەتەوەییانەوە، دەستبەرداری زمانی خۆیان نابن و لە جاران پتر خۆیانی پێوە خەریک دەکەن. دەیکەن بە سەنگەری بەرەڤانی و مانەوەی نەتەوەیی.

دیارە لێرەدا هیچ هاندەرێکی ناسیونالیستانەی کۆنەپەرستانە ڕێنوێنی ئەم وتانەی نەکردوم، چونکە پێم وایە ناسیونالیستی بندەست و نەتەوەی بندەست، بە حوکمی جەوهەر و کرۆکی پێشکەوتووانەی دۆزەکەی ناتوانێ کۆنەپەرست و بەرچاوتەنگ بێ.

ڕاستە ئەمرۆ دنیا زۆر بچووک بۆتەوەو مرۆڤی ئەم سەر زەمینە، وەکو ئەوە وان لە یەک ماڵدا بژین، بەڵام پێوەندی کردن بە جیهانەوە و بوون بە ئەندام لەم جیهانەدا، لە ڕێگەی گەلێکی دیاریکراوو خاکێکی نەتەوەیی دیاری کراوەوە دروست دەبێ. بەمەش جارێکی دی بایەخی زمان بە دیار دەکەوێتەوە و بێگومان زمانی نەتەوەییش (زمانی خوێندن و نووسین) ئەهلی ئەدەب و قەڵەم جڵەوداری دەکەن، ئەهلی ئەدەب و قەڵەمیش، کە بابەتی بەر و دوایان، مرۆڤ و ئازادی مرۆڤە، وێرای ئەوەی کە لە سەریانە خۆ لە قەرەی ماڵیجەی گرفتە جیهانی و کەونی و ئینسانییەکان بدەن، دەبێ ئەوەشیان لە بیر نەچێت کە جەماوەرێکی تایبەتی و دیاریکراو بە زمانێکی تایبەتی و دیاریکراو دەدوێنن و ئەم دوو تایبەتمەندییە دەلالەتی کارە ئەدەبی و ڕۆشنبیرییەکانیان دیاری دەکات، بەر لەوەی نێوەرۆکی جیهانی دیاری بکات (بروانە الادب من الداخل، جورج طرابیشی.)

((٢))

هەر میللەتێک، زمانی نەتەوەیی (زمانی خوێندن و نووسینی یەکگرتووی نەبێ، بە تایبەتی کە بندەست بێ و دەوڵەتی سیاسی نەبێ، ئەوا یەکێک لە فاکتەرە هەرە گرنگەکانی مقاوەمەت و بەرەڤانی لە خۆ، لەدەست دەدات و ئەگەری پارچە پارچە کردن و بە چەند نەتەوە کردنی زۆر زیاد دەبێ. ئەگەری مەرگی نەتەوەی دایک و لە دایکبوونی چەند وردە نەتەوەیەکی بێ شەخسیەت و لاواز دێتە ئاراوە. رەنگە هەندێ لەو وردە نەتەوانەش بە تێپەربوونی رۆژگار بە یەکجارەکی زمانی زکماکی خۆی تەرک بکا و زمانی نەتەوەیەکی دی وەربگرێ و بەمەش خۆی دەدۆڕێنێ و لە نێو ئەو نەتەوەیەدا دەتوێتەوە کە پێشتر زمانەکەی وەرگرتووە... هەموو دەزانین کە پرۆسەی تواندنەوەی نەتەوەی کورد چ لەباری فیزیایی و چ لە باری مەعنەوییەوە ژمێژە لە گەڕدایە و لێرە و لەوێش، کەم و زۆر سەری گرتووە، دیارە ئەم هەوڵ و پرۆسانەی دوژمنان و داگیرکەرانی کورد خۆی لە خۆیدا ئەوە دەگەیەنێ کە بایەخ و گرنگی زمانی نەتەوەیی (زمانی خوێندن و نووسینی یەکگرتووی کوردی) بە ئەندازەی بایەخی قەوارەی سیاسی گرینگەو هەندێ جار گرینگتریشە... واتا رەنگە هەندێ جار نەبوونی قەوارەی سیاسی وەکو ئەمری واقیع بە تۆبزی بسەپێنرێ و ئاسایی بنوێنێ، بەڵام نەبوونی قەوارەی زمانەوانی (لغوی) ئاسایی نییە و ئەگەر خۆمان، خۆمان بین و خاوەنمان هەبێ، وەکو ئەمری واقیع نایەتە سەپاندن. هەر بۆیە پابەند بوون و خۆبەستنەوە بە زمانی نەتەوەییەوە، خۆی لە خۆیدا سەنگەرێکە بۆ بە گژا چوونی پرۆسەی تواندنەوەی نەتەوەی کورد، بۆیە هەر هەوڵدانێکی نووسین بۆ ئەوەی زمانی ناوچەیی لە ناوچەیەکی تەسکدا بمێنێ کارێکی گەلێک نابەجێیە و ئاوەو لە ئاشی دوژمن دەکرێ... پێویستە زاراوەکانی زمانی نووسینمان یەک بخەین و گیروگرفتی زمانەوانی ناپێویست بۆ خۆمان دروست نەکەین و لە مەنهەجییەت دوور نەکەوینەوە و ئەنارشیزمی حیزبایەتی تەسک بۆ نێو زمانەکەمان نەهێنین و با هاوسەنگی زمانەکەشمان لە دەست نەچێ.

((٣))

بێگومان، زمانی کوردی لە هەر هەموو ئەو وڵاتانەدا کە بەناهەق کوردیان پێوە لکێنراوە، سەرکوت کراوە و دەکرێ و بە دەیان پرۆسەی توانەوە و شێواندن و گەشە نەکردنی یەکجار خەتەری بۆ وەگەڕ خراوەو نەک هەر ناهێڵرێ رەواج پەیدا بکات، بەڵکو زۆر بە وردی هەوڵ دەدرێ لەبەر چاوی رۆڵەکانی نەتەوەی کورد بخرێ و وابێتە بەرچاو کە زمانی کوردی زمانێک نییە بتوانێ گوزارشت لە بابەتە ئینسانی و زانستییەکان بکات!. بۆ وێنە بەرنامەی خوێندنی کوردی لە قوتابخانەکانی باشووری بە عێراقەوە لکێنراوە هێندە سەقەت و نا کوردییە مەگەر هەر بڵێین شا بە تاقەتی قوتابی داماو.

برۆ سەیری وەرگێرانی کیمیا و فیزیا و بیرکاری و تەنانەت دەرسە ئەدەبیەکانیش بکە. ئەوجا تێدەگەین لە دیوەخانان چ باسە. ئەمە جگە لە خودی دەرسی زمان و ئەدەبی کوردی کە لە تۆ وایە ئەمە زمانێکی بێگانەی بێکەڵکە و بە پلەی سێیەم و چوارەم لە رووی بایەخی مەنهەجی قوتابخانەکانەوە دێ.. ئەویش هێندە بە بێ سەر و بەری دەوترێتەوە، لەبری ئەوەی قوتابی رموودەی ببن و هەوەسیان بچێتە سەر، لێی تەوەللا دەبن و لە شانیان قورسە... دیارە ئەمە زۆر ناخایەنێ تا لەبەر چاوی قوتابی دەکەوێ.. لە لایەکی دییەوە، زمانی کوردی لەو وڵاتانەدا نە زمانی نان پەیدا کردنە نە زمانی ژیانە، نە زمانی کارو کاسبییە نە زمانی رۆشنبیرییەو نە لە قوتابخانەکاندا دەخوێنرێ...لە کاتێکدا ئەم واقیعە بە چاوی خۆمان دەبینین و زۆر چاک دەزانین کە زمان کۆڵەکەیەکی هەرە سەرەکی پێکهاتەی بوونی نەتەوەییەو وەکو قەوارەیەکی کۆمەڵایەتی، دەبێ حیکمەت و فەلسەفە چی بێ لەوەی کە١٧ ساڵە دەستەوەستان دانیشتووین و هیچمان لەم بارەیەوە نەکردووە؟!

بێگومان، ئەوانەی کە خۆ لە مەسئولییەت دەدزنەوە ئۆباڵی ئەمەش دەخەنە ئەستۆی فاکتەری ناوخۆو دەرەکی ناواقیعی! هەر میللەتێک خاوەنی دڵسۆزی هەبێ، بە هەڤدە ساڵ زۆر شت دەکرێ.

((٤))

(١٧) ساڵە!.. گلەیی لە کێ بکەین، بە گژ کێدا بچین، کێ خەتابارە، خەتای کێ بگرین کێ گوێ دەگرێ کێ بە تەنگەوە دێ؟!.. ئەوە حاڵی زمانی نەتەوەییمانە و لەم باشورە حەیاتەدا، ئۆرگانی حزبە سەرەکییەکان بە زمانی عەرەبی دەردەچن لە رۆژنامە کوردییەکان پتر بایەخیان پێدەدرێ و بودجەیان بۆ تەرخان دەکرێ، بۆ؟! ئاخر ئێمە چ پێویستمان بەوەیە بە زمانی عەرەبی رۆژنامە دەربکەین!. یا کار گەیوەتە رادەیەک هەندێ جار شانازی بەوەوە بکرێ، کە یارۆ زمانی عەرەبی لە زمانی کوردی باشتر دەزانێ!.. لە کاتێکدا زۆر ئاساییە کوردێک لە هەر پلەو پایەیەکدا بێت عەرەبی باش نەزانێ، وەکو چۆن عەرەبێک کوردی نەزانێ یان باش نەیزانێ...ئەگەر لە سەردەمی خۆیدا ناچار کرابین و دەسەڵاتی مەرکەزی عێراق بۆ وەی لێمان حاڵی ببێ کە چی دەڵێین و چی دەکەین، داوایان لێکردبین بە زمانی عەرەبی بنووسین، ئەوا بۆ ئەو قۆناغە ئەو داوا نابەجێیەی حکومەتی مەرکەزی رەنگە پاکانەی خۆی هەبووبێ، چ قەیدییە، دۆزی نەتەوەکەمان بە برایانی عەرەبیش دەناسێنین... ئەوا بۆ ئێستا قۆناغی ئەمرۆی ئێمە ئاشکرایە رۆژنامە ئاراستەی خەڵکی خوێندەوار دەکرێ وخوێندەواری عەرەبی ئەمرۆ گیروگرفت و خەمەکانی خۆی هێندە کەم نین و هێندەش دەست بەتاڵ نییە، بێ لەم رۆژگارە تیژ تێپەڕەدا، کاتی خۆی بە خوێندنەوەی شرە رۆژنامەی عەرەبی، بەسەرپەرشتی کوردان بەفیرۆ بدات و لەوێندەرەوە دۆزی کورد بناسێت. کەواتە ئێمە دەمانەوێ بەم کارەمان کێ بدوێنین؟! چی بڵێین خۆ لە رێگەی بەرنامەیەکی یەک سەعاتی رۆژانەی ئاراستەی کراوی رادیۆوە یان تەلەفزیۆنەوە ئەم کارە دەکرێ

و جەماوەرێکی زۆر بەرینتر لە جەماوەری رۆژنامەش دێنە دوواندن. خۆ ئەگەر مەسەلە ناساندنی دۆزی کورد بە عەرەب بێ و ئەم کارە زۆر زەروری بێ، ئەوا بە هەمان ئەندازە و بگرە پتریش زەرورییە کە دۆزی کورد. بۆ وێنە بە ئینگلیز و فەرەنسی و ئەڵمانی و ئەمریکی و...هتد بێتە ناساندن..

((٥))

بە نیسبەت زمانی کوردییەوە مەخابن تا نهوژی زمانی نەتەوەییمان نییە، واتا نووسینی کوردێکی باشووری کوردستان لە زێی گەورە هێوەتر ناچێ، دیارە نووسینی کوردێکی باکووری کوردستانیش لە زێی گەورە هێروەتر نایەت! کەواتە قەوارەیەکی زمانی نەتەوەیی یەکگرتوومان نییە کە کورد لەهەر شوێنێ بێ یەکیان بخات. هەموو دەزانین زمان دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی ئاڵۆزە و هەموو گەشەکردنێکی کۆمەڵایەتیش هەندێک سست و خاوەو ماوەیەکی تا رادەیەک زۆری گەرەکە تا ئەنجام بە دەستەوە دەدات، ئێمە ناڵێین زمانی نەتەوەیی یەکگرتوو بە قەرار دروست دەبێ.. نەخێر بەڵکو بەجۆرێکی خۆرسک و لە ئەنجامی پەرەسەندنی ئاسایی خۆیەوەو بە پشتیوانی و ئاراستەکاری گەلەک فاکتەری رامیاری و ئابووری و رۆشنبیری و پەروەردە و فێرکردنەوە ئەو قەوارەیە بەرە بەرە چێدەبێ. پێم وایە ئەم قەوارەیە بۆ کورد ئەگەر لە قەوارەی سیاسی گرنگتر نەبێ ئەوا هاوتای قەوارەی سیاسییە، چونکە ئەگەری دروست بوون و دروست کردنی چەند وردە قەوارەیەکی سیاسی بۆ کورد، زۆر دوور نییە، جا ئەم وردە قەوارە سیاسیانە گەر قەوارەی زمانی نەتەوەیی یەکگرتوو بەیەکەوەیان گرێ نەدا، ئەوا ئەگەری ئەوە پەیدا دەبێ کە کورد بکرێ بە چەند وردە نەتەوەیەکی وەک: گەرمیانی، سۆرانی، هەورامانی، بادینانی..هتد.

((٦))

یەکێتی زمانی نەتەوەیی فاکتەرێکی گەورەیە بۆ هاریکاری نێوان رۆڵەکانی نەتەوە، هەڵبەتە ئەم دەورە لە چوارچێوەی مەرجە مێژووییەکاندا دەبینێ، بۆیە لەسەرمانە مەودای نەتەوەیی زمان کەشف بکەین و لەناو مێژوودا وەگەری بخەین و لەوەی پتر فەرامۆشی نەکەین. دەبێ بایەخی رۆشنبیری و سیاسی فاکتەری زمان، لەپاڵ فاکتەرە پێکهێنەرەکانی تری بوونی نەتەوەییدا وەگەر بخەین. ئەوەی لێرەدا مەبەستمە زمانی قسەکردن نییە، چونکە زمانی قسە کردن، لە هەڵسوکەوت و مامەڵەی رۆژانەدا بەکار دێت و هۆیەکە لە هۆیەکانی لێکدی گەیشتن، بەڵکو مەبەست زمانی خوێندن و نووسینە کە دەوری هەرە سەرەکی و قورس لە رێکخستنی فیکر و هۆشدا دەبینێ. بۆیە کاتی ئەوە هاتووە سڵ لە بەکارهێنانی زمانی کوردی نەکەینەوە و دەبێ لە هەموو بوارە رۆشنبیری و زانستی و ئەدەبی و هونەرییەکاندا زۆر جددیانە بەکاری بهێنین و چالاکانە وەگەڕی بخەین و بکەوێتە سەر سکەی ئاسایی خۆی و رۆڵی مێژوویی خۆی لە چوارچێوەی هەر قۆناغێکی مێژووییدا بگێرێ، دەبێ هەوڵی ئەوە بدرێ خۆ لە

بەکارهێنانی وشەی ناوچەیی دوور بگرین و ئەو وشە و زاراوانە بەکاربهێنین کە لە تێگەیشتنی زۆربەی هەرە زۆری کوردەوە نزیکن و پێویستە زۆر جدیانە کار بۆ ئەوە بکرێ کە ئەو دوو هێڵە هاوتەریبەی کە ئێستا بە هەردوو شێوەی کرمانجی سەروو،و خواروو بەرهەمیان پێ دێتە نووسین، تەواو لەیەک دی نزیک بخرێنەوەو تا لە ئەنجامدا دەبن بە یەک هێڵ و زمانی نەتەوەییمان پێکدەهێنن.

((٧))

گوتمان زمان رۆڵێکی مەزن لە یەکخستنی نەتەوەییدا دەبینێ و فەرامۆشکردنی ئەم فاکتەرە، دوژمنانی کورد رژدتر دەکات لەسەر بەگژدا چوونمان و نابێ ئەم سەنگەرە بە چۆڵی بمێنێتەوە. هەڵبەتە هەر نەتەوەیەک زمانی نەتەوەیی یەکگرتووی نەبێ، کەلتووری یەکگرتووی نابێ و ئاسانتر داگیر دەکرێ و بەرەبەرە زمانەکەی دێتە کوشتن و جۆگەلەی هزر و بیر و بەهرەی زانا و دانا و نووسەر و هونەرمەندانی دەخرێتە سەر باخی رۆشنبیری داگیرکەر و بە زمانی داگیرکەر، مەرگی زمانی زکماکی خۆی رادەگەیەنێت، دیارە مەرگی زمانیش دەکاتە مەرگی نەتەوە.

((٨))

خەڵکی کورد هەقی خۆیەتی هەر رێگەیەکی بەرەڤانی لە بوونی بەشەری و سیاسی و رۆشنبیری ومێژوویی و جوگرافیایی خۆی بگرێتە بەر، شارستانیانەو واقیعبینانە مامەڵەی لە تەکدا بکات و لە ناوجەرگەی مێژوودا دەوری خۆی بدینێ وهەرگیز بەوە قاییل نەبێ بخرێتە دەرێی بازنەی مێژوو یا لە پەراوێزان بخرێ. یەکێک لەو رێگایانە نووسین و بەکارهێنانی زمانە.

نووسین و بەکارهێنانی لە بوارە مەعریفییەکاندا، لە بنەڕەتدا، بەتایبەتی بۆ خەڵکی چەوساوەو بن دەستی وەکو کورد، کە سیاسیانە مامەڵە لەگەڵ زمانەکەشیدا دەکرێت، هاوتای ژیانە. کە تیرەی بەشەر کەوتە بەکارهێنانی زمان و گێڕانەوەی سەربردەکانی خۆی، بەمە درێژەی بەشەری پەیدا کرد. خۆی و دەورو بەری خۆی و دیاردەو رووداوەکانی تۆمار کرد. ئیدی لەوێندەرەوە کەڵکەڵەی ئەوەی کەوتە سەر کە بەزەبری زمان خۆی و مرۆڤایەتی خۆی تۆمار بکات و بکاتەوە، بەردەوامی بە پەیوەندییە زەمەنی و شوێنییەکانی خۆی ببەخشێت. دیارە زمان کاتێک لەوە دەردەچێت کە تەنیا هۆیەک لە هۆیەکانی لێکدی گەییشتن بێ و دەبێت بە کەرەستەو ئەوزاری بەرهەمهێنانی مەعریفەت ودەرککردن کە پێی بنووسرێت. هەڵبەتە لەو حاڵەتەدا نووسین دەبیت بە پارسەنگی بوونی هەرگەل و نەتەوەیەک، دەبێ ئەوەش لەبیر نەکەین کە زۆرجار نووسین و بەرهەمی قەڵەم بەڕادەیەک چڕو خەست دەبێتەوە، بەتایبەتی لە دەقە داهێنراوەکاندا، هەر بەوە قاییل نابێت لە بازنەی کەرەستەی مەعریفەت و دەرک کردنا بمێنێتەوەو قەتیس بمێنێ، بەڵکو بۆخۆی دەبێت بە بابەتی مەعریفەت و ئیدراک.

دیاره زمان پەیوەندی بە چاپ و بڵاوکردنەوەشەوە هەیە، هەموو دەزانین بزاڤی چاپ و بڵاوکردنەوەی کوردی لە باشوری کوردستانا ولە پاش ڕاپەڕینەوە گوڕو تینێکی چەندی و چۆنی وەهای بەخۆوە بینیوە کە لە هیچ قۆناغێکی مێژووی بزاڤی ڕۆشنبیری کوردیدا وێنەی نەبووە، دیارە هەر بزاڤێکی وەها لە جۆرە پاشاگەردانییەک بەدەر نابێ، کە ماکی سروشتی خودی بزاڤەکەیە و درەنگ یا زوو بندەنێتەوەو دەنیشێتەوە... بەهەرحاڵ ئێمەی کورد زۆر بەکەمی خودانی خۆمان بووین و تەنانەت لەو قۆناغانەشدا کە خودانی خۆ بووبین، بەجۆرێ گوشارمان خراوەتە سەرو لە هەموو ڕوویەکەوە گەمارۆ دراوین، کە نەپەرژاوینەتە سەر ئەوەی لە ڕێگەی نووسینەوەو بە بەرنامە گەشە بە زمانەکەمان بدەین و نووسین بکەینە فاکتەرێکی کاراو گرنگی سەلماندنی لایەنێکی هەرە گرنگی بوونی بەشەریمان.

داگیرکەرانیش لە پێودانگی سیاسییەوەو لە ڕوانگەی گرنگیی ئەم مەسەلەیەوە، خێرا پەلاماری زمانیان داوین و بە تۆبزی لێیان قەدەغە کردووین و زمانی خۆیان، ئیملاو ڕێنووسی خۆیان بەسەرا سەپاندووین و تا بۆیان کراوە بوونی نەتەوەیی و مرۆڤایەتیان شێواندووین و مەسخیان کردووین. کارێکی وەهایان کردووە کە ئەگەر نووسەرو هزرڤان و ڕۆشنبیرانمان تێدا هەڵکەوتبن بەزمانی ئەوان کار بکەن، بەرهەمە فیکری و ئەدەبی و ڕۆشنبیرییەکانیان هەر هیچ نەبێ لە ڕووی شێوەوە – کە لێرەدا مەبەست زمانە – ببێت بەموڵکی داگیر کەرانمان و زمان و فەرهەنگ و کتێبخانەی ئەوان دەوڵەمەند بکات. هەڵبەتە ئەم دیاردەیە لە هەندێ پارچەی کوردستانا زۆر زەق ودیارەو لە هەندێ پارچەی دیدا کەمتر دیارە. هەڵبەت ئەم حاڵەتە ئەگەر هەندێکی بۆ خەمساردی و بێ موبالاتی خۆمان بگەڕێتەوە ئەوا خەتاو تاوانە هەرە گەورەکەی لە ئەستۆی داگیرکەرانماندایە و ئەمە پێشێلکردنێکی زۆر زەقی سەرەتایی ترین مافی مرۆڤانی ئێمەیە لەلایەن ئەوانەوە.

نەزانینی زمانی کوردی لەلایەن هەندێک نووسەری کوردەوەو لە هەندێ پارچەی کوردستاندا بەو ڕادەیەی کە نەتوانێ بابەتی هزری و هونەری و فەلسەفی و زانستی پێ بەرهەم بێنێ ئەگەرچی لە ڕوویەکەوە نیشانەی مەزڵومیەتی مرۆڤی کوردە کە ڕێگەی زمانی زکماکی خۆی پێنەدراوە، لە ڕوویەکی ترەوە کە بەزمانانی دیکەش کاری ڕۆشنبیریی کردبێ، ئەوا لە باشترین حاڵەتدا وەکو کوردێکی عەرەبی زمان یا فارسی زمان یا تورک زمان مەعەڕەفی کراوە.

بەهەرحاڵ ئەمڕۆ لە بەشی باشوری کوردستاناو لە ئەنجامی خەباتی بێ پسانەوەی ڕۆڵەکانی کوردەوە، خودانی جۆرە سەروەرییەکین، لە زۆربەی بوارەکانی ژیاندا خۆمان تاقیدەکەینەوەو دەمانەوێت ڕێگاکان قەدبڕ بکەین و لە کاروانی ژیارو شارستانییەت دانەبڕێین. یەکێک لەو مەیدانانە، مەیدانی چاپ و بڵاوکردنەوەی کتێبانە. ئەگەرچی ئەمە کارێکی فرە گرنگەو کاریگەریی ڕۆشنبیری و بایەخی مێژوویی زۆر مەزنی هەیە، بەڵام لە سەرووی باری سەرنج و ڕەخنەوە نییە. بەخۆمان دەبینین زۆر کتێبی بە ناوەرۆک

و به بابەت کوردی، به شێوەی عەرەبی واته به زمانی عەرەبی چاپ و بڵاو دەکرێتەوه که به قەناعەتی بەنده هەڵوەستەیەک هەڵدەگرێت. ئەگەر چاپکردنی ئەو کتێبانه بۆ ناردنه دەرەوه بێت و بەو مەبەسته بێ دۆزی کورد به عەرەب بناسرێنرێ ، ئەمەیان رەنگه پاکانەیەکی بۆ بکرێ، بەڵام ئەگەر بۆ ناو کوردستان بێ ئەوا بێگوومان لەرووی شێوەوه – مەبەست زمانه – لەسەر حەساوی زمانی کوردییه.. خۆ ئەگەر وابێ ئەوا دەبێ به زمانانی دیکەش هەمان ئەو کاره بکرێ!! بەتایبەتی زمانانی دەوڵەمەندترو بەربڵاوتر له عەرەبی و کاریگەرتر له رووی سیاسییەوه که ئێمه تا ئەمڕۆ زورمان پێویست پێیەتی. من لێرەدا رووی گلەییم زۆر له نووسەرەکه نییه که کوردی نازانێ، یان به هەرمەبەستێکی دیکه به عەرەبی دەنووسێت، بەڵکو گلەیی له دەزگاکانی پەخش و بڵاوکردنەوەیه که دەتوانن هەمان ئەو کتێبانه بکەن به کوردی و بڵاوی بکەنەوەو بەمەش هەزاران وشەو زاراوه دەرژێته نا زمانەکەمان و ئیدی دەبێت به زمانی نووسین و بەرهەمهێنانی مەعریفه له بواره جیاجیاکانی ژیاندا... خۆ ئەگەر قەراربێ به بیانوی مێژووی هاوبەش و کۆمەڵێک پەیوەندی و نیمچه پەیوەندی هاوبەش وهەندێک جار پەیوەندی ناچاری و بەتۆبزی، ئەم نەتەوه یا ئەو نەتەوەی سەردەست، به زمانی خۆیان بدوێنین، ئەوا بەهیچ کلۆجێک نامانیپەرژێته سەر زمانی کوردی و دەبێت لەبەر خاتری ئەوان ئارەزوومەندانه زمانی خۆمان تەرک بکەین.

خۆ ئەگەر کاریش بگاته سەر ئەوەی زمانی خۆمان ترک بکەین، ئەوا باشتر وایه خوو بدەینه زمانی دەوڵەمەندتر و پڕ بەخششتر و بەرینتر له زمانی داگیرکەره ڕاستەو خۆکانمان، هەنگینێ دۆزەکەمان به خەڵکانێکی زۆرترو بەدەسەلاتترو قەرارسازتر دەناسێنین.. وگومانیش لەوەدا نییه که مێژووی هاوبەش و پەیوەندی و نیمچه پەیوەندی هاوبەش له نێوان سەرلەبەری تیرەی بەشەردا هەبووەو هەیه. .

جارەکی دی دەیڵێمەوه که ئەگەر بمانەوێت زمانی کوردی وەکو زمانێکی زندوو ببێت بەکەرەستەو ئەوزاری بەرهەمهێنانی مەعریفەو ئیدراک، دەبێت له هەموو بوارەکانی ژیاندا بێته جەڕیاندن و پێی بنووسین.

((٩))

زمان یەکێکه له تایبەتمەندییه کۆمەڵایەتییەکان و هەرچی شارستانیەت و مەدەنییەت و دەسکەوتی مرۆڤایەتی هەیه قەرزاربارى زمانن. چونکه زمان و بیرکردنەوه، دوو رووی یەک دراون و هەرگیز لێکدی جودا ناکرێنەوه و هەرکه جیاکرانەوه ئیدی بایەخ و کاریگەری خۆیان لەدەست دەدەن، ئەو دراوه دەبێ به پارچه دراوێکی قەڵب و له هیچ بازاڕێکدا ناچێت... ئەگەر رۆڵەی میللەت و نەتەوەی پێ گەیشتوو و تێگەیشتوو بێته سەر حازرەکی و له نێو زمانی دەوڵەمەند و خزمەتکراو و گەشەکردوودا چاو بکاتەوه و باب و باپیرانی، له نووسەرو ئەدیب و شاعیر و هزرڤان و زمانەوان و فەیلەسوفان، رێگەیان بۆ تەخت کردبێ و کۆسپه سەرەکییەکانیان لابردبێ، کەرەستەی تەواوی دەربرین و گوزارشتکردنیان بۆ

فەراهەمکردبێ و تەنیا ئەوەی لەسەربێ ئاڵاکەی دەستی ئەوان هەڵگرێ و بە پێی واقیعی کۆمەڵایەتی و ڕۆشنبیری وەخت، بەشداری خۆی وەکو نوێنەری قۆناغ و رۆژگارو سەردەمی خۆی لە مێژوودا تۆمار بکات، ئەوا بۆ ڕۆڵەی نەتەوەی بێخودان و پێنەگەیشتوو و سانسۆرزەدە و زمان لێ قەدەغە کراوی بێ دەوڵەتی وەکوکورد، کادیرانی هەموو بوارانی نووسین، ئەرکی بەشداری کردن لە بونیادنانی زمانەکەشیان دەستۆ دەکەوێت. ئەمەش گەر نەخرێتە چوارچێوەی جۆرە بەرنامەدارییەکەوە، ئەوا چەشنە پاشاگەردانییەکی زمانەوانی لێدەکەوێتەوە، بە تایبەتی لە رووی زاراوەسازییەوە، کە رەنگە کەسمان دەفتەری کەسمان نەخوێنینەوە، بە هەرحاڵ نووسەر و هزرڤان کە دەست بۆ نووسین دەبات، بە بێ زمان هیچی پێناکرێ و ناچارە ئەو وشەو زاراوە و چەمکانە دابتاشێت کە بۆ نووسینەکەی پێویستی پێیانە. بێگومان زمانی کوردی ئەمڕۆکە بە قۆناغێکی وەهادا تێدەپەڕێ و لە هەموو کاتێ پتر پێویستی بە هەوڵ و کۆششی دڵسۆزانەی کادیرانی گشت بوارەکانی نووسینە، چونکە بە راستی لە قۆناغی دروست بوونی تەواوەتی دایە.

جا چ بکرێ تا ببین بە خودانی زمانی ستانداردی یەکگرتووی خوێندن و نووسین؟! رەنگە زۆر بیرو بۆچوونی جیاواز هەبن. بەڵام بەرای من پێویستە لە رای ئەمەدا پشتیوانی لە دام و دەزگای رۆشنبیری و چاپەمەنی ودامەزراندنی چاپخانانی مەدەنی و رەسمی بکرێ وهانبدرێن، نرخی فرۆشتنی چاپەمەنییەکان، بە تایبەتی هی دام و دەزگا رۆشنبیرییە رەسمییەکان زۆر هەرزان بکرێ. لەو وەزارەتخانانەی کە پەیوەندییان بە چالاکییە رۆشنبیرییەکانەوە هەیە، لیژنەی تایبەتی زمان هەبێ بۆ بژارکردنی زمانەکەو یەکخستنی زاراوەکان... ئەهلی نووسین خوو بدەنە بەکارهێنانی ئەو وشەو زاراوە و چەمکانەی کە لە تێگەیشتنی زۆربەی هەرەزۆری رۆڵەکانی کوردستانی گەورەوە نزیکن و بەمەش بازنەی جەماوەری خوێنەریان زیاد دەکات و نێو و شۆرەتیان پتر دەروات و بیانەوێ و نەیانەوێ لە رووی زمانەوە ئەرکێکی نەتەوەیی گرنگ ئەنجام دەدەن. کتێبە دەرسییەکانی خوێندنی قوتابخانەکان، پێویستە لە روحی کوردەوە نزیک بێ و بە زمانێک بنووسرێن کە بۆ خەڵکی سەرتاسەری کوردستانی گەورە دەست بدات... دانان و نووسینی فەرهەنگ و قاموسانی جۆراوجۆر هانبدرێ و خوێنەوار و رۆشنبیری کورد سوودیان لێوەربگرێ، بەمجۆرە زمانی کوردی دەبێ بە زمانی بژێوی و نان پەیدا کردن و کار و کاسبی و هەموو بوارە رۆشنبیری و زانستی و هونەرییەکان .. بەرە بەرە شێوەزارەکان لاواز دەبن و دەرژێنە نێو زمانی ستانداردەوە و قەوارەیەکی زمانەوانی یەکگرتووی یەکخەرمان بۆ دروست دەبێ، کە خۆی لە خۆیدا بایەخێکی یەکجار گەورەی هەیەو زەمینە بۆ قەوارەی سیاسیش خۆش دەکات... دیارە نابێ لێرەدا یەکخستنی ئەلفبێی نووسینیش فەرامۆش بکەین، هەڵبەتە بە پێی توانا. مرۆڤ وەختێ دێتە ناو زانستە تازە و هاوچەرخەکانەوە، هەنگێنی پێ دحەسێت، کە زمانی کوردی لە رووی زاراوەی زانستی و تەنانەت هونەری و ئەدەبی و سیاسییەوە چەند هەژارە... دەوڵەمەندی و هەژاری زمان بەوەدا

دەردەکەوێ کە تاچ ئەندازەیەک زمانی بەخششە، بەخشش لە هەموو ڕویەکی زانستی و ئەدەبی و هونەری و شارستانی و ڕۆشنبیرییەوە. تا چ ئەندازەیەک وەڵامدانەوەی پرسیار و پێداویستییە روحی و مادییەکانمانی پێیە و تا چەند توانای گوزارشت کردنی هەیە لەو ماناو مەبەست و کەڵکەڵەو ئارەزوو و چەمکانەی بە هزرو بیروهۆش و ویژدانمانا دێن و دەچن. گومان لەوەدا نییە زمانی کوردی لەم رووەوە لە گڕوگاڵدایە و بە ئاشکرا هەژاری و کەم خوێنی پێوە دیارە و ئەمەش زۆر هۆی سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتی و ڕۆشنبیری و مێژوویی هەیە.

پێ ناچێت ئەم زمانە رۆژێک لە رۆژان زمانی بەخششی زانستی و فیکری، بە مانای تەواوی بەخشش، بوو بێ... هەڵبەتە داگیرکەر و ناحەزانی کوردیش هەستیان بە گرینگی ڕۆڵی زمان کردوە و پەیان بەوە بردوە کە میللەتان تەنیا لە رێگەی زمانەوە دەکەونە سەر راستەرێگەی بیرکردنەوە و بە زمان بیری خۆیان تۆمار دەکەن و هەر میللەتێکیش گەییە ئەم ئاستە ئیدی کۆیلاندن و چەوساندنەوە و داگیرکردنی ئەگەر مەحاڵ نەبێ، ئەوا زۆر زەحمەت دەبێت... ئەگەر زمانی کوردی رۆژێک لە رۆژان زمانی بەخششی زانستی و هونەری بوایە، بێگومان وەکو چۆن دەیان کورد بە زمانانی غەیرە بەرهەمی فیکری و هونەری و زانستیان بەرهەم هێناوە، ئەوا بێگانانێکیش پەیدا دەبوون کە ئارەزوومەندانە فێری زمانی کوردی بوایەن و بەرهەمیان پێ تۆمار بکردایە و بنووسیایە. ئەگەر زمانی بەخشش بوایە، زانستگە گەورەکانی دنیا بەمەمنونیەوە دەیانکرد بە زمانی خوێندن و کەناڵێک بۆ تێگەیشتن لەو زانست و هونەرەی کە بەم زمانە بەرهەم هاتووە. دەیان زاراوەی دەبوون بە زاراوەی جیهانی و میللەتانی جیهان بەکاریان دەهێنان وەکو چۆن ئێمە ئێستا ئەوە دەکەین و دەیان نێوداری دنیای چالاکی ڕۆشنبیری و هونەری و ئەدەبیمان بە زمانانی غەیرە هەن.

بەڵام بەم حاڵەشەوە، ئەو کارو بەرهەمە کەمانەی لە بواری چالاکی ڕۆشنبیریدا هەمانن، خۆیان لە خۆیاندا، نیشانەی زندوێتی ئەم زمانەن وئەوە دەسەلمێنن کە ئەم زمانە تەژی توانای شاراوە و پەنامەکییە و چاوەروانی ئەوەیە لەلایەن زانا و ئەدیب و هونەرمەندانەوە بتەقێنرێتەوە و بخرێتە سەر راستە رێگەی گەشەکردن و پەرەسەندن تا لەگەڵ پێداویستییەکانی ڕۆژگاری ئەمڕۆدا خۆی بسازێنێ... و روو بکاتە هەموو مەیدانەکانی چالاکییە زانستی و هونەری و ڕۆشنبیرییەکان و لە هەر بوارێکدا پسپۆری تایبەتی هەڵبکەون و پێداویستییە زمانییەکانی خۆیان دابین بکەن و ئەو زاراوانە بدۆزنەوەو دابهێنن کە پێداویستیەکانیان دابین دەکات. بەڵام دەبێ ئەم کارە بە بەرنامەی تایبەتی ئاراستە بکرێ و لە پاشاگەردانی دوور بخرێتەوەو بەرپرسیارێتی ئەمەش دەکەوێتە ئەستۆی دەزگا ڕۆشنبیری و زانستییە پەیوەنددارەکان... هەڵبەتە ئەم چەشنە پاشاگەردانییەش تا رادەیەک ئاساییە و جێگەی ئەو ترس نیگەرانییە گەورەیە نییە کە لە مالیجەکردن نەیات : چونکە بمانەوێ و نەمانەوێ رۆژگار داوەرێکی

گەورەیە وئەم زاراوانە لە بێژنگ دەدات و تەتەڵەی دەکات و ئەوەی هەوێنی ژیان و مانی تێدابێ دەمێنێ و جێگیر دەبێت و پێچەوانەش پێچەوانەیە... بەڵام ئەمە بەو مانایە نییە، کە ئێمە پشتی لێ بکەینەوە و چاوەروان بین رۆژگار خۆبەخۆ ئەمە بۆ ئێمە بکات، بەڵکو بە پێچەوانەوە تا زووتر بکەوینە خۆو، هەوڵ و کۆششمان زوتر یەک بخەین، هێشتا بۆ ئێمەی قڕەی میللەتانی دنیا درەنگە.

بە هەر حاڵ وشەی زمان لە هەموو کات و قۆناغێکدا لەوە کەمترە کە پێداویستییەکانی دەربڕینی بیر و بیرکردنەوەی مرۆڤ دابین بکات، بۆیە زمان چەند ئاوس بێ بە وشە و زاراوە و لە زاوزێی بەردەوامیش دا بێ، هەر ناتوانێ هەموو واتا و چەمکە ئەقڵییەکانی مرۆڤ بگرێتە خۆ، بۆیە بە ناچاری دەبێ پەنا وەبەر وەرگرتن و داتاشینی وشە و چەمک و زاراوان ببرێ و ئەم کارەش دەبێ بە بەرنامە و بە جۆرێک ئەنجامبدرێ کە لەگەڵ تەبیعەتی خودی زمانەکەدا بگونجێت و دەوڵەمەندی بکات و لە هەرسێ باری پانی و درێژی و قوڵیدا ریشاژۆی بکات ، بەمەش کەمتر پەنا وەبەر بەکارهێنانی وشەو زاراوەی زمانانی بێگانە دەبەین، کە ئەگەر بە وریایی نەکرێ، زمانەکەمان دەشێوێنێ، بە تایبەتی کە زمانی ئێمە تاکو نهو زمانی بەخششی زانستی و هونەری گەورە نییە... هەڵبەتە وشە داتاشین تا کورت و ریتمدار بێ، مانا و مەبەستەکەی بنجبڕ و یەک مانا بێ، زووتر و ئاسانتر دەکەوێتە ناو ناوان و سەرزاران و دنیای نووسین.

دەبێ ئەو راستییەش بگوترێ کە ناکرێ بە تەواوەتی رێ لە وشەو زاراوەی غەیرە بگیرێ، چونکە تا پەیوەندی هەبێ، ئەم دیاردەیەش دەبێ و ئەمەش بەندە بە جۆر و چۆنیەتی و چەندێتی ئەو پەیوەندییە بازرگانی و دەسەڵاتە زانستی و داگیرکارییە سیاسییانەوە کە لە نێو خاوەنانی دوو زمان یان چەند زمانێکدا هەن.

بە هەرحاڵ لەم بۆچونانەوە دەگەینە ئەو ئەنجامگیرییەی کە ئەرکی سەرشانی ئەهلی قەڵەم و هونەر و زانست، بەتایبەتی ئەوانەی کە راستەوخۆ سەروساختیان لەگەڵ زماندایە، ئەرکێکی یەکجار قورس و گەورەیە... بیانەوێ و نەیانەوێ ئەو زمانەی پێی دەنووسن، تا دەوڵەمەندتر و زیندووتر بێ، مەودای بڕکردنی بەرهەمەکانیان پتر دەکات و بەهەر زمانێک بنووسن، راستەوخۆ و بەر لە هەر کەسێکی دی، خەڵکانی سەر بەو زمانە دەدوێن، جا لەم پێودانگەوە ئەهلی نووسین بەر لە خەڵکی دی هەست بە پێداویستی زمانێکی یەکگرتووی یەکخەری نەتەوەیی دەکەن و پەی بە زەرەر و زیانی ناوچە گەرێتی دەبەن... بۆیە لەم رووەوە و لە چوارچێوەی پرۆسەی زمانێکی ستانداردی یەکگرتووی یەکخەردا، لە هەموو کەسێک نەتەوەیی ترن و لە سەریانە هەموو بەهرەو تواناکانیان بۆ یەکخستنی نەتەوەی کورد وەگەڕ بخەن..

زمان لەناو دەقی ئەدەبیدا، یان دەقی ئەدەبی لە چوارچێوەی زماندا، بەجۆرێ ئاوێتەی یەکدی دەبن و لەبۆتەی یەکدیدا قاڵدەبنەوەو گەشە دەکەن و لە یەکەیەکی یەکپارچەی هونەریدا بەرجەستە دەبن مەگەرهەر زاراوەی دەق پڕ بەپێستی بێت. جا بۆگەییشتن بەو ئاستە هونەرییە باڵایە، واتە لە پرۆسەی بەدەقبووندا، دەق نەک هەرخۆی بەڵکو زمانیش لەگەڵ خۆیدا بەرهەمدێنێ. دیارە ئەم حاڵەتە بۆ رۆمان و لە دنیای رۆماندا یەجگار فراوانترو بەرینتر دەبێتەوە. جا ئەو رۆماننووسە کورد نەژادانەی کە بەزمانی غەیرە کوردی دەنووسن، دیارە لە بنچینەدا خەڵکانێکی بەهرەمەندن، بەهرەش کە تافی هات ئیدی خۆی پێناگیرێت و دەبێت خۆی بنوێنێ، ئەگەرچی هەندێ لەو رۆماننووسانە رەمزی مەزڵوومییەتی نەتەوەیین و کۆنەپەرستیەتی سیاسی و ڕەگەزپەرستی نەژادی، زمانی زکماکی خۆیانی لێحەرام کردوون، بەڵام بەهرەدارن و کە بەهرەیان سەریکرد ناچار دەبن بە زمانی داگیرکەر، کە بەتۆبزی فێری کراون و بەسەریاندا سەپێنراوە، ئەو بەهرەیەیان بهونەرێنن و وەکو زمان خزمەت بەداگیرکەری خۆیان بکەن - هەڵبەتە ئەم بابەتە گفتوگۆی زیاتر هەڵدەگرێت - زۆر جاریش بۆ سەلماندنی تواناو بەهرەی خۆیان، هەندێک لە کەلەپوری کەلتووری نەتەوەیی خۆیان دەرێژنە ناو دەقەکەوەو بەمەش هەڤرکیی رۆڵەکانی نەتەوەی سەردەست دەکەن، دیارە بەمەش بەشێوەیەکی ئارەزوومەندانە پاژێک لە کەلتوری خۆیان دەخەنە سەردەفری هونەرو پێشکەش بە داگیرکەری خۆیانی دەکەن و.. بەرەبەرە ئاوێتەی کەلتووری عەرەبی و فارسی و تورکی دەبێت و بەئاسانی بۆمان وەرناگیرێتەوە، وەکو هەموو ئەو ئاوازە کوردییە رەسەنانەی کە هونەرمەندێکی وەکو ئیبراهیم تاتڵیساز، ئارەزوومەندانە پیشکەش بە دنیای گۆرانی و ئاوازی تورکی کردووە. هەڵبەتە زمان و کەلتوری کوردی لەلایەن داگیرکەرانی کوردەوە مامەڵەیەکی سیاسی کۆنەپەرستانەی لەگەڵدا کراوە، بۆیە بوژاندنەوەو بەکارهێنانی ئەم زمانە بووە بەلایەنێکی گرنگی ئەرکیخەباتی رۆڵەکانی کورد، وهونەراندنی زمانی کوردی لەلایەن رۆڵەکانییەوە شێوازێکی هەرەپەسەندی خەبتینە لە پێناوی ئازادیدا، کە خەڵکی کۆیلە ڕەنگە لەباری مەبدەئی ئەخلاقییەوە بەمرۆڤ حەساو نەکرێت!

.. جا بەندە پێموایە چەند رۆمانی نامۆی ئەلبێرکامۆی ئەدیبی فەرەنسی لە ڕووی زمانەوە بە بەشێک لە کەلەپوری ئەدەبی عەرەبی دەژمێردرێ، دەقی ئەو رۆماننووسە کوردانەش بەزمانانی تورکی و عەرەبی و فارسی، هەر ئەوەندە بە ئەدەبی کوردی حەساو دەکرێت.. بۆ نموونە ئەگەر منی کورد بمەوێ قاموسێک بە زمانی کوردی دابنەم، هەرگیز ناتوانم پشت بەرۆمانە عەرەبی زمانەکانی سەلیم بەرەکاتی کورد یان رۆمانە تورکییەکانی یەشار کەمال ببەستم. بەڵام عەرەب و تورک بێ چەندو چوون دەتوانن ئەمە بکەن.

بەندە وێرای رێزم بۆ ئەو کوردانەی چ وەکو خەڵکانی مەزڵومی مەحرومکراو لە زمانی زکماکی خۆیان و چ وەکو بەهرەمەندانێک کە ناچارن تواناو بەهرەی خۆیان بنوێنن و بۆ ئەمەش تەنیا زمانی داگیرکەری

خۆیان شک دەبەن.. بەڵام دەبێ ئەو حەقیقەتەش بگوترێ کە وەکو چۆن داگیرکەرانی کورد مامەڵەیەکی سیاسی رەگەزپەرستانەیان لەگەڵ زمانی کوردیدا کردووە، زمانی کوردیش بۆ کورد نیشتمانێکی مەعنەوییەو لە پاڵ بایەخە رۆشنبیریی و هونەری و ئەدەبییەکەیدا بایەخێکی سیاسی گەورەی هەبووەو هەیەو تا ئێستاش ئامرازێکی گرینگی داکۆکییە لە بوونی نەتەوەیی وسیاسی وتەنانەت کۆمەڵایەتیشمان... بۆیە کاری ئەو رۆماننووسە کوردانە، وەکو هونەر موڵکی هەموو مرۆڤایەتییە بە کوردیشەوە، بەڵام وەکو زمان خزمەتی زمانی بێگانەیەو خەسارەتێکی گەورەیە بۆ زمانی کوردی، لا شموایە هیچ شتێک لە دەرێی زماندا نییە..

ناسنامەی نەتەوەیی

((١))

هەڵبەتە ناسنامەی نەتەوەیی شتێک نییە لە ئەزەڵەوە بە باڵای ئەم یا ئەو نەتەوەدا بڕابێ و لە دەرێی واقیعدا چێ بووبێ و پشتاو پشت بە میرات هاتبێ، بەڵکو شتێکی ڕێژەییەو لە نێو پرۆسەی مێژوودا چێ بووەو چێ دەبێت. وەکو چۆن هیچ دیاردەو ڕووداوێک لە مێژووییەت بەدەر نییەو لە دەرێی مێژوودا نییە، ناسنامەی نەتەوەییش لە دەرێی مێژوودا نییە، بەڵکو بۆ خۆی ناسنامەیەکی ڕێژەیی مێژووکردەو هەر نەتەوەیەک لە ڕێگەی کارلێکی خۆی و پەیوەندییە دیالیکتیکیەکانیەوە دەگەڵ مێژووداو لە ناو مێژوودا بە دەستی دێنێ و هەرگیزو لە هیچ سەرچاوەو جەوهەرێکەوە بە میرات بۆی نەماوەتەوەو شتێکی جێگیرو نەگۆڕ نیە. بەڵکو وەکو هەر دیاردەو واقیعێکی دی پابەندی گۆڕانەو بە گوێرەی گۆڕانی بارو دۆخی کۆمەڵایەتی مێژوویی دەگۆڕێت..کە دەڵێین مێژوو تەنیا ڕابردوومان مەبەست نییە،بەڵکو ئیستاو داهاتووشمان مەبەستە. ئەو زەمەنانە بە جۆرێ ئاوێتە بوون و لە حاڵی کارلێکدان، ئەگەر جیاکردنەوەیان مەحاڵ نەبێت، ئەوا یەکجار ئەستەمە، چونکە مێژوو پرۆسەیەکی بەردەوامەو لە گەشەکردن و گۆڕانی هەمیشەییدایە و زندوویەتی لە ڕووداو ودیاردە زندووەکانی شوێن و زەمەنانەوە وەردەگرێت و تاریخییەتی پێدەبەخشێت.. هەڵبەتە چەمکی ناسنامەی نەتەوەیی یەجگار بەربڵاوە، ڕاستەوخۆ وناڕاستەوخۆ لە کاری هەموو ئەهلی مێژوو، فەلسەفە، ئەدەب، کۆمەڵناسی،و دەروونناسیو...هتد دەبینرێ، بۆیە دەشێت بگوترێ دیاریکردنی ناسنامەی نەتەوەیی هەر گەلێک بە شێوەیەکی بابەتی و بە میتۆدێکی زانستیانە، ڕەنگە بکاتە هاوتای خوێندنەوەیەکی واقیعی مێژووی ئەو گەلو میللەتە.. چونکە نەتەوە لە ڕۆژگاری ئەمڕۆدا وەکو سیستەمێکی کۆمەڵایەتی زۆر بەهێزو کارا، لە ڕێگەی سیاسەت و چالاکییەکانی خۆیەوە ڕەوتی مێژوو دیاری و ئاراستە دەکات.. کەواتە ناسنامەی نەتەوەییش لە حاڵی گۆڕاندایە، هەر نەتەوەیەکیش ماک و تۆوی گۆڕانی لە خۆیدا هەڵگرتووەو زۆر جار کە لە قۆناغێکەوە بۆ قۆناغێکی تر دەڕوات بە ناچاری دووچاری جۆرە پەشێوی و ئەنارشیزمێک دەبێت، چونکە بە قۆناغێکی گۆرانکاری ڕەوتەنی و ڕاگوزاری ڕیشەییدا دەروات. هەڵبەتە ئەنارشیزم زادەو بەرەنجامی هەر گۆڕانێکی ڕیشەیی و ڕەسەنە،ئەم قۆناغە قۆناغی گوێزانەوەیە لە کۆمەڵگەیەکی تەقلیدییەوە، کە لە هەموو ئاستە ئایدۆلۆجی و ئابوری و کۆمەڵایەتیەکانەوە داوەشیوەو لە بەر یەک هەڵوەشاتەوەو لە حاڵی پاشەکشەو ڕاگەیاندنی بەزینی یەکجارەکی خۆی و چۆڵکردنی مەیدانە بۆ کۆمەڵگەیەکی تازەی ئەوتۆ کە دەگەڵ هەلومەرجە تازەکاندا بگونجێت جا لەم حاڵەتانەدا ناسنامەی نەتەوەییش دەبێ بگۆڕێ و شەقڵ و مۆرکی هەلومەرج و کۆمەڵگە تازەکە وەربگرێ.. بەڵام دەبێ ئەوەش بزانرێ کە ناسنامە ڕەنگە فاکتەرێکی یاریدەدەری جۆرە یەکێتییەکی فشەڵ بێ، بەڵام بە تەنێ هەموو

شتێک نییە، چونکە سیما هاوبەشەکانی ئەم ناسنامەیە سنووردارو ڕێژەییە لە حاڵی گۆڕاندایە.. بۆیە دەورەکەشی سنووردارو ڕێژەیی و لە حاڵی گۆڕاندا دەبێت. لە چوارچێوەی بارودۆخی کۆمەڵایەتی، ئابوری، مێژوویی، هزری و کەلتووری بەدەر نابێ. بۆیە لە گۆشەنیگای سۆسیۆ مێژووییەوە ناسنامەی نەتەوەیی دەکاتە کۆی شێوازی هزرین و هەست و ڕەفتاری هاوشێوەو تا ڕادەیەک زاڵ، و دەگەڵ بزاوتی مێژوو و گۆڕانە ریشەییەکاندا دەگۆڕێت. کەواتە ناسنامەی نەتەوەیی وەکو ئاماژەمان کردێ ،ناسنامەیەکی ڕێژەییەو بەرەنجام و زادەی کارلێک و مامەڵەی دیالێکتیکی هەر گەلێکە دەگەڵ مێژووداو شتێک نییە بە میرات و پشتاوپشت مابێتەوەو هاتبێ. چونکە خەسڵەت و تایبەتمەندی هەر گەلێک بەرەنجامی فاکتەرە مێژووییە دینامیکیەکانی وەکو تەماسی کەلتوری و شەڕوشۆڕ،کۆچو کۆچبەری،داهێنان، قەیران و ئاستەنگان، کێشەێن کۆمەڵایەتی، هەورازو نشێوی سیاسی، سەرکەوتن و نوشستی و هەورازو نشێوییەکانی ژیان و چۆنیەتی هزرین.. هتد. ئەم فاکتەرانە ناسنامەی نەتەوەو کەلتورو شارستانیەتی نەتەوە دیاری دەکەن، نەک هەندێ فاکتەری جێگیرو نەگۆڕی وەک جوگرافیاو سروشتی مرۆڤانی و ڕەگەزو نەژاد. جا مادامێکی ئەم فاکتەرە دینامیکیانە دەگەڵ ڕەورەوەی چەرخی مێژوودا دەگۆڕێن، کەواتە ناسنامەی نەتەوەییش لە حاڵی گۆڕاندایە، لە کارلێکی بەردەوامدایە لە ناو پرۆسەی گۆڕان و گۆڕیندا.. بۆیە بۆ دیاریکردن و ناسین و دەست نیشان کردنی ناسنامەی هەر میللەت و گەل و نەتەوەیەک پێویستە بە گوێرەی میتۆدێکی زانستی تەواو، سیستەمو بەهاو کەلەپورو داب و نەریتی ئەو کۆمەڵگەیە بخرێتە بەر وردەبینی شیکردنەوەو توژینەوەو پۆلێن بکرێ، تا لەبەر ڕۆشنایی ئەوە، نەک ناسنامەیەکی جێگیری نەگۆڕی ئەو گەلە دیاری بکرێ، بەڵکو ئەو ئاراستەو خەسڵەتە گشتی و هاوشێوانە دیاری بکرێ کە لە خەڵکانی تری جیا دەکاتەوەو کەسایەتی قۆناغێک لە قۆناغەکانی پەرەسەندنی مێژوویی بنوێنێ و نیشان بدات.. هەڵبەتە ئەمە ئەوە دەگەیەنێ کە زۆربەی ئەو خەسڵەتانەی میللەتێک پێکەوە گرێ دەدەن، خەسڵەتی ڕێژەیین و مەرج نییە ئەوەی میللەتێک لە قۆناغێکی مێژووییدا لە میللەتانی دی جیا دەکاتەوە، لە قۆناغانی تردا جیای بکاتەوە یان هەمان دەوری جیاکەرەوە بدێنێ وبگێڕێ.. چونکە ناسنامەی نەتەوەیی، ناسنامەیەکی مێژووییەو مێژوو گەڵاڵەی دەکات و لە بۆتەی مێژوودا قاڵ دەبێتەوە . هەڵبەتە هەندێ وێناو هەستی هاوبەشی دەستەجەمی هەن لە چوارچێوەی زمان، سیستەم و داب و نەریت و بەهاو کەلتوردا دەگیرسێنەوەو دەشێت لە دیاریکردنی ناسنامەی گەلاندا پەنای بۆ ببرێ و سوودی لێوەربگیرێ، بەڵام ئەمە ئەوە ناگەیەنێ کە نەگۆڕن و لە قالوبەلاوە واهاتووەو وابووەو هەر وا دەمێنێ...

دەشێت ناسنامەی نەتەوەیی لە گۆشەنیگای سۆسیۆلۆجییەوە بەمجۆرە پێناسەبکرێ کە بریتییە لەو خەسڵەت و تایبەتمەندییە گشتیانەی کە گەلێک یان نەتەوەیەک لە قۆناغێکی مێژووییدا جیا دەکاتەوە.. بەڵام هەرکاتێ ئەو خەسڵەت و تایبەتمەندیانە بەو چاوە سەیر کرا کە لە قالوبەلاوە هاتووەو هەروابووەو هیچ گۆڕانێکی بەسەردا نەهاتووەو لە پێکهاتەی ئەقڵی – سایکۆلۆجیدا رەگی داکوتاو چەسپی و کەوتە سەرووی پرۆسەی گۆڕانەوە، ئەوا ماناو چەمکێکی میتافیزیکی وەردەگرێتو لە عیلمییەت دەکەوێ... چونکە ناسنامەی نەتەوەیی خەسڵەت و چەمکێکی سەیرورەویە نەک ئەنتۆلۆجیو کەینونەوی.. واتە ناسنامەی نەتەوەیی لە تاریخیەت بەدەر نییە و مێژووکردە. ئاشکراشە کە نێوەرۆکی مێژوو یان تیمەو بابەت و کەرەستەی مێژوو لەو شتانە پێکدێ کە روودەدەن، نەک لە شتی چەسپاوو نەگۆڕ..جا قاییل بوون بە چەمکی میتافیزیکی سەبارەت بە ناسنامەی نەتەوەیی، بمانەوێ و نەمانەوێ، بە شێوەیەکی ناراستەوخۆ دەکاتە رەفزکردنی کۆمەڵگە یان نەتەوە وەکو بوونێکی مێژوویی..ئەمەش خۆی لە خۆیدا جۆرە نکوڵی کردنێکە لە زەمان یان کەمکردنەوەیەکی زەقاو زەقی رۆڵی زەمانە.. ئەمەش بۆ خۆی دژایەتی مێژووە، چونکە هیچ کۆمەڵگەیەک لە ئیستایەکی بێ زەماندا ناژی.. هەڵبەتە سەردەمی نوێ ئەم تەرزە هزرینە رەتدەکاتەوەو بە زەبری زانست و میتۆدی زانستی ئەو شرۆڤەو لێکدانەوە وردو تایبەتیانە پەسند دەکات کە پەیوەندییەکانی نێوان هۆو ئەنجام کەشف دەکات.. جا ناسنامەی نەتەوەییش بابەتێکی مێژووییە نەک بابەتێکی میتافیزیکی، بۆیە دەبێ وەکو بەشێک لە مێژوو وبارودۆخی ئەو کۆمەڵگەیە وردبکرێتەوەو شیبکرێتەوە کە دەمانەوێ ناسنامەکەی دەست نیشان بکەین. هەموو کۆمەڵگەیەک بریتییە لە دنیایەک پەیوەندی کە لە حاڵی گۆرانی بەردەوامدایەو هیچ شتێکی چەسپاوو نەگۆڕ لە ئارادا نییە. دیارە ژیانی کۆمەڵایەتی بەبێ کۆمەڵێک بەهاو رێساو داب و نەریت و رەفتاری هاوبەش نابێت، کۆی ئەوانە شەقڵ و مۆرکێکی تایبەتی ئەوتۆی دەداتێ کە لە قۆناغێکی مێژووییدا پێی بناسرێ و جیا بکرێتەوە.. دیارە هیچ میللەتێک بەو خەسڵەت و تایبەتمەندیانەی ئیستایەوە لە دایک نەبووەو دروست نەبووە، ئەمەش بەڵگەی ئەوەیە کە ناسنامەی نەتەوەیی بەرەنجام و زادەی مێژووە، بەدەم سەیرورەتێکی هەمیشەییەوە لە حاڵی گۆڕاندایە، دیارە بەهاو رێساو داب و رەفتاری هاوبەشی کۆمەڵایەتی هەر میللەتێکیش نە لە پڕو نە لە خۆڕاو نە لە دەرێی دیاردەو رووداوەکانی ژیاندا هەڵدەتۆقێو نە لە کوتوپڕێکدا لە ناو دەچێت و شوێنەواری نامێنێ..پرۆسەی گۆڕان پرۆسەیەکی سست و خاوە، خەسڵەت و تایبەتمەندییەکانیش چوون یەک نین، هەندێکیان خێراتر لە هەندێکیان دەگۆڕێن و نامێنن.. جا هەرچەندە ناسنامەیەکی جێگیرو گونجاوی تەواو نییە، بەڵام زۆربەی ئەندامانی نەتەوەیەکی دیاریکراو لەباری دەروونی، هزری، و کۆمەڵایەتییەوە بە رادەیەک لە یەک دەچن کە بشێت بکرێ بە بەڵگەی ناسنامەیەکی نەتەوەیی گشتی لە چوارچێوەی قۆناغێکی مێژوویی

دیاریکراودا.. هەڵبەتە ناسنامەی نەتەوەیی بە درێژایی ڕۆژگاران و لە ئەنجامی کارلێکی بەردەوامی تاک و کۆدا دروست دەبێت..

کەواتە نابێ بە تەمای ناسنامەیەکی نەتەوەیی تۆکمەو یەک دەست بین کە بە درێژایی مێژوو بە نەگۆڕی بمێنێتەوە، چونکە ئەمە وامان لێدەکات دوای کڵاوی بابردوو بکەوین و نەتوانین بە شێوەیەکی ئەکتیڤ و کارا، بە جۆرێکی داهێنەرانە لەگەڵ مێژووی تازەدا بکەوینە کارلێکەوە... گومانی تیا نییە میللەتان بە درێژایی ڕۆژگارو مێژوو ڕاستەوخۆو ناڕاستەوخۆ بەشدارییان لە بەرهەمهێنانی ژیارو شارستانیەتانی تیرەی بەشەردا کردووەو ئەمەش شەقڵێکی جیهانیو ئینسانی، کاڵ یان تۆخی، بە گوێرەی بەشداری هەر میللەتێک، بە ناسنامەی ئەو میللەتە بەخشیوە. بۆیە دەبێ میللەتان ، بە تایبەتی لەم ڕۆژگارە لەزو بەزو گڵۆبالیزەیەدا، کە تەواو دنیا بچووک بووەتەوەو میللەتان نەک هەر لە یەکتر نزیک بوونەتەوە، بەڵکو لە زۆر شتدا بوون بە شەریک، دەبێ خۆ لە هەر جۆرە تەعەسوبێکی نەتەوەیی دوور بگرن ، بە تایبەتی بۆ ئەو نەتەوانەی کە دەوڵەتی نەتەوەیی خۆیان دامەزراندووەو کەڵکەڵە نەتەوەییەکانیان هاتووەتە دی و پێویستیان بەوە نەماوە لە ڕای دامەزراندنی دەوڵەتێکی یەکگرتوودا بخەبتن کە گوزارشت لە بوونی نەتەوەیی یەکگرتوویان بکات. چونکە ناسنامەی نەتەوەیی بەرەنجامی دوو فاکتەری ناوخۆو دەرەکیە، فاکتەرە ناوخۆکان ئەو داب و نەریت و ڕەفتارە هاوبەشانەن کە لە چوارچێوەی مێژوودا دروست بوون و گۆڕانیان بەسەردا هاتووەو بگرە هەندێکیان هەر نەماون، فاکتەرە دەرەکیەکەش بریتییە لە تەماس و کارلێکی هەر میللەتێک دەگەڵ ئەو بارودۆخ و هەلو مەرجە جیهانییە پڕ گۆڕانانەی کە شەپۆلانی کەلتوری و نموونەی شارستانیەت و ژیاریی یەک لە دووی یەک دەگەڵ خۆدا دێنێ، و جۆرە کاردانەوەیەکی ناوخۆ چێدەکات کە خۆ لە داب و نەریتە کۆنەکان ڕزگار بکەن یان بیگۆڕن..جا لێرەدا هەردووک ناسنامەی نەتەوەیی و مرۆڤانی تێکدەکەنەوە..واتە هەر ناسنامەیەکی نەتەوەیی دەکاتە نموونەیەکی بچووککراوەی ناسنامەی مرۆڤانی و لێکچوونێکی زۆریان دەکەوێتە نێوان.. کەواتە هەر ناسنامەیەکی نەتەوەیی بەرەنجامی فاکتەرە ناوخۆییەکان و فاکتەرە جیهانییەکانیشە. ئەم پێکهاتە ئەنتۆلۆجییەی ئیستای بە تەنیا بەرەنجامی ئەو ڕووداوانە نییە کە لە وڵاتەکەی خۆیدا، لە کۆمەڵگەکەی خۆیدا ڕوویان داوە بەڵکو بەرەنجامی ئەو ڕووداوانەشە کە لە وڵات و ژیارو شارستانیەت و کەلتوری نەتەوەو میللەتانی دیکەشدا ڕوویان داوە.. ئەمەش کرانەوەیەکی مرۆڤانییە لە نێوان گەلانی جیهان و کەلتورو شارستانییەتی گەلانی جیهاندا، کە ڕەنگە خۆی لە خۆیدا مەرج و پێویست بێ بۆ بەردەوامی مانی مرۆڤانی...

زۆرجار دەبینین میتۆدی میتافیزیکی بۆ دیاریکردنی ناسنامەی نەتەوەیی نەتەوە جیاوازەکان بەکار دەبرێت و خەڵکانێکی زۆری پێ چەواشە دەکرێت، ئیدی ئەو پۆلێنە میتافیزیکیە یان لە رووی نەزانینەوەیە یان بە ئانقەستەو غەرەزو مەبەستی خۆی لە پشتەوەیە. بۆ نموونە لە سەرەتاکانی سەدەی نۆزدەدا راوبۆچوونێکی وا هەبوو کە مەحاڵە ئەڵمانیا ببێ بە دەوڵەتێکی پیشەسازی، چونکە رۆح و تەبیعەتی ئەڵمانی زیاتر بە فەلسەفەو ئەدەبیات و هونەر گوزارشت لە خۆی دەکات و دەگەڵ زانست و تەکنۆلۆجیادا نایکرێ یا کەمتر دەسازێ. کەچی دوای چەند ساڵێک ئەڵمانیا بوو بە یەکێک لە دەوڵەتە پیشەسازییە پێشەنگەکان. یا لە نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەما واباو بوو کە عارەب ئەهلی غیرەت و قارەمنیەتی و جەنگاوەرین و وڵاتگیری و خۆراگری وسەرکەوتن لە رۆحیاندا رەگی داکوتاوەو بەزینیان لە مەزەبدا نییە و جولەکە ترسنۆک و بودەڵەو سەرکزو خاکەسەرن، کەچی لە شەڕی شەش رۆژەدا ئەم هاوکێشەیە بە جۆرێ ئاوەژوو بووەوە و داغێکی وای بە عارەبەوە نا کە ئیستاش پێوەی دەناڵن..

ئەم دوو نموونەیە ئەوە نیشان دەدەن کە هیچ دیاردەو واقیعێک قەدەرو چارەنووس نییە کە لە قالوبەلاوە بە باڵای ئەم کۆمەڵگە یان ئەو میللەت یا ئەو نەتەوەدا بڕابێ و بە ئامان و زامان لێی نەبێتەوە. هەردیاردەو رووداووواقیعێک زادەو بەرەنجامی ژینگەی کۆمەڵایەتیو ئابوری وئایدۆلۆجیو.. قۆناغی مێژوویی خۆیەتیو مێژووش لە گۆڕانی بەردەوامدایەو سەرلەبەری ژیانی شەخسیو گشتیو ژینگەی کۆمەڵایەتیو ئایدۆلۆژی و کەلتوری و مێژوویی لەگەڵ خۆیدا دەگۆڕێت و چۆنیەتی کارلێکە ئەرێتی و نەرێتیەکان دەگۆرێت، ئیدی گۆڕان ریشەی بوونەو هیچ دیاردەو رووداوو واقیعێک لێی ناخەلەسێت، بۆیە لەباری سەرنجی زانستییەوە هەرگیز ناشێت قۆناغێکی دیاریکراوی مێژووی کۆمەلگەیەک یان نەتەوەو میللەتێ وەربگرین و بە باڵای سەر لەبەری مێژووی ئەو کۆمەڵگە یا میللەتەیدا ببڕین . هیچ شتێکی جێگیرونەگۆڕ لە بووندا نییە، تەنانەت سروشت و تەبیعەتی بەشەریش دەگەڵ گۆڕانی بارودۆخ و هەلومەرجی مێژووییدا دەگۆڕێت.. بۆ نمونە تاوەکو ناوەراستی سەدەی بیستەمیش لە هزری رۆژاواییدا وا باوبوو کە گەلی ژاپۆنی بە تەبیعەت و لە جەوهەردا گەلێکی لاسایی کەرەوەیەو توانایەکی گەورەی لاسایی کردنەوەی هەیە، بەڵام بەهرەی ئەفراندن و داهێنانی نییە، ئایا کێ دەتوانێ ئیستا قسەی وەها بکات؟ ژاپۆن ئیستا نموونەی زاکونی و تەناهیو نیزامە..کەواتە هیچ ناسنامەیەک نەهەمیشەیی و جێگیرەو نە لەسەرووی ئەو فاکتەرە کۆمەڵایەتییەوەیە کە تیایا دەڕسکێ و بەرجەستە دەبێت . لێرەدا فاکتەری کۆمەڵایەتی لە هەمان کاتدا هەموو فاکتەرە ئابوری و رامیاری و رۆشنبیری و ئایدۆلۆجی و مێژووییەکان دەگرێتەوە.. بۆ نموونە عارەب هەر عارەبە، بەڵام عارەبی سەردەمی زێڕینی بەغداو دیمەشق و ئەسپانیا لە کوێ و عارەبی ئەمڕۆ لە کوێ؟! هەروەها یونان و رۆمانیش...

مێژووی تیرەی بەشەر پڕە لە نموونەی ئەو میللەت و گەل و کۆمەڵگانەی کە بە دەیان ساڵ و پتریش لە سایەی ملکەچی وگوێڕایەڵی ناچاری و چەوسانەوەو سەرکوتکاریدا ژیاون،دیارە ئەمە هەرگیز نیشانەی ئەوە نییە کە ئەو میللەتانە بە تەبیعەت حەز لە چەوسانەوە دەکەن و میللەتی مازۆخین و لەزەت لە ئازاری خۆیان دەبینن، بەڵکو ئەمە زادەی بارودۆخ و هەلومەرجە کۆمەڵایەتی و ئابوری و ئایدۆلۆجی و سیاسییەکانە کە رژێم و سیستەمێکی سەرکوتکاری لە قۆناغێکی مێژوویی دیاریکراودا لێدەکەوێتەوە، جا تا گۆڕانی بنەرەتی لەو بارودۆخو هەلومەرجانەدا روو نەدات وزەمینە بۆ یاخی بوون و شۆڕش خۆش نەبێت، تەسەورو وێنای ژیانێکی ترو لەبارتر لە لای گەل پەیدا نەبێت، بارگرژی کۆمەڵایەتی بە تەواوەتی نەخەملێ شۆڕش بەرپا نابێت، خۆ ئەگەر شتێکیش چێ ببێ، زیاتر کاردانەویەکی بێ ئاکام دەبێت تا پرۆسەیەکی کارامەی بەرنامەداری زادەی تەخەمورێکی فەلسەفی دەروونی و پشوودرێژی درێژخایەنی ئەنجام روون.

**

هەڵبەتە دەسەڵاتی ئاینی و زاڵی وێنای ئاینی بەسەر هزرینی گەلاندا کردوویەتیە کارێک بۆ ماوەیەکی زۆر لە عیلمیەت و واقیعبینی دوور بکەونەوە . بۆ نموونە لە سەدەکانی ناڤیندا زیاتر چەمکی غەیبانی و رۆحی بەسەر ئەقڵیەتی ئەوروپیدا زاڵ بووە، خەڵکی باوەڕیان وابووە کە هەموو دیاردە سروشتیو کۆمەڵایەتییەکان، وەکو گرانی و قات و قڕی، لافاو و گڕکان و بوومە لەرزە، رۆژ ومانگ گیران و...زادەی هێزە روحانیو غەیبانییەکان بووە، نەک زادەی یاساکانی تەبیعەت و سروشت ،ئەمە کردویەتیە کارێک کە بێ چەندوچوون چارەنووسی خۆیان بەو هێزە غەیبانیانە بسپێرن وئەم دنیا بە پرۆڤەیەک بۆ ئەو دنیا بزانن و دژی هەر ئەقڵیەت و راوبۆچوونێکی زانستانەو پێچەوانەی ئەمە بوەستن، بۆیە مرۆڤی نموونەیی کەسێک بووە خۆی لە هەموو هەست و پەیوەندییەکی دنیایی دوور بگرێ. هەر بۆیەش مێژووی باڵادەستی کاتۆلیکییەت، بە قاقرترین قۆناغی مێژووی مەسیحییەت دادەنرێ، کۆمەڵگەی ئەوروپی ئەو کاتە دەستی بە پێشکەوتن کرد کە خۆی لە ئەقڵییەت و هزرینی ئاینی رزگار کرد، ئەمەش زەمینەی بۆ ئەقڵییەت و هزرینی زانستی خۆشکردو پێشکەوتنی نەتەوەیی و ئابوری و بازرگانی و ئیکتیشافاتی لێکەوتەوە. واتە جیاکردنەوەی ئەقڵی ئاسایی لە ئەقڵی ئاینی، وەرچەرخانێکی گەورەی لە مێژووی ئەوروپا بە تایبەتی و جیهان بە گشتی دروستکرد. چونکە کاتێ کە ئاین دەبێ بە فەلسەفەی ژیان و دەستور بۆ دیاریکردنی پەیوەندی مرۆڤ بە گەردوونەوەو بۆ ئاراستەکردنی مێژوو وکۆمەڵگەو رێکخستنی هەموو چەلەنگییەکانی کۆمەڵگە، ئیدی لاهوت جێی فەلسەفە وەکو چالاکییەکی هزری سەربەخۆ دەگرێتەوە، ئیدی هزرینی فەلسەفی دەبێتە ئالەتێک بە دەستی لاهوتەوە. جا مەندی و بێ جوڵەیی یان کەم جوڵەیی ئەوروپای سەدەکانی ناڤین، لە سەرێکییەوە دەگەرێتەوە بۆ زاڵی جیهانبینی ئاینی، هەموو

شتێک له ژێر کۆنترۆڵی باوەڕی کاتۆلیکیەتدا بوو، وەدەبوایە گوزارشت له کاتۆلیکیەت بکات و فەلسەفە له ئارادا نەبوو، چونکە بەشێک بوو له لاهوت یان ئالەتی دەستی لاهوت بوو، به کورتی و کرمانجی جیهابینی ئاینی، لاوازی و سستی هزری، شەقڵی گشتی ناسنامەی ئەو قۆناغه بوو. بەڵام له قۆناغی پاشتردا دوای ئەوەی ئەوروپی ئەوەیان کەشف کرد کە له دایکبوون وگەشەکردن و مردنی هەر دیاردەو رووداوێک ، کۆمەڵێک هۆکارو سۆنگەو فاکتەری کۆمەڵایەتی و مێژوویی بابەتی له پشتەوەیە، ئیدی بەرەبەرە خۆی له جیهانبینی و هزرینی ئاینی رزگار کرد و چەمکە میتافیزیکییەکانی لەلا ڕەوییەوەو هزرینی ئەقڵی و زانستی لا چێبوو، و بۆی دەرکەوت کە هیچ ماهیەتێکی نەگۆڕو جێگیرو میتافیزیکی له ئارادا نییە و هیچ دیاردەو ئەقڵییەت و هزرینێک له بارودۆخ و هەلومەرج و ژینگەی کۆمەڵایەتی و ئابوری، جوگرافی، رۆشنبیری و مێژوویی... سەردەمی خۆی بەدەر نییە و هیچ ناسنامەیەکی نەتەوەیی یان رۆشنبیری له مۆرکی ئەو بارو دۆخ و ژینگە و سەردەمە مێژووییە ناخەلەسێت، هیچ ناسنامەیەکی نەگۆڕ له ئارادا نییە و لەگەڵ گۆڕانی ژینگە و قۆناغە مێژووییەکەدا دەگۆڕێت. بۆ نموونە کاتێ کۆمەڵگە دەچێتە قۆناغی پیشەسازی – تەکنۆلۆژییەوە، هەر هەموو ئەو خەسڵەت و تایبەتمەندییە کەلتوری و نەتەوەییانەی کە وادەهاتە بەرچاو جێگیرو نەگۆڕن، لە رەگ و ریشەوە دەگۆڕێن. مادیەت بەسەر رۆحیەتدا، بەرژەوەندخوازی بەسەر قارەمانیەتی، جیهانبینی عەلمانی بەسەر جیهانبینی ئاینی، پراگماتیکیەت بەسەر ئایدۆلۆژیەتداو ئەقڵیەت و هزرینی زانستی بەسەر ئەقڵیەت و هزرینی میتافیزیکی غەیبیانیدا زاڵ دەبێت و شەقڵی ناسنامەی قۆناغەکە دیاری دەکەن. کەواتە هیچ خەسڵەت و شەقڵ و تایبەتمەندییەکی جێگیر و نەگۆڕ و هەمیشەیی نییە کە حەتمیەتێکی دیاریکراو، چ سەلبی و چ ئیجابی، بەسەر میللەت یان نەتەوەیەکدا بسەپێنێ، وئەم خەسڵەت و تایبەتمەندی و مۆرکانە هەمیشە زادەو بەرەنجامی بارودۆخ و هەلومەرجی مێژوویی، رۆشنبیری، رامیاری و ئابوری...ن و لەگەڵ گۆڕانی ئەو بارودۆخ و هەلومەرجانەدا دەگۆڕێن.

"٥"

بێگومان جیاوازی و ناکۆکی و هەڤدژی له نێوان کەلتوران و له مابێنی قۆناغە جیاوازەکانی خودی مێژووشدا هەیە، وەکو چۆن ئەمە له مێژووی هەموو کەلتورو گشت گەلێکیشدا هەیە..ئەمەش وا دەخوازێ لە گۆشەنیگاو جیهانبینی جیاوازەوە تاوتوێ بکرێ و هەڵسەنگێنرێ و هێڵە گشتییەکانی دیاری بکرێ، وئەوەش لەبەرچاو بگیرێ کە هیچ نەتەوەو کۆمەڵگەیەک، تایبەتمەندی و خەسڵەتی نەگۆڕو جێگیری ئەوتۆی نیە کە حەتمیەتێکی دیاریکراوی، چ سەلبی و چ ئیجابی بەسەرا بسەپێنێ . خۆ ئەگەر تایبەتمەندی و خەسڵەتانی لەوجۆرە – ئەگەر هەبێ – ئەوا بەرەنجام و زادەی بارودۆخ و هەلومەرجێن مێژوویی، ئایدۆلۆژی، کەلتوری، ئابوری ناجێگیرەو پێ بە پێی گۆڕانی ئەو هەلومەرج و بارودۆخانە

دەگۆڕێت.. بۆیە لە باری سەنجی زانستییەوە باشترودروستتر وایە لە لایەنە دینامیکییەکەوە ناسنامەی نەتەوەیی شرۆڤە بکرێ نەک لە لایەنە میتافیزیکیە وەستاوەکەوە، کە بە هەڵەمان دەبات و وامان لێدەکات حاڵەتێکی دەروونی و ئەقڵی رێژەیی و مێژوویی، بە حاڵەتێکی نەگۆڕو چەسپاو بزانین و لەو پێودانگەوە مامەڵەی لە تەکدا بکەین. لە کاتێکا ناسنامەی نەتەوەیی دەکاتە کۆمەڵە شێوازێکی هزرین و هەست و رەفتاری چوونیەکی رێژەیی، کە لە قۆناغێکی مێژوویی دیاریکراودا مۆرکی خۆی بە رادیەکی سنووورداری رێژەیی بە قۆناغەکەوە دەنێ.

کەواتە جیاوازی نێوان کۆمەڵگە بەشەرییەکان دەگەرێتەوە بۆ جیاوازی رووداو دیاردەو بارە کۆمەڵایەتیو ژیاری و شارستانیەکان و پەیوەندی بە بارو لایەنی بایۆلۆژییەوە نییە.. چونکە ئادەمیزاد بە ئەقڵییەت یان سایکۆلۆژیایەکی تایبەتیو دیاری کراوەوە لە دایک نابێ، بەڵکو بە کۆمەڵە ئیمکانات و ئەگەرێکی کراوەوە لە دایک دەبێت کە وەدیهاتنیان بەندە بەو بارو دۆخ و ژینگە دەرەکییەوە کە کارلێکی لەگەڵدا دەکات. بۆیە زیاتر گوزارشت لە مەیل و کەڵکەڵە گشتیەکانی ئەو کۆمەڵگەیە دەکات کە تیایدا پەروەردە دەبێت، بە تایبەتی ئەگەر ئەو کۆمەڵگەیە لە ئەنجامی سۆنگەو هۆی ناوخۆ یان دەرەکییەوە دووچاری ئاستەنگ و گوشارو قەیرانی ئەوتۆ نەیەت کە لە راستە رێی رەوتی ئاسایی پێشڤەچوونی خۆی دەری نەکات. چونکە تاک ئافەریدەی داب و نەریتەو لاسایی ژینگەو ناوەندەکەی خۆی دەکاتەوە، یان هەر لە منالْیەوە ناچار دەکرێت و رادەهێنرێ لەسەر ئەوەی لاسایی ژینگەو ناوەندەکەی خۆی بکاتەوە. ئەمەش ئەوە دەسەلمێنێ کە مرۆڤ بە هیچ حەتمیەتێکی دەروونی — ئەقڵیەوە لە دایک نابێت، بەڵکو سروشتی ئینسانی بریتیە لە کۆمەڵێک ئەگەرو ئیمکانات، کەشف بوون و هاتنەدی ئەم ئەگەرو ئیمکاناتە پەیوەستە بەو بارودۆخە کۆمەڵایەتی و رۆشنبیری و ژیاریی و شارستانیانەی کە تەفاعولی لە گەڵدا دەکات. جا بۆیە ئەگەر تاک یان کۆمەڵ لە ناسنامەدا لە یەکتر جیاواز بن ئەمە دەگەرێتەوە بۆ جیاوازی پاشخانی مێژووییان نەک بۆ (جەوهەرو رۆحێک) یان (ئەقڵێکی) تایبەت بە رەگەزێک یان میللەتێک کە خۆی لەو ناسنامەیەدا بنوێنێ.. کەواتە ناسنامەی نەتەوەیی یان هەر رەفتارێکی مرۆڤانی دەچێتەوە سەر دوو سەرچاوە، یەکەمیان تەبیعەتی ئینسانیە کە دەکاتە کۆمەڵێک ئەگەرو ئیمکاناتی گشتی و کراوە، دووەمیان ژینگەو بارودۆخی کۆمەڵایەتی و مێژووییە کە زەمینە بۆ کەشف بوون و وەدی هاتنی ئەو ئەگەرو ئیمکاناتە، ئەو ئاراستەو رەوتەی کە وەری دەگرێت، خۆشدەکات. مرۆڤ بە تەبیعەت ئافەریدەیەکی زەمانسازە، خۆی دەگەڵ شوێن و رۆژگاردا، بە گوێرەی پێداویستیە جۆراو جۆرەکانی ژیان، لە کۆمەڵگە جیاوازو جۆراوجۆرەکاندا خۆی دەگۆڕێ و دەسازێنێ.

مرۆڤ بە تەبیعەت پێویستی بە ئاسودەیی دەروونی هەیە، کە هاتووەتە ئەم گەردوونە تیژتێپەڕو پڕ لە گۆڕان و گۆرانکاریەوەو بەرانبەر بە دیاردەو رووداوەکان دەستە وەستان بووە، دووچاری ترس و نیگەرانیەکی فرە بووە، ئیدی کەوتووەتە خولیای دۆزینەوەی سەرچاوەکانی ئەم دیاردەو رووداوانەو گەییشتن بە ئاسودەیی دەروونی، کە رەنگە ئەم خولیاو هەوڵە یەکێک بێ لە سەرچاوە هەرەگرینگەکانی سەرهەڵدانی فەلسەفەو ئاین و ئایدۆلۆژیاکان.. چونکە ئەم پێداویستییە، واتە ئاسودەیی دەروونی، مرۆڤ نەک هەر بۆ تێگەییشتن لە جیهان هاندەدا، بەڵکو هانی دەدا کە جیهان بگۆڕێت، مانای پێ ببەخشێت ،بە قازانجی خۆی ئاراسەی بکات، دەگەڵیدا بسازێ و... واتە ئەو جیهانەی کە مرۆڤ روو بە رووی بووەتەوە، بریتیە لە بوونەوەران و دیاردەو شتانی ناکامڵ و نیوەچڵ، سنوردارو لە حاڵی گۆڕان، بوونی بەندە بە بوونی غەیری خۆیەوە.. بۆیە مرۆڤ بە درێژایی رۆژگارو سەردەمان هەوڵی داوە لە رێگەی حەقیقەتانی کامڵ و پوختە، رەهاو موتڵەق، نەگۆڕو نەمر، لە رێگەی حەقیقەتانێک کە بوونیان بەخودی خۆیانەوە بەند بێ مالیجەی بکەن.. واتە بۆ ئەم مەبەستە رێک پەنای وەبەر هەڤدرژەکەی جیهانی واقیعی خۆی بردووە. بۆیە دەشێت بگوترێ کە مێژووی فەلسەفی و ئایدۆلۆژی لە بناغەدا بەدەوری ئەم جووتە دژەدا سوڕاوەتەوە، کە لە زاراوەو چەمکێن کەینونەو سەیرورەدا خۆی نواندووە. جا مرۆڤ لە هەنبەر ئەو سەیرورەو گۆرانەدا کە سەرلەبەری ئەو بوونەوەرو شت و دیاردانەی کە جیهان پێکدێنن، دەگرێتەوە.. لە ڕای ئاسودەیی دەروونی خۆیدا پەنای وەبەر شێوەیەک لە شێوەکانی کەینونە، واتە حەقیقەتی موتڵەق بردووە،کە بکەوێتە سەرووی بارودۆخە کۆمەلآیەتیە مێژووییە دینامیکیەکانەوە.. جا ئەم واقیعە ئینسانیە مرۆڤی بۆ ئەم جۆرە داهێنانە ئایدۆلۆژی و ئەفراندنە هزری و فەلسەفیە هانداوە...

جا هەر کۆمەڵێک بۆ ئەوەی خۆی بناسێت و هەست بە خۆی بکات پێدەچێت پێویستی بە هەڤدژێک بێت، پێویستی بە ناسنامەیەکی نەتەوەیی هەڤدژە تا ناسنامەی نەتەوەیی خۆی بخاتە روو، کەو بەرانبەر کەو دەخوێنێ.. بەبێ ئەم جۆرە هەڤدژە، یەکێتیی ناوخۆیی و ناسنامە گشتیەکەی بەر هەڕەشەی هەڵوەشانەوەو لەگرێژەنە دەرچوون دەکەوێ. ئەم پێویستیە لە کاتی هەڕەشەی دەرەکیدا زیاد دەبێت و روو بە روو بوونەوەی ئەو هەرەشەیەش پێویستی بە یەکێتییەکی ناوخۆی سایکۆلۆژیە.. کاتێ مرۆڤ هەست بە وابەستەگی خۆی بە کۆمەڵێکی دیاریکراوەوە دەکات، و هەست دەکات ناسنامەکەی بەندە بە ناسنامەی ئەو کۆمەڵەوە، ئەو کۆمەڵە بەو ژینگەیە دەزانێ کە مومارەسەی خودی خۆی تیادا دەکات، هەنگێ لە باری دەروونیەوە تەیارو ئامادە دەبێت بۆ هەرجۆرە تەعەسوب و وابەستەگیەکی توندرەوانەی جڤاکی و دەستەجەمی،چونکە چەمکی ناسنامەی نەتەوەیی لە باری دەروونییەوە پەسندەو هەستی وابەستەگی و پشت ئەستوری و متمانە لای خەڵکی دروست دەکات.. کە خەڵکیش زیاتر پابەندی کۆمەڵگەی خۆ دەبن، لەبەر ئەوەیە ئەندامیەتی لەو کۆمەڵگەیەدا جۆرە ئاسودەییەکی دەرونی

پێدەبەخشێت کە یەکێکە لە پێداویسیە دەروونیەکانی خەڵک، هەر ئەمەش وا لە تاک دەکات خۆ بە خۆ جۆرە بەهایەک بە کۆمەڵگەکەی خۆ بدات، کە لە کۆمەڵگەکانی تری جیا بکاتەوەو بە زیاتری بزانێ،وهەر جۆرە هەرەشەیەک بۆ سەر کۆمەڵگەکەی بە هەڕەشەی راستەوخۆ بۆ سەر خۆی بزانێت، بۆیە بوونی کۆمەڵگەیەک یا چەند کۆمەڵگەیەکی جیاواز لە کۆمەڵگەکەی خۆی ، کافیە بۆ ئەوەی خۆبەخۆ جۆرە هەستێکی نیگەرانی و دڵە راوکێی لە لا دروست بکات، کە مەگەر هەر وابەستەگی جڤاکی کە خۆی لە ناسنامەی نەتەوەییدا دەنوێنێ، کەوی بکاتەوە.

وەکو دەردەکەوێ کاتێ کە گەل یان کۆمەڵگە دەبێت بەسەرچاوەی هێزو وابەستەگی تاک، ئامادەییەکی زیاتری بۆ دژایەتی کۆمەڵگە یان گەلانی تر لا دروست دەبێت، بۆ دەروویەک دەگەڕێ کە بەر بۆ هەستە متبووەکانی دژی کۆمەڵگەیەکی تر یان کەسێک کە نوێنەرایەتی ئەو کۆمەڵگەیە بکات، بەر بدات. جا کاتێ کۆمەڵگەیەک بە گشتی بەم حاڵەتە بارگاوی ببێ و ئامادە بێ بۆ ئاراستەکردنی هەستە متبووە شەڕانییەکانی خۆی دژی کۆمەڵگەیەکی دی ، ئەوا تەعەسوبی نەتەوەیی دەبێتە باشترین کەناڵ بۆ دەربڕینی ئەم جۆرە هەستانە، ئەم تەعەسوب و وابەستەگییە توندە رێگە بۆ چەمکی میتافیزیکی ناسنامەی نەتەوەیی خۆش دەکات و برەوی پێدەدات.. لە کاتێکا خویایە کە ئەم جۆە هەستە دژمنکاریە لە خوێنی هیچ کەس و کۆمەڵگەیەکدا نییەو خووی شیری نییە، بەڵکو زادەو بەرەنجامی کارلێکی کۆمەلایەتی و ئەو ژینگەو قۆناغە مێژووییەیە کە تاک یان کۆمەڵی تیا دەژی.. واتە دیاردەیەکی جێگیر و نەگۆڕ نیە، ئەمە جگە لەوەی جیاوازییەکی فرە هەیە لە نێوان وەلای نەتەوەیی و تەعەسوب و توندرەوی نەتەوەییدا، مرۆڤی ژیرو پوختە نەک هەر توندرەوی نەتەوەیی پێ پەسند نیە ، بەڵکو هیچ جۆرە توندرەوییەک قەبوڵ ناکات..

"٧"

ئەگەر لە باری سەرنجی سۆسیۆلۆژییەوە سەرنجی پێکهاتەی ناسنامەی نەتەوەیی بدەین دەبینین گرینگترین رەگەزی پێکهاتەی ناسنامەی نێوبراو پاشخانی مێژووییە. جیاوازی رۆشنبیریی وناسنامەی نەتەوەیی لە نێوان کۆمەڵگەو میللەتاندا دەگەرێتەوە بۆ جیاوازی مێژوو و ئەزموونی هەر کۆمەڵگە یا نەتەوەیەک.. واتە هەڵسەنگاندنی رۆشنبیریی و ناسنامەێن نەتەوەیی دەبێ لە چوارچێوەی پاشخانە مێژووییەکەیدا ئەنجام بدرێت نەک لە بەر رۆشنایی کۆمەڵێک مەحەک و پێوەرو پێوانەی موتڵق و رەهادا. بیرو بۆچوون و جیهانبینی و چەمک و بەهاو سیستەمان دەگەڵ رۆژگارو بەگوێرەی شوێنان دەگۆڕێ، بۆیە دەبێ لە کاتی هەڵسەنگاندنیاندا ئەو چوارچێوە مێژووییە رەچاو بکرێ کە تیایا رسکاوەو سەری هەڵداوە.. هەرچەندە هەر پاشخانێکی مێژوویی بنەمای تایبەتی و دیالیکتیکی تایبەتی خۆی هەیە.. بەڵام هەندێ خاڵی هاوبەش یان لێکچووش لە نێوانیاندا هەیە. بۆ نموونە گۆڕان و رەوتی

ناسنامەی نەتەوەیی، لە هەموو شوێنێکدا دەکەوێتە ژێر کاریگەریی تەماسی رۆشنبیریی دەرەکی و ئەو کارلێک و گوشارەی ئەم تەماسە دروستی دەکات. بەبێ توێژینەوەو تاوتوێ کردنی مێژووی ئەم تەماسە ناتوانین بە ئاسانی پەی بە تەبیعەت و سروشتی ناسنامەی نەتەوەیی و ئەو گۆڕانکاریانەی بەسەریدا دێت، بەرین.. تەماسی دەرەکی یەکێکە لە فاکتەرە بنەرەتیەکانی گۆڕان و هیچ شارستانیەتێکی گەورەو ئاڵۆزو فرە لایەن بە بێ تەماسی دەرەکی دروست نەبووە.. واتە هیچ شارستانیەتێکی گەورەو ئاڵۆز، بەری هەوڵ و تەقەللای راستەوخۆی یەک میللەت یان کۆمەڵگە نیە، بەڵکو کۆمەڵگەو میللەتانی دیکەش راستەوخۆ یان ناراستەوخۆ بەشداریان لە بەرهەمهێنانیدا کردووە. چونکە هەر تەماسێکی شارستانی ئیجابی لە مێژوودا بگری، لە ئەنجامدا بووەتە مایەی داڕوخان و هەرەسهێنانی کۆمەڵێک سیستەم و چەمکی چەقبەستوو، چاوی خەڵکی کردووەتەوەو رێگەی گۆڕانی خۆشکردووە، بەم پێیە دەگەینە ئەم ئەنجامەی کە گۆڕان داینەمۆی بوون و ژیانەو هیچ شتێک لە دەرێی گۆڕاندا نییە، بۆیە دەبێ مێشکی خۆمان لە هەر بۆچوون و هزرینێکی میتافیزیکی رزگار بکەین...

بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە:

١-حدود الهويه القوميه، د.نديم البيطار - ٢٠٠٢

٢-الفكر الواقعى عند ابن خلدون، ناصيف نصار- ١٩٨١

٣-ساطع الحصرى رائد المنحى العلمانى فى الفكر القومى العربى، تيخونوفا- ١٩٨٧

ناسنامەی نەتەوەیی وناسنامەی کەلتووری

دۆزینەوەی سەرەتای پەیدابوون و بەکارهێنانی ئەم زاراوانە کارێکی زۆر ئەستەمە و هەوڵی فەرهادانەی دەوێ.. با جارێ لێرەدا هەڵوەستەیەک لە ئاستی زاراوەی ناسنامەی نەتەوەیی بکەین و، ئەگەر کراو دەرەقەت هاتین، سووکە شەن وکەوێکی بلەزی بکەین. هەڵبەتە ئەگەر لە روانگەی لۆژیکییەوە تەمەشا بکەین رەنگە بشێت بڵێین، دەبێ زاراوەی ناسنامەی نەتەوەیی لە سەردەم و رۆژگارێکدا پەیدا بووبێ و هاتبێتە بەکارهێنان کە میللەت بە مانای ڕاستەقینەی میللەت واتە nation پەیدا بووەو برەوی پەیدا کردووە.. جا لێرەدا پرسیار ئەوەیە کە زاراوەی گۆرین بە چ مەبەست و چەمک و مانایەک بەکارهاتووە، بە چەمک و مانایەکی سیاسی و ئایدۆلۆژی بەکاربراوە یان بەمانا و چەمکی کەلتووری و رۆشنبیریی یان بە ماناو مەبەستێکی تێکەڵ لە هەردوو چەمکەکە ؟ دیارە ئەمە بابەتێکە گەنگەشەو موناقەشەی زۆر هەڵدەگرێت و کورد گوتەنی ئەم هەویرە ئاو زۆر دەکێشێت و ڕابۆچوونی جیاواز و هەڤدژ هەڵدەگرێت.. پێدەچێت تای تەرازووەکە بەولایەدا قورس بێت کە زاراوەی ناڤبری (ناسنامەی نەتەوەیی) لە سەرەتادا، زیاتر ماناو مەبەستی سیاسی و ئایدۆلۆژی هەبووبێت و دووریش نییە لە هەمان کاتدا مانای کەلتووری و شارستانیشی هەبووبێت. چونکە ئەو دوو چەمک و مانایە، ئەو هەڤدژە نین کە یەک نەگرنەوە.. بەڵام کە دەگوترێ پێدەچێت تای تەرازووی ماناو چەمکە سیاسی و ئایدۆلۆژییەکە قورستر بێت، لەبەر ئەوەیە کە هەوڵدان بۆ وەدەستهێنانی ناسنامەی نەتەوەیی یەکگرتوو و یەکپارچە، گرینگترین هۆیە بۆ شەرعییەت بەخشین بە سیستەمی سیاسی و ڕامیاری، واتە سیستەمی سیاسی لە زەمینەو چوارچێوەی ناسنامەی نەتەوەییدا گەشە دەکات و پەرەدەسەنێت و شەرعییەتی خۆی وەردەگرێت..ناسنامەی نەتەوەیی بۆیە دروست کراوەو رەواجی پێدراوە، تا بگوترێ ئەمە ناسنامەی فلان نەتەوەیە، کەواتە میللەتێکی یەکگرتووە.. چونکە ناسنامەی دیارو تایبەتی، فاکتەری یەکخستنی میللەتە، و تیرەو تایفەکانی میللەت لە سایەو سێبەری خۆیدا کۆدەکاتەوەو یەکدەخات و یەکێتیی و یەکپارچەیی بە ئەندامانی میللەت و نەتەوە دەبەخشێت، واتە فاکتەری یەکبوون و یەکخستنە.. ئیدی لێرەوە زەروورەتی هەبوونی ناسنامەی کەلتووری و شارستانی سەر هەڵدەدات، چونکە ناسنامەی نەتەوەیی بە تەنیاو بەبێ پشتیوانەیەکی کاراو کاریگەریی ناسنامەی کەلتووری و شارستانی، خۆی لەبەر چەپۆک و هەوراز و نشێوی رۆژگار ناگرێت.. بۆیە ناسنامەی نەتەوەیی ئەگەر چەمک و مانای کەلتووری و شارستانیش لە خۆیدا هەڵبگرێت، ئەوا لە بنچینەدا، زیاتر سیاسی و ئایدۆلۆژییە، و لە چەمک و مانای رێکخراوی سیاسی دەوڵەتەوە نزیکە، رێکخراوی سیاسیش هەرچەندە لافی دامەزراندنی میللەت و نەتەوەیەکی یەکگرتووی یەکپارچە لێبدات، ناتوانێت بە ئاسانی ناسنامەیەکی یەکگرتووی یەکخەری نەتەوەیی بە دەست بێنێ، بۆیە بە ناچاری پەنا وەبەر ئایدۆلۆژیا دەبات و کۆمەک لە ئایدۆلۆژیاوە وەردەگرێت. چونکە ئایدۆلۆژیا، لە باری هەست و هۆشی دەروونی و وێژدانییەوە، پەیوەندی زۆر نزیکی بەکاری سیاسییەوە هەیە و لۆژیکێکە پەیوەست بە

کارو چالاکی سیاسییەوە هەیە و کرۆک و جەوهەری سیاسەتیش زادەو بەرەنجامی کێشماکێش و ململانێیە. چونکە شەڕی سیاسی، لەسەر وەرگرتنی دەسەڵات و دەسەڵاتڕانیە. بۆیە ئایدۆلۆژیا بۆ بەرقەراری و پاراستن و یەکخستنی کۆمەڵگە پێویستە. بە تایبەتی بۆ کۆمەڵگەیەک کە پەیوەندی و تەبایی کۆمەڵایەتی تیا نەبێت یان سست و لاواز بێت، کێشماکێش و ململانێی سیاسی تیادا توند بێت، شەڕ و دژمنایەتی سیاسی تیا لە برەودا بێت..

بەڵام ئەگەر ناسنامەی نەتەوەیی لەسەر بنەمای کەلتووری و شارستانی لێکبدرێتەوە، بۆ نموونە بگوترێ فلان نەتەوە، ئاینییە، غەیبانی باوەڕە، یان جوانپەرستە، یان دوالیستیە،ئەمە دەکاتە ناسنامەی کەلتووری ئەو نەتەوەیە. لێرەدا ناسنامەی نەتەوەیی لە ناسنامەی کەلتووریەوە هەڵدەهێنجرێ و هەردوو ناسنامەکە ئاوێتە دەبن و یەک چەمک و مانا دەگەیەنن.. جا ئەگەر دیرۆک و مێژووی زاراوەی ناسنامەی نەتەوەیی بگەڕێتەوە بۆ سەردەم و رۆژگاری پەیدابوونی ناسیونالیزم، و یەکێک بووبێ لە دەرهاویشتەکانی کەڵکەڵەو ئەڵهای یەکخستنی نەتەوەیی، ئەدی پێشتر ناسنامە چ ماناو چەمکێکی هەبووە، دامەزرێنەران و بونیاتنەرانی یەکێتیی نەتەوەیی، چۆن کاریان لەسەر کردووە، چۆنیان پێناسە کردووە، بە چ چەمک و مانایەک بەکاریان هێناوە، ئایا سوودیان لە کەلتوور وەکو نیمچە ئایدۆلۆژیایەک وەرگرتووە، بۆ گەیشتن بە مەرام و ئامانجی سیاسی خۆیان؟

دیارە لە کۆندا و بەر لە سەردەمی رینیسانس مەسەلەی ناسنامەی ئینسان لە ئاراد بووە نەک ناسنامەی نەتەوە. بۆ نموونە لە مەسیحیەتدا و پاشان لە ئیسلامدا، رووی دەمی بانگەوازو گوتاران لە گشت تیرەی بەشەر بووە نەک لە کۆمەڵگەیەکی نەتەوەیی دیاریکراو وفاکتەری یەکێتیش باوەڕ بووەو ناسنامەی ئومەت لە جیاتی ناسنامەی نەتەوە بەکاربراوە، بۆ نموونە گوتراوە: ئومەتی مەسیحی و ئومەتی ئیسلامی..و لە سەردەمی ئاین سالاریدا، زمانی باوی خەڵکی، زمانی ئاین بووەو هەموو پرس و کێشە دینی و دنیاییەکان، لە قاڵب و چوارچێوەی ماناو چەمکە ئاینییەکاندا بە زمانی ئاین و ئۆل هاتووەتە دەربڕین و تاوتوێکردن و چارەسەرکردن. بەڵام کاتێ چەمک و ماناو پێوەرو پێوانە ئاینییەکان کەوتنە بەر گومان و دوودڵی و ڕامان و وردکردنەوەو وەکو مەسەلەیەکی شەخسی و تایبەتی و ڕۆحی هاتە ژماردن و حیسابکردن و هێزو تواناو دەسەڵاتی یەکخستنی کۆمەڵگەی لە دەست داو، لەوە دەرچوو کە وەڵامدەرەوەی هەموو پێویستیە مەعنەوی و مادیەکانی تیرەی بەشەر بێت، کەوتە پاشەکشە، ئیدی مەسەلەی سیکولاریزم و جیاکردنەوەی دین لە دەوڵەت سەری هەڵدا و سیستەمێن ئایدۆلۆژی گەشەی کرد و پەرەی سەند، واتە سەردەمی نوێبوونەوە دەستی پێکرد، نوێبوونەوەش لە جەوهەر و کرۆکدا هاوتای فرەییە pluralisme هاوتای هەمەجۆری و فرە حزبی و فرە مەرام و ئامانجی ڕامیارییە. بە کورتی و بە کوردی هەمەجۆری و فرەیی لە گشت بوارەکانی ژیاندا، یەکێکە لە دەرهاویشتە و تایبەتمەندییەکانی سەردەمی نوێبوونەوەو رینیسانس.. ئیدی لێرەوە ئاین وەکو لە سەرێ ڕا ئاماژەمان

کردێ دەکەوێتە پاشەکشێ، مەسەلەی جیاکردنەوەی ئاین و دەوڵەت، واتە سیکۆلاریزم دێتە پێشێ کە لە دەرهاویشتەو تایبەتمەندییەکانی دیکەی سەردەمی ڕاپەرین و رینیسانسە و، ئیدی لێرەوە ئاین لە سەنتەرەوە بۆ پەراوێز پاشەکشەی کرد و بوو بە مەسەلەیەکی ڕۆحی شەخسی و، ئیدی پیرۆزی و پیرۆزاندن وەکو دیاردەی جڤاکی و ئەوزاری حوکمڕانی، سەردەمی بەسەرچوو، تاک ئازادی خۆی وەرگرت و هیچ دیاردەو ڕووداوێک لە سەرووی رەخنەوە نەما. مرۆڤ لەوە دەرچوو خێرو چاکە یان شەڕو خراپەی ڕەها بێت، بەڵکو هەڵگری هەردوو لایەنە هەڤدژەکەیە...

بەڵام خۆ بەر لەم مێژووەش و پێش پەیدابوون و سەرهەڵدانی مەسیحیەت و ئیسلامیش کە ئومەتی مەسیحی و ئومەتی موسوڵمانانیان بەرهەم هێناوە، میللەت و کۆمەڵگەو نیشتمان هەبووە، ئاخۆ ئەو سەردەمە یەکێتیی نەتەوەیی و ناسنامەی نەتەوەیی لە ئارادا نەبووە، ئەگەر لە ئارادا بووبێ، بە چ ماناو چەمکێک بەکاربراوە ؟ بە بۆچوونی گەلێک لە شارەزایان، لەو سەردەم و ڕۆژگارانەدا بەلای کەمەوە کۆمەڵێک شانشین و ئیمپراتۆریەتی فرە ئیتنی و تیرەوقەوم و نەتەوە هەبوونە، بۆ پاراستنی یەکێتی و یەکپارچەیی قەڵەمرەوی حکوومەت و مانەوەی دەسەڵات و دەسەڵاتڕانی خۆیان، ناچار بوون، ئەگەر بە ڕواڵەتیش بووبێ، ڕێزو حورمەتی داب و نەریت و بیرو باوەڕی نەتەوەو گەلە جیاوازەکانی سایەی دەسەڵاتی خۆیان بگرن و ڕێگەیان بدەن کە بە ئازادی مومارەسەی داب و نەریتی خۆیان بکەن، جەژن و بۆنە ئاینیەکانیان بگێڕن و ڕێورەسمی نەتەوەیی خۆیان بەرێوە ببەن. دیارە ئەمە خۆی لە خۆیدا سیاسەتێکی لەبار و باش بووەو پێی گوتراوە سیاسەتی مداراو نەرمکێشی و جۆرە ئیعتراف کردنێکی ناچاری بووە بە ناسنامەی ئەو تیرەو تایفە ونەتەوەو گەلانەی لە سایەی ئەو ئیمپراتوریەت و شانشینانەدا ژیاون.. هەرچەندە ئەم سیاسەتی مداراو نەرمکێشییە لەبەر خاتری چاوی کاڵی ئەو نەتەوانە نەبووەو زادەو بەرەنجامی کارلێکی جڤاکی و سیاسی ڕەسەن و ستراتیژی نەبووە، بەڵام تاکتیک و فاکتەرێکی زۆر گرینگ بووە نەک هەر بۆ پاراستن و درێژەدان بە تەمەن و مانەوەو بەردەوام بوونی ئەو ئیمپراتۆریەتانە بە درێژایی چەندین سەدە، بەڵکو هۆیەکیش بووە بۆ ریشاژۆکردنی هەڤبەندی جڤاکی نێوان تیرەو گەلانی جیاوازی سەر بە دەسەڵاتی ناوەندی، لە چوارچێوەی یەک ئیمپراتۆریەتدا.

جا با بگەڕێینەوە سەر ئەسڵی بابەت و مەبەستەکەمان کە ناسنامەی نەتەوەیی بوو. ناسنامەی نەتەوەیی وەکو زۆر زاراوەی دیکە، بە ئاسانی مل بۆ پێناسەیەکی بنجبڕی نەگۆڕ نادات، بە تایبەتی ئەگەر لەبەر ڕۆشنایی نۆڕین و جیهانبینی و هزرین و بەرژەوەندی سیاسیدا پێناسە بکرێت، چونکە سیاسەت لە جەوهەردا پرۆسەی دەسەڵاتخوازییە، دەسەڵاتیش بە تەبیعەتی خۆی جێگیرو پایەدار نییەو، ڕەگی لە گۆڕاندایە و بە گوێرەی پێویستییەکانی زەمانە دەگۆڕێت. واتە لە ئەنجامدا ئەو کرۆک و جەوهەرەی کە بۆ هەوێن و ئامیانی مانا بەخشین بە ناسنامەی نەتەوەیی هاتووەتە هەڵبژاردن و بە

ناوەرۆکی ناسنامەی نەتەوەیی دادەنرێت، بمانەوێ و نەمانەوێ دەبێ بگۆڕێت. بۆیە ناسنامەی نەتەوەیی ڕەنگە پێناسەی جۆراوجۆر هەڵبگرێت و لە قۆناغ و سەردەمێکەوە بۆ قۆناغ و سەردەمێکی دیکە بگۆڕێت و تەنانەت ئەگەر لە ناوەرۆکیشدا کەلتووری بێ و ڕەگی بچێتەوە سەر ناسنامەی کەلتووری، هەر شەقڵ و مۆرکی سیاسی وەردەگرێت وسەرچۆپیش بدرێتە دەست سیاسەت دیارە بۆ لای دەسەڵات و دەسەڵاتداریی ڕادەکێشێت و ڕەنگی ئایدۆلۆژیا دەگرێت و ئایدۆلۆژیاش، هزرو بیرێکی لە قاڵبدراوەو هەرگیز لە نیازو مەرامی سیاسی بە دەر نییە، بۆیە جێبەجێکردنی لە واقیعی پراکتیکیدا ئەوەندەش ئاسان و بێ سەریەشە نییە. چونکە ئایدۆلۆژیا چەندیش پوختە بێت بە دڵی هەموو کەس نابێت، لە گشت سەردەم و ڕۆژگارێکدا بە هەمان ئەندازە نابێت بە فاکتەری یەکێتیی و یەکخستنی ناسنامەی نەتەوەیی. دیارە ناسنامەی نەتەوەیی ، ئەگەر لە سەردەم و ڕۆژگارێکدا زۆر بە وردی و بەوپەڕی ڕۆشنبینی بە نێوەرۆکی ڕۆشنبیریی و کەلتووری موتوربە و ئارایشت بکرێت، لەوەیە لە سەردەم و ڕۆژگارێکی تردا، سیاسەت و بەرژەوەندی سیاسی بە ڕادەیەک بەسەریا زاڵ بێ کە بڕستی لەبەر ببڕێت و ئەگەری بەردەوامبوونی نەک هەر کەم بکاتەوە بەڵکو بیخاتە مەترسیشەوە. دیارە هیچ ئایدۆلۆژیایەک نیە وەکو مەسەلە و هاوکێشەیەکی بیرکاری مامەڵەی لە تەکدا بکرێت و بێتە سەلماندن، ناسنامەی نەتەوەییش بە زۆری نیازو مەرامی سیاسی لە پشتە و لە ئایدۆلۆژیای باوی ڕۆژ و وەختەوە نزیکە، بۆیە زۆر جێگیر و پایەدار نابێت، گۆڕانی بەسەردا دێت و تازە دەبێتەوە. جا لە هەنبەر ئەم چەمکی ناسنامەی نەتەوەییەدا چەمکی ناسنامەی کەلتووری و شارستانی هەیە، کە زۆرجار پێناسەی نەتەوەییشی لێوە هەڵدەهێنجرێ، ئەم چەمکی کەلتووریە ڕەگ و ڕیشەی بە جۆرێ لە قووڵایی ڕۆح و گیان و دڵ و دەروونی میللەتدا داکوتیوەو پایەداری و جێگیرییەکی ئەوتۆی پەیداکردووە کە بووە بە بەشێک لە داب و نەریت و خوو خدەی خەڵکی.. جا ئەگەر ڕووە ئایدۆلۆژییەکەی ناسنامەی نەتەوەیی هەندێجار وەکو چەکێک، وەکو ئەوزارێک بۆ بەڕێوەبردنی کۆمەڵگە بەکار ببرێت و بە ڕواڵەت هەر جۆرە جیاوازی و ناکۆکیەک بسڕێتەوەو لە لایەن ڕژێمانی دکتاتۆر و ستەمکارەوە وەکو کۆت و زنجیر لە دەست و پێی هزرو بیر و زمانی خەڵکی بکرێت و ئەگەر بە شێوەیەکی کاتیش بووە ببێت بە ئەلتەرناتیفی بیرکردنەوەو ڕەخنەگرتن و پرسیارکردن، ئەوا ناسنامەی کەلتووری وەکو ژیلەمۆی ژێر خۆڵەمێشە و بە شنەبایەک دەگەشێتەوە. چونکە نیشانەو ڕەمزە، میللەتێکی پێ لە میللەتێکی دی دەناسرێتەوەو جیادەکرێتەوەو فاکتەری مان و بەردەوامبوونیەتی لە مێژوودا، بەشداری ڕۆشنبیریی و شارستانی ئەوە، لەبەرهەمهێنانی مێژوو و شارستانیەتی تیرەی بەشەردا. کەواتە ڕووە ئایدۆلۆژییەکەی ناسنامەی نەتەوەیی، توێکڵەو ناسنامەی کەلتووری کاکڵە. یەکەمیان بە زۆری مەرام و ئامانج و بەرژەوەندی سیاسی لە پشتەوەیە و وەکو ئەوزارێک بە مەبەستی مکوم کردنی یەکێتیی سیاسی بەکار دەبرێت، بەڵام دووەمیان، ناسنامەی کەلتووری، کۆڵەکەیەکی گرینگە و فاکتەری مان و بەردەوامبوونی میللەت و

نەتەوەیە. هەڵبەتە ئەم ناسنامەی کەلتوورییە کە گرینگترین فاکتەری یەکێتیی دەروونی و سایکۆلۆژی میللەتە، زۆرجار لە نەستی جەماوەری خەڵکیدا ڕەگ و ڕیشەی داکوتاوەو بووە بە بەشێک لە پێکهاتەی دەروونیان و خۆبەخۆ شانازی پێوە دەکەن، وڕەنگینی و زەنگینی کەلتوورو شارستانیەتی تیرەی بەشەریش لەم هەمە جۆری و فرەییەوە سەرچاوە دەگرێت.. جا لێرەدا ئەم پرسیارە دێتە گۆڕێ کە ئایا فرەناسنامەیی، چ کەلتووری و چ نەتەوەیی، لە سایەی وڵاتانی فرە نەتەوەو تیرەو تایفەدا، نابێتە مایەی سستی و لاوازی یەکێتیی نیشتمانی ئەو جۆرە وڵاتانە ؟؟ هەڵبەتە قەومیەت و فرە نەتەوەیی ، ئەگەر کەلتوور و نەتەوەو لایەنێکی ئاینی و سیاسی و ئایدۆلۆژی و توێژو چینێکی کۆمەڵایەتی تایبەتی، بە تەنیا دەسەڵات قۆرخ نەکات و بە ملهووڕی و زۆردارەکی و ستەمکاری وخۆ داسەپاندن، ئازادی و هەستی هاوسۆزی و هەڤبەندی و هاوسێیەتی و هاوکاری و هەڤژینی لە نێوان خەڵکانی وڵاتدا نەسڕێتەوە، نەک نابێتە مایەی سستی و لاوازی یەکێتیی نیشتمانی بەڵکو بە پێچەوانەوە دەبێتە مایەی بتەوی یەکێتیی نیشتمانی. بۆیە یەکێتیی نیشتمانی و نەتەوەیی بە بێ ڕەچاوکردن و دابینکردنی بێ چەند چوونی ئازادی مەیسەر نابێت و چارەنووسی وڵات درەنگ یان زوو پارچەپارچە بوون و جیابوونەوەیە..

بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە:

* - هویت ملی و هویت فرهنگی/ نوشتەو ترجمەی جلال ستاری/چاپ سوم١٣٨٧/نشر مرکز

* - سفرەی فەقیران/ حەمەکەریم عارف/چاپی یەکەم ٢٠١٢/ دەزگای سەردەم/ ل١٨٢-١٩٨/ ناسنامەی نەتەوەیی

دەربارەی

نیشتمانپەروەری و نەتەوەپەروری

"١"

مرۆڤ یەکێکە لەو بوونەوەرانەی کە لە دەرێی خولیاو کەڵکەڵە زۆر وزەبەندەکانی خۆیدا هەڵناکات. یەکێک لەو خولیاو کەڵکەڵانەش وابەستەگی نیشتمانی ونەتەوەییە. واتە نیتشمانپەروەری و نەتەوەپەروەرییە،یانی وابەستەگی بە خاک و خەڵکەوە لە خولیا ڕەسەنەکانی مرۆڤە. ئەم خولیایەش یەکێکە لە فاکتەرەکانی چێکردنی وابەستەگی جفاکی، بەو ڕادەیەی کە مرۆڤ شانازی بە کۆمەڵی خۆیەوە بکات و لە کاتی پێویستدا فیداکاریشی لە پێناودا بکات.

نیشتمانپەروەری بە مانا ڕوون و ڕەوانەکەی، بە مانا سادەکەی ئەوەیە کە ئینسان نیشتمان و زێدی خۆی خۆشبوێت و لە ناخی خۆیدا هەست بەوە بکات کە بەو خاکەوە بەندو وابەستەیە. نەتەوەپەروەریش، دیوە جفاکییەکەی نیشتمانپەروەرییە، واتە تاک نەتەوەی خۆی خۆشدەوێت و لە ناخا هەست بەوە دەکات کە وابەستەی ئەو نەتەوەیەیە. نیشتمان لە بنەڕەتدا خاک وئاقارێکی دیاریکراوە، نەتەوەش کۆمەڵێک بەشەرە.. بەم پێودانگە نیشتمانپەروەی و نەتەوە پەروەری بریتییە لە وابەستەگی تاک بە خاک و خەڵکەوە، خاکەکە دەکاتە نیشتمان و خەڵکەکە دەکاتە نەتەوە. هەڵبەتە ئەم دوو چەمکە زۆر لە یەکترەوە نزیکن و جیاوازییەکی ئەوتۆیان نییە. چونکە خۆشەویستی نیشتمان، خۆی لە خۆیدا، ئاوسە بە خۆشەویستی هاونیشمانانی ئەو خاکەوە، خۆشەویستی هاونیشتمانانیش بارگاویە بە خۆشەویستی ئەو خاکەوە کە لەسەری دەژین. دیارە ئەم دوو زاراوەیە پەیوەندییەکی نزیکان بە زاراوەو چەمکێکی دیکەشەوە هەیە کە ئەویش چەمکی دەوڵەتە. دەوڵەت بە گوێرەی بۆچوون و پێناسەی زانایانی مافناسی و جفاکی دەکاتە: "کۆمەڵە بەشەرێک، کە لەسەر خاکێکی دیاریکراوی هاوبەش دەژین و دام ودەزگایەکی سیاسی و سەربەخۆ و خودان سەروەری پێکدێنن."

بەم پێودانگە و لەبەر ڕۆشنایی ئەو بۆچوون و پێناسە زۆر سادەیەدا، ئەوە بە دیاردەکەوێ کە چەمکی دەوڵەت لە سەرێکەوە پەیوەندی بە نیشتمانەوە هەیە و لەسەرێکی ترەوە پەیوەندی بە نەتەوەوە هەیە. واتە هەم پەیوەندی بە خاکەوە (نیشتمان) و هەم پەیوەندی بە خەڵکەوە (نەتەوە) هەیە. دیارە ئەم پەیوەندییە لە هەموو قۆناغێک و لە هەموو وڵات و نەتەوەیەکدا وەکو یەک نییە، واتە بە گوێرەی هەلومەرجە کۆمەڵایەتی و قۆناغە مێژووییەکان دەگۆڕێت و دەشێت زۆر بەکورتی لەم شێوانەدا پۆلێن بکرێت:

١ -هەندێجار نەتەوە لە چوارچێوەی یەک دەوڵەتی سەربەخۆی خاوەن ئاڵاو سەروەری و حکوومەت و سوپای تایبەتیدا کۆدەبێتەوە و تێکڕای ئەندامانی نەتەوەکە و هاووڵاتیانی قەڵەمڕەوی دەوڵەتەکە، بەشداری لە خۆشەویستی و خزمەتی نیشتمانەکەیاندا دەکەن. لێرەدا نیشتمانپەروەری و نەتەوەپەروەری بە ڕادەیەک لێکدی نزیک دەبنەوە کە ڕەنگە لێکدی جیانەکرێنەوەو بە تەواوکەری یەکدی دابنرێن. لێرەدا نیشتمان دەکاتە ئەو خاک و قەڵەمڕەوەی تێکڕای نەتەوەیەک لەسەری دەژین و یەک دەوڵەت کاروباری سیاسی ئەو خاک و قەڵەمڕەوە بەڕێوە دەبات. بەڕێوەبردنی ئەمجۆرە دەوڵەتە ئاسانترە لە جۆرەکانی دی.

٢ – جاری وا هەیە نەتەوەیەک، لە چوارچێوەی چەند دەوڵەتێکی سەربەخۆدا کۆدەبێتەوە. لەم حاڵەدا هەریەکێک لەو دەوڵەتە سەربەخۆیانە، کار بۆ بەرهەمهێنانی نیشتمانپەروەری تایبەتی خۆی دەکات،بە هەموو شێوەیەک کار بۆ ئەم نیشتمانپەروەرییە تایبەتیە دەکات.. دیارە نەتەوە پەروەری لە چوارچێوەی ئەم دەوڵەتە سەربەخۆیانەدا ناوەستێ، بەڵکو کار بۆ ئەوە دەکات، ئەگەر بە واقیعیش نەتوانێت یەکیان بخات ئەوا لە چوارچێوەیەکی مەعنەوی گشتیدا یەکیان بخات. لەم حاڵەتەدا جۆرە هەڤدژی و ناکۆکییەک دەکەوێتە نێوان نەتەوەپەروەری و نیشتمانپەروەرییەوە.. نەتەوەپەروەری، کار بۆ ئەوە دەکات، ئەو دەوڵەتە جیاوازانە بەهەر شێوەیەک بووە یەکبخات و لە جیاتی ئەو نیشتمانپەروەریە تەسکانە، نیشتمانپەروەرییەکی گەورەتر بەرهەم بێنێت و برەوی پێبدات.. یانی لەم حاڵەتەدا کەڵکەڵەی نەتەوەیی و نەتەوەپەروەری، بیرۆکەی نیشتمانێکی مەعنەوی و ئایدیالی فراوانتر وبەرزتر بەرهەم دێنێت کە تەنیا لە سنووری خۆزیاو ئاواتا قەتیس نامێنێت و بەڵکو کار بۆ وەدیهاتنی واقیعیانەی دەکات. لەم حاڵەدا نەتەوەپەرەری دەگەڵ ئەو جۆرە نیشتمانپەروەریە ناوچەیی و لۆکاڵیەدا یەک ناگرنەوە، چونکە لێرەدا نەتەوەپەروەری، وادەخوازێت کە بەرژەوەندی گشتی نەتەوەیی بخرێتە سەرووی بەرژەوەندی نیشتمانی ناوچەییەوە، کار بۆ نیشتمانێکی گشتی یەکگرتوو دەکرێت، کە ئەمانە دەبنە هۆی ئەوەی بەڕێوەبردنی سیاسی ئەو جۆرە نیشتمانە ناوچەییانە زۆر ئاسان و بێ کێشە نەبێت..

٣ -جاری واهەیە نەتەوەیەک لەبەر هەر هۆیەک بێ ، لە دەوڵەتی تایبەتی خۆی مەحرووم دەبێت و دەخرێتە ژێر ڕکێفی دەوڵەتێک یان چەند دەوڵەتێکی بێگانەوە، وەکو کوردستانی لەمەڕ ئێمە. لەم حاڵەدا دەوڵەتی فەرمانڕەوا زیاتر بەلای جۆرە نیشتمانپەروەرییەکی گشتیدا دایدەشکێنێت و هەوڵدەدات بە هەر شێوەیەک بووە، بە خوایشت بێت یان بە تۆپزی ئەو جۆرە نیشتمانپەروەرییە بەسەر هەموو ئەندامانی نەتەوەو گەلانی ژێر دەستی خۆیدا بسەپێنێت. هەڵبەتە دەوڵەتی فەرمانرەوا لەم حاڵەتەدا هەتا بۆی بکرێت، بە هەموو شێوەیەک، هەوڵدەدات هەست و نەستی نەتەوەیی و نەتەوە پەروەری لای نەتەوەو گەلانی بندەستی خۆی خەفەو کزبکات، چونکە هەستی نەتەوەپەروەری کەڵکەڵەی سەربەخۆیی

و خۆیبوون لای ئەو گەل و نەتەوانە چێدەكات و بیر لەوە دەكەنەوە لە نەتەوەی سەردەست و فەرمانڕەوا جیا ببنەوەو وەكو هەموو گەلانی دنیا دەوڵەتی تایبەتی و نەتەوەیی خۆیان دروست بكەن. جا لە ئەنجامی ئەمەوە هەڤدژی و دژایەتی دەكەوێتە نێوان ئەو نیشتمتانپەروەریەی دەوڵەتی فەرمانڕەوا بە خۆرتی دەیسەپێنێت و ئەو نەتەوەپەروەرییەی كە ڕۆڵەكانی نەتەوەی بندەست هەستی پێدەكەن. لێرەدا نەتەوەی بندەست بەو نیشتمانپەروەرییە ڕازی نابێت كە دەوڵەتی فەرمانڕەوا دەیسەپێنێت.تەنیا ئەو بەشەی دەوڵەتی فەرمانڕەوا، بە نیشتمانی خۆی دەزانێت كە لە بنەڕەتدا خاك و نیشتمانی خۆیەتی، یانی نەتەوەی بندەست لەم حاڵەدا كار بۆ بەرهەمهێنانی نەتەوەپەروەرییەكی تایبەت بە خۆی دەكات. بۆ نموونە كورد لە عێراق و توركیا و ئێران و سوریادا خۆی بە عێراقی یان توركیایی یان ئێرانی یان سوریایی نازانێت ، بەڵكو زیاتر خۆ بە كورد و كوردستانی دەزانن.. بەبێ پرس و خوایشتی خۆی، بە خۆرتی و لە ئەنجامی تەقسیمبەندی سیاسی ئیمپریالیستیەوە بە وڵاتانی ناڤبرییەوە لێكێنراون و كراون بە قارەمانی ناو غەدرنامەكانی جیهان.. دەوڵەتانی داگیركەری كوردستانیش هەستیان بەمە كردووەو هەمیشە كاریان بۆ گۆڕینی دیمۆگرافی كوردستان كردووەو بەنەفەسی كۆلۆنیالی مامەڵەیان دەگەڵ كورد و كوردستاندا كردووە.. هەر بۆیەش بۆ نموونە كورد لە عێراقا بە درێژایی مێژووی سیاسی عێراق یەكێك بووە لە فاكتەرەكانی روخانی حكومەتە یەك لە دوای یەكەكانی عێراق . هەڵبەتە هەقی خۆیشی بووە، چونكە دەوڵەت و حكومەتێك ڕێگەی نەتەوەیەك نەدات بە ئەزموونی خۆی مومارەسەی ژیان بكات، ئەویش هەقی خۆیەتی ژیان لەو دەوڵەت و حكومەتە تاڵ بكات.. جا كێشەو نەگبەتی كورد هەر ئەوە نییە كە لە دامەزراندنی دەوڵەتی نەتەوەیی سەربەخۆی، خۆی بێبەش كرابێت و بە خورتی خرابێتە ژێر دەسەڵات و ڕكێفی یەك دەوڵەتی بێگانەوە، بەڵكو بە نەهەق بەسەر چەندین دەوڵەتی بێگانەدا دابەشكراوەو بەشێوەیەكی هێندە ئەهریمەنانە دابەشكراوە كە لە هەموو ئەو دەوڵەتانەدا كەمێنیە و وەكو پێویست خێر لە سیستەمی دیموكراسیش -ئەگەر هەبێت - نابینێت. هەڵبەتە لەم حاڵەتەدا، هەر یەكێك لەو دەوڵەتە فەرمانڕەوایانە، هەوڵدەدات ئەو بەشە نەتەوەیەی بندەستی خۆی، لە قاڵبی ئەو نیشتمانپەروەریە بدات كە خۆی دەیەوێت. یانی نیشتمانپەروەرییەكی پێشوەختە دیاری كراوی بەسەردا دەسەپێنێت ، كە مەسەلە نەتەوەییەكانی لەلا كزو لاوازو خەفە بكات. بەڵام گیانی نەتەوەیی ونەتەوەپەروەری ئەو نەتەوە دابەشكراوە، ئەمەی پێ قووت ناچێت، بە هەموو شێوەیەك بە گژیا دەچێتەوە، دیارە هەمان هەستی نەتەوەیی لای بەشەكانی دیكەی ئەم نەتەوە دابەشكراوە، جۆش دەسەنێت و بە گوێرەی هەلومەرجی خودی و بابەتی كار بۆ ئەوە دەكەن لە ژێر ڕكێفی دەوڵەتی داگیركەر و فەرمانڕەوا بێنە دەرێ و یەك بگرنەوە و دەوڵەتی نەتەوەیی خۆ دامەزرێنن و هەموو بەشەكانی نەتەوەكەیان، لە چوارچێوەی خۆیدا كۆبكاتەوەو یەكبخات.. كە ئەمە بە زەقی لە خەباتی ڕەوای نەتەوەی كوردا هەست پێدەكرێت و دیارە مەسەلەی كورد لە بنەڕەتدا مەسەلەی یەكگرتنەوەی

سیاسی نەتەوەیەکە، کە قابیل نییە بە زەبری سنووری دەستکرد و جبەخانەی داگیرکەر لێکدی دابڕێت.

"٢"

بەم پێودانگە هەندێجار هەردوو چەمکی نەتەوەپەروەری و نیشتمانپەروەری تێکدەکەنەوەو بە ڕادەیەک ئاوێتە دەبن و دەکەونە کارلێکی ئەرێنییەوە کە نەتەوەپەروەرییەکە، هەستی نیشتمانپەروەرییەکە زیاتر لە دڵ و دەروون وبیرو هزرینی هاوولاَتیاندا ڕیشاژۆ دەکات. هەڵبەتە هەندێجاریش پێچەوانەیە، نەک هەر تێکناکەنەوە، بەڵکو دژی یەکتر دەوەستنەوە.. بە هەرحاڵ نەتەوەپەروەری لە سەرەتاکانی سەدەی نۆزدەیەمەوە یەکێک بووە لە فاکتەرە کاراو کاریگەرەکانی پەرەسەندنی دەوڵەتان و سەرهەڵدان و درستبوونی نیشتمانان.. بەلاَم پێشتر، بە تایبەتی لە سەدەکانی ناڤیندا، هەردوو چەمکی نیشتمان و دەوڵەت، بە یەک مانا و مەبەست بەکاربراوەو زۆرجاریش بەستراوەتەوە بە شەخسی پاشاوە. یانی پێوەرو پێوانەی نیشتمانپەروەری ڕاستەقینە ئەوە بووە کە هاوولاَتی چەند وابەستەی پاشا و مەملەکەتەکەی پاشا بووە، تا چەند ئامادە بووە خۆی و سەروەت و سامانی لە ڕای سەربەرزی پاشاو سام و هەیبەتی مەملەکەتەکەیدا بەخت بکات. یانی پاشا، بۆ خۆی کۆڵەکەی دەوڵەت و نیشتمانە، سێبەری خوایە و نیشتمانپەروەری و نەتەوەپەروەری بە دەوری ئەودا دەسوڕێنەوە. زۆرجار وڵات و شارێن گەورە، لە مەملەکەتێکەوە دەچووە سەر مەملەکەت و شانشینێکی دی، بۆ نموونە هەرێمێک بە هۆی سیاسی یان کۆمەلاَیەتی وەک ژن و ژنخوازی و خزمایەتیکردنی تازەوە دەچووە سەر مەملەکەتێکی دی، ئیدی دەبوایە خەڵکی ئەو هەرێمە گوێڕایەڵی پاشای تازە ببن و پەیوەست ببن بە مەملەکەتی تازەوە، یانی دەبوایە خۆ دەگەڵ نیشتمانپەروەری تازەدا ڕابێنن، نیشتمانپەروەرییەکی جیاواز لەوەی پێشوویان، هۆی بنەڕەتی ئەم حاڵەتانەش ئەوەبوو کە بیرو باوەڕی ئەو سەردەم و ڕۆژگارانە، ئەوە بوو کە حوکمڕانی پاشا، مافێکی ڕەوای خوادادیە، پاشا سێبەری خوایە لەسەر زەوی و بە خواست و مەشیەتی خواوەند کارو باری دەوڵەت و ڕەعیەت دەبات بە ڕێوە.

دیارە هیچ دیاردەو ڕووداو و حاڵەت و ڕۆژو ڕۆژگارێک، هیچ بارودۆخێک، بە دەقی خۆیەوە نامێنێت و وەکو دەڵێن لە پێستی خۆیدا نامێنێت و لە یاسا و ڕێسای گۆڕان ناخەلەسێت و،بە گوێرەی هەل و مەرجێن کۆمەلاَیەتی و ئابووری و سیاسی و هزری و فەلسەفی و قۆناغی مێژوویی دەگۆڕێت و بارودۆخی تازە جێی دەگرێتەوەو تا ئەو ڕۆژەی وەلاَمی پێداویستییە مەعنەوی و مادیەکانی تیرەی بەشەری پێبێت، بەدەم سووکە گۆڕانەوە بەردەوام دەبێت.. جا کە بیروباوەڕی (پاشا ، سێبەری خوایە لەسەر زەوی) لەق بوو و بەرەبەرە بە یەکجارەکی ئاوا بوو، ئیدی ئەو سیستەمەش بە هەموو لایەنەکانییەوە ئاوابوو و بیرۆکەی نەتەوەو نەتەوەپەروەری برەوی سەند و ڕۆڵی گەورەی لە چێبوونی دەوڵەت و دیاریکردنی

نیشتماندا بینی، ئیدی له سایەی کەڵکەڵەو بیرۆکەی نەتەوەو نەتەوەپەروەریدا زۆر دەوڵەتان هەڵوەشانەوەو و زۆر نەتەوەێن دابەشکراو یەکیان گرتەوەو ئەو مافە دینی و دنیاییانەی جاران پەیوەندییان بە پاشاوە هەبوو، هەڵوەشانەوەو مافی نەتەوە زاڵ بوو بەسەر ئەو مافانەدا کە جاران دەدرایە پاشا.

دیارە نیشتمانپەروەری و نەتەوەپەروەری، لە کەڵکەڵە کۆمەڵایەتی و جفاکییەکانی تیرەی بەشەرن و وەکو هەر خولیاو کەڵکەڵەیەکی دیکەی سایکۆلۆژی، هەندێک سۆزو گودازو سۆزداری لێدەکەوێتەوەو دەبێتە مایەی هەندێ کار و هەڵوێستگیری، یانی بەشەر لە سایەی باندۆر و کاریگەریی نەتەوەپەروەریدا، نەتەوەی خۆی خۆشدەوێت، لە ناخی دڵەوە خۆی بە یەکێک لەو نەتەوەیە دەزانێت ،بە سەرکەوتن و دەسکەوتە مادی و مەعنەوییەکانی شاد دەبێت و شانازی پێوە دەکات. بە هەر شکستێکی نیگەران دەبێت و، ئامادەیە بە ڕۆح و بە گیان بەرگری لێبکات. دیارە لە سایەی خولیا و کەڵکەڵەی نیشتمانپەروەریدا، هەمان هەڵوێستی دەربارەی نیشتمانەکەشی دەبێت. خۆ ئەگەر بمانەوێ بگەڕێینەوە بۆ سەرچاوەی هەردوو کەڵکەڵەی نەتەوەو نیشتمانپەروەری، ئەوا دەتوانرێت بگوترێت لە بنەڕەتدا بریتی بووە لە خۆشەویستی زێدو کەسوکارو، پاشان لە ئاستێکی فراوان و فراوانتردا بەرجەستە بووە. یانی ئەو پەیوەندییە مەعنەوییەی لە دڵ و دەروونی منداڵدا سەبارەت بە کەسوکار و زاگە دروست دەبێت، بەرەبەرە فراژی دەبێت و پەل و پۆ بۆ گەڕەک و گوند و شارو هەرێم و نیشتمان و خەڵکی گەڕەک و گوند و شارو هەرێم و نیشتمان داوێت. ئەم پەیوەندییە مەعنەوی و سایکۆلۆژییەش زیاتر لە ئاوارەیی و غوربەتا دەردەکەوێت، بە ڕادەیەک هەندێجار خەڵکانێک لە دەرێی نیشتمان و لە دووری کەسوکار هەڵناکەن و تووشی جۆرە نۆستالیژایەک دەبن، هەرچەندە لەم سەردەمی گلۆبالیزەیەدا ئەم حاڵەتی نۆستالیژایە، بە هۆی تەکنۆلۆژیای پەیوەندی کردن و ئاسانبوونی پەیوەندی کردنەوە زۆر کەم بووەتەوە. بە کورتیەکەی خۆشەویستی نیشتمان هەمان خۆشەویستی زاگەیە لە بازنەیەکی زۆر بەرینتردا، خۆشەویستی نەتەوە هەمان خۆشەویستی کەسوکارە لە بازنەیەکی بەرینترا.. بە هەرحاڵ پەیوەندی مرۆڤ بە نیشتمان و نەتەوەی خۆیەوە تەنیا زادەی کارلێک و تەماسی مادی هەست پێکراو نییە، بەڵکو زادەی کۆمەڵێک فاکتەرێن فیکری و مەعنەویشن. واتا ئەو فاکتەرانەی کە تاکی کۆمەڵ لێکدی نزیک دەکەنەوە و دەکەنە کارێک کە یەکیان خۆشبوێ و لەگەڵ یەکا هەڵبکەن و لە چوارچێوەی یەک نەتەوەدا کۆیان بکاتەوە زۆرن ، لەوانە باوەڕبوون بە یەکێتیی ڕەگ و ڕەچەڵەکی خۆیان، یەکێتیی زمان و مێژوو، کە بە ڕای هەندێ لە پسپۆران و شارەزایانی بواری کۆمەڵناسی، لە هەر پەیوەندییەکی مەعنەوی دیکە قووڵتر و کاریگەرترە.

وەکو پێشتر ئاماژەمان کردێ لە سەرەتاکانی سەدەی نۆزدەدا خولیاو کەڵکەڵەی نەتەوەیی برەوی پەیدا کرد و بەرە بەرە پەرەی سەند و بەهێز بوو و خۆی بە سەر ڕەوت و ڕێبازە سیاسیەکاندا سەپاندو،زۆر کودەتای سیاسی لە سیستەمی باوی سیاسی رۆژگاری خۆیدا بەرپاکرد و بەسەر ڕێڕەوی مێژوودا زاڵ بوو. زۆر نەتەوەی چەوساوەو بەشخوراو، لە خەوی غەفڵەت بێداربوونەوەو کەوتنە سەر ڕاستە ڕێگای خۆ ناسین وهەستکردن بە بوونی قەوارەی تایبەتی خۆیان و کەوتنە خەبات و تێکۆشان بۆ ڕیشاژۆکردنی ئەم قەوارەو کیانە لە چوارچێوەی ئۆتۆنۆمی و خودموختاری لە سەرەتاداو، پاشان جیابوونەوە و سەربەخۆیی یەکجارەکی.. دیارە ئەمە لەسەر حیسابی پاشەکشەی بەرەبەرەی شانشینەکانی پێشووتر بوو کە پاشان ئەستێرەیان بە یەکجارەکی ئاوا بوو و جێگەیان بۆ دەوڵەتانی نەتەوەیی چۆڵکرد.. جا لێرەدا پێویستە بە چڕی باسێک لەو ڕەگەزو فاکتەرانە بکرێت کە دەکەنە سەرچاوەی دروستبوونی نەتەوە. یەکەم شتێک کە لەمبارەیەوە بە بیرو خەیاڵدا دێت، یەکێتیی ڕەگ و ڕەچەڵەکە.

ئەوەی باوە خەڵکی وادەزانن، هەر نەتەوەیەک بگریت، لە یەک ئەسڵەوە هاتووە، لە یەک ڕەگ و ڕەچەڵەکن، بۆیە ئەندامانی ئەو نەتەوەیە وەکو برای دایک و باوکی یەکترن. بۆیە زۆرجار گەلێک زاراوەی وەکو: (باب و باپیرانمان، برایانمان) کە ماناو چەمکی ئەو بۆچوونەی سەرێ دەگەیەنن، لە زۆر بۆنەدا دووبارە دەکرێنەوە.. دیارە ئەم مەزەندەو بۆچوونە، هیچ بناغەیەکی دروستی نییە، چونکە لێکۆڵینەوە زانستییەکانی ئیتنۆلۆژی و بەشەرناسی ئەوەیان ساغکردووەتەوە کە هیچ نەتەوەیەکی خالیسە لەسەر ڕووی زەوی نییە کە لە یەک ڕەگ و ڕەچەڵک بێ ، بەڵکو هەر نەتەوەیەک بگریت، بە درێژایی مێژوو، لە ئەنجامی تێکەڵبوونی جۆرەها ڕەگەزو نەژادی جیاوازەوە پێکهاتووە، تەنانەت ئەو خەڵکانەش کە لە پێش مێژوودا ژیاون، لە یەک ڕەگ و ڕەچەڵەکی خالیسە نەبوون و تێکەڵەیەک بوون لە نەژادێن جیاواز. بۆیە یەکێتیی ڕەچەڵەک و خوێن، یەکێتیی ڕەگەزو نەژاد، لەو خەیاڵپڵاوە نابەجێ و بێ بنچ و بناوانەن کە بە نەهەق ئەقڵ و زەینی بەشەری مژوول کردووە. یانی هیچ نەتەوەیەکی خالیسە، کە لە یەک ڕەگ و ڕەچەڵەکەوە هاتبێ، لە سەر ڕووی زەوی نیە، کام نەتەوە لە پێش هەموو نەتەوەکانی دیکەوە دروست بووە و لاف و گەزافی ئەوە لێدەدات کە لە یەک ڕەگ و ڕەچەڵەک و نەژادە، نەتەوەیەکی خالیسەیە، بوختان بە خۆیدا دەکات ، نەک دوو ڕەگ بەڵکو فرە ڕەگەو لە ئەنجامی تێکەڵاوبوون و کارلێکی جفاکی دەیان نەژادو ڕەچەڵەکی جیاوازەوە دروستبووە. مەگەر لە ڕووی پۆلێنی زمان و کەلتوور و کەلەپوورەوە، نەتەوە جیاوازەکان ببرێنەوە سەر فلان یان فیسار ڕەگەز، دەنا لە ڕووی ڕەچەڵەک و خوێنەوە، مەحاڵە کاری وابکرێت..

بە هەرحاڵ هەر نەتەوەیەک بگریت، بە تایبەتی نەتەوەی گەورە، وەکو چۆن ڕوبار لە دەیان سەرچاوەو جۆگەو جۆگەلەی جیاواز و فرە سەرچاوەوە دروست دەبێت، نەتەوەش بەو ئاوایە لە ئەنجامی

تێکەڵاوبوون و کارلێکی جفاکی، نەژادانی جیاوازەوە دروست دەبێت و مەحاڵە ببرێتەوە سەر یەک ڕەگ و ڕەچەڵەک. وەکو چۆن زنەو زۆنگاو و کانی و جۆگەو جۆگەلە و سەرچاوە ئاویە جیاوازەکانی دی هەموو دەرژێنە یەک ئاوەڕۆوەو شتێک دروست دەکەن کە پێی دەگوترێ ڕوبار و کەس لە بنج و بناوانە تایبەتییەکەی ناپرسێت، نەتەوەش بەو ئاوایە دروست دەبێت و لە ڕەگەزو نەژادو پێکهاتەی جیاواز پێکدێ و بنج و بناوان و ڕەگ و ڕەچەڵەک وەکو حەقیقەت و واقیع دەورێکی ئەوتۆی نامێنێت.. بۆ نموونە ڕۆشنبیرێکی فارس نازانێت ئاخۆ بە خوێن و خزمایەتی، بە ڕەگ و ڕەچەڵەک دەگاتەوە سەر خەییام و حافز و سەعدی و فیردەوسی یان نا! بەڵام وێڕای ئەوەش ئەوانە بە ئابادو ئەژداد و پێشینانی خۆی دەزانێت و ئەوەندەی شانازی بەوانەوە دەکات شانازی بە باپیرانی ڕاستەقینەی خۆیەوە ناکات. هەڵبەتە ڕۆشنبیرێکی روسیش سەبارەت بە پوشکین ودۆستۆیفسکی وتۆلستۆی و چیخۆف.. هتد.. وابیردەکاتەوە، ئینگلیزێک دەربارەی شەکسپیر یان میڵتۆن وا دەهزرێت، فەرەنسییەک سەبارەت بە شارلمان یان فۆڵتیرو...هتد وابیردەکاتەوە و ئەوانە بە پێشینان و باوانی مەعنەوی خۆ دەزانن و زیاتر شانازی بە وانەوە دەکەن تا بەماڵبات و بنەماڵە ڕاستەقینەکانی خۆیانەوە.

جا لەبەر ڕۆشنایی ئەو بیرو بۆچوونانەدا، ئەوەمان بۆ بە دیاردەکەوێت کە پەیوەندی خوێن و خزمایەتی خۆی لە خۆیدا گرینگ نییە، بەڵکو گرینگ باوەڕبوونە بەو پەیوەندی و خزمایەتییە،پەروەردەبوونە لە سەر ئەو پەیوەندی و خزمایەتییە، لە هەردوو ئاستی تاک و کۆمەڵدا، یانی باوەڕبوون بە یەکێتیی ڕەگ و ڕەچەڵەک و هەستی خزمایەتی هاوبەش، ئەگەر حەقیقەت بێت یان خەیاڵ، ڕۆڵێکی گرینگ لە چێبوونی نەتەوەدا دەبینێت، چونکە هەستی خزمایەتی و نزیکی و پەیوەندی نێوان تاکێن هەر نەتەوەیەک زیاتر خزمایەتی و پەیوەندییەکی سایکۆلۆژی مەعنەوییە، تا پەیوەندییەکی فیزیۆلۆژی مادی بێت..

"٣"

جا بابزانین ئەم پەیوەندی و خزمایەتییە مەعنەویە چۆن چێدەبێت، چ فاکتەرێکی لە پشتە؟ ئەگەر هەندێ بە وردی لەم خزمایەتییە مەعنەویە وردبببینەوەو سووکە تاوتوێیەکی بکەین دەبینین فاکتەری سەرەکی چێبوونی بریتین لە زمان و مێژوو. یانی باوەڕبوون بە یەکێتیی ڕەگ و ڕەچەڵەک و ئەسڵ وفەسڵ ، لە بنج و بناواندا لە یەکێتیی زمان و هاوبەشی مێژووەوە چێدەبێت.

زمان: یەکێکە لەو فاکتەرە هەرە گرینگانەی کە ئەندامانی تیرەی بەشەر بەیەکەوە دەبەستێت، چونکە هۆیەکە لە هۆیەکانی تێگەیشتنی بەشەر لە یەکدی، ئامرازی هزرین و بیرکردنەوەیە، بە بۆچوونی هەندێ لە پسپۆڕان و شارەزایانی بوارەکە، بیرکردنەوە و هزرین دەکاتە قسەکردن و پەیڤین لە دڵی خۆدا، پەیڤین بەدەنگی نزم. قسەکردن و پەیڤینش دەکاتە جۆرە بیرکردنەوەیەک بە دەنگی بەرز. واتە هزرین،

پەیڤینە بە دەنگی نزم یان بە بێدەنگی و، پەیڤین، هزرین و بیرکردنەوەیە بە دەنگەوە.یانی بەم پێیە زمان هۆیەکە بۆ گوێزانەوەی هزرین و دەسکەوتە هزرییەکانی باب و باپیران بۆ فرزەندو نەوەکانیان، لە پێشینانەوە بۆ پاشینان.

یانی دەشێت بگوترێ زمانی زکماکی مرۆڤ، چۆنیەتیەکی تایبەتی بە هزرین و بیرکردنەوەی دەبەخشێت، کار لە هەست و نەست و سۆزو خولیا و ئەڵهاکانی دەکات، یانی ئەو زمانەی مرۆڤ لە منداڵیەوە گوێی پێی ڕادێ ، ئەو زمانەی دایکی لە هەوەڵ ڕۆژی لە دایکبوونیەوە پێی دەدوێنێت، زمانی لایلایە و گۆرانی، بمانەوێ و نەمانەوێ کار لە پێکهاتەی عاتیفی و سۆزداری ئەو کەسە دەکات. بۆیە سەیردەکەی یەکێتیی زمان، فاکتەرێکی هەرە گرینگی یەکخستن و پێکەوە گرێدانی هەر کۆمەڵێکەو لە ئەنجامی ئەمەوە یەکەیەکی کۆمەڵایەتی دێتە ئاراوە.. واتە زمان بنەمایەکی هەرە گرینگی پێکهاتەی بوونی نەتەوەیی وەکو قەوارەیەکی کۆمەڵایەتی پێکدێنێت. یانی زمان و یەکێتیی زمان، جۆرە یەکێتییەکی لە بواری هزرین و هەستکردندا لێدەکەوێتەوەو ئەندامانی کۆمەڵ بە زنجیرە پەیوەندیەکی دوورو درێژ و ئاڵۆزی فیکری و عاتیفی پێکەوە دەبەستێتەوە. واتە زمان بە هێزترین پردی پەیوەندی نێوان تاک و کۆمەڵە. جا بە حوکمی ئەوەی زمان لە نەتەوەیەکەوە بۆ نەتەوەیەکی دی جیاوازە، هەر نەتەوەیەک زمانی تایبەتی خۆی هەیە، بۆیە سەیردەکەی ئەو خەڵکانەی یەک زمانی هاوبەشیان هەیە، زووترو زیاتر لە یەکدی نزیک دەبنەوەو لە بیرکردنەوەو سۆزداری و هاوسۆزیدا زیاتر لە یەکدی دەچن و بەمەش لە خەڵکانی دی جیادەکرێنەوە و نەتەوەیەکی جیا لە نەتەوەکانی دی چێدەکەن و پێکدەهێنن.

کەواتە زمان یەکێکە لە کۆڵەکە هەرە گرینگەکانی بوونی نەتەوە و، ژیانی نەتەوە ، بەر لە هەر شتێک بەندە بە زمانەکەیەوە، بۆیە هەرنەتەوەیەک زمانی خۆی تەرک بکات و،زمانی نەتەوەیەکی بێگانە وەربگرێت، بیەوێ و نەیەوێ لە ناو نەتەوە بێگانەکەدا دەتوێتەوەو بەمەش جاڕی مەرگی خۆی و زمانی خۆی دەدات.

زۆرجار لە مێژوودا ئەوە بووە کە نەتەوەیەک، نەتەوەیەکی دی داگیر کردووە، لە هەموو ڕوویەکەوە خستوویەتیە ژێر ڕکێفی خۆیەوە، بە گوێرەی دڵی خۆی بەرێوەی بردووەو ڕەفتاری دەگەڵ کردووە. ڕاستە ئەم داگیرکاریە سەربەخۆیی لەو نەتەوەیە سەندووەتەوە، بەڵام ئەگەر نەتەوەی بندەست و داگیرکراو زمانە تایبەتیەکەی خۆی، ئەو زمانەی کە لە نەتەوەی سەردەست و داگیرکەری جیادەکاتەوە، پاراستبێت وبپارێزێت، مەترسییەکی ئەوتۆ لەسەر قەوارەی نەتەوەیی ئەو نەتەوەیە دروست نابێت. سەبارەت بە گرینگی ڕۆڵی زمان یەکێک لە هزرڤانەکان گوتوویەتی:"هەر نەتەوەیەکی داگیرکراوی بندەست، ئەگەر بتوانێت زمانی نەتەوەیی خۆی بپارێزێت وەکو زندانییەک وایە کە کلیلی زندانەکەی بە دەستەوە بێت." واتە دەتوانێت ڕۆژێ لە ڕۆژان لە زندانەکەی هەڵێت و ئازادی و سەربەخۆیی خۆی

وەربگرێتەوە، چونکە توانیویەتی لە ڕێگەی زمانەکەیەوە بمێنێت و پارێزگاری لە کیان و بوونی نەتەوەیی خۆی بکات، با کەسایەتی دەوڵەتداری خۆیشی لە دەست دابێت. بەڵام هەر نەتەوەیەکی بندەست، ئەگەر بە درێژایی ڕۆژگار زمانی زکماکی خۆی فەرامۆش بکات و زمانی داگیرکەرەکەی وەربگرێت، بەمە جارێ مەرگی یەکجارەکی خۆی دەدات و لە ناو نەتەوەی سەردەست و داگیرکەردا دەتوێتەوەو جارێکی دی ئازادی و سەربەخۆیی خۆی بە دەست نایەنێتەوە. یانی ساتیع ئەلحوسەری گوتەنی:"زمان گیان و ژیانی نەتەوەیە، کۆڵەکەی بوونی نەتەوەو بربڕەی پشتیەتی، دیارترین بنەماو ناسنامەیەتی.."

بەڵام مێژوو: دەکاتە هەست و زاکیرە و یادگەی نەتەوە، هەرنەتەوەیەک، لە ڕێگەی مێژووی تایبەتی خۆیەوە هەست بە بوونی خۆی و کەسایەتی و ناسنامەی نەتەوەیی خۆی دەکات. هەڵبەتە مەبەست لە مێژوو، لێرەدا زیاتر ئەو مێژووە زندووەیە کە لە دڵ و دەروونی ڕۆڵەکانی نەتەوەدا هەیە، ئەوەی لە هزرو بیری خەڵکیدا باوەو لە تێکڕای کەلتوورو کەلەپوور و داب و نەریت و ژیانی ڕۆژانەی ڕۆڵەکانی نەتەوەدا ئامادەگی کاراو کاریگەری هەیە. دیارە ئەم یەکێتیی مێژووە، جۆرێک لە نزیکبوونەوەی عاتیفی و ئەڵهاو کەڵکەڵەی ئەوتۆی لێدەکەوێتەوە کە ئەندامانی نەتەوە بە هەمان شێوە یادی ڕابردووی پێشینانی خۆ بکەنەوە، شانازی بە دەسکەوت و شانازییەکانیانەوە بکەن، بەڵاو شکستەکانیان دووبارە نەکەنەوەو تا ڕادەیەکی زۆر هیواو ئاوات و ئامانجەکانی ئایندەیان لێکدی بچێت. یانی یادەوەری مێژوویی جۆرە نزیکییەکی مەعنەوی گەورە، زۆر گەورەتر لە نزیکی و خزمایەتی مادی لە نێو ڕۆڵەکانی هەرنەتەوەیەکدا دروست دەکات. جا بەم پێودانگە نەتەوەی بندەست و داگیرکراو کە مێژووی خۆی فەرامۆش بکات، وەکو ئەوەیە زاکیرەو هۆشی خۆی لە دەست دابێت، تا ئەو مێژووەی بیر نەکەوێتەوەو نەگەڕێتەوە سەری، زاکیرەو هۆشی بە دەست نایەنێتەوە.هەر بۆیەش سەیردەکەی نەتەوە داگیرکەرو فەرەمانڕەواکان، بەر لە هەر شتێک دەکەونە بەربەرەکانی و دژایەتی کردن و سڕینەوەی مێژووی نەتەوەی بندەست لە هزرو هزرینی ڕۆڵەکانی ئەو نەتەوەیەدا. هەوڵدەدات ئەو مێژووە، بشێوێنێت، لە هەر ناوەرۆکێکی ئەرێنی بە تاڵی بکاتەوە، لەبەرچاوی ڕۆڵەکانی بخات، کەمترین ڕەونەق و کارایی پێوە نەیەڵێت و لە جیاتی ئەوە بە مێژووی خۆی و ئەرێنی و کارایی و گرینگی مێژووی سەردەستی خۆی تەلقینیان دابدات..

هەڵبەتە سەرەتای بێداربوونەوەی نەتەوەیی، چ لە کاتی بندەستیدا و چ لە دوای ڕزگاربوون لە حوکم و دەسەڵاتی بێگانە، بەوە دەست پێدەکات کە نەتەوەی بندەست، مێژووی خۆی وەبیر دێنێتەوەو بایەخی پێدەدات.

بەم پێودانگە زمان و مێژوو دوو فاکتەرو مەرجی هەرە سەرەکی و گرینگی پێکهاتەی نەتەوەیین. هەر نەتەوەیەک مێژووی خۆی لە بیربکات، مانای وایە زاکیرەو هەست و هۆشی خۆی لە دەستداوە، ئەگەر نەشمردبێت، ئەوا چووەتە دەورەی متبوونەوە، جا لەم حاڵەتەدا تەنیا بەوە وەهۆش دێتەوە کە بۆ

مێژووی نەتەوەیی خۆی بگەڕێتەوەو بەکردەوە بایەخی پێبدات، بەڵام ئەگەر زمانی خۆی لە دەس بدات، هەنگێ دەچێتە خانەی مردووانەوەو هێز نییە زندووی بکاتەوە. یانی لەم حاڵەدا مەرگی زمان دەکاتە مەرگی نەتەوە..

ڕاستە زمان و مێژوو، دوو فاکتەرو بنەماو مەرجی هەرە سەرەکی و گرینگی پێکهاتەی نەتەوەن، بەڵام زۆر فاکتەری دیکەش هەن کە دەورو ڕۆڵی زۆر گرینگیان هەیەو هەندێجار کارایی و کاریگەریی هەردوو فاکتەری ناڤبری بە هێزتر دەکەن و هەندێجاری دیکە بە پێچەوانەوە کاریگەرییان (کاریگەری زمان و مێژوو) لاوازدەکەن، لەوانە:

ئاین: بێگومان هەر ئاینێک جۆرە یەکێتیی و هاوسۆزی و هاوکارییەک لە نێو پەیڕەوانی خۆیدا چێدەکات،دیارە ئەم هاوئۆلییە (دین) لە کارو کردەوەو ڕەفتارو هەڵسوکەوتیانشدا ڕەنگدانەوەی دەبێت، بۆیە ئاین یەکێکە لە فاکتەرە گرینگەکانی یەکخستنی جفاکی ئەندامانی کۆمەڵ و کار لە ڕەوت و ڕێڕەوی سیاسەت و مێژووشیان.. دەکات. هەڵبەتە کاریگەری و باندۆری ئۆل و ئاین بەسەر ڕێڕەوی سیاسەت و مێژوو و، پێکهاتەی نەتەوەیی و نیشتمانییەوە، هەمیشە و هەموو کاتێک هەر بە یەک شێواز نەبووەو نیە، بەڵکۆ بە گوێرەی جیاوازی ئاینەکان و بە پێی قۆناغ و سەردەمانی مێژوویی دەگۆڕێت..یانی پێش هەموو شتێک دەبێ ئەوەمان لەبەرچاو بێت کە ئۆل و ئاین لە ڕوانگەی جفاکییەوە دوو جۆری بنەرەتی هەیە، ئاینی نەتەوەیی و، ئاینی نێونەتەوەیی. ئاینی نەتەوەیی: ئاینی نەتەوەیی تایبەتە بە گەل،یان نەتەوە یان دەڤەرو ناوچەیەکی تایبەتییەوەو پەیڕەوانی ئەو ئاینە، سرووت و مومارەساتی ئاینی تایبەتی خۆیان هەیە و هەوڵی ئەوە نادەن ئاینەکەیان لە نێو خەڵکی بێگانەدا بڵاوبکەنەوە، بەڵکو بە پێچەوانەوە دەرگای ئاینەکەیان لە هەرکەسێکی بێگانە دادەخەن.. جا ئاین لەم حاڵەتەدا وەکو فاکتەرێکی یەکخستنی جفاکی دەچێتە پاڵ هەردوو فاکتەری زمان و مێژوو و کاریگەری و باندۆری یەکخستنی جفاکیان هێندەی دی زیترو کاراتر دەکات. بۆیە ئاین یان بە گوتەیەکی دی ژیانی ئاینی ئەو نەتەوانە ڕاستەوخۆ تێکەڵاوی ژیانی سیاسیان دەبێت و هەرگیز لێی جیانابێتەوەو هێندەی دی یەکێتیی و تەبایی نەتەوەییان لە هەردوو ئاستی مەعنەوی و مادیەوە بەهێزتر دەکات و دەکرێت پەیوەندی ئاینی لای ئەو نەتەوانە بە بنەمایەکی سەرەکی نەتەوەپەروەری و پێکهاتەی نەتەوەیی دابنرێت. هەڵبەتە ئاینی جولەکەو گەلێک لە ئاینە زەمینی و بتپەرستییەکان لەم جۆرەن.

بەڵام شتەکان، لە سایەی ئاینە نێونەتەوییەکاندا زۆر جیاوازترن، چونکە ئەمجۆرە ئاینانە تایبەت نین بە یەک گەل یان نەتەوەوە. بەڵکو دەرگای بۆ هەموو کەسێک لە سەر گازی پشتە و داوا لە هەموو کەسێک، بە جیاوازی زمان و ڕەگەزو نەژادیانەوە دەکات کە باوەڕی پێ بێنن، یانی هەوڵی ئەوە دەدات لە نێو زۆرترین ژمارەی خەڵکا بە جیاوازی زمان و نەژادیانەوە بڵاو ببێتەوەو کەش و هەوایەکی

ئینترناسیونالی فەراهەم بکات و کار بۆ پەیوەندییەکی فراوانتر و گەورەتر لە پەیوەندی زمان و مێژوو دەکات، دیارە ڕابەرانی ئەمجۆرە ئاینانە نەک کەیفیان بە بیری ناسیونالیستی نایەت، بەڵکو هێندەی بۆیان بکرێت دژایەتیشی دەکەن. هەردوو ئاینی مەسیحیەت و ئیسلامیەت، لە جوملەی ئەو جۆرە ئاینە ئەنترناسیونالانەن کە دەورێکی یەجگار گرینگیان لە کاروانی مێژوودا دیتووە.

وەکو ئاماژەمان کردێ ئەمجۆرە ئاینانە هەوڵی ئەوە دەدەن جۆرە کەش و هەوایەکی ئینتەرناسیونالی بخوڵقێنن و زۆرترین گەل و نەتەوەی جیاواز لە ژێر ڕکێفی خۆدا کۆبکەنەوە، بەڵام پرسیار ئەمەیە کە ئاخۆ ئەوەیان بۆ چووەتە سەر ؟ توانیویانە پەیوەندییەکی بەهێزتر لە پەیوەندییە نەتەوەییەکان دروست بکەن ؟.. ڕەنگە لە سنوورێکی تەسک و بۆ ماوەیەکی دیاریکراو ئەمەیان بۆ چووبێتە سەر، بەڵام هەرگیز نەیان توانیوە، نەتەوە جیاوازەکان لە یەکدا بتوێننەوەو جیاوازییە نەتەوەییەکانی نێوانیان بسڕنەوە، مەگەر لە ڕێگەی سەپاندنی زمانێکەوە ئەمەیان بۆ چووبێتە سەر.

بۆ نموونە ئاینی مەسیحیەت هەوڵێکی زۆری دا ببێت بە ئاینی هەموو تیرەی بەشەر، بەڵام ئەم هەوڵە نەیتوانی ڕێگە لە ناکۆکی و دابەشبوونی خودی مەسیحیەکان بەسەر چەندین نەتەوەو دەوڵەتدا،بگرێت. نەیتوانی ڕێگە لە دژمنایەتی و دژایەتی و هەڵگیرسانی شەڕی نێوان ئەم نەتەوەو دەوڵەتە مەسیحیانە بگرێت.

هەڵبەتە ئە حاڵەتە سەبارەت بە ئیسلامیش وەکو ئاینێکی جیهانی دروستە. ئیسلام ویستی هەموو تیرەی بەشەر لە سایەی قورئاندا کۆبکاتەوەو یەکبخات، بەڵام بە شایەدی مێژوو، ئەم هەوڵە تەنیا بۆ ماوەیەکی کەم بەردەوام بوو و هەرگیز نەیتوانی ڕێگە لە ناکۆکی و دابەشبوونی موسوڵمانان بەسەر نەتەوەو دەوڵەتانی جیاوازدا، بگرێت، یان ڕێگە لە دژمنایەتی و دژایەتی و شەڕی نێوان دەوڵەتە ئیسلامییەکان بگرێت، یان ڕێگە لە دابەشبوونی ئیسلام بەسەر ئاینزاو وردە ئاینزایانی جیاوازدا بگرێت. چونکە بە ڕاستی پرەنسیپێن تیۆری شتێکەو، هەقیقەتی واقیع شتێکی دیکەیە. ئەوەی پرەنسیپە ئاینیەکان بانگەشەی بۆ دەکەن شتێکەو ئەوەی لە ژیانی کۆمەڵایەتیدا دێتە دی شتێکی ترە.. ئاینە جیهانی و نێونەتەوەییەکان، لە هەرەتی دەسەڵات و برەوی خۆیاندا نەیان توانیوە نەتەوە جیاوازەکان یەک بخەن. هەڵبەتە ئەمە ئاساییە، چونکە ئاینەکان زۆرجار بە خۆیان بەسەر ئاینزای جیاوازدا دابەشبوون. نەتەوە جیاوازەکان زۆرجار ئەم جیاوازی ئاینزایانەیان بۆ پاراستنی کیان و قەوارەی نەتەوەیی خۆ بەکاربردووە، یانی هاتوون لە نێو ئاینزاکاندا ئاینزایەکی تایبەتیان هەڵبژاردووەو هەندێ مۆرک و شەقڵی کۆمەڵایەتی خۆیان پێبەخشیوە، چونکە هەرچەندە ئاین لە بنەڕەتدا کارێکی ڕۆحانی باتینیە، بەڵام لە کاریگەریی یاساو ڕێسائێن ژیانی کۆمەڵایەتیش بەدەر نابێت. چونکە پەندو ئامۆژگارییە ئاینیەکان، عادەتەن لە کتێبێکەوە، لە کتێبێکی تایبەتیەوە هەڵدەهێنجرێت و ئەو کتێبەش بە زمانێک لە

زمانان تۆمارکراوە، ئەم پەندو ڕێنمایی و ئامۆژگاری و پرەنسیپە ئاینیانەش هەندێ سرووت و نوێژو نزایان دەخوازێت کە ئەمەش بە زمانێک، دێتە پراکتیزە کردن، هەر ئاینێک چ ئاسمانی و چ زەمینی، وادەخوازێت پەرستگەو شوێنی عیبادەت و نوێژو نزای تایبەتی خۆی هەبێت تا مومارەسەی سرووتە ئاینییەکانی تیا بکرێت. خۆ دەبێت ئەم پەرستگایانە لە لایەن هەندێ کادرانی ڕۆحی و ئاینییەوە سەرپەرشتی بکرێت و بەڕێوە ببرێت، دیارە ئەم کادیرانش بە زمانێک لە زمانان قسان دەکەن و سەر بەنەتەوەیەکی تایبەتین. بەمەدا دەردەکەوێت کە ئاین پەیوەندییەکی بەتینی بە زمانەوە هەیە. واتە هەر ئاینێک بگریت، لە ڕێگەی زمانێکەوە خەڵکی دەدوێنێت و کار بۆ بڵاوبوونەوەی ئەو زمانە دەکات. بۆ نموونە زمانی لاتینی زیاتر بە هۆی ئاینی مەسیحیەتەوە بڵاوبووەوە تا بە هۆی فتوحات و هێرشێن داگیرکاری ڕۆمانیەوە، زمانی عەرەبی زیاتر بە هۆی ئاینی ئیسلامەوە بڵاوبووەوە تا بەهۆی سیاسەت و ئیدارەوە. ئەوەی زیتر پەیوەندی ئاین بە زمانەوە نیشان دەدات، ئەوەیە کاتێ کە ئەستێرەی زمانێک دەکەوێتە لێژی و زمانەکە بەرەو نەمان دەڕوات و جێگە بۆ شێوەزارێکی دیکەی خۆی یان بۆ زمانێکی بیانی داگیرکەر چۆڵ دەکات، پتر پەنا دەباتە بەر پەرستگاکان و ئەو نوێژو نزاو سرووتە ئاینیانە لە چوارچێوەی ئەو شوێنە تەنگ و سنووردارانەدا مومارەسە دەکرێت. بۆ نموونە زمانی لاتینی تا ئیستاش لە کڵێسا کاتۆلیکیەکاندا، لە بۆنەو ئاهەنگ و سرووتە ئاینییەکاندا، بەکار دەبرێت، هەرچەندە لە ژیانی ڕۆژانەی خەڵکیدا بەکار نایەت و چووەتە خانەی زمانە مردووەکانی دنیاوە، سەبارەت بە زمانی سریانیش هەر وایە.

کەواتە هەرکاتێک ئاین دەگەڵ زمانێکدا یەکی گرت، لە هەر فاکتەرێکی کۆمەڵایەتی دیکە، زیاتر ئەو زمانە ڕیشاژۆ دەکات و دەیپارێزێت. جا کە ئاینێک دابەش دەبێت بەسەر چەند ئاینزایەکدا، جاری وا هەیە هەندێ لەو ئاینزایانە دەگەڵ زمانێکدا تێکدەکەنەوەو ئیدی ئەو زمانە دەگەڵ بڵاوبوونەوەی ئاینزایەکەدا بڵاودەبێتەوەو ئیدی دەسەڵاتی ئەو نەتەوەیەی کە خاوەنی ئەسڵی زمانی ناوبراوە، فراوان و زاڵ دەبێت. بۆ نموونە کاتێ ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانی دابەش بوو و، بوو بە ڕۆژاوایی و ڕۆژهەڵاتی، هەر بەشێکیان ئاینزایەکی مەسیحی تایبەتیان هەڵبژارد و هەر ئاینزایەکیان زمانێکی تایبەتی بۆ خۆی هەڵبژارد. ئیمپراتۆریەتی ڕۆژاوایی، کاتۆلیکیەتی هەڵبژارد و زمانی لاتینی کرد بە زمانی سیاسەت و دیانەتی خۆی. بەڵام ئیمپراتۆریەتی ڕۆژهەڵاتی ئاینزای ئەرتەدۆکسی هەڵبژارد و زمانی یۆنانی کرد بە زمانی سیاسەت و دیانەتی خۆی. ئیدی پێگەو دەسەڵاتی زمانی لاتینی بە هۆی کاتۆلیکیەتەوە بە هێز بوو، زمانی یۆنانیش بە فەزڵی ئەرتەدۆکسیەتەوە بڵاوبووەوەو بە هێز بوو.

لە سەردەمی سەرهەڵدانی مەزەبی پرۆتستانیشدا شتێکی لەو بابەتە ڕووی دا. ئەو ریفۆرمە ئاینیەی کە لۆتەر داوای دەکرد، نەک هەر کودەتایەکی مەزەبی بەرپاکرد، بەڵکو کودەتایەکی سیاسی و کۆمەڵایەتی

گەورەشی بەگەڵ کەوت. چونکە بە گوێرەی مەزەبی کاتۆلیکیەت، زمانی ئینجیل و نوێژو نزا دەبوایە هەر زمانی لاتینی بێت، بەڵام لۆتەر کە لە کاتۆلیکیەت و سیستەمی پاپاویەت کە نوێنەرایەتی کاتۆلیکیەتی دەکرد، یاخی بوو، داوای کرد کە ئینجیل بۆ زمانە ناوچەیی و لۆکاڵیەکان پاچڤە بکرێت، تا خەڵکی بتوانن بیخوێننەوەو تێی بگەن. دیارە ئەم کودەتا ئاینییە خۆ بەخۆ کودەتایەکی نەتەوەییشی بەگەڵ کەوت. چونکە لۆتەر بەمە سنوورێکی بۆ زاڵی زمانی لاتینی دانا کە لە سەرانسەری ئەوروپای ڕۆژاوادا بە هۆی ئینجیلەوە باو وزاڵ بوو. هەروەها دەسەڵاتی نەتەوە لاتینییەکانی، کە ئەو دەسەڵاتەیان لە زمانی سرووتە ئاینیەکانەوە وەرگرتبوو، بە یەکجارەکی لە ناوبرد، بەم کارە زەمینەی خۆشکرد بۆ ئەوەی هەموو ئاینزاو کڵێساکان شەقڵی نەتەوەیی وەربگرن و لە ئەنجامیشدا کڵێسا پرۆتستانتیەکان لە هەموو وڵاتە ئەوروپاییەکاندا شەقڵێکی تەواو نەتەوەیی وەرگرت..

جا بەم پێودانگە نەتەوەی سەردەست و داگیرکەر هەوڵدەدات زمانی خۆی لە نێو ئەندامانی نەتەوەی بندەست و داگیرکراودا بڵاوبکاتەوەو هەرکاتێ ئەمەی بۆ بچێتە سەر دەتوانێت بە ئاسانی نەتەوە بندەستەکە لە خۆیدا بتوێنێتەوە، دیارە ئاین لەمبارەیەوە دەورێکی گرینگ دەگێڕێت، ئەگەر سەردەست و بندەست، یان داگیرکەر و داگیرکراو هاوئاین بن ئەوا کۆنترۆڵ کردنی نەتەوەی بندەست ئاسانتر دەبێت. بەڵام بە پێچەوانەوە ئەگەر هاوئاین نەبن و لە زمانیشدا جیاوازبن، ئەوا کۆنترۆڵ کردن و تواندنەوەی زۆر قورس و ئەستەم دەبێت و هەرگیز بەو ئاسانیە نابێت کە هاوئاین بن. بۆ نموونە ئەو تورک و تاتارانەی کە لە سایەی حوکمی ئیمپراتۆریەتی رووسیدا دەژیان بە هۆی جیاوازی ئاینیان دەگەڵ دەسەڵاتی حوکمڕاندا، زمان و نەژادی خۆیان پاراست، بەڵام ئەوانەی بوون بە مەسیحی، زۆری پێنەچوو تێکەڵاوی ڕووسەکان بوون و بەرەبەرە لە ناویاندا توانەوەو بوون بە ڕووس.

کەواتە پەیوەندییە ئاینییەکان بمانەوێ نەمانەوێ کاریگەریان بەسەر پەیوەندییە نەتەوەییەکانەوە هەیەو دەبێت، هەندێجار دەگەڵ هەردوو فاکتەری زمان و مێژوودا یەکانگیر دەبێت و پەیوەندییە نەتەوەییەکان بە هێزدەکات، دیارە پێچەوانەش پێچەوانەیە.

بە هەرحاڵ پەیوەندی یان فاکتەری ئاینی بە تەنیا بەس نییە بۆ دروستکردنی نەتەوە، هەروەها کاریگەرییەکەشی لە بواری بەڕێوەبردنی سیاسەتدا، لە کاریگەری زمان ومێژوو زیاتر نیە.. کەواتە ئەم باندۆر و کاریگەرییە بەپێی پەرەسەندنی پەیوەندی ئاین بە زمانەوە، هەڵکشان و داکشان بە خۆوە دەبینێت و کاریگەری ئاین لە مەسەلەی پێکهاتەی نەتەوەدا لە چاو کاریگەری زمان و مێژوودا، فاکتەرێکی لاوەکیە. کەواتە زمان و مێژوو دوو مەرجی هەرە کاراو کاریگەری پێکهاتەو بوونی نەتەوەیە و هیچ فاکتەرێکی تری کۆمەڵایەتی و جفاکی لەمبارەیەوە ناگاتە فاکتەرێن زمان و مێژوو، مەگەر فاکتەری پەیوەندێن جوگرافی هاوتایان بکاتەوە. چونکە نەمانی پەیوەندی جوگرافی، ڕۆڵەکانی نەتەوە لە یەکدی

دادەبڕێت، با لە ڕووی زمان و مێژووشەوە یەک بن. خۆ ئەم دابڕانە جوگرافییە ڕەنگە بە درێژایی ڕۆژگار ببێتە هۆی دووركەوتنەوەو دابڕان و جیاوازی زمان و مێژووش.. کە باشترین نموونە بۆ ئەم حاڵەتە نەتەوەی کوردە.. بۆیە دۆزی سیاسی کوردی لە بنەڕەتدا، مەسەلەی یەکگرتنەوەی نەتەوەیەکە کە هەرگیز قابیل نییەو نەبووە بە زەبری سنووری دەستکرد و جبەخانەی داگیرکەر لێکدی داببڕێت، بە زەبری ئایدۆلۆژیای بە تۆبزی سەپێنراو ئەوەی لا بچەسپێنن کە یەکگرتنەوەی خەون و خەیاڵ و مەحاڵە.. خۆ ئەگەر بیانوی ئەوە قوت بکرێتەوە کە گوایە کاودانی ناوچەیی و جیهانی لەبارنەبن بۆ وەدی هاتنی ئەو(حەقیقەتە خەونە)- دیارە کە کاری بۆ نەیەتە کردن هەرگیز لەبار نابێت- ئەوا کاتی ئەوە هاتووە کورد بە دەنگی بەرز و بێ ترس ئەو خەونە بگێڕێتەوەو کاری بۆ بکات، چونکە کورد ئەگەر خاتری دژمنەکەشی بگرێت و خەونەکەی نەگێڕێتەوە!!! ئەوا دژمنانی کورد پەی پێدەبەن و هەمیشەش لەو پێودانگەوە مامەڵەیان دەگەڵ کردووین ودەکەن..کەواتە با چیتر سنووری دەسکردمان لێنەکرێت بەو موقەدەساتەی کە قابیلی دەسکاری نەبێت، بەڵێ قابیلی دەسکارییەو ئەولاتریش، چونکە ئەم مەسەلە ڕەوایە لە هەست و نەستی هەرکوردێکدا هەیەو هەر هێندەمان زەحمەتە تا ئەم هەستە هەندێکی دی دەخەملێت و لە واری پراکتیکیدا وەکو واقیع و حەقیقەت بەکاردەبرێت. بۆیە هەستی نەتەوەیی فاکتەرێکی گرینگە و وەکو دژمنانی کورد هەوڵی سستکردن و پارچە پارچە کردنیان داوە، خۆیشمان بە داخەوە زۆر بە هەندمان وەرنەگرتووەو کارمان بۆ نەکردووە. بگرە هێندێ جار ئارەزوومەندانە وبە خۆڕایی ویستی ناڕەوای دژمنانمان بە جوانی جێبەجێکردووە، خەونی دژمنی خۆمان بەدی هێناوە!

بە هەرحاڵ خۆ ڕۆژگار لە یەک قاڵبا نامێنێت! ئەوەتا پاش کپی و بێدەنگییەکی زۆر، ڕووداوەکانی سەرەتاکانی سەدەی بیست و یەکەمی جیهان ئەوەیان سەلماندووە کە داگیرکەرانی کورد دەبێ بە پێوانەیەکی ئەخلاقی بە سیاسەتی خۆدا دەرهەق بە نەتەوەی کورد بچنەوە، چونکە سیاسەتی نا ئەخلاقی مەحکوم بە تێشکانە و داگیرکەرانی کوردیش لەوەی پتر بۆیان ناچێتە سەر کە بە پێچەوانەی دەستوورو قانوون ڕەفتار بکەن و پشت بە چەک و زانیاری عەوام خەڵەتێن ببەستن بۆ جێبەجێکردنی مەبەستی خۆ و قانوونیەت بەخشین بە پێخوستکردنی مافی میللەتان.

هەڵبەتە سەربەخۆیی مافێکی قانوونی هەر میللەتێکە و ئەمەش لە کەش و هەوای دیموکراسی و لە مەیدانی ریفراندۆمی ئازادا بەرجەستە دەبێت. گەر زۆربەی ڕۆڵەکانی میللەتێک داوای سەربەخۆیی کرد، ئەوا دەبێ ڕێزی خواستی ئەو میللەتە بگیرێت و مافی تەواوی بدرێتێ.. دەنا باوی ئەوە نەماوە میللەتێک لە ڕووی بێدەسەڵاتی و بێ پەنایییەوە بکرێت بە قوربانی بۆچوونێک کە لە بنەڕەتدا پێی قابیل نییە.. دیارە هیچ سیاسەتێک، چەند فێڵبازانەو پەنامەکیانە چنرابێت، یان چەند لە سایەی دروشمی بریقەداری بە ناو پێشکەوتووخوازانەدا خۆی وەشاردبێت، ناتوانێت ئەو دیوارانە بپارێزێت کە بە تۆبزی،

میللەتێک یان وڵاتێک دەکەن بە دوو بەش و چەند بەشەوە، ئەو دیوارانە بە بەردی بتەوی هەر ئایدۆلۆژیایەک یان بە زەبری هەر چەکێک ڕۆنرابێت، لە بەردەم ویست و هەستی یەکبوونی میللەتدا خۆی ڕاناگرێت و ئاشکرایە جوانترین هەستی ئینسانی، هەستی بە یەکدی گەیشتن و یەکبوونە و هیچ کۆسپ و لەمپەرێکیش خۆی لەبەر ناگرێت و هەر سیاسەتێک ئەم حەقیقەتە فەرامۆش بکات مەحکوم بە نەمانە، چونکە ئایندەی شکۆداری مرۆڤ بەندە بە سەربەخۆیی و یەکگرتن و ئازادی و دیموکراسییەوە، خەونی کوردیش کە دەوڵەتی کوردییە درەنگ یان زوو هەر دێتە دی...

بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە:

* - ابوخلدون/ ساطع الحصری/ ارا ء واحادیث فی الوطنية والقومیه/ دارالعلم للملاین/ بیروت/ ط/١٩٥٧

* - ساطع الحصری/محاضرات فی نشوء الفكره القومیه/ط٤/١٩٥٩/بیروت/ دارالعلم للملاین

* - ابو خلدون/ساطع الحصری/فی اللغه والادب و علاقتهما بالقومیه/ مركز دراسات الوحده العربیه/ طبعه خاصه/ ط٢/ ١٩٨٥

* - ابوخلدون/ ساطع الحصری/ حول القومیه العربیه/ دارالعلم للملاین/ بیروت/ ط١/حزیران/١٩٦١

* - تیخۆنۆفا/ ساطع الحصری/ رائد المنحی العلمانی فی الفكر العربی/ دارالتقدم/ مۆسكۆ/١٩٨٧

* پەلکە ڕەنگینە/ حەمەکەریم عارف/چ١/هەولێر/ل٢٨٧ - ٢٨٨

* پەیڤستانی من/ حەمەکەریم عارف/چ١/٢٠٠٩/سلێمانی/ل١١-٣٩

* سفرەی فەقیران/ حەمەکەریم عارف/چ١/٢٠١٢/دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم/سلێمانی/ل ١٨٢-١٩٨

له پەراوێزی دیموکراسییەتدا

"١"

هەر کۆمەڵگەیەک پرساو فرە پرسیار نەبێت، یان بۆ هەر پرسیارێک کۆمەڵێک وەڵامی ئامادەو پێشوەختەی هەبێت، کۆمەڵگەیەکی وەستاوە، مردووە، هیچ بزوتنەوەیەکی فیکری و هزری نابێت و هەرگیز ناتوانێت شان بە شانی گۆڕانکارییەکانی دنیا خۆی تازە بکاتەوە و بە بێ منەت بەگەڵ کاروانی ژیارو شارستانیەتی تیرەی بەشەر بکەوێت و ببێت بە شەریکی بەرهەمهێنانی مێژووی تیرەی بەشەر، بەڵکو دەبێت بە مێملّ بەسەر ژیانەوەو، ژیان تا سەر ئەمەی لێ قبووڵ ناکات..

هەڵبەتە پرسایی جگە لەوەی سیفەتێکی مرۆڤانییە، پەیوەندییەکی زۆریشی بە دیموکراسی و ئۆتمۆسفیری دیموکراسییەوە هەیە. بەم پێودانگە پرسیار نەک هەر داینەمۆی دیموکراسیەتە، بەڵکو داینەمۆی ژیانیشە. لە نەبوونی پرسیاردا ژیان دەوەستێت، دیموکراسییەت زندە بە چاڵ دەبێت، لە بار دەچێت.. دیارە ئەگەر سەرنجی مێژووی دیموکراسییەت بدەین، دەبینین زۆر هەورازو نشێوانی تەی کردووە، دژمنان و لایەنگرانی هەبووە، شکست و سەرکەوتنی بە خۆوە دیتووە، رێگایەکی دوورو درێژی بڕیوەو تا هەنووکەش، لە دیموکراسیترین سیستەمی دیموکراسیدا بێ کەم و کوڕی و کێماسی نییە.. ئەمەش ئاسیوی بە پرۆسەی دیموکراسی لە سەرانسەری جیهاندا گەیاندووەو دەگەیەنێت. بۆیە ئەگەری ئەوە هەیە لە وڵاتێکا یاساو رێسای دیموکراتیک لەسەر کاغەز هەبێت، بەڵام دیموکراسی فەرمانڕەوا نەبێت..یان بە شێوەیەکی ئینتیقائی مامەڵەی لە تەکدا بکرێت و دێوانگۆڕ (مسخ) بکرێت.

بە هەرحاڵ دیموکراسی دەسکەوتێکی مرۆڤایەتییەو، لەوە دەرچووە تایبەت بێت بەم کیشوەر یان بەو کیشوەر، ئەمرۆکە بووە بە دیاردەیەکی جیهانی و خەڵکانێکی زۆر لە هەر کۆمەڵگەیەکی بەشەری و سەر بە هەر چین و توێژێکی کۆمەڵایەتی و ئابووری، لە هەر ئاستێکی خوێنەواری و رۆشنبیریی و سەر بە ئۆل و ئاین و مەزەبە ئاسمانی و زەمینییە جیاوازەکان لایەنگری لێدەکەن و بە سیستەمێکی لە بارو پەسندی حوکمڕانی و فەرمانڕەوایی دەزانن.. کەواتە دیمۆکراسی وەکو دەسکەوتێکی تیرەی بەشەر، دەبێ بێتە پاراستن، هەڵبەتە باشترین چەکی پاراستنی هەر دەسکەوتێکی ئەرێنی، ئەقڵ و ئەقڵانییەتە.. بۆیە پێویستە لە گۆشەنیگاو روانگەیەکی ئەقڵانییەوە مامەڵە لەتەک دیموکراسیەتدا بکرێت، کە مخابن، زۆربەی خەڵکی، بە تایبەتی لەو شوێنانەدا کە ئەزموونێکی کەمیان لە بواری حوکمڕانی دیموکراسیدا هەیە، یان هیچ ئەزموونێکیان لەو بوارەدا نییە، زیاتر بە شێوەیەکی سۆزداری و عاتیفی مامەڵە لەتەک دیمۆکراسیەتدا دەکەن تا بە شێوەیەکی ئەقڵانی کە ئەمە خۆی لە خۆیدا بە

زەرەرو زیانی دیموکراسییەت دەشکێتەوە. هەڵبەتە سەرباری ئەوەی ئەمڕۆ دموکراسییەت، لە سەرانسەری دنیادا و لە کایەو بوارە جیاوازو جۆراوجۆرە فەرهەنگی و ڕۆشنبیریی و حەیاتییەکانی بەشەردا کەم تا زۆر ڕەنگی داوەتەوەو لە حاڵی خۆسەلماندندایەو هەڤڕکی سیستەمە حەیاتیەکانی دی دەکات، کەچی وێڕای ئەوەش ئەستەمە بتوانرێت پێناسەیەکی چڕوسخ و گشتگیرو بنجبڕی ئەکادیمیانەی دیمۆکراسییەت لە ڕووی چەمک و ماناوە بکرێت و، دیارە فرە لق و پۆپی دیموکراسییەت، بە خۆی یەکێکە لە فاکتەرو هۆکارەکانی ئەم پێناسە ناپەزێرییە. بۆیە پێناسەی دیموکراسییەت بە گوێرەی پرەنسیپە فەرهەنگییەکانی خۆی، بە پێی قۆناغی مێژوویی و بە گوێرەی جیهانبینی و نۆڕینی شەخسی و چینایەتی و کۆمەڵایەتی و سیاسی دەگۆڕێت و پێناسەی جیاواز هەڵدەگرێت.. بەڵام وێڕای ئەم جیاوازی و گۆنگییەش، دەکرێت پرەنسیپ و بنەماو تایبەتمەندییە ڕیشەییەکانی سیستەمێن دیموکراتیک لە سیستەمێن نا دیموکراتیک جیابکەینەوە کە پسپۆڕان و شارەزایانی بوارەکە لە سێ خاڵی سەرەکیدا چڕیان کردووەتەوە: یەکەم: وەرگرتن و بە دەستهێنانی پۆستی دەوڵەتی لە ڕێگەی هەڤڕکی و مونافەسەوە دەبێت. دووەم: بۆ وەرگرتنی پۆست و پایە،دەبێ بە دوور لە هەر تەزویرو ساختەکاری و گوشارو ناچارکردنێک، بێئەوەی هیچ گروپێکی کۆمەڵگە کەنار بخرێت وفەرامۆش بکرێت، بۆ هەر قۆناغێکی دیاریکراو، هەڵبژاردنێکی شەفاف وتیوارو دادپەروەرانە بکرێت. سێیەم: دەبێت ئازادییە مەدەنی و ڕامیارییەکان بەرقەراربێت، تا ڕاستی و دروستی بەشداریی و هەڤڕکی رامیاری زامن بێت و بە دیاربکەوێت..

"٢"

هەڵبەتە هزرو بیری سیاسی هەر کۆمەڵگەیەک کار لە ئابووری، بونیادی کۆمەڵایەتی، کەلتوور و ئۆل و ئاینی ئەو کۆمەڵگەیە دەکات و پێچەوانەش پێچەوانەیە، واتە هزرو بیری سیاسی هیچ کۆمەڵگەیەک لە کاریگەریی و باندۆری ئابووری، کۆمەڵایەتی، کەلتووری و ئاینی ئەو کۆمەڵگەیە بەدەر نابێت. بەم پێودانگە سەرهەڵدان و پەیدابوونی دیموکراسییەت، پەیوەندییەکی تەواوی بە هەلومەرجی ئابووری، کۆمەڵایەتی و رامیاریی کۆمەڵگەوە هەیە.. و ماف و ئەرکی هاووڵاتی، ئازادی بەیان و گوزارشت، ئازادی چاپەمەنی، ئازادی جڤاکی، بەشداریی خەڵکی لە قەرارێن سیاسی چارەنووسسازدا، داکۆکی یاسایی لە مافێن تاک و کۆمەڵ لە بەرانبەر سەرکوتکارییەکانی دەوڵەتدا، هەر هەموو ئەمانەو زۆر ئازادی دی لە پێشمەرجەکانی دیموکراسیەتن. بێگومان ئەو فاکتەرە کاریگەرانەی کە زەمینە بۆ سەرهەڵدان و گەشەکردنی دیموکراسییەت خۆش دەکەن، فاکتەرێن نەگۆڕو ئەبەدی نین، هەروەها کۆسپەکانی بەردەم سەرهەڵدان و گەشەکرنی دیموکراسییەتیش نەگۆڕو ئەبەدی نین. ئەگەر هەندێ ورد لە سەرهەڵدان و گەشەکردنی دیموکراسیەت بڕوانین، دەبینین بە درێژایی مێژووی خۆی، بە تایبەتی لە دوو سەدەی

رابردوودا، به زۆر هەورازو نشێواندا تێپەڕیوە. تازەترین شەپۆلی دیموکراسییەت، لە ناوەڕاستی ساڵانی هەفتایەکانی سەدەی بیستەمدا، کاتێ دەستی پێکرد کە ڕژێمە سەرکوتکارەکانی پورتوگال، ئەسپانیاو یۆنان، هەرەسیان هێناو ڕژێمێن دیموکراتیک جێگەی گرتنەوە. شەپۆلێکی دیکەی دیموکراسییەت، لە سەرەتایەکانی دەیەی هەشتایەکانی سەدەی رابردوودا، لە وڵاتانی ئەمریکای لاتین و لە ئاسیادا سەری هەڵدا، لەوانە کۆریای باشوور، تایلاندو، فلیپین. ئەو دەوڵەتانەی کە لە یەکێتیی سۆڤیەت و ئەوروپای رۆژهەڵاتی و هەندێک لە دەوڵەتانی باشووری بیابانی ئەفریقیا جیابوونەوەو سەربەخۆیی خۆیان وەرگرت، لە دەیەی هەشتایەکان و سەرەتای نەوەتەکاندا، ڕێگەیەکی دژوارو سەختیان بڕی تا لە دەسەڵات و رژێمی دکتاتۆرییەوە بەرەو دەسەڵات و ڕژێمی دیموکراسی بگوازنەوە. دیارە دیموکراسییەت تەنیا بە بڕیار بەرپا نابێت و ڕێگای دیموکراسییەت، ڕێگەیەکی هەموار و ئاسانیش نییە، دەستێ جلک نییە بچیت لە بازاڕ بە دروونی بدەیت و لەبەری بکەیت و دیموکراسی هەی دیموکراسی!!.. بەڵکو پرۆسەیەکی ئاڵۆزو درێژخایەنەو لە کاریگەری کۆمەڵێک فاکتەری هەرە گرینگی وەک: ئابووری، کەلتووری، رامیاری و جڤاکی و، ئاینی بەدەر نابێت.

هەڵبەتە ڕاوبۆچوونی جیاوازو هەمەجۆر دەربارەی هەڤبەندی پەرەسەندنی ئابووری و ، ئۆرگان ودامەزراوە دیموکراتیکەکان هەبووەو هەیە. هەندێک لە پسپۆڕانی ئەو بوارە پێیان وایە ئازادی تاک و تاکگەرایی، بەدەر لە پێگەی ئابووری تاکەکان، رۆڵێکی یەجگار گەورەی هەیەو فاکتەرێکی گرینگی زەمینە خۆشکردنە بۆ سەرهەڵدان و ریشاژۆبوونی دیموکراسیەت. هەندێکی دیکە لە تیۆریسێنانی سیاسی، هەڤبەندییەکی بتەو لە نێوان ئابووری بازاڕی ئازاد و دیموکراسییەتدا دەبینن و، دیموکراسییەتی مۆدێرن بە زادەو بەروبوومی سەرمایەداری دەزانن، چونکە تا دیموکراسییەت زیاتر بێت بازاڕی ئازاد گەرمترو بە ڕمێنتر دەبێت و، پێچەوانەش پێچەوانەیە.. دیارە بەڵگەشیان بۆ ئەو بۆچوونەی سەرێ، ئەوروپای باکوور و ئەمریکای باکوورە، کە مافێن ڕامیاری لەو کۆمەڵگانەدا، لە هەوەڵین قۆناغەکانی سەرهەڵدان و پەرەسەندنی سەرمایەداریدا و لە ژێرگوشاری چینە چەوساوەو بێ نەواو نەدارەکانی کۆمەڵگەدا پەرەی سەند. لەگەڵ پەرەسەندنی ئابووری و خۆشگوزەرانی و ڕەفاهیەتی کۆمەڵگەدا، چینێکی مامناوەندی بۆرژوای سەربەخۆ پەیدا بوو. ئەم چینە بۆرژوایە، بە زەبری هێزی ئابووری خۆی، کۆمەڵگەیەکی مەدەنی ئەوتۆی هێنایە ئاراوە کە ئۆرگان و دامەزراوەی بەهێزی وەکو ئەنجوومەنان، سەندیکا وڕێکخراو وحیزب و گرووپی هەمەجۆری خودان بەرژەوندی گەورەی بەگەڵ کەوت و لێکەوتەوە، دیارە ئەم دامەزراوانە هێزو دەسەڵاتی حکوومەتی، کەم و سنووردار دەکرد. کەمبوونەوەی دەسەڵاتی دەوڵەت و حکوومەت، بووە مایەی بەرزبوونەوەی ئاستی ڕێزو حورمەتی مافی بەشەر و زاڵبوون و فەرمانڕەوایی یاسا، کە دوو کۆڵەکەی بنەڕەتی و سەرەکی هەر حکوومەت و دەسەڵاتێکی

دیموکراتیکن.. به کورتی و کرمانجی زیادبوونی دەسەڵات و توانای ئابووری هاووڵاتیان، هێزو دەسەڵاتی سیاسی کۆنترۆڵ کردو فەرمانڕەوایی و زاڵبوونی دیموکراسیەتی لێکەوتەوە.

بەڵام لە وڵاتانی پاشکەوتوودا، یان لەو وڵاتانەی کە تازە کەوتوونەتە سەر سکەو لە حاڵی گەشەکردن و پەرەسەندندان، بە زۆری هەردوو دەسەڵاتی ئابووری و سیاسی لە دەستی یەک چینی بچووکی خەڵکیدایەو، سەرچاوەی دەرامەتی خەڵکی نائاسایی پڕ کەموکووڕی و کێماسییەو،سەروەت و سامانی وڵات قۆرخی کەمینەیەکی بچووکی میللەتە کە لە هەمان کاتدا خاوەنی دەسەڵاتە سیاسییەکەشن. عادەتەن دەوڵەت و حکومەت گرینگترین سەرچاوەی سەرمایە، دەرامەت، دەسەڵات و پایەیە.. دیارە لەمجۆرە وڵاتانەدا دیموکراسییەت بە ئاسانی نایەتە دی و هەزارو یەک کۆسپ و تەگەرەی دەخرێتە بەردەم و تەنانەت سەندووقی دەنگدانیش، ئەگەر بەکاربیرێ، زیاتر بۆ چاو وڕاوەو لە بنەڕەتدا دژی پرۆسەی دیموکراسییەتە و بۆ ئەوەیە دیموکراسییەت لەبەرچاوی جەماوەری خەڵکی بخرێت.

دیارە قۆرخکردنی سەرچاوەو ئیمکاناتە دارایی و ئابووری و سیاسییەکان بۆ دەسەڵات و حکومەت، دەکاتە کارێک حکومەت ڕوو بە ڕووی گەندەڵی نەبێتەوە، کە بە زەرەرو زیانی جەماوەری ڕەش و ڕووتی خەڵک دەشکێتەوە. دیارە لەم جۆرە سیستەمەدا، کە حاڵی زۆربەی هەرە زۆری ئەو وڵاتانەیە کە تازە لە هەوەڵی ڕێگادان بەرەو دیموکراسییەت، پەیوەندییەکان زیاتر پەیوەندی شەخسی و تایبەتین، کە خۆی لە خۆیدا فاکتەری گەندەڵییە، گۆڕین و هەڵوەشاندنەوەی ئەو پەیوەندییە شەخسی و تایبەتی و حیزبیانەو، دۆزینەوەی میکانیزمێکی یاسایی دروست و ڕەوا بۆ دابەشکردنی سەرچاوەکانی دەسەڵات، لە سەر بنەمای شایستەیی، ئەگەر مەحاڵ نەبێت نیمچە مەحاڵ و زۆر دژوارە، کە ئەمە بە زەقی لە ئەزموونی هەرێمی کوردستانەکەی لەمەڕ خۆمان دیارە.

لە کەلتوورو فەرهەنگی سیاسی دیمۆکراسیەتدا، دابەشکردنی دادپەروەرانەو بە ئینسافی ئەو سەرچاوەو دەسەڵاتانەی کە دەربەست لە دەستی دەوڵەت و حکوومەتدان، کارێکی ئیلزامییە. دەبێ سنووری فەرمی و یاسایی نەخش و ڕۆڵی دەوڵەت دیاری بکرێت، دەبێ کۆمەڵێک پێوەر بۆ عورف و ئەتەکێتی ئەخلاقی بەرپرسان دابنرێت و پرۆسەی ریفۆرم و ریفۆرمکاری بەردەوام بێت و پۆست و پایە ئیداری و سیاسییەکان بە گوێرەی شایستەیی دابەش بکرێت. دیارە ئەمەش کارو وەختی زۆری دەوێت تا دێتە بەرهەم و، بە کەفلەکونێک نایەتە دی..

"٣"

هەڵبەتە لێرەدا نابێت ڕۆڵی فاکتەرێن کەلتووری و فەرهەنگی لە بواری دیموکراسیەتدا فەرامۆش بکرێت، چونکە دەوری فاکتەرێن کەلتووری، ئەگەر لە دەوری فاکتەرێن ئابووری زیاتر نەبێت، ئەوا هیچی کەمتر نییە. یەکێک لە مەرجەکانی گەشەکردن و گەشانەوەی دیموکراسییەت ئەمەیە کە هاووڵاتیان و بژاردەێن

سیاسی، ئازادی گوزارشت و بەیان، ئازادی جڤاکی، ئازادی ئاینی و، ئازادی چاپەمەنی و بڵاڤۆکیان قەبووڵ بێت و بەڕاستی باوەڕیان پێی هەبێت. مەرجی لەمەش گرینگتر ئەمەیە کە ئۆرگان و دامودەزگاو دامەزراوە سیاسییەکان بەڕادەیەک جێگەی باوەڕو متمانەی خەڵکی بن، خەڵکی بە یاساو، بڕیارو سیاسەت و ئەنجامی هەڵبژاردنەکانیان قاییل بێت و هەرچییەک و هەرچۆنێک بێت ملکەچی بێت.

بە هەرحاڵ، کەلتووری دیموکراسییەت تا ڕیشاژۆ دەبێت و دەبێت بە بەشێک لە پەروەردەی جڤاکی وشارستانیەتی خەڵک، ماوەیەکی زۆری دەوێت، بە بڕیارێکی کوتوپڕو لە کەفلەکونێکدا دروست نابێت، بۆ نموونە ئازادی، مافی ڕەئی و، فەرمانڕەوایی یاسا لە وڵاتێکا کەپێشتر هیچ داب و نەریتێکی دیموکراسیانەی بە خۆوە نەدیتبێت و فرە حیزبی و کێشماکێشی سیاسی و ململانێی مەبدەئی بە خۆوە نەدیتبێت، بە ئاسانی و لە شەو ورۆژێکدا نایەتە دی و وەختی دەوێت تا ڕیشاژۆ دەبێت و دەبێت بە بەشێک لە پەروەردەی شارستانیانەی جەماوەری خەڵک.. جا هەر لیرەوە پێویستە ئاماژەیەکی خێراش بە فاکتەری ئاین لەو بارەیەوە بکرێت، گەلێک لە شارەزاو پسپۆڕان پێیان وایە وڵاتانی پرۆتستان مەزەب ، بە زۆری لە وڵاتانی کاتۆلیک مەزەب دیموکراسی تربوون، یان بە وتەیەکی دی ئامادەگی بە دیموکراسی بوونیان زیاتربووە. ئەمەش دەگەڕێننەوە بۆ ئەوەی کە بونیادو پێکهاتەی دامودەزگای رۆحانییەت و دینی مەزەبی ناڤبری لەسەر بناخەی زنجیرە مەراتبی دەسەڵاتە، واتە دەسەڵاتی ڕۆحانی بە زنجیرە لە سەرێڕا بۆ خوارێ دێت. ئەمەش وایکردووە کە گەلێک لە پەیرەوکارانی مەزەبی ناڤبری مایل نەبن بەلای ئەو باوەڕو بۆچوونەدا کە باشترین شێوەی بەڕێوەبردنی کاروباری وڵاتێک ئەوەیە حیساب بۆ جەماوەری خەڵک بکرێت و بەرژەوەندی زۆربەی خەڵکی ڕەچاوبکرێت و بکرێن بە شەریکی بەرێوەبردنی وڵات. مەزەبی پرۆتستان، بە پێچەوانەوە، پتر مەزەبێکی تاکگەرایانەی هاوبەشییەو، کەمتر زنجیرە مەراتبی دەسەڵاتی، تیادا پەیرەو دەکرێت.. هەڵبەتە کاروانی بزاڤی دیموکراسی پتر لە وڵاتانی کاتۆلیک مەزەبەوە، دەستی پێکردووە، ئەمەش ڕەنگدانەوەی ئەو ڕیفۆرمە ڕیشەییانە بوو کە لە پرەنسیپ و ئاموچیارییەکانی کلێساو گوتارێن سیاسی کلێسادا لە دەیەی شەستەکانی سەدەی بیستەم بە دواوە کرا. واتا ئەم گۆڕانکارییە لەلایەکەوە بە هۆی کەمبوونەوەی باندۆر و کاریگەریی بیرو بۆچوونی (ڕاستی توندڕەو) یان فاشیزم بوو لە هەردوو گوتاری ئاینی و سیاسی کاتۆلیک و لەلایەکی دیکەشەوە زادەی کاریگەریی گەشەسەندنی بێ وێنەی ئابووری دوای دووەم جەنگی جیهانی بوو لە زۆر وڵاتانی گەورەی کاتۆلیک مەزەبی وەک ئیتاڵیا، بەرازیل و شیلی..

سەبارەت بە وڵاتە ئسلامییەکان، بە تایبەتی وڵاتە عەرەبییەکان و بە تایبەتتر عەرەبستانی سعوودی، هیچ بەشدارییەکیان لە کاروانی بزاڤی بەرەو دیموکراسی، نەبووە. زۆربەی رژێمە ئیسلامییە

عەرەبییەکان، ڕژێمی دیکتاتۆری ئۆتۆکراسین، بۆیە چاوەڕوان ناکرێت دیموکراسی و ئازادی سیاسی لەو وڵاتانەدا بە ئاسانی و لە ئایندەیەکی نزیکدا سەرهەڵبدات.

مەزەبی ئەرسەدۆکسی مەسیحییەتیش، وەکو ئاینی ئیسلام، هەردوو بواری دیانەت و سیاسەت بە یەک شت دەزانێت، یان بە گوتەیەکی دی بە دوو دیوی یەکپارچە دراو دەزانێت، بۆیە لە رووی مێژووییەوە، بزووتنەوەی دیموکراسی لە وڵاتانی ئەرسەدۆکسی مەزەبدا، لاواز بووە.

هەڵبەتە سەبارەت بە کۆنفۆشیوسیەتیش لە چیندا، بەشێک بووە لە دەوڵەت و زۆربەی شارەزایان و پسپۆڕان ڕایان وایە کە ئاینی تەقلیدی کۆنفۆشێوس یان نادیموکراسی بووە یان ئەنتی دیموکراسی بووەو کۆماری میللی چین تا هەنووکەش دەوڵەتێکی دکتاتۆری یان ئۆتۆکراسی وتاک حیزبییە، هەرچەندە گەشەکردن و پەرەسەندنی ئابووری بازاڕی ئازاد، لەم ساڵانەی دواییدا، دەسەڵات و دەسەڵاتڕانی دەوڵەت یان حکومەتی کەم کردووەتەوە. لە نێو وڵاتانی کۆنفۆشیوسی مەزەبدا تەنیا ژاپۆن توانی لە ئاخرو ئۆخری سەدەی بیستەمدا، حکومەتێکی دیموکراسی دابمەزرێنێت، هۆی سەرەکی ئەم گۆڕانکارییەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە ژاپۆن لە پاش دووەم جەنگی جیهان لە لایەن ئەمریکاوە هاتبووە داگیرکرن و سوودیان لە داب و نەریت و کەلتووری دیموکراسیانەی داگیرکەرەکەی خۆیان وەرگرت.دەنا هەموو وڵاتانی کۆنفۆشیوسی مەزەبی دیکەی وەک کۆریاو سەنگافورە، تایوان و ڤێتنام، ڕژێمێن دیکتاتۆری و ئۆتۆکراسی بەڕێوەیان بردوون، هەڵبەتە ئەوانیش لەو ساڵانەی دواییدا وەکو چین بە هۆی گەشەکردنی لەزی ئابووری و هاتنە کایەی بازاڕی ئازادەوە، سیستەمی حوکمڕانییان گۆڕانکاری بەسەر هاتووەو ئەو دەسەڵاتە ڕەهایەی جارانیان نەماوە.

بەڵام هندوستان، بە پێچەوانەی ئەو وڵاتانەی لە سەرێ ڕا ئاماژەمان کردنێ، کە زۆربەی خەڵکەکەی هندۆمەزەبن، بەر لەوەی ببێت بە وڵاتێکی پیشەسازی، بوو بە وڵاتێکی دیموکراسی. یەکێک لە هۆیەکانی ئەوەیە کە بندەستی ئیمپریالیزمی بەریتانی بوو کە خودانی باکڕاوندو کەلتوورو داب و نەریتی دیموکراسیانە بوو، کە کردیە کارێک هندییەکان چاویان لێبکەن یان بەلای کەمەوە سیستەمی دیموکراسییان بەلاوە غەریب و نامۆ نەبێت، هۆیەکی دیکەی دەگەڕێتەوە بۆ خەسڵەتی خودی ئاینەکە، گرووپە مەزەبی و سیاسییەکان لە هندوستاندا کەم تا زۆر جیاوازو هەمەجۆر بوون، ئەمەش خۆی لە خۆیدا ڕێگە خۆشکەر بوو بۆ گەشەکردن و گۆڕانکاری دیموکراسی و، گوتارو داب و نەریتی دێرینەی ڕۆشنگەریی و فەرهەنگی وڵات، نەبووە کۆسپی سەر ڕێگای دیموکراسییەت.

جا لەبەر ڕۆشنایی ئەو بۆچوونانەی سەرێ ئەگەر سەیری هەرێمی کوردستان بکەین، ئەوا دەبینین کە واقیعی وڵات چ لە رووی ئابووری، کەلتووری سیاسی و جڤاکی و ئاینییەوە، بە قازانجی پرۆسەی دیموکراسی نییە، لە رووی ئابوورییەوە، یەجگار شێواو سیماگۆنگە و سەروەت و سامانی وڵات، قۆرخی

کەمینەیەکی بچووکی خەڵکییە کە لە هەمان کاتدا خودانی دەسەڵاتی سیاسیشن و حکومەت بووە بەسەرچاوەی گرینگترین سەرمایە، دەرامەت، دەسەڵات و پایە. دیارە ئەمە جگە لە گەندەڵی هیچی تری لێ شین نابێت. لە ڕووی کەلتووری سیاسی جڤاکییەوە، زۆر دواکەوتووەو پەیوەندییەکان، پەیوەندی شوان و مێگەلە، پەیوەندی بت و بتپەرستە کە نە بتپەرست دەبێت بە خاوەنی ئەقڵیەتێکی تەحلیلی مۆدێرن و نە بتیش دەستبەرداری پایەی بتایەتی خۆی دەبێت، پەیوەندییەکان زیاتر خێڵەکییە تا پەیوەندییەکی مۆدێرن بێت و لەسەر بنەمای توانا و شایستەیی فەردی ڕۆنرابێت، هەموو دەزانین پەیوەندی خێڵەکی لەسەر بنەمای گوێڕایەڵی دەستەجەمی، بە شێوەیەکی هەرەمی لە سەرێڕا بۆ خوارێ ڕۆنراوە.. تەنانەت پێکهاتەی حیزبەکانیش پێکهاتەیەکی ئەستوونییە نەک ئاسۆیی. لە ڕووی ئاینییەوە، موسوڵمانی شافیعی مەزەبی داخراوە، کە زیاتر لایەنگری دەسەڵات و دەوڵەتە تا پارێزەری جددی مافی بەشەر، ئازادی بەیان، ئازادی جڤاکی، ئازادی مەزەب بێت. بۆیە هیچ جێگەی سەر سوڕمان نییە ئەگەر ئاسۆی دیموکراسیمان لێڵ و تاری بێت!! بەڵام ئەمە بەو مانایە نییە، تروسکەی تیا بەدی ناکرێت، چونکە پرۆسەی دیموکراسییەت، بە تایبەتی لەم بیست ساڵەی رابردوودا، لە زۆربەی ئەو وڵاتانەی کە تازە بۆنی دیموکراسیەتیان تێگەڕاوەو تازە کەوتوونەتە سەر سکەی دیمۆکراسییەت، جۆرە پاشاگەردانییەک بەدی دەکرێت. بەڵام وێڕای ئەوەش شەپۆل و تەوژمی دیموکراسی بەرێوەیەو رژێم و سیستەمە ئایدۆلۆژییەکان، کەم تا زۆر دەگۆڕێن، سەرمایەداری و سەرهەڵدانی چینی بۆرژوای نیشتمانی وەکو چینێکی شۆرشگێڕی گوڕانخوازی سەردەمی خۆی ، وەکو چینێکی فرە ئاوات و ئامانجی ئابووری و عەوداڵی بازاڕی ئازاد، سەرهەڵدانی چینی کرێکار، بەرزبوونەوەی ئاستی ژیان و بژێوی، بەرزبوونەوەی ئاستی خوێنەواری ، هەر هەموو ئەمانە زەمینە خۆشدەکەن بۆ سەرهەڵدان و پەیدابوون و ریشاژۆبوونی ئۆرگان و دامەزراوەکانی کۆمەڵگەی مەدەنی، کە تەنیا لە هاماج و ئۆتمۆسفیری دیموکراسیدا هەڵدەکات و گەشە دەکات، بۆیە چاری ناچارە لە پێناوی مانەوەی خۆیدا داکۆکی لە دیموکراسییەت بکات و هیچ پێشێلکارییەک لە دەسەڵات قەبووڵ نەکات و رێگەی نەدات سنووری دەسەڵاتە یاساییەکانی خۆی ببەزێنێت.

بەم پێیە حکومەت و دەسەڵات دیموکراسی بێت یان نادیموکراسی، بە دەستی جەماوەری خەڵکی دێتە دامەزراندن و دروستکردن، شێوەو فۆرمی حکومەتان تا ڕادەیەکی زۆر بەندە بە فاکتەرێن ئابووری، ڕامیاری، کەلتووری و ئاینییەوە. بەڵام ئەم فاکتەرانەش ناتوانن شێوەی یەکجارەکی حکومەت دیاری بکەن. مەرجی سەرکەوتنی دیموکراسییەت لەوەدایە کە حکومەت و ڕابەرانی حکومەت هەوڵبدەن پەیوەندییەکی بتەو لە نێوان ئۆرگان و دامودەزگا حکومەتییەکان و جەماوەری خەڵکیدا دروست بکەن و، هاووڵاتیان ئەو ئۆرگان و دامودەزگایانە بە هی خۆ بزانن و پشتیوانی لێبکەن. هەر یاساو ریساو بڕیارو ڕێنماییەک لەو ئۆرگان و دامودەزگاو دامەزراوانەوە دەربچێت، خەڵکی باوەڕی پێبکەن و پابەندو

گوێڕایەڵی ببن. یانی هەرکاتێ دامودەزگا فەرمییەکانی دەوڵەتڕانی شەرعییەت و خۆیبوونی خۆی هەبوو، هاووڵاتیان لەسەریانە ڕێزی یاساکان بگرن و پابەندی ببن، ئەگەر جێبەجێکارانی یاساکانیانیش بە دڵ نەبێت. دیارە تا سەنگ و ئیحتوباری ئۆرگان ودەزگای دادڤانی زیاتر بێت، پابەندی بە یاساوە زیاتر دەبێت، بۆیە دەبێ تا دەکرێت دەزگای دادڤانی سەربەخۆ بێت.

هەڵبەتە هەر حکومەت و دەسەڵاتێک دەبێ مەشروعییەتی خۆی هەبێت، دیارە مەشروعییەتی حکومەت و دەسەڵاتیش بە گوێرەی ڕاوبۆچوونی شارەزایان و پسپۆڕان، شێوەی جۆراوجۆریان هەیەو لە سیستەمێکی حوکمڕانییەوە بۆ سیستەمێکی دیکە دەگۆڕێت. بەڵام ئەوەی عەیانە لە سیستەمێن دیموکراسیدا، شەرعییەت لەسەر بنەمای زۆرداری و بە خورتی ڕۆنانرێت، بەڵکو یاسا فەرمانڕەوایە و ڕەگی یاساش دەچێتەوە سەر دەستوور، بۆیە سیستەمە دیموکراسییە نۆبونیادەکان ، لەسەریانە بۆ ئەوەی بناغەیەک بۆ شەرعییەتی خۆ فەراهەم بکەن و سنوورێک بۆ دەسەڵاتەکانی حکومەت دیاری بکەن و مافە سیاسی و ئابوورییە گشتییەکان زامن بکەن. کەواتە دەشێت دیموکراسی بە یەکێک لە فاکتەرەکانی سەقامگیری و ئارامی بێتە ژماردن، ئارامی سیاسیش، زەمینە بۆ گەشەکردنی ئابووری و ئاوەدانی وڵات بە هەموو بوارە ژیاریی و شارستانییەتەکانەوە خۆشدەکات و هاووڵاتی جگە لە یاسا ملکەچی کەسی دی نابێت و هەرکاتێ حکومەت و دەسەڵاتی بەدڵ نەبێت، دەتوانێت لە ڕێگەی دەنگدانەوەو بە شێوەی یاسایی لای ببات یان بیگۆڕێت. واتە دەسەڵاتی ڕاستەقینە لە دەستی هاووڵاتیاندایە نەک لە دەستی حکومەت.. یانی بەم پێودانگە یەکێک لە سەرچاوەکانی شەرعییەتی سیستەمی دیموکراسی، پشتیوانی جەماوەری خەڵکە، دەنگی خەڵکە.. جا خەڵکانێک هەن ئەمە بە خاڵی لاوازی سیستەمی دیموکراسی دەزانن و پێیانوایە چونکە حکومەت بە پشتیوانی و دەنگی جەماوەری خەڵک هاتووەتە سەرکار، دەبێ هەمیشە بۆ پاراستنی ئەو پشتیوانییە جەماوەرییە لە ڕکابەریدا بێت و خەریکی شەڕی یاسایی ئۆپۆزیسیۆن و نەیاران و هەڤڕکانی خۆی بێت. بەڵام ڕاوبۆچوونی پێچەوانەش هەیە کە پێی وایە جیاوازی بەرژەوەندی و هەڤدژی ویست و خواستان، خاڵی ئەرێنییە و دەبێتە مایەی جێگیری و بتەوی کۆڵەکەکانی دەسەڵات و حکومەت، چونکە سەرنجی خەڵکی بۆ گرفت و کێشەکانی حکومەت و کۆمەڵگە ڕادەکێشێت و ئازادی ئۆپۆزیسیۆن ونەیاران، دەبێتە مایەی ئەوەی کە خەڵکی لە کەموکوڕییە کارگێڕی و سیاسی و ئابوورییەکانی وڵات بە ئاگا بن و حکومەت خۆی بناسێت و نەوێرێت و نەتوانێت ئەرکە یاساییە نیشتمانی و نەتەوەیی و سیاسییەکانی خۆی فەرامۆش بکات، دەنا متمانەو پشتیوانی جەماوەری خەڵکی دەدۆڕێنێت. واتە لە سیستەمی دیموکراسیدا، لە سایەی ئازادی گوزارشت و بەیاندا، کە یەکێکە لە مەرجەکانی دیموکراسییەت، ئۆپۆزیسیۆن و هەڤڕکان، یان کەناڵە جۆراوجۆرە میدیاییەکان دەتوانن هەر پێشێلکارییەکی حکومەت و دەسەڵات لە چوارچێوەی یاسادا لە قاوبدەن، کە ئەمە لە سایەی ڕژێمی دکتاتۆری یان ئۆتۆکراسی تاک

حیزبیدا مەحاڵە.. هەڵبەتە پێتڤییە لێرەدا ئاماژەیەکی بلەز بۆ ئەوەش بکرێت کە یەکێک لە هەوڵەکانی سیستەمی دیموکراسی، بۆ چەسپاندن و سەلماندنی شەرعییەتی خۆی ئەوەیە کە لە هەنبەر زۆرینەدا داکۆکی لە مافەکانی کەمینە بکات، بە تایبەتی کەمینەێن نەژادی و ناسیونالیستی و زمانەوانی و ئاینی و مەزەبی، چونکە ئەو کەمینانە ئەگەر هەست بکەن پەراوێز دەخرێن و ناتوانن لە دەسەڵاتدا شەریک و هاوبەش بن، لەگینە بکەونە بیری ئۆتۆنۆمی ناوچەیی و تەنانەت جیابوونەوەش لە دەوڵەت. دەکرێت یۆگسلاڤیاو یەکێتیی سۆڤییەتی جاران وەکو نموونەی ئەم حاڵەتە بهێنرێنەوە. هەڵبەتە یەکێک لە چارەسەرەکانی ئەم مەسەلەیە ئەوەیە کە بنەمایەکی یاسایی ئەوتۆ هەبێت کە لە پرۆسەی سیاسی وڵاتدا مافی ڤیتۆ بە کەمینەکان بدات تا لەو رێگەیەوە داکۆکی لە مافی خۆ بکەن. سویسرا نموونەیەکی سەرکەوتووی ئەم چارەسەرەیە. هەڵبەتە ئەگەر ئەمە سەربگرێت، شەرعییەتێکی پتر بە حکومەت و دەسەڵاتی وەخت دەدات.

فیدرالیزمیش، کە بریتییە لە دابەشکردنی دەسەڵات لە نێوان حکومەتی ناوەندی نیشتمانی و حکوومەتانی بچووکتری وەکو حکوومەتی هەرێم و شاران، رێگەیەکی دیکەیە بۆ رازیکردنی کەمینەکان و بەدەست هێنانی متمانەی زیاتریان بە شەرعییەتی حکومەت و دەسەڵات. هەڵبەتە فیدرالیزم، یەکێکە لە کۆنترین و، لە زۆر رووەوە، لەبارترین شێوە بۆ نەهێشتنی هەر ناکۆکی و هەڤدژییەک لە نێوان گروپە نەژادی و ناسیونالی و ئاینییەکان.. هەڵبەتە ئەم چارەسەرەش، چارەسەرێکی یەکجارەکی وبنجبڕی هەموو کێشەکان نییەو نابێت ، خۆ ئەگەر بارودۆخی جیهانی و هەرێمایەتی و هەلومەرجی ئابووری، سیاسی جڤاکی، کەلتووری و ئاینی رێ بدەن و لەباربن چار هەر دامەزراندنی دەوڵەتی نیشتمانی – نەتەوەییە.

"٤"

گومان لەوەدا نییە ئەو حکومەت و دەسەڵاتانەی کە لە هاووڵاتیانەوە نزیکترین و کار بۆ دابینکردنی پێداویستی و ئارەزووەکانی زۆربەی هەرە زۆری میللەت دەکەن، شەرعییەتیان لە نک جەماوەری خەڵک زیاترە لەو حکومەت و دەسەڵاتانەی کە لە خەڵکی دادەبڕن و هیچ بایەخێک بە پێداویستی و داواکانیان نادەن.. دیارە سیستەمی دیموکراتیش لە کەموکۆڕی و کێماسیان بەدەر نییە، وەکو هەر دیاردەیەکی سیاسی حوکمڕانی لایەنی ئەرێنی و نەرێنی خۆی هەیە. بە درێژایی دوو سەدساڵی ڕابردوو، دوو جۆرە حکومەت و دەسەڵاتی سەرەکی دیموکراسی دەرکەوتووەو لە دنیادا هاتووەتە جەڕباندن، یەکێکیان لەسەر بنەمای سەرۆکایەتی کۆماری و ئەویتریان لەسەر بنەمای پارلەمانی رۆنراوە. لە سیستەمی سەرۆکایەتی کۆماریدا (پریزیدێنسی) هەردوو سەرۆکایەتی دەوڵەت و حکومەت لە دەستی سەرۆکی وڵاتدایە، واتە هەردوو دەسەڵاتی رەمزی و پراکتیکی لە یەک کەسدا کۆدەبێتەوە. بەڵام لە سیستەمی

پارلەمانیدا، دەسەڵاتی رەمزی و دەسەڵاتی واقیعی، بەسەر سەرۆکی دەوڵەت و، کە زیاتر پۆستێکی تەشریفاتییە (چ سەرکۆمار بێت و چ پاشا بێت) و سەرەک وەزیراندا ، کە پۆستێکی واقیعی گرینگ و هەستیارە، دابەش دەبێت. بەڵام لێرەدا دەبێت خەڵکەکە لە ئاستێکی هۆشیاریی ئەوتۆدا بن کە زیاتر مامەڵە دەگەڵ ئۆرگان و دامودەزگای حکومەتی و پۆست و پایەکاندا بکەن، تا لەگەڵ ئەو کەسێتیانەی بە شێوەی یاسایی دەگەنە ئەو پۆست و شوێنانە، یانی پایە و پۆستی سەرۆکایەتی کۆمار گەورەترین و گرینگترە لەو کەسەی دەگاتە ئەو پۆست و پایەیە، شەرعییەتی پۆست و پایە دەگەرێتەوە بۆ شەرعییەتی ئۆرگان و دامودەزگاو دامەزرازە حکومەتییەکان، رەگی شەرعییەتی دامەزراوەکانیش دەچێتەوە سەر دەستووری وڵات. یەکێک لەو ئیرادانەی لە سیستەمی پریزیدێنسی (سەرۆکایەتی) دەگیرێت ئەوەیە کە زۆربەی دەسەڵاتە سیاسییە هەستیارەکان لە دەستی یەک کەسدا کۆدەبێتەوە. بەڵام لە سیستەمی پارلەمانیدا، پاشای قانونی یان سەرۆکی هەڵبژێردراوی دەوڵەت، کە هەمان رۆڵی پاشای قانوونی دەگێرێت، دەسەڵاتەکانی زیاتر رۆتینی و تەشریفاتییە. دەسەڵاتەکان زیاتر لە دەستی سەرۆک وەزیراندایە (سەرۆکی حکومەت)، کە ئەمە جۆرە سستی و سەنگەلاییەک دەخاتە ناو سیستەمی پارلەمانییەوە. خۆ سیستەمی پارلەمانیش خاڵی لاوازی خۆی هەیە، بە تایبەتی ئەگەر پارلەمان (دەزگای یاسادانان) لە کۆمەڵێک حیزبی هەمەجۆر پێکهاتبێت، هەرکاتێ ئەگەر یەک حیزب زۆرینەی کورسییەکانی پارلەمان بە دەست نەهێنێت ئەوا بەبێ هاوپەیمانی دوو حیزب یان زیاتر، ناتوانێت حکومەت پێکبهێنێت. خۆ هاوپەیمانی بە تەبیعەتی خۆی ناپایەدارو ناجێگیرە و ئەگەر ژمارەیەک وردە حیزب نەسازێن و نەگەنە رێکەوتن و سازان ئەوا پرۆسەی سیاسی و دامەزراندنی حکومەت دەگاتە بنبەست و کوێرە کوڵان. ئەمەش ئەگەری هەڵوەشانەوەو هەرەسی سیستەمی پارلەمانی لێدەکەوێتەوە. نموونەی ئەمەش هەڵوەشانەوەی سیستەمە پارلەمانییەکانی ئەڵمانیا، ئیتاڵیا. ئەسپانیاو گەلێک لە وڵاتانی ئەوروپای رۆژهەڵاتی پێش دووەم جەنگی جیهانە کە بە هۆی ئەو بنبەستانەوە کە لە ئاکامی حیزبایەتی تەسکدا دروستبوون. هەڵبەتە تا ئەندامانی پارلەمان خەڵکی شایستەو کارامەو دڵسۆزو لێهاتووبن، حکومەت پایەدارترو کاراترو خزمەتگوزارتر دەبێت، دیارە پێچەوانەش پێچەوانەیەو ، پارلەمانی هەرێمی کوردستان نموونەیەکی زندووی ئەو حاڵە نەرێنییەیە، کە مخابن، ئەندامانی پارلەمان، کەمترین شایستەگی ئەو شوێنەیان تێدایە، خەمی گەورەیان رازی کردنی وەلینیعمەتەکانی خۆیانە، مووچەی چەور، کە بەڕاستی پێیان حەرامە، ویژدانی سرکردوون و زمانی لە گۆخستوون، ئەوەندەی نوێنەری حیزبن - کە حیزبەکانی لای ئێمە تێکڕا، بە دوکانە سیاسییەکانیشەوە، ڕادیکال بونیادن - نوێنەری گەل نین، وهەموو بوکەڵەی قورمیشکراوی دەستی حیزبن.. بۆیە جەماوەری خەڵک نەهەقیان نییە کە دەڵێن پەڕلەمان پەردەیەکە بۆ داپۆشینی دکتاتۆریەتی حیزبانی ناو دەسەڵات!!

بەهەرحاڵ، بە شێوەیەکی گشتی تا دەسەلآت زیاتر دابەش بووبێت و زۆرترین دامودەزگاو ئۆرگان تیایدا شەریک بن، دیموکراسییەت پایەدارتر دەبێت و شەرعییەتی حکومەت بەهێزتر دەبێت. هەڵبەتە وەکو پێشتر ئاماژەمان کردێ ، لە سیستەمی پارلەمانیدا، دەسەلآتی سەرکۆمار، لە دەسەلآتی سەرۆکی حکومەت کەمترە. لە سیستەمی سەرۆکایەتیدا، دانانی یاسا، پەسندکردنی بودجە، تەرخانکردنی سەرچاوەی دارایی ، دابەشکردنی پۆست و پایە بەرزەکان، لە نێوان سەرکۆمارو پەرلەماندا (کە خۆ بەخۆ دەبێت بە دوو ئەنجوومەنی پیران و نوێنەران) دابەش دەبێت. لە سیستەمی پارلەمانیدا هەڵبژاردنی سەرۆکی حکومەت و کابینەی وەزاری لەلایەن پارلەمانەوە پەسند دەکرێت ومتمانەی پێدەبەخشرێت و تا ئەو کاتە لە سەرکار دەبێت کە متمانەی زۆرینەی پارلەمانی هەبێت.

"٥"

هەڵبەتە هەڵبژاردن ، بە یەکێک لە کۆڵەکە گرینگەکانی سیستەمی دیموکراسییەت دادەنرێت، بۆیە پێویستە لێرەدا بە گوێرەی دەرفەتی ئەم نووسینە سووکە هەڵوەستەیەکی لەسەر بکەین. هەڵبژاردن پرۆسەیەکە لە رێگایەوە خەڵکانێک، کاندیدێک یان زیاتر بۆ ئەنجامدانی کارێکی دیاریکراو هەڵدەبژێرن. بە مانا تایبەتییە سیاسییەکەشی، بریتییە لە هەڵبژارنی نوێنەران بۆ ئەنجوومەنی نیشتمانی (پارلەمان) لەلایەن جەماوەری خەڵکەوە.

لەو وڵاتانەدا کە دەستوور فەرمانڕەوایە و جودایی هەر سێ دەسەلآتی یاسادانان، جێبەجێکردن ودادڤانی لە ئاردایە، پارلەمان، بە ڕای ئازاد، نهێنی و، ڕاستەوخۆی جەماوەری خەڵکی دێتە هەڵبژاردن. لەم جۆرە هەڵبژاردنەدا، بۆ ئەوەی هەموو ئەوانەی مەرجی یاسایی دەنگدانیان تیادایە، دەرفەتی دەنگدانیان بۆ برەخسێت، رەسم وایە کە ماوەیەکی دیاریکراو بۆ ڕاگیری دیاری بکرێت کە لە رۆژێک کەمتر نەبێت. بەرپرسانی حکومەتی بنکەکانی دەنگدان، کە بەزۆری بریتین لە فێرگە و قوتابخانە و فەرمانگە حکومەتییەکان، دیاری دەکەن و دەنگدەران (ئەو کەسانەی لە رووی تەمەن و لەباری ئەقڵی و سیاسی و مەدەنییەوە هەلومەرجی یاساییان تێدایە، کارتی دەنگدان پڕ دەکەنەوەو دەنگەکان بە سەرپەرشتی و چاودێری لیژنەیەکی ئیعتراف پێکراو، دەنگەکان دەخەنە سەندوقێکی داخراوەوەو پاشان سەندوقەکان بە تەشریفاتێکی تایبەتییەوە دەکەنەوەو بە ئامادەبوونی کاندیدەکان یان نوێنەری کاندیدەکان دەنگەکان دەخوێنرێنەوەو ودێنە ژماردن.

هەڵبژاردن جۆری جیاوازی هەس، هەر دەنگدەرێک دەتوانێت دەنگ بە یەک کاندید یان چەند کاندیدێک بدات (بە گویرەی ژمارەی کورسی نوێنەرایەتی) یان ناوی کاندیدەکان بە گویرەی شایستەیی لە لیستەکەدا دیاری بکات. لە هەندێ وڵاتانی تۆتالیتاری (شمولی)دا جارجار هەڵبژاردنێکی فۆرمالی دێتەکردن کە تەنیا ناوی یەک کاندید لە کارتی دەنگداندا دێتە نووسین و تۆمارکردن، ئیدی لەم

حاڵەتەدا دنگدەر یان دەبێت دەنگ بەو تاقە کاندیدە بدات یان دەنگ نەدات، دیارە ئەمجۆرە هەڵبژاردنە، لە سیستەمێن دیموکراسیدا بە دەنگدان حەساو ناکرێت.

لە سیستەمی فرە حیزبیدا، دەنگدەران، عادەتەن دەنگی خۆ بە کاندیدانی حیزبی دەدەن، لەبەر ئەمە پێش دەستپێکردنی پرۆسەی هەڵبژاردن، لە ناو حیزبەکاندا لیژنەی تایبەتی پێکدەهێنرێت بۆ دیاریکردنی کاندیدانی حیزبی. لە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکادا کە جووتە حیزبە گەورەکە جیاوازی ئایدۆلۆژییان نییە، لە هەڵبژاردندا، زیاتر جەخت لەسەر کاندیدانی هەڵبژاردنەکە دەکرێت. لەبەر ئەمە بەر لە دەسپێکردنی هەڵبژاردنی گشتی، بە تایبەتی بۆ دیاریکردنی کاندیدی سەرۆکایەتی کۆمار و یاریدەدەرەکەی، هەڵبژاردنێکی ناوخۆ لە نێو هەردوو حیزبدا دەکرێت کە گرینگییەکی زۆری پێدەدرێ و بایەخێکی زۆری دەدرێتێ.. بەم پێیە یەکێک لە کۆڵەکەکانی دیموکراسی هەڵبژاردن ، فرە حیزبییە، بەلای کەمەوە دەبێت دوو حیزبی سەرەکی بنکە فراوانی فرە ئەندام و پایەدار هەبن و بەبێ فرە حیزبی و ململانێ و کێشماکێشی حیزبی، دیموکراسییەت نابێت.. جا لەبەر ئەوەی حیزبەکان و پایەداریی حیزبەکان بەندە بە جەماوەری خەڵک و دەنگدەرانەوە، ئەمە وادەخوازێت کە هاووڵاتیان لە دەنگداندا شایستەیی و مەشروعییەتی سیاسەتی حیزبی ڕەچاو بکەن و لە دەنگداندا، بە ئەقڵ و بە گوێرەی بەرژەوەندی گشتی وڵات بیربکەنەوە، نەک بە سۆز بیربکەنەوە.

هەڵبەتە سەروەری یاساو هەبوونی کۆمەڵگەی مەدەنی خۆڕسک و زادەی زەرورەتە حەیاتییەکانی کۆمەڵگەش، یەکێکە لە پشتیوانە هەرە گرینگەکانی سیستەمی دیموکراسییەت.. بە هەرحاڵ دیموکراسییەت ئەمرۆکە بووە بە خولیاو ئامانجێکی نێونەتەوەیی و گەلێک لە حکومەت و حیزبێن دیموکرات وسەندیکاو رێکخراوێن ناحکومەتی کە خۆیان بۆ مافی مرۆڤ و پێشکەوتنی نێونەتەوەیی تەرخان کردووە، لە هەوڵ و کۆششدان بۆ ڕیشاژۆکردنی دیموکراسییەت و گۆڕینی هێزە شمولی تۆتالیتارەکان لە سەرانسەری جیهاندا، هەڵبەتە سەرکەوتن یان شکستی دیموکراسی جگە لە تێکرای ئەو فاکتەرانەی لە سەرانسەری ئەم نووسینەدا کەم و زۆر باسکراون یان ئاماژەیان بۆ کراوە تا ڕادەیەکی بەرچاویش پەیوەندی بە رێبازو ڕەفتاری ڕێبەران و گروپە سیاسییەکانەوە هەیە.

دیارە دیموکراسی کە لە کرۆک و جەوهەردا دەکاتە حوکمڕانی زۆرینەو بەندە بە دەنگی زۆرینەی دەنگدەرانەوەو هەرکاتێ متمانەی زۆرینەی پارلەمانی دۆڕاند، لە حوکم و دەسەڵات دەکەوێت، بۆیە دەبێ دەنگدەران سووربن لەسەر ئەوەی کە نابێ دیموکراسییەت تەنیا لە چوارچێوە سیاسی و دادڤانییەکەیدا قەتیس بکرێت، بەڵکو دەبێ کەوشەن و بازنەی هەردوو کایەی سیاسی و دادڤانی ببەزێنێت و کایە ئابوورییەکەش بگرێتەوە. چونکە بەبێ ئەمە دیموکراسییەت لە باڵاترین ئاستی خۆیدا، بە نیوەچڵی و نوقستانی دەمێنێتەوەو لە نزمترین ئاست و خراترین حاڵەتی خۆیدا دەکاتە پەردەیەکی شاردنەوەی

گەندەڵی و دکتاتۆرییەتی دەسەڵات. دیموکراسییەت دەبێ بازنەی سیاسی خۆی ببەزێنێت، یەکسانی دەرفەت، بۆ تێکڕای هاووڵاتیان لە گشت کایەکانی ژیاندا دابین بکات. بۆیە ڕادەیەک لە خۆشگوزەرانی و سوودمەند بوون لە پەروەردەو خوێندن بۆ هەر تاکێکی کۆمەڵگە، بەمەرجی پایەداریی دیموکراسییەت لە هەر کۆمەڵگەیەکدا دێتە ژماردن. تا جیاوازی و نایەکسانی دارایی، چینایەتی، نەژادی، جێندەری، ڕەگەزی، ئاینی و... هتد کەمتربێت، دیموکراسییەت زیاتر ڕەونەق پەیدا دەکات و گەشەدەسەنێت و پایەدارتر دەبێت...

بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە:

* - دایره المعارف دموکراسی/زیر نظر سیمور مارتین لیپست/ ترجمه فارسی به سرپرستی: کامران فانی- نورالله مرادی. جلد اول: ا-ت/ کتابخانەی تخصصی وزارت امور خارجه/ تهران، بهار ١٣٨٧

* - اولویت دموکراسی برفلسفه/ ریچارد رورتی/ ترجمه خشایار دیهیمی/ چاپ سوم/ ١٣٨٨/ انتشارات طرح نو

* - تاریخ دموکراسی در اروپا/ مهدی رجبی/ چاپ اول/ ١٣٨٦/ نشر دنیا نو

* - دانشنامەی سیاسی (فرهنگ اصطلاحات و مکتبهای سیاسی/ داریوش اشوری/ چاپ بیست و یکم/ ١٣٩١/ انتشارات مروارید

* - فرهنگ لغات/ دکتر علی شریعتی/ انتشارات قلم/ چاپ ششم ١٣٩١

* - پەیڤستانی من/ حەمەکەریم عارف/ چ١/٢٠٠٩ بەڕێوەبەرێتی چاپ و بڵاوکردنەوەی سلێمانی

* - سفرەی فەقیران/ حەمەکەریم عارف/ چ١/ ٢٠١٢ دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم

ئیفلاسی سیاسی و قاتی سیاسەتوان

"١"

دیموکراتییەت، یەکێکە لە زاراوە سیاسی و مەدەنییە هەرە باوەکانی ڕۆژگاری ئەمڕۆ و کەم و زۆر لە ژیانی پراکتیکی کۆمەڵگە بەشەرییە جیاوازەکاندا و بە ڕێژەی جیاوازو، بە ڕاڤەو شرۆڤەی جیاوازەوە مومارەسە دەکرێت و زۆرجار وەکو مۆد بەکاردەبرێت و دکتاتۆریەتی ڕژێم ودەسەڵاتە نادیموکراتەکانی وەکو ڕژێمانی سیاسی پاشکەوتووی ڕۆژهەڵاتی، پێ پەردەپۆش دەکرێت و بە ڕادەیەک دەخرێتە سەررزاری جەماوەری خەڵکی، کە لە هەر ناوەرۆک و چەمکێکی خۆی بە تاڵ ببێتەوەو ئەوەیان لە بیربچێتەوە کە دیموکراتییەت، بۆ خۆی و بە تەنیا نە ئامانجە و نەچارەسەرە. بەڵکو ئەوزارێکە بۆ چوونە ناو دنیایەکی یەجگار ئاڵۆز و تیکڕژاوەو کلیلە بۆ کردنەوەی دەرگا لەسەر کێشەو دۆزە حەیاتییە ڕاستەقینەکانی ژیان بە هەموو کایەو ڕەهەندە ئاڵۆزو جیاوازەکانییەوە، بۆ ڕوو بە ڕوو بوونەوەی کێشە ڕاستەقینەکان، تا بە ڕوونی بیان بینین و لێیان تێبگەین و بە ئاڕاستەی چارەسەری ڕاستەقینەدا مامەڵەیان لە تەکدا بکەین.. جا بە بێ ئەم ئەوزارە (ئەوزاری دیموکراتییەت) بێهوودە بە دەوری کێشەکاندا دەخولێینەوە، خۆمانی لێدەدزینەوە، هەواڵە بە گەواڵەی دەکەین، فێڵی لێدەکەین و خۆمان و خەڵکی هەڵدەخەڵەتێنین و بە هەندێ بە ناو ڕیفۆرمی کڵێشەیی سەرڤەسەرڤە، خۆمان لە چارەسەری ڕاستەقینەی کێشەکان دەدزینەوە.. هەڵبەتە دیموکراتییەت ئەوزارو مەرجی سەرەکییە، نەک هەر بۆ تێگەییشتن لە مەسەلەکان، بەڵکو بۆ مامەڵە کردن دەگەڵ خودی دۆزو کێشەکانیشدا. جا ئەم ئەوزارە، واتە دیموکراتییەت، چ وەکو مومارەسەی ڕۆژانە، چ وەکو ڕێسا، چ وەکو داب و نەریت، تا حوزووری زیاتر بێت، زیاتر دەمانخاتە ژێر باری مەسئولییەتەوەو ناچارمان دەکات بە دووی چارەسەراندا بگەڕێین و لە پراکتیزە کردنی چارەسەرەکاندا شەریک و بەشدار ببین و بە ئەقڵییەتی کراوەو سینگی فراوانەوە، پێشوازی لە ڕاو بۆچوون و چارەسەرە جیاوازەکان بکەین و گەشەیان پێبدەین و لەو ڕێگایەوە بگەینە چارەسەری باشتر و شایستە تر.. ئیدی بەمجۆرە، دیموکراتییەت دەبێ بە مەرج و ئەوزاری پەرەسەندن و پێشکەوتن و بەمەرجی گواستنەوە، لە بارودۆخێکەوە بۆ بارو دۆخێکی باڵاترو شایستەتر و پێشکەوتووتر. یەکێکە لەو ڕێکارانەی کە کۆمەڵگە، لە هەر زەلزەلەو هەڵدێر و دابڕانێ دەپارێزێت و هەموو هێزە کاراو کاریگەرو تازەکانی کۆمەڵگە ناچار دەکات بێنە ژێرباری مەسئولییەتەوە. جا دیموکراتییەت، لەم ڕوانگەو پێودانگەوە، دەکاتە مەرجی گرینگ بۆ هەر گۆڕانێکی تازەو جدی. زەمینە خۆشدەکات بۆ گشت کارلێکەکان و گۆڕینەوەی ئەزموونانی جیاواز.. بە کورتی و بە کوردی دیموکراتییەت دەکاتە کۆڵکەی هاوبەش دەگەڵ تێکڕای دۆزو دیاردەو مەسەلەکان، بە وردو

درشتیانەوە..بەڵام ئەمە بەو مانایە نییە کە دیموکراتییەت دارعاسای ئەفسووناوی بێت و هەرکە دەستت دایە، یەکسەر گرێی هەر هەموو کێشەکانت بۆ بکاتەوەو چارەسەریان بکات. چونکە دیموکراتییەت بە تەنیا و خۆ بەخۆ چارەسەر نییە، بەڵکو کلیلی چارەسەرەکانە.. بۆیە دەکرێت لەبەر ڕۆشنایی هەبوون و نەبوونی دیموکراتییەتدا، ئیستا و ئایندەی هەر کۆمەڵگەو ڕژێم و سیستەمێک بخوێنرێتەوەو پێشبینی بەردەوام بوون و پەرەسەندن و گەشەکردنی بکرێت، یان پێشبینی، خێرایی داڕوخان و هەرەسهێنانی بکرێت. دیارە دیموکراتییەت، کاڵایەک نییە، لە دەرێڕا هاوردەی بکەیت و بیخەیتە بازاڕەوەو ئیدی خۆ بە خۆ ڕەگ و ڕیشە باوێ و هەموو کایەکانی ژیانی کۆمەڵگە بگرێتەوە. بەڵکو دەبێت جەماوەری خەڵک قەناعەتیان پێی هەبێت، لە ژیانی پراکتیکی و ڕۆژانەی خۆیاندا مومارەسەی بکەن و بە کردەوە بۆیان دەربکەوێت کە چ پەیوەندییەکی نزیک لە نێوان دیموکراتییەت و یەکێتیی نەتەوەیی و نیشتمانیدا هەیە، لە نێوان پێشکەوتن و دیموکراتییەتدا هەیە و بە بێ بوونی پەیوەندی ئۆرگانیکی لە نێوان دیموکراتییەت و هەموو دۆزە حەیاتییە جیاوازەکاندا، جەماوەری خەڵک هەر بە سەرگەردانی دەمێنێتەوەو لە گێژاوی وەهم و خەیاڵی بێهوودەدا دەژی و جگە لە ناکامی هیچی دی نادورێتەوەو بەرە بەرە متمانەی بە خۆی و بە توانا بەشەرییەکانی خۆی نامێنێت وناکامی لە لا دەبێت بە گرێی دەروونی.

هەڵبەتە وەکو پێشتر ئاماژەمان کردێ دیموکراتییەت نە دارعاسای ئەفسووناوی چارەسەری کێشەکانە، نە کاڵایەکی ئامادەیە و هاوردە بکرێت و وەکو خۆی بخرێتە بازاڕەوەو خۆ بە خۆ ببێ بە مۆد، بەڵکو زیاتر زادەی زەروورەتی پەرەسەندنی کایە جۆراوجۆرەکانی ژیان و تەبع و تەبیعەتی ئەزموونگەرانەی تیرەی بەشەرە..

هەرچەندە دیموکراتییەت بەم چەمکەی ئیستایەوە، لە ڕۆژاوا ئەوروپاشدا، کە خۆ بە بێشکەی دیموکراتییەت دەزانن، پڕە لە کەموکووڕی و نوقستانی و بە ملیۆنان خەڵکی هەژارو بێکار هەن و سیستەمی سەرمایەداری زاڵە بەسەر تێکڕای کایەکانی ژیاندا و یاساو ڕێسای خۆی دەسەپێنێ و بە باری بەرژەوەندی خۆیدا ئاڕاستەی دەکات. بەڵام بەو حاڵەشەوە دیموکراتییەت وەکو جەوهەر و ناوەرۆک وەڵامدەرەوەی پێداویستی و داخوازییە بنەڕەتییەکانی کۆمەڵگەیە، بەو پێودانگەی دیموکراتییەت مومارەسەیەکی ڕۆژانەیە لە هەموو بوارەکانی ژیاندا، شێوازی بیرکردنەوەو ڕەفتار و مامەڵەیە دەگەڵ کایەکانی ژیاندا، واتە تەنیا ڕواڵەت و ئیدیعا نییە، حاڵەتێکی کاتی نییە، خێرو بە خششی ئەم و ئەو نییە، بەڵکو مافێکی بنەڕەتی زۆرینەو کەمینەیە بە بێ جیاوازی و پێویستە مومارەسە بکرێت، زۆرینەو کەمینە، تاک و کۆمەڵ وەکو مافی ڕەوای خۆ بەرگری لێبکەن و کار بۆ ڕیشاژۆ کردنی بکەن و دەسبەرداری مافی خۆ نەبن و ئەرک و مافی خۆ بزانن. چونکە هەر کۆمەڵگەیەک ئەرک و مافی خۆی زانی و بە دروستی مومارەسەی کرد، دەتوانێت ڕوو بە ڕووی کۆسپ و تەگەرەو تەحەداکان ببێتەوەو

ئاینده دروست بکات و هەر جۆرە ملکەچی و کۆیلایەتییەک ڕەفز بکات و پرسیاری دروست بکات. پرسیاری دروست یەکەم هەنگاوە بۆ دۆزینەوەی ڕێگای ئەقلانی و دروست و، مرۆڤ کە کەوتە سەر ڕاستە ڕێگای دروستی ئەقلانییەت خۆ بە خۆ هەوڵی دۆزینەوەی لایەنە لاوازو بە هێزەکانی خۆی دەدات. هزرینی خۆی لە بێژنگ دەدات، ئەولەویەت و بەرایی بۆ ئامانجەکانی خۆی دادەنێت و پەیوەندی بابەتی ناوخۆیی و دەرەکی چێدەکات و هەر جۆرە شکست و ناکامییەک ڕەتدەکاتەوەو خۆی لە کەس بە کەمتر یان زیاتر نازانێت و.. شکستەکانی خۆی بە ملی کەسی دیدا نادات و مل بۆ ئەمری واقیع نادات و خۆی لە بەرپرسیارییەتی نادزێتەوەو، هەوڵدەدات، لە ئاستی دیاردەو ڕووداوەکانی سەردەمی خۆیدا بێت و هیچ کێشەو گرفتێکی سەردەمی خۆی بۆ نەوەی دوای خۆی بە جێ نەهێڵێت و باری قورس نەکات.. هەڵبەتە کەڵەکە بوونی کێشەو گرفتان و، گواستنەوەی لە نەوەیەکەوە بۆ نەوەیەکی دی، یەکێکە لە هۆکارەکانی ئەو پاشا گەردانییەی کە لە ناو کۆمەڵگەو میللەتانی وڵاتانی سێیەمدا زۆر بە زەقی دیارەو یەکێک لەو میللەتانەی کە ئەم حاڵەت و واقیعەی زۆر پێوە دیارە، میللەتی کوردە کە لە کەمترین مافی خۆی بێبەشکراوەو کەمتر بە ئەزموونی خۆی ژیاوەو زیاتر بە تەجرەبەی داگیرکەرە فاشییەکانی ژیاوەو لە بێدەسەڵاتی خۆیدا هۆی ئەم بارو دۆخە نالەبارەی، دەخاتە ئەستۆی ڕۆژگاری نالەبارو خەڵکانی دیکە!!و مل بۆ ئەمری واقیع دەدات، واقیعێک کە زیاتر بە سەریا سەپێنراوە. ئیدی بە پێخاوسی بە ناوکێشەو گرفتە کەڵەکەبووەکان، بە کۆن و تازەیانەوە، کەوتووەو زۆرجار وا هەست دەکرێت، بەو واقیعە نالەبارە قاییلەو وخووی پێوە گرتووە، دەگەڵیا دەژی، غافڵە لەوەی کە خۆی بەرپرسی یەکەمی ئەو واقیعە تاڵ ونەگبەتی و ماڵوێرانییەیە، چونکە هەر کەس و میللەتێک نەتوانێت یان هەوڵنەدات بەرگری لە خۆی بکات و میکانیزمێک نەدۆزێتەوە بۆ ئەوەی داکۆکی و بەرگری لە خۆی بکات، شایستەی ئەوەیە وەکو کۆیلە مامەڵەی لە تەکدا بکرێت و بە درێژایی مێژووش هەر وا کراوە. کە دیقەتی کورد دەدەیت زۆر جار دەبینی هێندە خوێنساردانەو بێموبالاتانە دەگەڵ واقیعی تاڵو پاشقەڕۆی خۆیدا هەڵدەکات و دەژی وەکو ئەوەی قەدەر و چارەنووس بێت، یان زادەی تەبیعەت بێت و لە سەرووی فام و تێگەیشتنەوە بێ، دیارە ئەمە خۆدزینەوەیە لە هەر مەسئولیەتێک و ڕاکردنە لە هەوڵی دۆزینەوەی میکانیزمێکی دروستی ڕوو بە ڕووبوونەوەی واقیعی تاڵ و ڕۆژگاری نالەبار!! لە دوا ئەنجامدا دەکاتە قاییل بوون بە پاشکەوتن، بە غیابی ئەقلانییەت و بە غیابی دیموکراتییەت. کە هەموو ئەمانە دەبنە کۆسپ لە بەردەم کەڵەکە بوونی ئەزموونێکی مێژوویی ئەوتۆ کە زۆربەی خەڵکی بە ئاراستەو سەمتی ئاییندەدا بەشداری تیا بکەن و بگەنە واقیعێکی باشتر..

هەڵبەتە واقیعی تاڵ و پاشڤەڕۆ، حاڵەتە نەک چارەنووس و قەدەر،دیارە ئەم حاڵەتە نالەبارو خراپ و پاشڤەڕۆیە یەک دنیا دەرهاویشتەی خۆی هەیە و ئەم دەرهاویشتانە بە ڕادەیەک بە ناو یەکا چوون و تێکرژاون، کە زۆرجار هۆکار و ئەنجام بە جۆرێ تێکەڵ دەبن کە بە ئاسانی بۆ خەڵکی لێکدی جیا نەکرێنەوە.. جا بۆ ڕوو بە ڕوو بوونەوەی دۆخی خراپ، دەبێ پێش هەموو شتێک دان بەوەدا بنرێت کە ئەم حاڵەتە ڕەنگدانەوەی واقیعە، نەک قەدەر، یان خەسڵەتی جێگیر و هەمیشەیی و بۆماوەیی ئەم کۆمەڵگە یان ئەو کۆمەڵگە بێت. واتە قابیلی گۆڕانەو دەبێ بگۆڕدرێت، دیارە پرۆسەی گوێزانەوە لە حاڵەتێکەوە بۆ حاڵەتێکی باشتر و مرۆڤانی تر پەیوەستە بە کۆمەڵێک فاکتەرێن بابەتی و خودییەوە، ئەم فاکتەرانەش لە هەلو مەرجێن کۆمەڵایەتی و قۆناغێن مێژووییدا چێدەبن و سەر هەڵدەدەن و کەڵەکە دەبن ، بەڵام هەمیشە ئیرادەو ویستی بەشەر ڕۆڵی سەرەکی و بنەڕەتی لە بەزاندن و ئاسانکردن و خستنە سەر سکەی پرۆسەی گوێزانەوەو قۆناغەگۆڕکێدا دەبینێ و، ئەمەش پەیوەندی بە هۆشمەندی بەشەرەوە هەیە، هۆشمەندیش لێرەدا دەکاتە تێگەییشتن لەو حاڵەت یان دۆخەی کە تیایدا دەژی، هەڵبەتە بەدەر لە هەر گەشبینییەکی درۆینە یان ڕەشبینییەکی ورە ڕوخێن..دیارە تێگەییشتن بەرە بەرە گوتاری لێدەکەوێتەوەو گوتار پەیوەندی دروستدەکات و پەیوەندی بزوتنەوەی لێدەکەوێتەوە، بزوتنەوەش ڕێگا بەرەو ئایندە دەکاتەوە. هەڵبەتە ڕۆشنبیریی ، لەم پرۆسەیەدا ڕۆڵی سەرەکی دەبینێ و گرینگی دەورو ئەرکی ڕۆشنبیر چ بەرانبەر بە خۆی و چ بەرانبەر بە خەڵکی دەردەکەوێت. دیارە کەلتوورو ڕۆشنبیریی بێلایەن نییە، جا ڕۆشنبیریش بەو حوکمەی کە سەرو سەختی دەگەڵ ڕۆشنبیرییدایە، یان لەگەڵ پێشکەوتندا دەبێت یان دژی. یان بە نەفەسێکی شۆڕشگێڕانەی قاڵب شکێنییەوە کار بۆ لابردنی کۆسپ و تەگەرەکان دەکات و خۆی بە ناوجەرگەی دۆز و مەسەلە حەیاتییەکاندا دەکات، یان هەلپەرستانە، خۆی لە گێلی دەدات و حەقیقەتەکان فەرامۆش دەکات و هەندێ دۆزی لاوەکی و پەراوێزی دەهاڕوژێنێت وخەڵکی پێوە مژوول دەکات و پێبزانێت یان نەزانێت بەشداری لە هێشتنەوەو ڕیشاژۆکردنی حاڵەتی پاشکەوتن دەکات، کە ئەمە زۆر بە زەقی لە ناوەندە ڕۆشنبیرییە ناچیزەکەی کوردەواریدا بەدی دەکرێت. بەڵام دەبێ ئەوەش بزانرێ کە ڕۆشنبیر هێزێکی ئەفسانەیی باڵاتر لە هێزەکانی دی نییە. هێزی ڕۆۆشنبیر لەو کەلتوورو ڕۆشنبیرییەدایە، کە نوێنەرایەتی دەکات، لەو هەڵوێستانەیدایە کە گوزارشت لەم کەلتوورە دەکات. یانی گرینگی ڕۆشنبیر، وەستاوەتە سەر ئەو ڕۆڵەی کە ڕۆشنبیر لە قۆناغێکی مێژوویی دیاریکراودا وەکو ڕۆشنبیرو مرۆڤ دەیگێڕێت.. بۆ نموونە لە کوردەواری خۆماندا، لە هەرێمی کوردستاندا، لەم قۆناغەدا، قۆناغی گومڕایی و پاشاگەردانی، قۆناغی ژان و ژار و قۆناغی هەرەسهێنان و ئیفلاسی هەموو بەهاو چەمکە سیاسی وئابووری و کۆمەڵایەتییەکان، قۆناغی دزیی و دوکانداریی سیاسی و قاتی سیاسەتوانانی ڕاستەقینەو ڕاستگۆ ودڵسۆز، ئایا ڕۆشنبیر لە ئاستی مەسئولییەتی ڕۆشنبیریی خۆیدایە؟!ڕەنگە وەڵامی ئەو پرسیارانەو زۆر پرسیاری دی بە ئایندە

بێت، چونکە قۆناغەکە تەواو نەبووەو هێشتا بەردەوامە، بە تەواوەتی لە ڕووی شێوەو ناوەرۆکەوە نەمەییوەو روون نەبووەتەوەو قاڵبی یەکجارەکی خۆی وەرنەگرتووە،ماهیەتی تەواوەتی خۆی پەیدا نەکردووە. بێگومان زۆر هەورازو نشێوی دی بە خۆوە دەبێنێت، هەڵوێسەکان قابیلی پێداچوونەوەو گۆڕانن، بەڵام ئەمە بەو مانایە نییە، هیچ سەرنجێک دەربارەی دەورو ڕۆڵی کەلتوورو ڕۆشنبیر نەیەتە دەربڕین. پێشتر گوترا کە کەلتوور بێلایەن نییە، یان دەگەڵ پێشکەوتندایە یان دژیەتی، بەڵام دەبێ ئاماژە بۆ ئەوە بکەین کە جیاوازی لە نێوان کەلتوورو ڕاگەیاندندا زۆرە. کەلتوور پشت بە کۆمەڵێک بنەماو چەمک و زاراوە، دەکارێت، دیالۆگێکی قووڵ و فرەلایەن لە نێو کۆمەڵگەدا چێبکات،تا میکانیزمێک بدۆزێتە بۆ چۆنیەتی مامەڵە کردن دەگەڵ دیاردەو ڕووداوەکاندا. بەڵام دەوری ڕاگەیاندن، زیاتر دەورێکی ڕەوتەنی هەنووکەییە و هێندە بایەخ بە شتە هەنووکەیی و پەلەکان دەدات کە لە ماوەیەکی کەمدا لە پەلو پۆ دەکەوێت و تەواو دەسوێ و خۆی کاوێژدەکاتەوە، کە ئەمە زۆر بە زەقی بە کەناڵە ڕاگەیاندنەوانێکانی هەرێمی کوردستانەوە (بە حیزبییەکان و حیزباوییەکانەوە) دیارە... بۆیە هیچ نابێتە زێدەڕۆیی ئەگەر بگوترێ بە بێ پاشخان و زەمینەیەکی ڕۆشنبیریی بتەو ودەوڵەمەند دەسکەوتی میدیایی هەنووکەیی ناکاتە هیچ و وەکو هەر کەف و کوڵێکی دیکە زوو دەنیشێتەوەو هیچ کاریگەرییەکی ئەوتۆ بەجێ ناهێڵێت..

ئەوەی مایەی سەرنجە، لە سایەی ئەم لێشاوە میدیاییەی کە ئەمڕۆ لە هەرێمی کوردستاندا باوە ، لە واری ڕۆشنبیریی و کەلتووریدا، ئەقڵانییەت داویەتیە کزییەکی تەواو و خەڵکی بەوە گۆش دەکەن بە سۆزو عاتیفە بیربکەنەوە، لە کاتێکا ئەقڵ ئەوزاری بیرکردنەوەیە نەک سۆزو عاتیفە، کارێکی واکراوە خەڵکی دەسبەرداری وابەستەگییە گەورەکان ببن و خۆ بە وابەستەگی بچووک و دەسکەوتی شەخسی و هەنووکەییەوە هەڵواسن!. خەڵکی بە جۆرێ حیزباوی کراون (حیزبی ئەهوەنترە لە حیزباوی) وابەستەگییە نەتەوەیی و نیشتمانییەکەیان بە جۆرێ لە بیر براوەتەوە،کە بە حیزبچیاتی و ناوچەگەرێتی قاییل ببن، جا ئەم حیزبە سکراب و بونیاد دکتاتۆریانەش!! کە ئەمە بۆ خۆی پاشەکشەیەکی زەقەو لە واری رۆشنبیرییدا دەکاتە پشتیوانی لە پاشڤەڕۆیی و پاشکەوتن، دەکاتە دەسبەرداربوونی وابەستەگییە گەورەکان و قاییل بوون بە وابەستەگی بچووک!! جا ئەگەر دەسەڵات، بە مەبەستی پاراستنی خۆی و بەردەواماندنی بوونی خۆی، هەوڵبدات رۆشنبیریی تایبەت بە خۆی بەرهەمبێنێت ، کۆڵەکەو ڕەمزێن ڕۆشنبیریی چێبکات و گوتاری ڕۆشنبیریی خۆی هەبێت ، کە ئەمە زۆر بە زەقی لە تێکڕای کەناڵە میدیاییە حیزبی و حیزباوییەکانەوە دیارە، کە کار بۆ شەرعییەت بەخشین بە دەسەڵات و بەردەواماندنی دەسەڵات دەکەن و پێ بحەسن یان نەحەسن، دەوری دەڵاڵ و پەیڤداری دەسەڵات دەگێڕن..

ڕۆشنبیر، نابێ دەسبەرداری پەیامی ڕۆشنبیریی خۆی ببێت کە بریتییە لە قاڵبشکێنی و هەڵگرتنی ئاڵای گۆڕانکاری بە ئاراستەی ژیان و ئایندەیەکی مرۆڤانیتر و باشتر و گەشتردا. خۆ ئەگەر دەسەڵات و دەوڵەتی ئێستا وەکو جاران نەبێت و لەوە بەهێزتر بێت کە ڕۆشنبیر بەرگەی هەڕەشەو تەماحی بگرێت و، نەشێت داوای ئەوەی لێبکرێت بە تەنیا ڕوو بە ڕووی ببێتەوەو بە گژیا بچێتەوە، ئەوا بەلای کەمەوە داوای ئەوەی لێدەکرێت سەربەخۆیی ڕۆشنبیریی و ڕۆشنبیر بپارێزێت و نەبێت بە زۆڕناژەن و پەیڤداری خۆڕایی دەسەڵات و بە هەق و بە نەهەق شەرعییەت بە بوون و بە زەرووڕەتی بەردەوامبوونی ببەخشێت و خۆی لە گێلی بدات و ئەو ڕاستییە فەرامۆش بکات، کە غیابی گوتاری ڕۆشنبیریی دەکاتە گۆڕستانی پرسیارو، دیارە غیابی پرسیار دەکاتە خۆ دزینەوە و ڕاکردن لە ئیستاو کێشەکانی ئیستا بە ئاراستەی ڕابردوودا نەک بە ئاراستەی ئایندەدا.. ئیدی لێرەوە زەمینە بۆ کۆڵکە حیزبی و زڕەسیاسی وسیاسەتنەدار!! خۆش دەبێت، بە کەماڵی ئارەزوو، بێ هیچ ترس و دوودڵییەک، گەمە بە چارەنووسی میللەت بکەن و لە مەزاتخانە سیاسیە ناوچەیی و جیهانییەکاندا، سووکترین مامەڵەی پێوە بکەن...

"٣"

هەڵبەتە هەر قۆناغەو پرسیاری خۆی هەیە و هەر پرسیارەش بۆ وەڵامی خۆی دەگەڕێت، وەڵامیش لە هەمان ژینگەدا پەنهانە کە ئەو پرسیارانەی تیا دروست دەبن و پێویستە لە ڕێگەی ئەقڵ و ئەقلانییەتەوە بێتە دۆزینەوەو کەشفکردن. چونکە ئەقڵ سەرچاوەی هەر زانست و زانیارییەکەو هەموو حەقیقەتەکان بە ئەقڵ دەناسرێنەوە.. جا لەم حاڵەتەدا نە ڕێکەوت و نە غەیبانییەت جێیان نابێتەوە، ئیدی ئەقڵگەرایی دەبێت بە سەرەتایەک بۆ پەیدابوون و سەرهەڵدانی فەلسەفە.. هەنگێ مرۆڤ لە هەر پابەندییەک جگە لە پابەندی ئەقڵ، ڕزگار دەبێت و مرۆڤ دەبێت بە بوونەوەرێکی ئەزموونگەراو لەوێوە هزرو بیری خۆی هەڵدەهێنجێ و ئەقڵ لە جیهانی واقیعدا گەشە دەکات و دەخەمڵێ و ئیدی هەموو مومارەسەیەکی مرۆڤانی بە پشتیوانی ئەقڵ ئەنجام دەدرێت.. کە ئەقڵ بوو بە تەوەری ژیان ، ئیدی میکانیزمی پێشکەوتن و پەرەسەندن ڕەوتی خۆی وەردەگرێت و مرۆڤ دەبێت بە چەقی گەردوون و هیچ بیرێکی ئامادە و کلێشەیی قەبووڵ ناکات، واتە مرۆڤ خۆی ،خۆی بەدی دێنێت و هەنگێ دەبێت بە کانگای ناکۆکیان چ لەگەڵ خۆیدا و چ لەگەڵ خەڵکانی دیکەو ژینگە و دەوروبەردا، چونکە هەر کاتێک مرۆڤ لە ناکۆکییەکانی خۆی پاک بووەوە دەبێ بە بووکەڵەیەکی بێدەسەڵات و جاڕی مەرگی خۆی دەدات.. ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە ناکۆکییەکان داینەمۆی پێشڤە چوون و پێشکەوتنە و هزریش لە ئەنجامی ناکۆکیدا زاوزێ دەکات و پەرە دەسەنێت و گەشە دەکات و ڕێگەی ئایندە ڕوناک دەکاتەوەو بەسەر ئایندەدا دەکرێتەوەو هێزی مرۆڤ و بەهرەو توانا فلیڤانییەکانی کەشف دەکات..

هەڵبەتە سوود وەرگرتن لە ئەزموونی ڕۆشنبیریی میللەتان و شارستانیانی پێشکەوتوو، کارێکی ئەرێنییەو ئەزموونی رۆشنبیریی خۆماڵی دەوڵەمەند دەکات و جۆرە پەیوەندییەکی ڕۆشنبیریی دروست دەکات و میللەتان لێکدی نزیک دەکاتەوەو زیاتر یەکدی دەناسن. بەڵام ئەگەر ئەم پرۆسەیە، تەنیا لاسایی کردنەوەیەکی سەرڤەسەرڤە بێت و بۆ خۆ نواندن بێت، هەنگێ هیچ پەیوەندییەکی ڕۆشنبیریی یەکسان و هاوسەنگی لێناکەوێتەوە، بەڵکو بە پێچەوانەوە تەنیا پەیوەندییەکی نایەکسان و ئیستهلاکی و سەرسامی لێدەکەوێتەوە..

جا بۆ ئەوەی زۆریش غەدر لە ڕۆشنبیر نەکەین، هەقە ئاماژە بەوەش بکرێ، کە ڕۆشنبیر، بە تایبەتی لەم عەسرە تێکڕژاو و جەنجاڵەی گلۆبالیزەدا، سوپەرمان نییە و دارعاسای جادوویی پێ نییە کە بکارێت، لە جیاتی خەڵکی ڕوو بە ڕووی کێشەو تەگەرەکان ببێتەوەو لە کەفلە کونێکدا چارەسەریان بکات. بەڵام وێڕای ئەوەش، ڕۆشنبیر وەکو کەسێکی هۆشمەند، کە خاوەنی گوتارو بۆچوون و قەناعەتی تایبەتییە، دەکارێت لەو ڕێگایەوە تەماس دەگەڵ خەڵکیدا بگرێت و بیاندوێنێ، لە سەرێتی لە گازی(ندا) و بانگەوازو گوتارە ڕۆشنبیرییەکانیا، دڵسۆزو ڕاستگۆ بێت و متمانەی دوێنراوانی خۆی لە دەست نەدات و لەبەر خاتری برێک ئیمتیازات خیانەت لە پەیامی خۆی نەکات و نەبێت بە کەوا سووری بەر لەشکری دەسەڵات ، یان دێوجامەی ڕاوە جەماوەر، یان دژایەتی ئەو ڕۆشنبیرانە بکەن کە وەکو ئەم بیرناکەنەوە، بە کورتی و بە کرمانجی هەق نییە ببن بە دەلالی دەسەڵات و ڕووی درێوی مکیاج و جوان بکەن و پاکانەی جۆراو جۆری بۆ بکەن. بە هەرحاڵ کەس داوای ئەوە ناکات کە ڕۆشنبیر سوپەرمان بێت، یان هەڵگری دارعاسای سیحری بێت و پەرجووان بنوێنێت، بەڵام بە حوکمی ئەوەی خاوەن گوتارە، خۆ دەبێت شایەدی ڕاستگۆی سەردەمی خۆی بێت وسبەێنێ خەڵکی نەڵێن، ئەرێ ڕۆشنبیرەکان بۆ بێدەنگ بوون؟! لە گوێی چ گایەکدا نوستبوون، بۆچی نیشتمان بووبوو بە گۆڕستان و لەو بێدەنگییە سامناک و کوشندەیەدا نقووم بوو بوو؟!جا ڕۆشنبیر بۆ ئەوەی مەسئولییەتی بێ وەڵامیی ئەو پرسیارەی بە ملدا نەیەت، لە سەرێتی، ڕاستگۆیانە قسە بکات، ڕاستگۆیانە، ئەو قسەیە بکات کە پێویستە بکرێت.

"٤"

یەکێک لە دیاردە هەرە زەق ودیارەکانی کوردەواری، ناتەبایی و هەڤدژی و هەڤڕکی و لێکدووریە، بیرکردنەوەی خێڵەکیانەیە. دیارە دیاردەی خێڵایەتی بە گشت تان و پۆیەکانییەوە، دیاردەیەکی ئەزەلی نییە کە لە چارەی خەڵکانێک نووسرابێ ولە چارەی خەڵکانێکی دی نەنووسرابێت، بەڵام بەرەنجام و زادەی قۆناغی مێژووییەو ڕاستەوخۆ پەیوەندی بە ژینگەی کۆمەڵایەتی ئەو خێڵەوە هەیە، بە کورتیەکەی لە بۆشاییەوە هەڵنەقوڵاوە، بەڵکو بەرەنجامی کۆمەڵێک هۆو فاکتەرێن کەڵکە بووی پێش خۆیەتی..بە

هەرحاڵ دیاردەی خێڵایەتی چەند مکووم و بتەویش بێت، هەر دەگاتە قۆناغی پیربوون و مردن و ئیدی قۆناغی دوای خۆی دەرنگ یان زوو، دەینێژێت.. گەورەترین فاکتەری داوەشین و هەڵوەشانەوەی سیستەمی خێڵایەتی سەرهەڵدان و پەیدابوونی پەیوەندییانی بەرهەمهێنانە.. بەڵام پێویستە ئاماژە بۆ ئەوەش بکرێت کە کاتێ پێکهاتەو بونیادی سیستەمی خێڵایەتی هەرەس دێنێت، ئاسەوارەکەی بۆ ماوەیەکی زۆر هەردەمێنێت و کەم و زۆر لە سیستەمی پاش خۆیدا ڕەنگدەداتەوە، بە تایبەتی بۆ میللەتێکی بندەستی کۆلۆنی وڵات، کە ڕێگەی نەدرابێ بە ئەزموونی خۆی بژی و ژیان بجەڕبێنێ و وەکو پێویست لە بەرهەمهێنانی مێژوودا بەشدار نەبووبێ.. بۆیە کوردەواری لە هەرێمی کوردستاندا،لە پاشاگەردانی پاش هەرەسی سیستەمی خێڵایەتیدا، سەراسیمە و سەرگەردان،بە دیار کێشە مۆدێرنەکانی سەردەمی گلۆبالیزەوە دۆش داماوەو غافڵە لەوەی کە ئەم کێشانە، بە ئەوزارو ئەقڵیەتی خێڵەکیانە ،کە مخابن بەسەر تێکڕای حیزبەکانی هەرێمی کوردستاندا، بە دەسەڵاتدارو بێدەسەڵاتیانەوە زاڵە، نایەتە چارەسەرکردن. بۆیە ئەمڕۆکە لە گێژاوێکدا دەژین، خۆیشمان نازانین بەرەو کوێ دەمانبات، وێڵ و گومڕا، نە هۆمان لێ مەعلوومە نە ئەنجام، لە جیاتی پرسیار بکەین و لە وەڵام بگەڕێین، نائومێد و سەرگەردان، مەسئولیەتی ئەم هەموو شکست و هەرەس و داڕووخانە بە ملی خەڵکی دیدا دەدەین کە ئەمە تەنیا لە بیرکردنەوەی خێڵەکیانە دەوەشێتەوە. لە بیرکردنەوەی خێڵەکیانەدا کەمترین پەراوێزو دەرفەت بۆ دیالۆگ هەیە، کە دەشێت بە یەکەمین هەنگاوی ئەقڵانی دروست بەرەو دۆزینەوەو کەشفکردنی هۆی تێکڕای کێشەکانی ژیان دابنرێت. لە دیالۆگی دروست و ڕاستەقینەدا، مەرجە لایەنەکانی دیالۆگ ئیعتراف بە یەکدی بکەن، دیارە ئەم ئیعترافە خۆی لە خۆیدا، ئەوە دەگەیەنێت کە هەر یەکێک لە لایەنەکانی دیالۆگ بەشێکە لە بونیاد و پێکهاتەی کۆمەڵگە و دەبێ دەگەڵیا بژی و مامەڵەی لە گەڵدا بکەیت.. واتە چەند تۆ هەیت و ئەم بوونەت هەق و مافێکی بێ چەند چوونە، بەرانبەرەکەشت هەمان بوون ومافی هەبوونی هەیە.. یەکێک لە مەرجە گەوهەرییەکانی دیکەی دیالۆگ ئەوەیە کە لایەنەکانی دیالۆگ، زەمینە بۆ یەکدی خۆشبکەن کە خۆیان بکەنەوەو چ حەقیقەتێکیان پێیە بیخەنە ڕوو، چونکە هەموو حەقیقەتەکان لای یەک لایەن نییە، بەڵکو بە شێوەیەکی ڕێژەیی دابەش بووە بەسەر هەموو لایەنەکاندا، واتە دیالۆگ ڕێگە خۆشدەکات بۆ گەیشتن بە حەقیقەت و کاری ئەقڵانی، بۆ دۆزینەوەی چارەسەری ڕیشەیی هەمەلایەنەی کێشەو گرفتەکانی قۆناغە قەیراناوییەکان، کە ئەمە تەنیا لە هاماج و کەش و هەوای دیموکراتیانەدا مەیسەر دەبێت، واتە دیموکراتییەت کلیلی کردنەوەی دەرگای گشت کێشەکانە، دیارە دیموکراتییەتش وەکو ئاماژەمان کردێ کاڵایەک نییە لە هەندەرانەوە هاوردە بکرێت و بخرێتە بازاڕەوەو ئیدی تەواو ،خۆ بە خۆ بڵاوببێتەوە، بەڵکو شێوازێکی مامەڵە کردنە دەگەڵ هەموو کایە کۆمەڵایەتی و ڕۆشنبیرییەکانی ژیاندا، دەگەڵ تێکڕای ئەندامانی کۆمەڵگەدا، بە وردو درشتەوە،دەگەڵ دیاردەو ڕووداوەکاندا، لە نێو هەرسێ دەسەڵاتی یاسادانان و جێبەجێکاری و

دادڤانیدا،پێویسته ڕۆژانه مومارەسه بکرێت و ببێ به بەشێک له تەربیەت و پەروەردەی جەماوەری خەڵک، هەنگێ دەشێت ببێ به سەرەتایەک بۆ چارەسەری دوز و کێشەکان، بۆ دۆزینەوەو هەڵێنجانی کۆمەڵێک ڕێساو میکانیزمی چۆنیەتی مامەڵەکردنی خەڵکی له نێوان خۆیاندا، له گەڵ دەسەڵاتدا، له گەڵ خەڵکی دیدا، لەگەڵ تێکڕای دیاردەو ڕووداوەکاندا.

جا بەم پێودانگە، دیموکراتییەت نه خواستێکی ئاسان و خۆشدەستە و نه له شەو و ڕۆژێکدا دێته دی. وەکو گوترا کلیلی ئەفسووناوی و چارەسەری تەواویش نییە، بەڵکو سەرەتایە بۆ چارەسەران.. هەڵبەتە کۆسپ و تەگەرەو نەیارانی ناوخۆ و دەرەکیشی زۆرە،چونکە هەموو دیاردەو ڕووداوێک هەم هەوادارانی هەن هەم دژمنان.. بەڵام دژمنی هەرە سەرەکی دیموکراتییەت ئەوانەن کە بە درۆوە بانگەوازی بۆ دەکەن و وەکو پێویست باوەڕو قەناعەتیان پێی نییەو له واری پراکتیکیدا، بە شێوەیەکی ڕواڵەتی سەرڤە، له چوارچێوەیەکی فۆرمالی نێوەرۆک پوچەڵدا مومارەسەی دەکەن و دکتاتۆریەتی خۆیانی پێدەشارنەوە، یان ئەگەر به مەبەستی کەمکردنەوەی نارەزایی خەڵکی و له ژێر گوشاری دەرەکیدا ناچار ببن، هەندێ لایەنی فۆرمالی ناوەرۆک بەتاڵی، یەکپارچە ساختەو تەزویری وەکو هەڵبژاردنی پەرلەمان و ئەنجوومەنی پارێزگا و شاراندا مومارەسەی بکەن، ئەوا تەنیا به خۆیانی ڕەوا دەبینن و بەجۆرێ سەرەکەی بادەدەنەوەو دەیدکتاتۆرێنن جەماوەری تیا قەرزاربار دەکەن، وای دەحیزبێنن هەزار خۆزگە بە دکتاتۆریەت!! بۆیە هیچ سەیر نییە کە خەڵکی داوای جیابوونەوەی حیزب له حکوومەت دەکەن!! پتر له بیست ساڵە بەو ئاوایە جەماوەری خەڵکی هەرێمی کوردستان له لایەن دەسەڵاتی هەرێمەوە، له مافی دیموکراتییەت بێبەش دەکرێت.. و بە جۆرێ حیزباوی دەکرێت ،ئەوەی له بیربراوەتەوە، کە دیموکراتییەت مافە، خێرو منەت و بەخششی هیچ کەس و لایەنێک نییە، مافەو دەبێت ڕۆژانە و له هەموو وارەکانی ژیاندا مومارەسە بکرێت ، هیچ کەس و دەسەڵاتێ بۆی نییە بە هیچ هەنجەت و بیانوویەک لەو مافەی بێبەش بکات. بۆیە جەماوەری خەڵک له سەرێتی، جورئەت و زاتی پرسیارو ڕەخنەی هەبێت، پێداچوونەوەیەکی وردو ئەقڵانی بە قۆناغەکانی پێشوودا بکات، هەموو لایەنە نەرێنی و ئەرێنییەکانی شەن و کەو بکات، دان بە فەشەل و ناکامی ئەو بیرو دروشم پرۆژانەدا بنێت کە خراونەتە ڕوو و نەهاتوونەتە دی، بە دوای هۆ و سەبەبکاری هەموو ناکامییەکاندا بگەڕێت و بەهای تێچوونی ئەو پرۆژە ناکامانە دیاری بکات ، لێپێچینەوە دەگەڵ خۆی و هەموو لایەنە پەیوەندارەکاندا بکات و،مەسئولیەتی هەموو لایەک، بە هەمان پێوەر دیاری بکات ، تا له قۆناغی دواتردا، هەمان ناکامی دووبارە نەبێتەوە.

هەڵبەتە ڕێگای دیموکراتییەت، ڕێگایەکی دوورو درێژ و پڕ هەورازو نشێوە، وەکو گوترا دیموکراتییەت مافەو دەبێ ڕۆژانە و لە هەموو وارە جیاوازەکانی ژیاندا مومارەسە بکرێت تا ببێت بە بەشێک لە تەربێت و پەروەردەی خەڵکی و خەڵکی پێی ڕابێن و دەسبەرداری ئەم مافەی خۆ نەبن و بەرگریی لێبکەن، بە تایبەتی بۆ گەلی کوردی بندەستی دکتاتۆریەت زەدە، کە دەیان وبگرە سەدان ساڵە لەم مافە بێبەش کراون و داگیرکەرانی تەنیا خۆیان بە شایستەی ئەو مافە زانیوەو و بەو نەفسە مامەڵەیان دەگەڵ کوردا کردووە،کە لەو ئاستەدا نییە ئەو مافەی پێ ڕوا ببینرێ و بە هەموو شێوەیەک هەوڵیانداوە، ئەمە بکەن بە قەناعەت لەلای خودی کوردیش و گرێی کێماسی لا دروست ببێت!! بۆیە دەبینین کۆمەڵگەی کوردەواری زۆر بە خەمی مومارەسەی ئەم مافە ڕەوایەی خۆیەوە نییە، کە ئەمە بە زەرەری خۆی و قازانجی دەسەڵاتەو هێندەی دیکە ڕێگای دیموکراتییەت دوور دەخاتەوەو ئەوە لە بیر جەماوەری خەڵک دەباتەوە کە ئەمە مافەو، ماف بە ئاسانی نادرێت، بەڵکو دەسەندرێت و دەبێ خەباتی بەردەوامی لە پێناودا بکرێت و ڕۆژانە لە هەموو ئاستە جیاوازەکانی ژیاندا مومارەسە بکرێت، تا دەبێت بە بەشێک لە تەربیەت و پەروەردەی خەڵکی و هیچ جۆرە سازشێکی لەسەر نەکرێت، بەڵکو دەکرێت بە ئەوزارو فاکتەری کارا بۆ دیموکراتیزەکردنی ڕژێمی دەسەڵات و تێکڕای دام ودەزگا سیاسی و پیشەیی ونیشتمانی ونەتەوەییەکان.

هەڵبەتە وەکو ئاماژەمان کردێ، دیموکراتییەت چارەسەری ئەفسووناوی تێکڕای کێشەکان نیە،کە لە کەفلە کونێکدا، هەموو کێشەکان تەخت بکات و دنیامان بۆ بکات بە شامی شەریف و مەڕ و گورگ پێکڤە ئاو بخۆنەوە. هەروەها دیموکراتییەت تەنیا قسەی ڕووت و دروشم و ڕاپرسی وهەڵبژاردنی ئەنجوومەنانی ساختە نییە، چونکە کەسێک لە ناخی خۆیدا، لە تەربیەت و پەروەردەیدا، لە ئەقڵیەت و پێکهاتەی دەروونیدا، دیموکرات نەبێ، کە ئەمە تەنیا بە مومارەسەی ڕۆژانە و بەردەوام دێتە دی، ڕۆژ تا ئێوارە لاف و گەزافی دیموکراتییەت لێبدات، فڕی بە دیموکراتییەتەوە نییەو نابێت بە دیموکرات.. دیموکراتییەت شێوەو قاڵبێکی نەگۆڕو کلێشەو کەتەلۆکێکی ئامادە نییە کە لە سەرانسەری دنیادا بە یەک شێواز و میکانیزم پراکتیزە بکرێت، بەڵکو لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێک، لە قۆناغێکەوە بۆ قۆناغێک دەگۆڕێت، بەڵام لە ڕووی نێوەڕۆک و جەوهەری سیاسییەوە دەکاتە ((حکم الشعب بالشعب وللشعب)) کە ئەمە دەکاتە مافی ئازادی و یەکسانی و مافی گوزارشت و دەربڕین بۆ تاک و بۆ کۆمەڵ، دەکاتە مافی هەڵبژاردنی جۆری ڕژێم و ڕەمزەکانی ڕژێم، دەکاتە مافی دەسکاری و گۆڕینی ڕژێم و شێوەی دەسەڵات.

دیارە ئەم مافانە، لە خۆوەو خۆڕسک نە هاتوونەتە ئاراوە، بەڵکو بەرەنجامی هەوڵ و خەباتی دوور و درێژی کۆمەڵگەیە و لە زۆر وڵاتی مۆدێرندا یاساو ڕیسای پێدەرکراوەو وەکو مافی بنەڕەتی و ئاسایی

مامەڵەو بەرخوردی دەگەڵدا دەکرێت، ڕۆژانەو لە هەموو ئاستە جیاوازەکانی ژیاندا مومارەسە دەکرێت و لە هیچ کەس و دام و دەزگایەک قەبووڵ ناکرێت پێشێلی بکات، حکومەت ودەسەلأت بۆی نییە لێی پاشگەز ببێتەوە، چونکە حکومەت ودەسەلأت بە خۆیشی لەم وڵاتە مۆدێرنانەدا لە سەر بنەمای هەمان ماف هەڵبژێردراوەو گەر لێی پاشگەز ببێتەوە دەڕوخێت و دەڕوخێنرێت..

هەڵبەتە وەکو گوترا دیموکراتییەت خۆ بە خۆ نایەتە دی، هەروەها کالأیەک نییە هاوردە بکرێت و بخرێتە بازاڕەوە و بڵاو ببێتەوە. بەڵکو خەباتی لە پەستاو بێ پسانەوەی دەوێ، دەبێ جەماوەری خەڵک قەناعەتی تەواویان پێی هەبێت، ڕۆژانەو لە هەموو کایەکانی ژیاندا مومارەسە بکرێت و بە هەموو شێوەیەک زەمینەی بۆ خۆشبکرێت، تا دەبێت بە بەشێکی لە جیابوونەوە نەهاتووی تەربیەت و پەروەردەی کۆمەڵایەتی و سیاسی و ڕۆشنبیریی و سایکۆلۆژی خەڵکی. گەییشتن بەم حاڵەتە دەکاتە ئیعترافکردن بە بەرانبەر، دەکاتە مامەڵەکردن دەگەڵیا. هەڵبەتە ئیعتراف کردن بە بەرانبەر و بەرخورد و مامەڵە کردن و دیالۆگ کردن دەگەڵیدا، خۆی لە خۆیدا، هاماج و زەمینە خۆشدەکات بۆ گەنگەشەو چارەسەری هەموو پێویستیە تازەکانی مرۆڤ. ئیدی بەم پێودانگە، دیموکراتیەت دەکاتە باشترین بنەما بۆ دابینکردنی پێویستییەکانی مرۆڤ و بۆ هەڤژینی ئاشتیانەی گشت توێژو چینەکانی کۆمەڵگە، بە دەسەلأتدار و بێدەسەلأتەوە، بە داراو نەدارەوە، بە هێزدارو بێهێزەوە، چونکە ئیعترافکردن بە بەرانبەر و دیالۆگ و مامەڵە کردن دەگەڵیدا، خۆی لە خۆیدا، ئامادەگی و زەمینە سازییە بۆ پێکەوە هەڵکردن.

بەڵام مخابن، دیموکراتیەت لە هەرێمی کوردستاندا، ساڵ بە ساڵ لە پاشەکشەدایە، ئینسانی کورد برسی دەکرێت، بێ ئیش و کارە، دەرفەتی کاری بۆ ناڕەخسێنرێ، کەس گوێی لێناگرێت، حیزباوی دەکرێت، تاکید لەسەر بە موالی کردنی دەکرێت و،هاووڵاتیەت و مافی هاووڵاتیەتی لە بیر دەبرێتەو و لێی زەوت دەکرێت.. سیاسەت وئەخلاق لە داڕوخان و هەرەسی ترسناکدایە، وڵات پڕبووە لە بزووتنەوەی غەیبانی و کۆنەپەرستانە، کە لە ئەنجامدا وڵات لە خەڵکی دەکات بە دۆزەخ.. ئەو سەرکردەو سیاسەتوانانەی کە خەڵکی ڕێزی خەبات و تێکۆشانی دەگرتن و وەکو ڕەمز تەمەشای دەکردن، فڕان فڕانیانە بۆ ئەوەی بگەنە لوتکەی دەوڵەمەندی و ساماندرای، بێئەوەی هیچ حیسابێک بۆ میللەت بکەن!!کە ئەمە نیشانەی ئەوپەڕی ئیفلاسی سیاسییە.. گەندەڵی بە ڕادەیەک ڕیشاژۆ بووەو تەرزی هاویشتووە کە بە ڕێژەیەکی زۆر ئەهلی قەڵەمیشی، لە ئەدیب و نووسەرو ڕۆژنامەنووسان گرتووەتەوە، کە گوێیان لێدەگریت وا هەستدەکەیت پەیڤداری بەکرێ گیراون و بەرگری لە گەندەڵی و گەندەڵسازان دەکەن!! غافڵن لەوەی پەیامی ڕۆشنبیریی ئەوەیە کە خەڵکی بخاتە گومانی ئەرێنی و کونجکاوی بەردەوامەوە، بۆ ئەوەی ببێت بە خاوەنی پرسیار ، لە ئیستاو بە ئاراستەی ئایندەدا، بۆ ئەوەی بە جورئەتەوە مومارەسەی ئەو مافە سەرەتاییەی خۆی بکات کە پێویستە لە تێکڕای ئەو قەرارانەدا بەشداری بکات کە پەیوەندییان بە ژیان

و گوزەران و چارەنووسییەوە هەیە.. بۆ ئەوەی فام و خوێندنەوەی تازەی بۆ مێژوو ودیاردەو ڕووداوەکان هەبێت.. لە چوارچێوەی مافە دیموکراتییەکاندا، بە شێوەیەکی ئەقڵانی، گەنگەشەی هەر هەموو دۆزو کێشەکان بکات، بۆ ئەوەی بگەنە باشترین چارەسەر و هیچ هێزو لایەنێک بیر لە سڕینەوەو پەراوێزاندنی هێزو لایەنەکانی بەرانبەری نەکات و.. دیموکراتییەت لە نێوەرۆکە ئەرێنییەکەی خۆی بەتاڵ نەکرێتەوەو لە ڕێگای هەندێ ئیجرائاتی بە ڕواڵەت دیموکراتییەوە گەندەڵی و دیکتاتۆریەتی دەسەڵاتی پێ پەردەپۆش بکرێت، کە بە گوێرەی پرەنسیپەکانی دیموکراتییەت، هەڵبژاردنی هەر ڕژێم و دەسەڵاتێک، هەڵبژاردنی ڕەمزەکانی دەسەڵات، هەموارکردنەوەو گۆڕینی ڕژێم و دەسەڵات، مافی بێ چەند وچوونی جەماوەری خەڵکە بە هەموو چین و توێژەکانییەوە..

دیارە لەم حاڵەتەدا، مومارەسە کردنی دەسەڵاتیش دەبێ لە چوارچێوەی دیموکراتییەتدا بێت،دەبێ دەسەڵاتداران ئەوەیان لە بیربێت و چاک بزانن و مێژوو شایەدە کە نەدەسەڵات، نە سەروەت و سامان، نەهێز، تا سەر نامێنێ و دەگۆڕێت وزۆرجار هێز لە خاوەنەکەی هەڵدەگەڕێتەوەو سەری ساحێبی دەخوات...هەڵبەتە ڕەوڕەوی مێژوو بە کەس ڕاناگیرێت و ئەوەی ڕێزی مێژوو نەگرێت ڕیسوایی دەدورێتەوە..

لە کۆتاییدا پێویستە ئەوە دووپات بکرێتەوە: ڕاستە دیموکراتییەت چارەسەری ئەفسووناوی نییە، بەڵام لەبارترین، زەمینەیە بۆ ڕیشاژۆ بوونی ئەقڵانییەت. هەر میللەتێکیش کەوتە سەر ڕاستە ڕێگای ئەقڵانییەت، ئیدی دەبێ بە خاوەنی خۆی و بە ئاسانی کۆیلە ناکرێت..

٢٠١٦/١

بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە:

* - دایره المعارف دموکراسی/ زیر نظر سیمور مارتین لیپست/ ترجمه فارسی به سرپرستی: کامران فانی- نورالله مرادی. جلد اول: ا-ت/ کتابخانەی تخصصی وزارت امور خارجه/ تهران، بهار ١٣٨٧

* - اولویت دموکراسی برفلسفه/ ریچارد رورتی/ ترجمه خشایار دیهیمی/ چاپ سوم/ ١٣٨٨/ انتشارات طرح نو

* - عبدالرحمن منیف/ الدیمقراطیة اولا..الدیمقراطیة دائما/ الطبعه الخامسه/ الموسسه العربیه للدراسات والنشر/المرکز الثقافی العربی

* - تاریخ دموکراسی در اروپا/ مهدی رجبی/ چاپ اول/ ١٣٨٦/ نشر دنیا نو

* - سلامه موسی و ازمه الضمیرالعربی/ غالی شکری/مکتبه الخانجی بمصر/١٩٦٢

* - دانشنامەی سیاسی (فرهنگ اصطلاحات و مکتبهای سیاسی/ داریوش اشوری/ چاپ بیست و یکم/ ١٣٩١/ انتشارات مروارید

* - فرهنگ لغات/ دکتر علی شریعتی/ انتشارات قلم/ چاپ ششم ١٣٩١

* - پەیڤستانی من/ حەمەکەریم عارف/ چ١/٢٠٠٩ بەڕێوەبەرێتی چاپ و بڵاوکردنەوەی سلێمانی

* - سفرەی فەقیران/ حەمەکەریم عارف/ چ١/ ٢٠١٢ دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم

کوردێنی و.. نەعلەتی حزب

٢٠١٦/١٠/١٠

"١"

دیارە شکست و هەرەسهێنانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی لە دوای یەکەم جەنگی جیهان، گۆڕانێکی گەورە و کاریگەری لە ناوچەی ڕۆژهەڵات و بگرە لە دنیادا بە دوودا هات، گەلێک لە میللەتانی بندەستی تورکان جیابوونەوەی خۆیان ڕاگەیاندو بە گوێرەی سەردەم و قۆناغەکە کەوتنە خەبات بۆ وەدەست هێنانی خۆیبوونی ڕاستەقینەی هەمەلایەنەی نەتەوەیی و سیاسی و ئابوری، دیارە وڵاتانی ئیمپریالی و سەرکەوتووی جەنگەکە، کە خۆیان لە قەیرانی ئابووریدا دەژیان، ئەمەیان پێ قبووڵ نەبوو، بە بیانووی دابەشکردنی میراتی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی دۆڕاوی جەنگەکەو، بە تەماحی نەوت و دەربازبوون لە قەیرانی ئابووری خۆیان، ناوچەکەیان بە خەڵک و خاکەوە لەبەینی خۆدا دابەش کرد، ئیدی خەڵک و خاکی دەڤەرەکە، کورد گوتەنی لە دەم سەگ بەربوون کەوتنە دەم گورگ.

ئیدی خەبات و بەرخودان دەست پێدەکات و ئیمپریالیزمی ڕۆژاوایی، بە تەماحی نەوت و بایەخی ئابووریی ناوچەکە، دەکەوێتە سەرکوتکردن و قەدەغەکردن و بە لاڕێدابردنی ڕاپەڕینی گەلان و دەست بەسەراگرتنی سەرچاوەکانی نەوت و سامانی سرووشتی ناوچەکە، دەکەوێتە پشتیوانی لە ڕەوت و هێزە کۆنەپەرست و گۆشەگیرەکان، بە مەبەستی لاوازکردن و پەرتکردنی بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی گەلانی ناوچەکە.. دیارە ئەم پرۆسەیە زیاتر لە دوای دووەم جەنگی جیهانەوە زەق دەبێتەوە و دەگەڵ بێتوانایی و نەبوونی بەرنامەیەکی روونی هێزە سیاسییەکاندا یەک دەگرێتەوە، هێزە سیاسییەکان سەرباری نەبوونی دنیابینییەکی روون سەبارەت بە دیاردە و ڕووداوەکان، لە کێشماکێش و ململانێی ناوخۆوە دەئاڵێنرێن.. ئیدی ململانێی نێوان هێزە ناسیۆنالی و هێزە مارکسیستیەکان و ململانێی نێوان ئەم هێزانە و ڕەوتە ئایینییەکان، تێکڕای خەباتی سیاسی ، پەرت و پارچە پارچە دەکات و دووچاری کەچڕەوی و ڕیڤیژنیزم دەبێت و لە هەردوو ئاستی فیکری و ئاستی پراکتیکییەوە زەرەری گەورە بە ڕاستە بزووتنەوە نەتەوەییەکە دەگەیەنێت، بۆ نموونە لە ئاستی هزریدا، ڕەوتی عەلمانی وئەقڵانی دەداتە

پاش ، لە ئاستی پڕاکتیکییەوە ، بزووتنەوە سیاسییەکە ، شەقڵ و مۆرکی چەکداریی وەرگرت و ئەمە کردییە کارێک جڵەوی بزووتنەوەی رزگاریخوازی نەتەوەیی بە تایبەتی لەو وڵاتانەدا کە شەڕە سوپایەکیان پێکەوەنا، بکەوێتە دەست سوپا و هێزی سوپایی، کە ئەمەش زیاتر توند و تیژی بەرهەم دەهێناو، لایەنی سیاسی و هزری بزووتنەوەکە دەکەوتە پەراوێزەوە.. لە کاتێکا هیچ بزووتنەوەیەکی سیاسی، بە بێ فکری ڕوون، ناوەڕۆکی ڕوون و زانستی پەیدا ناکات.. ڕاستە کورد لە کۆنەوە مەرجە سەرەکییەکانی نەتەوەیی وەکو خاک ومیژوو زمان و خەسڵەتێن دەروونی هاوبەشیان هەبووە و نەتەوە بوون، بەڵام بزووتنەوەی کوردایەتی لە ناو ئەم نەتەوەیەدا، لە ئاخروئۆخری سەدەی نۆزدە و سەرەتاکانی سەدەی بیستەوە دەستی پێکردووە و زیاتر کاردانەوە بووە، تا زادەی خەملێن و گەشەکردنێکی فیکری و گەلاڵە بوونێکی فەلسەفی بێ.

ئیدی بزووتنەوەی کوردایەتی بە لاسەنگی و هەنگەشەلێ بەردەوام بووە، بە پێی قۆناغ و پێشهاتە سیاسییە هەرێمایەتی و نێودەوڵەتییەکان هەڵکشان و داکشانی بەخۆوە دیتووە، دامرکانەوە و هەلگیرسانەوەی بەخۆوە دیتووە.. داگیرکەرانی کورد هەوڵیان داوە و زۆر جار توانیویانە بزوتنەوەکانی کورد کە لە ڕووی ناوەرۆک وگەوهەرەوە، بزووتنەوەیەکی ڕزگاریخوازی پێشکەوتوخوازە.. لە شۆڕشگێڕیەتی بخەن و بیگۆڕن بۆ شەڕ، کە شەڕ لە ماڵویرانی ماددی و مەعنەوی زیاتر هیچی لێناکەویتەوە.

بە هەرحاڵ لە کۆتایی نیوەی یەکەم و سەرەتای نیوەی دووەمی سەدەی بیستەمدا، گوێ بە گوێی گۆڕانە گەورە پیشەسازی و کۆمەڵایەتی و ئابووری سیاسی و ڕۆشنبیرییەکانی دنیا، کە کەم و زۆر کاریگەری بەسەر ئەم دەڤەرەشەوە هەبووە، بزوتنەوەی کوردایەتیش پیی نایە قۆناغێکی تازەوە و پێویستی بەوە بوو لە قالب و شێوەیەکی تازەدا خۆی ڕێکبخات و گوزارشت لە مەرام و داخوازییە سیاسییەکانی خۆی بکات و لە پێناویاندا بخەبتێ، ئەوە بوو ڕێکخراو و حزبی سیاسی مۆدێرن دامەزرا، بەلام مخابن کورد کە هەموو مەرجێکی نەتەوەی تیا بوو، لە ئەنجامی تەقسیمبەندییە ئیمپریالیەکانی پاش هەردوو جەنگی یەکەم و دووەمی جیهان، بوو بە چوار پارچەوە و بە بێ ویستی خۆی بەسەر چوار وڵاتدا دابەشکرا، لە جیاتی ئەوەی خەبات لە پێناوی رزگاری لە ژێر دەسەڵاتی یەک داگیرکەردا بکات، دەبوایە لە پێناوی ڕزگاری لە ژێر دەسەڵاتی چوار داگیرکەردا بخەبتێ، کە کەمترین مافیان بە نەتەوەی کورد ڕەوا نەدەبینی و چوار دەسەڵاتی یەک لە یەک دکتاتۆرتربوون سەبارەت بە کورد، ئەمە جگە لەوەی، لە زۆربەی هەڵوێستە سیاسییەکاندا ناکۆک و هەڤرکی یەکدی بوون، لێ لە هەنبەر کێشەی کورد و سەرکوتکردنی نەتەوەی کوردا، موو بە بەینیانەوە نەدەچوو وهاوکاری یەکیشیان دەکرد و ئەم واقیعە تاڵە تاکو ئیستاش بەردەوامە.

جا بۆ نەگبەتی کورد، لەو دابەشکردنە ئیمپریالیستیانەدا کورد بە جۆرێک دابەش کراوە، کە لە هەر چوار پارچەکەدا کەمینەیە و تەنانەت وەکو پێویست ناتوانێ سوود لە دیموکراتییەتش ببینێ، ئەگەر دیموکراتیەت هەبێت!! یانی کورد بە تۆپزی لە قاڵبی چوار سیستەمی حوکمڕانی جیاواز درابوو و تا ئێستاش بەردەوامە، کە کوردی لە ڕووی جوگرافیی و ئابووری و کەلتوورییەوە بە تەواوەتی لێکدی دابڕی و دوورخستەوە، کە ئەمە ئەرکی بزوتنەوەی کوردایەتی هێندەی دی گران کرد، دەبوا کورد لە پێناوی هەم یەکگرتنەوە و هەم ڕزگاری نەتەوەییدا بخەبتێ و، یەکخستنی ئەم دوو سەنگەرەش هەروا ئاسان نەبوو، بەلای کەمەوە، ناچاری دەکردیت ئەگەر بە شێوەیەکی کاتیش بووە، خەباتی چینایەتی پەراویز بخرێت، کە ئەمەش لایەنی نەرێنی خۆی هەبوو و یەکیک لە نەرێنییەکانی ئەوەبوو خەڵکانێکی ناشۆرشگێر وناشایستە لە کەناڵی جیاوازەوە دەگەیەنرانە سەرکردایەتی بزوتنەوەکان و.. بە هەرحاڵ، کوردایەتی یا خەباتی کوردێنی خەباتێکی یەجگار دژوار و سەخت و ئاڵۆز بووە، خەبات بووە دژی توانەوەی نەتەوەیی، خەبات بووە لە پێناوی ئازادی و یەکسانی ودادوەری، لە ڕای یەکگرتنەوەی نەتەوەیی، لە پێناوی ڕزگاری نەتەوەیی.. خەبات بووە لە پێناوی ماندا.

ئیدی کوردێنی بەو بارە گرانەشەوە، هەندێ قۆناغی بڕیوە و حالی حازر بە گویرەی قۆناغە تازەکان، دەبێت لە خەمی خۆ تازەکردنەوەدا بێ و هەقی خۆیەتی بە دەنگی بەرز بیربکاتەوە و ئەوە بە گوێی داگیرکەرانی کورددا بدات، کە دەوڵەتەکانی ئەوان بەم شێوەیەی ئێستا لە سەر حیسابی دەوڵەتی کوردییە! ئەگەر لە سەر ئەم عەقڵیەتە پاشڤەڕۆ و تۆرانیزم و پان ئیرانیزم و عەرەبچیاتیە بڕۆن، بیانەوێ و نەیانەوێ کورد ناچار دەکەن، ڕێگای جیابوونەوە بگرێتە بەر و داوای مافی دیاریکردنی چارەنووسی خۆی بکات،کە لە دوا ئەنجامدا دەکاتە دامەزراندنی دەوڵەتی کوردی.

"٢"

دیارە کورد زۆر جار بە نێوی برایەتی دینییەوە لە خشتە براوە و کێشە نەتەوەییەکەی لە بیر براوەتەوە و لەوە غافڵ بووە کە مەسەلەی کورد، کەم و زۆر، نە لە دوور و نە لە نزیک مەسەلەیەکی ئاینی نەبووە، بەڵکو مەسەلەیەکی سیاسیی بووە، هەرچی ولاتی ئیسلامی هەیە، ئاینیان خستووەتە خزمەتی ئامانج و مەرامە سیاسییە نەتەوەییەکانی خۆیانەوە، کورد بە پێچەوانەی هەموو نەتەوە موسوڵمانەکانەوە، مەسەلە نەتەوەییەکەی کردووە بە قوربانی مەسەلە ئاینییەکە، لە کاتێکدا کە مەسەلەی کورد لە بنەڕەتدا مەسەلەیەکی سیاسی بووە نەک مەسەلەیەکی ئاینی، ئیدی ئەمەش ئامانجە نەتەوەییەکەی دواخستووەو لە نێوەرۆکە ڕەوا و پێشکەوتوخوازەکەی بەتاڵ کردووەتەوەو هێندەی دیکە خەباتی یەکگرتنەو و رزگاری نەتەوەیی دژوار کردووە و لە هەر بەشێکی کوردستاندا و بە گوێرەی واقیعی سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتی ڕژێمی داگیرکەر و میللەتی سەردەست شێوازیک وەربگرێت و

له هەر پارچەیەکی کوردستاندا لە کاتێکی جیاوازدا دەست پێبکات و ڕابەرایەتییەکی یەکگرتوو ڕێبەری نەکات، ئەمە جگە لەوەی، کە فیکری کوردی لەوە لاوازتر و پەراگەندەتر بووە کە وەڵامی قەناعەتبەخشی پرسیارەکانی پێ بێ و ببێت بە داینەمۆی خەباتی سەرانسەری، کە ئەمە وای کردووە ئەم خەباتە زیاتر لە بەشێک لە بەشەکانی کوردستاندا قەتیس بمێنێ و زیاتر کاردانەوە بێ، تا پرۆژەیەکی بەرنامەداری ستراتیژی نەتەوەیی بێ، کە لە دوا ئەنجامدا گۆڕانی ڕیشەیی گەورەی چ لە ئاستی بەرەنگاربوونەوەی داگیرکەر و چ لە ئاستی زەمینەخۆشکردن بۆ دامەزراندنی دەوڵەتی کوردی، چێنەکردووە و ئیدی یەکیتیی نەتەوەیی بووە بە دروشمێکی دوورە دەست و لە سایەی ناوچەگەرێتی و حزب حزبێنە و خۆپەرستی و ملهوڕی و نۆکەریی سەرانی حزبییەوە، لە خەڵکی کورد کراوە بە خەونی شاعیرانە و مەحاڵ!! لە کاتێکدا ئەگەر لە پال سەرکردایەتی ناوچەییدا ، سەرکردایەتییەکی نەتەوەیی ڕاوێژکاری کارا و کارامە، هەبوایە، دوور و نزیک چاودێری سەرکردایەتییە ناوچەییەکانی بکردبایە و ڕێنمایی پێویستی بکردنایە، لە هەڵوێستە هەستیار و ستراتیژییەکاندا ڕاوێژ و تەگبیریان بەیەکدی بکردایە و بەرژەوەندی نەتەوەیی بخرایەتە سەرووی هەر بەرژەوەندییەکی دیکەوە، بێگومان ئەم واقیعەی ئێستا بە شێوەیەکی دی دەکەوتەوە و ئەو بۆشاییە فیکرییە دروست نەدەبوو کە بزووتنەوە و ڕەوتێن ئیسلامی نامۆ بە کوردەواری بەم ئاسانییە پڕی بکاتەوە و بیری نەتەوەیی بشێوێنێ و دروشمی یەکێتیی نەتەوەیی لەبەر چاوی خەڵکانێکی زۆر بخات.. دیارە هەبوونی سەرکردایەتییەکی نەتەوەیی ئەگەر لە سەردەمانی داخراوی دنیادا بڕێک ئەستەم بووبێ، ئەوا لەم سەردەمی گلۆبالیزەیەدا، کە کوردانێکی زۆر و شارەزا و بە توانا لە ئەوروپادا هەن، کارێکی زۆر ئاسانە و دەکرێت زەمینە بۆ چێبوونی لۆبییەکی کوردی کارا و کارامە خۆش بکرێت.

بە هەرحال کورد لە ماوەی نێوان هەردوو جەنگی جیهانیدا، نە لە ئاستی فیکری و نە لە ئاستی پراکتیکیدا وێڕای قوربانیدانی زۆر و ئامادەگی میللەت بۆ دانی هەر قوربانییەک ،نەیتوانی هیچ دەستکەوتێکی گەورە و گرینگ و جدی بە دەست بهێنێ، هۆی هەرە سەرەکی ئەم ناکامییەش بە پلەی یەکەم دەگەڕێتەوە بۆ غیابی بیری پێشەنگ و سەرکردایەتیەکی بە توانا و کارامە و لێهاتوو.

هەڵبەتە کورد لە دوای دووەم جەنگی جیهان و، گۆڕانی پێوەرو پەیوەندییە نێودەولەتییەکان، هەستی کرد، نەک هەڕەشەکانی لە سەر کەم نەبووەتەوە، بگرە زیادیشی کردووە، بۆیە بە پێویستی زانی زیاتر ڕیزەکانی خۆی یەکبخات و، ڕێکخراوە سیاسی و حزبە چکۆلەکان یەکیان گرت، تا لە یەک مینبەرەوە گوزارشت لە کەڵکەڵە و ئەڵها ئازادیخوازییەکانی خۆی بکات و بە گوێرەی توانا و لە پەراوێزی ئەو واقیعە فشەڵەوە کە لە ئاکامی جەنگی جیهانییەوە هاتبووە ئاراوە و بە حوکمی ئەو هەڕەشەیەی بە هەمان نەفەسەوە لە کوردی هەموو پارچەکانی کوردستان دەکرا، خەباتی بۆ بکەن. ئیدی بیری نەتەوە

پەروەریی کورد جۆرە هەڵکشانێکی بە خۆوە بینی، بۆ ماوەیەکی کەمیش لە واری پراکتیکیدا، پراکتیزە کرا، بەڵام چونکە ئەم هەڵکشانە زیاتر کاردانەوە بوو و، بە هۆی پاشکەوتوویی ئەو دامودەزگا و ڕێکخراوە سیاسیانەی کە گوزارشتیان لەو بیر وخویندنەوەیە دەکرد، ئیدی کورد نەیتوانی لە تاقیکردنەوە سەخت و دژوارەکەی ساڵی ١٩٤٧ دەربچێت ، ئەگەرچی بزوتنەوەی کوردایەتی بەم شکستە هەندیک کز بوو، بەڵام کورد کۆڵی نەدا و خۆی بۆ دەرفەتێکی دیکە ئامادە دەکرد، سوور بوو لە سەر ئەوەی بە خوێنی ڕۆڵەکانی باجی ئازادی بدات و بە هەر نرخێ بووە بیگاتێ، بەڵام ڕێگای کوردایەتی وەکو دەڵین بە گوڵ ڕانەخرابوو، جۆرەها هەوراز و کۆسپ و تەگەرەی لە بەردەمدا بوو، زۆربەی ڕابەران و بانگخوازانی بیری ئایینی، نکوڵی تەواویان لە ڕەوایی بانگەوازی نەتەوەیی دەکرد، بە جۆرە دەرچونێک لە ئیسلامەتییان دەزانی و بە چاولێکەری فەرەنگییان لە قەڵەم دەدا و ، کە گوایە بۆ میللەتانی موسڵمان دەست نادات و دەگەڵ کەلەپووری ئیسلامەتیدا تێکناکاتەوە.

لە لایەکی دیکەشەوە، چونکە بیری نەتەوەیی لە بنەرەتدا و لە سەرەتای سەرهەڵدانییەوە، بیرێکی سیاسی بوو، لە هەر ڕەهەند و مەودایەکی ڕوون و ڕەوانی کۆمەڵایەتی و جڤاکی بەدەر و بە دوور بوو، و بۆ ئەوەی ڕکابەری و هەڤڕکی ئەو بیر و هێزانە بکاتەوە کە لە دەیەی سییەکانی سەدەی بیستدا سەریان هەڵدا و پەیدا بوون، بایەخی سەرەکیان بە لایەنە کۆمەلایەتی و ئابوورییەکان دەدا، بۆیە بیری نەتەوەیی نەک هەر لای کورد، بەڵکو لای نەتەوە بندەستەکانی دیکەش، وەکو عەرەب، کەوتە ڕکابەری ئەو بیرانە و هەڵویستی نەرێنییان لە هەنبەریا وەرگرت، کە ئەم هەڵویستە نەرێنیانە هەندێجار شەقڵ و مۆرکی دوژمنایەتی وەر دەگرت، دیارە ئەو بیر و هێزانەش، هەمان هەڵویستیان بەرانبەر بە بیر و هێزی نەتەوەیی وەردەگرت، بە کورتی و کرمانجی ململانێ وکێشماکێشێکی توند لە نێوان هێزە مارکسییە ئینتەرناسیۆناڵەکان وهێزە نەتەوەییە ناسیۆنالستییەکاندا هەبوو، کە هێندەی دی چەمک و مەفهومی بیری نەتەوەیی لە جەماوەری خەڵکی کورد ئاڵۆزاند.

ئەمە جگە لەوەی کە بیری نەتەوەیی کورد، چونکە تیورییەکی جێگیر و پوختەی لە پشتەوە نەبوو، بۆیە هەڵویستێکی تیۆری پوختەی بەرانبەر بە دیاردە و ڕووداوەکانی وەخت نەبوو، زۆربەی کات هەر کاردانەوەیەکی سادە و ئاسایی بووە، کە ئەمە تا ئەمرۆش خاڵی زۆر لاوازی بزافی کوردێنییە.. دیارە ئەمە بەو مانایە نییە کە بمانەوێ بزووتنەوەی کوردایەتی کەڕەتی سفر بکەین، یان لە بایەخی کەم بکەینەوە، بەڵکو بەو مەبەستەیە سوود لە ئەزموونی رابردوو وەربگرێت و بتوانێ ڕوو بە ڕووی کۆسپ و تەگەرەکانی ئێستا و ئایندە ببێتەوە و زاتی وەڵامدانەوەی پرسیارە بنەڕەتییەکانی قۆناغی ئێستا و ئایندەی هەبێت و خۆی لە هیچ وەڵامێک نەدزێتەوە.

جا با بێینە سەر پێناسەی نەتەوە، نەتەوە دەکاتە کۆمەڵێک خەڵک کە لە چوارچێوەیەکی مێژوویی جوگرافیایدا، زمان و مێژوو وخەسلەتی دەروونی و بەرژەوەندی هاوبەش یەکیان دەخات، نەتەوەپەروەری لە سەرەتای سەرهەڵدانیدا، دەکاتە بزووتنەوە و تەڤگەرێکی ئازادیخوازی نیشتمانی و گۆڕانی شارستانی، کار بۆ یەکێتی گەل و تواناکانی گەل، بۆ ئازادی و ڕزگاری خاک و خەلک، بۆ بونیاتنانی کۆمەڵێک پەیوەندی تازەی ناوخۆ و دەرەکی لە سەر بنەمای ئازادی و یەکسانی و داد دەکات. کار بۆ دنیایەکی باشتر ومرۆڤانی تر دەکات.

بەمەش لە هەر شەقڵ و مۆرکێکی نەژادی و نەژاد پەرستی دوور دەکەویتەوە، چونکە لەم پەیوەندییەدا پشت بە ڕەگەز یان خوین نابەسترێت، بەڵکو هەرکەسێک لەم خاکەدا دانیشێت و وابەستەی ئەم خاکە بێت، ئیدی لە هەر نەژاد و رەگەزێک بێت، هەمان ئەرک و مافی هەر هاوولاتییەکی ئەم خاکەی هەیە، واتە دوورە لە هەر رەگەزپەرستییەک و بە یەک چاو دەڕوانێتە هاوولاتیان.

هەروەها بە چاوی یەکسانی و مرۆڤانی دەڕوانێتە گەلانی دیکە و بە مەبەستی دنیایەکی باشتر و مرۆڤانیتر و دوور لە هەر چەوساندنەوە و رەگەزپەرستییەک مامەڵە دەگەڵ گەلانی دیدا دەکات، پێشکەوتن و خۆشگوزەرانی بە مافی بێ چەند و چوونی هەموو گەلان دەزانێ و ژیار و شارستانییەت بە زادەی کارلێک و هاوکاری هەموو گەلان دەزانێ، واتە نەتەوەپەروەری وابەستەگییەکی خۆڕسکە، دوور لە هەر سەپاندنێکی دەرەکییە، زادەی ویست و خوایشتێکی ئازاد و ئارەزوومەندانەیە کە ڕەگی دەچێتەوە سەر کۆمەڵێک فاکتەری وەکو زمان و مێژوو، خەسڵەتێن دەروونی و بەرژەوەندی هاوبەش.. جا ئەم فاکتەرانە هەندێک تایبەتمەندی بە هەر گەل و نەتەوەیەک دەبەخشن کە بە هۆیەوە دەناسرێتەوە و لە گەلانی دی جیای دەکەنەوە.

نەتەوەی کورد هەموو مەرجەکانی نەتەوەی بە زیادەوە تیایە، بزووتنەوەی نەتەوەیی کورد، بزووتنەوەیەکی ڕزگاریخوازیی نیشتمانییە، لە ڕای گۆڕانی شارستانیانەدا دەخەبتێ و دەیەوێ لە هەر بندەستی و پاشکۆیاتییەک ڕزگار بێت، بە پشتیوانی توانا خودییەکانی خۆی و بە سوود وەرگرتن لە ئەزموونە مێژووییەکانی خۆی و کەلەپووری شارستانییەتی تیرەی بەشەر، نموونەیەکی شارستانیانە دابمەزرینێ و لەگەڵ گەلانی دیدا بەشداری لە چێکردنی پەیوەندییەکی ناوچەیی و نێودەوڵەتی هاوتاو، بە قازانجی مرۆڤایەتی و پێشکەوتنی تیرەی بەشەر بکات، کەواتە وەکو پیشتریش ئاماژەمان بۆ کردووە، بزووتنەوەی کوردێنی، لە پێناو یەکگرتنەوە و یەکخستنی نیشتمان و نەتەوەدا بووە، لە ڕای هاندانی جەماوەی خەڵکیدا بووە، کە چالاکانە بەشداری لە پرۆسەی بونیاتنانی کۆمەڵگەیەکی تازەدا بکەن، لە پێناو دامەزراندنی دەوڵەتێکی ئازاد و دیموکراتتدا بووە، دیارە جگە لەوەی کە میللەتانی سەردەست و ڕژێمانی داگیرکەری کورد هەرگیز ئەم مافەیا ن بە کورد ڕەوا نەدیتووە و وەکو هاوولاتی پلە دوو وکەمتر

مامەڵەیان لە گەڵ کوردا کردووەو لە ڕوانگەیەکی شۆڤینییەوە تەماشای کوردیان کردووە، بزووتنەوەی کوردایەتی بە خۆیشی زۆر جار کاردانەوە بووە و بەرنامەیەکی دیار و ڕوون و ستراتیژی نەبووە، نەیتوانیوە لە ڕێگای خەباتی جێگیر و بەردەوامەوە، جەماوەری خەڵک ئامادە بکات کە بە کردەوە و بە جدی لە بزووتنەوەکەدا بەشداری بکەن و داخوازییەکانی جەماوەری خەڵک بێنیتە دی، دیارە یەکخستنی کۆمەڵگە ناکاتە یەکخستنی ڕاستەوخۆی سیاسی، چونکە یەکخستنی سیاسی زیاتر لە یەکێتی سایکۆلۆژی و سوسیۆلۆژی، لە یەکێتی بەرژەوەندییەوە وەکو ئەوزارێک بۆ بەرگری و داکۆکی لە خۆ بەرامبەر بە هەڕەشە و مەترسییە چارەنووس سازەکانەوە هەڵدەقولێت، جا کوردێنی وەکو پێشتریش وتمان لە سەرەتاوە بیرێکی سیاسی بووە، لە هەر ڕەهەند و مەودایەکی ڕوون و ڕەوانی کۆمەلایەتی و جفاکی بەدەر ودوور بووە، کە یەکێکە لەو مەرجانەی زەمینە بۆ گەیشتن بە یەکێتیی سیاسی خۆش دەکات، جا ئەم یەکێتییە وا دەخوازیت ڕزگارکردنی خاک و خەڵک لە ئامانجە سەرەکی و جێگیر و بەردەوامەکانی بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی نەتەوەیی بێت، ڕزگارکردنی خاک لە داگیرکەر، ڕزگارکردنی خەڵک لە بندەستی و هەژاری و زامن کردنی ئازادی و کەرامەت و کار و خۆشگوزەرانی بۆ خەڵک، جا ئەمەش بەوە دێتە دی، کە لە چوارچێوەی بەرنامە و نەخشەیەکی ڕوون و ئاشکرادا هەموو هێز و ئیمکاناتەکان لە پێناوی ڕزگاریدا ئامادە و تەیار بکرێت، هەروەها پێویستی بە خوێندنەوە و لێکۆڵینەوەیەکی ورد و زانستیانەی قۆناغەکە هەیە، بە گوێرەی توانا خۆشگوزەرانی بۆ خەڵکی فەراهەم بکرێت و زەمینە خۆش بکرێت تا هاوولاتیان چالاکانە بەشداری لە پرۆسەی ڕزگاری و لە پرۆسەی بونیاتناندا بکەن، کە ئەمە لە بزووتنەوەی نەتەوەیی کوردا (زیاتر مۆدێلەکەی کوردستانی باشوورمان مەبەستە) یا نییە یان ئەوەندە کەمە لە نرخی نەبواندایە.

هەڵبەتە یەکگرتنەوەی خاک و خەلکی کوردستان، مافێکی ڕەوای کوردە و لە سەر حسابی هیچ میللەت و دەوڵەتێکی دیکە نییە و گەرانەوەی حەقە بۆ حەقداران، گەڕانەوەی هاوسەنگی سیاسییە بۆ ناوچەکە و ڕژێمانی داگیرکەری کوردستانیش لە ترس و دڵەڕاوکە و دڵە خورپەی، خۆیان گوتەنی جیابوونەوە خوازی کورد!! دەخەلەسێن.

"٤"

هەر پارچەیەکی کوردستان وەربگری، هەندیک کەمینەی ئایینی یان ئیتنی تێدایە، ئیدی ئەمانە لە بنەرەتدا کوردستانی بوون، یان بە هۆی گۆڕینی دیموگرافییەوە هێنراونەتە کوردستان، لە کوردستاندا ئاکنجی بوون.. و لە کوردستاندا ژیاون و هەمە جۆری و چەشنە دەوڵەمەندییەکی مرۆڤانییان پێبەخشیوە و بە ئاشتی و برایەتی لە گەڵ یەکدیدا ژیاون و پێکەوە بەشدارییان لە بونیاتنانی نیشتمان و دەوڵەمەند کردنی کەلەپوور و کەلتووری وڵاتدا کردووە، بە دەگمەن ئەم هەڤژینییە سەنگەلابووە ، کە

جار جاره شتی لەو بابەتە ڕووی دابێ، یا بە فیت و دەسیسە و هاندانی لایەنێکی دەرەکییەوە بووە، یا بە هۆی زوڵم و غەدری خەڵکانێکی سەر بە میللەتی زۆرینە، لەم کەمینە یان لەو کەمینە ڕووی داوە، هەڵبەتە دەبێ لێرەدا ئاماژە بۆ ئەوەش بکرێت کە کورد، هەرچەندە زۆرینەش بوو بێ ، چونکە خۆی لە لایەنی ڕژێمی داگیرکەر و میللەتی سەردەستەوە، غەدری لێکراوە، بە پراکتیکی چەوسێنراوەتەوە، کەمتر غەدری لەو کەمینە ئاینی و ئیتنییانە کردووە کە لە کوردستاندا بوون، بە تایبەتی کە مەسەلەی کورد مەسەلەیەکی ئاینی نەبووە ، بۆیە ئەو هەستیارییە ئاینییەی نەبووە کە تەحەمولی کەمینە ئاینییەکانی کوردستان نەکات...!

لە کوردستاندا زۆر کەمینەی ئاینی وئیتنی هەبوون لەوانە: فەڵە و دیان، ئەرمەنی، جوولەکە، زەردەشتی، ئێزدی، شەبەک، عەلەوی، شیعە، ئاشووری، کلدانی، تورکمان و کاکەیی، کە هەندێک لەم کەمینانە بە ڕەگەز کوردن و خۆ بە کورد دەزانن و هەندێکی دیکەیان ئەگەر خۆ بە کوردیش نەزانن، خۆیان بە هاونیشتمانی کورد و بە کوردستانی دەزانن، خۆ ئەگەر لە قۆناغێکدا جۆرە سووکە بەد حاڵیبوونێک لە نێوان کورد و یەکێک لەو کەمینە ئاینی یان ئیتنیانە چێ بووبێت، زیاتر بە فیت و دەسیسەی دەرەکی و بێگانە بووە، یان بە هۆی بەد حاڵیبوونێکی ڕەوتەنییەوە بووە و زوو کۆنترۆڵ کراوە و نەهێڵراوە زۆر قووڵ بێتەوە و ریشە دابکوتێ و لە ژیانی کۆمەڵایەتی و سیاسیدا ڕەنگ بداتەوە.

لێ مخابن، لەم دواییانەدا لە ئاخر و ئۆخری سەدەی بیستەم و سەرەتاکانی سەدەی بیست و یەکەمدا، واتە دوای ڕاپەرینی ئازاری ساڵی ١٩٩١ بەهۆی لە پاشدانی خەباتی نیشتمانی و دەستەوەسانی بزووتنەوەی نەتەوەیی ، بەرامبەر بە وەڵامی پرسیارە چارەنووس سازەکان. هەندێ ڕەوتی ئیسلامی سیاسی نامۆ بە کوردەواری، بە شێوەیەکی نائاسایی و جێگەی گومان لە کوردستانی باشووردا سەریان هەڵدا، هەرچەندە هەندێک لەم ڕەوتانە لە دەرێڕا پشتیوانی دەکرێن، بەڵام پێویستە ئاماژەیەکیش بۆ ئەوە بکرێت کە سەرهەڵدان و پەیدابوونی ڕەوتێن مەزەبی و تایفی، پەیوەندییەکی پێچەوانەی لە گەڵ سەرهەڵدان و پەیدابوونی ڕەوتی نیشتمانی نەتەوەییدا هەیە، کە ڕەوتی نیشتمانی نەتەوەیی لە برەو و هەڵکشاندا بێت، ڕەوتە ئاینییەکان لە پاش دەدەن و ڕوو لە سەرەولیژی دەکەن، جا بزووتنەوەی کوردایەتی، لەم بیست و پێنج ساڵەی دواییدا، بە تەواوەتی دایە پاش، کەمترین وەڵامی بۆ هیچ پرسیارێکی چارەنووسساز نەبووە، فڕان فڕانە، زۆردار لە بێ زۆری دەفڕێنێ، کوڕ ئەو کوڕەیە خۆی دەوڵەمەند بکات، حزب بووە بە ئامانج و میللەت بووە بە ئەوزار!! کا لە بەر سەگ دەکرێ و ئێسقان لەبەر ئەسپ، ئەمە جگە لەوەی ئەو حزبانەی گوایە نوێنەرایەتی بزووتنەوەی کوردێنی دەکەن، خاوەنی میتۆدیکی عیلمانی بەهێز وڕوونی ئەوتۆ نین کە وەلامی پرسیارە جارەنووسسازەکان بدەنەوە، جا بە هۆی ئەمەوە بۆشاییەکی سیاسی سایکۆلۆژی ترسناک چێبووە و ڕەوتە مەزەبی و تایفییەکان بە

ئارەزووی خۆیان پڕی دەکەنەوە و دوور نییە ئەمە ببێ بە بناغەی پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان، کە هەرگیز بە قازانجی بزووتنەوەی کورد ناشکێتەوە.

جا زیندوێتی و بە هێزی ڕەوتی نەتەوەیی، بگاتە ڕادەیەک کە هەموان بگرێتەوە، زاڵبوونی میتۆدی عیلمانییەت، هەڵکشانی ڕێنیسانسی نیشتمانی و نەتەوەیی لە پێناوی بونیاتنان و ڕزگاریدا، لێبووردەیی و سینگفراوانی و ئەقڵانییەتی زۆرینە، مەرج و فاکتەری یەکخستنی ڕیزەکانی گەلن و ولات لە هەر توندڕەوی و پەراگەندەییەک ڕزگاردەکەن، هەڵبەتە لێرەدا پێویستە ئاماژە بۆ ئەوە بکرێت کە جیاوازی و هەمەجۆری ڕەسەنی مێژوویی دانیشتوانی وڵات، ئەگەر بە شێوەیەکی واقیعبینانە و دیموکراتیانە مامەلەی لەتەکدا بکرێت، دەکاتە سەرچاوەی دوڵەمەندی نەک بە پێچەوانەوە، بۆیە پێویستە لایەنە زیندووەکانی کەلەپوور، لە فۆلکلۆر و دابونەریت و کەلتووری ناوچەیی، بپارێزرێت و هانبدرێت، نەک بە خورتی دژایەتی بکرێت و هەوڵی سڕینەوەی بدرێت.. واتە ئەوەی داگیرکەر، بەرانبەر بە کەلەپوور و دابونەریت و کەلتووری ئێمەی کورد کردوویانە، ئێمە لەگەڵ کەمینە ئاینی وئیتنییەکانی کوردستاندا نەیکەین و بە نەفەسیکی نیشتمانی و بە میتۆدێکی عیلمانی و دیموکراتی ئەوتۆ مامەڵەیان لە تەکدا بکەین، کە هەست بە کوردستانیەتی خۆیان بکەن، وەکو هەر هاونیشتمانییەکی ئەم وڵاتە بەوپەڕی ئازادی و بە ئەزموونی خۆیان مومارەسەی ژیانی تیا بکەن و هەل ومەرجی دیموکراتیانەی هەڤژینی تەواویان بۆ فەراهەم بکرێت، دیموکراتییەت مەرجی سەرەکی و بەردەوامانەنی هەر جۆرە سیستەمێکی هاوژینییە، نەک تەنیا بۆ کەمینە، بەڵکو بۆ سەرانسەری کۆمەڵگە، چونکە دیموکراتییەت فۆرمولەیەکە بۆ ڕێکخستنی پەیوەندی زۆرینە و کەمینە، چ لە ناو خۆیاندا چ بەرانبەر بە یەکدی، واتە زامنی دیموکراتییەتی گشتی، ئەوەیە کە سەرانسەری بێت و بۆ زۆرینە و کەمینە وەکو یەک بێت.

هەڵبەتە کێشەی کەمینە لە میانەی چارەسەری کێشەی زۆرینەوە دێتە چارەسەر، ئەگەر زۆرینە بۆ خۆی کێشەی هەبێت، لە کوێ فریای چارەسەری کێشەی کەمینە دەکەوێ، ئەگەر کەچەڵ دکتۆر بێ، سەری خۆی تیمار دەکات! بۆیە هەر هەوڵیکی چارەسەری کێشەی کەمینە، بە جیا لە کێشەی زۆرینە، لە خەیاڵ پڵاو بەولاوە هیچی دیکە نییە.

جا لێرەدا پێویستە جیاوازی نێوان ئاین و بزووتنەوەو ڕەوتی ئاینی بکرێت، ئایین کە بوو بە بزووتنەوەیەکی ئاینی سیاسی، هەوڵی ئەوە دەدات دەسەلات وەربگرێت، کە دەسەڵاتی وەرگرت ناتوانێ بەو لۆژیکە ئاینییەوە کە پەیڕەوەی دەکات، کۆمەڵگە لەسەر بناغەیەکی مۆدێرن، ڕۆبنێتەوە، ناچارە هەڵویستی توندڕەوانە و کۆنەپەرستانە وەربگرێت و دیارە هیچ وەلامیکی بۆ کێشە هاوچەرخەکان پێ نابێت..

وەکو پێشتر ئاماژەمان کردووەتێ ، بزووتنەوە ئاینییەکان هێزی خۆ لە لاوازی بزووتنەوە نیشتمانی نەتەوەییەکانەوە وەردەگرێت، کە ئەمە لە کوردستانی باشووردا زۆر بە زەقی دیارە، ئیدی لە بارترین ڕێگا بۆ چارەسەر و ڕووبە ڕوو بوونەوەی ئەم کێشەیە، عەلمانییەتە، بە مانای جیا کردنەوەی ئایین لە دەوڵەت و دەوڵەتداری، واتە هاووڵاتی یەکسانن و نابێ بە هۆی وابەستەگی ئاینی و مەزهەبییەوە جیاوازییان لە نێواندا بکرێت و پلە و پۆستی دەوڵەتیش دەبێ بەگوێرەی توانا و بەهرەداری و وابەستەگی نیشتمانی، بدرێت بە هاووڵاتیان..

"٥"

دیارە هەر نەتەوەیەک بگری مێژووی خۆی هەیە، کەلەپووری خۆی هەیە، مێژوو و کەلەپوور لە کارلێکی بەردەوامدا بووە دەگەڵ باری سایکۆلۆژی و سۆسیۆلۆژی ڕۆڵەکانی نەتەوەدا و شەقڵێکی وای داوەتێ کە پێی بناسرێتەوە و لە نەتەوەکانی دیکەی جیا بکاتەوە، دیارە هەر گروپ و ڕەوتێک بە جۆرێک دەڕوانێتە مێژوو و کەلەپوور و مامەڵەی لەتەکدا دەکات، بە تایبەتی گروپێن سەلەفی کۆنەپارێز، مێژوو و کەلەپوور بە مەرجەع دەزانن و مێژوو لە دید و بۆچوونی ئەواندا، نەک هەر لاپەرەیەکی سپی و بێگەردە و لەیەک خویندنەوە پتر هەڵناگرێت، ئەویش خوێندنەوەی ئەوانە، یانی کار بۆ پیرۆزاندنی ڕابردوو دەکەن و بەو حەقیقەتە ڕەها و نموونەییەی دەزانن کە لەبەری بگیرێتەوە و کۆپی بکرێتەوە، بکرێت بە چەکێک بۆ ڕوو بە ڕوو بوونەوەی ئێستای پڕ لە زولم و زۆر و چەوساندنەوە و نەهامەتی.. کە ئەم بۆچوونە نەک هەر بۆچوونێکی هەڵە و ناواقیعییە، بەڵکو مەحاڵیشە بێتە دی، هەڵبەتە رابردوش حاڵەتی ئەرێنی و نەرێنی خۆی هەیە، نە بە جارێ ڕووناکی و چراخان و پڕ دەستکەوتی ئەرێنییە، وەکو گروپە سەلەفییەکان وێنای دەکەن و نە تاریکستان و ویرانە و پڕ لە زوڵم و هۆڤیگەرییە . سەبارەت بە زیندووکردنەوە و کۆپی کردنەوەی رابردووش، دەکاتە ئاو لە دنگا کوتان ، چونکە هەلومەرجی بابەتی چ لە ئاستی ناوچەیی چ لە ئاستی جیهانیدا ئەو سەردەمانەی بەزاندووە و بارودۆخێن تازە و جیاواز هاتوونەتە ئاراوە بۆ ڕوو بە ڕووبوونەوەی کێشەکانی ئێستا و ئایندە، کێشەی تازە بە ئەوزاری تازە دێتە چارەسەرکردن، لە بەرامبەر دید و بۆچوونی سەلەفیانەدا کە ڕابردوو دەپیرۆزێنێ و بە مەرجەع و سەرچاوەی هەڵویستەکانی خۆی، سەبارەت بە دیاردە و ڕووداوەکانی ژیانی دەزانێ، جۆرە نۆڕینێکی مۆدیرن و زانستیانەش هەیە، کە هیچ جۆرە ئەرێنییەک لە رابردوودا نابینێ و ڕابردوو بە بار بەسەر ئێستاوە دەزانێ، بە کۆسپ و تەگەرەی دەزانێ لە بەردەم پێشڤە چوون بەرەو ئاییندەیەکی باشتر، بۆیە ڕابردوو بە تەواوەتی ڕەفز دەکات..

دیارە ئەم دوو نۆڕینە هەردووکیان هەڵە و ناواقیعین، بۆچوونە سەلەفییەکە ڕابردووی بە هەموو نەرێنییەکانیشەوە بەلاوە پیرۆزە ، وەکو خۆی کاوێژی دەکاتەوە و بانگەشەی بۆ دەکات و کۆپی

دەکاتەوە و پێی وایە گەڕانەوە بۆ ڕابردوو، هەموو دەردێکی میللەت چارەسەر دەکات، دیارە ئەم بۆچوون و هەڵویستە دەکاتە خۆ دزینەوە لە چارەسەری کێشەکانی ئێستا، دەکاتە پشتگوێ خستنی ئەو پەرەسەندن وگەشەو نەشەو گۆڕانە گەورە و گۆنگ وئاڵۆزانەی کە لە واقیعی ئیستادا چێبووە، یانی دەکاتە فەرامۆش کردنی ئەو واقیعە تازەیەی کە هاتووەتە ئاراوە، هەڵبەتە هەر واقیعێکی تازەش کێشەی تازەی خۆی هەیە، بە ئەوزار و ئەداتی تازە دێتە چارەسەر کردن نەک بە ئەوزاری ڕابردوو، بۆچوونی دووەمیش، کە ئیدیعای عیلمانییەت دەکات، بۆچوونێکی نەرێنی و نەزۆکە وناتوانێ هیچ پەیوەندییەک دەگەڵ واقیعدا چێبکات، لەو ئەنگێزە و هاندەرە ڕاسەقینانە بگات کە جەماوەری خەڵک دەجوڵێنن.. جا بەم پێودانگە پێویستە مێژوو بە یادگەی نەتەوە دابنرێت، تا ئەم یادگەیە پڕتر و دەوڵەمەندتر و چالاک تر بێ و بتوانرێ چاک و خراپی ڕابردوو لێکدی هەڵاوێردرێ و سوود لە ئەزموونی ڕابردوو وەربگیرێت وخۆ لە هەڵە و ناکامییەکانی ڕابردوو ببوێڕی باشترە، هەڵبەتە نابێ بۆ ساتێکیش وا وێنا بکرێت کە مێژوو خۆی دووبارە دەکاتەوە، ڕووداو و دیاردەکان دەقا و دەق وەکو خۆ دووبارە دەبنەوە.. چونکە ڕەوتی مێژوو هەمیشە بۆ پێشەوەیە، وەکو ژیانە، ناگەڕێتەوە، خۆ ئەگەر ڕووداوەکان لە هەندێ ڕواڵەتدا لێکدی بچن، یان بشوبهێنە سەر یەکدی، ئەمە ناکاتە دووبارە بوونەوە، چونکە زادەی هەلومەرجی تازە و جیاوازن، دیاردە و ڕووداوان لە دەرەوەی هەلومەرجی خۆدا، پەیدا نابن و نایەنە ئاراوە، جا بەم پێودانگە، حاڵەتە تازەکان و هێزە تازەکان چارەسەری تازە دەخوازن، هەر حاڵەتێکی تازە ، ئەوزاری تازەی چارەسەری دەوێت، کە باسی مێژوو دەکرێت بەو مانایە نییە کە دەشێت مێژوو دووبارە ببێتەوە، بەڵکو دەشێت سوودی لێوەربگیرێت .

کەواتە مێژوو شتێکی پیرۆز نییە کە نەشێت موناقەشە بکرێت، یان خوێندنەوە و ڕاڤە و شرۆڤەی جیاوازی بۆ بکرێت، ئەمە جگە لەوەی کە مێژوو وەڵامی پرسیارەکانی ئەمڕۆی پێ نییە، تەنیا یادگەیەکە، دەشێت سوودی لێوەربگیرێت، بەم پێیە مێژوو دووبارە نابێتەوە و دەستکاری ڕووداوەکانی ڕابردوو ناکرێت، بەڵام دەشێت خوێندنەوەی جیاواز بۆ مێژوو بکرێت.. کەواتە مێژوو نە بتە بپەرسترێت، نە دووبارە دەبێتەوە، بەڵکو دەشێت سوودی لێوەربگیرێت و هاندەرێک بێت بۆ پێشڤەچوون.

سەبارەت بە کەلەپووریش دەکاتە کۆی ئەو زانیاریی و زانست و هونەر و داب و نەریت و بەرهەمە مادیانەی بە درێژایی مێژوو وله ناو مێژوودا درووست بووە، دیارە بەرهەم و بەرەنجامی هەوڵ و کۆششی هاوبەش و بەردەوامی تێکڕای نەتەوە بووە، هەموو ، یا هەندێ بەشی لە نەوەیەکەوە بۆ نەوەیەکی دی ماوەتەوە و لە هەڵسوکەوت و ڕەفتار و پەیوەندی و شێوازی مامەڵە و زەوق و سەلیقەی خەڵکەکەدا ڕەنگی داوەتەوە، هەڵبەتە کەلەپووریش کە بەرەنجامی تاقیکردنەوە و ئەزموونانی ڕابردووە ، کاتێ لە نەوەیەکەوە بۆ نەوەیەکی دی هاتووە و ماوەتەوە، دەقا و دەق وەکو خۆی نەهاتووە،

دەستکاری و گۆڕانکاری تیا کراوە، ئەو بەشەی ماوەتەوە کە توانای ژیان و بەردەوامی تیا بووە، بۆیە پێویستە لەو ڕوانگەیەوە مامەڵە دەگەڵ کەلەپووردا بکرێت کە چەند ئێستا و ئایندە دەوڵەمەند دەکات، چەند ئەزموون و زانیاری نەوەکانی ئێستا و ئایندە دەوڵەمەند دەکات، واتە کەلەپووریش قابیلی ئەوەیە دەستکاری بکرێت، بگۆڕدرێت وخوێندنەوەی جۆراوجۆرو تازەی بۆ بکرێت و نابێ بەو بیانووەی کە لە ڕابردووەوە هاتووە و ماوەتەوە، هیچ مۆرک و شەقڵێکی پیرۆزی و پیرۆزاندنی پێوە بنرێت.. هەروەها نابێ بە لوتکەی داهێنان و باڵاترین شێوەی شارستانییەت بزانرێ ودابنرێت، کەواتە دەبێت لە ڕوانگەیەکی بابەتیانەوە مامەڵە لەگەڵ کەلەپووردا بکرێت و ئەو لایەنە ئەرێنیانەی وەربگیرێت کە زیندوێتی و ژیانی تێدایە ودەگەڵ پێداویستییەکانی سەردەمدا تێکدەکاتەوە.. هەڵبەتە ڕابردووش لایەنی نەرێنی و ئەرێنی خۆی هەیە و دەبێت لە ڕوانگەیەکی بابەتیانەوە مامەڵەی دەگەڵدا بکرێت و گێژە و بێژە بکرێت و سەربێژنگ و بن بێژنگی لێک جودا بکرێتەوە.

"٦"

وەکو پێشتر ئاماژەمان کردووەتێ، بزووتنەوەی نەتەوەیی کورد، لە ڕووی کرۆک و جەوهەرەوە بزووتنەوەیەکی پێشکەوتوخواز و ڕزگاریخواز بووە، کە ئەمە بە خاڵێکی ئەرێنی حساب دەکرێت و بۆ ئەوەی بەردەوام بێت ، دەبێت لە هەر قۆناغێکدا هەڵوێستی پێشکەوتنخوازانەی خۆی هەبێت و ئەم بزووتنەوەیە ببێت بە چەکی دەستی جەماوەر و کارتی گوشار بۆ وەدەستهێنانی ئامانج و داواکانی.

جا لێرەدا پێویستە هەڵوەستەیەک لەسەر کۆمەڵگە و پێکهاتەی کۆمەڵگە بکەین، کۆمەڵگە لە چین و توێژی کۆمەڵایەتی جیاواز پێکهاتووە، ئیدی ئەم چینانە لە کێشماکێش و ململانێی بەردەوامدان، کە ئەم کێشماکێشانە هەندێجار سووکن یان شەقڵێکی ئاشتیانە یان پەنهان وەردەگرن و زۆر زەق نابنەوە، بەڵام تا چەوساندنەوە هەبێت و بمێنێت هەر دەمێنێت، بۆیە ناکرێ لە ژێر پەردەی نەتەوە پەروەریدا وەیشێرین، یان وا وێنا بکەین شتی وەها نییە. یان وا لە خەڵکی حاڵی بکەین کە نەتەوە پەروەریی و ناسیۆنالیزم لە سەرووی ئەم کێشماکێش و ململانێیانەوەیە و بێهودە هەوڵی ئەوە بدەین ئاشتەواییەکی خەیاڵی چینایەتی درووست بکەین، کە ئەم دیاردەیە بە زەقی بە بزووتنەوەی کوردەوە دیارە ، بەتایبەتی لەم بیست و پێنج ساڵەی دواییدا و لە کوردستانی باشووردا.. هەڵبەتە پێویستە ئاماژەیەکیش بەوە بکرێت کە نەتەوەی کورد بە حوکمی ئەوەی نەتەوەیەکی بندەست و داگیرکراوە، وەکو نەتەوە چەوسێنراوەتەوە و بە هەموو جۆرێ هەوڵی تواندنەوەی دراوەو نەهێڵراوە وەکو پێویست و بە شێوەی ئاسایی نەشونما بکات و پەرە بسەنێت، بۆیە لە ڕووی گەشە و نەشەی چینایەتی و کۆمەڵایەتیشەوە پەشێوی و شپرزەیی تەواوی پێوە دیاربووە و جۆرە تێکەڵاوییەک لە نێو چینەکاندا هەبووە و نەتوانراوە بە ئاسانی لێکدی جودا بکرێنەوە، بە هەمان پێوەر و تەقسیمبەندی چینایەتی

کۆمەڵگە پیشەسازییەکان پۆلێن بکرێن، کورد ئەگەر دەوڵەمەندی تیا هەڵکەوتبێ بە هۆی نائارامی سیاسی و ناجێگریی ڕەوشی کۆمەڵایەتییەوە ناچار بە خۆی و سەرمایەکەیەوە، باری کردووە بۆ شارە گەورە غەیرە کوردنشینەکانی وڵاتانی تورک و فارس و عەرەب، کە داگیرکەری خاک و خەڵکی کوردن، ئیدی لەوێندەر سەرمایەکانیان خستووەتە گەڕ و دەستیان بە کڵاوی خۆوە گرتووە و تا بۆیان کرابێ، خۆیان لە کوردێتی دوور گرتووە! بەڵام بۆ ئێستا و لەم سەردەمی گڵۆباڵیزەیەدا سەرمایەدارانی کورد، دەتوانن بیر لەوە بکەنەوە، بە خۆ و سەرمایەکانیانەوە بچنە ئەورووپا و لەوێندەرەوە وەکو لۆبییەکی سەرمایەداری سیاسی دەوری خۆ لە دامەزراندنی دەوڵەتی کوردیدا ببینن، کە لە سەر حیسابی هیچ دەوڵەتێکی دیکە نابێت، بە هەرحاڵ کورد لە واقیعێکی سیاسی ئابووری ، کۆمەڵایەتی ئێجگار ئاڵۆز و گۆنک و شێواودا دەژی و ئەم هەویرە ئاو زۆر دەکێشێت و نەم گەرەکە لەوەی پتر بە تانیا بچم و ئەمە زیاتر کاری پسپۆڕانە، دەمەوێ ئەوە بڵێم کە ئەم واقیعە تاڵەی هەموو بوارەکانی ژیانی کوردەواری گرتووەتەوە، ئەوەمان لێ دەخوازێت کە بە هۆشمەندی و هۆشنیەکی ڕخنەییەوە ئەو واقیعە شیبکەینەوە و تایبەتمەندییەکانی بخەینە بەر وردەبینی لێکۆڵینەوەوە، دەنا بە دەردەکەی سیزیف دەچین و دەبێت لەم دنیایەدا جیا لە هەر میللەت و نەتەوەیەکی دی هەر لە هەوراز و نشێوی بێهوودەدا بین، واتە لە بزووتنەوەی نەتەوەیی کورددا نابێ کێشماکێشی چینایەتی، بە تایبەتی لە کوردستانی باشووردا پەردەپۆش بکرێت، یان بە هەند وەرنەگیرێت، دەبێت بە دیدێکی تازەوە بڕوانینە ئەو یاسا و ڕێسایانەی کە کۆمەڵگە دەجووڵێنن و بە نەفەسێکی مۆدێرنەوە مامەڵەیان لە تەکدا بکەین و سوود لە ئەزموونی سەرکەوتووی کۆمەڵگە و میللەتانی دی وەربگرین..

هەڵبەتە کورد حەق نییە زۆریش دڵ بە نەوت و دۆزینەوەی نەوت خۆش بکات، چونکە پێشکەوتنی ئابووری ڕاستەقینەی هەر نەتەوەیەک ڕەگی دەچێتەوە سەر پەرەپێدانی سەرچاوە بەشەرییەکانی، زۆر وڵات هەن نەوتیشیان نییە، زۆر لە خەڵکی وڵاتانی نەوتدار باشتر دەژین، چونکە هەر نەتەوەیەک پەرەسەندنی بەشەری بکات بە خەم، سەروەت و سامانی ڕاستەقینە بەرهەمدێنێت، هەر نەتەوەیەک تەنیا پشت بە دەرهێنانی سامانە سروشتییەکان و فرۆشتنیان ببەستێ، نەتەوەیەکی ئیستهلاکییە نەک بەرهەمهێن.

کاتێ نەوت و داهاتی نەوت دەرفەتی نەشونما و گەشەکردن بۆ هاووڵاتیان دەرەخسێنێت، کە قانوون فەرمانڕەوا بێت، کە دادڤانی سەربەخۆ بێت ، کە ڕۆژنامەوانی ئازاد بێت.. کاری حکومەت شەفاف بێت و لە چوارچێوەی ئەو دامەزراوە دیموکراتیانە دەرنەچێت و هاووڵاتی لە چوارچێوەی هەمان ئەو دامەزراوانەدا ، لێپێچینەوە لە کارەکانی حکومەت بکات، هەموو ئەو وڵاتە نەوتدارانەی بە تایبەتی وڵاتە موسڵمانەکان، دامەزراوەی دیموکراتییان تێدا نییە، نەوت و داهاتی نەوت وێرانی کردوون، گەندەڵی تێدا

ڕیشاڵۆ کردوون، ڕژێمی سەرکوتکاری دیکتاتۆریان تێدا دروست بووە.. کە داهاتی نەوت بەسەر حکوومەتدا دادەبارێت، کەرتی تایبەت لاواز دەبێت، چینی ناوەڕاست ، واتا بۆرژوای نیشتمانی دەخنکێنێت، کە ئەمانە دوو کۆڵەکە و پایەی سەرەکی و بنەڕەتین لە بینای دیموکراتیەت و ئازادی ئابووریدا، کە دەرامەت و داهاتی نەوت هەوڵ و دەسپێشکەری و داهێنانی تاکەکان دەخنکێنێ و دەرفەتی کاریان بۆ ناهێڵێتەوە، جیاوازی دەرامەتی خەڵکی زۆر گەورە دەبێت، توێژی دەوڵەمەند ڕۆژ بە ڕۆژ دەوڵەمەندتر دەبن و خەڵکە نەدارەکەش برسێتی و بێکاری ناچاریان دەکات ببنە بارمتەی حکومەت و مل بۆ مەرجەکانی بدەن.. بە کورتی و بە کوردی نەوت سامانی لێ پەیدا دەبێ، سامان دەسەڵاتی لێدەبێ، دەسەڵات گەندەڵی لێدەبێت. گەندەڵی دیکتاتۆریەتی لێ پەیدا دەبێت، کە ئەم دیاردەیە لە ئێستاوە، بە زەقی بە حکومەتی هەرێمی کوردستانەوە دیارە!! ئەوەتا نەک هەر هاوسەنگی و بەلانسی چینایەتی کە خۆی لە بنەڕەتدا نادیار و تێکەڵ و پێکەڵ بوو، تەواو شێواوە. بەڵکو لە ماوەی ئەو بیست ساڵەدا چینێکی زۆر دەوڵەمەندی حزبی مێمڵ و مشەخۆر پەیدا بوون، وەکو کوللە داویانە لەم ناوچەیە و دەیخۆن و لە تێربوون نایەن، ٥-٦ هەزار ملیۆنێر و ژمارەیەک ملیاردێری مشەخۆر بە کەیفی خۆیان قومار بە چارەنووسی ئەم میللەتە دەکەن و بزووتنەوەی نەتەوەیی کوردیان، بە جۆرێک بەلاڕێدا بردووە گەر کەسێک هەندێک دووربین و گەشبین نەبێت، ڕەنگە بڵێ زەحمەتە بێتەوە سەر ڕێگای ڕاستەقینەی خۆی، جا لێرەدا پرسیارێک دێتە ئاراوە، تۆ بڵێی چارەنووسی ئەم توێژە مێمڵ و مشەخۆر و نەوتخۆرە لە سەدام حوسێن و مامەر قەزافی باشتر بێت؟..

بە هەرحاڵ کوردەواری ، پێویستی بە پێداچوونەوەی زۆر ورد و شیکردنەوەی مۆدێرن و تازەیە، تا سیما و خەسڵەتە گرینگەکانی دیاری بکرێت و ئەوە دەستنیشان بکرێت کە چ گەشە و نەشونمایەکی لەم قۆناغە تازەیەدا بە خۆوە دیتووە، تا بزووتنەوەی نەتەوەیی کورد ناوەڕۆکێکی پڕ بە پێستی ئەم قۆناغە تازەیە وەربگرێت و دەگەڵ پێداویستییە مادی و مەعنەوی و خەون و خولیا واقیعییەکانی کۆمەڵگەدا تێکبکاتەوە و بتوانێ ئەو کۆسپ و تەگەرە و دژوارییانە ببەزێنێ کە دێنە ڕێگای و لەم سەردەمی عیلمانییەت و گلۆبالیزەیەدا چیتر بە ئەقڵییەتی بە ڕواڵەت نەتەوەپەروەری و لە ناوەڕۆکدا قاچاخچیاتی و تالانچیاتی ختووکەی سۆزیان بدرێ و لە خشتە ببرێن و بزووتنەوەکەیان لێ زەوت بکرێت و بە لاڕێدا ببرێت.. پێشکەوتنخوازی هەر بزووتنەوەیەکی نەتەوەیی لەوەدایە لەگەڵ جەماوەری خەڵکدا بێت. دەگەڵ ڕۆحی سەردەمدا تێکبکاتەوە و پێداویستییەکانی سەردەم جێبەجێ بکات.. ئیدی باوی ئەو بەیت و بالۆرانە نەماوە کە نەتەوە، یان بزووتنەوەی نەتەوەیی لە سەرووی چینە کۆمەڵایەتییەکانەوە بێت و بەو بیانووەی کە بزووتنەوەی نەتەوەیی و نەتەوەییەت چەترێکە بەسەر هەموو چین و توێژە کۆمەڵایەتییەکانەوە و نوێنەری هەموو ڕۆڵەکانی نەتەوەیە، بەمەش وا لە خەڵکی بگەیەنن کە بزووتنەوەی نەتەوەیی لە سەرووی کێشەی چینایەتییەوەیە و بەم وتە ڕۆمانسیانە، ختووکەی سۆزی جەماوەر بدەن و

بزووتنەوەی نەتەوەیی لە هەر ناوڕۆکێکی پێشکەوتوخوازی، بەتاڵ بکەنەوە و بە لاڕێیدا بەرن و تووشی کەچڕەوی بکەن.

خۆ ئەگەر بزووتنەوەی نەتەوەیی، هەندێک جار و بە تایبەتی بەرانبەر بە دووژمنانی نیشتمان و پێشکەوتن، بکاتە جۆرە بەرەیەکی نیشتمانی، نابی قبووڵ بکرێت لە لایەن خەڵکانی کۆنەپەرستەوە جڵەوداری بکرێت و لە نێوەڕۆکە شۆڕشگێڕی و کێشماکێشە چینایەتییەکەی بەتاڵ بکرێتەوە...

بە هەرحاڵ، بزووتنەوەی نەتەوەیی کورد ،ئەمڕۆکە ، بەتایبەتی لە کوردستانی باشووردا، بزووتنەوەی رزگاری نیشتمانی و بونیاتنانی دیموکراتییەتە، هەر ڕاڤە و شرۆڤەیەکی دی بە هەر ناوێکەوە و لە هەر چوارچێوە و فۆرمەلەیەکی دیدا بۆ بکرێت، لەوەیە جەماوەری خەلکی کە کۆڵەکەی هەرە سەرەکی بزووتنەوەکەیە، لە دەست بدات و.. واوەیلا بە حاڵی ئەو دەسەڵات و حکومەتەی لە غەزەبی جەماوەر ناترسێت...!

"٧"

وەکو پێشتر وتوومانە، خەباتی نەتەوەیی کورد خەباتی یەکگرتنەوە و ڕزگارییە، خەباتی یەکگرتنەوەی نەتەوەیەکە کە بە ناهەق و بە بێ پرسی خۆی و بە خورتی دابەشکراوە و بە هەموو شێوەیەک هەوڵی ئەوە دراوە سنوورانی دەستکردی لێ بکرێت بە واقیعی نەگۆڕ و پیرۆز و مەحاڵە دەستکاری بکرێت.. بەڵام واقیع ئەوەمان پێدەڵێت کە هیچ شتێک پیرۆز نییە و هەموو شتێک قابیلی گۆڕین و دەستکارییە، بە تایبەت ئەو شتانەی کە دەبنە کۆسپ و تەگەرە لەبەردەم نەشونما و گەشەکردن و پەرە سەندنی نەتەوەیەکدا، مەسەلەی یەکگرتنەوەی کورد مەسەلەیەکی ڕەوایە و لە هەست و نەستی هەر کوردێکدا هەیە و هەر هێندەمان زەحمەتە تا ئەم هەستە هەندێکی دی دەخەملێ و دەیگۆڕین بۆ واقیع، لە کرداردا پراکتیزەی دەکەین.. بۆیە ئەم هەستی نەتەوەپەروەرییە فاکتەرێکی یەجگار گرینگە و دەبێ ڕیشاژۆ بکرێت و باچڤەی واقیع بکرێت، لێ مخابن وەکو دووژمنانی کورد هەوڵی سستکردنی ئەم هەستە دەدەن، خۆشمان زۆر بە جدی کارمان بۆ نەکردووە و بگرە ئارەزوو مەندانە کارمان بۆ جێبەجێ کردنی ویستی گڵاوی دوژمنی خۆ کردووە.

بە هەرحاڵ سەردەمی گلۆباڵیزە، گۆڕانی زۆر گەورەی بەسەر هەموو کایەکانی ژیاندا هێناوە و واقیعی کوردەواریش لە باندۆر و کاریگەری ئەم گۆڕانە گەورانە بەدەر نییە.. وکورد دەبێ میکانیزمێک بۆ خەباتی خۆی بدۆزێتەوە کە تەواو دەگەڵ واقیعە تازە هەرێمایەتی و نێودەوڵەتییەکاندا تێکبکاتەوە و خۆی تازە بکاتەوە و لە چوارچێوەی یاسا و ڕێسا و ڕێکارە نێودەوڵەتییەکاندا، بە کردەوە بیسەلمێنێ کە یەکگرتنەوەی کورد بە قازانجی ڕەوتی ئەم ڕۆژگارەیە نەک بە پێچەوانەوە، ئەگەر دەرفەتی بدرێتێ

دەتوانێ لە ئاستی مەسئولییەتدا بێت و ڕوو بە ڕووی دژوارییەکانی ئێستا و ئاینده ببێتەوە و دەسبارێکی ئەرێنی ڕەوت و ڕێڕەوی شارستانییەتی دنیا بێت و بەشداری جدی و کارا لە بەرهەمهێنانی مێژووی تیرەی بەشەردا بکات .. دیارە ئەمە بە بێ دۆزینەوەی میکانیزمی گونجا و و پراکتیکی نایەتە دی، هەڵبەتە پرۆسەی یەکگرتنەوە و یەکخستن و یەکیەتی، شێوازی جۆرا و جۆری هەیەو لە سەردەمێکەوە بۆ سەردەمێکی دی و بە گوێرەی هەلومەرجێن بابەتی و خودی دەگۆڕێت، بۆ نموونە لە کۆندا هەندێک وڵات و دەوڵەت، لە ڕێگای هێزەوە یەکێتی خۆی بەدەست هێناوە و بە گوێرەی واقیعی ڕۆژ بۆی چووەتە سەر، هەندێک دەوڵەتی دی لە ڕێگای شۆڕشی سەرانسەرییەوە یەکێتی خۆی بە دەست هێناوە، هەندێک دەوڵەتی دی لە هەلومەرجێکی نێودەوڵەتی تایبەتی وەکو جەنگین نێودەوڵەتی و شەڕێن ناوچەیی درێژخایەن و گۆڕانئامێزدا دەرفەتی قۆستووەتەوە و توانیویەتی یەکێتی خۆی بەدەست بێنێت... هتد.. کەواتە ڕێگای یەکێتی یەک ڕێگا نییە، جاری وایە لە ڕێگای ویست و بزووتنەوەو خەباتی هاوبەشەوە دێتە دی، جاری وا هەیە لە میانەی گۆڕانکارییە گەورەکان و تێکچوونی باڵانسی ڕەوش و دۆخی نێودەوڵەتی، یان گۆڕانکاری ناوچەیی و هەرێمایەتی گەورەوە بە دەست دێت، بەڵام مەرج نییە ئەو ئەزموونەی لە هەلومەرجی دوێنێدا سەرکەوتوو بووە، بۆ ئەمڕۆش دەست بدات، چونکە هەر هەلومەرج و ڕەوشێک بە میکانیزمی تایبەتی خۆی مامەڵەی لە تەکدا دەکرێت، بۆ نموونە ئەو یەکێتییەی لە ڕۆژگارێکدا بە زەبری هێز هاتووەتە دی، لە ڕۆژگارێکی دواتردا بە هەمان میکانیزم نایەتە دی، چونکە هەم پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکان دەگۆڕێن و هەم بەڵانسی نێودەوڵەتی.

بە هەر حاڵ ئەگەر لە کۆنا، هێز هۆیەک بوو‌بێت بۆ یەکێتی یان ڕێگایەک بوبێت لە ڕێگاکانی یەکێتی، ئەوا بۆ ئێستا ڕەنگە ئەگەر مەحاڵ نەبێت. ئەوا بێگومان زۆر زەحمەتە و مەگەر لەوپەڕی ناچاریدا بیری لێ بکرێتەوە و زیاتر دەچێتە خانەی ڕیسککارییەوە..

بە هەر حاڵ وەکو وتمان یەکێتی پتر لە ڕێگایەکی هەیە، جاری وا هەیە لە یەکێتییەکی ناوەندی تەواودا خۆی دەبینێتەوە جاری وا هەیە لە فیدراڵیەت و کۆنفدرالییەتدا بەرجەستە دەبێت، مەرج نییە ئەو ڕێگایەی لە قۆناغێکی دیاریکراودا وبۆ گەلێکی دیاریکراو بە کەڵک بووە،بۆ قۆناغ و سەردەم و گەلێکی دیکە بە کەڵک بێت، بۆ نەگبەتی کورد بەسەر چوار دەوڵەتدا بە بێ کەمترین ویستی خۆی دابەش کراوە، لە هەر چوار دەوڵەتەکەدا کەمینەیە ، کە وەکو پێویست سوود لە دیموکراتییەتش نابینێ، کە ئەم چوار دەوڵەتە هیچیان بۆ خۆشیان بۆ میللەتی سەردەستیش دیموکراتییەتیان فەراهەم نەکردووە، چجای کورد، کە بە سینگەکەی مەلای مەزبوورەی دەزانن و بە نەفەسێکی شۆڤینیانە مامەڵەی لە تەکدا دەکەن و دەیانەوێ لە هەموو ڕوویەکەوە ڕیشەکێشی بکەن و لە هەموو ڕوویەکی نەژادی و ئیتنی و کەلتووری و شارستانییەوە، لە نەتەوەی سەردەستدا بیتوێننەوە.. واتە ڕێگە بە کورد نادەن بە

ئەزموونی خۆ مومارەسەی ژیان بکەن و بە شێوەیەکی ئاسایی بەشداری لە بەرهەمهێنانی شارستانییەت و مێژووی تیرەی بەشەردا بکەن..! دیارە ئەم چوار دەوڵەتە لە ڕووی هەلومەرجی بابەتییەوە ، لە ڕووی سیستەمی حوکمڕانییەوە، لە ڕووی کەلتووری و نەشونما و گەشەو نەشەی ئابووری و شارستانییەوە، لە ڕووی سایکۆلۆژی و سۆسیۆلوژییەوە، تەواو لێکدی جیاوازن و ئەمەش لە هەموو کایەکانی ژیانی کوردەواریدا ڕەنگی داوەتەوە و هێندەی دی ئەرک و باری بزووتنەوەی نەتەوەیی کوردی ئەستەم و قورس کردووە. بۆیە بزووتنەوەی نەتەوەیی کورد لە هەر پارچەیەکی کوردستاندا، لە کاریگەری و باندۆری هەلومەرجی بابەتی خۆی بەدەر نابێت.. جا ئەم حاڵەتە بە ئاسانی ڕێگەی یەکێتییەکی ناوەندی بە بزووتنەوەی نەتەوەیی کورد نادات، بۆیە دەبێت بزووتنەوەی نەتەوەیی کورد لە هەر پارچەیەکی کوردستاندا، بە ڕەچاوکردنی تایبەتمەندییەکانی خۆی، بزووتنەوەیەکی نیشتمانی نەتەوەیی دیموکراتیانە بێت و بە نەفەسێکی نەتەوەیی ستراتیژی دیموکراتیانە مامەلە لەگەڵ یەکدا بکەن و لە چوارچێوەی پەیوەندییەکی سایکۆلۆژی پتەودا، میکانیزمی لەبار و گونجاو بۆ خەباتی نەتەوەیی هەر پارچەیەک بدۆزێتەوە کە زیان بە یەکدی نەگەیەنن و کاری نەرێنی لە پەیوەندییە سایکۆلۆژییە نەتەوەییەکە نەکات و زەمینە بۆ یەکگرتنەوەی گەورەترین نەتەوەی بێ دەوڵەتی سەر ڕووی زەوی خۆش بکات، تا بە گەڵ کاروانی شارستانییەتی دنیا بکەوێت و بەشداری لە بەرهەمهێنانی مێژووی بەشەریەتدا بە ئاڕاستەی ژیانێکی باشتر و مرۆڤانی تر بکات،(بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە کتێبی پەلکە ڕەنگینە، وەزارەتی ڕۆشنبیری، بەڕێوەبەرایەتی گشتیی ڕۆشنبیریی و هونەر، چاپی ٢٠٠٤ هەولێر ل ٣٢٥- ٣٢٨ حەمەکەریم عارف) هەڵبەتە میللەتێک بە درێژایی ساڵانێکی یەجگار زۆر پارچە پارچەیی و دابەشبوونی جەڕپاندبێ، بێ ڕەحمانە لەلایەن بێگانەوە چەوسێنرابێتەوە، سەرکوتکرابێ و زەلیل و ڕەزیل کرابێت،پاروویەکی نەرمە قووتی تەماعکاران بووبێت، ئاساییە لە ناخ و دەروونی خۆیدا هەست بەوە بکات کە تەنها بە یەکگرتنەوە و یەکبوون دەتوانێ بەڕەڤانی و بەرگری لە خۆی بکات،، دیارە ئەم مەسەلە سیاسیە هەستیارە دەبێت کاری بۆ بکرێت، ڕێک بخرێت و میکانیزمێکی پراکتیکی واقیعیانەی بۆ بدۆزرێتەوە و چوارچێوەیەکی هەبێت کە لە ڕێگایەوە گوزارشت لە بوونی پراکتیکی و ڕاستەقینەی خۆی بکات، کە ڕێکخراوی سیاسی و حزب ئەوزارە بۆ کارکردن بەو ئاراستەیەدا.. واتە حزب دەبێ گوزارشتی پراکتیکی بێت لە نەتەوە، فۆرمۆلەیەکی سیاسی بێت کە نەتەوە لە ڕێگەیەوە بوونی کردارەکی و ڕاستەقینەی خۆی بەرجەستە بکات.. جا لێرەدا سووکە هەڵوەستەیەک لە سەر حزب و فرە حزبی و حزبێنی بە پێویست دەزانم. بە تایبەتی لە کوردستانی باشووردا، کە بابەتی سەرەکی و تەوەرەیی ئەم نووسینەیە، بێگومان فرەیی بە هەموو جۆرەکانییەوە بە فرە حزبیشەوە لە بنەڕەتدا زادە و بەرەنجامی سیستەمی دیموکراتییەتە، دیموکراتییەت کە ڕەگێکی لە مەدەنییەتدایە کاڵایەک نییە بە پارە هاوردە بکرێت و بەسەر خەڵکیدا بڵاوی بکەیتەوە و ببیت بە دیموکرات و تەواو، دیموکراتییەت شێوازێکی مەدەنیانەی

ژیان و بەڕێوەبردنی وڵاتە، بەشداری کردنی هەموو چین و توێژەکانی وڵاتە لە بەڕێوەبردنی وڵات، ڕەگوڕیشەی لە شارستانییەتدایە و هەرگیز لە تاریخیەت بەدەر نییەو نابێت.. هەڵبەتە سەربەخۆیی نیشتمانی و نەتەوەیی بۆ کورد یەکێکە لەو گیروگرفتە هەرە زەقانەی کە لە هزر و بیری هەموو کوردێکدا هەیە و لە تێکڕای ژیانماندا ڕەنگی داوەتەوە، وەکو چۆن گەلێک بواری ژیانی ئیفلیج کردووین ، بەو ئاوایەش کاری کردووەتە سەر شێوازەکانی مومارەسەی خۆ بەڕێوەبردنیش.. وتمان دیموکراتییەت شێوازی بەڕێوەبردنی ژیان و وڵاتە لە ڕەوت و ڕەوشی مێژوویی خۆی بەدەر نابێت، فرە حزبی بۆ خۆی دیاردەیەکی شارستانییە و بەرەنجامی دیموکراتیەتە، بەڵام ئایا ئەم فرە حزبییەی لای ئێمەی کوردستانی باشوور، بەرەنجامی دیموکراتییەتێکی خۆڕسکی مێژوو کردە؟! واقیعی کوردستان پێمان دەڵێت هەندێک لەم حزبانەی ئیستا تەواو دەستکردن و بەدەم تۆزو بایەکەی ئاخروئۆخری سەدەی بیستەمەوە هاتوون و یان دەستی بێگانەیان لە پشتە و یان بۆ مەبەست و ئامانجێکی هەنووکەیی دروست بوون، دووکانن و لە هەردوو قەیسەرییە سیاسییەکەی کوردستانی باشووردا، بە سەرقفڵانە گیراون و، بە گوێرەی بازاڕی خۆیان، دیکتاتۆرییەتی خاوەنانی هەردوو قەیسەرییەکە پەردەپۆش دەکەن. واتە زادەی زەرورەتی مێژوویی نین و شەرعیەتی خۆیان لە قۆناغی خۆیانەوە وەرنەگرتووە، بۆیە لەگەڵ بەسەر چوون و نەمانی هۆی سەرهەڵدان و پەیدابوونیاندا ئەوانیش ناتوانن بەردەوام بن و نامێنن.. واقیعی حزبایەتی کوردستانی باشوور ئەوەمان پێ دەڵێت، کە زۆربەی حزب وئەو بە ناو حزبانەی هەن. بە دەگمەن پێداویستی مێژووییان لە پشتەوەیە و پتر دەرهاویشتەی فاکتەر و هۆکاری ئاوارتە و ڕیزپەڕن، ئەوەندەی زیان بە ڕەوت و ڕەوشی یەکبوونی نیشتمانی- نەتەوەیی کورد دەگەیەنن، ئەوەندە قازانجی پێ ناگەیەنن، زۆر جار دەوری ئەو کەمتیارە دەبینن کە دووی شێر دەکەوێ تا بەرماوەیەکی بەربکەوێت.. ئەمەش ئەوە دەسەلمێنێت کە بە شێوەیەکی ئاسایی و خۆڕسک لەدایک نەبوون، چەند دیقەت دەدەی هیچ پرۆسەیەکی داڕشتنەوەی چەمکە سیاسییەکانیان نییە، هیچ خوێندنەوەیەکی تایبەتی و جیاوازیان بۆ چەمکە سیاسییەکان نییە..ئەشکەوتن و دەنگی غەیرەز دەنگی خۆیان عەکس دەکەنەوە. ئەمەش بەڵگەیە کە ئەم فرە حزبییە لە لایەکەوە دەرهاویشتەیەکی ئاوارتەی بارە بابەتییە ڕەوتەنیەکەیە، نەک بەرەنجامێکی ڕەسەن و خۆڕسکی دیموکراتییەت، کە لە کوردستانی باشووردا تەنیا ڕواڵەتە و هیچی تر، لە لایەکی ترەوە دەگەڕێتەوە بۆ لاوازی و ناکامی دەوری بۆرژوای نیشتمانی وەکو چینێکی شۆڕشگێڕی سەردەمی خۆی، وەکو چینێکی فرە ئاوات و ئامانجی ئابووری و نەتەوەیی.. ئەمە جگە لە گوشاری دەرەکی و هەرێمایەتی، کە بە مەبەستی بەردەوامانندنی دەسەڵاتی خۆی بەسەر کوردستاندا و بە مەبەستی پەڕاگەندە کردنی بزووتنەوەی نەتەوەیی کورد هاتووە ئەو جۆرە قەوارە و ڕێکخراو و بەناو حزبانەی لێ قووت کردوینەتەوە و لێی کردووین بە خاوەن ماڵی شەریکی دز، بۆیە

پێویسته له چوارچێوەی پرۆسەی بزووتنەوەی نەتەوەییدا ڕێکخراو و حزبی ڕەسەن لەو جۆره ڕێکخرا و و حزبە دەستکردانە بێتە جیاکردنەوە..

لەلایەکی دیکەشەوە، هەندێ حزبی دیکە ،دوای دۆزینەوەی سەروەت و سامانی سرووشتی له کوردستانی باشووردا، که به کردەوە دەستیان بەسەردا گرتووە و بۆ ئەوەی ئەو سەروەت و سامانە بۆ خۆ قۆرخ بکەن، به کردەوە هەر فۆرمۆڵەیەکی یەکێتی نەتەوەیی ڕەفز دەکەن، هەڵبەتە نایەن ئەو سەروەت و سامانە له کوردستانیشدا وەبەربێنن و خەڵکانێک خێری لێ بدینێ و ببێت به بەردێک له بناغەی دامەزراندنی ژێرخانی نەتەوەیی!! بەڵکو له ژێرخانانی تایبەتدا حەشاری دەدەن. یان به ناوی جۆراوجۆرەوە له بانکەکانی هەندەرانی دادەنێن، که به هەمان دەردی سامانه دزیارییەکانی سەدام حوسێن ومامەر قەزافی دەچێت، ئەمە جگە لەوەی ئەم دەوڵەمەند بوونە حزبییە بووە به کۆسپ له ڕێگەی یەکگرتنەوەی نەتەوەییدا..

"٨"

هەڵبەتە هەندێک جار بۆ ڕوو به ڕوو بوونەوە و خاوکردنەوەی ڕەوت و ڕەوش و ڕێڕەوی بزووتنەوەی نەتەوەیی کورد، باسی ئەوە دەکرێت که سەردەمی بزووتنەوەی نەتەوەیی بەسەر چووە و ئەم سەردەمە جەنجاڵە هەڵبژاردن وخیاراتی دیکەی وەکو: پەیوەندی چینایەتی، به تایبەتی چینی کرێکار و هاوپەیمانێتی چینایەتی، یان پەیوەندی ئاینی واته پەیوەندی برایەتی ئاینی دەخوازێت، که ئەمە به پلەی یەکەم زادەی دەستەوسانی بزوتنەوەی نەتەوەییە بەرانبەر به وەڵامدانەوەی پرسیاره سەرەکییەکانی سەردەم، چونکه هەر بزوتنەوەیەک یان هزر و بیرێک وەڵامی پرسیاره سەرەکییەکانی سەردەمی خۆی پێ نەبێت، نەک هەر ناتوانێ بەردەوام بیت، بەڵکو بۆشاییەک دروست دەکات که بزوتنەوە و هزر و بیری دیکە سەرهەڵدەدەن و هەوڵ دەدەن پڕی بکەنەوە، که ئەمەش به بێ ململانێ و کێشماکێش نایەته دی و هەندێجار شەڕی ناوخۆشی لێدەکەوێتەوە.. هەروەها زادەی بەراوردکردنی ڕەوشی کۆمەڵگەی کوردەوارییە له گەڵ کۆمەڵگەێن دیکەی زۆر جیاواز، چ له ڕووی کرۆک و چ له ڕووی شێوەوە، له کۆمەڵگەی کوردەواری.. که ئەم بەراوردکردنە به بێ ڕەچاوکردنی جیاوازییە کۆمەڵایەتی و چینایەتییەکان، بەراوردکردنێکی بێهودە و ناواقیعییە و له خوێندنەوەی وردی لایەنە هەمە جۆرەکانی کوردەواریمان دووردەخاتەوە، هەڵبەتە مەرج نییە ئەو میکانیزمەی له قۆناغێکدا میللەتێکی پێ ڕزگار بووە، له قۆناغێکی دیدا بۆ میللەتێکی دی به هەمان شێوە دەست بدات، دەشێت سوودی لێ وەربگیرێت و دەگەڵ هەلومەرجی تازەدا متوربە بکرێت...

سەبارەت به پەیوەندی ئاینی، چەندیش بەهێز بێت، ناکرێت جێگای پەیوەندی نەتەوەیی بگرێتەوەو پەیوەندییە نەتەوەییەکە به تەواوەتی بسڕێتەوە ، چونکه پەیوەندی نەتەوەیی بنەمای چێبوونی

کۆمەڵگەیە، بە تایبەتی لە سەردەمی تازەدا، بۆیە پەیوەندی ئاینی لەم ڕۆژگار و سەردەمەدا زیاتر پەیوەندییەکی مەعنەوییە و لە سنووری جۆرە نزیکبوونەوەیەکی مەعنەوی و سۆزداری هێوەتر ناڕوات و بە نەفەس و ئەقڵییەتی سەلەفیەت، هەرگیز ناتوانێ بە کێشە هاوچەرخەکاندا ڕابگات و وەڵامی پرسیارە سەرەکییەکانی ئەم ڕۆژگارە بداتەوە، جا پەیوەندی نەتەوەیی بۆ ئەوەی کرۆکی پێشکەوتنخوازانەی خۆی بپارێزێت و خۆی دەگەڵ سەردەمدا تازە بکاتەوە وچەکی دەستی جەماوەر بێت، دەبێت نێوەڕۆکە کۆمەڵایەتییە پێشکەوتنخوازەکەی خۆی بپارێزێت ودەگەڵ جەماوەری چەوساوەدا بێت و دژی هەموو جۆرە چەوسانەوەیەک بێت، هەڵبەتە پەیوەندی بزووتنەوەی نەتەوەیی نابێ بە هیچ جۆرێ نکوڵی لە کێشماکێش و ململانێی چینایەتی بکات، ئەمە حەقیقەتێکە کەم و زۆر لە هەر کۆمەڵگەیەکدا هەیە، بۆیە ناکرێت بە هەنجەت و بیانووی بەرژەوەندی باڵای نەتەوەوە، نکوڵی لێبکرێت یان فەرامۆش بکرێت، بزوتنەوەی نەتەوەیی کورد پێویستە هاوپەیمانی و پەیوەندی ستراتیژی دەگەڵ هێزە پێشکەوتنخوازەکانی دەروبەری خۆی و دنیادا هەبێت، واتە بزوتنەوەی نەتەوەیی، وەکو بزوتنەوەیەکی ڕزگاری نیشتمانی، بناغەیەکی بەتینە بۆ بونیاتنانی کۆمەڵگەی تازە و پەیوەندێن هەرێمایەتی و نێودەوڵەتی مۆدێرن، لە سەر بنەمای هاوپەیمانییەتی و بەرژەوەندی هاوبەش.. پەیوەندی نەتەوەیی پەیوەندییەکی خۆڕسکە و ڕەگوڕیشەی لەوە قووڵ ترە بە ئارەزووی کەسێک یان چەند کەسێک بگۆڕێت، هەوێن و جەوهەری پەیوەندییە حەیاتییەکانی گەلێکە، بۆیە ئەڵتەرناتیڤی هیچ جۆرە پەیوەندییەکی دیکە نییە، بەڵکوو خودی خۆیەتی و پەیوەندییە ئابووری و کۆمەڵایەتی و مەعنەوییەکانی دیکە، لە چوارچێوەی ئەودا بەرجەستە دەبن، واتە بزوتنەوەی نەتەوەیی لە هەلومەرج و کۆمەڵگەیەکدا دەخەملێ و گەشە دەکات کە عەدالەتی تیا بێت، دیموکراتییەت ، واتە ئازادی دەربڕین و ڕێکخستن و باوەڕی تێدا زاڵ بێت، لە هەردوو ئاستی ناوخۆ و دەرەوەدا، پەیوەندی هاوسەنگی هەبێت. یەکێتی نەتەوەیی هەر بە قسەی ڕووت و دروشمی توباوی نایەتە دی، ڕاستە زۆربەی هەرە زۆری هاووڵاتیانی کوردستان، خەون بە یەکێتی نەتەوەییەوە دەبینن و بەو چەکەی دەزانن کە بتوانن بەرگری و داکۆکی پێ لە خۆ بکەن و بەو فرمۆلەیەی دەزانن کە بتوانێ توانا و وزەکان بتەقێنێتەوە، لەو سنوورە هێوەتر بڕوات کە تەنیا یەکگرتنەوەی بەشەکان بێت، هەڵبەتە دروشمی یەکگرتنەوە و یەکبوون گرینگی و بایەخی خۆی هەیە، بەڵام ڕەنگە لەم ڕۆژگارە ئاڵۆز و جەنجاڵەدا، لە جاران قورستر بێت، چونکە لە ژیانی عەمەلی ڕۆژانەدا کاری پێ ناکرێت، لە قاڵبی بەرنامەیەکی واقیعی ڕوون و دیاری ئەوتۆدا کاری پێ ناکرێت، کە زەمینە بۆ گواستنەوە بۆ قۆناغێکی پێشکەوتووتر خۆشبکات، تەنیا دروشمێکە بۆ بزواندن و ختووکەدانی سۆزی خەڵکی و نموونەش کوردستانی باشوورە.. ئەمە جگە لەوەی ئەم دروشمی یەکێتی و یەکگرتنەوەیە زۆر جار ڕوو بە ڕووی شکست بووەتەوە و خەریکە ڕاستگۆیی لە دەست دەدات و جەماوەری خەڵک خەریکە باوەڕی پێی نامێنیت و پێویستە بە واقیعی پراکتیزە بکرێت و بە کردەوەش ئیمکانی هاتنە دی ، بۆ

جەماوەری خەڵک بسەلمێنرێت... هەڵبەتە لە سایەی ئەم واقیعە ئاڵۆزەی ڕۆژگاری ئەمڕۆدا و دوای دەوڵەمەند بوونی حزبێن دەسەلآتدار و دۆزینەوەی نەوت و دیزە بەدەرخونە کردنی داهاتی نەوت، دروشمی یەکگرتنەوە و یەکێتی نەتەوەیی لە کوردستانی باشووردا تەواو کاڵ بووەتەوە و حزبێن دەسەلآتدار وەکو کۆمپانیای سەرمایەدار مامەڵە لە گەڵ خەڵک و خاکی ولآتدا دەکەن، هیچیان دەوڵەتیان ناوێت، چونکە دەوڵەت کۆمەڵێک بنەمای یاسایی و ڕێسایی گەرەکە کە بە قازانج و بەرژەوەندی ئەم حزبە پارەدار و دەوڵەمەندو دەسەلآتدارانە نابێت، هەر یەکێک لەم کۆمپانیا حزبیانە ئەگەر یەکێتی نەتەوەیی و دەوڵەتی بوێت!!. ئەوا تەنیا و تەنیا بە ڕابەرایەتی خۆی دەیەوێت!! وەک چۆن هەندێک دەوڵەتۆچکەی عەرەبی دوای ئەوەی نەوت و سامانی سرووشتیان تێدا دۆزرایەوە، بە کردەوە هەر شێوەیەکی یەکێتی عەرەبی ڕەفز دەکەن، تا بەتەنیا دەست بەسەر خێر و بێری ولآتدا بگرن و هەر بۆ خۆیان بێت، نموونەش ولآتانی خاوەن نەوتی کەنداوە. لە کوردستانی باشووریشدا ئەم کۆمپانیا حزبییانە هەمان دەور سەبارەت بە یەکێتی نەتەوەیی کورد دەگێڕن! ئەمانە خاوەنی بیروباوەڕ نین و بە درێژایی تەمەنی خۆیان دوای هەر ئاشبەتاڵ و جاشبەتاڵێک بە پارە هەستاونەتەوە، بۆیە بەم ڕادەیە لە خەمی پارە کۆکردنەوەدان، غافڵن لەوەی لە هەموو هەورێک باران نابارێت و خەڵکانی زۆر لەمان دەوڵەمەندتر پارە دادی نەدان و فریایان نەکەوت، جەماوەری ئێستاش جەماوەرە چاونەکراوەکەی جاران نییە، ئەمانە کۆمپانیان مامەڵە لەگەڵ بەرژەوەندی خۆیاندا دەکەن، بەرژەوەندی لە سەرووی زۆر ئیحتوبارەوەیە، دۆست و دووژمن ناناسێت، تەنیا قازانج دەناسێت و مامەڵە لەگەڵ قازانجدا دەکات، بەرژەوەندی و قازانج سنوور ناناسن، بۆیە هیچ دوور نییە قازانج و بەرژەوەندی ئەم حزبە کۆمپانیا سەرمایەدارانە لەوەدا بیت کە ئەم ئەزموونەی باشووری کوردستان - کە لە هەموو ڕوویەکەوە نموونەیەکی بچووککراوەی کوردستانی گەورەیە - بەم ئیفلیجی و ناکامییە بەردەوام بێت، واقیعی ئەمڕۆی کوردستانی باشوور ئەوەمان پێ دەڵێت کە مەسەلەی یەکێتی نەتەوەیی، لە تاقیکردنەوەیەکی یەجگار قورسدایە، چونکە زیاتر دروشمی توێژی فەرمانڕەوایە تا دروشمی جەماوەری خەڵک و هێزە سیاسییەکانی جەماوەر بێت، دروشمێکە ڕواڵەتی و لە ژیانی ڕۆژانەدا و بە کردەوە مومارەسە ناکرێت، زیاتر درووشمی سەرقاڵکردن و بەنگکردن و موزایەدە و ئیحراج کردنە، تا دروشمی لێک نزیکبوونەوە و هاوکاری و هاوپەیمانی جەماوەری خەڵک بێت لە ڕای ژیانێکی باشتردا، ئیدی بە مجۆرە دروشمەکە لە نێوەڕۆکە شۆڕشگێڕییەکەی خۆی بەتال کراوەتەوە و تەواو کاڵ بووەتەوە، لە جیاتی چەکێک بێت بە دەست جەماوەرەوە کە بەرگری پێ لە خۆی بکات، چەکێکە بە دەست دەسەلآتدارانەوە، بۆ سەرکوتکردن.. واقیعی کورستان پێمان دەڵێت ئەوانەی دوێنێ دروشمی یەکێتییان هەڵگرتبوو ئەمڕۆ بە کردەوە دژی یەکێتی و یەکگرتنەوەی نەتەوەیین و تومەز ئەو دروشمە تەنیا بۆ ئەوە بووە کە بگەنە

دەسەڵات و بەڵگەش ئەوەیە کە چارەکە سەدەیەکە لەم وڵاتەدا ئەوەندەی کار بۆ ڕیشاژۆکردنی کەلتووری دەسەڵات ودەسەڵاتڕانی دەکەن کار بۆ دەوڵەتڕانی ناکەن..

"٩"

هەڵبەتە یەکێتیی نەتەوەیی لە شەو و ڕۆژێکدا نایەتە دی، بەلای کەمەوە چوارچێوەیەکی سیاسی دەوێت کۆی بکاتەوە و ویستێکی هاوبەشی یەکبونخوازی دەوێت لە میانەیەوە گوزارشت لە خۆی بکات. دەبێ هەڵگرانی ئەو دروشمە قەناعەتی تەواویان پێی هەبێت و ڕۆژانە بە کردەوە کاری بۆ بکرێت، ببێت بە ئامانج و دروشم وکاری تێکڕای جەماوەر، بەلای کەمەوە تەسەورێکی زانستی و پراکتیکی بۆ هەر قۆناغێک لە قۆناغەکانی یەکێتیی نەتەوەیی دەوێت، تا بە گویرەی هەلومەرجی هەر قۆناغێک خۆی تازە بکاتەوە و زەمینە لەم قۆناغەوە بۆ قۆناغی دواتر فەراهەم بکات.. هەڵبەتە یەکێتی نەتەوەیی تەنها یەک شێوە و فۆرمی نییە، کۆمەڵێک فاکتەرێن جوگرافیایی و سیاسی و ئابووری و تەنانەت مێژووییش دەور لە گەڵاڵە بوونیدا دەبینن، مەرجی گرینگ بۆ هەر شێوە و دارشتەیەکی یەکبوونخوازی ئەوەیە کە پەرەسەندو و بەردەوام بێت، بە گوێرەی هەر قۆناغێک خۆی تازە بکاتەوە، هەر قۆناغێک زەمینە بۆ قۆناغی دواتر خۆش بکات.. و هەموو ڕێگاکان لە ئەنجامدا بچنەوە بۆ یەکێتیی نەتەوەیی. جا تا ئەو کاتە و بۆ ئەوەی بانگەوازی یەکێتی نەتەوەیی وەکو زەروورەتێک گوزارشت لە پێداویستییە هەنووکەیی و ئایندەییەکانی جەماوەر بکات، دەبێت کار بۆ دامەزراندنی کۆمەڵگەیەکی تازە بکرێت، کە عەدالەت و پێشکەوتنی تیدا بێت، چونکە ئەمە مەرجە بۆ هاتنە دی یەکێتی نەتەوەیی، کە تەنیا لە سەر دەستی جەماوەری زەحمەتکێش دێتە دی، جا بۆ ئەوەی جەماوەر بە ئاراستەی ئەم ئامانجەدا جۆش بدرێت و ئامادە بکرێت، تەنیا هاندان و ختووکەدانی سۆزیان بەس نییە، بەڵکو دەبێت بەرژەوەندییان دەستەبەر بکرێت، هوشیار بکرێنەوە و بە کردەوە بەشداری ئەم خەباتە بکەن.

هەنگێ یەکێتی نەتەوەیی لەوە دەردەچێت کە تەنیا ئامانجێکی مەعنەوی بێت، بەڵکو دەبێت بە هێزیکی مادی جووڵێنەر و لە کۆنترۆڵ و هەژموونی هەندێک لایەن و هیزی سیاسیش دەردەچێت، کە تەنیا خۆیان بە نەتەوەیی و نوێنەری ڕاستەقینەی بزووتنەوەی نەتەوەیی دەزانن، هەڵبەتە دابین کردنی عەدالەت و دادوەری لە کۆمەڵگەی کوردەواریدا، بایەخێکی یەجگار گرنگی لە یەکێتی نەتەوەییدا هەیە و هێز و توانایەکی تازە بە جەماوەری خەڵک دەبەخشێت و زەمینە بۆ ئەگەری دروست بوونی یەکێتیی خۆش دەکات، چونکە دەبێت بە بەشێک لە خەباتی ڕۆژانە و لەوە دەردەچێت کە هەر دروشمی ڕووت بێت و کارتێک بێت بە دەست دەسەڵاتەوە بۆ بەرژەوەندی تایبەتی خۆی.

هەڵبەتە وەک چۆن دادوەری و عەدالەت زەروورییە بۆ یەکبوون و یەکێتی، بەو ئاوایە دیموکراتییەتیش زەرووریيە، واتە دیموکراتییەت و پراکتیزە کردنی دیموکراتییەت و پەیڕەو کردنی پەیوەندییێن دیموکراتی،

ڕەوابینینی عەدالەت و دیموکراتییەت بە جەماوەری خەڵک نەک هەر زەمینە بۆ یەکێتی و یەکبوون خۆش دەکات، بەڵکو نێوەڕۆکێکی پێشکەوتنخوازانە و ئەرێنی بە بزووتنەوەی یەکێتی نەتەوەیی دەبەخشێت..

بەم پێیە دیموکراتییەت دەکاتە هەوێن و ناوەڕۆکی بزووتنەوەی یەکێتی نەتەوەیی، چونکە لە سایەی دیموکراتییەدا هاووڵاتییەت ڕیشاژۆ دەبێت و پەیوەندییەکی مادی و ڕۆحی لە نێوان وڵات و هاوڵاتیاندا چێ دەبێت، و پەیوەندی خوێن و خزمایەتی و دەروێشی، پەیوەندی بت و بتپەرست، پەیوەندی شوان و مێگەل دەداتە پاش، کە نە بت دەستبەرداری بتایەتی خۆی دەبێت و نە بت پەرست دەبێت بە خودانی عەقڵێکی تەحلیلی و.. واتە دیموکراتییەت نەک هەر زامنی یەکێتییە، بەڵکو فاکتەری دروستبوون و بەردەوامبوون و پاشان پاراستنیەتی، چونکە لە سایەی دیموکراتییەدا هەموو پەیوەندییەکان لەسەر بناغەی یەکسانی و ڕەزامەندی دێنە ڕۆنان و ئەمەش چارەسەرە بۆ کێشەی کەمینە ئیتنی وئاینی و مەزەبییەکان، کە دیموکراتییەت بوو بە چوارچێوەی پەیوەندییە جۆراوجۆرەکانی نێو کۆمەڵگە، ئیدی ئەو کێشە ئیتنی و ئاینی و مەزەبیانەی لە کۆمەڵگەی نادیموکراتیدا سەرهەڵدەدەن و دەئاڵۆزێن، لە کۆمەڵگەی دیموکراتدا چارەسەر دەکرێن، بەو ئیحتوبارەی دیموکراتییەت تان و پۆی کۆمەڵگە پێک دێنێت و ئازادی دەربڕین و باوەڕ، بۆ هەموان زامن دەکات.. دیموکراتییەت هەر قسەی ڕووت نییە، بەڵکو مومارەسەیە، جۆرە پەیوەندی و بیرکردنەوە و مامەڵەیەکی دیاریکراوە، دەبێت لە بچووکترین یەکەی کۆمەڵگەوە تا لوتکەی دەسەڵات پیادە بکرێت، چونکە لە میانەی ئەزموون و کردەوەوە ڕیشاژۆ دەبێت و دەخەملێ ودەبێت بە تان وپۆی ڕاستەقینەی کۆمەڵگە، هەڵبەتە لە نەبوون و غیابی دیموکراتییەتدا، یەکێتیی نەتەوەیی ئەگەر هەشبێ دەکەوێتە بەر مەترسی هەڵوەشانەوە و هەڵوەشاندنەوەوە، چونکە یەکێک لە مەرجەکانی یەکێتی نەتەوەیی ڕاستەقینە بریتییە لە بونیاتنانی کۆمەڵگەیەکی مۆدێرنی پێشکەوتوخواز، پرۆسەی بونیاتنانی یەکێتیی نەتەوەیی، تەنیا کۆکردنەوە ویەکخستنەوەی بەشە لێکدابڕاوەکان نییە، بەڵکو بونیاتنانەوەی کۆمەڵگەیەکی دیموکراتی مۆدێرنە، کە هاوشانی گۆڕانکارییە گەورەکانی سەردەم بێت، لە خۆ تازەکردنەوەی بەردەوامدا بێت، کە ئەمە میتۆدێکی زانستی ئەقڵانی ئەوتۆی دەوێت، کە بکاتە کارێک تەسەور و وێنامان بۆ یەکبوون و یەکێتی لەوە هێوەتر بڕوات کە یەکێتی تەنیا بریتییە لەوەی کە بەشە لێکدابڕاوەکان بدرێنەوە دەم یەکترەوە، بەڵکو پێویستە خوێندنەوەیەکی واقیعیانەمان بۆ وزە پەنهانەکانی ئەم یەکبوون و یەکگرتنەوەیە هەبێت، کە ئەو وزە پەنهانانە کەشف کران، دەبێتە مایەی ئەوەی گۆڕانی گەورە لە بونیات و بایەخ و ڕۆڵی کۆمەڵگەدا چێبکات و بکەوێتە سەر سکەی ئاسایی خۆی و نەک هەر دژایەتی پاشکەوتن و لاوازی و چەوساندنەوە بکات، بەڵکو لە کاروانی شارستانییەتی تیرەی بەشەردا نموونە و مۆدێلێکی نوێی هاوچەرخ و مۆدێرن پێشکەش بکات و نەبێ بە بار بە سەر کاروانی مێژووی تیرەی بەشەرەوە، هەنگێ

دەوڵەت دەبێ بە ئەوزارێکی سیاسی بۆ داڕشتنەوەی پەیوەندێن نێودەوڵەتی لە سەر بنەما و پرەنسیپێن تازە..

"١٠"

هەڵبەتە هەر بزوتنەوەیەکی یەکبونخوازی پێویستە زادەی پێداویستییە ڕاستەقینە کۆمەڵایەتی و ئابووری و سیاسییەکانی کۆمەڵ بێت، بەرپەرچدانەوەی هەڕەشە و مەترسییە نێوخۆیی و دەرەکییەکان بێت.. دەبێ پرۆسە و پرۆژەیەکی ئەقلانی درێژ خایەن بێت.. نەک زادەی پەرچەکردار و موزایەدە و ئیحراج کردن و قسەی ڕووت و دروشمی بریقەدار و خۆدرزینەوە بێت لە هەر مەسئولییەتێکی سیاسی یا ئابووری یا کۆمەلایەتی.. هەر دروشمێک بەو مەبەستانەی سەرەوە بەرزبکرێتەوە، نەک خزمەت بە بزوتنەوەی یەکبوونخوازی نەتەوەیی ناگەیەنێ، بەڵکو زەرەری پێدەگەیەنێ و لە هەر ناوەرۆکێکی ئەرێنی بەتاڵی دەکاتەوە، دیارە ئەم جۆرە دروشم و ڕەفتارانە، دەکاتە زندە بەچالکردنی خەون و ئاواتەکانی جەماوەری خەڵکی و تووشی نائومێدییان دەکات.. متمانەیان بە خۆ و بە هەڵگرانی ئەو دروشمانە لەق دەبێت و بە تایبەتی کە مەحەکی کاری سیاسی، ئەنجامی پراکتیکییە، نەک نیاز و نییەت.. کە ئەم دیاردەیە لە کوردستانی باشووردا زۆر زەق دیارە، بۆیە مەرجە بە گیانێکی زانستیانە و میتۆدێکی ئەقلانی و واقیعییەوە دوور لە هەر هەڵچوون و سۆز و توند ڕەوییەک، مامەڵە دەگەڵ دۆز و دروشمەکاندا بکرێت و پاچڤە بکرێن بۆ واقیع و هیچ بۆشاییەک لە نێوان دروشم و جێبەجێ کردنیدا چێ نەبێت.. دیارە جەماوەری خەڵک بۆ وەدی هاتنی خەون و ئاواتەکانی پێویستی بە ڕابەرە، ئەو ڕابەرایەتییەش لە حزباندا خۆی دەبینێتەوە، حزب دەزگا و دامەزراوەیەکی سیاسییە و لە بزوتنەوەی یەکێتی و یەکبوونخوازی نەتەوەییدا کە مەسەلەیەکی تەواو سیاسییە، ڕۆڵ و مەسئولیەتی خۆی هەیە، کە ئەم مەسئوولیەتە بە گوێرەی قەوارەی هەر حزبە و ئەو دەورەی خۆی بۆ تەرخان کردووە لە حزبێکەوە بۆ حزبێکی دی جیاوازە.. حزب لای ئێمە تا ئێستاش کۆمەڵێک دروشمی سۆز بزوێنە بۆ خڕکردنەوەی زۆرترین ژمارەی جەماوەری خەڵک لە دەوری خۆ و ختوکەدانی سۆزیان، بۆ ئیحراج کردنی یەکدی، بەبێ ئەوەی هیچیان بەرنامەیەکی پراکتیکی هەبێت بۆ چۆنیەتی پراکتیزە کردنی ئەم دروشمە سۆزبزوێنانە و بەستنەوەی بە ئەرکە هەنووکەیی و ستراتیژییەکانەوە، بە کورتییەکەی بێئەوەی هیچ یەکێک لەم حزبانە وێنا و تەسەورێکی دیاریکراو و ڕوونی دەربارەی چۆنییەتی هێنانە دی یەکێتی ویەکبوونی نەتەوەیی هەبێت، زۆربەی دروشمەکان ، دروشمی ڕووتن و بۆ خۆدرزینەوەیە لە مەسئولیەتە سیاسی و مێژووییەکان، بۆ ئیحراج کردنی یەکتری لە کاتێکدا دەبوایە دۆزی یەکێتی و یەکبوونخوازی نەتەوەیی، وەکو چۆن داکۆکی لە نیشتمان ئەرکی هەمووانە، بەو ئاوایە دۆزی بێ چەند و چۆنی هەموو لایەک بێت و هەموو ڕێگاکان ببرایەنەوە سەر ئەو دۆزە، دەبوایە بێ هیچ ئیحراج و موزایەدەیەک، لە سەر لایەنی

کەمی بەرنامەیەک سەبارەت بەو دۆزە ڕێک بکەوتنایە . کەچی لەم قۆناغە هەرە هەستیارەی خەباتی سیاسیدا، بووە بە یەکێک لە کێشماکێش و ململانێ سەرەکییەکانی نێوان حزبەکان، بووە بە مایەی ناکۆکی و دووبەرەکی و هەڤدژی لە نێوان ئەو هێزانەدا، کە چەندین کۆڵکە و خاڵی هاوبەش کۆیان دەکاتەوە، ئەمە وامان لێدەکات کە گومان لە شەرعیەتی ئەو بە ناو فرەحزبییەی کە گوایە لە کوردستانی باشووردا هەیە بکەین، دەنا ماقووڵە لەم قۆناغە هەستیارەدا بەرنامەی لایەنی کەممان سەبارەت بە دۆزی یەکێتی و یەکبوونخوازی نەتەوەیی نەبێت! لە کاتێکدا پێویستە هەموو کێشە ناوخۆیی و دەرەکییەکان لە چوارچێوەی لۆژیکێکی وەحدەوی و بە نەفەسیکی یەکبوونخوازی بێتە چارەسەر..

واقیعی کوردستانی باشوور پێمان دەڵیت حزبەکانی کوردستان چ ئەوانەی لە دەسەلاتدان و چ ئەوانەی لە بە ناو ئۆپۆزیسیۆندان، بە کردەوە دەستبەرداری خۆیبوونی خۆ بوون، دەستبەرداری ئەوە بوون کە مومارەسەی ڕۆڵی چاودێری و ڕاستکردنەوەی هەڵەکان، بکەن. دەستبەرداری هەر بەرنامەیەکی هاوبەشی نەتەوەیی بوون و بە دەسەڵاتدار و بە ئۆپۆزیسیۆنیانەوە! زیاتر کەلتووری دەسەلات و دەسەڵاترانی بڵاودەکەنەوە، تا کەلتووری دەوڵەترانی.. و بە زەقی لە خەمە واقیعییەکانی جەماوەری خەڵک دوور کەوتوونەتەوە و لە واقیع و جەماوەر دابڕاون و ئەمەش بەرەو هەڵدیرێکی سامناکیان دەبات، ئەمە سەربارى حزب و ڕەوتە ئیسلامییە نامۆکان بە کوردەواری، کە هەڵوێستیان دەربارەی بزوتنەوەی یەکێتی ویەکبوونخوازی تەواو نەرێنییە، ئیدی حزب بووە بە ئامنج و مەبەست و خەڵک و نەتەوە کراوە بە ئەوزار. زۆربەی ئەم حزبانە لە ڕوانگەیەکی عەمەلیەوە مامەڵە لەتەک دۆزەکاندا دەکەن، واتە هیچ ژێرخان و بونیادێکی فیکریی ڕوون و ئاشکرایان نییە، هیچ ستراتیژێکی دوور مەودایان نییە کە ڕێبەرایەتی کارەکانیان بکات.. بە هەرحال تێکڕای ئەم حزبانەی کوردستانی باشوور هەڵبەتە بە ڕێژەی جیاواز، نەیانتوانیوە تەسەوڕێکی زانستی و عەمەلی سەبارەت بە دۆزە سەرەکییەکان پێشکەش بکەن، یان وەڵامی قەناعەتبەخشی پرسیارە سەرەکی و زەرورییەکانی ئەم قۆناغە بدەنەوە . بۆیە بە هەر بیانویەکەوە بووبێت یان خۆیان لەم دۆزانە دزیوەتەوە، یان بە ئایندەیان سپاردووە، یان ئەگەر سووکە وەلامێکیشیان دابێتەوە کۆمەڵێک وەلامی گشتی بووە، نەک بەرچاو ڕوونی بە جەماوەری خەڵک نەبەخشیوە، بگرە گومرای کردووە.. هەڵبەتە لە نەبوونی تیۆری یان بەرنامەیەکی پێشکەوتوخوازی وەحدەویدا، لە سایەی پاشەکشەی حزبانی هەڵگری دروشمی یەکێتی و یەکبوونخوازیدا، لە سایەی ململانیی ئەو هێز و لایەنانەی کە لەسەر بەرنامەی لایەنی کەم ڕێک بکەون، ڕەوتی بزوتنەوەی یەکێتیی نەتەوەیی دەداتە کزی و پاشەکشە و، تەنیا و تەنیا لە ڕێگەی فۆرمۆلەێن تازەو لە ڕێگەی ڕەخنەگرتن لە ئەزموونانی ڕابردوەوە، لە ڕێگەی کاری ئەقڵانی بەردەوامی درێژ نەفەس، دوور لە هەر وەهم و

هەڵچونێک، دوور لە خۆدزینەوە لە دۆزە سەرەکییەکان، لە وەڵامی پرسیارە سەرەکی و زەرورییەکانی قۆناغ و سەردەمەکە، دیتەوە تایم و توانا و کاریگەرییەکانی خۆی بەدەست دێنێتەوە.

هەڵبەتە دەبێت لێرەدا ئاماژەیەکی خێراش بە دەوڵەمەند بوونی حزبەکانی کوردستانی باشوور لە سەر حیسابی میللەت بکرێت.. حزبەکان بوون بە خاوەنی کۆمپانیای زۆر دەوڵەمەند و سەرمایەی گەورە،کە ئەمە کردویەتییە کارێک جڵەوی هەردوو بڕیاری ئابووری و سیاسی بکەوێتە دەستی ئەوان و بە گوێرەی بەرژەوەندی تەسکی حزبێنی خۆیان ئاراستە بکەن و دایبڕێژن، ئەوەش نەبێ ئەو پارانە لە کوردستاندا سەرمایەگوزاری بکرێ و لایەنی کەمی دەرفەتی کار بۆ خەڵکی برەخسێنن، ئیدی ئەو پارانە یان لە ئەشکەوت و ژێرخانەکاندا بلۆک دەکرێن ویان بە جۆرەها ناوەوە دەخرێنە بانکێن هەندەران و کەمترین خێر و بێری بۆ خەڵکی کوردستان و ئاوەدانکردنەوەی کوردستان نابێت! خۆ دۆزینەوەی نەوت وهەناردەکردنی وەکو پێشتریش ئاماژەمان کردووەتێ، نەگبەتییەکی دیکەیە، دیارە مەسەلەی نەوت بە حوکمی تەبیعەتی پیشەسازی نەوت و پەیوەستەگی بە بازاڕی جیهانییەوە، بە بازاڕی سەرمایەدارییەوە، ئەوا بمانەوێ و نەمانەوێ دەتکات بە بەشێک لەو بازارە، واتا تۆ تەنیا یەک کاڵا هەناردە دەکەیت، پارەیەکی مۆڵت دەست دەکەوێت و دەبیت بە بازارێکی ئیستهلاکی بەرخۆر و هەموو کایە بەرهەمهێنە ئابووری و بژێویە ناوخۆییەکان دەدەنەوە کەندێ و پاشەکشە.. ئیدی سەروەت و سامانی مفت وا لەم حزبانە دەکات، سیاسەتی خۆیان - ئەگەر سیاسەتیان هەبێت! - بەسەر هەموو بوارەکانی ژیاندا بسەپێنن، کە لە غیابی نەوت و ئەم هەموو کۆمپانیا حزبیانەدا ئەمەیان هەرگیز پێ نەدەکراو، هەر بۆیەش دەبینی خەمی هەرە گەورەیان پاراستنی قەوارە حزبییەکانیانە، وحاڵەتێکی سایکۆلۆژی و کردەیی ئەوتۆیان لەلا دروست بووە کە هەر ئەوان سەرچاوەی هێزن و هەر ئەوان شایستەی ڕێبەرایەتی هەرێمەکەن و ئەگەر ئەوان نەبن، خەڵکی گورگ دەیانخوات!!. هەربۆیەش ئەم بەناو حکومەتە کارتۆنی و حزبی و حزباوییە ، کراوە بە پەردە بۆ داپۆشینی ئەو واقیعە تاڵەی کە ئەو حزبانە لەم وڵات و دەڤەرە بێ نازەدا دروستیان کردووە و هەرچی هەڵکشانی پێشکەوتوخوازانە هەیە داویەتییە پاشەکشە و ڕۆڵ و دەوری ئەرێنی جەماوەری خەڵک لە حەوت کێوان ئاوا کراوە و وڵات بووە بە زەلکاو و پاشکۆیەکی پڕ مەترسی، لە سایەی سیاسەتی هەڵە وپاشڤەڕۆی حزبەکانی کوردستان بە دەسەڵاتڕان و ئۆپۆزسیۆنیانەوە!! کە تەنیا ناون و هیچی دی، ئۆپۆزسیۆن کە هەر ناو بوو، نەبوونی زۆر باشترە و شەریکی هەموو هەڵە و پاشڤەڕۆیی و هەڵوێستە نەرێنییەکانە، بۆیە تا ئەم بایە لەم کونەوە بێت داهاتی نەوت و ئەم هەموو کۆمپانیا حزبیانە دەبنە کۆسپ لەبەردەم بزووتنەوەی یەکێتیی و یەکبوونخوازی نەتەوەییدا. بە تایبەتی کە ئۆپۆزسیۆنی ڕاستەقینە و نوێنەری جەماوەری خەڵک لە پاشەکشەدایە، سەنگەری هێرش وگۆڕینی بەرداوە و سەنگەری بەرگری گرتووە، جەماوەر لە جیاتی سوور بێ لەسەر ڕۆڵ و دەوری شۆڕشگێڕانە و پێشکەوتوخوازی خۆی و ببێ بە سەرچاوەی لە دایکبوونی ئۆپۆزسیۆنی

ڕاستەقینە، لە سایەی دەسەڵاتی حزبیدا، حزباوی بووە، کە حزبی بوون زۆر چاکترە لە حزباوی بوون، چونکە هەر حزباوی بوونێک ئاو لە ئاشی دەسەڵات دەکات و ئەو ترسەی لەلا دەڕەوێتەوە کە هێزیک هەیە چاودێری دەکات و دەبێ هەزار و یەک حیساب بۆ هەر هەنگاوێکی خۆی بکات، سەیر ئەوەیە سەرباری ئەوەی کە کەڵکەڵەی ناوچەگەرێتی و خولیاو خەمی بەرژەوەندی هەنووکەیی، بەسەر زۆربەی حزبەکانی کوردستاندا زاڵە، تا ڕادەیەک پاشەکشەی بە فاکتەرێن لێک نزیکبونەوە و یەکبوون و یەکبوونخوازی کردووە، بەلام داگیرکەرانی کورد هەر بەو چاوەوە دەڕواننە کوردستان کە یەک ناوچەیە و خەڵکەکەی خەلکی یەک نیشتمانن و یەک نەتەوەن، ئەم دابران و پەراگەندەییەی کە بەزەقی دیارە، کاتییە و ڕۆژێک دێت دەڕەوێتەوە و هەر بەو نەفەسەشەوە مامەڵە دەگەڵ کوردستاندا دەکرێت.. لێ مخابن لە غیابی نۆڕین و بۆچوونێکی لۆژیکی و گشتگیردا، لە غیابی سەرکردایەتییەکی بەتوانا و لێهاتوودا لە حوزووری ململانێی حزبی تەسکدا، جۆرە نائومیدی و گومڕاییەکی نەرێنی زۆر زەق بەسەر جەماوەری خەڵکدا زاڵ بووەو... کە هۆی ئەمە زیاتر نەبوونی متمانەیە بەم سەرکردایەتیە سیاسییەی هەیە، تا لاوازی هەستی نەتەوەیی بێت..

هەڵبەتە هۆی سەرەکی ئەم حاڵەتەی ئێستا نەبوونی دیموکراتییەتە، واتە بێبەش کردنی جەماوەری خەڵکە لە بەشداریکردن لە قەرارو کاری سیاسیدا، لە داکۆکی کردن لە خۆی، لە هەنبەر دوژمنانی ناوخۆ و دەرەکیدا... سەرکوتکاری لە کلێشەی دیموکراتییەتدا شاردراوەتەوە و بە کەماڵی ئیسراحەت مومارەسە دەکرێت و نە لێپێچینەوە هەیە و نە چاودێری، بۆیە ناشێت ئەم حاڵەت و دیاردە ناوخۆییە بە ڕەنگدانەوەی ڕاستەقینەی هەڵوێست و قەناعەتەکانی جەماوەری خەڵک دابنرێت، بەڵکو حاڵەتێکی سیاسی نەرێنییە و دەگەڵ بچووکترین گۆڕانکاری هەلومەرجەکاندا دەگۆڕێت و جەماوەری خەڵکی، یەکێتیی سایکۆلۆژی خۆ بەدەست دێننەوە و ئەم یەکیتییە دەگۆڕێت بۆ یەکێتیی کردەیی و ڕۆڵ و دەوری زەوتکراوی خۆی وەردەگرێتەوە و بە میکانیزمی تازە مامەڵە دەگەڵ ڕەوشی قۆناغەکەدا دەکات و گوزارشت لە ڕۆڵ و دەوری ڕاستەقینە، لە هەڵوێست و قەناعەتەکانی دەکات...

سەرچاوەکان:

١ - لعنه النفط، الاقتصاد السیاسی للاستبداد/ جوردون جونسون/ مجید الهیبی/ ٢٠٠٨ بغداد- اربیل- بیروت/ معهد الدراسات الاستارتیجی/ دراسات عراقیه.

٢ - الدیمقراطیة اولا.. الدیمقراطیة دائما، عبدالرحمن منیف الناشران الموسسه العربیه للدراسات و النشر/ المرکز الیقافی العربی للنشر والتوزیع/ گ ٥/ ٢٠٠٧

٣ – ئیفلاسی سیاسی و قاتی سیاسەتوان/ حەمە کەریم عارف/ ڕۆژنامەی هەواڵ ژمارە (٦٥٤) ٢٠ ی شوباتی ٢٠١٦ و ژمارەکانی دواتر.

٤ – پەلکە ڕەنگینە/ حەمە کەریم عارف/ چاپی یەکەم/ ٢٠٠٤ وەزارەتی ڕۆشنبیری/ بەڕێوەبەرایەتی گشتی ڕۆشنبیری و هونەر

٥ – اولویت دیموکراسی بر فلسفه/ ریچارد رووتی/ ترجمه خشایار دیهمی چاپ ١٣٨٨/٣ (٢٠٠٩) انتشارات طرح نو

٦ – سفرەی فەقیران/ حەمە کەریم عارف/ چاپی١/ ٢٠١٢ دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم.